შესავალი თანამედროვე აზროვნებაში

II

წიგნი

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 2014

კრებულში შეტანილია სხვადასხვა დროს მოღვაწე ცნობილ მოაზროვნეთა ნაშრომები სრულად ან ნაწყვეტების სახით. წიგნი განკუთვნილია სახელმძღვანელოდ ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ყველა ფაკულტეტის პირველკურსელთათვის საგანში — შესავალი კურსი თანამედროვე აზროვნებაში.

ტექსტები თარგმნეს:

ფილიპე გოგიჩაიშვილმა — ადამ სმითის „გამოკვლევები ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზთა შესახებ“; გიგა ზედანიამ — იმანუელ კანტის „პასუხი კითხვაზე: რა არის განმანათლებლობა?“; მთარგმნელთა ჯგუფმა — დარვინის „სახეობათა წარმოშობა“; თამარ ცხადაძემ — მილის „თავისუფლების შესახებ“.

კარლ მარქსის „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“ იბეჭდება გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველოს“ (თბილისი) 1974 წლის გამოცემის მიხედვით.

შესავალი და კომენტარები დაურთეს:

დიმიტრი ჯაფარიძემ (ადამ სმითი); გიგა ზედანიამ – (იმანუელ კანტი);
გიორგი მაისურაძემ (კარლ მარქსი); დავით თარხნიშვილმა (ჩარლზ დარვინი);
თამარ ცხადაძემ (ჯონ სტიუარტ მილი); ბელა წიფურიამ (ილია ჭავჭავაძე).

დაკაბადონება: ქეთევან გოგავა

გარეკანის დიზაინი: მანანა არაბული

მეხუთე გადამუშავებული გამოცემა

ISBN 978-9941-18-208-2

ISBN 978-9941-18-210-5

© **ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი,** 2006, 2007, 2010, 2013, 2014
Ilia State University, 2006, 2007, 2010, 2013, 2014

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქუცა ჩოლოყაშვილის 3/5, თბილისი, 0162, საქართველო

ILIA STATE UNIVERSITY PRESS
3/5 Cholokashvili Ave, Tbilisi, 0162, Georgia

სარჩევი

წინათქმა 5

ადამ სმითი 7

შესავალი 7

გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ 17

იმანუელ კანტი 57

შესავალი 57

პასუხი შეკითხვაზე: რა არის განმანათლებლობა? 60

კარლ მარქსი 67

შესავალი 67

კომუნისტური პარტიის მანიფესტი 72

ჩარლზ დარვინი 110

შესავალი 110

სახეობათა წარმოშობისა და არსებობისათვის ბრძოლაში უპირატესობის მქონე სახეობების გადარჩენის შესახებ 123

ჯონ სტიუარტ მილი 237

შესავალი 237

თავისუფლების შესახებ 248

ილია ჭავჭავაძე 324

შესავალი 324

რჩეული წერილები 332

წინათქმა

ეს წიგნი წარმოადგენს შესავალს დასავლური აზროვნების ისტორიაში. ესაა ყველაზე დიდი მოაზროვნეების ყველაზე გავლენიანი ტექსტების ნაკრები, რომლებიც დასავლური ცივილიზაციის წიაღში შექმნილა.

ხშირად ჩვენ გვგონია, თითქოს სამყაროს გასაგებად საკმარისი იყოს ჩვენი აზროვნება მივმართოთ მასზე; თითქოს ჩვენსა და სამყაროს შორის არაფერი იდგეს, რაც აზროვნების მცდელობას ხელს შეუწყობდა ან შეუშლიდა. ეს, რასაკვირველია, მცდარი წარმოდგენაა, პირველ რიგში იმიტომ, რომ აზროვნებას არავინ არასოდეს იწყებს ცარიელ სივრცეში, ვაკუუმში. ჩვენ აზროვნება ყოველთვის უკვე მომზადებულია იმ ადამიანების ფიქრებით, რომელებიც ჩვენამდე ცხოვრობდნენ. წინამორბედთა აზრები ჩვენთვის ნიადაგიცაა და ჰორიზონტიც. საკუთარი აზრის მოფიქრება მხოლოდ სხვა, სხვების, წინმსწრები აზრების ფონზე შეიძლება.

აზროვნება, რომელზეც ახლა ვსაუბრობ, ცდილობს პასუხები მოუნახოს ყველაზე მნიშვნელოვან შეკითხვებს: როგორაა სამყარო მოწყობილი? რა არის რელიგია? როგორია სახელმწიფოს აგებულება? რა არის თავისუფლება? როგორია საზოგადოების ლოგიკა და ცოცხალი ბუნების კანონები? როგორ არის შესაძლებელი სამყაროს შემეცნება? რანაირად ხდება სიმდიდრის დაგროვება? როგორი უნდა იყოს ქალის ადგილი საზოგადოებაში?

ბუნებრივია, რომ ამ და ბევრი სხვა ფუნდამენტური საკითხისადმი მიძღვნილი ტექსტები, რომლებსაც ამ კრებულში შეხვდებით, ცოდნის სხვადასხვა სფეროდანაა აღებული: ფილოსოფიიდან, თეოლოგიიდან, პოლიტიკის მეცნიერებიდან, ბიოლოგიიდან, ეკონომიკიდან, ფსიქოლოგიიდან და ა. შ. არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ყველა ეს ტექსტი განუმეორებელია და ჩაუნაცვლებადი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ტექსტების წაკითხვის გარეშე თქვენ ვერ მოახერხებთ სრულყოფილად გაიგოთ მათში გადმოცემული იდეები. მაგალითისათვის, პლატონის ფილოსოფიის გასაგებად სწორედაც რომ მისი დიალოგი „სახელმწიფო“ უნდა წაიკითხოთ; ენციკლოპედიის, ვიკიპედიისა თუ სახელმძღვანელოს გაცნობა თქვენ ამ ფილოსოფიაზე რაღაც ინფორმაციას მოგაწოდებთ, მაგრამ მისი გაგებისათვის თავად ავტორის ტექსტია აუცილებელი. სხვათა შორის, არსებობენ მნიშვნელოვანი ავტორები, რომელთა შესახებაც იმავეს ვერ ვიტყვით. მაგალითად, ნიუტონმა თავისი რევოლუციური აღმოჩენები ფიზიკაში, რასაკვირველია, საკუთარ ნაწარმოებებში გადმოსცა. მაგრამ დღეს ჩვენ ნიუტონის კანონებს ფიზიკის სახელმძღვანელოდან ვსწავლობთ და არავინ გვთხოვს თვითონ ნიუტონის წიგნების წაკითხვას. ამიტომაც ვერ მოხვდნენ ისინი ჩვენს ამ კრებულში. მაგრამ ტექსტები, რომლებიც მასში შევიტანეთ, სხვა სახისაა. მათი წაკითხვის გარეშე კარგ განათლებას ვერ მივიღებთ, რადგან სწორედ მათი კითხვის პროცესში ისწავლება აზროვნება ყველაზე ეფექტიანად.

ეს არცაა გასაკვირი. აზროვნების საუკეთესო სკოლა მართლაც მისი ისტორიის შესწავლაა. ცხადია, არანაირი გარანტია არ არსებობს იმისა, რომ ის, ვინც აზროვნების ისტორიას შეისწავლის, თავადაც მოახერხებს ორიგინალურ და თვითმყოფად აზროვნებას.

მაგრამ არსებობს სხვა გარანტია – ვისაც არ ეცოდინება აზროვნების ისტორია, მისი ნებისმიერი მცდელობა ამ მიმართულებით მარცხისათვის იქნება განწირული.

არადა, აზროვნება და თავისუფლება მჭიდრო კავშირშია ერთმანეთთან. ამიტომ იყო, რომ ძველად მონას მხოლოდ ხელობას ასწავლიდნენ, თავისუფალი ადამიანი კი იძენდა „თავისუფალი ხელოვნებების“ შესახებ ცოდნას, რომელიც, მნიშვნელოვანწილად, ამ წიგნში გადმოცემული სწავლებების მსგავსი იყო. თანამედროვე ეპოქაში ეს ძველი განსხვავება მონასა და თავისუფალს შორის, საბედნიეროდ, აღარ არსებობს; მაგრამ თავისუფლად აზროვნების შესაძლებლობა ჩვენს დროშიც პრივილეგიაა. ლიბერალური განათლება (ლათინური სიტყვიდან “liber”, თავისუფალი) სწორედ იმისათვის არსებობს, რომ ეს შესაძლებლობა მისცეს სტუდენტებს.

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტში ლიბერალური განათლების მისაღებად სწორედ ის კურსია საჭირო, რომლისთვისაც წინამდებარე წიგნი შექმნეს ამ უნივერსიტეტის პროფესორებმა. ეს კურსი სტუდენტებს საშუალებას აძლევს, გააზრებულად აირჩიონ მომავალი პროფესია, ჩამოიყალიბონ ღირებულებითი მიდგომა ყველაზე მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხების მიმართ და მოემზადონ იმ გამოწვევისა და სიამოვნებისათვის, რასაც თავისუფალი აზროვნება ჰქვია.

გიგა ზედანია

ადამ სმითი

(1723-1790)

შესავალი

შოტლანდიელი ფილოსოფოსის და პოლიტიკური ეკონომისტის, ადამ სმითის მოღვაწეობას უკავშირებენ თანამედროვე ეკონომიკური მეცნიერების, კერძოდ კლასიკური პოლიტიკური ეკონომიის ჩამოყალიბებას.

მისი დაბადების ზუსტი თარიღი უცნობია, ხოლო ნათლობის თარიღია 1723 წლის 5 ივნისი. იგი დაიბდა შოტლანდიის ქალაქ კირკოლდში, ედინბურგთან ახლოს, მებაჟის ოჯახში. უკვე 14 წლის ასაკში გლაზგოს უნივერსიტეტის სტუდენტი გახდა, რომელიც 3 წლის შემდეგ, 1740 წელს დაამთავრა. როგორც საუკეთესო სტუდენტმა, მიიღო სტიპენდია ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბალიოლის კოლეჯში სწავლის გასაგრძელებლად, სადაც 1746 წლამდე დაჰყო. ოქსფორდიდან ადამ სმითი ედინბურგში დაბრუნდა და ლექციების კითხვა დაიწყო ინგლისურ ლიტერატურასა და პოლიტიკურ ეკონომიაში. 28 წლის ასაკში, 1751 წელს იგი დანიშნული იქნა ლოგიკის პროფესორად გლაზგოს უნივერსიტეტში, ხოლო ოდნავ მოგვიანებით გადაინაცვლა ზნეობრივი ფილოსოფიის კათედრაზე, სადაც ასწავლიდა 1764 წლამდე. 1759 წელს გამოსცა ნაშრომი მორალური გრძნობების თეორია", რომელმაც მას პოპულარობა მოუტანა.

1764 წელს ადამ სმითმა მიიღო მიმზიდველი შეთავაზება ჰერცოგ ბექლიუსაგან რომ ყოფილიყო მის შვილის მეურვე და თანმხლები პირი ევროპაში მოგზაურობისას. ეს წინადადება იმდენად მიმზიდველი იყო მატერიალური თვლსაზრისით, რომ სმითმა მიატოვა აკადემიური საქმიანობა და ახალგაზრდა ჰერცოგთან ერთად იმოგზაურა 2 წლის განმავლობაში 1766 წლამდე. ევროპაში მოგზაურობამ საშუალება მისცა მას შეხვედროდა იმ დროის უდიდესი მოაზროვნეებს ვოლტერს, ჰიუმს, დალამბერს, კენეს, ტიურგოს და ა.შ. სწორედ ამ შეხვედრების საფუძველზე მიღებულმა ახალმა ცოდნამ და იდეებმა კულტურის, მმართველობის და ეკონომიკის სფეროებში საშუალება მისცა მას ჯერ კიდევ ევროპაში მოგზაურობისას დაეწყო მუშაობა მის უკვდავ ნაშრომზე „გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ". ნაშრომი დასრულებული იქნა 1776 წელს და გამოქვეყნებისთანავე დიდი პოპულარობა მოიპოვა. 18-ე საუკუნის ბოლომდე ნაშრომი შვიდჯერ იქნა გამოცემული, მათ შორის ოთხჯერ ავტორის სიცოცხლეში.

1778 წელს ადამ სმითი ედინბურგში შოტლანდიის საბაჟო კომისრის პოსტზე დაინიშნა, სადაც სიცოცხლის ბოლომდე დაჰყო.

თავის ეპოქალური მნიშვნელობის ნაშრომს „კვლევა ერების სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ" ავტორი დაახლოებით ათი წლის განმავლობაში ქმნიდა. იმ დროისათვის ვერავინ წარმოიდგენდა, რომ 1776 წელს ლონდონელი

საზოგადოების წინაშე წარდგენილი ნაშრომი თავის მნიშვნელობას XXI საუკუნეშიც კი არ დაკარგავდა და განსაკუთრებული ინტერესის საგანი იქნებოდა.

ადამიანის საქმიანობის ძირითად მოტივად სმითი მიიჩნევდა ინდივიდის ლტოლვას საკუთარი კეთილდღეობის გასაუმჯობესებლად. პირადი კეთილდღეობის განმტკიცებით, ადამიანი საბოლოო ჯამში ხელს უწყობს საერთო კეთილდღეობის გაუმჯობესებასაც. ამგვარი ლტოლვა განაპირობებს ყველა ქმედებებს და აყალიბებს სამართლიან და რაციონალურ წესრიგს საზოგადოებაში. ამ მოვლენას ავტორმა „ბაზრის უხილავი ხელი“ უწოდა.

საზოგადოების სიმდიდრის წყაროდ იგი ორ მთავარ ფაქტორს: საქონლის წარმოებასა და მოხმარების მოცულობებს მიიჩნევს. ასევე განსაკუთრებული ღირებულების მატარებელია ავტორის მიგნება შრომის განაწილების შესახებ. სწორედ შრომის განაწილებას თვლიდა იგი ეკონომიკური პროგრესის განმაპირობებელ ფაქტორად. ქინძისთავის მანუფაქტურის მაგალითზე ნათლად იქნა წარმოჩენილი, თუ როგორ იზრდება შრომის მოცულობა სპეციალიზაციის შედეგად. შრომის განაწილების ცალკეული შეხედულებები ჯერ კიდევ სმითის წინამორბედების მიერაა შესწავლილი, თუმცა მან აღნიშნულ თემას განსაკუთრებული მნიშვნელობა შესძინა და დაადასტურა, რომ სიმდიდრის წყაროს სწორედ შრომა წარმოადგენს.

ადამ სმითმა ასევე საფუძველი ჩაუყარა შრომის ღირებულების თეორიას, რომლის ძირითადი საფუძველია საქონლის ღირებულების განსაზღვრა იმ შრომის საფუძველზე, რაც საქონლის დასამზადებლად დაიხარჯა. გაწეული შრომის მოცულობა ასევე განსაზღვრავს საქონლის გაცვლით ღირებულებასაც.

ასევე მნიშვნელოვანია ავტორისეული ხედვა კლასობრივი სტრუქტურის შესახებ. კერძოდ, მან გამოყო ძირითადი კლასები: მიწათმფლობელები, ფინანსური (სესხის გამცემი) კაპიტალისტები და ღარიბი მუშახელი. ხელფასის, მოგებისა და მიწის რენტის თეორიები ღრმა განსწავლულობის საფუძველზე იქნა ჩამოყალიბებული.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ის მოსაზრება, რომ ქვეყნის სიმდიდრისა და განვითარების მთავარ პირობას შეადგენს „Laissez-faire“-ის პრინციპი, რაც სამეურნეო საქმიანობის თავისუფლებას გულისხმობს. რაც უფრო მცირეა სახელმწიფოს ჩარევა ეკონომიკურ ცხოვრებაში, მით უკეთესი პირობები იქმნება მისი განვითარებისათვის. სახელმწიფოს მხრივ რეგულირების პრაქტიკის გაძლიერების საჭიროება მაშინ დგება, როდესაც საზოგადოებრივ კეთილდღეობას საფრთხე ემუქრება.

ადამ სმითის კვლევამ განსაკუთრებული სიცხადით გამოავლინა მერკანტილისტური იდეების მცდარი ხედვა ოქროსა და ვერცხლის დაგროვების უპირატესობის შესახებ. კვლევამ გვიჩვენა, რომ ქვეყნის სიმდიდრის წყაროს წარმოადგენს მატერიალური დოვლათის შექმნა. მერკანტილური სისტემა წარმოადგენდა დიდი ბრიტანეთი ეკონომიკური პოლიტიკის საფუძველს სმითის სიცოცხლეში. კვლევა წარმოადგენს მერკანტილური სისტემის ბრწყინვალე კრიტიკას, რომელიც ნათ-

ლად წარმოაჩენს ამ სისტემის განვითარების ისტორიას რომის იმპერიის დაცემის შემდგომ პერიოდიდან ვიდრე შუა საუკუნეებამდე.

სმითი სამრეწველო ბურჟუაზიის იდეოლოგი იყო, რომელიც ილაშქრებდა კაპიტალიზმის განვითარებისათვის ისეთი ხელისშემშლელი ფაქტორების წინააღმდეგ, როგორსაც წარმოადგენენ ფეოდალური გადმონაშთები.

მთლიანობაში სმითის დამსახურება ისტორიული ხასიათისაა, რადგან მან შეძლო ჩამოეყალიბებინა პოლიტიკური ეკონომიის საფუძვლები იმ დროისათვის დაგროვილი ეკონომიკური ცოდნის თავმოყრისა და სისტემატიზაციის მეშვეობით. მისი კვლევები წარმოადგენენ XVIII საუკუნის საზოგადოებრივი აზრის უმაღლეს მწვერვალს, რომლებმაც სათავე დაუდეს შემდგომი პერიოდის ახალი ეკონომიკური თეორიების ევოლუციას და მომავალი თაობების აზროვნებაში დამკვიდრებას.

ადამ სმითი გარდაიცვალა 1790 წელს.

გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ

(მოკლე ანალიზი)

ნაშრომმა ახალი ცოდნა შექმნა ეკონომიკის სფეროში, სადაც ავტორი ილაშქრებს მის ეპოქაში გამეფებული მერკანტილური სისტემის წინააღმდეგ, ამასთანავე იძლევა ადამიანის ბუნებრივ მიდრეკილებებზე და სოციალურ ურთიერთობებზე დაფუძნებული ეკონომიკური სისტემის ბრწყინვალე აღწერას. ნათელი, გასაგები ენით არის დახასიათებული სოფლის საზოგადოება, აგრეთვე თუ როგორ აღმოცენდა საქალაქო საზოგადოება და როგორი იყო ურთიერთდამოკიდებულება ამ ორ სივრცეს შორის. ქალაქი, თავის განვითარების კვალობაზე, დამოკიდებულია სოფელზე. ეს უკანასკნელი კი თავის მხრივ ავლენს ქალაქზე დამოკიდებულებას, რომელიც მისთვის ჭარბი პროდუქტის გასაღების ბაზარს წარმოადგენს.

კარგად არის აღწერილი, თუ როგორი იყო ფეოდალური ევროპა და დროთა განმავლობაში როგორი ცვლილებები განიცადა მან. ასევე საინტერესოდ არის წარმოდგენილი სავაჭრო ურთიერთობებისა და თავისუფალი ქალაქების აღმოცენების პროცესი. ფეოდალური წყობილების პირობებში სიმდიდრე მემამულეთა და დიდგვაროვანთა ხელში იყი კონცენტრირებული. მოგვიანებით, ვაჭრობის განვითარების კვალობაზე, მათ დაკარგეს თავიანთი ძალაუფლება და ძველი დიდება. თავისუფალი ქალაქების განვითარებამ აიძულა ისინი დამორჩილებოდნენ გონიერი მმართველობის პრინციპებს და სოფლად დამკვიდრებულიყო წესრიგი და პიროვნების თავისუფლება. წარსულს ჩაბარდა ფეოდალური სისტემის მანკირებანი, რომელიც ადამიანებს, გამომდინარე მათი სოციალური მდგომარეობიდან, განხვავებულად აღიქვამდა. ახალი სისტემა და კანონმდებლობა კი ადამიანებს, განურჩევნად მათი სოციალური მდგომარეობისა, თითქმის ერთგვაროვნად განიხილავდა, რაც სამოქალაქო სამართლიანობის დამკვიდრებას უწყობდა ხელს. სამართლებრივი სისტემის გაძლიერებამ კი კაპიტალიზმის განვითარებას

მძლავრი ბიძგი მისცა, ვინაიდან ინვესტირების პროცესს კაპიტალის დაცულობის შეგრძნება მიანიჭა.

ევროპის ისტორიის ავტორისეული ხედვა პრაქტიკულად ქალაქების დაარსებისა და განვითარების ისტორიას წარმოადგენს. ქალაქების ზრდა ეკონომიკური პროგრესის საფუძველი გახლდათ. ერთის მხივ ქალაქები მნიშვნელოვანწილად იყვნენ სოფელზე დამოკიდებულნი, როგორც ნედლი პროდუქტის მომწოდებელზე. მეორე მხრივ კი ქალაქებმა იტვირთეს ევროპაში როგორც ეკონომიკური, ასევე პოლიტიკური განვითარების უზრუნველეყოფის მისია. სწორედ ქალაქების აღმოცენებამ უზრუნველყო ვაჭრობისა და მრეწველობის განვითარება მაშინ, როდესაც მსხვილი მემამულენი ეკონომიკური სტაგნაციისა და პოლიტიკური ჩაგვრის წესს ამკვიდრებდნენ. მემამულეებისაგან განსხვავებით ვაჭრებისა და მრეწველების საქმიანობას შედეგად მოსდევდა ეკონომიკური ზრდა და საზოგადოებრივი წინსვლა. ამგვარად, სმითი ცალსახად უპირატესობას ანიჭებს ახლად აღმოცენებულ სოციალურ კლასს, თვლიდა რა, რომ სწორედ ისინი წარმოადგენენ საზოგადოებრივი, პოლიტიკური და ეკონომიკური წინსვლის გარანტს.

პირველი და მეორე წიგნები აღწერენ შრომის დანაწილებას, თუ როგორ უწყობს ხელს ამგვარი დანაწილება საზოგადოებაში სიმდიდრის წარმოქმნას, რომელიც ამ საზოგადოების წევრებს შორის ნაწილდება. შრომის განაწილება ასევე ხელს უწყობს ტექნოლოგიურ პროგრესს, აიძულებს რა მშრომელებს მუდმივად იზრუნონ თავიანთი თავიანთი საქმიანობის დახვეწისა და გაუმჯობესების გზებზე.

მესამე წიგნში განხილულია დიდი ბრიტანეთის საზოგადოებრივი განვითარების ისტორია მიწათმოქმედების და საერთაშორისო ვაჭრობის ეპოქაში. ავტორს ღრმად სჯერა, რომ რომის იმპერიის დაცემამ და ფეოდალიზმის აღზევებამ შეაფერხა საზოგადოებრივი განვითარება და განაპირობა დაბალი ეფექტიანობა წარმოქმნა.

მეოთხე წიგნი აკრიტიკებს „მერკანტილურ ვაჭრობას", რომელიც დამახასიათებელი იყო სმითის დროინდელი ევროპისათვის. კრიტიკის მთავარი სამიზნე გახლავთ ის, რომ მერკანტილიზმი ხელს უწყობს დოვლათის და ღირებულების გაიგივებას ძვირფას ლითონებთან. ავტორის მოსაზრებით, ეროვნული სიმდიდრის ნამდვილ საზომს წარმოადგენს იმ საქონლისა და მომსახურების მოცულობა, რომელსაც საზოგადოება ქმნის. ეროვნული კეთილდღეობა უმჯობესდება არა ლითონის მარაგის დაგროვებით, არამედ საწარმოო და სავაჭრო საქმიანობების, ბაზრის მოცულობის ზრდის კვალობაზე.

ნაშრომის ძირითად მოსაზრებას წარმოადგენს ის, რომ ეკონომიკური სისტემა თუ მას მაქსიმალურ თავისუფლებას მივანიჭებთ, თვითრეგულირებადი ხასიათისაა. ეს არის ე.წ. „უხილავი ხელის" იდეა. თვითრეგულირებისა და მაქსიმალური ეფექტიანობის გამოვლენას საფრთხეს უქმნის მონოპოლების, საგადასახადო პრეფერენციების, ლობისტური ჯგუფების და სხვადასხვა პრივილეგიების არსებობა, ვინაიდან აღნიშნული მექანიზმები სასათბურე პირობებს უქმნიან საზოგადოების ერთ ჯგუფს დანარჩენი წევრების ხარჯზე.

„ხალხთა სიმდიდრის“ *ბოლო წიგნში* ავტორი აღწერს თავის მოსაზრებებს სწორი მმართველობის თაობაზე, კერძოდ მთავრობის, თავდაცვის, მართლმსაჯულების, ვაჭრობის, განათლების, ა.შ სფეროებში, რომელთა წარმატებული ფუნქციონირების საფუძველს ჯანსაღი და სამართლიანი საგადასახადო სისტემა წარმოადგენს.

წიგნი III. სიმდიდრის სხვადასხვა განვითარება სხვადასხა ხალხებში

თავი I. სიმდიდრის ბუნებრივი განვითარება

ის, რასაც ავტორი უწოდებს სოფელსა და ქალაქს, ან სასოფლო და საქალაქო დასახლებებს, მჭიდროდ გადაჯაჭვულია ერთმანეთთან. სოფლის მაცხოვრებლები ნედლ პროდუქტს აწვდიან ქალაქს და შესაბამისად ცვლიან მას ქალაქში საწარმოო პროცესის საფუძველზე მომზადებულ გადამუშავებულ პროდუქტზე. შესაბამისად, ქალაქი მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული სოფელზე, საიდანაც იღებს მისთვის სასიცოცხლო მომარაგებას. ამასთანავე, არ უნდა წარმოვიდგინოთ ისე, რომ ეს პროცესი მომგებიანია მხოლოდ ქალაქიასათვის, ხოლო სოფლისათვის კი ზარალიანია. პირიქით, ეს სასაქონლო გაცვლა ეფუძნება ურთიერთმომგებიანობის პრინციპს. სოფელი ქალაქს აწვდის მიწადმოქმედების შედეგად მიღებულ პროდუქტს, რომელიც მას მორჩება საკუთრი მოსახლეობის მიერ ამ პროდუქციის მოხმარების შემდეგ, ანუ ქალაქი სოფლისათვის ბაზარს წარმოადგენს.

სამეურნეო პროცესებს თავისი მიმდევრობა გააჩნია: უპირველეს ყოვლისა სოფლად ვითარდება მიწათმოქმედება, რომელიც ადამიანის არსებობისათვის აუცილებელ პროდუქტს იძლევა. მოგვიანებით კი ადგილი აქვს ადამიანის ფუფუნების უზრუნველყოფის საგნების წარმოების განვითარებას, რაც ქალაქისთვის დამახასიათებელი საქმიანობაა.

ავტორისეული მოსაზრებით, იმ პერიოდში მაცხოვრებელი ადამიანი უპირატესობას სოფლად ცხოვრებას ანიჭებდა. უფრო მეტიც, კაპიტალის დაბანდების შესაძლებლობის შემთხვევაშიც, ადამიანები პირველ ყოვლისა მიწათმოქმედებაში ინვესტიციების განხორციელებას ცდილობდნენ, როგორც საქმიანობას, რომელიც პრაქტიკულად თავისუფალია ყოველგვარი რისკისაგან. რაც შეეხება მანუფაქტურის სფეროს, აქ რისკის მოლოდინი მაღალი გახლდათ, ხოლო საგარეო ვაჭრობა კი ყველაზე მაღალ რისკებთან ასოცირდებოდა. მიწათმოქმედების განვითარება მოითხოვდა ამ პროცესის მომსახურე საქმიანობების წარმოშობას. კერძოდ, თანდათანობით ჩნდებოდნენ მჭედლები, ხუროები, გუთნის თვლების მკეთებლები, თერძები, ხუროები, ა.შ. ისინი ემსახურებოდნენ როგორც მიწათმოქმედების, ასევე სოფლის მცხოვრებთა ყოველდრიურ მოთხოვნებს. ამგვარად, ვითარდებოდა ვაჭრობა, ფუძნდებოდა და იზრდებოდა ქალაქები, გროვდებოდა სიმდიდრე.

თავი II. მიწათმოქმედების განვითარების დაბრკოლებანი ძველ ევროპაში რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ

ამ თავში ავტორი მწვავედ აკრიტიკებს პირმშოობის შესახებ კანონს. ეს წესი ევროპაში შემოღებულ იქნა რომის იმპერიის დაცემის შემდგომ პერიოდში. დასავლეთის პროვინციები სრულად განადგურდა იმპერიის რღვევის შედეგად, ხოლო სამეურნეო საქმიანობა პრაქტიკულად შეწყდა. ამ პერიოდში დიდი სარგებელი ნახეს ძირითადად ბარბაროსთა ტომების მეთაურებმა, რომლებმაც მიწების დიდი ნაწილი ჩაიგდეს ხელში. მოგვიანებით კი კანონი კრძალავდა მიწის დანაწევრებას, რომელიც უფროსი შვილის მეშვეობით, პირდაპირი ხაზით მემკვიდრეობით თაობებს გადაეცემოდა. მიწის დანაწევრება იკრძალებოდა იმ შემთხვევაშიც კი, თუკი ის ვერ მუშავდებოდა. მიწა თანდათნობით გადაიქცა ძალაუფლების წყაროდ. მიწის მსხვილი მესაკუთრენი ხშირ შემთხვევაში ვერ უზრუნველყოფდნენ მიწისაგან ეკონომიკური სარგებლის მიღებას. ავტორი სკეპტიკურად არის განწყობილი მიწის საკუთრების ამგვარი სისტემის მიმართ, რომელიც მიწის გამოყენების ეფექტიანობას ვერ უზრუნველყოფდა. იგი აკრიტიკებს მემკვიდრეობითობის წესს და მიუთითებს, რომ იგი არ ყოფილა პროგრესის მომტანი ინვესტიციებისა და გაუმჯობესების თვალსაზრისით. ამას ემატებოდა მიწაზე მომუშავე გლეხების მძიმე პირობები, რომელიც მონურ მდგომარეობისაგან დიდად არ განსხვავდებოდა და ბუნებრივი მიზეზების გამო მიწათმოქმედებას სარგებელს ვერ მოუტანდა. უფრო მეტიც, მემამულისა და გლეხის ეკონომიკური ურთთიერთობა თავიდანვე მარცხისათვის იყო განწირული. ამის მიზეზი გახლდათ ის, რომ სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, მიწა, თესლი, ანუ პრაქტიკულად სამეურნეო პროცესში ჩაბმული ყველა ფაქტორი მემამულის საკუთრებას წარმოადგენდა, ხოლო მოსავალიც სრულად ეკუთვნოდა მას, გლეხს კი მხოლოდ არსებობისათვის აუცილებელი რესურსი ეძლეოდა.

ამგვარ ვითარებაში, დღის წესრიგში დადგა სამეურნეო ურთიერთობებს დამკვიდრებული წესის ცვლილების აუცილებლობლობა, რომელიც ასევე გლეხის ინტერესსაც გაითვალისწინებდა ამ პროცესში. თანდათანობით დაინერგა რენტის მექანიზმი, რომელიც გულისხმობდა იმას, რომ გლეხი საკუთარი საქმიანობის შედეგით თვითონაც სარგებლობდა და მიწის იჯარას უხდიდა მემამულეს. რა თქმა უნდა ეს არ იყო სრული დაინტერესების უზრუნველმყოფი მექანიზმი, თუმცა წინამორბედს გაცილებით სჯობდა, ვინაიდან უზრუნველყოფდა გლეხის პირად დაინტერესებას. რაც შეეხება ნაკლოვანებებს, ნაშრომში არის მითითება იმის თაობაზე, რომ ეს გახლდათ რამოდენიმე წლიანი ურთიერთობები და გლეხი არ იყო დაინტერესებული მთელი მისი შესაძლებლობები ჩაექსოვა ამ საქმეში, რადგანაც მომავალში მიწა ისევ მესაკუთრეს უბრუნდებოდა და შესაბამისად, გლეხი ვეღარ ისარგებლებდა ამ გრძელვადიანი ძალისხმევის შედეგებით.

თუმცა თანდათნობით იჯარის ეკონომიკური შინაარსი იხვეწებოდა და მისაღები ხდებოდა მოიჯარისათვის. ეს განსაკუთრებით დამახასიათებელი გახლდათ ინგლისისათვის, სადაც ავტორის განმარტებით „თავისუფალი გლეხობა ყოველთ-

ვის დიდ პატივში იყო“ დროთა განმავლობაში, საიჯარო ხელშეკრულებების ვადებიც იზრდებოდა და ევროპის ქვეყნებში თანდათანობით დამკვიდრდა გრძელვადიანი ხელშეკრულებები, რაც მოიჯარისათვის აუცილებელ წინაპირობას წარმოადგენდა, რათა სრული ძალისხმევა განეხორციელებინა ამ საქმიანობაში.

აღსანიშნავია, რომ გლეხობას ასევე სახელმწიფოსათვის გასაწევი სამსახურის ვალდებულებაც გააჩნდა, რაც გამოიხატებოდა გზების გაყვანა-შეკეთებაში და ბეგარის გადახდაში.

სმითი არასახარბიელო შეფასებას აძლევს ევროპაში არსებულ პირობებს მიწის დამუშავების თვალსაზრისით. მიუხედავად ნელი გაუმჯობესებისა, რაც შეინიშნებოდა ევროპაში, საბოლოო ჯამში ეს საქმიანობა მაინც ვერ განვითარდა მნიშვნელოვნად, გარდა მცირეოდენი გამონაკლისისა. ეს ქვეყნები გახლდათ ინგლისი, ჰოლანდია და ბერნის კანტონი.

ავტორს ასევე მოჰყავს ის დამატებითი მიზეზები, რომლებიც აფერხებდნენ სასოფლო-სამეურნეო დარგის პროგრესს, მიუხედავად იმისა, თუ ვინ აწარმოებდა მიწის სამუშაოებს, მესაკუთრე თუ მოიჯარე:

– პურის გადაზიდვის აკრძალვა სპეციალური ნებართვის გარეშე

– სპეციალური შეზღუდვა მათთვის, ვინც პროდუქტების შეძენა-დაგროვებას ანხორციელებდა

– მინიჭებული პრივილეგიები ვაჭრობაში, რომლების მხოლოდ სპეციალურ ბაზრებს გააჩნდათ

სწორედ ამგვარი შეზღუდვების წყალობით ვერ ვითარდებოდა პურის საექსპორტო ოპერაციები, რაც საბოლოო ჯამში მიწების დამუშავების სტიმულსაც სპობდა. ანუ ძველ ევროპაში მიწის დამუშავებისა და გაუმჯობესების თვალსაზრისით დამკვიდრებული პოლიტიკა არახელსაყრელი იყო.

თავი III. ქალაქების წარმოშობა და განვითარება რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ

რომის იმპერიის დაცემამ მნიშვნელოვნად შეცვალა ქალაქში ცხოვრების წესი. ამ პერიოდში ქალაქების ძირითადი მაცხოვრებლები იყვნენ ვაჭრები და ხელოსნები, რომელთაც ძალზედ მძიმე პირობებში უწევდათ ცხოვრება. ისეთი ძირითადი უფლებები, როგორიცაა საკუთრების თავისუფალი განკარგვის ან საკუთარი ოჯახის წევრების პირადი ცხოვრების თაობაზე გადაწყვეტილების მიღების უფლება მხოლოდ გამონაკლისთა ხვედრი იყო, რომელიც მხოლოდ პრივილეგიის მინიჭების შემთხვევაში ეძლეოდათ.

ასევე მეფის ან ბატონის მიერ მინიჭებული პრივილეგიის საფუძველზე ხდებოდა თავისუფალი, უბაჟო ვაჭრობის უფლების მოპოვებაც.

ქალაქის მცხოვრებლებმა, ანუ ბურგერებმა თავიანთი თავისუფლება თანდათანობით მოიპოვეს მეფეების მეშვეობით, რომლებიც მათ იჯარაში აძლევდნენ მიწებს რენტის სანაცვლოდ. მოგვიანებით მოქალაქეებს ასევე რამოდენიმე წლით სარგებლობისათვის უბრუნებდნენ იმავე თანხას, რომელსაც ისინი უხდიდნენ მე-

ფეს. ასეთ შემთხვევებში მოქალაქეები კოლექტიურ პასუხისმგებლობას იღებდნენ, რომ დროულად დაუბრუნებდნენ მეფეს ამ თანხას. ამგვარმა ურთიერთობებმა და პრივილეგიებმა მუდმივი ხასიათი მიიღეს და გამონაკლისს აღარ წარმოადგენდნენ. შესაბამისად, ამგვარი უფლებები უკვე არა ცალკეულ პირებზე, არამედ ქალაქის მოსახლეობაზე ვრცელდებოდა და მათ თავისუფალი მოქალაქეების ანუ თავისუფალი ვაჭრების სტატუსი მოიპოვეს.

მოქალაქეებმა დაიწყეს საქალაქო ცხოვრების მოწესრიგება, ჩამოაყალიბეს ადგილობრივი მთავრობები, გამოსცემდნენ კანონებს, შექმნეს მართლმსაჯულების სისტემა. თავისუფალი ქალაქები აგრეთვე ქმმნიდნენ თავდაცვის სისტემებს და რეგულარულ არმიას. ამ საქმეში მათ მეფეები ეხმარებოდნენ, ვინაიდან ეს უკანასკნელნიც, ისევე როგორც თავისუფალი მოქალაქეები, ძალზედ შეწუხებულნი იყვნენ ფეოდალების აგრესიით. შესაბამისად, მეფეები თავისუფალი ქალაქების მოკავშირეებად გვევლინებოდნენ და ხელს უწყობდნენ მათ განვითარებაში. ქალაქებში ჩამოყალიბდა მილიცია, რომელიც ფეოდალების შემოტევების შემთხვევაში თავდაცვის ფუნქციას ასრულებდა და აგრეთვე მეფის სამხედრო ლაშქრობებშიც იღებდა მონაწილეობას. ქალაქები თანდათანობით განვითარდა, დაიმორჩილეს დამოუკიდებლად მცხოვრები თავადაზნაურობა, მოიპოვეს მეტი დამოუკიდებლობა მეფისაგან, ხოლო იტალიასა და შვეიცარიაში XII-XVI საუკუნეებში აარსებდნენ დამოუკიდებელ რესპუბლიკებს. ამგვარად, ქალაქებში მყარდებოდა გონივრული მმართველობისა და პიროვნების თავისუფლების გარემო.

განსხვავებული ვითარება იყო სოფლად, სადაც სუფევდა ძალმომრეობა. სოფლად მცხოვრებნი ყველანაირად ცდილობდნენ საცხოვრებლად გაპარულიყვნენ ქალაქში, სადაც მეტი თავისუფლება და საქმიანობის საშუალება იყო.

ქალაქების სიმდიდრის ზრდას ხელი შეუწყო საგარეო ვაჭრობის განვითარებამ, განსაკუთრებით კი ისეთ ქალაქებში, რომლებიც საზღვაო გზებით უკავშირდებოდნენ გარემომცველ სამყაროს. ევროპის ქალაქებიდან პირველად იტალიის ქალაქებმა მიაღწიეს სავაჭრო წარმატებებს და შეძლეს სიმდიდრის დაგროვება სწორედ საზღვაო ნაოსნობის განვითარების მეშვეობით. ამ ქალაქებიდან იღებდნენ სათავეს მსხილი სასაქონლო ნაკადები და აქვე იყრიდნენ თავს შორეული ბაზრებიდან ევროპაში მოწოდებული ფუფუნების თუ სხვა სახის საქონელი.

შორეულ ბაზრებთან ეკონომიკური კავშირის დამყარებამ და აქტიურმა სასაქონლო გაცვლამ ხელი შეუწყო მანუფაქტურების განვითარებას ევროპაში. ავტორის დასკვნით, მანუფაქტურების განვითარება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ მიწათმოქმედების განვითარების და გაუმჯობესების საფუძველზე, რაც საგარეო ვაჭრობის და მის მიერ უშუალოდ წარმოშობილ მანუფაქტურების უმთავრეს შედეგს წარმოადგენდა.

თავი IV. როგორ უწყობდა ხელს ქალაქების ვაჭრობა სოფლის განვითარებას

ქალაქების ზრდა ხელს უწყობდა მათ ირგვლივ მდებარე სფლების განვითარებას:

– მოიხმარდა რა პროდუქტს, რომელიც მიწის დამუშავების შედეგად მოიპოვებოდა, ქალაქი წარმოადგენდა გასაღების ბაზარს სოფლისათვის.

– ქალაქში მცხოვრებნი თავიანთ დანაზოგებით მიწებს ყიდულობდნენ სოფლად და ამგვარად კაპიტალის დაბანდებას ანხორციელებდნენ სოფლებში.

– ქალაქში ვაჭრობისა და მრეწველობის განვითარებას თან ახლდა გონივრული მმართველობისა და წესრიგის დამკვიდრება. სოფლის მოსახლეობა უკეთ დაცულად გრძნობდა თავს და პიროვნულ თავისუფლებას მოიპოვებდა ყოველივე ამის შედეგად. მანამდე კი მისი ცხოვრება მხოლოდ მეზობლებთან ომში და ზემდგომებთან ყრმულ დამოკიდებულებაში მდგომარეობდა.

ამ თავში ადამ სმითი აღწერს თუ რა მფლანგველ ცხოვრებას ეწეოდნე მემამულენი იმ პირობებში, როდესაც ვაჭრობა და მრეწველობა განუვითარებელი იყო. ისინი ვერ ახერხებდნენ მოსავლის დაზოგვას და მხოლოდ გამასპინძლებით იყვნენ დაკავებულნი იმ მრავალრიცხოვანი ადამიანებისა, რომლებიც მათ ყოველდღიურად გარს ეხვიათ. შესაბამისად ყველა ადამიანი, რომელიც მსხვილი მემამულის ირგვლივ ტრიალებდა, სასიცოცხლოდ იყვნენ დამოკიდებულნი მასზე, რაც მემამულის განუზომელი ძალაუფლების წყარო გახლდათ. მემამულენი ანხორციელებდნენ ერთპიროვნულ მართვას და აგრეთვე მართლმსაჯულებას სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეებზე თავიანთ მამულებში.

ვაჭრობისა და მრეწველობის განვითარებამ მემამულეები არჩევანის წინაშე დააყენა. მათ შეეძლოთ ძველებურად აურაცხელი ადამიანის სარჩენად გამოეყენებინათ თავიანთი შემოსავალი ან გაეცვალათ სამრეწველო ან სავაჭრო პროდუციაზე, თუნდაც ეს ყფილიყო ფუფუნების საგნები. მათ არჩევანი გაცვლის სასარგებლოდ გააკეთეს და ამგვარად დაიწყეს დაზოგვა იმ შემოსავლისა, რასაც ადრე ფლანგავდნენ. მათ დაითხოვეს ის ადამიანები, რომლების მუდმივად გარს ეხვივნენ და დაიტოვეს მათი მინიმალური რაოდენობა, რაც საკმარისი იყო სამეურნეო საქმიანობის საწარმოებლად. ამგვარად, მემამულეებმა დაიწყეს შემოსავლების დაზოგვა. ამასთანავე, ამიერიდან ისინი ვეღარ განკარგავდნენ იმ ადამიანების ბედ-იღბალს, ვინც მათზე სასიცოცხლოდ აღარ იყვნენ დამოკიდებულნი. დროთა განმავლობაში წარსულს ჩაბარდა მემამულეთა და დიდგვაროვანთა განუზომელი ძალაუფლება.

ამგვარად, ვაჭრობა და მანუფაქტურა ევროპაში იყო მიზეზი სოფლად წესრიგისა და გონიერი მმართველობის დამყარებისა და სასოფლო-სამეორნეო საქმიანობის განვითარებისა. თუმცა განვითარების ტემპები არაერთგვაროვანი იყო სხვადასხვა ქვეყანაში. ზოგადად ევროპაში პირმშოობის კანონის არსებობა მნიშვნელოვან ხელისშემსლელ ფაქტორად მაიჩნია ავტორს. მაგალითად მას მოჰყავს ევროპის ქვეყნების შედარება ჩრდილოეთ ამერიკასთან, რომელიც იმხანად ინგ-

ლისის კოლონიას წარმოადგენდა. გაცილებით სწრაფი და შთამბეჭდავია ჩრდილოეთ ამერიკის კოლონიის განვითარება, მათ შორის დემოგრაფიული კუთხითაც.

ზოგადად ავტორი სიმპატიას გამოხატავს ინგლისის სამეურნეო ტრადიციისა და ეკონომიკური განვითარების მიმართ. განსაკუთრებით ხაზგასმულია კანონმდებლობა, რომელიც ხელსაყრელი იყო ეკონომიკური განვითარებისთვის და მიესადაგებოდა გარშემო წარმოქმნილ პირობებსა და მოვლენებს. ასევე საინტერესოა ავტორისეული მოსაზრებები საფრანგეთის, ესპანეთის, პორტუგალიისა და იტალიის იმჟამინდელ სასოფლო-სამეურნეო და საგარეო ვაჭრობის პოლიტიკის შესახებ.

კაპიტალის დაბაბდების თვალსაზრისით ადამ სმითი საკუთარ შეხედულებებში უპირატესობას სოფლის მეურნეობის სფეროს ანიჭებს. მისი მოსაზრებით, იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც კაპიტალი მოპოვებულია საგარეო ვაჭრობისა და მანუფაქტურის სფეროებში წარმატებული საქმიანობის შედეგად, მისი განსაზღვრული ნაწილი ინვესტირებულ უნდა იქნეს მიწის დამუშავებასა და გაუმჯობესებაში. აქვე მოცემულია მეტად საინტერესო და ფასეული მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ინვესტიცია უნივერსალური კატეგორიაა და არ არის შეზღუდული ქვეყნის საზღვრებით. ინვესტიცია თავს არიდებს რისკებს და მიემართება იქ, სადაც უკეთესი პირობებია და ამასთანავე არ სცნობს ტერიტორიულ ჩარჩოებს. აღნიშნული თეზისი, გამოთქმული საუკუნეების წინ, ადამ სმითის გენიალური აზროვნების ნიმუშია და აქტუალობას დღევანდელ პირობებშიც არ კარგავს. სწორედ ამ პრინციპების გამოხატულებაა თანამედროვე მსოფლიოში დამკვიდრებული გლობალური სავაჭრო და საფინანსო მართვის სისტემები.

გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ

წიგნი მესამე

თავი I
სიმდიდრის ბუნებრივი განვითარება

ყოველ ცივილიზებულ საზოგადოებაში მთავარი აღებ-მიცემობა სწარმოებს ქალაქის მცხოვრებთა და სოფლის მცხოვრებთ შორის. იგი მდგომარეობს ნედლი პროდუქტების გაცვლაში გადამუშავებულ პროდუქტებზე, და ამასთან ეს გაცვლა-გამოცვლა სწარმოებს ან უშუალოდ, ანდა ფულის ან ფულის წარმომადგენელი რაიმე ქაღალდის ნიშნების საშუალებით. სოფელი ქალაქს აძლევს საარსებო საშუალებებს და მანუფაქტურის მასალებს. ქალაქი ამ მინაცემს იხდის იმით, რომ სოფლის მცხოვრებთ უკანვე უგზავნის გადამუშავებული პროდუქტების ნაწილს. ქალაქი, სადაც არ ხდება და არც შეიძლება მოხდეს მასალების წარმოება, თუ ნამდვილად ვიტყვით, სოფლიდან იღებს მთელ თავის სიმდიდრეს და საარსებო საშუალებას. მაგრამ ამის გამო აქედან არ უნდა დავასკვნათ, რომ სარგებლობა, რომელსაც ქალაქი იღებს, ზარალია სოფლისათვის. მათი სარგებლობა საზიაროა და საურთიერთოა, და შრომის დანაწილება ამ შემთხვევაში, ისე როგორც ყველა სხვა შემთხვევაში, სასარგებლოა ყველა პირთათვის, ვინც მოქმედებს სხვადასხვა მოსაქმეობაში, რომლებადაც შრომაა დაყოფილი. სოფლის მცხოვრებნი ქალაქისაგან ყიდულობენ გადამუშავებული პროდუქტების უფრო დიდ რაოდენობას ბევრად ნაკლები საკუთარი შრომის პროდუქტით, ვიდრე რამდენიც მათ უნდა დაეხარჯათ, თუ თვითონ შეეცდებოდნენ იმ პროდუქტების დამზადებას. ქალაქი არის ბაზარი სოფლის გარდამეტებული პროდუქტისათვის ანუ იმისათვის, რაც აღემატება მიწათმოქმედთა მოხმარების საჭიროებას; ქალაქში სოფლის მცხოვრებნი ამ გარდანამეტს სცვლიან სხვა რაიმეზე, რაც მათ ესაჭიროებათ. რაც უფრო დიდია ქალაქის მცხოვრებთა რიცხვი და შემოსავალი, მით უფრო ფართოა ბაზარი, რომელსაც ქალაქი უქმნის სოფლის მცხოვრებთ, ხოლო რაც უფრო ფართოა ბაზარი, ყოველთვის მით უფრო სასარგებლოა იგი ადამიანთა უფრო დიდი რიცხვისათვის. პური, რომელიც ქალაქიდან სულ ერთი მილის ფარგლებშია აღმოცენებული, იმავე ფასში იყიდება იქ, რა ფასშიაც იყიდება ოცი მილის სიშორიდან მოტანილი პური. მაგრამ ამ უკანასკნელის ფასმა, ჩვეულებრივ, არა თუ უნდა

დაჰფაროს ის ხარჯები, რომლებიც გაწეულია მის საწარმოებლად და ბაზარზე მოსატანად, არამედ, გარდა ამისა, კიდევ მიწათმოქმედებისათვის ჩვეულებრივი მოგება უნდა მისცეს ფერმერს. ამიტომ მიწის მესაკუთრენი და მიწათმოქმედნი, რომელნიც ქალაქის ახლოს ცხოვრობენ, მიწათმოქმედებისთვის ჩვეულებრივი მოგების გარდა, იგებენ მათ მიერ გაყიდული პროდუქტის ფასში მსგავსი პროდუქტების ტრანსპორტის ღირებულებას, რომლებიც შორი ადგილებიდანაა მოტანილი, და გარდა ამისა, მათ ეზოგებათ ასეთი ტრანსპორტის მთელი ღირებულება ყველაფრის ფასში, რასაც კი იყიდიან. შეადარეთ მიწების დამუშავება რომელიმე ქალაქის ახლოს იმ მიწების დამუშავებას, რომლებიც რამდენადმე დაშორებულია მისგან, და ადვილად დარწმუნდებით, რა ძალიან მოგებაშია სოფელი იმ აღებმიცემობით, რომელიც მას ქალაქთან აქვს. ყველა იმ უაზრო თეორიაში, რომლებიც სავაჭრო ბალანსის შესახებ იყო გავრცელებული, არც ერთს არ უცდია იმის მტკიცება, რომ სოფელი ზარალობს მისი აღებმიცემობით ქალაქთან ან ქალაქი ზარალობს მისი აღებმიცემობით სოფელთან, რომელიც მას კვებავს.

რადგან, თვით საგნის ბუნებისამებრ, საზრდოს საგნები ის მოთხოვნილებაა, რომელსაც პირველი ადგილი უკავია კომფორტისა და ფუფუნების საგნებთან შედარებით. ამიტომ დარგი, რომელიც იძლევა პირველთ, წინ უნდა უძღოდეს იმ დარგებს, რომელნიც აწარმოებენ უკანასკნელთ. ამრიგად, დამუშავება და გაუმჯობესება მიწისა, რომელიც საარსებო საშუალებებს იძლევა, აუცილებლად წინ უნდა უძღოდეს ზრდას ქალაქისას, რომელიც იძლევა მხოლოდ კომფორტისა და ფუფუნების საგნებს. სოფლის მხოლოდ გარდამეტებული პროდუქტი ანუ ის, რაც მიწათმოქმედის მოხმარებას აღემატება, შეადგენს სარჩოს ქალაქისათვის, რომელსაც, ამიტომ, მხოლოდ ამ გარდამეტებული პროდუქტის ზრდასთან ერთად შეუძლია ზრდა. რასაკვირველია, ქალაქი ყოველთვის როდი იღებს ყველა თავის საარსებო საშუალებას ახლო მდებარე სოფლებიდან, ანდა იმ ტერიტორიიდანაც, რომელსაც იგი ეკუთვნის; მას შეუძლია ის მიიღოს ძალიან შორეული ქვეყნებიდანაც და თუმცა ეს არ არის გამონაკლისი საერთო წესიდან, სხვადასხვა ეპოქაში და სხვადასხვა ხალხებში მნიშვნელოვან ცვლილებას იწვევდა სიმდიდრის განვითარების მსვლელობაში.

იმ წესს, რომელსაც საერთოდ აუცილებლობა განსაზღვრავს, თუმცა არა უკლებლივ ყველა ქვეყანაში, ყოველ ცალკეულ ქვეყანაში ხელს უწყობს ადამიანთა ბუნებრივი მიდრეკილებანი. ადამიანთა შემოღებული წესები რომ არასოდეს არ მიიმართებოდეს ამ ბუნებრივ მიდრეკილებათა წინააღმდეგ, ქალაქები ვერსად ვერ გაიზრდებოდა იმაზე მეტად, ვიდრე მათ გამოკვებას შესაძლებელს ხდიდა იმ ტერიტორიის მიწების დამუშავება და გაუმჯობესება, სადაც ისინი მდებარეობდა, – ყოველ შემთხვევაში მანამდე ვერა, ვიდრე მთელი ის ტერიტორია არ იქნებოდა სავსებით დამუშავებული და გაუმჯობესებული. თანატოლი ანუ თითქმის თანატოლი მოგების არსებობისას მეტი წილი ადამიანები უმჯობესად რაცხენ თავიანთი კაპიტალი მოათავსონ მიწის გაუმჯობესებასა და დამუშავებაში, ვიდრე მანუფაქტურებსა და საგარეო ვაჭრობაში. ადამიანს, რომელიც თავის კაპიტალს

მიწათმოქმედებაში ხმარობს, ეს კაპიტალი უფრო აქვს თავის თვალწინ და თავის განკარგულებაში, და მისი ქონება ნაკლებ ექვემდებარება სხვადასხვა შემთხვევითობას, ვიდრე ქონება ვაჭრისა, რომელიც ხშირად იძულებულია ანდოს იგი არა მარტო ქარსა და ტალღებს, არამედ აგრეთვე უფრო არასაიმედო სტიქიას ადამიანთა უგუნურობის და უსამართლობისას, როდესაც იგი დიდ კრედიტებს აძლევს შორეულ ქვეყნებში ისეთ ადამიანებს, რომელთა ხასიათისა და მდგომარეობის შესახებ მას იშვიათად შეუძლია ჰქონდეს რიგიანი ინფორმაცია. მემამულის კაპიტალი, პირიქით, რომელიც მისი მიწის გაუმჯობესებაშია ჩამაგრებული, თითქოს, მაქსიმალურად უზრუნველყოფილი არის ყოველგვარი შემთხვევითობისაგან, რამდენადაც ამას შესაძლებელს ხდის საერთოდ ბუნება ადამიანის საქმიანობისა. ბუნებრივი სიტურფე, სოფლად ცხოვრების საამურობა, სულის სიმშვიდე, რასაც ეს ცხოვრება უქადის ადამიანს, და დამოუკიდებლობა, რასაც იგი ნამდვილად იძლევა, უკეთუ მას არღვევს ადამიანთა კანონების უსამართლობა, – ყოველივე ეს ისე მომხიბლავია, რომ მეტნაკლებად იზიდავს ყოველ ადამიანს, და რადგან მიწის დამუშავება დასაბამითვე დანიშნულება იყო ადამიანისა, ამიტომ ამ უკანასკნელს თავისი არსებობის ყველა საფეხურზე, ეტყობა, შენარჩუნებული აქვს უპირატესი მიდრეკილება ამ თავდაპირველი მოსაქმეობისადმი.

რასაკვირველია, ხელოსანთა განსაზღვრული რიცხვის დაუხმარებლივ მიწის დამუშავება ძალიან ძნელად მოხერხდებოდა და იგი ხშირ-ხშირად უნდა შეწყვეტილიყო ყოველთვის. მჭედლები, ხუროები, გუთნის და თვლების მკეთებლები, მეკასრეები, მეწაღეები და თერძები, ყველანი ხელოსნები არიან, რომლებისადმი მიმართვა მათი სამსახურის მისაღებად ხშირად სჭირდება მიწათმოქმედს. ეს ხელოსნებიც, თავის მხრივ, საჭიროებენ ერთმანეთის დახმარებას, და რადგან მათი საცხოვრებელი ადგილი აუცილებლად განსაზღვრულ ადგილთან არაა დაკავშირებული, როგორც მიწათმოქმედისა, ამიტომ ისინი ბუნებრივია, ერთმანეთის ახლოს სახლდებიან და ამგვარად ქმნიან პატარა ქალაქს ანუ დაბას. მალე მათ მიემატებიან ყასბები, ლუდის მხდელები და მეპურეები, შემდეგ მთელი რიგი ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები, რომელნიც საჭირონი და სასარგებლონი არიან მათ დროდადრო გაჩენილ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად და რომელნიც, თავის მხრივ, ხელს უწყობენ ქალაქის შემდგომ ზრდას. ქალაქის მცხოვრებნი და სოფლის მცხოვრებნი ერთმანეთს უწევენ სამსახურს. ქალაქი მუდმივი იარმარკა ანუ ბაზარია, რომელსაც სოფლის მცხოვრებნი მიმართავენ, რათა თავიანთი ნედლი პროდუქტები გაცვალონ გადამუშავებულ პროდუქტებზე. ამ აღებ-მიცემობის გზით ქალაქის მცხოვრებნი იღებენ როგორც მასალებს მათი სამუშაოსათვის, ისე საარსებო საშუალებებსაც. მზა პროდუქტების რაოდენობა, რომელსაც ისინი სოფლის მცხოვრებლებზე ყიდიან, განსაზღვრავს მასალებისა და სურსათის რაოდენობას, რომელსაც ისინი ყიდულობენ. ამიტომ მათი სამუშაო, მათი საარსებო საშუალებები შეიძლება გაიზარდოს მხოლოდ იმის მიხედვით, როგორ იზრდება სოფლის მოთხოვნა მზა პროდუქტების მიმართ, და ეს მოთხოვნა კი შეიძლება გაიზარდოს მხოლოდ მიწის გაუმჯობესებისა და დამუშავების ზრდის შესაბამისად.

მაშასადამე, ადამიანთა დაწესებულებანი რომ არასოდეს არ არღვევდნენ საგანთა ბუნებრივ მსვლელობას, სიმდიდრის განვითარება და ქალაქების ზრდა ყოველ პოლიტიკურ საზოგადოებაში შედეგი და შესაბამისი იქნებოდა მოცემული ტერიტორიის ანუ ქვეყნის მიწების გაუმჯობესებისა და დამუშავებისა.

ჩვენს ჩრდილო-ამერიკის კოლონიებში, სადაც ჯერ კიდევ ადვილ პირობებში შეიძლება დაუმუშავებელი მიწის მიღება, დღემდე არც ერთ ქალაქში არაა გამართული მანუფაქტურები, რომელნიც შორეულ ბაზარზე ჰყიდიან თავიანთ პროდუქტებს. როდესაც ჩრდილო-ამერიკაში რომელიმე ხელოსანი დააგროვებს რაოდენადმე იმაზე მეტ კაპიტალს, რაც საჭიროა მისი საკუთარი სარეწაოს წარსამართავად, რომელიც ახლო მიდამოების მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას ემსახურება, ის როდი ცდილობს იმ კაპიტალით პროდუქტების გასაყიდად მანუფაქტურა გამართოს შორეულ ადგილებში, არამედ მას ხმარობს დაუმუშავებელი მიწის საყიდლად და დასამუშავებლად. ხელოსნიდან იგი იქცევა პლანტატორად, და ვერც მაღალი ხელფასი, ვერც ადვილი თავის რჩენა, რომელსაც ეს ქვეყანა უზრუნველყოფს, ხელოსნებს ვერ აცთუნებს იმუშაოს სხვებისათვის და არა თავის თავისათვის. იგი გრძნობს, რომ ხელოსანი თავისი მუშტრების ყმა არის, რომლებისგანაც იღებს სარჩოს, მაშინ როდესაც პლანტატორი, რომელიც თავისი საკუთარი მიწის დამუშავებას ეწევა და საჭირო სარჩოს თავისი საკუთარი ოჯახის შრომით შოულობს, თვითონ არის ნამდვილად თავის თავის ბატონი და მთელი ქვეყნიერებისგან დამოუკიდებელი.

პირიქით, იმ ქვეყნებში, სადაც დაუმუშავებელი მიწა აღარ მოიპოვება ან მისი მიღება ადვილ პირობებში არ შეიძლება, თითოეული ხელოსანი, რომელმაც იმაზე მეტი კაპიტალი დააგროვა, რაც საჭიროა ახლო მიდამოებში შემთხვევით სამუშაოთა შესასრულებლად, ცდილობს ისეთი პროდუქტები დაამზადოს, რომლებიც გაიყიდება უფრო შორეულ ადგილას. მჭედელი აგებს რაიმე რკინის ქარხანას, ფეიქარი ტილოს ან შალის მანუფაქტურას. ეს სხვადასხვა მანუფაქტურები დროთა განმავლობაში თანდათან სპეციალდება და, ამრიგად, უმჯობესდება და უფრო სრულყოფილი ხდება მრავალგვარად, რაც ყველას ადვილად შეუძლია წარმოიდგინოს და ამიტომ საჭირო აღარაა განვმარტო უფრო დაწვრილებით.

როდესაც კაპიტალის გამოყენებას აპირებენ, თანატოლი ან თითქმის თანატოლი მოგების შესაძლებლობისას, მანუფაქტურას, ბუნებრივია, უპირატესობას აძლევენ საგარეო ვაჭრობასთან შედარებით იმავე მიზეზის გამო, რა მიზეზითაც მიწათმოქმედებას ბუნებრივად უპირატესობას აძლევენ მანუფაქტურების წინაშე. როგორც მემამულის ან ფერმერის კაპიტალი უფრო უზრუნველყოფილია, ვიდრე მემანუფაქტურის კაპიტალი, ისევე მემანუფაქტურის კაპიტალიც, რომელიც მის მფლობელს აქვს მუდამ თავის თვალწინ და თავის განკარგულებაში, უფრო უზრუნველყოფილია ყოველგვარი შემთხვევითობისაგან, ვიდრე იმ ვაჭრის კაპიტალი, რომელიც საგარეო ვაჭრობას ეწევა. რასაკვირველია, საზოგადოების განვითარების ყოველ საფეხურზე მისი ნედლი და გადამუშავებული პროდუქტების გარდამეტი ნაწილი, ე. ი. მათი ის ნაწილი, რომლისთვისაც მოთხოვნა არ არსე-

ბობს თვით ქვეყნის შიგნით, უნდა გაიგზავნოს საზღვარგარეთ რაიმეზე გასაცვლელად, რაზეც მოთხოვნა არის შინ. მაგრამ ძალიან მცირე მნიშვნელობა აქვს იმას, რომელ კაპიტალს – უცხოს თუ შინაურს – გააქვს ეს გარდამეტი პროდუქტი საზღვარგარეთ. თუ საზოგადოებას დაგროვილი არა აქვს საკმაო კაპიტალი როგორც მთელი მისი მიწის დასამუშავებლად, ისე ყველა მისი ნედლი პროდუქტის სრულად გადასამუშავებლად, იმ შემთხვევაში ძალიან ხელსაყრელიც კია, რომ ეს ნედლი პროდუქტი უცხო კაპიტალმა გაზიდოს, რათა შესაძლებელი გახდეს საზოგადოების მთელი კაპიტალი უფრო სასარგებლო მიზნებისათვის იქნეს გამოყენებული. ძველი ეგვიპტის, ჩინეთის და ინდოსტანის სიმდიდრე გვიმტკიცებს, რომ ხალხმა შეიძლება მიაღწიოს სიმდიდრის ფრიად მაღალ საფეხურს, თუმცა მისი საექსპორტო ვაჭრობის უდიდეს ნაწილს უცხოელები აწარმოებენ. ჩვენი ჩრდილო-ამერიკის და ვესტ-ინდოეთის კოლონიების განვითარებას გაცილებით ნელი მსვლელობა ექნებოდა, მათი გარდამეტი პროდუქტის საექსპორტოდ მხოლოდ ის კაპიტალი, რომ ყოფილიყო გამოყენებული, რომელიც თვით მათ ეკუთვნით.

ამრიგად, საგანთა ბუნებრივი მსვლელობისას, განვითარების ნებისმიერ საფეხურზე მყოფი საზოგადოების კაპიტალი პირველ ყოვლისა, მიმართულია მიწათმოქმედებისაკენ, შემდეგ – მანუფაქტურებისაკენ და ბოლოს – საგარეო ვაჭრობისაკენ. ეს წესი ისე ბუნებრივია, რომ იგი, მე მგონია, ყოველ საზოგადოებაში, რომელსაც რაიმე შესამჩნევი ტერიტორია ჰქონდა, ყოველთვის სრულდება ამა თუ იმ ზომით. მიწების ნაწილი უნდა დამუშავებულიყო მანამდე, ვიდრე რამდენადმე მნიშვნელოვანი ქალაქები შეიძლებოდა წარმოშობილიყო და ამ ქალაქებში უნდა არსებულიყო რაიმე, თუნდაც განუვითარებელი, მრეწველობა, ვიდრე მათთვის შესაძლებელი გახდებოდა იმაზე ფიქრი, რომ საგარეო ვაჭრობისათვის მოეკიდნათ ხელი.

თუმცა საგანთა ამ ბუნებრივ წესს რაიმე ზომით ადგილი უნდა ჰქონოდა ყოველ ასეთ საზოგადოებაში, მაგრამ ყველა თანამედროვე ევროპულ სახელმწიფოში იგი ზოგი მხრივ ყირამალა იქნა დაყენებული. საგარეო ვაჭრობამ ზოგ ქალაქში გამოიწვია დაფუძნება უფრო სათუთი მანუფაქტურებისა ანუ ისეთებისა, რომელთა პროდუქტები უცხო ბაზარზე გასატანადაა გამოსადეგი; ხოლო მანუფაქტურებმა და საგარეო ვაჭრობამ ერთად, გამოიწვია უმთავრესი გაუმჯობესება მიწათმოქმედებაში. ჩვეულება და ადათი, რომელიც პირვანდელი მთავრობის ბუნებამ შემოიღო ამ სახელმწიფოებში და რომლებიც დარჩა მას შემდეგაც, რაც ის მთავრობა მნიშვნელოვნად შეიცვალა, აუცილებლობის გზით ძალად ეწეოდა მათ ამ არაბუნებრივი და რეგრესიული წესისაკენ.

თავი II

მიწათმოქმედების განვითარების დაბრკოლებანი ძველ ევროპაში რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ

როდესაც გერმანულმა და სკვითურმა ტომებმა რომის იმპერიის დასავლეთის პროვინციები წალეკეს, ის არევ-დარევა, რომელიც მოჰყვა ესოდენ დიდ რევოლუციას, არ შეწყვეტილა რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში. ძარცვამ და ძალმომრეობამ, რომელსაც ბარბაროსები აყენებდნენ ძველ მცხოვრებთ, შეწყვიტა აღებმიცემობა ქალაქსა და სოფელს შორის. ქალაქები გაუდაბნოვდა, ხოლო მიწები დარჩა დაუმუშავებელი და ევროპის დასავლეთის პროვინციები, რომელნიც რომაელთა ბატონობის დროს მნიშვნელოვან კეთილდღეობაში იყვნენ, უღრმეს სიღატაკესა და ბარბაროსობაში ჩაეფლნენ. ამ არევ-დარევის ხანაში იმ ბარბაროს ტომთა მეთაურებმა და მთავარმა წინამძღოლებმა შეიძინეს ანუ ხელთ იგდეს იმ ადგილების მიწების უდიდესი ნაწილი. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი დაუმუშავებელი იყო, მაგრამ დამოუკიდებლად იმისა, დამუშავებული იყო თუ დაუმუშავებელი, მიწის არც ერთი ნაკვეთი არ დარჩენილა, რომ მესაკუთრე არ გასჩენოდეს. ყველა ეს მიწა დასაკუთრებულ იქნა, ამასთან მისი დიდი ნაწილი – მცირეოდენ მსხვილ მესაკუთრეთა მიერ.

დაუმუშავებელი მიწების ეს თავდაპირველი დასაკუთრება, თუმცა იგი დიდი ბოროტება იყო, შეიძლებოდა მაინც წარმავალი ბოროტება ყოფილიყო, მემკვიდრეობის ან გასხვისების გზით შეიძლებოდა ის მიწები კვლავ პატარ-პატარა ნაჭრებად დანაწილებულიყო. მაგრამ პირმშოობის შესახებ კანონი შეუძლებელს ხდიდა მიწების დანაწილებას მემკვიდრეობის გზით, ხოლო ფიდაიკომისების დაწესება ხელს უშლიდა, რომ მიწები პატარ-პატარა ნაჭრებად დაყოფილიყო გასხვისების გზით.

როდესაც მიწა, ისე როგორც მოძრავი ქონება, მიჩნეულია მხოლოდ და მხოლოდ არსებობისა და თავის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების საშუალებად, ბუნებრივი სამემკვიდრეო კანონი მიწას, ისე როგორც მოძრავ ქონებას, ჰყოფს ოჯახის ყველა შვილთ შორის, ვინაიდან, უნდა ვიფიქროთ, ყველას არსებობა თანაბრად ძვირფასია მამისთვის. ამიტომ ასეთი სამემკვიდრეო კანონი მოქმედებდა რომაელებში, რომელიც მემკვიდრეობით მიწების გადაცემისას ისევე ნაკლებად განასხვავებდა უფროსსა და უმცროს შვილებს, ვაჟებსა და ქალებს, როგორც ჩვენ მოძრავი ქონების გაყოფისას. მაგრამ როდესაც მიწას დაუწყეს ცქერა არა როგორც მარტოოდენ თავის შენახვის, არამედ აგრეთვე როგორც ძალაუფლებისა და გავლენის წყაროს, მაშინ საუკეთესოდ იქნა მიჩნეული, რომ მიწა მარტო ერთ შვილს გადასცემოდა გაუყოფელად. იმ შფოთიან ხანაში ყოველი მსხვილი მემამულე წარმოადგენდა ერთგვარად პაწია მთავარს. ისინი, ვისაც მისი მიწები ეჭირათ, მისი ქვეშევრდომები იყვნენ. იგი იყო მათი მოსამართლე და ერთგვარი კანონმდებელიც მშვიდობიანობის დროს და წინამძღოლი ომის დროს. იგი ომობდა, როცა ამას საჭიროდ დაინახავდა, ხშირად თავისი მეზობლების წინააღმდეგ

და ზოგჯერ თავისი მეფის წინააღმდეგაც. ამიტომ მამულის უშიშროება, მფარველობა, რომლის გაწევა შეეძლო მის მესაკუთრეს იმათთვის, ვინც იმ მამულში ბინადრობდა, მამულის სიდიდეზე იყო დამოკიდებული. მისი დაყოფა ნიშნავდა გზის გაკვალვას მის გასანადგურებლად და ყველა მისი ნაწილის დასარბევად და ჩასაყლაპავად მეზობელთა შემოჭრის დროს. ამის გამო დაწესდა მართალია, არა ერთბაშად, არამედ დროთა განმავლობაში საპირმშოო კანონი მამულების მემკვიდრეობისათვის იმავე მიზეზით, რა მიზეზითაც დაწესდა ასეთი კანონი მონარქიული ხელისუფლებისათვის, თუმცა არა ყოველთვის ამ უკანასკნელის წარმოშობისთანავე. იმისათვის, რომ მონარქიული ხელისუფლების ძლიერება და, მაშასადამე, სიმტკიცე გაყოფით არ შესუსტდეს, იგი მთლიანად უნდა გადაეცეს ერთ-ერთ შვილს. სახელდობრ რომელს უნდა მიეცეს ესოდენ დიდი უპირატესობა, ამას უნდა ამყარებდეს რაიმე საერთო კანონი, რომელიც დაფუძნებულია არა პირადი დამსახურების ან ღირსების საეჭვო ნიშნებზე, არამედ რაიმე ნათელ და ცხად ნიშანზე, რომელიც არ შეიძლება სადავო იყოს. ერთი და იმავე ოჯახის შვილების აუცილებელი განსხვავება შეიძლება მხოლოდ სქესისა და ასაკის მხრივ. მამრობით სქესს საყოველთაო უპირატესობა ეძლევა მდედრობითის წინაშე, და, ყველა სხვა პირობათა თანასწორობისას, უფროსი ყოველთვის უმცროსზე წინ არის. ასე წარმოიშობა უფლება პირმშოობისა და ის, რასაც პირდაპირი ხაზით მემკვიდრეობას უწოდებენ.

კანონებს ხშირად შენარჩუნებული აქვს თავიანთი ძალა დიდხანს მას შემდეგ, რაც მოისპო ის გარემოებანი, რომელთაც წარმოშვეს ისინი და რომელთაც მარტოოდენ შეუძლიათ მათი გამართლება. ევროპის ახლანდელ მდგომარეობაში რაღაც ერთი აკრი მიწის მესაკუთრეც ისევე მტკიცედ ფლობს მას, როგორც ასი ათასი აკრის მესაკუთრე. და მაინც პირმშოობის უფლება წინანდებურად დაცული არის და ალბათ კიდევ რამდენსამე საუკუნეს იქნება დაცული, ვინაიდან, ყველა სხვა დაწესებულებათა შორის იგი უფრო შესაბამისია იმისათვის, რომ საზრდო მისცეს გვაროვნული უპირატესობით ამაყობას. არ შეიძლება ყველა მხრივ სხვა რამ უფრო საწინააღმდეგო არსებობდეს ოჯახის ნამდვილი ინტერესისათვის, ვიდრე ის უფლება არის, რომელიც ერთი შვილის გამდიდრების გულისთვის მათხოვრებად აქცევს ყველა დანარჩენთ.

ფიდაიკომისები წარმოადგენენ საპირმშოო კანონის ბუნებრივ შედეგს. ისინი დააწესეს განსაზღვრული, პირდაპირი ხაზით მემკვიდრეობის უზრუნველსაყოფად, რისი აზრიც პირველად საპირმშოო კანონმა აღძრა და იმის ასაცილებლად, რომ თავდაპირველი მამულის რაიმე ნაწილი გასულიყო ძირითადი ხაზის მფლობელობიდან რომელიმე მემკვიდრის მიერ გაჩუქების, ანდერძის ან განსხვისების გზით, ან მისი უგუნურობისა თუ უბედურების მიზეზით. ფიდაიკომისები სრულიად უცნობი იყო რომაელებისათვის. მათი სუბსტიტუციები და ფიდაიკომისები არაფრით ჰგავს ახალი დროის ფიდაიკომისებს, თუმცა ფრანგი იურისტებიდან ზოგიერთებმა შესაბამისად ჩათვალეს აღნიშნულ ძველ დაწესებულებათა სამოსელსა და ტერმინებში გაეხვიათ ეს თანამედროვე დაწესებულება.

იმ ხანაში, როდესაც დიდი მამულები ერთგვარ სამთავროებს წარმოადგენდა, ფიდაიკომისებს შეიძლებოდა განსაზღვრული აზრი ჰქონებოდათ. ზოგიერთი მონარქიის ეგრეთ წოდებული ძირითადი კანონების მსგავსად, მათ შეეძლოთ ხელი შეეშალათ იმისათვის, რომ მრავალი ათასი ადამიანის უშიშროება ერთი ადამიანის უჯიათობითა და მფლანგველობით ხიფათში ყოფილიყო ჩავარდნილი. მაგრამ თანამედროვე ევროპაში, სადაც როგორც წვრილ, ისე მსხვილ მემამულეებს სიმტკიცე სათანადო ქვეყნის კანონებით აქვს უზრუნველყოფილი, ამ ფიდაიკომისებზე უფრო უაზროს ვერას წარმოიდგენს ადამიანი. ისინი დაფუძნებულია ყოვლად უგუნურ ნაგულისხმევზე, – იმაზე, რომ ერთი მეორის მომდევნო თაობებს ადამიანთა თანასწორი უფლება არა აქვთ მიწასა და ყველა იმაზე, რასაც მიწა შეიცავს, რომ თანამედროვე თაობის საკუთრება იმ ადამიანთა ნება-სურვილის მიხედვით უნდა იყოს შემოფარგლული და მოწესრიგებული, რომელნიც, იქნებ, ხუთასი წლის წინათ გარდაიცვალნენ. მიუხედავად ამისა, მეტწილ ევროპაში ფიდაიკომისები დღემდე შენარჩუნებულია, განსაკუთრებით იმ ქვეყნებში, სადაც აზნაურული ჩამომავლობა აუცილებელი პირობაა სამოქალაქო თუ სამხედრო საპატიო თანამდებობათა დასაჭერად. ფიდაიკომისები საჭიროდ იყო მიჩნეული, რათა დაცული ყოფილიყო აზნაურობის განსაკუთრებული პრივილეგია ქვეყანაში მაღალი ადგილების და საპატიო თანამდებობათა დაჭერისა. და მას შემდეგ, რაც ამ წოდებამ ხელში ჩაიგდო ეს უსამართლო უპირატესობა მის თანამოქალაქეთა მიმართ, საჭიროდ ჩაითვალა, რომ მისთვის მიეცათ კიდევ მეორე უპირატესობა, რათა მის სიღარიბეს სასაცილოდ არ გაეხადა ეს პრივილეგია. ინგლისში საყოველთაო სამართალი, როგორც ამბობენ, მართალია, უარყოფითად განწყობილია სამარადისო საკუთრების მიმართ და ამიტომ ასეთი საკუთრება აქ უფრო შეზღუდულია, ვიდრე სხვა რომელსამე ევროპულ მონარქიაში, თუმცა ინგლისიც არაა უიმისოდ დარჩენილი. რაც შეეხება შოტლანდიას, აქ ვარაუდობენ, რომ ქვეყნის მთელი მიწის ერთ მეხუთედზე მეტი, და იქნებ ერთ მესამედზე მეტიც, ამჟამად ფიდაიკომისების სასტიკ რეჟიმს ექვემდებარება.

ამრიგად, დაუმუშავებელი მიწების დიდ ფართობს არა თუ ყადაღა დაედო ცალკეულ გვარეულობათა მიერ, არამედ აგრეთვე თითქმის სამუდამოდ მოისპო მათი დანაწილების შესაძლებლობა. და ისეთი შემთხვევა კი იშვიათია, რომ დიდი მემამულე იმავე დროს მიწების დიდი გამაუმჯობესებელი იყოს. იმ არეულობის ხანაში, რომელმაც ეს ბარბაროსული დაწესებულება წარმოშვა, მსხვილი მემამულე სავსებით იმას უნდებოდა, რომ დაეცვა თავისი საკუთარი მამულები ან თავისი სამართალი და ხელისუფლება გაევრცელებინა მეზობლების ტერიტორიაზე. მას არ ჰქონდა თავისუფალი დრო იმისათვის, რომ ეზრუნა მიწის დამუშავებისა და გაუმჯობესებისათვის. ხოლო როდესაც კანონისა და წესრიგის განმტკიცებამ ეს შესაძლებლობა მისცა, ხშირად მას არ ჰქონდა მიდრეკილება ამისადმი და თითქმის არასოდეს – საჭირო უნარი და მოხერხება. თუ თვით მისი და მისი სახლის შენახვის ხარჯს მთლად მიჰქონდა მისი შემოსავალი ან აღემატებოდა მას, რასაც ხშირად ჰქონდა ადგილი, მას არ მოეპოვებოდა კაპიტალი მიწის გაუმჯო-

ბესებისათვის და იგი დამზოგველი იყო. უფრო ხელსაყრელად მიაჩნდა თავისი წლიური დანაზოგი ახალი მიწების საყიდლად გამოეყენებინა, ვიდრე მისდამი კუთვნილი მიწების გასაუმჯობესებლად დაეხარჯა იგი. იმისათვის, რომ ადამიანმა მომგებიანად წარმართოს მიწის გაუმჯობესება, საჭიროა, როგორც ყველა სხვა კომერციულ საქმეში, დაკვირვებით ამჩნევდეს ყველა, თუნდაც სულ მცირე დანაზოგს და მოგებას, რისი უნარიც იშვიათად აქვს ისეთ ადამიანს, რომელიც დიდი ქონების პატრონია დაბადებიდანვე, თუნდ დამზოგველიც იყოს ბუნებით. ასეთი ადამიანის მდგომარეობა, რასაკვირველია, ხელს უწყობს იმას, რომ მას მიდრეკილება ჰქონდეს უფრო გარეგანი შემკობილობისადმი, რაც მის გემოვნებას აკმაყოფილებს, ვიდრე მოგებისადმი, რასაც იგი ესოდენ ნაკლებ საჭიროებს. ბავშვობიდანვე იგი დაჩვეულია ისეთ საგნებზე ზრუნვას, როგორიცაა მისი ტანსაცმელის, მისი ეტლის, სახლისა და ავეჯეულობის სილამაზე. აზრ-მიდრეკილება, რომელსაც ბუნებრივად ქმნის ასეთი ჩვეულება, მას ახლავს მაშინაც, როდესაც იგი მამულის გაუმჯობესებაზე ფიქრს შეუდგება. მან, იქნებ გაამშვენიეროს კიდეც 400 ან 500 აკრი მიწა, რომელიც მის სასახლეს აკრავს და დახარჯავს ამისათვის ათჯერ მეტს იმაზე, რაც მიწა ეღირება გაუმჯობესების შემდეგ, ხოლო ამის შემდეგ დარწმუნდება, რომ თუ ასევე გააუმჯობესა – სხვაგვარად მას არ ეხერხება – დანარჩენი მამული, იგი გაკოტრდება, ვიდრე სამუშაოს მეათედს შეასრულებდეს. შეერთებული სამეფოს ორსავე ნაწილში მოიპოვება რამდენიმე დიდი მამული, რომელიც ფეოდალური მონარქიის შემდეგ ერთი და იმავე გვარის ხელშია განუწყვეტლივ დარჩენილი. საკმარისია შევადაროთ ამ მამულების ახლანდელი მდგომარეობა იქაურ მეზობელ წვრილ მესაკუთრეთა მამულებისა და მაშინ სხვა საბუთი არ დაგჭირდებათ, რათა დარწმუნდეთ, რაოდენ არახელსაყრელია ესოდენ დიდი ზომის საკუთრება მიწის გაუმჯობესებისათვის.

თუ ასეთი დიდი მესაკუთრეებისაგან მიწის ნაკლებად გაუმჯობესება იყო მოსალოდნელი, მით უფრო ნაკლებ მოსალოდნელი შეიძლება ყოფილიყო იმათგან, ვისაც მათი მიწები ეჭირათ. ძველ ევროპაში მიწის დამქირავებელი გლეხები ყველანი მებატონის ნება-სურვილზე იყვნენ დამოკიდებული. ისინი თითქმის ყველანი მონები იყვნენ, თუმცა მათი მონობა უფრო რბილი სახისა იყო, ვიდრე მონობა ძველ ბერძნებსა და რომაელებში ან თუნდ ჩვენს ვესტ-ინდოეთის კოლონიებში. იგულისხმებოდა, რომ ისინი უფრო უშუალოდ ეკუთვნოდნენ მიწას, ვიდრე მათ მებატონეს. ამიტომ მათი გაყიდვა შეიძლებოდა მიწასთან ერთად, მაგრამ არა მიწისაგან მოცილებულად. ბატონის ნებართვით მათ შეეძლოთ დაქორწინება, შემდეგ ბატონი ამ ქორწინებას ვერ დაარღვევდა ქმრისა და ცოლის სხვადასხვა პირებზე გაყიდვის გზით. თუ ბატონი დაასახიჩრებდა ან მოკლავდა თავის გლეხს, იგი ექვემდებარებოდა განსაზღვრულ სასჯელს, თუმცა, ჩვეულებრივ, ძალიან მცირეს. გლეხებს კი არ ჰქონდათ საკუთრების შეძენის უფლება. ყველაფერი, რასაც გლეხები შეიძენდნენ, ბატონის შენაძენად ითვლებოდა და მას შეეძლო შეხედულებისამებრ წაეღო იმათგან მათი შენაძენი. მიწის ყოველგვარი დამუშავება და გაუმჯობესება, რაც კი ასეთი მონების დახმარებით შეიძლებოდა

შესრულებულიყო, სინამდვილეში სრულდებოდა მათი ბატონის მიერ და ასევე მის ხარჯზე. თესლი, პირუტყვი, სასოფლო-სამეურნეო იარაღები – ყველაფერი მას ეკუთვნოდა და მოგებაც მარტო მისი იყო. ამ მონებს მხოლოდ იმის შეძენა შეეძლოთ, რაც მათი ყოველდღიური არსებობისათვის იყო საჭირო. ამრიგად, ამ შემთხვევაში საკუთრივ თვითონ მემამულე ფლობდა ყველა თავის მიწას და მის დამუშავებას ეწეოდა თავისი ყმების ხელით. ასეთი სახის მონობა დღემდე კიდევ არსებობს რუსეთში, პოლონეთში, უნგრეთში, ბოჰემიასა და მორავიაში და გერმანიის სხვა ნაწილებში. მხოლოდ ევროპის დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილებში იქნა იგი თანდათან სრულად მოსპობილი.

მაგრამ თუ საერთოდ იშვიათადაა მიწის დიდი გაუმჯობესება მსხვილი მესაკუთრეებისგან მოსალოდნელი, მით უფრო ნაკლებ მოსალოდნელია იგი იმ შემთხვევაში, როდესაც ისინი მონებს გამოიყენებდნენ მუშებად. ყველა დროისა და ხალხის გამოცდილება, მგონია, იმას გვიდასტურებს, რომ მონების მიერ შესრულებული სამუშაო, თუმცა იგი თითქოს მარტო შენახვის ხარჯს მოითხოვს, ყველაზე უფრო ძვირი სამუშაო არის. კაცი, რომელსაც არავითარი საკუთრების შეძენა არ შეუძლია, დაინტერესებულია მხოლოდ იმით, რომ რაც შეიძლება ბევრი ჭამოს და რაც შეიძლება ცოტა იმუშაოს. მხოლოდ ძალდატანებით, და არა მისი საკუთარი ინტერესით, შეიძლება იგი იძულებულ იქნეს იმაზე მეტი იმუშაოს, რაც საკმარისი არის მისი შენახვის ხარჯის დასაფარავად. როგორც პლინიუსი, ისე კალუმელა აღნიშნავენ, როგორ დაეცა იტალიაში პურის მოწევის საქმე, როგორ არახელსაყრელი გახდა იგი მას შემდეგ, რაც მონების ხელში გადავიდა. ბევრად უკეთ არ იყო საქმე ძველ საბერძნეთშიც არისტოტელეს დროს. იქ, სადაც იგი ლაპარაკობს იდეალურ რესპუბლიკაზე, რომელიც პლატონის „კანონებშია“ აღწერილი, ამბობს: ხუთი ათასი უქმი ადამიანის შესაძენად (მეომართა ეს რიცხვი საჭიროდ იყო მიჩნეული იმ რესპუბლიკის დასაცავად) მათი ცოლებითა და მსახურებითურთ საჭირო იქნებოდა უზომო სიდიდისა და ნაყოფიერების მქონე ტერიტორია, ბაბილონის დაბლობის მსგავსიო.

ამპარტავნობა ადამიანს აყვარებს ბატონობას, და მის გრძნობას ისე არაფერი შეურაცხყოფს, როგორც ის, რომ იძულებული იყოს თავი გაუყადროს მასზე დაბლა მდგომ ადამიანებს, – ეჩიჩინოს მათ რაიმეში დასაყოლიებლად. ამიტომ, თუ კანონი ამის ნებას იძლევა და სამუშაოს ხასიათი ამას შესაძლებელს ხდის, იგი საერთოდ ირჩევს უფრო მონების მუშაობას, ვიდრე თავისუფალი ადამიანებისას. შაქრის და თამბაქოს მოყვანას შეუძლია აიტანოს მონური შრომით წარმოებული დამუშავების ხარჯები; პურის მოყვანას ამჟამად, როგორც ეტყობა, არ ძალუძს ამ ხარჯების ატანა. ინგლისის კოლონიებში, რომელთა მთავარ პროდუქტს პური შეადგენს, სამუშაოს უდიდეს ნაწილს თავისუფალი ადამიანები ასრულებენ. პენსილვანიის კვაკერების უკანასკნელი დადგენილება, რომ გაათავისუფლონ ყველა მათი მონა ზანგი, გვიმტკიცებს, რომ ამ მონების რიცხვი არ შეიძლება იყოს ძალიან დიდი. ზანგები რომ მათი საკუთრების მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ, ასეთი დადგენილება ვერასოდეს ვერ იქნებოდა მიღებული. ჩვენს შაქრის მწარ-

მოებელ კოლონიებში, პირიქით, მთელ სამუშაოს მონები ასრულებენ, თამბაქოს მწარმოებელ კოლონიებშიც სამუშაოს დიდი ნაწილი მათ მიერვე სრულდება. შაქრის პლანტაციის მოგება ყოველ ჩვენს ვესტ-ინდოეთის კოლონიაში ჩვეულებრივ ბევრად უფრო დიდია, ვიდრე რაიმე სხვა კულტურისა, რომელიც კი ცნობილია ევროპასა ან ამერიკაში, ხოლო თამბაქოს პლანტაციის მოგება თუმცა შაქრის პლანტაციისაზე ნაკლებია, მაგრამ მაინც აღემატება, როგორც აღნიშნული იყო, პურის მოყვანის გზით მიღებულ მოგებას. როგორც შაქრის, ისე თამბაქოს პლანტაციას შეუძლია მონური შრომის ხარჯების გამართლება, მხოლოდ პირველს უფრო, ვიდრე მეორეს. ამიტომ ზანგების რიცხვი თეთრკანიანი მუშების რიცხვთან შედარებით, ბევრად უფრო დიდია ჩვენს შაქრის მწარმოებელ კოლონიებში, ვიდრე თამბაქოს მწარმოებლებში.

ძველი დროის მიწათმოქმედი მონების ადგილი თანდათან დაიკავეს ერთგვარმა ფერმერებმა, რომელნიც ამჟამად საფრანგეთში მეღალეების სახელწოდებით არიან ცნობილნი. ლათინურად მათ ეწოდებათ *coloni patriarii*. ისე დიდი ხანია, რაც ისინი გაჰქრენ ინგლისში, რომ ახლა მათი ინგლისური სახელი არ ვიცი. მემამულე ასეთი ფერმერის განკარგულებაში გასცემდა თესლს, პირუტყვს და სასოფლო–სამეურნეო იარაღებს, – ერთის სიტყვით, მთელ მარაგს, რაც საჭირო იყო მიწის ნაკვეთის დასამუშავებლად. მიღებული პროდუქტი იყოფოდა თანასწორად მემამულესა და ფერმერს შორის, მას შემდეგ რაც იქიდან გადადებული იქნებოდა იმდენი, რამდენიც მიიჩნევოდა საჭიროდ მარაგის შესანარჩუნებლად; ეს მარაგი უბრუნდებოდა მემამულეს, როდესაც ფერმერი მიწას დატოვებდა ან მას იქიდან განდევნიდნენ.

ასეთი ფერმერების მიერ დაჭერილი მიწის დამუშავება არსებითად მემამულის ხარჯზე სწარმოებს, როგორც მონების მიერ დამუშავება. მათ შორის მხოლოდ ერთი მეტად არსებითი განსხვავება არის. ასეთ ფერმერებს, რადგან ისინი თავისუფალი ადამიანები არიან, შეუძლიათ საკუთრების შეძენა; და რამდენადაც ისინი იღებენ მიწის პროდუქტის განსაზღვრულ ნაწილს, ცხადად დაინტერესებული არიან იმაში, რომ მთელი პროდუქტი რაც შეიძლება უფრო დიდი იყოს, რათა, ამგვარად, მათი წილიც უფრო დიდი გახდეს. პირიქით, მონა, რომელსაც არ შეუძლია რაიმე შეიძინოს გარდა თავის შესანახისა, ყოველთვის ცდილობს თავი არ შეიწუხოს შრომით და მიწის პროდუქტს რაც შეიძლება ნაკლებ გადააჭარბებინოს ამ შესანახზე. ალბათ, ნაწილობრივ აღნიშნული უპირატესობის და ნაწილობრივ აგრეთვე მსხვილ მემამულეთა ავტორიტეტზე იერიშების მიტანის გამო იყო, რისთვისაც ყმებს თანდათან აქეზებდნენ მემამულეთა მუდამ მოქიშპე მეფეები და რამაც ბოლოს, როგორც ჩანს, ისეთი ხასიათი მიიღო, რომ ამ სახის მონობა პირდაპირ მავნებელი შეიქნა – ალბათ ამის გამო იყო, რომ ბატონყმობა თანდათან მოისპო ევროპის მეტ ნაწილში. მაგრამ ის მომენტი, როდესაც მოხდა ესოდენ მნიშვნელოვანი რევოლუცია, და ის წესი, რა წესითაც იგი განხორციელდა, ყველაზე უფრო ბნელი პუნქტებია ახალ ისტორიაში. რომის ეკლესია მიიწერს დიდ დამსახურებას ამ საქმეში. და მართლაც, ცნობილია, რომ უკვე XII საუკუნე-

ში პაპმა ალექსანდრე III-მ გამოსცა ბულა მონების საერთოდ განთავისუფლების შესახებ. მაგრამ, როგორც ეტყობა, ეს ბულა უფრო კეთილმსახურული შეგონება იყო, ვიდრე კანონი, რომლის მიმართ უცილობელი მორჩილება მოითხოვებოდა ყველა მორწმუნეთაგან. მონობა ამის შემდეგაც განაგრძობდა არსებობას რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში თითქმის ყველგან, ვიდრე იგი არ მოისპო ზემოაღნიშნული ორი ინტერესის შეერთებული ზემოქმედების გამო, – მემამულისა, ერთი მხრივ, და მეფისა, მეორე მხრივ. განთავისუფლებულ ყმას, რომელსაც ნება დართეს თავის მფლობელობაში შეენარჩუნებინა მიწა, მაგრამ საკუთარი კაპიტალი არ ჰქონდა, ამ მიწის დამუშავება შეეძლო მხოლოდ იმით, რასაც მას ავანსად მისცემდა მემამულე, და ამიტომ იგი უნდა გადაქცეულიყო იმად, ვისაც ფრანგები მეღალეს უწოდებენ.

მაგრამ ამ უკანასკნელი სახის მიწათმოქმედთა ინტერესი ვერასოდეს ვერ აიძულებდა მათ მიწის შემდგომ გაუმჯობესებაზე დაეხარჯათ იმ მცირე კაპიტალის ნაწილი, რომელსაც ისინი შეიძლება დაზოგავდნენ პროდუქტის თავიანთი წილიდან, ვინაიდან მემამულეს, რომელიც მონაწილეობას არ იღებდა ამ ხარჯში, მაინც უნდა მიეღო იმ გარდანამეტი პროდუქტის სახით, რაც ამ დანახარჯის შედეგად იქნებოდა მოპოვებული. დამტკიცებულია, რომ ათისთავი, რაც პროდუქტის მხოლოდ მეათედ ნაწილს შეადგენს, დიდ დაბრკოლებას წარმოადგენს მიწის გაუმჯობესებისათვის. მით უფრო ნამდვილად დამაბრკოლებელი უნდა ყოფილიყო ის გადასახადი, რომელიც პროდუქტის ნახევარს შეადგენდა. მეღალის ინტერესი მოითხოვდა, მიწიდან აეღო ყველაფერი, რისი მოცემაც მიწას შეეძლო იმ კაპიტალის დახარჯვისას, რომელსაც მემამულე იძლეოდა; მაგრამ მისი ინტერესი არასოდეს არ მოითხოვდა, ამ კაპიტალისთვის თავისი კაპიტალის რაიმე ნაწილი დაემატებინა. საფრანგეთში, სადაც, როგორც ამბობენ, მთელი სამეფოს ხუთი მეექვსედი ამ კატეგორიის მიწათმოქმედთ უჭირავთ, მემამულეები ჩივიან, რომ მეღალეები ყოველი შემთხვევით სარგებლობენ – მებატონის პირუტყვი ტვირთის გადასაზიდად გამოიყენონ უფრო, ვიდრე მოწათმოქმედებაში, ვინაიდან პირველ შემთხვევაში მთელი მოგება მათვე რჩებათ, ხოლო მეორე შემთხვევაში მემამულეს უნდა გაუყონ. ამგვარი გლეხები არსებობენ კიდევ შოტლანდიის ზოგიერთ ადგილებში; მათ იქ ფოლად-მშვილდიან (*steel–bow*) მოიჯარადეებს უწოდებენ. ძველი დროის ის ინგლისელი მოიჯარადეები, რომელნიც უზენაესი მოსამართლის ჯილბერტის და დოქტორ ბლექსტონის სიტყვით, მემამულის მოურავები უფრო არიან, ვიდრე მოიჯარადეები ალბათ, ამავე კატეგორიას ეკუთვნოდნენ.

ამ კატეგორიის მოიჯარეებს მოჰყვნენ, თუმცა ძალიან ნელი ტემპით, ფერმერები ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, რომელნიც თავიანთი საკუთარი კაპიტალით ეწეოდნენ მიწის დამუშავებას და განსაზღვრულ რენტას უხდიდნენ მემამულეს. როდესაც ასეთი ფერმერები რამდენიმე წლით იღებენ იჯარას, მათ შეიძლება ზოგჯერ თავისთვის ხელსაყრელად მიიჩნიონ მიწის შემდგომი გაუმჯობესებისათვის თავიანთი კაპიტალის ნაწილის გამოყენება, ვინაიდან შეუძლიათ იმედი ჰქონდეთ, რომ იჯარის ვადის გასვლამდე აინაზღაურებენ გაწეულ დანა-

ხარჯს მნიშვნელოვანი მოგებითურთ. მაგრამ ასეთი ფერმერების მდგომარეობაც დიდხანს მეტისმეტად მერყევი იყო და არის დღესაც ევროპის ბევრ ნაწილში. კანონის თანახმად, მიწის მყიდველს შეეძლო ჩამოერთვა მათთვის იჯარის ვადის გასვლამდე მათ მიერ იჯარით აღებული მიწა; ინგლისში ეს შეიძლებოდა ფიქციური სარჩელითაც ქონების დაბრუნების შესახებ (*Action of a common recovery*). იმ შემთხვევაში, როდესაც მემამულე უკანონოდ, ძალადობით განდევნიდა ფერმერებს, პროცედურა, რომლის გზითაც ამ უკანასკნელთ შეეძლოთ აღედგინათ თავიანთი უფლება, მეტისმეტად დეფექტიანი იყო. ისინი ვერ იბრუნებდნენ ყოველთვის მიწას, მათ მიუსჯიდნენ მხოლოდ სანაზღაუროს, რომელიც არასოდეს არ ფარავდა მათ ზარალს. ინგლისშიც კი, – იმ ქვეყანაში, სადაც თავისუფალი გლეხობა ყოველთვის დიდ პატივში იყო, პირველად ჰენრი VII-ის მეფობის მეთოთხმეტე წელს იქნა პრაქტიკაში შემოღებული სარჩელი განდევნის შესახებ, რომლის საფუძველზე მოიჯარეს ეძლეოდა არა მარტო ზარალის ანაზღაურების, არამედ წართმეული მიწის ფლობის უფლება და მისი სარჩელის გამო უდაბლესი სასამართლო ინსტანციის საეჭვო დადგენილება არ იყო აუცილებლად საბოლოო განაჩენად მიჩნეული. ეს სასარჩელო პროცედურა ისეთი ეფექტური საშუალება აღმოჩნდა, რომ თანამედროვე პრაქტიკაში მემამულე, რომელსაც უხდება სარჩელის აღძვრა მიწის დაბრუნების შესახებ, იშვიათად სარგებლობს იმ პროცედურით, რომელიც დაწესებულია სპეციალურად მიწის მესაკუთრისათვის, ე. ი. არ აღძრავს სარჩელს ქონების დაბრუნების ანუ მფლობელობაში შეყვანის შესახებ, არამედ მოიჯარეს სახელით იწყებს სარჩელს განდევნის შესახებ. ამრიგად, ინგლისში მოიჯარადრის მფლობელობას ისეთივე სიმტკიცე აქვს, როგორიც მიწის მესაკუთრისას. გარდა ამისა, ინგლისში სიცოცხლის ხნის იჯარა, წლიურად 40 შილინგის ღირებულებისა, თავისუფალ მამულად ითვლება და მოიჯარეს უფლებას აძლევს პარლამენტის წევრთა არჩევნებში; და რადგან გლეხობის დიდ ნაწილს ამგვარი თავისუფალი მამულები აქვს, გლეხთა მთელ წოდებას პატივი ედება მათ მემამულეთა თვალში იმ პოლიტიკური მნიშვნელობის გამო, რომელსაც ეს მათ აძლევს. მე მგონია, ვერსად ევროპაში, გარდა ინგლისისა, ვერ ნახავთ იმის მაგალითს, რომ მოიჯარე შენობას აგებდეს მიწაზე, რომელიც მისი იჯარის ფარგალში არ შედის იმ იმედით, რომ მემამულეს სინდისი ნებას არ მისცემს ისარგებლოს მისი ესოდენ დიდი გაუმჯობესებით. ეს გლეხობისთვის ესოდენ ხელსაყრელი კანონები და ადათი, იქნებ, უფრო უწყობდა ხელს ინგლისის უწინდელ დიდებას, ვიდრე მთელი მისი ნაქები სავაჭრო კანონმდებლობა.

კანონი, რომელიც უდიდესი ხანგრძლივობის იჯარას უზრუნველყოფს მემამულის ყოველგვარ უფლებამონაცვლეთა მხრივ, რამდენადაც მე ვიცი არსებობს მხოლოდ დიდ ბრიტანეთში. შოტლანდიაში იგი დაწესებულ იქნა უკვე 1449 წელს იაკობ II-ის დროს. ეს კია, რომ კანონის სასიკეთო გავლენა ძალიან ფერხდება ფიდაოკომისების მეოხებით, ვინაიდან მათ მემკვიდრეებს არ შეეძლოთ მიწის გაცემა რამდენადმე ხანგრძლივი ვადით, ხშირად ერთ წელიწადზე მეტი ვადითაც კი. ახლახან გამოცემულმა პარლამენტის აქტმა რამდენადმე შეარბილა ეს შეზ-

ღუდვა, თუმცა იგი მაინც კიდევ საგრძნობი არის. გარდა ამისა, ვინაიდან იჯარა შოტლანდიაში არ იძლევა ხმის უფლებას საპარლამენტო არჩევნებში, გლეხობას იქ მემამულეთა თვალში ნაკლები პატივი აქვს, ვიდრე ინგლისში.

ევროპის სხვა ნაწილებში, მას შემდეგ, რაც ცნობილი იქნა, რომ მოიჯარეები უზრუნველეყოთ მამულის მემკვიდრეებისა და მყიდველების მხრივ, ამ უზრუნველყოფის ვადა ძალიან მოკლე პერიოდით იქნა შემოფარგლული: საფრანგეთში, მაგალითად, ცხრა წლით იჯარის დასაწყისიდან. აღნიშნულ ქვეყანაში ეს ვადა ახლახან 27 წლამდე გააგრძელეს, მაგრამ ეს პერიოდიც ძალიან მოკლეა იმისათვის, რომ მოიჯარე შეაგულიანოს უაღრესად მნიშვნელოვან გაუმჯობესებათა შესასრულებლად. მემამულეები ძველთაგანვე კანონმდებლები იყვნენ მთელ ევროპაში, ამიტომ მიწის შესახებ კანონებიც მათ იმის შესაბამისად დააწესეს, რასაც ისინი სასარგებლოდ მიიჩნევდნენ მემამულეებისათვის. მათი აზრით, მემამულის ინტერესი მოითხოვდა, რომ, მისი წინაპრის მიერ ხელშეკრულებით გაცემულ არც ერთს იჯარას მისთვის ხელი არ შეეშალა, მრავალი წლის განმავლობაში ესარგებლა თავისი მიწის სრული ღირებულებით. სიხარბე და უსამართლობა ყოველთვის ბეცი არის და იმ მემამულეებმა ვერ გაითვალისწინეს წინასწარ, რა ძალიან უნდა შეეშალა ხელი ასეთ წესს მიწის გაუმჯობესებისათვის და ამიტომ, დროთა განმავლობაში, ზიანი მიეყენებინა მემამულის ნამდვილი ინტერესებისათვის.

რენტის გადახდის გარდა, ფერმერები ძველთაგანვე ვალდებული იყვნენ მემამულისათვის გაეწიათ ბევრი სხვადასხვა სამსახური, რაც იშვიათად იყო საიჯარო ხელშეკრულებაში ზედმიწევნით მითითებული ან რაიმე გარკვეული წესით განსაზღვრული; ამ სამსახურის განმსაზღვრელი იყო ადათი და საბატონო თუ საბარონო მამულის საჭიროება. ამიტომ ეს სამსახური, რასაც მეტწილად სავსებით თვითნებური ხასიათი ჰქონდა, მნიშვნელოვნად დამაბრკოლებელი და შემავიწროებელი იყო მოიჯარადრისა. შოტლანდიაში ყველა იმ სამსახურის მოსპობამ, რაც გარკვევით აღნიშნული არ იყო საიჯარო ხელშეკრულებაში, არსებითად გააუმჯობესა სულ რამდენიმე წლის განმავლობაში გლეხობის მდგომარეობა.

სახელმწიფოსთვის გასაწევი სამსახური, რომელიც გლეხობას ჰქონდა დაკისრებული, არა ნაკლებ თვითნებურ ხასიათს ატარებდა, ვიდრე მისი კერძო სამსახური. გზების გაყვანა და შეკეთება, – ბეგარა, რომელიც დღემდე არსებობს, მგონია, ყველგან, თუმცა არა თანაბრად, შემავიწროებელია სხვადასხვა ქვეყანაში, – არ წარმოადგენდა ამ სახის ერთადერთ სამსახურს. როდესაც მეფის მხედრობა, მისი კარი – ამალა ან რომელიმე მისი მოხელე გაივლიდა ამა თუ იმ ადგილში, იქაური გლეხები ვალდებული იყვნენ გამოეყვანათ მათთვის ცხენები, ურმები და მიეცათ სურსათი ინტენდანტის მიერ დაწესებულ ფასებში. დიდი ბრიტანეთი, რამდენადაც მე ვიცი, წარმოადგენს ევროპაში ერთადერთ მონარქიას, სადაც ეს ნატურალური ბეგარა სრულიად მოსპობილია. საფრანგეთსა და გერმანიაში იგი დღემდე არსებობს.

სახელმწიფო გადასახადები, რომლებიც გლეხებს აწვა, ისევე მოუწესრიგებელი და შემავიწროვებელი იყო, როგორც ბეგარა. ძველი დროის მსხვილი მემა-

მუღლები, რომელნიც მეტისმეტად უნმდომელნი იყვნენ მათი მეფისთვის ფულით დახმარების გაწევაში, ძალიან ხალისით თანხმდებოდნენ, რომ მეფეს, როგორც ისინი ამბობდნენ, გაეკრიჭა მათი მოიჯარენი. და იმდენი შეგნება არ ჰქონდათ, წინასწარ გაეთვალისწინებიათ, თუ როგორ ძალიან უნდა შეჰხებოდა ეს ბოლოს და ბოლოს მათ საკუთარ შემოსავალს. გადასახადი, *taille*-ის სახელწოდებით, რომელიც დღესაც არსებობს საფრანგეთში, შეიძლება გამოდგეს ამ ძველებური კრეჭის მაგალითად. ეს არის ხარკი, დაწესებული მოიჯარეს სავარაუდო მოგებაზე, რომელიც იანგარიშება იმ კაპიტალის მიხედვით, რაც მას აქვს თავის საიჯარო მეურნეობაში გამოყენებული. ამიტომ მოიჯარე დაინტერესებულია იმაში, რომ თავი გამოაჩინოს არმქონებლად და, მაშასადამე, რაც შეიძლება ნაკლები დახარჯოს მიწის დამუშავებაზე და სრულიად არა დახარჯოს რა მის გაუმჯობესებაზე. ფრანგი ფერმერის ხელში რომ კიდევაც მოგროვდეს ეს რაიმე კაპიტალი, ეს *taille* მაინც შეუძლებლად ხდის მის გამოყენებას მიწათმოქმედებაში. გარდა ამისა, ეს ხარკი ითვლება პატივამყრელად ყველა იმ ადამიანისათვის, რომელიც მას ექვემდებარება, ვინაიდან მას რანგით არა თვით აზნაურზე, არამედ მოქალაქეზეც კი დაბლა აყენებს; და ყოველი ადამიანი, რომელიც სხვის მიწას იღებს იჯარით, ექვემდებარება ამ ხარკს. არც ერთი აზნაური, არც ერთი მოქალაქეც კი, რომელსაც კაპიტალი აქვს, არ ისურვებს განიცადოს ასეთი დამცირება. ამრიგად, ეს ხარკი არა თუ ხელს უშლის მიწათმოქმედებაში დაგროვილი კაპიტალის გამოყენებას მიწის გასაუმჯობესებლად, არამედ ყველა სხვა კაპიტალსაც განარიდებს ამ ასპარეზიდან. ძველებური ათისთავი და თხუთმეტისთავი, რაც ესოდენ გავრცელებული იყო ძველად ინგლისში, როგორც ეტყობა, იმავე ხასიათის ხარკს წარმოადგენდა, რასაც *taille* წარმოადგენს.

ყველა აღნიშნულ დაბრკოლებათა და სიძნელეთა არსებობისას არ შეიძლებოდა მოლოდინი ყოფილიყო იმისა, რომ მიწის დამჭერნი განახორციელებდნენ ნიადაგის დიდ გაუმჯობესებას. ყველა თავისუფლებისა და უშიშროების მიუხედავად, რისი მოცემაც კანონს შეუძლია, ადამიანთა ამ კლასს ფრიად არახელსაყრელ პირობებში უხდება ყოველთვის მიწის გაუმჯობესება. ფერმერი მიწის მესაკუთრესთან შედარებით იმავე მდგომარეობაშია როგორშიაც ის ვაჭარი არის, თავის ვაჭრობას რომ ნასესხები ფულით აწარმოებს, იმ ვაჭართან შედარებით, რომელიც საკუთარი ფულით ეწევა ვაჭრობას. ორივე ვაჭრის კაპიტალმა შეიძლება იმატოს, მაგრამ პირველის კაპიტალმა, თანაბარი სიფრთხილით საქმის წარმოებისას, უნდა იმატოს ყოველთვის უფრო ნელა, ვიდრე მეორისამ, ვინაიდან მოგების დიდი წილი სესხის სარგებელზე მიდის. ასევე მიწა, რომლის დამუშავებას ფერმერი ეწევა, თანაბარი სიფრთხილით საქმის წარმოებისას, უფრო ნელა გაუმჯობესდეს, ვიდრე ის მიწა, რომლის დამუშავებას მისი მესაკუთრე ეწევა, ვინაიდან პირველ შემთხვევაში, რენტად გაიღება პროდუქტის დიდი ნაწილი, რომელიც ფერმერს, თვით რომ ყოფილიყო მიწის მესაკუთრე, მიწის შემდგომი გაუმჯობესებისათვის შეეძლო მოეხმარებინა. გარდა ამისა, ფერმერის საზოგადოებრივი მდგომარეობა, თვით საგანთა ბუნებისამებრ, მესაკუთრის მდგომარე-

ობაზე დაბალი არის. მეტწილ ევროპაში გლეხობა მოსახლეობის დაბალ კლასად ითვლება, ვაჭრებისა და ხელოსნების მაღალ ფენებთან შედარებითაც კი, და რადგან ყველგან ევროპაში დაბალ კლასად ითვლება მსხვილ ვაჭრებსა და მემანუფაქტურეებთან შედარებით, ამიტომ იშვიათად მოხდება, რომ რაოდენადმე მნიშვნელოვანი კაპიტალის პატრონმა ადამიანმა ისურვოს მაღალ საზოგადოებრივ მდგომარეობაზე ხელის აღება და უფრო დაბალში გადასვლა. მაშასადამე, ევროპის აწინდელ მდგომარეობაშიც კი არაა მოსალოდნელი, რომ ბევრი კაპიტალი გადავიდეს სხვა პროფესიიდან მიწის გასაუმჯობესებლად საფერმერო მეურნეობაში. ეს ხდება დიდ ბრიტანეთში უფრო მეტად, ვიდრე რომელსამე სხვა ქვეყანაში, თუმცა აქაც დიდი კაპიტალები, რომლებიც საფერმერო მეურნეობაში იქნა ზოგ ადგილას მოთავსებული, ჩვეულებრივ მოპოვებულია თვით საფერმერო მეურნეობაში, ე. ი. იმ სამონაგრო დარგში, სადაც კაპიტალები, შეიძლება ითქვას, ჩვეულებრივ ყველაზე უფრო ხანგრძლივად შეიძინება. და მაინც, წვრილი მესაკუთრეების შემდეგ, მდიდარი და მსხვილი ფერმერები ყოველ ქვეყანაში ყველაზე უფრო ეწევიან მიწის გაუმჯობესებას. მათი რიცხვი, ალბათ, ინგლისში უფრო დიდია, ვიდრე ევროპის რომელსამე სხვა მონარქიაში. ჰოლანდიის რესპუბლიკაში და ბერნის კანტონში (შვეიცარია) ფერმერები, როგორც ამბობენ, არ ჩამოუვარდებიან ინგლისისას.

ყველა ზემონათქვამის გარდა, ევროპის წინანდელი პოლიტიკა არახელსაყრელი იყო მიწის დამუშავებისა და გაუმჯობესებისათვის, – სულერთია, ვინც უნდა ყოფილიყო ამის მაწარმოებელი: მიწის მესაკუთრე თუ ფერმერი. პირველ დაბრკოლებას შეადგენდა პურის გადაზიდვის საყოველთაო აკრძალვა განსაკუთრებული ნებართვის გარეშე, რაც ისეთ ღონისძიებას წარმოადგენდა, რომელიც, როგორც ჩანს, ყველგან იყო გავრცელებული; მეორე დაბრკოლება იყო ის შეზღუდვა-შევიწროება, რომელსაც ექვემდებარებოდა შინაგანი ვაჭრობა, რომელიც გამოცემული იყო პროდუქტების წინასწარ შემსყიდველთა და დამგროვებელთა წინააღმდეგ, და იმ პრივილეგიების მეოხებით, რომლებიც იარმარკებისა და ბაზრებისათვის იყო დაწესებული. უკვე იყო აღნიშნული, რომ პურის გაზიდვის აკრძალვა იმ შეღავათთან ერთად, რომელიც უცხოეთიდან პურის შემოზიდვას ეძლეოდა, როგორ აბრკოლებდა მიწების დამუშავებას ძველ იტალიაში, რომელიც ბუნებით უნაყოფიერესი ქვეყანა იყო ევროპაში და წარმოადგენდა იმ დროის მსოფლიოს უდიდესი იმპერიის ცენტრს. იქნებ ძნელი წარმოსადგენიც იყოს, რა ძალიან უნდა დაებრკოლებინა ამ პროდუქტის აღებ-მიმცემი შინაგანი ვაჭრობის ამგვარ შეზღუდვა-შევიწროებას, პროდუქტების ექსპორტის საერთო აკრძალვასთან დაკავშირებულს, მიწის დამუშავება ნაკლებ ნაყოფიერისა და ნაკლებ ხელსაყრელი პირობების შემცველ ქვეყნებში.

თავი III
ქალაქების წარმოშობა და განვითარება რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ

დიდი და პატარა ქალაქების მცხოვრებნი, რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ, სოფლის მცხოვრებლები უკეთეს მდგომარეობაში არ იყვნენ. ისინი წარმოადგენდნენ ძველი საბერძნეთისა და იტალიის რესპუბლიკების პირველ მცხოვრებთაგან სრულიად განსხვავებულ მოსახლეობას. უკანასკნელნი შედგებოდნენ უმთავრესად მემამულეებისაგან, რომელთა შორის თავდაპირველად სახელმწიფოს ტერიტორია იყო განაწილებული და მიზანშეწონილად თვლიდნენ თავიანთი სახლები ერთი-მეორის ახლოს აეგოთ და საერთო თავდაცვის მიზნით, მათთვის კედელი შემოევლოთ. რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ, პირიქით, მემამულეები, როგორც ეტყობა, ჩვეულებრივ, მათსავე მამულებში აგებულ ციხე-დარბაზებში, მათი მიწების დამჭერთა და ხელქვეითთა შორის ცხოვრობდნენ. ქალაქები დასახლებული იყო ვაჭრებითა და ხელოსნებით, რომელნიც იმხანად, როგორც ეტყობა, ყმურ ან თითქმის ყმურ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. განსაკუთრებული უფლებები, რომლებიც ევროპის ზოგი მთავარი ქალაქის მცხოვრებთ ეძლეოდათ ძველი ძეგლებით, საკმაოდ გვიჩვენებს, თუ როგორი იყო მათი მდგომარეობა ამ უფლებების მიღებამდე. ადამიანები, რომელთაც პრივილეგიად ებოძებოდა უფლება, გაეთხოვებინათ თავიანთი ქალიშვილები ბატონის ნებართვის უთხოვნელად, სიკვდილის შემდეგ თავისი ქონება დაეტოვებინათ საკუთარი შვილისათვის და არა ბატონისათვის და თავისი საკუთრება სურვილისამებრ ეანდერძათ, – ეს ადამიანები ამ პრივილეგიის მიღებამდე მთლად ან თითქმის მთლად ისეთსავე ყმურ დამოკიდებულებაში უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც გლეხები იყვნენ სოფლად.

და მართლაც, ეტყობა, ეს იყო ფრიად ღარიბი, დამცრობილი კლასი ადამიანთა, რომელნიც, ჩვენი დღევანდელი ფეხზე მოვაჭრეებისა და მოტანტალე მეწვრილმანეების მსგავსად, თავიანთი საქონლით გადადიოდნენ ადგილიდან ადგილზე და ბაზრიდან ბაზარზე. მაშინ, როგორც აზიის ზოგ თათრის სახელმწიფოში ამჟამად, ყველა ევროპის სახელმწიფოში ბაჟს იღებდნენ მგზავრობასა და საქონელზე, როდესაც ისინი გაივლიდნენ განსაზღვრულ საბატონო მიდამოში, გადაივლიდნენ განსაზღვრულ ხიდებს, გაიტანდნენ თავიანთ საქონელს ერთი ადგილიდან მეორე ადგილას ბაზარზე, ააგებდნენ ამ საქონლის გასაყიდად ქოხებს ან ფარდულებს. ამ სხვადასხვა გადასახადს ინგლისში საგზაო და სახიდო ბაჟი, საწონო საფასური და სადუქნო გადასახადი ეწოდებოდა. ზოგჯერ მეფე, აგრეთვე დიდი მებატონეც, რომელსაც, ეტყობა, განსაზღვრულ შემთხვევებში ჰქონდა ამის უფლება, სრულიად ათავისუფლებდნენ ამ ბაჟებისგან ცალკეულ ვაჭრებს, განსაკუთრებით იმათ, რომელნიც მათ სამკვიდრებელში ცხოვრობდნენ. ასეთი ვაჭრები, თუმცა სხვა მხრივ მათი მდგომარეობა არ განირჩეოდა, ან თითქმის არ განირჩეოდა ყმების მდგომარეობისაგან, თავისუფალ ვაჭრებად იწოდებოდნენ. სამაგიეროდ ისინი უხდიდნენ თავიანთ მფარველს ერთგვარ წლიურ სასულო

ხარკის მსგავს გადასახადს. იმ ხანაში მფარველობას იშვიათად გაუწევდნენ სანაზღაუროს გადაუხდევინებლად, და ალბათ, ეს ხარკი უნდა ჩაითვალოს იმის სამაგიეროდ, რასაც მათი მფარველი მებატონეები დანარჩენი ბაჟისაგან მათი განთავისუფლების გამო კარგავდნენ. როგორც ჩანს, თავდაპირველად ამ სასულო ხარკს, ისე როგორც აღნიშნულ განთავისუფლებასაც, საერთოდ ჰქონდა მხოლოდ პირადი ხასიათი და მარტოოდენ ცალკეულ პირებზე ვრცელდებოდა მათი სიცოცხლის განმავლობაში ანდა იმ ვადით, რა ვადითაც ამას მათი მფარველი მებატონე ინებებდა. იმ მეტისმეტად არასრულ ცნობებში რომლებიც *Domesday-book*-დანაა აღებული, გამოქვეყნებული არის და ინგლისის ზოგ ქალაქს შეეხება, ხშირად მოხსენებულია ხან ბაჟი, რომელსაც ესა თუ ის ცალკეული მოქალაქენი უხდიდნენ მეფეს ან რომელსამე სხვა დიდ მემამულეს ამგვარი მფარველობისათვის, ხანაც მხოლოდ საერთო ჯამი ყველა ასეთი გადასახადისა.

მაგრამ რაგინდ ყმური ყოფილიყო თავდაპირველად ქალაქის მცხოვრებთა მდგომარეობა, მაინც ცხადია, რომ მათ გაცილებით უფრო ადრე მოიპოვეს თავისუფლება და დამოუკიდებლობა, ვიდრე გლეხებმა სოფლად. მეფის შემოსავლის ის ნაწილი, რომელიც მიიღებოდა ასეთი სასულო ხარკის გადახდევინებით რომელსამე ქალაქში, ჩვეულებრივ იჯარით ეძლეოდა რამდენიმე წლით და განსაზღვრულ თანხად საგრაფოს შერიფს ან სხვა პირთ. ხშირად თვითონ მოქალაქეებს ჰქონდათ ისეთი ნდობა მოპოვებული, რომ მათ აძლევდნენ იჯარით ამგვარ შემოსავალს, რომელიც მათი ქალაქიდან იყო მისაღები, და ამ შემთხვევაში ყველა ისინი ერთნაირად პასუხისმგებელნი იყვნენ მთელი თანხის გადახდისათვის. მე მგონია, ევროპის ყველა ქვეყნის მეფეებს ძალიან მოხერხებულად და ხელსაყრელად მიაჩნდათ ასეთი იჯარა; ისინი ხშირად მთელ საბატონო მამულებს აძლევდნენ იჯარით იქაურ გლეხებს, რომელნიც ყველანი ერთპირად კისრულობდნენ პასუხისმგებლობას მთელი საიჯარო ფასის გადახდისათვის; ამის სამაგიეროდ მათ უფლება ჰქონდათ იმგვარად მოეწყოთ მისი გადახდევინება, როგორც სურდათ, და თვითონ შეეტანათ მეფის ხაზინაში თავიანთი წარმომადგენლის საშუალებით; ამით ისინი თავიდან იცილებდნენ მეფის მოხელეების უნამუსო მოპყრობას, ეს კი იმ დროს მნიშვნელოვან გარემოებად ითვლებოდა.

თავდაპირველად იჯარა, ალბათ, გაიცემოდა მოქალაქეებზე, ისე როგორც სხვა მოიჯარადეებზე, მხოლოდ განსაზღვრული ვადით, მაგრამ დროთა განმავლობაში, ეტყობა, საერთო ჩვეულებად იქცა იჯარის გაცემა უვადოდ, ე. ი. სამუდამოდ, და თან გადასახდელად უცვლელი რენტის დაწესებით, რაც შემდეგში ვერასოდეს ვერ გაიზრდებოდა. და რადგან მუდმივი ხასიათი მიიღო გადასახადმა, მუდმივი ხასიათი მიიღო, რასაკვირველია, იმ შეღავათებმაც, რომლებისთვისაც იგი გადაიხდებოდა. ამიტომ ამ შეღავათებს დაეკარგა პირადი ხასიათი და შემდეგში ისინი აღარ განიხილებოდა ცალკეულ პირთა, არამედ როგორც განსაზღვრული ქალაქის მოქალაქეთა უფლებად; ქალაქმა ამის გამო მოიპოვა თავისუფალი ქალაქის სახელწოდება იმავე საფუძვლით, რა საფუძვლითაც მის მცხოვრებთ თავისუფალი მოქალაქეები ანუ თავისუფალი ვაჭრები ეწოდა.

ქალაქისათვის ამ სახელწოდების ბოძებასთან ერთად ჩვეულებრივ მის მოქალაქეებს ენიჭებოდა ზემოაღნიშნული მნიშვნელოვანი პრივილეგიები: უფლება მათი ქალიშვილების გათხოვებისა, მათი შვილების მიერ მემკვიდრეობის მიღებისა და თვით მათ მიერ საკუთარი ქონების გაცემისა ანდერძის გზით. მე არ ვიცი, ეძლევოდა თუ არა წინათ ასეთი პრივილეგიები ვაჭრობის თავისუფლებასთან ერთად ცალკეულ მოქალაქეთ, როგორც ცალკეულ პირთ. ვფიქრობ, რომ ეს სავსებით შესაძლებელია, თუმცა არ ძალმიძს ამისათვის რაიმე პირდაპირი საბუთის მოყვანა. მაგრამ ეს როგორც უნდა ყოფილიყოს, რამდენადაც მოქალაქენი თავისუფლდებოდნენ ყმობისა და მონობის მთავარი ნიშნებისაგან, ისინი ხდებოდნენ ნამდვილად თავისუფალნი ამ სიტყვის თანამედროვე მნიშვნელობით.

და ეს კიდევ არაა ყველაფერი. ჩვეულებრივ, ისინი იმავე დროს ერთიანდებოდნენ თემში ანუ კორპორაციაში, რომელმაც მიიღო პრივილეგია, ჰყოლოდა საკუთარი მოსამართლეები და საქალაქო საბჭო, გამოეცა კანონები ქალაქის ცხოვრების მოსაწესრიგებლად, აეგო გალავანი ქალაქის დასაცავად და დაექვემდებარებინა ყველა მისი მცხოვრები განსაზღვრული სამხედრო დისციპლინისადმი, დაეკისრებინა მათთვის საგუშაგო და სამცველო სამსახური, ე. ი., როგორც ეს მაშინ ესმოდათ, იმ გალავნის დღე და ღამ ყარაულობა და დაცვა შესაძლებელი თავდასხმისაგან. ინგლისში ასეთი ქალაქების მცხოვრებნი ჩვეულებრივ არ ექვემდებარებოდნენ ოლქის და საგრაფოს სასამართლოს: და ყველა დავას, რომელიც მათ შორის წამოიჭრებოდა იმათ გამოკლებით, რაც სამეფო ხელისუფლებას შეეხებოდა, მათი საკუთარი მსაჯულები არჩევდნენ. სხვა ქვეყნებში მათ ხშირად გაცილებით უფრო დიდი და უფრო ფართო სამსაჯულო სფერო ჰქონდათ მიკუთვნილი.

აუცილებელი იყო, რომ იმ ქალაქებს, რომელთაც იჯარით ჰქონდათ აღებული თავიანთ მცხოვრებთაგან გადასახადების მოკრეფა, მინიჭებოდა ერთგვარი იძულებითი ძალა და სამოსამართლო უფლებები, რათა მათ შესძლებოდათ აეძულებინათ თავიანთი მოქალაქეები გადაეხადათ გადასახდელი. იმ არამტკიცე უფლებრივი წყობილების ხანაში ძალიან უხერხული იქნებოდა, რომ ეს ქალაქები იძულებული ყოფილიყვნენ სხვა სასამართლო დაწესებულებაში ეძებათ სამართალი. მაგრამ საკვირველად კი უნდა გვეჩვენებოდეს, რომ ევროპის ყველა ქვეყნის მეფეები თმობდნენ, მტკიცედ განსაზღვრული რენტის გულისთვის, რომელიც შემდეგში ვერ გადიდდებოდა. თავიანთი შემოსავლის იმ დარგს, რომლის გაზრდა ყველაზე უფრო მოსალოდნელი იყო მოვლენების ბუნებრივი მსვლელობისას, მათი მხრივ ყოველგვარი ხარჯისა და ზრუნვის გარეშე და, გარდა ამისა, ისინი ამ გზით ერთგვარ დამოუკიდებელ რესპუბლიკებს ქმნიდნენ თავიანთი საკუთარი სამფლობელოს შიგნით.

ამის გასაგებად, საჭიროა გავიხსენოთ, რომ მაშინ, იქნებ ევროპის არც ერთი ქვეყნის მეფეს არ შესწევდა ძალღონე მთელი თავისი სამფლობელოს ტერიტორიაზე დიდი ფეოდალების შევიწროებისაგან დაეცვა თავის ქვეშევრდომთა უფრო სუსტი ნაწილი, რომელთა დაცვაც კანონს არ შეეძლო და საკმაოდ ძლიერნი არ

იყვნენ რომ თვითონ დაეცვათ თავიანთი თავი, იძულებული იყვნენ ან რომელიმე დიდი ფეოდალის მფარველობისათვის მიემართათ და ამის მისაღებად მისი ყმები ან ვასლები გამხდარიყვნენ ანდა შეკავშირებულიყვნენ ერთმანეთთან ერთობლივი დაცვისათვის. ქალაქებისა და დაბების მცხოვრებთ, თითოეულისას ცალკე, არ შესწევდათ ძალა თავის დასაცავად, მაგრამ თავდასაცავად მეზობლებთან შეკავშირებულთ, შეეძლოთ არა მცირედი წინააღმდეგობის გაწევა. ფეოდალებს სძაგდათ მოქალაქეები, ისინი მათ უცქერდნენ არა როგორც ადამიანთა სხვა კლასს, არამედ აგრეთვე როგორც განთავისუფლებულ მონათა ბრბოს, როგორც თითქმის სხვა მოდგმის ხალხს, ვიდრე თვითონ იყვნენ. მოქალაქეთა სიმდიდრე მათში იწვევდა ყოველთვის შურს და გულისწყრომას და ყოველ მოხერხებულ შემთხვევაში სძარცვავდნენ შეუბრალებლად და სინდისის უქენჯნელად. მოქალაქეებს, რასაკვირველია, სძულდათ ფეოდალები და ეშინოდათ მათი. მეფესაც სძულდა ისინი და ეშინოდა მათი; რაც შეეხება მოქალაქეებს, მას შეეძლო ისინი სძაგებოდა, მაგრამ არ ჰქონდა მიზეზი მათი სიძულვილისა ან შიშისათვის. ამიტომ ინტერესთა ერთიანობა უკარნახებდა მოქალაქეებს – დახმარებოდნენ მეფეს, ხოლო მეფე – დახმარებოდა მოქალაქეებს ფეოდალების წინააღმდეგ. მოქალაქეები მისი მტრების მტრები იყვნენ და მისი ინტერესი მოითხოვდა, რომ მას შეძლებისამებრ უზრუნველეყო მათი უშიშროება და დამოუკიდებლობა ამ მტრებისაგან. რაკი აძლევდა იგი მათ უფლებას, ჰყოლოდათ საკუთარი მოსამართლეები, გამოეცათ თავიანთი კანონები მართვა-გამგეობის მიზნით, აეგოთ გალავნები თავდასაცავად, დაექვემდებარებინათ ქალაქის მცხოვრებნი ერთგვარი სამხედრო დისციპლინისადმი, ამით მეფე აძლევდა მოქალაქეებს მათი უშიშროებისა და დამოუკიდებლობის უზრუნველსაყოფად ბარონების მხრივ ყველა საშუალებას, რისი მიცემაც კი მას შეეძლო. რაიმე ამგვარი რეგულარული მთავრობის დაუწესებლად, განსაზღვრული ძალაუფლების გარეშე, რომ მოქალაქენი აეძულებინათ ასეთი თუ ისეთი გეგმის მიხედვით სამოქმედოდ, ერთობლივი დაცვის მიზნით შექმნილი, ვერავითარი ნებაყოფლობითი გაერთიანება ვერ უზრუნველყოფდა მათ რამდენადმე მტკიცე უშიშროებას ან ვერ აღმოაჩენინებდა მათ რამდენადმე მნიშვნელოვან დახმარებას მეფისათვის სამუდამოდ. აძლევდა რა ქალაქებს მათ მცხოვრებთაგან გადასახადების აკრეფის იჯარას, მეფე იმათ, ვინც მას სურდა ჰყოლოდა თავის მეგობრად ან, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მოკავშირეებად, ამით უსპობდა ყოველ საბაბს შიშისა და ეჭვისათვის, რომ იგი ოდესმე შემდეგში შეავიწროებდა მათ ქალაქის საიჯარო რენტის გადიდებით ან მისი გადაცემით სხვა მოიჯარადეზე.

ამიტომ მეფეები, რომელნიც ცუდ განწყობილებაში იყვნენ თავიანთ ბარონებთან, ეტყობა, ძალიან ხელგაშლილობას იჩენდნენ თავიანთი ქალაქებისათვის ამგვარი პრივილეგიების ბოძების საქმეში. მაგალითად, ინგლისის მეფე იოანე, როგორც სჩანს, ფრიად კეთილისმყოფელი იყო თავისი ქალაქებისა. საფრანგეთის მეფემ ფილიპე I-მა დაკარგა ყოველი ძალაუფლება ბარონების მიმართ. მისი მეფობის დასასრულს მისი შვილი ლუი, რომელიც შემდეგში ლუი სქელის სახელით იყო ცნობილი, როგორც მამა დანიელი გადმოგვცემს, ეთათბირა მისი სამეფოს

ეპისკოპოსებს იმ ღონისძიებათა შესახებ, რომლებიც გამოსადეგი იქნებოდა დიდი ფეოდალების ასალაგმავად. მათ წარუდგინეს ორი პროექტი. ერთი პროექტით მას ურჩევდნენ შემოეღო სამართლის ახალი წესი და ამისათვის თავისი სამეფოს თითოეულ მნიშვნელოვან ქალაქში დაენიშნა მოსამართლეები და საქალაქო საბჭო. მეორე პროექტი გულისხმობდა ახალი მილიციის დაარსებას. ამ ქალაქების მცხოვრებთ საჭირო შემთხვევებში უნდა შეედგინათ ლაშქარი და მათი საკუთარი მმართველობის წარმომადგენელთა წინამძღოლობით გასულიყვნენ მეფის დასახმარებლად. საფრანგეთის ისტორიკოსთა ცნობების თანახმად, სწორედ ამ დროს ეკუთვნის მოსამართლეებისა და საქალაქო საბჭოების დაწესება საფრანგეთში. ასევე შვაბთა გვარის მეფეთა ბედკრული მმართველობის დროს მიიღო თავისუფალ ქალაქთა უდიდესმა ნაწილმა თავისი პრივილეგიები და განთქმულმა ჰანზის კავშირმა პირველად მოიპოვა თავისი ძალა და მნიშვნელობა.

ქალაქების მილიცია იმ ხანებში, როგორც ეტყობა, არ ჩამოუვარდებოდა სოფლის მილიციას, და ვინაიდან უეცარი საჭიროების წარმოშობისას იგი შეიძლებოდა უფრო სწრაფად შეკრებილიყო, ეს გარემოება ხშირად უპირატესობას ანიჭებდა მოქალაქეებს მეზობელ ფეოდალებთან ჩხუბის დროს. ისეთ ქვეყნებში, როგორიც იტალია და შვეიცარიაა, სადაც, მთავრობის რეზიდენციის სიშორის გამო ამ ქვეყნის ბუნებრივი სიმაგრის გამო ანდა რაიმე სხვა მიზეზით, მეფემ თანდათან სრულიად დაკარგა ძალაუფლება, ქალაქები, ჩვეულებრივ, დამოუკიდებელი რესპუბლიკები გახდნენ, დაიმორჩილეს ახლო-მახლო მიდამოების თავადაზნაურობა, აიძულეს მოეშალა თავისი ციხე-დარბაზები და, სხვა მშვიდობიან მცხოვრებთა მსგავსად, ქალაქში დასახლებულიყო. ასეთია მოკლედ ბერნის რესპუბლიკის ისტორია, ისე, როგორც შვეიცარიის ზოგი სხვა ქალაქისა. ვენეციის გამოკლებით, რომლის ისტორია ცოტათი განსხვავებულია, ასეთივე იყო ისტორია იტალიის ყველა მნიშვნელოვან რესპუბლიკათა, რომელნიც ისე მრავლად ჩნდებოდნენ და ჰქრებოდნენ XII საუკუნის ბოლოდან დაწყებული XVI საუკუნის დასაწყისამდე.

ისეთ ქვეყნებში, როგორიც საფრანგეთი და ინგლისია, სადაც მეფის ძალაუფლება თუმცა ხშირად შესუსტებული იყო, მაგრამ სრულიად გამქრალი არასოდეს არ ყოფილა, ქალაქებს შემთხვევა არ ჰქონიათ დამოუკიდებელი გამხდარიყვნენ. მაგრამ მათ მაინც ისეთი ძალა და მნიშვნელობა მოიპოვეს, რომ მეფეს არ შეეძლო, მათი თანხმობის გარეშე აეღო მათგან რაიმე ხარკი, გარდა იმ მტკიცედ განსაზღვრული საიჯარო რენტისა, რომელიც მას ქალაქისაგან ერგებოდა. ამიტომ მათ მოუწოდებდნენ ხოლმე, თავიანთი დეპუტატები გაეგზავნათ სამეფოს წოდებათა საერთო კრებაში, სადაც განსაკუთრებული საჭიროების შემთხვევაში, მათ შეეძლოთ სამღვდელოებასა და ბარონებთან ერთად თანხმობა განეცხადებინათ მეფისათვის არაჩვეულებრივი სუბსიდიის მიცემაზე. ამასთან, რადგან ქალაქებში მეტწილად სამეფო ხელისუფლებას თანაუგრძნობდნენ, როგორც ეტყობა, მეფე ხშირად მათ დეპუტატებს ეყრდნობოდა ამ კრებებში დიდი ფეოდალების ძალის

შესასუსტებლად. ასე წარმოიშვა ქალაქების წარმომადგენლობა ევროპის ყველა დიდი მონარქიის წოდებათა კრებებში.

ამგვარად, წესრიგი და ნორმალური მმართველობა და მასთან ერთად პიროვნების თავისუფლება და დამოუკიდებლობა ქალაქებში დამყარდა იმ დროს, როდესაც სოფლის მცხოვრებლები ჯერ კიდევ ყოველგვარ ძალმომრეობას განიცდიდნენ. ადამიანები, რომელნიც ასეთ უმწეო მდგომარეობაში იმყოფებიან, რა თქმა უნდა, მხოლოდ იმას სჯერდებიან, რაც აუცილებლად საჭიროა თავის რჩენისათვის, ვინაიდან, თუ ამაზე მეტს შეიძენდნენ, მხოლოდ გააღვივებდნენ მათ მჩაგვრელთა უსამართლობას. პირიქით, თუ მათ უზრუნველყოფილი აქვთ მათი შრომის ნაყოფით სარგებლობა, ისინი, რასაკვირველია, ამ შრომას გამოიყენებენ თავისი მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად და ეცდებიან შეიძინონ არა მარტო აუცილებელი საარსებო საშუალება, არამედ კომფორტისა და ფუფუნების სხვადასხვა საგნებიც. ამიტომ მრეწველობა, რომელსაც მიზნად აქვს აწარმოოს იმაზე მეტი რამ, რაც აუცილებელი საარსებო საშუალებაა, წარმოიშვა საერთოდ ქალაქებში ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე იგი გავრცელდებოდა სოფლის მცხოვრებლებში. თუ ბატონყმური მონობით დაჩაგრულ ღარიბ მიწათმოქმედს, მცირეოდენი კაპიტალი მოუგროვდებოდა ხელში, იგი, რა თქმა უნდა, დიდი გულმოდგინებით ცდილობდა დაემალა თავისი ბატონისათვის, რომელიც წინააღმდეგ შემთხვევაში მას დაეპატრონებოდა და პირველი მოხერხებული შემთხვევისთანავე გაპარულიყო ქალაქში. კანონი იმხანად ისე ლმობიერი იყო ქალაქის მცხოვრებლების მიმართ და ისე ცდილობდა შეესუსტებინა ფეოდალების ძალაუფლება სოფლის მოსახლეობის მიმართ, რომ თუ ასეთი ლტოლვილი მოახერხებდა დამალვოდა თავის ბატონს ერთი წლის განმავლობაში, იგი სამუდამოდ თავისუფალი ადამიანი ხდებოდა. ამიტომ მთელი ის კაპიტალი, რომელიც მოუგროვდებოდა სოფლის მოსახლეობის შრომისმოყვარე ნაწილს, ბუნებრივად ეძიებდა თავშესაფარს ქალაქში, – ერთადერთ ადგილას, სადაც ამ კაპიტალის გამოყენება უზრუნველყოფილი იყო მისი შემძენელისათვის.

ქალაქის მცხოვრებლებმა, მართალია, ბოლოს და ბოლოს სოფლიდან უნდა მიიღონ ყოველთვის თავიანთი სარჩო და მრეწველობის ყველა ნედლი მასალა და საშუალება, მაგრამ ისეთი ქალაქის მცხოვრებნი, რომელიც ზღვის ან სანაოსნო მდინარის ნაპირას არის გაშენებული, იძულებული არ არიან აუცილებლად ახლობელი სოფლებიდან მიიღონ ყველაფერი ეს. მათ ბევრად უფრო ფართო სარბიელი აქვთ და შეუძლიათ მიიღონ ყველაფერი დედამიწის უშორესი კუთხეებიდან ან თავიანთი მზა სამრეწველო პროდუქტების გაცვლის გზით, ანდა მით, რომ შუამავლის როლს შეასრულებენ და ერთი ქვეყნის პროდუქტებს მეორე ქვეყნის პროდუქტებზე გაცვლიან. ამ გზით ქალაქს შეეძლო გამხდარიყო მდიდარი და ძლიერი, მაშინ როდესაც არა თუ მის ირგვლივ, არამედ ის ქვეყნებიც, რომლებთანაც ის ვაჭრობას ეწეოდა, რჩებოდნენ სიღარიბესა და დაცემულობაში. თითოეულ ამ ქვეყანას, ცალკე აღებულს, შეეძლო, ქალაქისთვის საჭირო საარსებო საშუალებათა მხოლოდ მცირეოდენი ნაწილის მოცემა ან მისი შრომის

მხოლოდ მცირე ნაწილის მიმართ მოთხოვნის წარმოდგენა, მაგრამ ყველა მათ, ერთად, შეეძლოთ მისი სრულად დაკმაყოფილება ერთი მხრივაც და მეორე მხრივაც. ძველი დროის ვაჭრობის ვიწრო ფარგალში იყვნენ მაინც ქვეყნები, რომელნიც გამოირჩეოდნენ სიმდიდრითა და მრეწველობით. ასეთი იყო საბერძნეთი, ვიდრე არსებობდა საბერძნეთის სახელმწიფო, აგრეთვე სარაცინთა სახელმწიფო აბასიდების მეფობის დროს. ასეთივე იყო ეგვიპტე, ვიდრე მას თურქები დაიპყრობდნენ, ბერბერეთის სანაპიროების ნაწილი და ესპანეთის ყველა პროვინცია, რომლებსაც მავრები ფლობდნენ.

ევროპის ქალაქებიდან, როგორც ეტყობა, პირველად იტალიის ქალაქებმა მიაღწიეს ვაჭრობის მეოხებით სიმდიდრის რამოდენადმე მნიშვნელოვან დონეს. იტალია მდებარეობს იმ ნაწილის შუაგულში, რომელიც მაშინ მსოფლიოს ერთადერთ განვითარებულ და ცივილიზებულ ნაწილს წარმოადგენდა. თუმცა ჯვაროსანთა ლაშქრობას, ვეება კაპიტალის განიავებისა და მცხოვრებთა განადგურების გამო, რაც მან გამოიწვია, აუცილებლად უნდა შეეფერხებინა ევროპის უდიდესი ნაწილის განვითარება, მაგრამ იტალიის ზოგი ქალაქის განვითარებაზე მაინც მეტისმეტად სასიკეთო გავლენა იქონია. დიდმა ლაშქრებმა, რომელნიც დაიძრნენ ყველა მხარედან წმინდა მიწის დასაპყრობად, უაღრესად ძლიერი სტიმული მისცეს ვენეციის, გენუისა და პიზის ნაოსნობის განვითარებას, რამდენადაც ამ ქალაქებიდან ხდებოდა ჯარების გადაყვანა აღმოსავლეთში და შემდეგ მათი მუდმივი მომარაგება სურსათით. ეს ქალაქები იყვნენ ამ ჯარების, ასე ვთქვათ, ინტენდანტები, და ამგვარად ყველაზე უფრო გამანადგურებელი სიგიჟე, რომელიც კი ოდესმე მოსდებია ევროპის ხალხებს, ამ რესპუბლიკების სიმდიდრის წყარო გახდა.

სავაჭრო ქალაქების მცხოვრებლებს შემოჰქონდათ უფრო მდიდარი ქვეყნებიდან სათუთი სამრეწველო პროდუქტები და ფუფუნების საგნები, და ამით საკვებს აძლევდნენ მსხვილ მემამულეთა მედიდურობას, რომელნიც მათში თავიანთი მიწების ნედლ პროდუქტთა დიდ რაოდენობას იძლეოდნენ. ამის გამო ევროპის დიდი ნაწილის ვაჭრობა იმხანად უმთავრესად მისი ნედლი პროდუქტების ცივილიზებული ერების სამრეწველო პროდუქტებზე გაცვლას მოიცავდა. ასე, ინგლისის მატყლი იცვლებოდა საფრანგეთის ღვინოებზე და ფლანდრიის წმინდა მაუდზე, ისე როგორც ამჟამად პოლონეთის პური იცვლება საფრანგეთის ღვინოსა და ლიკიორზე და საფრანგეთისა და იტალიის აბრეშუმსა და ხავერდზე.

ამგვარად, უფრო სათუთი და გაუმჯობესებული სამრეწველო პროდუქტების გამო გაუხსნა საგარეო ვაჭრობამ იმ ქვეყნებს, სადაც ასეთ პროდუქტებს აწარმოებდნენ. ხოლო როდესაც ამ პროდუქტების ხმარება ისე საყოველთაოდ გავრცელდა, რომ გამოიწვია დიდი მოთხოვნა მათ მიმართ, ვაჭრები, ტრანსპორტის ხარჯების დაზოგვის მიზნით, ბუნებრივია, შეეცადნენ თავიანთ ქვეყანაში გაემართნათ ზოგი ამ პროდუქტის წარმოება. ასეთია წარმოშობა პირველი მანუფაქტურებისა შორეული ბაზრისათვის, რომელნიც, როგორც ჩანს, ევროპის დასავლეთ პროვინციებში გაჩნდნენ რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ.

უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთი დიდი ქვეყანა არასოდეს არ არსებობდა და არც შეეძლო არსებობა ისე, რომ არ ჰქონებოდა რაიმე სამრეწველო წარმოება; და როდესაც ამბობენ, ამა თუ იმ ქვეყანას მრეწველობა არა აქვსო, ეს ყოველთვის ისე უნდა გვესმოდეს, რომ მას არა აქვს მრეწველობა, რომელიც აწარმოებს უფრო სათუთ და გაუმჯობესებულ ფაბრიკატებს ანუ რომელიც აწარმოებს შორეული ბაზრისათვის. ყოველ ქვეყანაში ხალხის დიდი უმრავლესობის ტანსაცმელი და საშინაო მოწყობილობა – ავეჯეულობა მისი საკუთარი შრომის პროდუქტს წარმოადგენს. ეს უფრო მეტად შეეხება ღარიბ ქვეყნებს, რომელთაც ჩვეულებრივ, სრულიად არა აქვთ მრეწველობა, ვიდრე მდიდარ ქვეყნებს, რომელთა მიმართ იგულისხმება, რომ ეს მრეწველობა მათ ჭარბად მოეპოვებათ. ამ უკანასკნელებში თქვენ ნახავთ, რომ დაბალი კლასების ტანსაცმელისა და ავეჯეულობის გაცილებით უფრო დიდი ნაწილი საზღვარგარეთ წარმოებული პროდუქტებისგან შედგება, ვიდრე ქვეყნებში.

ის მანუფაქტურები, რომელნიც გამოსადეგნი არიან შორეულ ბაზარზე პროდუქტების გასასაღებლად, სხვადასხვა ქვეყნებში წარმოიშვა, როგორც ეტყობა, ორი სხვადასხვა გზით.

ზოგჯერ ეს მანუფაქტურები შეიქმნა ცალკეულ ვაჭართა და მეწარმეთა კაპიტალის, ასე ვთქვათ, ძალადობითი მოქმედებით, რომლებიც მათ აფუძნებდნენ ამგვარი უცხო მანუფაქტურების მიბაძვით. ეს მანუფაქტურებია, როგორც ჩანს, აბრეშუმის, ხავერდისა და ფარჩის ძველი მანუფაქტურები, რომელნიც ლუკაში ჰყვაოდნენ XII საუკუნეში. ისინი განდევნილ იქნენ იქიდან მაკიაველის ერთერთი გმირის, კასტრუჩიო კასტრაკანის მტარვალობით. 1310 წელს ლუკიდან განდევნილ იქნა 900 ოჯახი, რომელთაგან 31 ვენეციაში გადავიდა, სადაც მათ წინადადება შეიტანეს, აბრეშუმის მანუფაქტურას დავაფუძნებთო. მათი წინადადება მიღებულ იქნა; მრავალი პრივილეგიაც მიიღეს და დაიწყეს წარმოება 300 მუშით. ასეთი იყო, როგორც ჩანს, წმინდა მაუდის მანუფაქტურები, რომელნიც ძველად ყვაოდნენ ფლანდრიაში და ინგლისში შემოიღეს ელისაბედის მეფობის დასაწყისში; ასეთივეა თანამედროვე მანუფაქტურები ლიონსა და სპიტალფილდში. ამგვარად დაფუძნებული მანუფაქტურები, რადგან ისინი უცხოეთის მანუფაქტურებს ბაძავდნენ, ჩვეულებრივ მუშაობდნენ უცხო ნედლეულზე. პირველად, როდესაც ვენეციის მანუფაქტურა მოეწყო, ყველა საჭირო მასალა სიცილიიდან და ლევანტიდან მოჰქონდათ. უფრო მანუფაქტურა ლუკაში საზღვარგარეთის მასალებზე მუშაობდა. თუთის ხეების გაშენება და აბრეშუმის ჭიის გამოყვანა არ იყო, როგორც ჩანს, XVI საუკუნემდე სამხრეთ იტალიაში გავრცელებული. საფრანგეთში ამ მოსაქმეობას ხელი მიჰყვეს მხოლოდ კარლოს IX-ის მეფობის დროს. ფლანდრიის მანუფაქტურები უმთავრესად ესპანეთის და ინგლისის მატყლის გადამუშავებას ეწეოდნენ. თუ ესპანეთის მატყლი ინგლისის პირველი საშუალო მანუფაქტურის ნედლეულს არ შეადგენდა, იგი ნედლეული იყო იმ პირველი მანუფაქტურისთვის, რომელიც ვარგის პროდუქტს ამზადებდა შორეულ ბაზარზე გასაყიდად. ლიონის მანუფაქტურის ნახევარზე მეტი მასალა უცხოეთში მოყვა-

ნილი აბრეშუმია. სპიტალფილდის მანუფაქტურების მიერ ხმარებული მასალის არავითარი ნაწილი თვით ინგლისში არაა წარმოებული. ასეთი მანუფაქტურების ადგილსამყოფელი, რადგან მათი აგება კერძო პირთა გეგმისა და პროექტის თანახმად ხდება, ზოგჯერ ზღვის სანაპირო ქალაქია, ზოგჯერაც ქალაქი ქვეყნის შიგნით, იმის მიხედვით, როგორც გადაუწყვეტია ეს იმ კერძო პირთა ინტერესს, მოსაზრებას თუ კაპრიზს.

სხვა ხანებში შორეული ბაზრისთვის მომუშავე მანუფაქტურები წარმოიშობა ბუნებრივად, ასე ვთქვათ, თავისთავად, იმ შინაური და უხეში მანუფაქტურების შედეგად, რომლებიც უაღრესად ღარიბ და უკულტურო ქვეყნებშიც კი უნდა არსებობდეს. ასეთი მანუფაქტურები ჩვეულებრივ იმ ნედლეულს ხმარობენ, რომელსაც მოცემული ქვეყანა აწარმოებს, და, როგორც ჩანს, ისინი ხშირად უფრო სათუთი პროდუქტების დამამზადებელი პირველი დაწესებულებებია ისეთ კონტინენტურ ქვეყნებში, რომელნიც მდებარეობით თუ ძალიან არა, მაინც მნიშვნელოვნად დაშორებულნია ზღვის ნაპირს და ზოგჯერ ყოველგვარ სანაოსნო წყლებსაც. კონტინენტური ქვეყანა, რომელიც ბუნებით ნაყოფიერია და ადვილად დასამუშავებელი არის, იმაზე ბევრად გარდანამეტ სურსათს აწარმოებს, რაც მის მიწათმოქმედთა არსებობისთვისაა საჭირო: ხმელეთით გადაზიდვის სიძვირისა და სამდინარო ტრანსპორტის მოუხერხებლობის გამო ხშირად შეიძლება საძნელო აღმოჩნდეს ამ გარდანამეტის გაგზავნა საზღვარგარეთ. ამრიგად, სიუხვე იაფს ხდის სურსათს და სტიმულს აძლევს მრავალ მშრომელს ახლოს დასახლდნენ, ვინაიდან ისინი ხედავენ, რომ მათ სამრეწველო მოსაქმეობას შეუძლია მეტი საარსებო საშუალება და კომფორტის საგნები მოაპოვებინოს მათ აქ, ვიდრე სხვა ადგილას. ისინი ეწევიან მანუფაქტურის იმ მასალის გადამუშავებას, რომელსაც მიწა წარმოშობს და თავიანთ მზა პროდუქტებს ანუ, რაც იგივეა, მათ ფასს სცვლიან ახალ მასალასა და სურსათზე. ისინი ახალ ღირებულებას აძლევენ გარდანამეტ ნედლეულს, ზოგავენ რა ლამის ზღვამდე ან შორეულ ბაზრამდე გადაზიდვის ხარჯს. ისინი მის სამაგიეროდ მიწათმოქმედებს აძლევენ ისეთ საგნებს, რომლებიც სასარგებლო ან სასურველია მათთვის და ამასთანავე უფრო ხელსაყრელ პირობებში, ვიდრე მათ შეეძლოთ წინათ მათი მოპოვება. მიწათმოქმედნი უკეთეს ფასს იღებენ თავიანთ გარდანამეტ პროდუქტში და შესაძლებლობა აქვთ უფრო იაფად შეიძინონ მოხმარების სხვა საგნები, რომლებიც მათ სჭირდებათ. ამგვარად, ეს სტიმულს უქმნის მათ, შესაძლებლობას აძლევს გაადიდონ ამ გარდანამეტი პროდუქტის რაოდენობა მიწის შემდგომი გაუმჯობესებისა და უკეთესი დამუშავების გზით. და თუ მიწის ნაყოფიერებამ წარმოშვა მანუფაქტურა, ამ მანუფაქტურის განვითარება, თავის მხრივ, უკუმოქმედებს მიწაზე და კიდევ უფრო ადიდებს მის ნაყოფიერობას. მემანუფაქტურეები პროდუქტებს პირველად აწვდიან ახლო ადგილებს, შემდეგ რამდენადაც მათი წარმოება ვითარდება და უმჯობესდება, – უფრო შორეულ ბაზრებსაც, ვინაიდან თუ ნედლეულსაც და უხეშ სამრეწველო ნაწარმსაც უაღრესად გაუჭირდებოდა ხმელეთით დიდ მანძილზე ტრანსპორტის ხარჯის ატანა, ამის ატანა ძალიან კარგად შეუძლია მრეწველობის

უფრო სათუთ და სრულყოფილ პროდუქტებს. ისინი ხშირად მცირე მოცულობასა, დასით შეესაბამებიან ნედლეულის დიდ რაოდენობას. ერთი თოფი წმინდა მაუდი, მაგალითად, რომელიც 80 გირვანქას იწონის, შეიცავს არა თუ 80 გირვანქა მატყლის ფასს, არამედ იმ რამდენიმე ათასი გირვანქა პურის ფასსაც, რომელიც მუშებისა და მათი უშუალო დამქირავებლის შენახვაზეა დახარჯული. ამგვარად პური, რომელიც მისი ბუნებრივი სახით მხოლოდ ძნელად შეიძლებოდა გაზიდულიყო საზღვარგარეთ, ფაქტიურად სამრეწველო ნაწარმთა სახით გაიზიდება და ამიტომ ადვილად შეიძლება გაგზავნილ იქნეს მსოფლიოს უშორეს კუთხეებში. ასე ბუნებრივად და თითქოს თავისთავად წარმოიშვა და განვითარდა ლიდსის, ჰალიფაქსის, შეფილდის, ბირმინგ ჰემისა და უოლვერ ჰამპტონის მანუფაქტურები. ეს მანუფაქტურები პირმშონი არიან მიწათმოქმედებისა. ევროპის ახალი დროის ისტორიაში მათი გავრცელება და განვითარება, ჩვეულებრივ, იმ მანუფაქტურების შემდეგ მოხდა, რომელნიც საგარეო ვაჭრობამ წარმოშვა. ინგლისი განთქმული იყო ესპანური მატყლიდან წმინდა მაუდის წარმოებით უკვე ათას წელზე მეტი ხნით ადრე, ვიდრე რომელიმე ის მანუფაქტურა, რომელიც ახლა ჰყვავის ზემოაღნიშნულ ქალაქებში, იმდენად განვითარდებოდა, რომ უცხოეთში გასაყიდად ემუშავნა. ამ უკანასკნელთა განვითარება და გაუმჯობესება შეიძლებოდა მხოლოდ მიწათმოქმედების განვითარებისა და გაუმჯობესების შედეგად, რაც საგარეო ვაჭრობისა და მის მიერ უშუალოდ წარმოშობილი მანუფაქტურების უკანასკნელ და უმთავრეს შედეგს წარმოადგენდა. ამის გარკვევას მე ახლავე შევუდგები.

თავი IV
როგორ უწყობდა ხელს ქალაქების ვაჭრობა სოფლის განვითარებას

სავაჭრო და სამრეწველო ქალაქების ზრდა და სიმდიდრე სამი სხვადასხვა გზით უწყობდა ხელს სოფელ-ადგილების გაუმჯობესებას და კულტურას, სადაც ეს ქალაქები მდებარეობდნენ.

ჯერ ერთი, ვინაიდან დიდ და ახლობელ ბაზარს წარმოადგენდნენ სოფლის ნედლი პროდუქტებისათვის, ეს ქალაქები სტიმულს აძლევდნენ მიწის დამუშავებასა და მის შემდგომ გაუმჯობესებას. ეს დადებითი შედეგი არ იყო შემოფარგლული მარტო იმ მხარით, სადაც ისინი მდებარეობდნენ, არამედ მეტნაკლებად ვრცელდებოდა იმ მხარეებზედაც, რომლებთანაც მათ სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ. ყველა მათგანს ისინი უქმნიდნენ ბაზარს ნედლეულის ან სამრეწველო პროდუქტების განსაზღვრული ნაწილისათვის და, მაშასადამე, ერთგვარ სტიმულს აძლევდნენ მათ მრეწველობასა და კულტურას. მაგრამ მათი საკუთარი მხარე, მისი სიახლოვის გამო, უდიდეს სარგებლობას ღებულობდა ამ ბაზრისაგან. რამდენადაც ამ მხარის ნედლეულს ნაკლები სატრანსპორტო ხარჯი ამძიმებდა, ვაჭრებს შეეძლოთ მასში საუკეთესო ფასი მიეცათ მწარმოებლებისათვის და

მაინც ისეთსავე ფასში მიეწოდებინათ მომხმარებლებისათვის, როგორც უფრო შორეული ადგილების ნედლეული.

მეორე, ქალაქის მცხოვრებლების მიერ შეძენილი სიმდიდრე ხშირად გამოიყენებოდა იმ მიწების საყიდლად, რომლებიც იყიდებოდა და რომელთა დიდი ნაწილი ხშირად დაუმუშავებელი დარჩებოდა. ვაჭრებს, ჩვეულებრივ, სასახელოდ მიაჩნიათ მემამულეები გახდნენ, და როდესაც გახდებიან, ისინი საერთოდ სასოფლო-სამეურნეო გაუმჯობესებათა საუკეთესო გამტარებელნი არიან. ვაჭარი დაჩვეულია თავისი ფულის ხარჯვას უმთავრესად მოგებიან პროექტებზე, ხოლო ის, ვინც მარტოოდენ მამამულეა, მხოლოდ მის უსარგებლოდ ხარჯვას არის დაჩვეული. პირველი ხშირად ხედავს, როგორ მიდის მისი ფული და შემდეგ ისევ უბრუნდება მოგებით, ხოლო მეორე, თუ კი იგი გაუშვა ხელიდან, იშვიათად მოელის მის ხელახლა დანახვას. ეს სხვადასხვა ჩვევა, რასაკვირველია, გავლენას ახდენს მათი მოქმედების მანერასა და წესზე პრაქტიკულ საქმეებში. ვაჭარი, ჩვეულებრივ, როგორც მესარეწე, გაბედულია, მემამულე კი – მშიშარა. პირველს არ ეშინია ერთბაშად დიდი კაპიტალი გაიღოს თავისი მიწის გასაუმჯობესებლად, უკეთუ მას საფუძვლიანი იმედი აქვს, რომ ამით მისი ღირებულება გადიდდება გაწეული ხარჯის პროპორციულად; მეორე კი, თუ მას საზოგადოდ აქვს კაპიტალი, – რაც არაა ყოველთვის, – იშვიათად გაბედავს მის ამგვარად დახარჯვას. თუ იგი საერთოდ ახდენს მამულში გაუმჯობესებას, იგი ამას ასრულებს არა კაპიტალით, არამედ იმ თავნით, რომლის მონარჩუნებას მოახერხებს თავისი წლიური შემოსავლიდან. ვისაც ოდესმე უცხოვრია სავაჭრო ქალაქში, რომელიც განუვითარებელი სასოფლო მეურნეობის მქონე ქვეყანაში მდებარეობს, ხშირად უნდა შეემჩნიოს, რომ ვაჭრები გაცილებით უფრო გაბედულად და გონივრულად მოქმედებენ ამ დარგში, ვიდრე ადამიანები, რომელნიც მარტოოდენ მემამულენი არიან. გარდა ამისა, წესრიგს, დამზოგველობას და წინდახედულობას დაჩვევა, რასაც ვაჭრული მოსაქმეობა თავისთავად ასწავლის ვაჭარს, უფრო გამოსადეგს ხდის ამ უკანასკნელს იმისათვის, რომ მოგებითა და წარმატებით განახორციელოს გაუმჯობესების ყოველი პროექტი.

მესამე და უკანასკნელი: ვაჭრობა და მრეწველობა ყოველთვის იწვევდა წესრიგისა და კარგი მმართველობის თანდათანობით დამყარებას და მასთან ერთად პიროვნების თავისუფლებისა და უშიშროების უზრუნველყოფას სოფლის მოსახლეობაში, რომელიც წინათ თავის მეზობელთან თითქმის მუდმივ ომში და მონურ დამოკიდებულებაში ცხოვრობდა მაღლა მდგომთა მიმართ. და თუმცა ყველაზე ნაკლებ შეუმჩნევიათ, ეს იყო უშესანიშნავესი ყველა იმ შედეგიდან, რომლებიც ჰქონდა ვაჭრობისა და მრეწველობის განვითარებას. იუმი, რამდენადაც მე ვიცი, ერთადერთი მწერალია, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ამ გარემოებას.

იმ ქვეყანაში, რომელსაც არა აქვს არც საგარეო ვაჭრობა და არც გაუმჯობესებული მანუფაქტურები, დიდი მემამულე, რადგან არ მოიპოვება რა, რაზედაც მას შეეძლოს გასცვალოს თავისი მიწების პროდუქტის უდიდესი ნაწილი, რომელიც რჩება მიწის დამმუშავებელთა შენახვის ხარჯების დაფარვის შემდეგ, ამ ნა-

წილს მთლად სოფლურ მასპინძლობაზე ხარჯავს თავის სახლში. თუ ეს გარდანამეტი იმდენად დიდია, რომ საკმარისია ასი ან ათასი ადამიანის შესანახად, მას მისი გამოყენება სხვაგვარად არ შეუძლია, თუ არა იმ გზით, რომ ას ან ათას ადამიანს შეინახავს. ამიტომ მას მუდამ ახვევია მრავალი ამფსონი და დამოკიდებული ადამიანი, რომელნიც, რადგან არა აქვთ არავითარი ეკვივალენტი, რითაც გადაიხდიან თავის შესანახს, და ყველაფერს მისი სიუხვის წყალობით მიიღებენ, უნდა ემორჩილებოდნენ მას იმავე მიზეზის გამო, რა მიზეზითაც ჯარისკაცები ემორჩილებიან მეფეს, რომელიც მათ სასყიდელს აძლევს. ვაჭრობის და მრეწველობის განვითარებამდე ევროპაში მდიდართა და ძალისმქონებელთა სტუმარ-მასპინძლობა, მეფიდან დაწყებული უმცირესი ბარონით გათავებული, აღემატებოდა ყველა იმას, რისი წარმოდგენაც ძალგვიძს ჩვენ დღეს. ვესტმინსტერის სასახლის დარბაზი სასადილო ოთახად ჰქონდა ვილიამ ქარცას, და ხშირად საკმარისიც არ იყო მისი სტუმრების დასატევად. თომა ბეკეტის მორჭმულობის მაჩვენებლად თვლიდნენ იმას, რომ იგი ავდარში სუფთა თივას ან ჭილს დააბნევინებდა თავისი დარბაზის იატაკზე, რათა რაინდებს და სკვაირებს, რომელთათვის სკამები აღარ კმაროდა, მათი კოხტა ტანისამოსი არ გათხუპნოდათ, როცა იატაკზე დასხდებოდნენ სასადილოდ. დიდი გრაფი ვარვიკი, ამბობენ, ყოველდღე 30 000 ადამიანს არჩენდაო თავის სხვადასხვა სასახლეში; იქნეს რიცხვი გაზვიადებულია, მაგრამ იგი მაინც ძალიან დიდი უნდა ყოფილიყო, რათა შესაძლებელი გაეხადა ასეთი გაზვიადება. თითქმის ასეთივე სტუმარ-მასპინძლობა იყო ჩვეულებად სულ უკანასკნელ ხანამდე შოტლანდიის მაღლობის ზოგ ადგილას. იგი, როგორც ეტყობა, ახასიათებს ყველა ხალხს, რომელიც მცირედ იცნობს ვაჭრობას და მრეწველობას. მე ვნახეო, ამბობს დოქტორი პოკოკი, როგორ სადილობდა ქალაქის ქუჩაში არაბეთის ერთ-ერთი მთავარი, რომელიც იქ მოსულიყო თავისი პირუტყვის გასაყიდად და ეპატიჟებოდა ყველა გამვლელს, უბრალო მათხოვრებსაც კი, დამსხდარიყვნენ მასთან და მონაწილეობა მიეღოთ მის პურობაშიო.

გლეხები ყოველმხრივ ისევე დამოკიდებულნი იყვნენ დიდ მემამულეზე, როგორც მისი ამფსონები. იმათგან ისინიც კი, რომელნიც ბატონყმურ დამოკიდებულებაში არ იმყოფებოდნენ, მოიჯარადრეები მაინც იყვნენ, მათი განდევნა შეეძლო მემამულეს თავისი სურვილისამებრ და ისინი აძლევდნენ მას ისეთ რენტას, რაც სრულიად არ შეეფერებოდა მათ მიერ მიწისაგან მიღებული შემოსავლის სიდიდეს. კრონა, ნახევარი კრონა, ცხვარი, ბატკანი – შეადგენდა რამდენიმე წლის წინათ შოტლანდიის მაღლობში ჩვეულებრივ საიჯარო ფასს მიწის ნაკვეთისათვის, რომელიც მთელ ოჯახს არჩენდა. ზოგ ადგილებში ეს დღემდეა შენარჩუნებული და იმავე დროს იქ განსაზღვრული ფულადი თანხით პროდუქტების უფრო დიდ რაოდენობას ვერ შეიძენ, ვიდრე სხვა ადგილებში. იმ ქვეყანაში, სადაც დიდი მამულის გარდანამეტი პროდუქტი თვით მამულში უნდა იქნას მოხმარებული, მემამულისთვის უფრო ხელსაყრელია და მოხერხებული, რომ მისი ნაწილი მოიხმარებოდეს მისი სახლიდან რამდენადმე მოშორებით, უკეთუ ისინი, ვინც მას მოიხმარებენ, ისევე მასზე დამოკიდებულნი რჩებიან, როგორც მისი ამფსონები

და მისი სასახლის მსახურნი. ეს მას თავიდან აშორებს იმ თავის ტკენასა და შეწუხებას, რომელიც ძალზე დიდი ამალის ერთობ დიდი შინაურობის ყოლასთანაა დაკავშირებული. მოიჯარადრე, რომელიც მემამულის სურვილისამებრ შეიძლება ყოველთვის იდევნოს და რომელსაც საკმაო მიწა უჭირავს, რათა თავისი ოჯახი შეინახოს და ამისათვის თითქმის მარტოოდენ ნომინალურ რენტას იხდის, ისევე დამოკიდებულია მემამულეზე, როგორც ამ უკანასკნელის ყოველი შინამსახური ან ამხანაგი, და ისევე უცილოდ უნდა ემორჩილებოდეს მას. ასეთი მემამულე როგორც თავის სახლში კვებავს თავის მსახურებს და ამხანაგებს, ისევე კვებავს თავის მოიჯარადრეებს მათს სახლში. ერთნიც და მეორენიც მისი სიუხვის მეოხებით იღებენ თავის შესანახს; მას შეუძლია ეს შესანახი მათ შეუწყვიტოს, როცა კი მოესურვება.

ამ ძალა-გავლენაზე რომელიც მსხვილ მემამულეებს აუცილებლად ჰქონდათ ასეთ გარემოებაში თავიანთ მოიჯარადრეთა და მხლებელთა მიმართ, იყო დამყარებული ძველებური ბარონების ძლიერება. ისინი აუცილებლობის გზით იქცეოდნენ ყველა იმათთვის, ვინც მათ მამულში ცხოვრობდა, მოსამართლეებად მშვიდობიანობის დროს და მხედართმთავრებად ომის დროს. მათ შეეძლოთ წესრიგი დაეცვათ და კანონი განეხორციელებინათ თავიანთ მამულებში, ვინაიდან თითოეულ მათგანს შესაძლებლობა ჰქონდა მამულის ყველა მცხოვრებთა მთელი ძალა გაეყვანა ამა თუ იმ პირის ძალმომრეობისა და უკანონო მოქმედების წინააღმდეგ. მათ გარდა არავის, არ ჰქონდა ამის შესრულების ძალა, თვით მეფესაც კი. იმ ძველ დროში მეფე თითქმის მეტს არას წარმოადგენდა თავის სახელმწიფოში, თუ არ უდიდეს მემამულეს, რომელსაც საერთო მტრების წინააღმდეგ საერთო ძალღონით თავდაცვის გულისთვის, ერთგვარი პატივისცემით ეპყრობოდნენ დანარჩენი დიდი მემამულენი. რაიმე მცირეოდენი ვალის იძულებით გადასახდევინებლად რომელიმე მემამულის ტერიტორიაზე, სადაც ყველა მცხოვრები შეიარაღებული იყო და ერთმანეთის დახმარებას დაჩვეული, მეფეს თითქმის ისეთივე ძალღონის დახარჯვა დასჭირდებოდა, როგორც სამოქალაქო ომის ჩასაქრობად. ამიტომ იგი იძულებული იყო მართლმსაჯულების მართვა თავისი ქვეყნის უდიდეს ნაწილში იმათთვის დაეთმო, ვისაც შეეძლო ამ საქმის შესრულება და იმავე მიზეზის გამო, სოფლის მილიციაც მზად იყო დამორჩილებოდა.

შეცდომაა ფიქრი, თითქოს ტერიტორიული მართლმსაჯულების უფლება ფეოდალური სამართლიდან წარმომდგარიყოს. არა თუ უმაღლესი მართლმსაჯულების უფლება სამოქალაქო და სისხლის სამართლისა, – არამედ აგრეთვე უფლება ლაშქრის შეკრებისა, ფულის მოჭრისა და მათზე დამოკიდებული მოსახლეობისთვის წესებისა და კანონების გამოცემის უფლებაც კი, ალოდიური სამართლის საფუძველზე, დიდ მემამულეებს ეკუთვნოდა უკვე რამდენიმე საუკუნით ადრე, ვიდრე ევროპაში ცნობილი გახდებოდა თვით სახელი ფეოდალური სამართლისა. საქსონელი ლორდების ძალა და სამართლმსაჯულო უფლება ინგლისში, როგორც ეტყობა, დაპყრობამდე ისევე დიდი იყო, როგორც ყოველი ნორმანელი ლორდისა უფლებადაპყრობის შემდეგ. მაგრამ ფეოდალური სამართალი, როგორც ფიქ-

რობენ, აღიარებულ იქნა ინგლისის საერთო სამართლად მხოლოდ დაპყრობის შემდეგ. უცილობელ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს, რომ საფრანგეთის დიდ მემამულეებს ალოდიური წესით ხელთ ეპყრათ ფრიად დიდი ძალა და სამართლმსაჯულო უფლება უკვე დიდი ხნით ადრე მანამდე, ვიდრე ფეოდალური სამართალი შევიდოდა ამ ქვეყანაში. ეს ძალა და ეს სამართლმსაჯულო უფლება აღმოცენდა აუცილებლობის გზით ზემოაღწერილი საკუთრების და ადათის ნიადაგზე. საფრანგეთის ან ინგლისის მონარქიების შორეულ წარსულში უძებნელადაც, შეგვიძლია გაცილებით უფრო ახლო დროში ვპოვოთ ბევრი მტკიცება იმისა, რომ ასეთი მიზეზებისგან ყოველთვის ასეთი შედეგები წარმოიშობა. ჯერ კიდევ არ გასულა 30 წელიწადი მას შემდეგ, რაც მისტერ კამერონ-ოფ-ლოჩიელი, ლოკბერელი მემამულე (შოტლანდია), თუმცა იგი არ იყო ამისთვის კანონით უფლებამოსილი, როგორც მაშინ იტყოდნენ, სამეფოს ლორდი (*Lord of Regality*), ტახტის ვასალიც კი არამედ მხოლოდ არგაილის ჰერცოგის ვასალი, და ამასთან, მომრიგებელი მოსამართლეც კი არ ყოფილა, მიუხედავად ამისა, უმაღლეს სისხლის სამართლის მართლმსაჯულებას მაინც აწარმოებდა მისი ხელქვეითი ადამიანების მიმართ. როგორც გადმოგვცემენ, იგი ძალიან სამართლიანად წყვეტდა საქმეებს, თუმცა არავითარ სამოსამართლო ფორმალობას არ მისდევდა; და შესაძლებელია, რომ ქვეყნის ამ ნაწილის მდგომარეობა მაშინ აიძულებდა მას მიეთვისებინა ეს უფლება, რათა დაეცვა საზოგადოებრივი წესრიგი და მყუდროება. ამ მემამულემ, რომლის რენტა არასოდეს არ აღემატებოდა წელიწადში ხუთას გირვ. სტერლინგს, 1745 წელს თავისი ხალხიდან რვაასი კაცი გაიყვანა თავისთან ერთად აჯანყებაში.

ფეოდალური სამართლის შემოღებას არა თუ გაუდიდებია მსხვილი ალოდიური მესაკუთრეების ძალა, არამედ, პირიქით, იგი შეიძლება მიჩნეულ იქნეს როგორც ცდა ამ ძალის შეზღუდვისა. ამ სამართალმა დააწესა რეგულარული დაქვემდებარება, რომელიც დაკავშირებული იყო არაერთ სამსახურსა და მოვალეობასთან, დაწყებული მეფიდან და დამთავრებული უმცირესი მემამულით. მემამულის მცირე ასაკის შემთხვევაში მისი მიწების რენტა და გამგებლობა გადადიოდა მისი უშუალო უფროსის ხელში და, მაშასადამე, ყველა დიდი მემამულის მიწის რენტა და გამგებლობა გადადიოდა მეფის ხელში, რომელსაც ეკისრებოდა მცირეწლოვანის შენახვა და აღზრდა და რომელსაც, როგორც მეურვეს, უფლება ჰქონდა, როგორც აღიარებული იყო, დაექორწინებინა იგი, მხოლოდ ეს ქორწინება უნდა ყოფილიყო მისი მდგომარეობის შესაბამისი. მიუხედავად იმისა, რომ ეს წესი აუცილებლად იწვევდა მეფის ძალის ზრდას და დიდ მემამულეთა ძალის შესუსტებას, იგი მაინც არ იყო საკმარისი იმისათვის, რომ დამყარებულიყო წესრიგი და კარგი მმართველობა სოფლის მოსახლეობაში, ვინაიდან ამასთან ერთად არ ხდებოდა საკმაო ცვლილება საკუთრებისა და ადათის ვითარებაში, რომელიც უწესრიგობის წარმომშობი იყო. მთავრობის ძალა წინანდებურად მეტად სუსტი იყო თავში და მეტად ძლიერი – დაბალ ნაწილებში, და ამ დაბალი ნაწილების უზომო სიძლიერე მიზეზი იყო თავის სისუსტისა. ფეოდალური იერარქიის დამყარების შემდეგ მეფე ისევ მოკლებული იყო შესაძლებლობას, აელაგმა დიდ მემამულეთა

თვითნებობა და ძალმომრეობა, როგორც ამას მოკლებული იყო წინათაც. ისინი თავისი სურვილისამებრ წინანდებურად განაგრძობდნენ, თითქმის განუწყვეტლივ ომს ერთი მეორის წინააღმდეგ და ხშირად მეფის წინააღმდეგაც; სოფელი წინანდებურად ასპარეზი იყო ძალმომრეობის, ძარცვის და არეულობისა.

მაგრამ ის, რის განხორციელებასაც ვერასდროს ვერ შეძლებდა ფეოდალური წესების ძალა, თანდათან განხორციელდა საგარეო ვაჭრობის და ფაქტურების ჩუმი და შეუმჩნეველი მოქმედებით. ისინი თანდათან აწოდებდნენ დიდ მემამულეებს ისეთ რამეს, რაზედაც მათ შეეძლოთ გაეცვალათ მათი მიწების მთელი გარდანამეტი პროდუქტი და რაც მათ თვითონ შეეძლოთ მოეხმარათ, – მათი მოიჯარადრეებისა ან ამალისათვის გაუნაწილებლად. ყველაფერი თვით ჩვენთვის და არაფერი სხვებისთვის, – როგორც ეტყობა ასეთი იყო ქვეყნად ყველა ხანაში, საძაგელი წესი ადამიანთა მოდგმის ბატონებისა და ამიტომ, როგორც კი მათ იპოვეს გზა, რომ თვითონვე მოეხმარათ თავიანთი რენტის მთელი ღირებულება, მათ დაეკარგათ ხალისი გაეყოთ იგი სხვებისათვის. ერთ წყვილ ბრილიანტიან აბზინდში ან სხვა რაიმე ასევე უმნიშვნელო და უსარგებლო საგანში ისინი სცვლიდნენ ათასი ადამიანის წლიურ სარჩოს ან, რაც იგივეა, ამ სარჩოს ფასს, და ამასთან ერთად ხელს იღებდნენ იმ გავლენასა და ავტორიტეტზე, რომლის მიცემაც მათთვის მას შეეძლო. სამაგიეროდ ბრილიანტიანი აბზინდი მათი საკუთრება იყო, და არავითარ სხვა ადამიანს არ ჰქონდა მასში წილი, მაშინ, როდესაც ხარჯვის წინანდელი წესის არსებობისას ეს საგანი მათ, სულ ცოტა, ათასი ადამიანისთვის უნდა გაენაწილებინათ. იმათთვის, ვინც წყვეტდა, რომელი იყო ამ წესში უპირატესობის შემცველი, აღნიშნული განსხვავება გადამჭრელი მნიშვნელობისა იყო. ამგვარად, ყოვლად ბავშვური, მდაბალი და სულელური მედიდურობის დაკმაყოფილების გულისთვის მათ თანდათან გასცეს მთელი თავიანთი გავლენა და ავტორიტეტი.

იმ ქვეყანაში, რომელსაც არა აქვს საგარეო ვაჭრობა და არც განვითარებული მანუფაქტურა, ადამიანი, რომელსაც ათი ათასი გირვ. სტერლინგი აქვს წლიური შემოსავალი, თავის შემოსავალს ვერ დახარჯავს სხვაგვარად, თუ არა ამ გზით, რომ თავის ხარჯზე შეინახავს დაახლოებით ათას ოჯახს, რომელნიც მაშინ, რასაკვირველია, ყველანი მასზე არიან დამოკიდებულნი. ევროპის აწინდელ მდგომარეობაში ადამიანს, რომელსაც ათი ათასი გირვ. სტერლინგი შემოსავალი აქვს წელიწადში, შეუძლია სავსებით მთლიანად დახარჯოს იგი, ჩვეულებრივ, ის კიდევაც ხარჯავს მას ამგვარად – ისე, რომ თავის ხარჯზე უშუალოდ არ ჰყავდეს ოცი ადამიანიც კი ან თავის განკარგულებაში არ ჰყავდეს ათ ლაქიაზე მეტი. შესაძლებელია იგი შესანახს არაპირდაპირ აძლევს ადამიანთა არანაკლებ რაოდენობას ან მეტსაც, ვიდრე ადრე აძლევდა ხარჯვის ძველი წესის არსებობისას, ვინაიდან რაოდენობა იმ ფასეული პროდუქტებისა, რომლებზეც იგი მთელ თავის შემოსავალს ცვლის, ძალიან მცირე არის, მაგრამ მუშების რიცხვი, რომელნიც მათ აგროვებენ და ამზადებენ, აუცილებლად ძალიან დიდი უნდა იყოს. ამ პროდუქტების მაღალი ფასი წარმოსდგება, ჩვეულებრივ, მუშების შრომის ხელ-

ფასისა და ყველა იმ მესარეწეთა მოგების გამო, რომელნიც ამ მუშების უშუალო დამქირავებელნი არიან. აღნიშნული ადამიანი, იხდის რა ამ ფასს, არაპირდაპირ იხდის მთელ ამ ხელფასს და მოგებას და ამგვარად არაპირდაპირ მონაწილეობს ყველა ამ მუშისა და მათი დამქირავებლების შენახვაში. ეს კია, ჩვეულებრივ, იგი თითოეული მათგანის შენახვაში მონაწილეობს, ოღონდ ძალიან მცირე ზომით: მეათედი ნაწილით, იქნებ მცირეოდენთა მთელ წლიურ შენახვაში, ერთი მეასედითაც არა – ბევრის შენახვაში და მეათასედითაც არა, – ერთი მეათიათასედითაც კი არა, – ზოგთა შენახვაში. ამრიგად თუმცა იგი, მონაწილეობს ყველა მათ შენახვაში, მაგრამ ისინი ყველანი მეტნაკლებად დამოუკიდებელნი არიან მისგან, იმიტომ რომ, საერთოდ, უმისოდაც შეუძლიათ არსებობა.

როდესაც დიდი მემამულეები თავიანთ რენტას მათი ბინადარი მოიჯარადრეების და მათი კარისკაცების შენახვაზე ხარჯავენ, თითოეული მათგანი ინახავს მთლად ყველა მის მოიჯარადრეს და ყველა მის კარისკაცს. ხოლო როდესაც ამას ვაჭრებისა და ხელოსნების შენახვაზე ხარჯავენ, შესაძლებელია ყველა ისინი, ერთად აღებულნი, ადამიანთა იმავე რაოდენობას ინახავდნენ ანდა, თუ სოფლური სტუმარ-მასპინძლობით გამოწვეულ ქონების განიავებას მივიღებთ მხედველობაში, მეტ რაოდენობასაც ინახავდნენ, ვიდრე წინათ; მაგრამ თითოეულ მათგანს, ცალკე აღებულს, ხშირად მხოლოდ მცირეოდენი წვლილი შეაქვს ადამიანთა ამ დიდი რაოდენობიდან თითოეულის შესანახად. თითოეული ვაჭარი ან ხელოსანი თავის შესანახს იღებს არა ერთისაგან, არამედ ასი ან ათასი სხვადასხვა მუშტრისაგან. თუმცა იგი, ამრიგად რამდენადმე მოვალეა ყველას წინაშე, მაგრამ არც ერთ მათგანზე არაა სავსებით დამოკიდებული.

ამრიგად, როდესაც, თანდათან იწყო კლება დიდი მემამულეების პირადმა ხარჯებმა, არ შეიძლებოდა ასევე თანდათან არ შემცირებულიყო მათ კარისკაცთა რიცხვიც, ვიდრე ისინი ბოლოს სრულად არ დაითხოვეს. იგივე მიზეზი აიძულებდა მემამულეებს თანდათან გაეშვათ მათ ბინადარ მოიჯარადრეთა ზედმეტი ნაწილიც. მათ გააფართოვეს საიჯარო მამულები და, მიუხედავად ჩივილისა სოფლად უხალხობის შესახებ ფერმების რიცხვი, შემცირებულ იქნა იმ რაოდენობამდე, რომელიც საჭირო იყო მიწის დასამუშავებლად იმდროინდელი სასოფლო-სამეურნეო კულტურისა და მელიორაციის დაბალი დონის მიხედვით. ზედმეტი მჭამელების მოშორების გამო და ფერმერისაგან სრული ღირებულების აღების გზით მემამულე იღებდა უფრო დიდ გარდანამეტ პროდუქტს ანუ, რაც იგივეა, უფრო დიდი გარდანამეტი პროდუქტის ფასს; ამასთან, ვაჭრებმა და მემანუფაქტურეებმა მალე შეუქმნეს მას შესაძლებლობა ეს გარდანამეტი დაეხარჯა თავისი პირადი საჭიროებისათვის ისე, როგორც იგი იქცეოდა პროდუქტის დანარჩენი ნაწილის შესახებ. და რადგან იგივე მიზეზი განაგრძობდა მოქმედებას, იგი ცდილობდა თავისი რენტა აეწია იმაზე მეტად, რისი მოცემაც შეეძლო მის მიწას მაშინდელი კულტურის მდგომარეობაში. მაგრამ მის მოიჯარადრეებს მხოლოდ იმ პირობით შეეძლოთ ამაზე დათანხმება უკეთუ მათ უზრუნველყოფილი ექნებოდათ მიწის ნაკვეთის ფლობა იმდენი წლის განმავლობაში, რომ რამდენიც საკმაო

ექნებოდათ მოგებით ამოეღოთ ყველა ის, რასაც დახარჯავდნენ მიწის შემდგომ გაუმჯობესებაზე. თავმომწონური ბედოვლათობა მემამულეს აიძულებდა დათანხმებულიყო ამ პირობაზე; ამგვარად გაჩნდა გრძელვადიანი იჯარა.

ბატონის ნებაზე დამოკიდებული მოიჯარადრეც კი, თუ იგი მიწის სრულ ღირებულებას იხდის, აღარაა სულ მთლად მემამულეზე დამოკიდებული. ფულადი სარგებლობა, რომელიც მათ ერთმანეთისაგან აქვთ, საურთიერთოა და თანაბარი, და ასეთი მოიჯარადრე სახიფათოდ არ გახდის თავის სიცოცხლეს და არც თავის ქონებას მემამულის სამსახურში. ხოლო თუ მას გრძელვადიანი საიჯარო ხელშეკრულება აქვს დადებული, იგი სრულიად დამოუკიდებელია და მისგან მემამულე არ უნდა მოელოდეს სრულიად მცირე სამსახურსაც კი იმაზე მეტად, რაც ხელშეკრულებაშია აღნიშნული ან მოიჯარადრეს ეკისრება ქვეყნის საერთო და ცნობილი კანონით.

მას შემდეგ, რაც მოიჯარადრეები, ამგვარად, დამოუკიდებელნი გახდნენ და კარისკაცები დათხოვნილ იქნენ, დიდ მემამულეებს მოესპოთ შესაძლებლობა, ხელი შეეშალათ მართლმსაჯულების წესიერი წარმოებისათვის ან დაერღვიათ საზოგადოებრივი მყუდროება სოფლად. მათ თავიანთი პირმშოობის უფლება გაყიდეს არა როგორც ესავმა შიმშილის და გაჭირვების დროს ოსპის გბოლვილზე, არამედ სავსების ფლანგვის მომენტში წვრილმანი სამკაულებისა და მსგავსი ცუდმადი საგნების გულისათვის, რომლებიც გამოსადეგი იყო უფრო ბავშვების სათამაშოდ, ვიდრე მოზრდილი ადამიანის ყურადღებისათვის, და გახდნენ ამის შემდეგ ისევე უმნიშვნელონი, როგორც ყოველი შეძლებული მოქალაქე ან ვაჭარი ქალაქში. სოფლად ისე, როგორც ქალაქად, დამყარდა წესიერი მმართველობა, ვინაიდან არც იქ და არც აქ არავის აღარ ეპყრა ხელთ საკმაო ძალა, რომ წინაღდგომოდა მის საქმიანობას.

ამას, იქნებ არც კი ჰქონდეს პირდაპირი კავშირი ჩვენს საგანთან, მაგრამ არ შემიძლია არ აღვნიშნო, რომ ვაჭრობის მაწარმოებელ ქვეყნებში ძალიან იშვიათად ვხვდებით ძველ გვარებს, რომელნიც მოდგმიდან მოდგმაში ფლობდნენ დიდ მამულებს. პირიქით, ისეთ ადგილებში, სადაც ვაჭრობა ნაკლებ არის განვითარებული, როგორიცაა მაგალითად, უელსი ან შოტლანდიის მთიანი ნაწილი, ასეთი გვარები მრავლადაა. არაბეთის ისტორია, ეტყობა, სავსეა გენეალოგიით და ერთი თათართა ხანის მიერ დაწერილი ისტორია, რომელიც რამდენსამე ევროპულ ენაზეა გადათარგმნილი, თითქმის მარტო ასეთ გენეალოგიებს შეიცავს; ეს ამტკიცებს, რომ ძველი გვარები ამ ხალხებში ძალიან ჩვეულებრივი მოვლენაა. იმ ქვეყნებში, სადაც მდიდარ ადამიანს სხვაგვარად არ შეუძლია დახარჯოს თავისი შემოსავალი თუ არ იმ გზით, რომ თავის ხარჯზე ინახავდეს იმდენ ხალხს, რამდენის შენახვაც კი შეიძლება იმ შემოსავლით, ასეთი ადამიანი ვერ გაკოტრდება და მისი ხელგაშლილობა, როგორც ჩანს, იშვიათად იქნება ისე უსაზღვრო, რომ იგი ცდილობდეს შეინახოს ადამიანთა იმაზე მეტი რაოდენობა, ვიდრე მას ეს ძალუძს. მაგრამ, როდესაც მას შესაძლებლობა აქვს დახარჯოს თავის თავზე ფრიად დიდი შემოსავალი, მაშინ ხშირად საზღვარი არ უდევს მის ხარჯებს, იმი-

ტომ, რომ ხშირად საზღვარი არ უდევს მის მედიდურობას ან ეგოიზმს. ამიტომ ვაჭრობის მაწარმოებელ ქვეყნებში, მიუხედავად უსასტიკესი ღონისძიებებისა, რომელთაც მიმართავენ კანონის გზით სიმდიდრის გაფლანგვის თავიდან ასაცილებლად, სიმდიდრე იშვიათად რჩება დიდხანს ერთსა და იმავე ოჯახში. პირიქით, ამას ხშირად ადგილი აქვს პრიმიტიულ ხალხებში ყოველგვარი კანონმდებლობითი ღონისძიებების გარეშე, ვინაიდან მეჯოგე ხალხებში, როგორნიც არიან, მაგალითად, თათრები და არაბები, ამგვარი ღონისძიებები შეუძლებელია უკვე იმის გამო, რომ მათი ქონება მოხმარების საგნებისაგან შედგება.

ამგვარად, რევოლუცია, რომელიც უდიდესი მნიშვნელობისა იყო საზოგადოებრივი კეთილდღეობისათვის, მოხდა ხალხის ორი სხვადასხვა კლასის მიერ, რომელთაც განზრახვად სრულიადაც არ ჰქონიათ საზოგადოებისათვის სამსახურის გაწევა. სრულიად ბავშვური მედიდურობის დაკმაყოფილება – ეს იყო დიდ მემამულეთა ერთადერთი მოტივი. ვაჭრები და ხელოსნები, გაცილებით ნაკლებ სასაცილონი, მოქმედებდნენ მხოლოდ და მხოლოდ თავიანთი ინტერესის გულისათვის და ადგნენ ვაჭრულ პრინციპს: ყოველ გროშს გაჰკიდებოდნენ, საცა კი ეს გროში იყო მისაღები. წინასწარ არც ერთნი და არც მეორენი არ სცნობდნენ, არც ხედავდნენ იმ დიდ რევოლუციას, რომელსაც თანდათან ახდენდა სიბრიყვე ერთთა და გამრჯელობა მეორეთა.

ამრიგად, ქალაქების ვაჭრობა და მანუფაქტურები მეტწილ ევროპაში იყო არა შედეგი, არამედ მიზეზი და სტიმული სოფლის და სასოფლო მეურნეობის ამაღლების და განვითარებისა.

მაგრამ, რამდენადაც განვითარების ასეთი წესი ეწინააღმდეგება მოვლენების ბუნებრივ მსვლელობას, იგი აუცილებლად არის ნელი და არამყარი. აბა შეადარეთ ევროპის იმ ქვეყნების ნელი განვითარება, რომელთა სიმდიდრე უმთავრესად მათ ვაჭრობასა და მანუფაქტურებზეა დამოკიდებული, ჩვენი ჩრდილო-ამერიკის კოლონიების სწრაფ წარმატებას, რომელთა სიმდიდრე მხოლოდ და მხოლოდ მიწათმოქმედებაზეა დაფუძნებული. მეტწილ ევროპაში მოსახლეობა, როგორც ფიქრობენ, ორკეცდება არა უადრეს ორმოცდაათი წლისა. ზოგ ჩვენს ჩრდილო-ამერიკის კოლონიაში მოსახლეობა ორკეცდება, როგორც ანგარიშობენ 20 ან 25 წელიწადში. ევროპაში საპირმშოო კანონი და მამულების გასხვისების სხვადასხვა სახის შეზღუდვა აბრკოლებს დიდი მამულების დაყოფას და ამით ხელს უშლის წვრილ მესაკუთრეთა რიცხვის ზრდას. ხოლო წვრილი მესაკუთრე, რომელიც იცნობს თავისი პაწია მამულის ყოველ ნაწილს და მას მთელი იმ სიყვარულით უვლის, რასაც საკუთრება, განსაკუთრებით პატარა საკუთრება წარმოშობს ბუნებრივად, და რომელსაც სიამოვნებას ჰგვრის არა მარტო მისი დამუშავება, არამედ მისი გამშვენიერებაც, ჩვეულებრივ არის ყველაზე უფრო გამრჯე, მიხვედრილი და საუკეთესო შედეგების მიმღწევი ადამიანი მათ შორის, ვინც მიწის გაუმჯობესებაზე მუშაობს. გარდა ამისა, აღნიშნული შეზღუდვა ისე ბევრ მიწას ტოვებს ბაზრის გარეშე, რომ ყოველთვის მეტი კაპიტალი მოიპოვება მიწის საყიდლად, ვიდრე მიწაა გასაყიდი, ასე რომ, ის მიწა, რომელიც გასაყი-

დადაა მიწოდებული, ყოველთვის მონოპოლიურ ფასში იყიდება. მიწის შემოსავალი არასოდეს არ ფარავს მიწის საყიდლად დახარჯული თანხის სარგებელს და გარდა ამისა, კიდევ დამძიმებულია სარემონტო და სხვა მიმდინარე ხარჯებით, რასაც არ ექვემდებარება ფულის სარგებელი. მიწის ყიდვა მთელ ევროპაში ფრიად არახელსაყრელი დაბანდებაა მცირე კაპიტალისათვის. უფრო დიდი საიმედოობისა და დაცულობის გულისათვის ადამიანი, რომელიც საქმეებს თავს ანებებს, არაიშვიათად რჩეობს, მიწაში დააბანდოს თავისი მცირე კაპიტალი. თავისუფალი პროფესიის ადამიანი, რომელიც სხვა წყაროდან იღებს შემოსავალს, ხშირად ირჩევს ამ სახით შეინახოს თავისი დანაზოგი. მაგრამ ახალგაზრდა კაცს, რომელიც ნაცვლად იმისა, რომ ხელი მოჰკიდოს ვაჭრობას ან რაიმე თავისუფალ პროფესიას, თავის ორ თუ სამ ათას გირვ. სტერლინგ კაპიტალს დახარჯავს მიწის მცირე ნაკვეთის საყიდლად და დასამუშავებლად, შეუძლია, რასაკვირველია, იმედი იქონიოს, რომ მიაღწევს სავსებით ბედნიერ და სრულიად დამოუკიდებელ ცხოვრებას; ოღონდ ის სამუდამოდ უნდა გამოეთხოვოს ყოველგვარ იმედს, რომ ოდესმე შეიძენს დიდ ქონებას და სახელს, რისი მოპოვების შანსები მას, თავისი კაპიტალი რომ სხვაგვარად დაეხარჯა, ისევე ექნებოდა, როგორც ყოველ სხვა ადამიანს. და მაინც ასეთი ადამიანი, თუმცა მას არა აქვს შანსი გახდეს დიდი მემამულე, არ იკადრებს ფერმერობას. მიწის მხოლოდ მცირე რაოდენობის გამოსვლა ბაზარზე და ბაზარზე გამოსული მიწის მაღალი ფასი აბრკოლებს ბევრ კაპიტალს, გამოყენებულ იქნეს მიწის დასამუშავებლად და გასაუმჯობესებლად, რისთვისაც იგი სხვა პირობებში იქნებოდა გამოყენებული. ჩრდილო-ამერიკაში პირიქით, 50 ან 60 გირვ. სტერლინგი ხშირად საკმარის კაპიტალად ითვლება იმისათვის, რომ გაშენდეს პლანტაცია. დაუმუშავებელი მიწის შეძენა და გაუმჯობესება იქ უაღრესად ხელსაყრელი გამოყენებაა როგორც ძალიან მცირე, ისე ძალიან დიდი კაპიტალებისათვის და უმოკლესი გზაა ყველა იმ სიმდიდრისა და სახელის შესაძენად, რისი მოპოვებაც კი შეიძლება იმ ქვეყანაში. ასეთი მიწა ჩრდილო-ამერიკაში შეიძლება მიიღოს ადამიანმა თითქმის მუქთად ანუ ისეთ ფასში, რომელიც მნიშვნელოვნად ნაკლებია მისი ბუნებრივი პროდუქტის ღირებულებაზე, – ეს შეუძლებელია ევროპაში ან ყოველ ქვეყანაში, სადაც მთელი მიწა დიდი ხანია კერძო საკუთრებადაა გადაქცეული. მაგრამ მამულები რომ მესაკუთრის სიკვდილის შემდეგ, რომელსაც მრავალრიცხოვანი ოჯახი რჩება, იყოფოდეს თანასწორად ყველა შვილს შორის, იმ შემთხვევაში მამული ჩვეულებრივ გაიყიდებოდა. მაშინ ისე ბევრი მიწა იქნებოდა ბაზარზე გამოტანილი, რომ იგი ვეღარ გაიყიდებოდა მონოპოლიურ ფასში. მიწის შემოსავალი უფრო ადვილად დაფარავდა მის საყიდლად დახარჯული კაპიტალის სარგებელს, და პატარა კაპიტალების გამოყენება ისევე ხელსაყრელად შეიძლებოდა მიწის შესაძენად, როგორც ყოველი სხვა წესით გამოყენების შემთხვევაში.

ინგლისი ნიადაგის ნაყოფიერების, ქვეყნის მთელ ფართობთან შედარებით და ბევრი სანაოსნო მდინარის არსებობის გამო, რომელნიც მას სერავენ და წყლით ტრანსპორტის უპირატესობას უქმნიან ქვეყნის შუაგულში მდებარე

ბევრ ადგილს, ნებისმიერ სხვა ევროპულ ქვეყანაზე ნაკლები არ არის, შეიძლება ითქვას, თვით ბუნებით დანიშნული იმისათვის, რომ იყოს ადგილსამყოფელი საგარეო ვაჭრობისა, შორეული ბაზრისთვის მწარმოებელი მანუფაქტურებისა და ყველა იმ მიღწევათა და გაუმჯობესებათა, რომელნიც მისით გამოიწვევიან. ამასთან, ელისაბედის მეფობის დასაწყისიდან მოყოლებული, ინგლისის კანონმდებლობა განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენდა ვაჭრობისა და მანუფაქტურების ინტერესების მიმართ, და მართლაც, არ არსებობს ევროპაში ქვეყანა, ჰოლანდიის ჩათვლითაც კი, სადაც კანონი, საერთოდ ხელს უწყობდეს ამგვარ სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობას. ამის გამო ვაჭრობა და მანუფაქტურა განუწყვეტლივ ვითარდებოდა მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში. მიწათმოქმედებაც, უეჭველია, თანდათან ვითარდებოდა, მაგრამ იგი, როგორც ეტყობა, ნელა და რამდენადმე ჩამორჩენილად მიჰყვებოდა ვაჭრობისა და მანუფაქტურების უფრო სწრაფ პროგრესს. მიწების უდიდესი ნაწილი დამუშავებული იყო ჯერ კიდევ ელისაბედის მეფობამდე, მაგრამ მათი ძალიან მნიშვნელოვანი ნაწილი დღესაც დაუმუშავებელია, კიდევ უფრო დიდი ნაწილი უფრო ცუდადაა დამუშავებული, ვიდრე შეიძლებოდა ყოფილიყო. ამავე დროს კი ინგლისის კანონები შველიან მიწათმოქმედებას არა მარტო არაპირდაპირ, ვაჭრობისათვის მფარველობის გაწევის გზით, არამედ უშუალოდაც, სხვადასხვა ღონისძიებით, ნაკლებობის წლების გამოკლებით, პურის ექსპორტი არა თუ თავისუფალია, არამედ მას დახმარებაც ეძლევა განსაკუთრებული პრემიით. ზომიერი სიუხვის წლებში უცხოური პურის იმპორტზე ისეთი ბაჟია დადებული, რომ აკრძალვას უდრის. ცოცხალი პირუტყვის შემოზიდვა, ირლანდიის გარდა, აკრძალულია ყოველთვის და ირლანდიიდანაც შემოზიდვა მხოლოდ უკანასკნელ დროს იქნა ნებადართული. ამიტომ იმათ, ვინც მიწის დამუშავებას ეწევა, მათ თანამოქალაქეთა მიმართ მონოპოლია აქვთ ორ უმთავრეს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტზე: პურსა და ხორცზე. ასეთი ხელშეწყობა, თუმცა იგი არსებითად, იქნებ სრულიად ილუზორული იყოს, როგორც შევეცდები, ცხადვყო შემდეგში, საკმარისად ამტკიცებს ყოველ შემთხვევაში მიწათმოქმედებისათვის დახმარების გაწევის განზრახვას კანონმდებლობის მხრივ. მაგრამ ამაზე გაცილებით მნიშვნელოვანია ის, რომ გლეხებს ინგლისში ისეთი მტკიცე მდგომარეობა, დამოუკიდებლობა და პატივი აქვთ მოპოვებული, როგორიც კი კანონს ძალუძს უზრუნველუყოს. ამიტომ არც ერთ ქვეყანას, სადაც არსებობს საპირმშოო უფლება, სადაც იხდიან ათისთავს და სადაც მამულების გასხვისების ხანგრძლივად შეზღუდვა, თუმცა იგი ეწინააღმდეგება კანონმდებლობას, ზოგ შემთხვევაში ნებადართული არის, არ ძალუძს სასოფლო მეურნეობას ხელი შეუწყოს მეტად, ვიდრე ეს ინგლისშია. ამასთან, ინგლისის სასოფლო-სამეურნეო კულტურის დონე მაღალი როდი არის. როგორი იქნებოდა ეს დონე, კანონს რომ პირდაპირ დახმარება არ მიეცა სოფლის მეურნეობისთვის, გარდა იმ სტიმულისა, რომელიც მას არაპირდაპირ ეძლევა ვაჭრობის განვითარებით და გლეხები იმ მდგომარეობაში დაეტოვებინა, რომელშიც ისინი იმყოფებიან მეტწილად ევროპის სხვა ქვეყნებში? ელისაბედის მეფობის დასაწყისიდან განვლო უკვე ორას

წელზე მეტმა ხანმა, ე. ი. ისეთმა ხანგრძლივმა პერიოდმა, რომელიც ჩვეულებრივ საჭიროა ადამიანთა კეთილდღეობის განვითარებისთვის.

საფრანგეთს, ეტყობა, საგარეო ვაჭრობაში საკმაოდ დიდი წილი ჰქონდა უკვე ერთი საუკუნით ადრე, ვიდრე ინგლისი მნიშვნელოვანი გახდებოდა როგორც ვაჭრობის მაწარმოებელი ქვეყანა. იმდროინდელი ცნობების მიხედვით, საფრანგეთის ფლოტი მნიშვნელოვანი იყო ჯერ კიდევ ნეაპოლისაკენ კარლოს VIII-ის ექსპედიციამდე. მაგრამ საფრანგეთში მიწის დამუშავება და გაუმჯობესება, საერთოდ, უფრო დაბალ დონეზე დგას, ვიდრე ინგლისში, მისი კანონმდებლობა არასოდეს არ უწევდა მიწათმოქმედებას ასეთ უშუალო დახმარებას.

ესპანეთისა და პორტუგალიის საგარეო ვაჭრობა ევროპის სხვა ნაწილებთან, თუმცა იგი უმთავრესად უცხო გემებით წარმოებს, ფრიად მნიშვნელოვანი არის. მათი ვაჭრობა საკუთარ კოლონიებთან ხდება გემებით და გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი არის ამ კოლონიების სიმდიდრისა და მოცულობის გამო. მაგრამ ამ ვაჭრობას არასოდეს არ შეუქმნია არც ერთ ამ ქვეყანაში რამდენადმე მნიშვნელოვანი მანუფაქტურა პროდუქტების შორეულ ბაზარზე გასაყიდად, და მათი მიწების უდიდესი ნაწილი ჯერ კიდევ დაუმუშავებელია. პორტუგალიამ საგარეო ვაჭრობა დაიწყო გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე ევროპის რომელიმე სხვა დიდმა ქვეყანამ, იტალიის გამოკლებით. იტალია ევროპის ის ერთადერთი დიდი ქვეყანაა, სადაც, როგორც ჩანს, მთელი მიწა დამუშავებული და გაუმჯობესებული იყო საგარეო ვაჭრობის და შორეული ბაზრისათვის მომუშავე მანუფაქტურების მეოხებით. კარლოს VII-ის შეჭრამდე იტალიაში, გიჩარდინის სიტყვით, მიწა ერთნაირად დამუშავებული იყო როგორც ქვეყნის ყოვლად მთიან და უნაყოფო ადგილებში, ისე დაბლობში და ყოვლად ნაყოფიერში. მიწათმოქმედების ასეთ გავრცელებას, ალბათ, ცოტათი არ ეხმარებოდა ხელსაყრელი ადგილმდებარეობა ქვეყნისა და სიმრავლე დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა, რომელნიც მასში არსებობდნენ იმ დროს. მაგრამ მაინც შესაძლებელია, რომ, ჩვენ მიერ დასახელებული ესოდენ ჩახედული და ფრთხილი თანამედროვე ისტორიკოსის შენიშვნის მიუხედავად, მიწა იმ დროს იტალიაში უკეთ დამუშავებული არ ყოფილიყოს, ვიდრე არის ამჟამად ინგლისში.

მაგრამ კაპიტალი, რომელსაც ესა თუ ის ქვეყანა მოიპოვებს საგარეო ვაჭრობისა და მანუფაქტურების გზით, ფრიად არასაიმედო და საეჭვო ქონებაა, ვიდრე მისი განსაზღვრული ნაწილი ჩამაგრებული და განხორციელებული არაა იმ ქვეყნის მიწების დამუშავებასა და გაუმჯობესებაში. ვაჭარი, როგორც ეს სრულიად სწორად აღუნიშნავთ, არაა აუცილებლად ერთი განსაზღვრული ქვეყნის მოქალაქე. მისთვის უაღრესად სულერთია, რომელი ადგილიდან ეწევა იგი თავის ვაჭრობას, და სრულიად უმნიშვნელო უსიამოვნებას შეუძლია აიძულოს იგი, ერთი ქვეყნიდან მეორე ქვეყანაში გადაიტანოს თავისი კაპიტალი და მასთან ერთად მთელი ის მრეწველობაც, რომელსაც ის კაპიტალი კვებავს. ამ კაპიტალის არც ერთი ნაწილის შესახებ არ შეიძლება ითქვას, რომ იგი ეკუთვნის რომელიმე განსაზღვრულ ქვეყანას, ვიდრე ეს კაპიტალი არ იქნება, ასე ვთქვათ, გაბნეული იმ

ქვეყნის ტერიტორიაზე შენობების სახით ან ხანგრძლივ საადგილმამულო გაუმჯობესებათა სახით. არავითარი კვალი არაა ჩვენი დროისთვის დარჩენილი იმ დიდი სიმდიდრიდან, რომელიც უნდა ჰქონებოდეთ მეტწილ ჰანზის ქალაქებს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მის ხსენებას XIII და XIV საუკუნის დავიწყებულ ისტორიაში. ზედმიწევნით ისიც კი არაა ცნობილი, სად მდებარეობდა ზოგი ის ქალაქი ან ევროპის რომელ ქალაქებს მიეკუთვნება ის ლათინური სახელები, რომელთაც ზოგ მათგანს უწოდებდნენ. თუმცა იმ უბედურებამ, რომელიც თავს დაატყდა იტალიას XV საუკუნის ბოლოს და XVI საუკუნის დასაწყისში, დიდად შეამცირა ლომბარდიის და ტოსკანის ქალაქების ვაჭრობა და მანუფაქტურა, მაგრამ ეს ოლქები მაინც ყველაზე უფრო დასახლებული და უკეთ დამუშავებული ადგილებია ევროპაში. ფლანდრიის სამოქალაქო ომებმა და ესპანელების ბატონობამ, რომელიც მათ მოჰყვა, განდევნა ანტვერპენის, გენტის და ბრიუგეს დიდი ვაჭრობა. მიუხედავად ამისა, ფლანდრია მაინც წინანდებურად ევროპის ერთ-ერთი უმდიდრესი, უკეთ დამუშავებული და მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანაა. შერყევა, რომელსაც იწვევს ომი და პოლიტიკური რევოლუცია, ადვილად აშრობს იმ სიმდიდრის წყაროებს, რომელიც მარტო ვაჭრობიდან მომდინარეობს. სიმდიდრე, რომელიც იქმნება უფრო მტკიცე გაუმჯობესებათა შედეგად სოფლის მეურნეობის, უფრო მყარი არის და მისი მოსპობა შეიძლება მხოლოდ ისეთ ძლიერ შერყევათა შედეგად მოხდეს, რომელიც წარმოიშობა ძარცვითა და განადგურებით მტერ ბარბაროს ხალხთა მხრივ ერთი ან ორი საუკუნის განმავლობაში ერთმანეთზე მიყოლებით, როგორც ეს მოხდა ერთხანს რომის იმპერიის დაცემამდე და დაცემის შემდეგ ევროპის დასავლეთ პროვინციებში.

განმარტებები

თავისუფალ სასაქონლო გაცვლით მიღებული სარგებელი – თავისუფალი ბაზარი და სასაქონლო გაცვლა წარმოქმნის სარგებელს ორივე მხარისათვის. ბუნებრივია, არც ერთი მხარე გარიგებაში არ მიიღებს მონაწილეობას თუ ვერ ხედავს სარგებელს. საგარეო ვაჭრობის მაგალითზე ნაჩვენებია, რომ როგორც ექსპორტი, ასევე იმპორტი, სარგებლის მომტანია საზოგადოებისათვის. საზოგადოების გამდიდრება არ უნდა მოხდეს მეორე საზოგადოების გაღარიბების ხარჯზე.

მთლიანი ეროვნული პროდუქტი – ეროვნული სიმდიდრე არ გულისხმობს საცავებში დაცულ ოქროსა და ვერცხლის რაოდენობას, როგორც ამას მერკანტილისტები წარმოაიდგენენ. ეროვნული სიმდიდრე უფრო წარმოადგენს წლის განმავლობაში წარმოებული საქონლისა და მომსახურების მოცულობას. ავტორი ასევე გვთავაზობს მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ სიმდიდრის ზრდის წყარო არა მხოლოდ ექსპორტია, არამედ ვაჭრობა მთლიანობაში.

ეკონომიკური რეგულირება უკუშედეგის მომტანია – მთავრობის მიერ ვაჭრობის რეგულირება უკუშედეგის მომტანი და ზოგჯერ სახიფათოც არის. ბაზრის ფუნქციონირებისათვის დამახასიათებელი ძირითადი არსი მისი ყველაზე ეფექტური რეგულატორია. სმითი როგორც ბუნებას, ასევე საზოგადოებას აღიქვამს როგორც მაღალი თვითორგანიზაციისა და წესრიგის სუბიექტებად, შესაბამისად ვერ ხედავს მათში გარედან ჩარევის საჭიროებას.

რეინვესტირება – ინვესტიციები მიმართული უნდა იყოს წარმოების გასაუმჯობესებლად, ხოლო კაპიტალი კი უფრო ამგვარი ინვესტიციებს განსახორციელებლად, ვიდრე პირადული მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად. ამგვარად, უზრუნველყოფილი იქნება სიმდიდრის მუდმივი ზრდა და შემოსავლების ამაღლება დროთა განმავლობაში.

მთავრობები შეზღუდული უფლებამოსილებებით უნდა იქნენ აღჭურვილნი – კეთილდღეობა წარმოიქმნება ღია, კონკურენტულ ბაზრებზე, სადაც სასაქონლო გაცვლის პროცესი სამთავრობო ჩარევებისაგან თავისუფალია. მთავრობის ფუნქციას წარმოადგენს მოქალაქეთა და მათი ქონების დაცვა, მართლმსაჯულების განხორციელება და კანონის უზენაესობის დამკვიდრება.

„უხილავი ხელი“ – ინდივიდების საკუთარი ინტერესებისა და ბაზარზე თავისუფლების დამკვიდრება არ არის ქაოსისა და უწესრიგობის მომტანი. პირიქით, სწორედ ისინი გვევლინებიან წესრიგისა და თანხმობის წინაპირობად. სწორედ ამ მოსაზრებების საფუძველზე დაასკვნა ადამ სმითმა, რომ „უხილავი ხელი“ უზრუნველყოფს საზოგადოების სტაბილურობას და თანხმობას იმ შემთხვევაში, როდესაც ყოველი ინდივიდი საკუთარი ინტერესების სრულად დასაკმაყოფილებლად იღწვის.

სპეციალურ ინტერესთა ჯგუფები – საზოგადოების ინტერესები იზრუდება იმ შემთხვევაში, როდესაც ცალკეული საზოგადოებრივი ჯგუფი ანხორციელებს პირდაპირ ზეწოლას მთავრობაზე, რათა ამ უკანასნელმა მათი ინტერესები დაიცვას. ვიწრო ფგუფური ინტერესების დაკმაყოფილება ყოველთვის ზიანის მომტანია ფართო საზოგადოებისათვის და შესაბამისად, მთავრობამ ამგვარი სოციალური თუ ეკონომიკური ჯგუფების ზეგავლენისაგან თავი შორს უნდა დაიჭიროს.

ალოდი – მიწის სრული საკუთრება შუა საუკუნეების ევროპაში.

არამწარმოებლური შრომა – შრომა, რომელიც მატერიალურ, ხელშესახებ პროდუქტს ვერ ქმნის. ავტორისეული მოსაზრებით ამ კატეგორიას განეკუთვნებიან იურისტები, ხელოვნებისა და სამთავრობო სფეროს წარმოამდგენლები. თუმცა, არამწარმოებლური შრომა შეიძლება ხელს უწყობდეს შრომის მატერიალური პროდუქტის წარმოქმნას.

მანორი – ფეოდალის მამული შუა საუკუნეების ინგლისში.

მანუფაქტურა – წარმოების ფორმა, რომელიც შრომის განაწილებაზე და ხელოსნურ ტექნიკაზე იყო დამყარებული.

ბუნებრივი ფასი – საქონლის ფასი, რომელიც შეიცავს შრომის, მიწისა და ნედლეულის საფასურს.

მერკანტილიზმი – ეკონომიკური თეორია, რომლის ძირითადი დოქტრინა გულისხმობდა, რომ ფული შეადგენს სიმდიდრეს, ექსპორტი სარგებლის ხოლო იმპორტი კი ზარალის მომტანია ქვეყნისათვის, ექსპორტის შედეგად ფული შემოდის ქვეყანაში, ხოლო იმპორტის საფუძველზე კი პირიქით, ფული გაედინება ქვეყნიდან, ა.შ. ადამ სმითი მერკანტილიზმის თეორიის კრიტიკოსი გახლდათ.

რენტა – რეგულარული შემოსავალი რომელსაც მესაკუთრე იღებს მიწის, ქონების ან კაპიტალის გაქირავებისაგან

საბაზრო ფასი – საქონლის ფასი, რომელიც ასახავს ბაზარზე არსებულ მოთხოვნისა და მიწოდების დამოკიდებულებას აღნიშნულ საქონელზე

სავაჭრო ბალანსი – ქვეყნის ექსპორტისა და იმპორტის ფულადი ღირებულებების სხვაობა წლის განმავლობაში

მშრომელი – ადამიანი, რომელიც აწარმოებს კონკრეტულ საქონელს და საკუთარ შრომას ყიდის ხელფასის სანაცვლოდ.

იმანუელ კანტი

(1724-1804)

შესავალი

იმანუელ კანტი თანამედროვე ფილოსოფიაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ფიგურაა. მეტიც, კანტით იწყება თანამედროვე ფილოსოფია და თანამედროვე აზროვნება. მისმა მთავარმა ნაშრომმა სახელწოდებით „წმინდა გონების კრიტიკა“ (1781) მთლიანად შეცვალა ენა, რომელზედაც მოაზროვნეები საუბრობენ ადამიანის, სამყაროსა და ღმერთის შესახებ. კანტის გავლენა მოიცავდა და მოიცავს ფილოსოფიის თითქმის ყველა სფეროს: მეტაფიზიკას, შემეცნების თეორიას, ეთიკას, ესთეტიკას, ფილოსოფიურ ანთროპოლოგიას, პოლიტიკურსა და სამართლის ფილოსოფიას. გარდა ამისა, კანტს მნიშვნელოვანი აღმოჩენები ეკუთვნის ბუნების მეცნიერებებშიც, სახელდობრ, ასტრონომიაში.

კანტი გერმანიის ქალაქ კიონიგსბერგში დაიბადა 1724 წელს (ახლა ეს ქალაქი რუსეთის ტერიტორიაზე მდებარეობს და მას კალინინგრადი ჰქვია). ხელმოკლე ოჯახიდან იყო, მაგრამ კარგი განათლების მიღება მოახერხა კიონიგსბერგის უნივერსიტეტში, სადაც გახდა კიდეც პროფესორი. ის არ იყო მოგზაურობის მოყვარული და მშობლიურ ქალაქს თითქმის არ გასცილებია; ცხოვრების მკაცრ წესს მისდევდა და იმდენად ზუსტად იცავდა თავისავე რეჟიმს, რომ მეზობლები საათს ასწორებდნენ, როდესაც ის სახლიდან სასეირნოდ გადიოდა. ისტორიას განსაკუთრებული ძალით შემორჩა კანტის სიტყვები, რომლებიც ბევრს გვეუბნება როგორც მის პიროვნებაზე, ისე – მის ფილოსოფიაზე: „ორი რამ აღავსებს ჩემს სულს სულ უფრო მზარდი განცვიფრებითა და მოწიწებით, რაც უფრო ხშირად და დიდხანს ვფიქრობ მათზე: ვარსკვლავებით მოჭედილი ცა ჩემს ზემოთ და მორალური კანონი ჩემში.“

მის შემოქმედებას ორ ნაწილად ყოფენ: წინარეკრიტიკულად (1770 წლამდე), სანამ ის დიდწილად არსებული ფილოსოფიური სკოლის მიმდინარეობას მიჰყვებოდა და კრიტიკულად (1770 წლიდან ვიდრე მის სიკვდილამდე 1804 წელს), როდესაც კანტმა ფილოსოფიის სხვადასხვა დისციპლინებისათვის სრულიად ახლებული და, შეიძლება ითქვას, რევოლუციური მიდგომა შეიმუშავა. ხშირად მის მიდგომას ფილოსოფიისადმი „კოპერნიკისებურ შემოტრიალებასაც“ უწოდებენ. როგორც კოპერნიკმა დაასაბუთა, რომ მზე კი არ ტრიალებს დედამიწის გარშემო, არამედ, პირიქით, დედამიწა ბრუნავს მზის გარშემო, ასევე კანტმა აჩვენა, რომ ჩვენი შემეცნება უბრალოდ არ შეესაბამება და შეესატყვისება საგნებს; პირიქით, ადამიანის გონებაში ჩადებულია ფორმები, რომლებთან შესაბამისობაშიც მოდიან საგნები, რათა შემეცნების ობიექტებად იქცნენ. ეს უჩვეულო იდეა იყო ფილოსოფიაში, მაგრამ სწორედ ამ იდეამ განსაზღვრა მნიშვნელოვანწილად ფილოსოფიის განვითარება მე-19 და მე-20 საუკუნეებში.

„რა არის განმანათლებლობა“ მცირე ზომის, მაგრამ უაღრესად გავლენიანი ტექსტია. ის 1784 წელს გამოქვეყნდა ბერლინის ერთ-ერთ ჟურნალში, როგორც პასუხი ამავე ჟურნალში გერმანელი პროტესტანტი პასტორის მიერ დასმულ შეკითხვაზე, თუ რას წარმოადგენდა განმანათლებლობა. უფრო კონკრეტულად, სასულიერო პირს აინტერესებდა, უნდა დამორჩილებოდა თუ არა მღვდელი თავისი ეკლესიის დოგმებს. კანტი ერთადერთი არ ყოფილა, ვინც ამ შეკითხვას პასუხი გასცა. ცოტა უფრო ადრე იმავე ჟურნალში გამოქვეყნდა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი გერმანელი განმანათლებლის, მოსე მენდელსონის (1729-1786) ტექსტი ამავე თემაზე. მაგრამ კანტის მოკლე ტრაქტატი აღმოჩნდა ყველაზე დასამახსოვრებელი განაზრება განმანათლებლობის თემის შესახებ იმდროინდელ ევროპაში.

განმანათლებლობა ეპოქაა, რომელსაც მეორენაირად „გონების ხანასაც“ უწოდებენ. მე-16 და მე-17 საუკუნეებში დაწყებულმა მეცნიერულმა რევოლუციამ თან მოიტანა არა მხოლოდ ახალი ცოდნა (ამ რევოლუციის ორი ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითია გალილეოსა და ნიუტონის მიერ ფიზიკის სფეროში გაკეთებული აღმოჩენები), არამედ გონების აქამდე არნახული რწმენა. პოპულარული გახდა აზრი, რომლის მიხედვითაც პროგრესი და განვითარება სწორედ გონების მიერ აღმოჩენილი კანონების შესაბამისად უნდა ყოფილიყო მიღწეული. განმანათლებლობის ეპოქის მოაზროვნები, როგორებიც იყვნენ ვოლტერი, დიდრო, ჰოლბახი, დ’ალამბერი და სხვები, ებრძოდნენ გამეფებული არცოდნის სიბნელეს, ობსკურანტიზმს, ცრურწმენებს, ცდილობდნენ განათლებისა და კულტურის გავრცელებას. მათი მონდომება მიმართული იყო საზოგადოებაში ტოლერანტობის, თავისუფლებისა და თანასწორობის ღირებულებების დამკვიდრებაზე.

განმანათლებლური მოძრაობის წარმომადგენლები ჰუმანისტები იყვნენ, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ისინი ადამიანს სამყაროს ცენტრში აყენებდნენ, ადამიანში ყველაზე მნიშვნელოვან უნარად კი ისინი გონებას მიიჩნევდნენ. სწორედ აქედან მომდინარეობდა მათი ინტერესი გონებისა და გონებით მოპოვებული ცოდნის განვითარებისადმი.

განმანათლებლობა საერთოევროპული მოვლენა იყო. მისი ძლიერი გამოვლინებები გვხვდება მე-18 საუკუნის შოტლანდიაში, ინგლისში, საფრანგეთში, იტალიასა და სხვა ქვეყნებში. გერმანიაში განმანათლებლური მოძრაობა დაახლოებით 1720-იანი წლებისათვის დაიწყო და 1780-იან წლებამდე გასტანა. ეს იყო ადამიანის გათავისუფლებასა და ემანსიპაციაზე მიმართული რაციონალისტური მოძრაობა, რომლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიზანი იყო „ბუნებრივი რელიგიის“ კონცეფციის წინ წამოწევა და დაცვა, რელიგიისა, რომელიც თავისუფალი იქნებოდა დოგმებისაგან და დაფუძნებული იქნებოდა ტოლერანტობის იდეაზე. ბუნება, ადამიანი და გონება ამ მოძრაობის სამი ძირითადი ცნებაა. ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, გერმანიაშიც განმანათლებლობა იცავდა განათლების, პროგრესისა და მეცნიერების რწმენას.

კანტი ამ განმანათლებლური მოძრაობის ნაწილია, თუმცა მისი ფილოსოფიური შემოქმედება ბევრად უფრო ფართოა, ვიდრე ამ მოძრაობის საზღვრები.

„რა არის განმანათლებლობა“ კანტის მიერ განმანათლებლობის ფენომენის მოაზრების მცდელობაა, რომელიც სამაგალითო გახდა მომდევნო პერიოდებისთვის. კანტის განსაზღვრება, რომლის მიხედვითაც განმანათლებლობა არის „ადამიანის გამოსვლა უმწიფრობიდან, რომელიც მისივე ბრალია“ გახდა ფრთიანი ფრაზა, რომელსაც დღესაც ბევრი აციტირებს და იყენებს.

უმწიფარი ადამიანი ისაა, ვინც ვერ და არ იყენებს თავის გონებას, შიშისა და გაბედულების არქონის გამო. ამიტომ ის თავად არის პასუხისმგებელი თავის უმწიფრობაზე. ზოგიერთს ურჩევნია, „მეურვეთა“ (რომლებიც პოლიტიკური და რელიგიური ძალაუფლების მფლობელები არიან) კონტროლს ქვეშ დარჩეს, რადგან ფიქრობს, რომ მორჩილება ბუნებრივი მდგომარეობაა. თავად მეურვეებსაც არ აქვთ სურვილი, შეუწყონ ხელი დაქვემდებარებულთა გათავისუფლებასა და ემანსიპაციას.

საჭიროა კოლექტიური გათავისუფლება და ემანსიპაცია იმისათვის, რომ ადამიანი ზრდასრული გახდეს ანუ თავისი განსჯის გამოყენება შეძლოს. მაგრამ ამისათვის საჭიროა არსებობდეს გონების საჯარო გამოყენების შესაძლებლობა. გონების საჯარო გამოყენება კანტისათვის უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე გონებისავე კერძო გამოყენება. რაშია განსხვავება? როდესაც ოფიცერი მთავარსარდლის ბრძანებას ასრულებს, მას არ აქვს უფლება, დაიწყოს მსჯელობა, რამდენად სწორია ეს ბრძანება და რამდენად მიზანშეწონილია მისი შესრულება. მაგრამ თუ ოფიცერი მოინდომებს მეცნიერული ნაშრომის გამოქვეყნებას, სადაც გაანალიზებს ომის მსვლელობისას მთავარსარდლის მიერ დაშვებულ შეცდომებს, მას ამის სრული უფლება ექნება და სწორედ ეს იქნება გონების საჯარო მოხმარება. მეორე მაგალითი: მოქალაქეს არ აქვს უფლება, არ გადაიხადოს გადასახადები, თუნდაც მათ უსამართლოდ თვლიდეს. მაგრამ მას უნდა ჰქონდეს უფლება, გააკრიტიკოს არსებული საგადასახადო სისტემა საჯაროდ. სწორედ ეს კრიტიკა იქნება გონების საჯარო გამოყენება.

განმანათლებლობის ეპოქა კანტისათვის ერთი ეტაპია ნამდვილი განათლებისა და განათლებულობისაკენ მიმავალ გზაზე. ესაა ეტაპი, რომელზეც განათლებული მონარქი (პრუსიის მეფე ფრიდრიხ II, 1712-1786) არ აბრკოლებს საჯარო დისკუსიას, ხოლო საჯარო დისკუსიაში ჩართული ინტელექტუალები ეჭვქვეშ არ აყენებენ პოლიტიკური ძალაუფლების მფლობელის ბრძანებების შესრულების მიზანშეწონილობას. კანტი ევოლუციური განვითარების მომხრეა და არ ემხრობა რევოლუციური ძვრების იდეას. მისი აზრით, თავისუფლების დამყარებისათვის საზოგადოებაში ნელი, თანდათანობითი განვითარება უფრო სასარგებლოა, ვიდრე ტირანიის ძალადობრივი დამხობა, რაც მხოლოდ სხვა ტირანიას მოიტანს შედეგად. აქედან - კანტის განსაკუთრებული ყურადღება აზროვნების, განათლების, საჯარო სივრცის მიმართ, რომლებმაც ეს ევოლუციური განვითარება უნდა გამოიწვიონ.

საინტერესო ფაქტია, რომ ასეთი ზომიერი პოლიტიკის მომხრე კანტი უაღრესად რადიკალური და რევოლუციური ფილოსოფიის შემქმნელი იყო.

პასუხი შეკითხვაზე:
რა არის განმანათლებლობა?

განმანათლებლობა – ესაა ადამიანის გამოსვლა უმწიფრობიდან, რომელიც მისივე ბრალია.[1] უმწიფრობა არის უუნარობა, საკუთარი განსჯა სხვისი ხელმძღვანელობის გარეშე მოიხმარო. უმწიფრობა საკუთარი თავის ბრალია მაშინ, როცა მისი მიზეზი განსჯის ნაკლულობაში კი არა, გადაწყვეტილებისა და სიმამაცის არქონაში ძევს. Sapere Aude! გაბედე საკუთარი განსჯის გამოყენება![2] – ესაა განმანათლებლობის ლოზუნგი.

სიზარმაცე და სილაჩრე – ესაა მიზეზები, რომელთა გამოც ადამიანთა დიდი ნაწილი, მას შემდეგ, რაც ბუნებამ ისინი კარგა ხნის წინ გაათავისუფლა უცხო ხელმძღვანელობისგან, მიუხედევად ამისა, მთელი ცხოვრება უმწიფრად რჩება; და რომელთა გამოც ამ ადამიანთა მეურვეებად ადვილად იქცევიან ხოლმე სხვები. უმწიფრობაში ყოფნა ძალზე კომფორტულია. თუ მაქვს წიგნი, რომელიც განსჯას შემიცვლის, მოძღვარი, რომელიც სინდისის მაგივრობას გამიწევს, ექიმი, რომელიც დიეტას ჩემს მაგივრად განსაზღვრავს და ა. შ. – მაშინ საკუთარი ძალისხმევა აღარ მჭირდება. არ მჭირდება აზროვნება, თუ შემიძლია ფულის გადახდა – სხვები ჩემს მაგივრად შეასრულებენ მოსაბეზრებელ სამუშაოს. მეურვეები, რომლებმაც ასე კეთილად აიღეს საკუთარ თავზე ზედამხედველობის საქმე, იმაზე ზრუნავენ, რომ ადამიანთა უდიდესმა ნაწილმა (მათ შორის მთელმა მშვენიერმა სქესმა) ეს რთული ნაბიჯი სიმწიფისკენ საშიშადაც ჩათვალოს. მას შემდეგ, რაც მეურვეებმა საკუთარ შინაურ პირუტყვს ჯერ ჭკუა გამოაცალეს და საგულდაგულოდ უზრუნველყვეს, რომ ეს მშვიდი არსებანი ერთ ნაბიჯსაც კი ვერ გადადგამენ საბავშვო ეტლის გარეშე, რომელშიც ჩაკეტილები არიან – ყოველივე ამის შემდეგ ისინი მათ საფრთხეს აჩვენებენ, რომელიც ემუქრებათ, თუ მარტო გავლას შეეცდებიან. არადა, ეს საფრთხე ასე დიდი სულაც არ არის, რადგან რამდენიმე დაცემით ისინი, საბოლოო ჯამში, სიარულს ისწავლიდნენ. მაგრამ ამ სახის მაგალითი გაუბედავობას იწვევს და ადამიანებს, ჩვეულებრივ, შიშის გამო სხვა მცდელობებზე ხელს აღებინებს.

ასე რომ, ყოველი ცალკეული ადამიანისთვის რთულია, გამოაღწიოს მისთვის ლამის უკვე ბუნებად ქცეული უმწიფრობისგან. მან ეს მდგომარეობა თითქმის უკვე შეიყვარა და თავიდან მართლაც არ ძალუძს საკუთარი განსჯის მოხმარება, რადგან მისთვის არასოდეს მიუციათ ამისი ცდის შესაძლებლობა. დადგენილებები და ფორმულები, მისი ბუნებრივი ნიჭის გონებრივი გამოყენებისა ან, უფრო სწორად, ვერგამოყენების ეს მექანიკური ინსტრუმენტები, მუდმივი

უმწიფრობის ბორკილებია. ისიც, ვინც ამ ბორკილებს მოიშორებს, ყველაზე პატარა ორმოსაც კი არამტკიცე ნახტომით თუ გადაევლება თავს, რადგან არაა მიჩვეულ თავისუფალ მოძრაობას. ამიტომაც არის მცირე მათი რიცხვი, ვინც საკუთარ გონზე მუშაობით წარმატებას მიაღწიეს უმწიფრობიდან მტკიცე ნაბიჯით გამოღწევის საქმეში.

მაგრამ ის, რომ საზოგადოებამ საკუთარი თავი გაანათლოს, უფროა შესაძლებელი; მეტიც, თუ მას თავისუფლება მიეცემა, ეს თითქმის გარდაუვალია. ყოველთვის გამოჩნდება რამდენიმე დამოუკიდებლად მოაზროვნე, მათ შორის დიდი მასების მეურვეებად დაყენებულთა შორის, რომლებიც, მას შემდეგ რაც თავად გადააგდებენ უმწიფრობის უღელს, ირგვლივაც გაავრცელებენ საკუთარი ღირებულებისა და თითოეული ადამიანის დამოუკიდებელი აზროვნებისაკენ მოწოდების გონიერი დაფასების სულისკვეთებას. განსაკუთრებით გასათვალისწინებელი აქ შემდეგია: ის საზოგადოება, რომელსაც მათ მანამდე უღელი დაადგეს, ამის შემდეგ მათვე აიძულებს ამ უღელქვეშ დარჩენას, თუ ამისკენ მას ზოგიერთი ის მეურვე წააქეზებს, რომელსაც თავად განათლება არ ძალუძს; აი, ასე საზიანოა წინარესჯების[3] გავრცელება, რადგან ისინი საბოლოოდ საკუთარ შემქმნელებზე ან მათ მემკვიდრეებზე იძიებენ შურს. ამიტომ საზოგადოება მხოლოდ ნელ-ნელა შეიძლება განმანათლებლობას მიუახლოვდეს. რევოლუციით ალბათ შეიძლება პიროვნული დესპოტიისა და მოგებასა ან ბატონობაზე მიმართული ჩაგვრის დამხობა, მაგრამ არასოდეს – აზროვნების წესის ნამდვილი რეფორმა; ახალი წინარესჯები, ზუსტად ისევე, როგორც ძველები, დიდი უგონო მასის დასაბმელ ღვედად იქცევა.

ამ განმანათლებლობისთვის მხოლოდ თავისუფლებაა საჭირო, თანაც ყველაზე უწყინარი მათ შორის, რასაც თავისუფლება შეიძლება ეწოდოს, კერძოდ კი: თავისუფლება საკუთარი განსჯის საჯარო მოხმარებისა ყველა საკითხში. არადა, ყველა მხრიდან ეს მესმის: „ნუ მსჯელობთ!“ ოფიცერი ამბობს: „ნუ მსჯელობთ, ივარჯიშეთ!“ ფინანსთა სამინისტროს მრჩეველი: „ნუ მსჯელობთ, გადაიხადეთ!“ სასულიერო პირი: „ნუ მსჯელობთ, იწამეთ!“ (მსოფლიოში მხოლოდ ერთადერთი მმართველი ამბობს: „იმსჯელეთ, რამდენიც გინდათ და რაზეც გინდათ, ოღონდ დამმორჩილდით!“) აქ ყველგან თავისუფლების შეზღუდვას აქვს ადგილი. მაგრამ რომელი შეზღუდვაა საზიანო განმანათლებლობისთვის, ხოლო რომელი – არათუ საზიანო, არამედ სასარგებლოც კი? – ჩემი პასუხია: საკუთარი გონების საჯარო მოხმარება ყოველთვის თავისუფალი უნდა იყოს და მხოლოდ მას შეუძლია ადამიანებს შორის განმანათლებლობა მოიტანოს; ხოლო გონების კერძო მოხმარება შეიძლება ხშირად ძალზედაც შეიზღუდოს და ამით განმანათლებლობის პროგრესი დიდად არ დაბრკოლდება. საკუთარი გონების საჯარო მოხმარებაზე საუბრისას ვგულისხმობ გონების ისეთ გამოყენებას, რომელსაც მიმართავს ადამიანი, როგორც მეცნიერი, მთელი მკითხველი საზოგადოების წინაშე. კერძო მოხმარებას კი იმას ვუწოდებ, რომელსაც მან შეიძლება მიმართოს მასზე მინდობილ სამოქალაქო პოსტსა ან თანამდებობაზე საკუთარი გონების გამოყენებისას. ზოგიერთი

საქმისათვის, რომელიც საზოგადო ერთობის ინტერესის გამო იწარმოება, აუცილებელია მექანიზმი, რომლის დახმარებითაც საზოგადო ერთობის ესა თუ ის წევრი მხოლოდ და მხოლოდ პასიურად მოიქცევა, რათა ამ ხელოვნური ერთსულოვნებით ხელისუფლებამ ისინი საჯარო მიზნებზე მიმართოს ან, ყველაზე მცირე, ხელი ააღებინოს მათ ამ მიზნების განადგურებაზე. აქ, რასაკვირველია, მსჯელობა არაა ნებადართული; აქ საჭიროა დამორჩილება. მაგრამ რამდენადაც მანქანის ეს ნაწილი საკუთარ თავს ამავდროულად მთელი საზოგადო ერთობის, თავად მსოფლიო მოქალაქეთა საზოგადოების წევრად განიხილავს – ესე იგი მეცნიერის ხარისხში, რომელიც, საკუთარ განსჯაზე დაყრდნობით, საზოგადოებას ნაწერებით მიმართავს – მას, ცხადია, შეუძლია მსჯელობა იმის გარეშე, რომ ამით იმ საქმეებს მიადგეს ზიანი, რომლებშიც იგი ნაწილობრივ, როგორც პასიური წევრი, არის ჩართული. ძალიან მავნებლური იქნებოდა, თუ ოფიცერი, რომელსაც ზემდგომი ბრძანებას მისცემს, სამსახურისას ამ ბრძანების მიზანშეწონილობისა და სარგებლიანობის შესახებ დაიწყებდა აზრების გამოთქმას; ის უნდა დამორჩილდეს. მაგრამ სამართლიანად ვერ აუკრძალავ მას, როგორც მეცნიერს, სამხედრო სამსახურის შეცდომების შესახებ შეხედულებების გამოთქმას და მათ საზოგადოების სამსჯავროზე გამოტანას. მოქალაქე ვერ იტყვის უარს მასზე დაკისრებულ გადასახადთა გადახდაზე; მეტიც, გადასახადების კადნიერი კრიტიკა (რომელმაც შესაძლოა საზოგადო დაუმორჩილებლობა გამოიწვიოს) შეიძლება დაისაჯოს, როგორც სკანდალი. მაგრამ იგივე ადამიანი არ ეწინააღმდეგება მოქალაქის ვალდებულებას, თუ ის, როგორც მეცნიერი, ამ გადასახადების შემოღების შეუფერებლობისა და, თუნდაც, უსამართლობის წინააღმდეგ საჯაროდ გამოთქვამს საკუთარ აზრს. ასევე, სასულიერო პირი ვალდებულია, საკუთარ კათაკმევლებსა და მრევლს იმ ეკლესიის სიმბოლოს მიხედვით უქადაგოს, რომელშიც მსახურობს, რადგან სწორედ ამ პირობით იქნა ის მიღებული სამსახურში. მაგრამ, როგორც მეცნიერს, მას სრული თავისუფლება აქვს – მეტიც, მოწოდებულიც კია – ყველა თავისი კარგად აწონილ-დაწონილი და კეთილად განზრახული აზრი, როგორც ამ სიმბოლოს შეცდომებისა, ისე რელიგიისა და ეკლესიის საქმეების უკეთ მოწყობის შესახებ, საზოგადოებას გაუზიაროს. აქ არაფერია ისეთი, რამაც შეიძლება მისი სინდისი შეაწუხოს. მართლაც, რასაც ის საკუთარი, როგორც ეკლესიის მსახურის, მოვალეობის მიხედვით ასწავლის, მას ის როგორც რაღაც ისეთს წარმოადგენს, რისი სწავლებაც არ შეუძლია საკუთარი ნება-სურვილისამებრ; ის მან უნდა გადმოსცეს, როგორც სხვისი მითითებისა და სხვისი სახელის შესაბამისად მოქმედმა. ის იტყვის: „ჩვენი ეკლესია ამასა და ამას ასწავლის; ესაა საბუთები, რომლებსაც ის იყენებს.“ ამის შემდეგ მას საკუთარი მრევლისთვის გამოაქვს ყველა პრაქტიკული სარგებელი იმ დებულებებიდან, რომლებზეც თვითონ მთელი დარწმუნებულობით ხელს ვერ მოაწერდა, მაგრამ რომელთა ქადაგებასაც ხელი შეუძლია მოჰკიდოს, რადგან სულაც არაა გამორიცხული, რომ მათში ჭეშმარიტება იმალებოდეს, ან, ყოველ შემთხვევაში, მათში არაფერი მოინახება შინაგანი რელიგიის საწინააღმდეგო. იმიტომ, რომ რამე ასეთი საწინააღმდეგოს აღმოჩენა თუ დაიჯე-

რა, მაშინ მას არ შეეძლება სინდისიერად შეასრულოს საკუთარი სამსახური და ის უნდა დატოვოს. მაშასადამე, გონების გამოყენება, რომელსაც მღვდელი საკუთარი მრევლის წინაშე მიმართავს, მხოლოდ კერძო გამოყენებაა, რადგანაც, რამდენადაც დიდი არ უნდა იყოს ეს მრევლი, გამოყენება მაინც შინაურობაში ხდება; ამის გათვალისწინებით, მღვდელი არაა თავისუფალი და არც შეიძლება იყოს, რადგან ის სხვის დავალებას ასრულებს. ამის საპირისპიროდ, მეცნიერი – როგორც სასულიერო პირი საკუთარი გონების საჯარო გამოყენებისას, რომელიც ნაწერებით საკუთრივ საზოგადოებას, ანუ მსოფლიოს ესაუბრება – ფლობს შეუზღუდავ თავისუფლებას, გამოიყენოს საკუთარი გონება და საკუთარი სახელით ილაპარაკოს. ხალხის მეურვეები (სასულიერო საქმეებში) თავად უმწიფრები რომ უნდა იყვნენ – ეს უაზრობაა, რომელიც უაზრობათა უკვდავყოფას ნიშნავს.

მაგრამ ხომ არ უნდა ჰქონდეს უფლება სასულიერო პირთა გარკვეულ საზოგადოებას, მაგალითად ეკლესიის კრებას, რომ ფიცით გარკვეულ უცვლელ სიმბოლოზე შეთანხმდეს, რითაც უწყვეტ მეურვეობას მიაღწევს ყველა საკუთარ წევრზე, მათი საშუალებით – ხალხზე და ამ მეურვეობას სამარადისოდ გახდის? ჩემი პასუხია: ეს სრულიად შეუძლებელია. ასეთი ხელშეკრულება, რომელსაც ადამიანთა მოდგმის შემდგომი განმანათლებლობის სამუდამოდ შესაჩერებლად დადებდნენ, სრულიად ბათილი და ძალადაკარგული იქნებოდა, თუნდაც უმაღლესი ხელისუფლების, პარლამენტებისა და ყველაზე საზეიმო სამშვიდობო შეთანხმებების მიერ იყოს დადასტურებული. ერთ ეპოქას არ შეუძლია შეთანხმდეს და დაიფიცოს, რათა მისი მომდევნო ეპოქა ისეთ მდგომარეობაში ჩავარდეს, რომელშიც შეუძლებელი იქნება შემეცნება (პირველ რიგში, ყველაზე აუცილებელი) გაფართოვდეს, შეცდომებისაგან გაიწმინდოს და განმანათლებლობის საქმეში წინ წაიწიოს. ეს იქნებოდა დანაშაული ადამიანის ბუნების წინააღმდეგ, რომლის პირველადი განსაზღვრება სწორედ ამ წინსვლაში მდგომარეობს; ხოლო შთამომავლებს სრული უფლება აქვთ, უარყონ ის გადაწყვეტილებები, რომლებიც უკანონოდ და დანაშაულებრივად იქნა მიღებული. კრიტერიუმი ყოველივე იმისა, რაც ხალხს როგორც კანონი შეიძლება დაეწესოს, შემდეგ შეკითხვაშია: დაუწესებდა თუ არა ხალხი ამ კანონს საკუთარ თავს? ეს კანონი შესაძლებელი იქნებოდა, უკეთესის მოლოდინში, განსაზღვრული მოკლე დროით, რათა გარკვეული წესრიგი ყოფილიყო შემოტანილი: ყოველ მოქალაქეს, უპირველეს ყოვლისა, სასულიერო პირს, ექნებოდა ნებართვა, მეცნიერის ხარისხში საჯაროდ ე. ი. საკუთარი ნაწერებით, თანამედროვე მოწყობის შეცდომებზე აზრი გამოთქვას, მაგრამ შემოტანილი წესრიგი იქამდე შენარჩუნდებოდა, სანამ ამ ვითარებების შესახებ ცოდნა საჯაროდ იმდენად არ გავრცელდებოდა და ცხადი არ გახდებოდა, რომ მოქალაქეები საკუთარი ხმების გაერთიანებით (თუმცა არა ყველასი) ტახტს წინადადებით მიმართავდნენ, ის მრევლნი მიეღო დაცვის ქვეშ, რომლებიც უკეთესი გაგების შესახებ საკუთარი წარმოდგენების შესაბამისად გაერთიანდნენ შეცვლილი რელიგიური მოწყობისათვის, იმის გარეშე, რომ მათ შეუშალონ ხელი, ვისაც ძველ წესზე დარჩენა სურს. მაგრამ სრულიად დაუშვებელია შეთანხმება –

თუნდაც ერთი ადამიანის ცხოვრების მანძილზე – მუდმივ, არავისგან საჯაროდ ეჭვქვეშ დაყენებად რელიგიურ მოწყობაზე და ამით კაცობრიობის სრულყოფის საქმეში წინსვლის ერთი ეპოქის განადგურება და მისი ქცევა შთამომავლობისათვის უნაყოფოდ და საზიანოდაც კი. ადამიანს შეუძლია საკუთარი თავისთვის – და ისიც მხოლოდ გარკვეული დროით – გადადოს განათლება იმის შესახებ, რაც უნდა იცოდეს; მაგრამ მისი უკუგდება, გინდა საკუთარი თავისთვის და გინდაც – შთამომავლობისათვის ნიშნავს კაცობრიობის წმინდა უფლებების შელახვასა და ფეხით გათელვას. ის, რისი დაწესების უფლებაც საკუთარი თავისთვის ხალხსაც კი არ აქვს, კიდევ უფრო ნაკლებად შეიძლება მონარქმა დაუწესოს ხალხს, რადგან მონარქის საკანონმდებლო ავტორიტეტი სწორედ იმას ეფუძნება, რომ ის ხალხის მთელს ნებას საკუთარში აერთიანებს. თუ ის მხოლოდ იმას აქცევს ყურადღებას, რომ ყოველი ჭეშმარიტი თუ წარმოსახვითი გაუმჯობესება სამოქალაქო წესრიგთან თანხმობაში იყოს, მას შეუძლია საკუთარ ქვეშევრდომებს მისცეს საშუალება, თავად გადაწყვიტონ, რისი გაკეთება სურთ სულის გადარჩენისათვის; მას ეს საერთოდ არ ეხება. მისი საქმეა უზრუნველყოს, რომ ერთი მეორეს ძალადობრივად არ აბრკოლებდეს, რომ მთელი საკუთარი უნარით ამ გადარჩენის განსაზღვრასა და მიღწევაზე იმუშავოს. ის თავად აყენებს ზიანს საკუთარ სიდიადეს, როდესაც ამ სფეროში ერევა და ნაწერებს, რომლებშიც მისი ქვეშევრდომები საკუთარ აზრებში გარკვევას ცდილობენ, მთავრობის ზედამხედველობას უქვემდებარებს – მაშინაც, როდესაც ის ამას საკუთარი მაღალი გაგებით აკეთებს და საყვედურს იმსახურებს, რომლის მიხედვითაც Caesar non est supra grammaticos[4]; განსაკუთრებით კი მაშინ, როდესაც თავის უმაღლეს ძალაუფლებას იმდენად ამცირებს, რომ მხარს უჭერს საკუთარ სახელმწიფოში ზოგიერთი ტირანის სასულიერო დესპოტიზმს თავისი სხვა ქვეშევრდომების წინააღმდეგ.

როდესაც ამის შემდეგ კითხვა დაისმის: ვცხოვრობთ თუ არა ახლა ჩვენ განათლებულ ეპოქაში? პასუხი ასეთია: არა, მაგრამ ჩვენ ვცხოვრობთ განმანათლებლობის ეპოქაში. ჯერ კიდევ ძალიან ბევრი აკლია იქამდე, რომ ადამიანებს ჰქონდეთ იმისი უნარი, რელიგიურ საკითხებში საკუთარი განსჯა სანდოდ და სწორად მოიხმარონ სხვისი ხელმძღვანელობის გარეშე. ოღონდ ცხადი ნიშნები გვაქვს იმისა, რომ ახლა მათ წინაშე ეს ველი თავისუფალი დამუშავებისათვის გაიხსნა და ზოგადი განმანათლებლობის – ანუ უმწიფრობიდან გამოსვლის, რომელში ყოფნაც ადამიანების ბრალია – დაბრკოლებები მცირდება. ამ აზრით ეს ეპოქა განმანათლებლობის ეპოქაა ანუ ფრიდრიხის საუკუნეა.[5]

მეფე, რომელიც უღირსად არ მიიჩნევს იმის თქმას, რომ თავის მოვალეობად მიაჩნია, რელიგიის სფეროში ადამიანებს არაფერი დაუწესოს და მათ აქ სრულ თავისუფლებას ანიჭებს, და რომელიც, შესაბამისად, საკუთარ თავთან მიმართებაში ტოლერანტობის ქედმაღლურ სახელს[6] უარყოფს, თავად არის განათლებული და იმსახურებს იმას, რომ მადლიერმა თანამედროვეებმა და შთამომავლობამ შეაქონ, როგორც ის, ვინც ადამიანის გვარი პირველმა – ყოველ შემთხვევაში, ხელისუფლების მხრიდან – უმწიფრობიდან გამოიყვანა და თითოეულს თავისუფ-

ლება მისცა, სინდისის საქმეებში საკუთარი გონება მოიხმაროს. მისი მმართველობისას პატივსაცემ სასულიერო პირებს შეუძლიათ, საკუთარი თანამდებობის მოვალეობისათვის ზიანის მიყენების გარეშე, რწმენის მიღებული სიმბოლოსგან აქა-იქ განსხვავებული დასკვნები და შეხედულებები მეცნიერის ხარისხში თავისუფლად და საჯაროდ დადონ მსოფლიოს სამსჯავროზე; კიდევ უფრო მეტად კი მათ, ვინც თანამდებობრივი მოვალეობით არაა შეზღუდული. თავისუფლების ეს სული იქაც კი ვრცელდება, სადაც მას იმ მთავრობათა გარეგან დაბრკოლებებთან უხდება ბრძოლა, რომლებსაც საკუთარი ფუნქცია ვერ გაუგიათ. რადგან ის ანათებს, როგორც მაგალითი იმისა, რომ თავისუფლების არსებობა საჯარო სიმშვიდისა და საზოგადოების ერთიანობის შესახებ წუხილს სულაც არ უნდა იწვევდეს. ადამიანები თანდათანობით თვითონვე ახერხებენ სიუხეშის მდგომარეობიდან გამოსვლას, თუ მათ განზრახ გამოგონილი ხერხებით არ აიძულებენ, მასში დარჩნენ.

განმანათლებლობის – ანუ ადამიანის გამოსვლისა უმწიფრობიდან, რომელიც მისივე ბრალია – მთავარ საკითხად რელიგიის სფერო მივიჩნიე, რადგან ხელოვნებათა და მეცნიერებებთან დაკავშირებით ჩვენს მმართველებს არ აქვთ ინტერესი, მეურვეების როლის შეასრულონ; გარდა ამისა, ეს უმწიფრობა ყველაზე უფრო საზიანო და ღირსების შემლახველია. მაგრამ სახელმწიფოს მეთაურის აზროვნების წესი, რომელიც რელიგიურ განმანათლებლობას უწყობს ხელს, კიდევ უფრო შორს მიდის და ხვდება: თავად კანონმდებლობასთან მიმართებაშიც უსაფრთხოა საკუთარი ქვეშევრდომებისათვის იმისი უფლების მიცემა, რომ საკუთარი გონება საჯაროდ გამოიყენონ და საკუთარი აზრები კანონების უკეთესი ჩამოყალიბების შესახებ, ან თუნდაც თამამი კრიტიკა უკვე არსებული კანონებისა, სამყაროს საჯაროდ გაუზიარონ; ჩვენს თვალწინ ბრწყინვალე მაგალითი გვაქვს, რომელთან მიმართებაშიც არცერთ მონარქს არ გადაუჭარბებია მისთვის, ვისაც ჩვენ პატივს მივაგებთ.

მაგრამ მხოლოდ მას, ვისაც, თავად განათლებულს, აჩრდილების არ ეშინია, მაგრამ, ასევე, კარგად დისციპლინირებული მრავალრიცხოვანი ჯარი ჰყავს საზოგადოებრივი მშვიდობის დასაცავად, შეუძლია თქვას, რასაც ვერ ბედავს რესპუბლიკა: „იმსჯელეთ, რამდენიც გინდათ და რის შესახებაც გინდათ; მაგრამ დამმორჩილდით!“ აქ თავს ავლენს ადამიანთა საქმეების უცნაური და მოულოდნელი მიმდინარეობა; როგორც სხვა შემთხვევებში, როდესაც მას მთლიანობაში ვუყურებთ, მასში თითქმის ყველაფერი პარადოქსულია. სამოქალაქო თავისუფლების უფრო დიდი ხარისხი ხალხის სულის თავისუფლებისათვის სასარგებლო ჩანს, მაგრამ ამავდროულად მას გადაულახავ საზღვრებს უწესებს; თავისუფლების უფრო ნაკლები ხარისხი კი მას უქმნის სივრცეს, რომ მთელი თავისი ძალით გავრცელდეს. მას შემდეგ, რაც ბუნება ამ მაგარი გარსისგან მარცვალს გამოათავისუფლებს, რომელზედაც ის ყველაზე ნაზად ზრუნავს, კერძოდ კი თავისუფალი აზროვნებისაკენ მიდრეკილებასა და მოწოდებას, ეს უკანასკნელი ჯერ ხალხის გრძნობებზე ახდენს უკუგავლენას (რის შედეგადაც ხალხი მეტად

და მეტად იძენს თავისუფლად მოქმედების უნარს) და, საბოლოოდ, თავად მმართველობის პრინციპებზეც – მმართველობისა, რომელიც საკუთარი თავისათვის სასარგებლოდ მიიჩნევს, ადამიანს, ვინც უკვე მეტია, ვიდრე მანქანა, მისი ღირსების შესაბამისად მოექცეს.

განმარტებები

1. როდესაც„უმწიფრობასა“ და „მეურვეებზე“ საუბრობს, კანტი, სავარაუდოდ, მიუთითებს პავლეს წერილზე გალატელთა მიმართ (4, 1-2): „ვიდრე მემკვიდრე ყრმაა, არაფრით არ განირჩევა მონისგან, თუმცა ყველაფრის ბატონ-პატრონია. არამედ, მამის მიერ მიჩენილ დრომდე, მზრუნველებსა და მეურვეებს ემორჩილება“. „უმწიფრობის“ შესატყვისი გერმანული ტერმინი unmündig მოდის სიტყვიდან Mund (პირი) და გულისხმობს ადამიანს, რომელსაც საკუთარი სახელით ლაპარაკი შეუძლია. „მეურვე“ გერმანულად არის Vormünder, ანუ ის, ვინც სხვის მაგივრად, სხვისი სახელით ლაპარაკობს.
2. ესაა ციტატა ჰორაციუსის „ეპისტოლეებიდან“ (I, 2, 40).
3. „წინარესჯა“ – ესაა თარგმანი გერმანული სიტყვისა Vorurteil (ლათინური preiudicium, ინგლისური prejudice), რომელიც რომაულ სამართალში აღნიშნავდა წინასწარ განაჩენს, ხოლო მოგვიანებით, განსაკუთრებით განმანათლებლობის ეპოქაში, გამოიყენებოდა ტრადიციიდან მიღებული მსჯელობების აღსანიშნავად, რომლებიც ხელს უშლიდნენ თვითმყოფად აზროვნებას. „წინარესჯა“ დღეს გამოიყენება წინასწარი განწყობის, სტერეოტიპის, ნეგატიური დამოკიდებულების აზრით, რომელიც არაა გაცნობიერებული და გააზრებული.
4. (ლათ.) კეისარი არ დგას გრამატიკოსებზე მაღლა.
5. იგულისხმება ფრიდრიხ II, პრუსიის მეფე.
6. ტოლერანტობას კანტი „ქედმაღლურ სახელს“ იმიტომ კი არ უწოდებს, რომ თავად არატოლერანტულ მსოფლხედველობას ემხრობა, არამედ იმიტომ, რომ მისი გადმოსახედედან უცხო რელიგიის წარმომადგენლის შეწყნარება და ატანა მაინც გულისხმობს საკუთარი რელიგიის უპირატეს მდგომარეობაში ჩაყენებას. მონარქი ტოლერანტული მაშინაა, როდესაც ის უპირატოსებას ანიჭებს ერთ რელიგიას, მაგრამ შეიწყნარებს სხვა რელიგიებსაც. ამის საპირისპიროდ, განათლებული მონარქი საერთოდ არ უნდა ერეოდეს რელიგიის საქმეებში. ამ შემთხვევაში მას არც ტოლერანტობის „ქედმაღლური სახელი“ დასჭირდება.

კარლ მარქსი

(1818-1883)

შესავალი

გერმანელი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი, სოციალიზმისა და კომუნიზმის თეორეტიკოსი. მისი სახელიდან მომდინარეობს XIX-XX საუკუნეების ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი თეორიული დისკურსი და პოლიტიკური მიმართულება – მარქსიზმი.

კარლ მარქსი დაიბადა 1818 წლის 5 მაისს გერმანიის ქალაქ ტრირში. მამამისი – ჰაინრიხ მარქსი – პროფესიით ადვოკატი, იყო პროტესტანტულ ქრისტიანობაზე კონვერტირებული ებრაელი რაბინის შვილი. მოგვიანებით მარქსის დედაც, რომელიც ასევე რაბინის ასული იყო, მოინათლა. მარქსმაც ბავშობა და სასკოლო ასაკი (ტრირის პროტესტანტული გიმნაზია) რელიგიურ გარემოში გაატარა. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ, სწავლა გაარძელა ჯერ ბონის, შემდეგ კი ბერლინის უნივერსიტეტებში, სადაც ის სამართალს, ფილოსოფიას და ისტორიას სწავლობდა. ბერლინის ფრიდრიხ-ვილჰელმის (ამჟამინდელი ჰუმბოლდტის) უნივერსიტეტის სტუდენტობისას მარქსი მოექცა ჰეგელის ფილოსოფიის გავლენის ქვეშ, რომელიც მას სიცოცხლის ბოლომდე გაჰყვა.

1831 წელს გარდაცვლილი ჰეგელის ფილოსოფია იმჟამად ყველაზე გავლენიანი მიმდინარეობა იყო გერმანიაშიც და მის ფარგლებს გარეთაც. ჰეგელის მიმდევართა შორის იყვნენ სხვადასხვა პოლიტიკური შეხედულებებისა და მსოფლმხედველობის ადამიანები, რომლებიც ჰეგელიანურ დაჯგუფებებს ქმნიდნენ და მისი ნააზრევის პრუსიული და ზოგადად ევროპული სახელმწიფოებისა და საზოგადოების რეფორმებისათვის პრაქტიკულ გამოყენებას ცდილობდნენ. სტუდენტი მარქსი მემარცხენე ჰეგელიანურ „დოქტორკლუბში“ გაწევრიანდა. მემარცხენე ჰეგელიანელებისათვის ჰეგელის ფილოსოფიური სისტემა განახლებას და განვრცობას საჭიროებდა და ის სამომავლო პოლიტიკური რეფორმების საფუძველი უნდა გამხდარიყო.

1841 წელს მარქსმა იენის უნივერსიტეტში დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „განსხვავება და დემოკრიტესა და ეპიკურეს საბუნებისმეტყველო ფილოსოფიებს შორის“. იმავე წელს გადასახლდა ბონში, სადაც ის უნივერსიტეტის პროფესორად მუშაობის დაწყების იმედი ჰქონდა, მაგრამ უარის მიღების შემდეგ, პუბლიცისტურ საქმიანობაზე გადავიდა და 1842 წელს ლიბერალური გაზეთის „რაინიშე ცაიტუნგის“ რედაქტორი გახდა, თუმცა ერთ წელიწადში ცენზურის ზეწოლის გამო ამ პოზიციის დათმობა მოუხდა. ამ პერიოდში მარქსი დაუმეგობრდა ფრიდრიხ ენგელსს, რომელიც მალე მის უახლოეს მეგობრად და თანამოაზრედ იქცა.

1843 წელს მარქსი თავის მეუღლესთან ჟენი ფონ ვესტფალენთან ერთად პარიზში გადასახლდა და იქ განაახლა პუბლიცისტური და სამეცნიერო-თეორიული საქმიანობა. პარიზში მან დაასრულა თავისი ერთ-ერთი პირველი ფილოსოფიური თხზულება „ჰეგელის სამართლის ფილოსოფიის კრიტიკისათვის", რომელიც ამავე დროს ცნობილია როგორც რელიგიის კრიტიკის კლასიკური ტექსტი. ამ ნაშრომში შეადარა მარქსმა რელიგია ოპიუმს და რელიგიის კრიტიკა სოციალური უსამართლობის კრიტიკასთან დააკავშირა. ამავე პერიოდში მარქსი იწყებს პოლიტიკური ეკონომიის შესწავლას, რაც მის ფილოსოფიურ და პოლიტიკურ ნააზრევს ახალ მიმართულებას აძლევს. 1844 წელს იქმნება მარქსის დაუსრულებელი ნაშრომი, რომელიც „ეკონომიკურ-ფილოსოფიური ხელნაწერების" სახელითაა ცნობილი. ჰეგელის ფილოსოფიის გავლენით შექმნილ ამ ნაშრომში მარქსი აყალიბებს „გაუცხოებული შრომის" იდეას. მარქსის თანახმად, მუშა თავისი შრომით უცხო სიმდიდრეს ქმნის, რომელიც მის დამქირავებელს ეკუთვნის და არა მის შემქმნელს. ამდენად მუშა გაუცხოებულია სამუშაოსაგან, რომელიც მისი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას არ ემსახურება. კერძო საკუთრება გაუცხოებული შრომის შედეგია.

1845 წელს მარქსი წერს თავისი ადრეული პერიოდის ასევე ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ნაშრომს „თეზისები ფოიერბახის შესახებ" (გამოქვეყნდა 1888 წელს), რომელშიც მან ფილოსოფიას ახალი, რევოლუციური მიზანმიმართულება დაუსახა: „ფილოსოფოსები სამყაროს მხოლოდ სხვადასხვაგვარად განმარტავდნენ, მაგრამ საქმე კი მისი შეცვლაა." ნარკვევში მარქსი კრიტიკულად აანალიზებს გერმანელ ფილოსოფოსს ლუდვიგ ფოიერბახს (1804-1872), რომლის ნააზრევმაც მისი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე საკმაოდ დიდი გავლენა იქონია. მარქსის აზრით, ფოიერბახი ადამიანს და ბუნებას დასრულებულ, სტატიკურ საგნებად განიხილავს და არ ითვალისწინებს, რომ ადამიანიც და მისი გარემოც მუდმივ თვითქმნადობაშია და იცვლება პრაქტიკულ საქმიანობასთან ერთად. ამ დებულებაზე მუშაობას მარქსი აგრძელებს 1845-1846 წლებში ფრიდრიხ ენგელსთან ერთად დაწერილ წიგნში „გერმანული იდეოლოგია". აქ ის კაცობრიობის ისტორიის, როგორც „გონის (გერმ. Geist) სვლის" ჰეგელისეული მოდელის საწინააღმდეგოდ, ისტორიას ადამიანების პრაქტიკული განვითარების პროცესად გაიაზრებს, რომელშიც გადამწყვეტი როლი ადამიანის პრაქტიკულ საქმიანობას და სოციალურ ურთიერთობებს ენიჭება. მარქსისა და ენგელსის თანახმად, „[ისტორია] რეალურად მოქმედი ადამიანებისგან გამომდინარეობს და მათივე სასიცოცხლო პროცესიდან იდეოლოგიური რეფლექსების განვითარებად და ამ სასიცოცხლო პროცესის ექოდ გამოისახება." განსაკუთრებულ ყურადღებას მარქსი და ენგელსი შრომის დანაწილებას უთმობენ, რომელიც მათ ისტორიის განვითარების განმსაზღვრელ ფაქტორად მიაჩნიათ. ამით საფუძველი ჩაეყარა მარქსისტულ ისტორიულ მატერიალიზმს, რომელშიც ისტორიის მამოძრავებლად სოციალური და მატერიალური ძალებია წარმოდგენილი.

ჰეგელის დიალექტიკის საპირისპიროდ, რომელშიც „სამყაროს გონია“ (Weltgeist) მთავარი სააზროვნო ფიგურა, მარქსი ქმნის დიალექტურ და ისტორიულ მატერიალიზმს, მისივე განმარტებით, „იდეალური სხვა არაფერია, გარდა ადამიანის თავში რეალიზებული და გადათარგმნილი მატერიალური.“ ისტორიული მატერიალიზმი ეფუძნება „ბაზისისა და ზედნაშენის“ სქემას: წარმოებითი ურთიერთობები“ და „საწარმოო ძალები“ ქმნიან საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას, რომლებსაც, როგორც „ბაზისს“ ეფუძნება „ზედნაშენი“ კულტურის, იუსტიციის, სახელმწიფოსა და ღირებულებითი წარმოდგენების სახით.

1845 წელს პრუსიის მთავრობის მოთხოვნით მარქსი გაძევებულ იქნა საფრანგეთიდან. ის ჯერ ბრიუსელში, შემდეგ კი ლონდონში გადასახლდა. ამავე დროს მან უარი თქვა პრუსიის მოქალაქეობაზე და მთელი დარჩენილი ცხოვრება მოქალაქეობის გარეშე გაატარა. პარიზული პერიოდიდან მოყოლებული მარქსი აქტიურად იყო ჩართული პოლიტიკურ საქმიანობაში. 1847 წელს მარქსი და ენგელსი გაწევრიანდნენ სოციალისტურ ორგანიზაცია „სამართლიანთა კავშირში“, რომელიც მალე მარქსის ინიციატივით „კომუნისტთა კავშირად“ გადაკეთდა. სწორედ ამ ორგანიზაციის დავალებით მარქსმა და ენგელსმა დაწერეს „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“, რომელიც 1848 წელს გამოქვეყნდა.

„კომუნისტური პარტიის მანიფესტიში“ მარქსი და ენგელსი პირველად სრულიად ღიად აყალიბებენ სოციალური კლასებისა და კლასობრივი ბრძოლის თეორიას. მათი თეორიის თანახმად, ყოველ ისტორიულ ეპოქაში არსებობდნენ გაბატონებული და ჩაგრული სოციალური კლასები, როგორებიცაა თავისუფლები და მონები, პატრიციები და პლებეები, ბატონები და ყმები. ისტორია შეფარულად თუ აშკარად ყოველთვის კლასობრივი ბრძოლის ასპარეზი იყო; კლასთა განსხვავებულობა და დაპირისპირება ამოძრავებს ისტორიას. ისტორიის ამგვარ გაგებას მარქსი და ენგელსი „ისტორიულ მატერიალზმს“ უწოდებენ.

თანამედროვე სამყარო, რომელიც ამერიკის აღმოჩენისა და ინდუსტრიალიზაციის შედეგად შეიქმნა, ახალი გაბატონებული კლასის – ბურჟუაზიის მიერ იმართება. თვით სახელმწიფოებიც მხოლოდ „კომიტეტებია“, რომლებიც ბურჟუაზიის საქმეებს განკარგავს. საკუთრება მხოლოდ ცოტაოდენი ადამიანის ხელშია კონცენტრირებული. მიუხედავად ექსპლოატირებული კლასების სიდუხჭირისა, არსებობს „ჭარბი წარმოების ეპიდემია“, რაც ინდუსტრიის გაფართოებასთან ერთად ამრავლებს. პროლეტარიატს, რომელიც მარქსისა და ენგელსის აზრით, გაბატონებული კლასის დამსამარებელი იქნება. „მანიფესტის“ ერთ-ერთი ცნობილი დებულებაა, რომ მუშათა კლასს სამშობლო არ გააჩნია, რომლის წართმევაც მისთვის შესაძლებელი იქნებოდა. მსოფლიო ბაზარი, ერთფორმიანი ინდუსტრიული პროდუქცია და ცხოვრების პირობები ნაციონალურ თავისებურობებსა და ნიშნებს შლის. პროლეტარიატს, რომელსაც მანიფესტის ავტორები მთავარ რევოლუციურ ძალად მიიჩნევენ, რომელსაც „დასაკარგი არაფერი აქვს, გარდა ბორკილებისა.“

1848 წელს მარქსი იძულებული გახდა დაეტოვებინა ბელგია და კიოლნში დაბრუნებულიყო, მაგრამ სულ რამდენიმე თვეში მას გერმანიის დატოვებაც მოუხდა და ის პარიზში გადასახლდა, სადაც 1849 წელს იქიდანაც იქნა გაძევებული. 1849-1864 წლებში მარქსი ცხოვრობდა და მუშაობდა ლონდონში. 1852 წელს ლონდონში მან დაასრულა თავისი ყველაზე გახმაურებული ისტორიის ფილოსოფიური და პოლიტიკის თეორიული თხზულება „ლუი ბონაპარტის 18 ბრიუმერი", რომელშიც მან კიდევ უფრო გაშალა და გააღრმავა კლასობრივი ბრძოლის თეორია. 1959 წელს მარქსმა გამოაქვეყნა „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის", რომელიც სხვა თემებთან ერთად, ცნობიერებისა და ყოფიერების მარქსისეული განსაზღვრებითაც გახდა ცნობილი: „ადამიანთა ცნობიერება კი არაა, რომელიც მათ ყოფიერებას, არამედ პირიქით, მათი საზოგადოებრივი ყოფაა, მათ ცნობიერებას რომ განსაზღვრავს." ამ ნაშრომში მარქსი საკუთარი ეკონომიური თეორიის სისტემატიზაციას შეეცადა, თუმცა თავისი კვლევის შედეგებით არ იყო კმაყოფილი და მრავალტომეულად ჩაფიქრებული ამ ნაშრომის წერა შეწყვიტა. მის ნაცვლად ის თავის მთავარი ნაშრომის – „კაპიტალის" წერას შეუდგა.

„კაპიტალის" პირველ ტომზე მუშაობის პარალელურად, 1864 წელს მარქსმა განაახლა თავისი პოლიტიკური საქმიანობა და მონაწილეობა მიიღო „საერთაშორისო მუშათა ასოციაციის" დაარსებაში, რომელიც „პირველი ინტერნაციონალის" სახელითაა ცნობილი და რომელსაც მარქსი 1872 წლამდე, ანუ ამ ორგანიზაციის ფაქტობრივ დაშლამდე ხელმძღვანელობდა. 1872 წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე, ანუ 1883 წლამდე მარქსი კვლავ ლონდონში ცხოვრობდა და დარჩენილი წლები მთლიანად „კაპიტალზე" მუშაობას მიუძღვნა, თუმცა სამ ტომად ჩაფიქრებული ამ გიგანტური მონოგრაფიიდან მარქსის სიცოცხლეში მხოლოდ პირველი ტომი გამოქვეყნდა (1867), ხოლო მეორე და მესამე ტომები მარქსის გარდაცვალების შემდეგ ენგელსმა გამოსცა. მარქსის განმარტებით, „კაპიტალს" ნაკლები კავშირი აქვს მის პოლიტიკურ საქმიანობასთან, არამედ ის, უპირველეს ყოვლისა, „გერმანული გონის", ანუ იმ სააზროვნო ტრადიციის ნაყოფია, რომელსაც ის საკუთარ თავს მიაკუთვნებდა.

„კაპიტალის" საერთო ქვესათაურია „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა" და ის ეკონომიის სფეროში მარქსის მრავალწლიანი კვლევა-ძიების შემაჯამებელი ნაშრომია. პირველი ტომი ეძღვნება „კაპიტალის პროდუქციის პროცესს", მეორე ტომის თემაა „კაპიტალის ცირკულაციის პროცესი, ხოლო მესამესი – „კაპიტალისტური პროდუქციის საერთო პროცესი". „კაპიტალში" ჩამოყალიბებული კრიტიკა ეხება საზოგადოებას კაპიტალისტური წარმოების წესით, რომელიც კლასობრივი საზოგადოებაა. კაპიტალის დაგროვების პროცესში პროდუქციის შემქმნელი არ მონაწილეობს და მას მხოლოდ მესაკუთრისგან მიღებული ხელფასი ეძლევა. მარქსის თანახმად, ასეთ საზოგადოებაში პოლიტიკური ძალაუფლება მთლიანად კაპიტალის სამსახურშია და მას ემორჩილება.

მარქსის ნააზრევი უკვე მის სიცოცხლეშივე გააჩინა შინაარსობრივად საკმაოდ არაერთსახოვანი მიმდინარეობა „მარქსიზმი", რომელიც XX საუკუნის ერთ-

ერთ ყველაზე გავლენიან სააზროვნო დისკურად და პოლიტიკურ იდეოლოგიად იქცა. ფრანგი ფილოსოფოსი მიშელ ფუკო მარქსიზმს „მეგადისკურსს“ უწოდებს, ხოლო ჟილ დელოზის აზრით, მთელი XX საუკუნის კულტურა მნიშვნელოვანწილად მარქსისა და ფროიდის ნააზრევზე დგას. პოლიტიკური თვალსაზრისით მარქსიზმი მეტნაკლებად ყველა მემარცხენე იდეოლოგიის საფუძვლია.

კომუნისტური პარტიის მანიფესტი[1]

აჩრდილი დადის ევროპაში – აჩრდილი კომუნიზმისა. ძველი ევროპის ყველა ძალა საღმრთო კავშირში შეერთდა ამ აჩრდილის სადევნელად: პაპი და მეფე, მეტერნიხი და გიზო, საფრანგეთის რადიკალები და გერმანიის პოლიციელები.

სად მოიპოვება ისეთი ოპოზიციური პარტია, რომლისთვისაც კომუნისტობის დაწამებით სახელი არ გაეტეხათ მთავრობაში მყოფ მის მოწინააღმდეგეებს? სად მოიპოვება ისეთი ოპოზიციური პარტია, რომელსაც კომუნისტობის სამარცხვინო ბრალდება უკანვე არ ესროლოს როგორც ოპოზიციის უფრო პროგრესულ წარმომადგენელთათვის, ისე თავის რეაქციულ მოწინააღმდეგეთათვის?

ორი რამ გამომდინარეობს ამ ფაქტიდან.

კომუნიზმს უკვე ძალად აღიარებენ ევროპის ყველა ხელისუფალნი.

დიდი ხანია დრო არის, რომ კომუნისტებმა მთელი მსოფლიოს წინაშე აშკარად გამოთქვან თავიანთი შეხედულება, თავიანთი მიზნები, თავიანთი მისწრაფებანი და კომუნიზმის აჩრდილის შესახებ არსებულ ზღაპრებს დაუპირისპირონ თვით პარტიის მანიფესტი.

ამ მიზნით სრულიად სხვადასხვა ეროვნების კომუნისტები შეიკრიბნენ ლონდონში და შეადგინეს შემდეგი „მანიფესტი“, რომელიც ქვეყნდება ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ, იტალიურ, ფლამანდურ და დანიურ ენებზე.

I

ბურჟუები და პროლეტარები*

დღემდე არსებული ყველა საზოგადოების ისტორია** არის კლასთა ბრძოლის ისტორია.

თავისუფალი და მონა, პატრიცი და პლებეი, ბატონი და ყმა, ოსტატი*** და ქარგალი, მოკლედ – მჩაგვრელი და დაჩაგრული მუდმივ ანტაგონიზმში იყვნენ ერთმანეთთან, ეწეოდნენ შეუწყვეტელ – ხან მალულ, ხან აშკარა ბრძოლას, – ბრძოლას, რომელიც ყოველთვის თავდებოდა მთელი საზოგადოების რევოლუციური გარდაქმნით ან მებრძოლ კლასთა საერთო დაღუპვით.

ისტორიის წინანდელ ეპოქებში ჩვენ თითქმის ყველგან ვპოულობთ საზოგადოების სრულ დანაწილებას სხვადასხვა წოდებად, საზოგადოებრივ მდგომარეობათა მთელ წყებას. ძველ რომში ჩვენ ვხედავთ პატრიციებს, მხედრებს, პლებეებს, მონებს; შუა საუკუნეებში – ფეოდალურ ბატონებს, ვასალებს, ამქრის ოსტატებს, ქარგლებს, ყმებს და მასთან ერთად თითქმის თვითეულ ამ კლასში კიდევ განსაკუთრებულ საფეხურებს.

თანამედროვე ბურჟუაზიულ საზოგადოებას, რომელიც დაღუპული ფეოდალური საზოგადოების წიაღიდან გამოვიდა, როდი მოუსპია კლასობრივი წინააღ-

---

* ბურჟუაზიად იგულისხმება კლასი თანამედროვე კაპიტალისტებისა, საზოგადოებრივი წარმოების საშუალებათა მესაკუთრეებისა, რომელნიც დაქირავებულ შრომას იყენებენ. პროლეტარიატად იგულისხმება კლასი თანამედროვე დაქირავებული მუშებისა, რომელნიც, რადგან წარმოების საკუთარი საშუალებები არა აქვთ, იძულებული არიან გაჰყიდონ ხოლმე თავიანთი სამუშაო ძალა, რათა იცხოვრონ. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.)

** ესე იგი, ზუსტად რომ ვთქვათ, ისტორია, რომელიც წერილობით წყაროებშია მოცემული, 1847 წელს თითქმის სრულიად უცნობი იყო საზოგადოების წინაისტორია, ის საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, რომელიც წინ უძღოდა მთელ დაწერილ ისტორიას. შემდეგში ჰაკსტჰაუზენმა რუსეთში აღმოაჩინა მიწის თემური საკუთრება, ხოლო მაურერმა დაამტკიცა, რომ ეს თემური საკუთრება წარმოადგენდა საზოგადოებრივ საფუძველს, საიდანაც მომდინარეობდა ყველა გერმანელ ტომთა ისტორიული განვითარება, და თანაც აღმოჩნდა, რომ სოფლის თემი საერთო მიწათმფლობელობით პირველყოფილი ფორმა იყო საზოგადოებისა ინდოეთიდან დაწყებული ირლანდიამდე. დასასრულ მორგანმა დააგვირგვინა საქმე იმით, რომ აღმოაჩინა გვარის ნამდვილი ბუნება და მისი მდგომარეობა ტომში, რითაც ცხადყო ამ პირველყოფილი კომუნისტური საზოგადოების შინაგანი ორგანიზაცია მის ტიპიურ ფორმაში. ამ პირველყოფილი თემის დაშლასთან ერთად იწყება საზოგადოების დიფერენციაცია განცალკევებულ და, ბოლოს ერთმანეთისადმი დაპირისპირებულ კლასებად. მე შევეცადე ეს პროცესი გამერკვია ჩემს ნაშრომში: "Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats". 2. Aufl., Stuttgart, 1886 [„ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა". მე-2 გამოც., შტუტგარტი, 1886 წ. იხ. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი. რჩეული ნაწერები. ტ. 3.]. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.)[2]

*** ოსტატი – ეს არის ამქრის სრულუფლებიანი წევრი, ოსტატი ამქარს შიგნით, და არა ამქრის მამასახლისი. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.)

მდეგობანი. მან ძველის ალაგას მხოლოდ ახალი კლასები, ჩაგვრის ახალი პირობები და ბრძოლის ახალი ფორმები შექმნა.

მაგრამ ჩვენი ეპოქა, ბურჟუაზიის ეპოქა, იმით განსხვავდება, რომ მან გაამარტივა კლასობრივი წინააღმდეგობანი, მთელი საზოგადოება სულ უფრო და უფრო იყოფა ორ დიდ მტრულ ბანაკად, ორ დიდ, ერთიმეორისადმი უშუალოდ დაპირისპირებულ კლასად – ბურჟუაზიად და პროლეტარიატად.

შუა საუკუნეების ყმებიდან წარმოიშვა პირველი ქალაქთა თავისუფალი მოსახლეობა; მოქალაქეთა ამ წოდებიდან განვითარდნენ ბურჟუაზიის პირველი ელემენტები.

ამერიკის აღმოჩენამ, აგრეთვე აფრიკის გარშემო მიმავალმა საზღვაო გზის აღმოჩენამ ახალი ასპარეზი შეუქმნეს აღმავალ ბურჟუაზიას. აღმოსავლეთ-ინდოეთისა და ჩინეთის ბაზრებმა, ამერიკის კოლონიზაციამ, კოლონიებთან გაცვლა-გამოცვლამ, მანამდე გაუგონარი ბიძგი მისცა ვაჭრობას, ნაოსნობას, მრეწველობას და ამით სწრაფად განავითარა რევოლუციური ელემენტი დაშლის პროცესით მოცულ ფეოდალურ საზოგადოებაში.

მრეწველობის მანამდე არსებულ ფეოდალურ ან ამქრულ წარმოების წესს უკვე აღარ შეეძლო დაეკმაყოფილებინა მოთხოვნა, რომელიც ახალ ბაზრებთან ერთად იზრდებოდა. მისი ადგილი მანუფაქტურამ დაიჭირა. ამქრის ოსტატები განდევნილ იქნენ მრეწველი საშუალო წოდების მიერ; შრომის დანაწილება სხვადასხვა კორპორაციებს შორის გაჰქრა, მან ადგილი დაუთმო შრომის დანაწილებას თვით ცალკეულ სახელოსნოში.

მაგრამ ბაზრები განუწყვეტლივ ფართოვდებოდნენ, მოთხოვნა სულ იზრდებოდა, მანუფაქტურაც უკვე აღარ კმაროდა. მაშინ ორთქლმა და მანქანამ მოახდინეს რევოლუცია სამრეწველო წარმოებაში. მანუფაქტურის ადგილი დაიჭირა თანამედროვე მსხვილმა მრეწველობამ, მრეწველი საშუალო წოდების ადგილი – მილიონერ-მრეწველებმა, მთელი სამრეწველო არმიების წინამძღოლებმა, თანამედროვე ბურჟუებმა.

მსხვილმა მრეწველობამ შექმნა მსოფლიო ბაზარი, რომელსაც ნიადაგი მოუმზადა ამერიკის აღმოჩენამ. მსოფლიო ბაზარმა უაღრესად განავითარა ვაჭრობა, ნაოსნობა და სახმელეთო მიმოსვლის საშუალებები. ამან თავის მხრივ გავლენა იქონია მრეწველობის გაფართოებაზე, და იმდენად, რამდენადაც იზრდებოდა მრეწველობა, ვაჭრობა, ნაოსნობა, რკინიგზები, ვითარდებოდა ბურჟუაზიაც, იგი ადიდებდა თავის კაპიტალებს და უკანა რიგში ერეკებოდა შუა საუკუნეებიდან გადმოსულ ყველა კლასს.

ჩვენ ვხედავთ, ამრიგად რომ თანამედროვე ბურჟუაზია თვითონ არის ნაყოფი განვითარების ხანგრძლივი მსვლელობისა, წარმოების და აღებ-მიცემის წესში მომხდარი მთელი რიგი გადატრიალებებისა.

ბურჟუაზიის განვითარების თვითეულ ამ საფეხურს თან ახლდა შესაფერისი პოლიტიკური წარმატება. ბურჟუაზიამ, რომელიც წარმოადგენდა დაჩაგრულ წოდებას ფეოდალთა ბატონობის დროს, შეიარაღებულ და თვითმმართველ ასო-

ციაციას კომუნაში*, აქ დამოუკიდებელ ქალაქის რესპუბლიკას, იქ მონარქიის მოხარკე მესამე წოდებას**, შემდეგ, მანუფაქტურის დროს, თავადაზნაურობის წინააღმდეგ საპირწონე ძალას წოდებრივს ან აბსოლუტურ მონარქიაში და საერთოდ დიდი მონარქიების მთავარ საფუძველს, – ამ ბურჟუაზიამ, ბოლოს, მსხვილი მრეწველობისა და მსოფლიო ბაზრის დამყარების შემდეგ, თანამედროვე წარმომადგენლობით სახელმწიფოში ბრძოლით მოიპოვა თავისთვის განსაკუთრებული პოლიტიკური ბატონობა. თანამედროვე სახელმწიფო ხელისუფლება მარტოოდენ კომიტეტია, რომელიც მთელი ბურჟუაზიული კლასის საერთო საქმეებს განაგებს.

ბურჟუაზიამ უაღრესად რევოლუციური როლი შეასრულა ისტორიაში.

სადაც კი ბურჟუაზიამ ბატონობას მიაღწია, ყველგან დაანგრია ყველა ფეოდალური, პატრიარქალური, იდილიური ურთიერთობანი. მან შეუბრალებლად დაამსხვრია ის სხვადასხვანაირი ფეოდალური ჯაჭვი, რომლითაც ადამიანი მიბმული იყო მის „ბუნებრივ მბრძანებლებზე“, და არ დატოვა არავითარი სხვა კავშირი ადამიანსა და ადამიანს შორის, გარდა გაშიშვლებული ინტერესისა, გარდა უსულგულო „ნაღდად გადახდისა“, ეგოისტური ანგარიშის ყინულოვან წყალში ჩაახრჩო მან საღმრთო ჟრუანტელი რელიგიური აღტკინებისა, რაინდული აღფრთოვანებისა, მეშჩანური გრძნობიერებისა. მან პირადი ღირსება საცვლელ ღირებულებად გადააქცია და უთვალავ ნაბოძვარ და კეთილშენაძენ თავისუფლებათა ადგილას დაამყარა **ერთადერთი** უსინდისო თავისუფლება ვაჭრობისა. ერთი სიტყვით, რელიგიური და პოლიტიკური ილუზიებით მიჩქმალული ექსპლოატაციის ადგილას მან დაამყარა აშკარა, უსირცხვილო, პირდაპირი, ტლანქი ექსპლოატაცია.

ბურჟუაზიამ წმინდანობის შარავანდედი ახადა იმ მოქმედებას, რომელსაც დღემდე საპატიოდ თვლიდნენ და მოწიწების გრძნობით უცქეროდნენ. ექიმი, იურისტი, მღვდელი, პოეტი, მეცნიერი მან სასყიდლით მომუშავე თავის დაქირავებულ მუშებად გადააქცია.

---

* „კომუნები“ ეწოდებოდა ახლად წარმოშობილ ქალაქებს საფრანგეთში უკვე მანამდე, ვიდრე ისინი ბრძოლით მოიპოვებდნენ თავიანთი მბრძანებლებისა და ბატონებისაგან ადგილობრივ თვითმმართველობას და „მესამე წოდების“ პოლიტიკურ უფლებებს. ზოგადად თუ ვიტყვით, აქ ბურჟუაზიის ეკონომიური განვითარების ტიპიურ ქვეყნად აღებულია ინგლისი, ხოლო მისი პოლიტიკური განვითარების ტიპიურ ქვეყნად – საფრანგეთი. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წ. ინგლისური გამოცემისათვის.) კომუნას უწოდებდნენ იტალიისა და საფრანგეთის მოქალაქეები თავიანთ სამოქალაქო თემს, მას შემდეგ, რაც მათ თავიანთი ფეოდალური ბატონებისაგან შეისყიდეს ან ბრძოლით მოიპოვეს თვითმმართველობის პირველი უფლებები. (ენგელსის შენიშვნა 1890 წლის გერმანული გამოცემისათვის.)

** ენგელსის მიერ რედაქტირებულ 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში „დამოუკიდებელ ქალაქის რესპუბლიკას“ შემდეგ ჩატარებულია სიტყვები: „(როგორც იტალიასა და გერმანიაში)“, ხოლო სიტყვებისა: „მონარქიის მოხარკე მესამე წოდებას“ შემდეგ – „(როგორც საფრანგეთში)“. 1974 წლის გამოცემის რედ.

ბურჟუაზიამ ოჯახურ ურთიერთობას მისი მგრძნობიერ-სანტიმენტალური საბურველი ჩამოაფხრიწა და იგი მარტოოდენ ფულად ურთიერთობად აქცია.

ბურჟუაზიამ ცხადყო, რომ ძალის უხეში გამოვლინება შუა საუკუნეებში, რასაც ესოდენ აღტაცებაში მოჰყავს რეაქციონერები, თავის ბუნებრივ დამატებას უკიდურეს სიზანტეში პოულობდა. პირველად მან გვიჩვენა, თუ რისი შესრულება შეუძლია ადამიანის მოქმედებას. მან შექმნა სულ სხვაგვარი საკვირველებანი ხელოვნებისა, ვიდრე ეგვიპტის პირამიდები, რომის წყალსადენები და გოტიკური ტაძრები, მან ჩაატარა სულ სხვანაირი ლაშქრობანი, ვიდრე ხალხთა გადასახლებანი და ჯვაროსნული ომები.

ბურჟუაზიას არსებობა არ შეუძლია, თუ არ გამოიწვია განუწყვეტელი რევოლუციური გარდაქმნა წარმოების იარაღებისა, მაშასადამე – წარმოებითი ურთიერთობისა, მაშასადამე – მთელი საზოგადოებრივი ურთიერთობისა. პირიქით, წარმოების ძველი წესის უცვლელად შენარჩუნება არსებობის პირველი პირობა იყო ყველა წინანდელი მრეწველი კლასისათვის. განუწყვეტელი გადატრიალება წარმოებაში, განუწყვეტელი რყევა ყველა საზოგადოებრივი ურთიერთობისა, მუდმივი მერყეობა და მოძრაობა განასხვავებს ბურჟუაზიულ ეპოქას ყველა წინანდელი ეპოქისაგან. ყველა გაქვავებული, ჟანგმოკიდებული ურთიერთობა და მისი თანმყოლი, ძველთაგან საპატიოდ მიჩნეული წარმოდგენანი და შეხედულებანი ირღვევა, ყველა ახლად აღმოცენებული ძველდება, ვიდრე გაქვავებას მოასწრებდეს. ყოველივე წოდებრივი და უძრავი ქრება, ყოველივე წმინდა შემწიკვლული ხდება, და ადამიანები ბოლოს იძულებული ხდებიან ფხიზელი თვალით შეხედონ თავიანთი ცხოვრების მდგომარეობას და თავიანთ ურთიერთდამოკიდებულებას.

ის მოთხოვნილება, რომ რაც შეიძლება მეტი პროდუქტი გაასაღოს, აიძულებს ბურჟუაზიას მთელი დედამიწის ზურგს მოედოს. მან ყველგან უნდა მოიკიდოს ფეხი, ყველგან მოიკალათოს, ყველგან კავშირურთიერთობა დაამყაროს.

მსოფლიო ბაზრის ექსპლოატაციის გზით ბურჟუაზიამ კოსმოპოლიტური გახადა ყველა ქვეყნის წარმოება და მოხმარება. რეაქციონერთათვის დიდად სამწუხაროდ, მან მრეწველობას ეროვნული ნიადაგი გამოაცალა. ძველისძველი ეროვნული მრეწველობის დარგები მოისპო და დღითიდღე ისპობა კიდევ. მათ აძევებენ მრეწველობის ახალი დარგები, რომელთა შემოღება სასიცოცხლო საკითხად ხდება ყველა ცივილიზებული ერისათვის, – დარგები, რომელნიც უკვე არა ადგილობრივი ნედლეულის, არამედ დედამიწის უშორესი კუთხეებიდან მოტანილი ნედლეულის დამუშავებას ეწევიან და რომელთა ფაბრიკატები არა მარტო თვითონ იმ ქვეყანაში, არამედ ამავე დროს მსოფლიოს ყველა ნაწილში მოიხმარება. ძველ მოთხოვნილებათა ადგილას, რასაც სამშობლო ქვეყნის პროდუქტები აკმაყოფილებდნენ, ჩნდება ახალი მოთხოვნილებანი, რომელთა დასაკმაყოფილებლად უშორესი ქვეყნებისა და სულ სხვადასხვა ჰავის პროდუქტებია საჭირო. ძველი კუთხური და ეროვნული კარჩაკეტილობისა და საკუთარი წარმოების პროდუქტებით დაკმაყოფილების ნაცვლად წარმოდგა ერების ყოველმ-

ხრივი კავშირურთიერთობა და ყოველმხრივი დამოკიდებულება ერთმანეთისაგან. და ასეა როგორც მატერიალურ, ისე გონებრივ წარმოებაშიც. ცალკეული ერის გონებრივი ნაწარმოები საერთო კუთვნილება ხდება. ეროვნული ცალმხრივობა და შეზღუდულობა სულ უფრო და უფრო შეუძლებელი ხდება, და მრავალი ეროვნული და ადგილობრივი ლიტერატურიდან ერთი მსოფლიო ლიტერატურა იქმნება.

ბურჟუაზია წარმოების ყველა იარაღის სწრაფი გაუმჯობესებით და უსასრულოდ გაადვილებული მიმოსვლის შემწეობით ცივილიზაციისაკენ მიაქანებს ყველა ერს, თვით უაღრესად ბარბაროსულსაც კი. მისი საქონლის სიიაფე – აი ის მძიმე არტილერია, რომლითაც იგი ძირიანად ანგრევს ყველა ჩინურ კედელს და იარაღს აყრევინებს ბარბაროსთა უჯიუტეს მძულვარებას უცხოელებისადმი. იგი აიძულებს ყველა ერს წარმოების ბურჟუაზიული წესი შეითვისონ, თუ არ უნდათ განადგურდნენ; იგი აიძულებს მათ შემოიღონ ეგრეთწოდებული ცივილიზაცია, ე. ი. იქცნენ ბურჟუებად. ერთი სიტყვით, იგი თავის ხატად და მსგავსად ქმნის მთელ ქვეყანას.

ბურჟუაზიამ სოფელი ქალაქის ბატონობას დაუმორჩილა. მან შექმნა უზარმაზარი ქალაქები, უაღრესად გაამრავლა ქალაქის მოსახლეობის რიცხვი სოფლის მოსახლეობასთან შედარებით და ამგვარად მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი გამოჰგლიჯა სოფლური ცხოვრების იდიოტიზმს, როგორც სოფელი ქალაქისაგან, ისევე დამოკიდებული გახადა მან ბარბაროსული და ნახევრად ბარბაროსული ქვეყნები ცივილიზებული ქვეყნებისაგან, გლეხი ხალხი ბურჟუაზიული ხალხისაგან, აღმოსავლეთი დასავლეთისაგან.

ბურჟუაზია სულ უფრო და უფრო სპობს წარმოების საშუალებების, ქონებისა და მოსახლეობის დაქუცმაცებას. მან შეამჭიდროვა მოსახლეობა, მოახდინა წარმოების საშუალებათა ცენტრალიზაცია და საკუთრების კონცენტრაცია მცირეოდენთა ხელში. ამის აუცილებელი შედეგი იყო პოლიტიკური ცენტრალიზაცია. დამოუკიდებელი, ან თითქმის მხოლოდ სამოკავშირეო ურთიერთობით დაკავშირებული პროვინციები, სხვადასხვა ინტერესებით, კანონებით, მთავრობებით და ბაჟებით, შედუღებულ იქნენ **ერთ** ერად – **ერთი** მთავრობით, **ერთი** კანონმდებლობით, **ერთი** ეროვნული კლასობრივი ინტერესით, **ერთი** საბაჟო ხაზით.

თავისი კლასობრივი ბატონობის ერთ საუკუნეზე ნაკლები ხნის განმავლობაში ბურჟუაზიამ უფრო მრავალრიცხოვანი და უფრო უზარმაზარი საწარმოო ძალები შექმნა, ვიდრე ყველა წარსულმა თაობამ, ერთად აღებულმა. ბუნების ძალთა დამორჩილება, მანქანური წარმოება, ქიმიის გამოყენება მრეწველობასა და მიწათმოქმედებაში, ორთქლის გემები, რკინიგზები, ელექტრონის ტელეგრაფები, დედამიწის მთელი ნაწილების ათვისება მიწათმოქმედებისათვის, მდინარეების მოწყობა სანაოსნოდ, მთელი, თითქოს მიწიდან ამომძვრალი, მასები მოსახლეობისა, – აბა რომელ წინანდელ საუკუნეს დაესიზმრებოდა, რომ ასეთი მწარმოებლური ძალები თვლემდნენ საზოგადოებრივი შრომის წიაღში!

ამრიგად, ჩვენ დავინახეთ, რომ წარმოებისა და აღებ-მიცემის საშუალებანი, რომელთა საფუძველზე ბურჟუაზია აღმოცენდა, ფეოდალურ საზოგადოებაში წარმოიშვნენ. წარმოებისა და აღებ-მიცემის ამ საშუალებათა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ის ურთიერთობანი, რომლებშიც ფეოდალური საზოგადოება აწარმოებდა და გაცვლა-გამოცვლას ეწეოდა, მიწათმოქმედებისა და მანუფაქტურის ფეოდალური ორგანიზაცია, ერთი სიტყვით – ფეოდალური საკუთრების ურთიერთობანი, აღარ შეეფერებოდნენ უკვე განვითარებულ მწარმოებლურ ძალებს, ისინი აფერხებდნენ წარმოებას, ნაცვლად იმისა, რომ განევითარებინათ იგი. ისინი მის ბორკილებად იქცნენ. ისინი უნდა დამსხვრეულიყვნენ და დაიმსხვრნენ კიდეც.

მათი ადგილი დაიკავა თავისუფალმა კონკურენციამ მისი შესაფერი საზოგადოებრივი და პოლიტიკური წყობილებით, ბურჟუაზიული კლასის ეკონომიური და პოლიტიკური ბატონობით.

მსგავსი მოძრაობა წარმოებს ჩვენ თვალწინ. თანამედროვე ბურჟუაზიული საზოგადოება, – მისი ბურჟუაზიული წარმოებითი და აღებ-მიცემითი ურთიერთობით, საკუთრების ბურჟუაზიული ურთიერთობით, – რომელმაც თითქოს ჯადოსნობით შექმნა წარმოებისა და აღებ-მიცემის ესოდენ ძლიერი საშუალებანი, იმ ჯადოქარს ჰგავს, რომელსაც ველარ დაუმორჩილებია მის მიერ ქვესკნელიდან ჯადო სიტყვით გამოწვეული ძალები. ეს რამდენიმე ათეული წელიწადია, რაც მრეწველობისა და ვაჭრობის ისტორია არის მხოლოდ ისტორია თანამედროვე მწარმოებლურ ძალთა აჯანყებისა თანამედროვე წარმოებით ურთიერთობათა წინააღმდეგ, საკუთრების ურთიერთობათა წინააღმდეგ, რომელნიც ბურჟუაზიისა და მისი ბატონობის არსებობის პირობებს წარმოადგენენ. საკმარისია დავასახელოთ სავაჭრო კრიზისები, რომელნიც თავიანთი პერიოდული განმეორებით სულ უფრო და უფრო მრისხანედ აყენებენ ეჭვქვეშ მთელი ბურჟუაზიული საზოგადოების არსებობას. სავაჭრო კრიზისების დროს რეგულარულად ისპობა დიდი ნაწილი არა მარტო დამზადებული პროდუქტებისა, არამედ უკვე შექმნილი მწარმოებლური ძალებისაც. კრიზისების დროს იფეთქებს ხოლმე საზოგადოებრივი ეპიდემია, რომელიც ყველა წინანდელ ეპოქას უაზრობად მოეჩვენებოდა, – ეპიდემია ჭარბწარმოებისა. საზოგადოება უეცრივ უკან იწევს და ბარბაროსობის მდგომარეობაში ვარდება; თითქოს შიმშილმა, გამანადგურებელმა საყოველთაო ომმა მოუსპო მას ყველა საარსებო საშუალებაო; გგონია, თითქოს მრეწველობა, ვაჭრობა მოისპო, – და რატომ? იმიტომ, რომ საზოგადოებას აქვს მეტისმეტად დიდი ცივილიზაცია, მეტისმეტად ბევრი საარსებო საშუალება, მეტისმეტად დიდი მრეწველობა, მეტისმეტად დიდი ვაჭრობა. მის განკარგულებაში მყოფი მწარმოებლური ძალები უკვე აღარ ემსახურებიან ბურჟუაზიული ცივილიზაციისა და საკუთრების ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარებას; პირიქით, იმ ურთიერთობისათვის ისინი მეტისმეტად ძლიერნი გახდნენ, ბურჟუაზიული ურთიერთობა აბრკოლებს მათ განვითარებას; ხოლო როგორც კი მწარმოებლური ძალები ამ დაბრკოლებას გადალახავენ, ისინი იწვევენ მთელი ბურჟუაზიული სა-

ზოგადოების მოშლილობას, ხიფათში აგდებენ ბურჟუაზიული საკუთრების არსებობას. ბურჟუაზიული ურთიერთობა მეტისმეტად ვიწრო შეიქნა, რათა დაიტიოს მის მიერ შექმნილი სიმდიდრე. – რით სძლევს ხოლმე ბურჟუაზია კრიზისებს? ერთი მხრივ, მწარმოებლურ ძალთა მთელი მასის იძულებითი მოსპობის გზით; მეორე მხრივ – ახალი ბაზრების დაპყრობით და ძველი ბაზრების უფრო საფუძვლიანი ექსპლოატაციით. მაშასადამე, რით? მით, რომ უფრო ყოველმხრივსა და უფრო მძლავრ კრიზისებს ამზადებს და ამ კრიზისების ამარიდებელ საშუალებას ამცირებს.

იარაღი, რომლითაც ბურჟუაზიამ ფეოდალიზმი დაამხო, ახლა თვით ბურჟუაზიის წინააღმდეგ მიიმართება.

მაგრამ ბურჟუაზიამ არა მარტო გამოჭედა ის იარაღი, რომელიც მას სიცოცხლეს გამოასალმებს; მან ის ადამიანებიც წარმოშვა, რომელნიც ამ იარაღს მიმართავენ მის წინააღმდეგ, – ე. ი. თანამედროვე მუშები, **პროლეტარები**.

იმავე ზომით, რა ზომითაც ბურჟუაზია, ე. ი. კაპიტალი, ვითარდება, – ვითარდება პროლეტარიატიც, კლასი თანამედროვე მუშებისა, რომელთაც მხოლოდ მანამდე შეუძლიათ არსებობა, ვიდრე სამუშაოს შოულობენ, და რომელნიც მხოლოდ მანამდე შოულობენ სამუშაოს, ვიდრე მათი შრომა კაპიტალს ადიდებს. ეს მუშები, რომლებიც იძულებული არიან ცალობით ჰყიდონ თავიანთი თავი, ისეთსავე საქონელს წარმოადგენენ, როგორიცაა ვაჭრობის ყოველივე სხვა საგანი, და ამიტომ თანაბრად განიცდიან კონკურენციის ყველა ცვალებადობას, ბაზრის ყველა რყევას.

პროლეტარების შრომამ, მანქანების გავრცელებისა და შრომის დანაწილების გამო, სრულიად დაჰკარგა თავისთავადი ხასიათი და მით ყოველივე მიმზიდველობა მუშისათვის. მუშა მანქანის უბრალო დანამატად იქცევა, რომელსაც მოეთხოვება მხოლოდ უაღრესად მარტივი, უაღრესად ერთფეროვანი და ძალიან ადვილად შესათვისებელი ხელმარჯვეობა. ამიტომ ხარჯები, რასაც მუშის დაქირავება იწვევს, განისაზღვრება თითქმის მარტო იმ საარსებო საშუალებებით, რომლებსაც მუშა საჭიროებს თავის სარჩენად და თავისი მოდგმის განსაგრძობად. მაგრამ ყოველი საქონლის ფასი და, მაშასადამე, შრომისაც[3], უდრის მისი წარმოების ხარჯებს. ამიტომ იმავე ზომით, რა ზომითაც იზრდება შრომის არამიმზიდველობა, მცირდება ხელფასი. უფრო მეტიც: იმავე ზომით, რა ზომითაც იზრდება მანქანების გამოყენება და შრომის დანაწილება, მატულობს შრომის რაოდენობაც, სულ ერთია, ხდება ეს სამუშაო საათების გამრავლების გზით, ან იმ შრომის გადიდებით, რომელიც განსაზღვრულ დროში მოეთხოვება მუშას, თუ მანქანების აჩქარებული მოძრაობით და ა. შ.

თანამედროვე მრეწველობამ პატრიარქალური ოსტატის პატარა სახელოსნო მრეწველი კაპიტალისტის დიდ ფაბრიკად გადააქცია. ფაბრიკაში თავმოყრილი მუშათა მასები ჯარისკაცურად არიან ორგანიზებული. როგორც მრეწველობის რიგითი ჯარისკაცები, ისინი დაყენებული არიან უნტერ-ოფიცერთა და ოფიცერთა მთელი იერარქიის მეთვალყურეობის ქვეშ. ისინი არა მარტო ბურჟუაზიული

კლასის, ბურჟუაზიული სახელმწიფოს მონები არიან, – მათ ყოველდღე და ყოველ საათს იმონებს მანქანა, ზედამხედველი და პირველ ყოვლისა თვითონ ცალკეული ბურჟუა-მეფაბრიკე. ეს დესპოტიზმი მით უფრო წვრილმანი, საძულველი და აღმაშფოთებელია, რაც უფრო აშკარად აღიარებს იგი თავის მიზნად გამდიდრებას.

რაც უფრო ნაკლებ დახელოვნებასა და ძალ-ღონეს მოითხოვს ხელით მუშაობა, ე.ი. რაც უფრო ვითარდება თანამედროვე მრეწველობა, მით უფრო მეტად იდევნება მამაკაცის შრომა ქალისა და ბავშვის შრომით. მუშათა კლასისათვის არავითარი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა აღარა აქვს სქესისა და ასაკის განსხვავებას. არსებობს მხოლოდ სამუშაო ინსტრუმენტები, რომელნიც ასაკისა და სქესის მიხედვით სხვადასხვა ხარჯებს იწვევენ.

როგორც კი თავდება მუშის ექსპლოატაცია მეფაბრიკის მიერ და მუშა თავის ხელფასს ნაღდად ღებულობს, მას თავს ესხმიან ბურჟუაზიის სხვა ნაწილები: სახლის პატრონი, მედუქნე, მევახშე და სხვა.

საშუალო წოდების დაბალი ფენები: წვრილი მრეწველები, ვაჭრები და რანტიეები, ხელოსნები და გლეხები, – ყველა ეს კლასი პროლეტარიატის რიგებში ექცევიან, ნაწილობრივ იმის გამო, რომ მათი პატარა კაპიტალი საკმაო არ არის მსხვილი სამრეწველო წარმოებისათვის და იგი ვერ უძლებს უფრო მსხვილი კაპიტალისტების კონკურენციას, ნაწილობრივ იმიტომ, რომ მათს ხელმარჯვეობას ფასი ეკარგება წარმოების ახალი წესების მეოხებით. ასე გროვდება პროლეტარიატი მოსახლეობის ყველა კლასიდან.

პროლეტარიატი გადის განვითარების სხვადასხვა საფეხურს. პროლეტარიატის ბრძოლა ბურჟუაზიის წინააღმდეგ პროლეტარიატის დღიდანვე იწყება.

თავდაპირველად ბრძოლას ეწევიან ცალკეული მუშები, მერე ერთი ფაბრიკის მუშები, შემდეგ შრომის ერთი დარგის მუშები ერთ განსაზღვრულ ადგილას ცალკეული ბურჟუას წინააღმდეგ, რომელიც მათ უშუალოდ უწევს ექსპლოატაციას. ისინი შეტევას აწარმოებენ არა მარტო ბურჟუაზიულ წარმოებით ურთიერთობათა წინააღმდეგ, არამედ თვით წარმოების იარაღების წინააღმდეგაც; ისინი სპობენ უცხოურ საქონელს, რომელიც მათ კონკურენციას უწევს, ამტვრევენ მანქანებს, ცეცხლს უკიდებენ ფაბრიკებს, ცდილობენ აღადგინონ შუა საუკუნეების მუშის დაკარგული მდგომარეობა.

ამ საფეხურზე მუშები წარმოადგენენ მთელ ქვეყანაში გაფანტულ და კონკურენციის გამო დაქუცმაცებულ მასას. მუშათა მასობრივი შემჭიდროება ჯერ კიდევ არ არის შედეგი მათი საკუთარი გაერთიანებისა, არამედ შედეგია ბურჟუაზიის გაერთიანებისა: ბურჟუაზიამ თავისი საკუთარი პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად მთელი პროლეტარიატი მოძრაობაში უნდა მოიყვანოს და ამას იგი დროებით ახერხებს კიდეც. მაშასადამე, ამ საფეხურზე პროლეტარები ებრძვიან არა თავიანთ მტრებს, არამედ თავიანთი მტრების მტრებს, აბსოლუტური მონარქიის ნაშთებს, მიწათმფლობელებს, არამრეწველ ბურჟუებს, წვრილ ბურჟუებს. ამრიგად, მთელი ისტორიული მოძრაობა ბურჟუაზიის ხელშია თავმოყრილი; ყო-

ველი გამარჯვება, ასეთ პირობებში მიღწეული, ბურჟუაზიის გამარჯვებას წარმოადგენს.

მაგრამ მრეწველობის განვითარებასთან ერთად არა მარტო რიცხობრივად მატულობს პროლეტარიატი; იგი უფრო დიდ მასად მჭიდროვდება, მისი ძალა იზრდება და ამ ძალას იგი უფრო და უფრო გრძნობს. ინტერესები და ცხოვრების პირობები პროლეტარიატის შიგნით სულ უფრო და უფრო გათანაბრებული ხდება, რამდენადაც მანქანა უფრო და უფრო აქარწყლებს შრომის სხვადასხვაობას და თითქმის ყველგან ერთნაირად დაბალ დონეზე ჩამოჰყავს ხელფასი. მზარდი კონკურენცია ბურჟუებსა და ერთმანეთს შორის და აქედან წარმომდგარი სავაჭრო კრიზისები უფრო და უფრო მერყევს ხდიან მუშების ხელფასს; სულ უფრო და უფრო სწრაფი განვითარებით მიმავალი შეუწყვეტელი გაუმჯობესება მანქანებისა სულ უფრო და უფრო ნაკლებ უზრუნველყოფილს ხდის მუშების მთელ საარსებო მდგომარეობას; შეჯახებანი ცალკეულ მუშასა და ცალკეულ ბურჟუას შორის სულ უფრო და უფრო იღებენ ორი კლასის შეჯახებათა ხასიათს. მუშები იწყებენ იმით, რომ კოალიციებს* ადგენენ ბურჟუების წინააღმდეგ, ერთიანდებიან თავიანთი ხელფასის დასაცავად. ისინი მუდმივ ასოციაციებსაც კი აარსებენ იმისათვის, რომ სახსრებით უზრუნველყონ თავიანთი თავი შესაძლებელ შეტაკებათა შემთხვევაში. ალაგ-ალაგ ბრძოლა აშკარა აჯანყებად იქცევა.

მუშები დროდადრო იმარჯვებენ, მაგრამ ეს გამარჯვებები მხოლოდ წარმავალია. მათი ბრძოლის ნამდვილ შედეგს წარმოადგენს არა უშუალო წარმატება, არამედ მუშების გაერთიანება, რომელიც სულ უფრო და უფრო ფართოდ ვრცელდება. ამას ხელს უწყობენ სულ უფრო და უფრო მზარდი მიმოსვლის საშუალებანი, რომელთაც მსხვილი მრეწველობა ქმნის და რომელნიც ერთმანეთთან აკავშირებენ სხვადასხვა ადგილის მუშებს. მხოლოდ ეს დაკავშირებაა საჭირო, რომ მრავალი ადგილობრივი ბრძოლა, რომელსაც ყველგან ერთნაირი ხასიათი აქვს, ცენტრალიზებულ იქნას ერთ ეროვნულ, ერთ კლასობრივ ბრძოლად. ხოლო ყოველი კლასობრივი ბრძოლა პოლიტიკური ბრძოლაა. და იმ გაერთიანებას, რომლისთვისაც შუა საუკუნეების მოქალაქეებს, მათი სასოფლო გზების არსებობისას, საუკუნეები სჭირდებოდათ, თანამედროვე პროლეტარები, რკინიგზების მეოხებით, რამდენსამე წელიწადში ახორციელებენ.

პროლეტარების ეს ორგანიზაცია კლასად, და ამით – პოლიტიკურ პარტიად, ყოველ წუთს კვლავ ირღვევა თვით მუშებს შორის არსებული კონკურენციით. მაგრამ იგი ისევ აღმოცენდება ხოლმე, ყოველთვის უფრო ძლიერად, უფრო მტკიცედ, უფრო ძალუმად. იგი სარგებლობს ბურჟუაზიის შიგნით არსებული განხეთქილებით და აიძულებს, რომ კანონმდებლობის წესით აღიარებულ იქნას მუშათა ცალკეული ინტერესები. ასე წარმოიშვა, მაგალითად, ათსაათიანი სამუშაო დღის კანონი ინგლისში.

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში სიტყვა „კოალიციებს“ შემდეგ ჩამატებულია: „(პროფესიულ კავშირებს)“. 1974 წლის გამოცემის რედ.

საერთოდ ის შეჯახებანი, რაც ძველი საზოგადოების შიგნით ხდება, ბევრნაირად უწყობენ ხელს პროლეტარის განვითარების მსვლელობას. ბურჟუაზია განუწყვეტელ ბრძოლას ეწევა: ჯერ – არისტოკრატიის წინააღმდეგ, შემდეგ – თვით ბურჟუაზიის იმ ნაწილების წინააღმდეგ, რომელთა ინტერესები ეწინააღმდეგება მრეწველობის პროგრესს; და ყოველთვის – ყველა უცხო ქვეყნის ბურჟუაზიის წინააღმდეგ. ყველა ამ ბრძოლაში იგი იძულებულია პროლეტარიატს მიმართოს, დახმარებისათვის მოუწოდოს და ამგვარად იგი პოლიტიკურ მოძრაობაში ჩაითრიოს. მაშასადამე, იგი თვითონ აწვდის პროლეტარიატს თავისი საკუთარი განათლების ელემენტებს*, ე. ი. აძლევს იარაღს თვით საკუთარი თავის წინააღმდეგ.

შემდეგ, როგორც დავინახეთ, გაბატონებული კლასის მთელი შემადგენელი ნაწილები, მრეწველობის პროგრესის გამო, პროლეტარიატის რიგებში ექცევიან ან, ყოველ შემთხვევაში, მათი საარსებო პირობები საფრთხეში ვარდება. ამათაც შეაქვთ პროლეტარიატში განათლების დიდძალი ელემენტები.

დასასრულ, იმ პერიოდებში, როდესაც კლასთა ბრძოლა გადამწყვეტ მომენტს უახლოვდება, დაშლის პროცესი გაბატონებული კლასის შიგნით, მთელი ძველი საზოგადოების შიგნით, ისეთ მძაფრ, ისეთ მწვავე ხასიათს ღებულობს, რომ გაბატონებული კლასის მცირე ნაწილი ეთიშება ამ კლასს და უერთდება რევოლუციურ კლასს, იმ კლასს, რომელსაც მომავალი ეკუთვნის. ამიტომ, როგორც წინათ თავადაზნაურობის ნაწილი ბურჟუაზიის მხარეზე გადადიოდა, ისევე დღეს ბურჟუაზიის ნაწილი პროლეტარიატის მხარეზე გადადის, სახელდობრ იმ ბურჟუა-იდეოლოგების ნაწილი, რომელნიც მთელი ისტორიული მოძრაობის თეორიულ გაგებამდე ამაღლდნენ.

ყველა იმ კლასიდან, რომელიც ამჟამად ბურჟუაზიას უპირისპირდება, მხოლოდ პროლეტარიატია ნამდვილად რევოლუციური კლასი. დანარჩენი კლასები უძლურდებიან და ისპობიან მსხვილი მრეწველობის განვითარებასთან ერთად, პროლეტარიატი კი ამ მრეწველობის საკუთარი პროდუქტია.

საშუალო წოდებანი: წვრილი მრეწველი, წვრილი ვაჭარი, ხელოსანი, გლეხი, – ყველა ესენი ებრძვიან ბურჟუაზიას, რათა დაღუპვისაგან იხსნან თავიანთი არსებობა საშუალო წოდებათა სახით. მაშასადამე, ისინი არიან არა რევოლუციონერები, არამედ კონსერვატორები. კიდევ მეტიც, – ისინი რეაქციონერები არიან: ისინი ცდილობენ ისტორიის ჩარხი უკან მიატრიალონ. თუ ისინი რევოლუციონერები არიან, – ეს იმდენად, რამდენადაც მათ მოელით პროლეტარიატის რიგებში გადასვლა, რამდენადაც ისინი იცავენ თავიანთ არა ახლანდელ ინტერესებს, არამედ სამერმისო ინტერესებს, რამდენადაც ისინი ტოვებენ თავიანთ საკუთარ თვალსაზრისს, რათა პროლეტარიატის თვალსაზრისზე დადგნენ.

---

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვებისა: „თავისი საკუთარი განათლების ელემენტებს" დაბეჭდილია: „თავისი საკუთარი პოლიტიკური და საერთო განათლების ელემენტებს". 1974 წლის გამოცემის რედ.

ლუმპენპროლეტარიატს, ძველი საზოგადოების ყველაზე დაბალი ფენების ლპობის ამ პასიურ ნაყოფს, პროლეტარული რევოლუცია ალაგ-ალაგ მოძრაობაში ჩაითრევს, მაგრამ მთელი თავისი საარსებო მდგომარეობის მიხედვით მას უფრო ის მიდრეკილება აქვს, რომ რეაქციული ინტრიგებისათვის გაჰყიდოს თავი.

ძველი საზოგადოების საარსებო პირობები უკვე მოსპობილია პროლეტარიატის საარსებო პირობებში. პროლეტარი მოკლებულია საკუთრებას; მის ურთიერთობას ცოლთან და შვილებთან საერთო აღარაფერი აქვს ბურჟუაზიულ ოჯახურ ურთიერთობასთან; თანამედროვე სამრეწველო შრომამ, თანამედროვე დამონებამ, რომელიც ერთნაირია როგორც ინგლისში, ისე საფრანგეთში, როგორც ამერიკაში, ისე გერმანიაში, მოაცალა პროლეტარს ყოველივე ეროვნული ხასიათი. კანონები, მორალი სარწმუნოება მისთვის ასევე მხოლოდ ბურჟუაზიული ცრუ აზრებია, რომელთა უკან ბურჟუაზიული ინტერესები იმალება.

ყველა წინანდელი კლასი, როცა ბატონობას დაეუფლებოდა, ცდილობდა უკვე მოპოვებული საარსებო მდგომარეობა იმით უზრუნველეყო, რომ მთელ საზოგადოებას უქვემდებარებდა თავის შეძენა-გამდიდრების პირობებს. პროლეტარებს კი მხოლოდ მაშინ შეუძლიათ საზოგადოებრივი მწარმოებლური ძალების დაპყრობა, როდესაც ისინი მოსპობენ თავიანთ საკუთარ, აქამდე არსებულ მისაკუთრების წესს და ამით მოსპობენ მისაკუთრების მთელ აქამდე არსებულ წესსაც. პროლეტარებს თავიანთი არაფერი გააჩნდათ, რაც მათ უნდა დაიცვან. მათ უნდა დაანგრიონ ყოველგვარი, რაც დღემდე იცავდა და უზრუნველყოფდა კერძო საკუთრებას.

აქამდე არსებული ყველა მოძრაობა იყო მოძრაობა უმცირესობისა ან უმცირესობის სასარგებლოდ. პროლეტარული მოძრაობა არის თავისთავადი მოძრაობა დიდძალი უმრავლესობისა დიდძალი უმრავლესობის სასარგებლოდ. პროლეტარიატი, თანამედროვე საზოგადოების ეს ყველაზე დაბალი ფენა, ვერ წამოდგება, ვერ გაიმართება წელში უიმისოდ, თუ ამასთანავე გაცამტვერებული არ იქნა იმ ფენების ზედნაშენი, რომელნიც ოფიციალურ საზოგადოებას შეადგენენ.

თუ შინაარსით არა, ფორმის მოხედვით მაინც პროლეტარიატის ბრძოლა ბურჟუაზიის წინააღმდეგ უწინარეს ყოვლისა ეროვნული ბრძოლაა. თვითეული ქვეყნის პროლეტარიატმა, რასაკვირველია, პირველად თავის საკუთარ ბურჟუაზიას უნდა მოუღოს ბოლო.

როდესაც პროლეტარიატის განვითარების ყველაზე ზოგად ფრაზებს აღვნიშნავდით, ჩვენ კვალდაკვალ მივყვებოდით მეტ-ნაკლებ ფარულ სამოქალაქო ომს არსებული საზოგადოების შიგნით იმ მომენტამდე, როდესაც იგი აშკარა რევოლუციად იფეთქებს და როდესაც ბურჟუაზიის ძალდატანებითი დამხობის გზით პროლეტარიატი თავის ბატონობას ამყარებს.

როგორც ვნახეთ, აქამდე არსებული ყველა საზოგადოება დამყარებული იყო წინააღმდეგობაზე მჩაგვრელსა და დაჩაგრულ კლასებს შორის. მაგრამ რათა შესაძლო იყოს რომელიმე კლასის დაჩაგვრა, საჭიროა ისეთი პირობების უზრუნველყოფა, რომლებშიც მონური არსებობა მაინც შეეძლოს ამ კლასს. ყმა ავიდა

კომუნის წევრის მდგომარეობამდე ბატონყმობის დროს, ისე როგორც ფეოდალური აბსოლუტიზმის უღელქვეშ მყოფი წვრილი ბურჟუა ავიდა ბურჟუას მდგომარეობამდე. პირიქით, თანამედროვე მუშა, ნაცვლად იმისა, რომ მრეწველობის პროგრესთან ერთად მაღლა იწევდეს, სულ უფრო და უფრო ეშვება თავის კლასის საარსებო პირობებზე დაბლა. მუშა იქცევა პაუპერად, და პაუპერიზმი უფრო სწრაფად იზრდება, ვიდრე მოსახლეობა და სიმდიდრე. ამით აშკარა ხდება, რომ ბურჟუაზიას არ შესწევს უნარი დარჩეს მეტხანს საზოგადოების გაბატონებულ კლასად და თავისი კლასის საარსებო პირობები საზოგადოებას მოახვიოს თავს, როგორც მომწესრიგებელი კანონი. მას უნარი არ შესწევს იბატონოს, იმიტომ რომ მას არ შესწევს უნარი უზრუნველყოს თავისი მონისათვის არსებობის მონური დონეც კი, იმიტომ რომ იგი იძულებულია ისეთ მდგომარეობამდე დააქვეითებინოს თავი ამ მონას, როდესაც მან ეს მონა უნდა ასაზრდოოს, ნაცვლად იმისა, რომ თვითონ ღებულობდეს იმისგან საზრდოს. საზოგადოებას აღარ შეუძლია უკვე ბურჟუაზიის ბატონობის ქვეშ ცხოვრება, ე. ი. ბურჟუაზიის არსებობა უკვე შეუთავსებელია საზოგადოების არსებობასთან.

ბურჟუაზიული კლასის არსებობისა და ბატონობის ძირითად პირობას წარმოადგენს სიმდიდრის დაგროვება კერძო პირების ხელში, კაპიტალის შექმნა და გადიდება; კაპიტალის არსებობის პირობას შეადგენს დაქირავებული შრომა. დაქირავებული შრომა დამყარებულია მარტოოდენ მუშების კონკურენციაზე ერთმანეთს შორის. მრეწველობის პროგრესი, რისი ძალაუნებური მატარებელიც არის ბურჟუაზია, რომელიც უძლურია წინააღმდეგობა გაუწიოს ამ პროგრესს, მუშების იმ განცალკევების ნაცვლად, რასაც მათი კონკურენცია იწვევს, ქმნის მუშების რევოლუციურ გაერთიანებას ასოციაციის საშუალებით. მაშასადამე, მსხვილი მრეწველობის განვითარებასთან ერთად ბურჟუაზიას ფეხქვეშ ეცლება თვით ის საფუძველი, რომელზედაც იგი პროდუქტებს აწარმოებს და ისაკუთრებს. იგი უწინარეს ყოვლისა თავის საკუთარ მესაფლავეებს წარმოშობს. ბურჟუაზიის დამხობა და პროლეტარიატის გამარჯვება თანაბრად გარდუვალია.

II

პროლეტარები და კომუნისტები

რა დამოკიდებულება აქვთ კომუნისტებს პროლეტარებთან საერთოდ?

კომუნისტები არ წარმოადგენენ რაიმე განსაკუთრებულ პარტიას, რომელიც უპირისპირდებოდეს სხვა მუშათა პარტიებს.

მათ არ აქვთ არავითარი ისეთი ინტერესები, რომლებიც განცალკევებული იყოს მთელი პროლეტარიატის ინტერესებისაგან.

ისინი არ აყენებენ არავითარ განსაკუთრებულ* პრინციპებს, რომელთა თანახმად მათ პროლეტარული მოძრაობის ჩამოყალიბება სურდეთ.

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვისა „განსაკუთრებულ“ ნათქვამია

კომუნისტები მხოლოდ იმით განირჩევიან დანარჩენი პროლეტარული პარტიებისაგან, რომ, ერთი მხრივ, პროლეტარების სხვადასხვა ეროვნულ ბრძოლაში ისინი წინ აყენებენ და იცავენ მთელი პროლეტარიატის საერთო, ეროვნებისაგან დამოუკიდებელ, ინტერესებს და, მეორე მხრივ, იმით, რომ განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე, რომლებსაც გაივლის ბრძოლა პროლეტარიატსა და ბურჟუაზიას შორის, ისინი მუდამ ერთობლივი მოძრაობის ინტერესებს იცავენ.

მაშასადამე, პრაქტიკულად კომუნისტები წარმოადგენენ ყველა ქვეყნის მუშათა პარტიების ყველაზე გამბედავ, მოძრაობისადმი მუდამ წინ წამბიძგებელ* ნაწილს; ხოლო თეორიულად მათ ის უპირატესობა აქვთ პროლეტარიატის დანარჩენ მასასთან შედარებით, რომ ესმით პროლეტარული მოძრაობის პირობები, მსვლელობა და საერთო შედეგები.

კომუნისტების უახლოესი მიზანი იგივეა, რაც ყველა დანარჩენი პროლეტარული პარტიისა: პროლეტარიატის ჩამოყალიბება კლასად, ბურჟუაზიის ბატონობის დამხობა, პოლიტიკური ძალაუფლების დაპყრობა პროლეტარიატის მიერ.

კომუნისტების თეორიული დებულებანი სრულიადაც არ ემყარებიან ისეთ იდეებს, პრინციპებს, რომლებიც გამოუგონია თუ აღმოუჩენია მსოფლიოს ამა თუ იმ რეფორმატორს.

ისინი მხოლოდ არსებული კლასობრივი ბრძოლის ფაქტიური ვითარების, ჩვენ თვალწინ წარმოებული ისტორიული მოძრაობის საყოველთაო გამოხატულებას წარმოადგენენ. საკუთრების დღემდე არსებულ ურთიერთობათა მოსპობა სრულიადაც არ შეადგენს კომუნიზმის დამახასიათებელ ნიშანს.

საკუთრების ყველა ურთიერთობა ყოველთვის განიცდიდა მუდმივ ისტორიულ ცვლილებას, მუდმივ ისტორიულ გადასხვაფერებას.

საფრანგეთის რევოლუციამ, მაგალითად, ფეოდალური საკუთრება მოსპო ბურჟუაზიული საკუთრების სასარგებლოდ.

კომუნიზმის განმასხვავებელ ნიშანს შეადგენს არა საერთოდ საკუთრების მოსპობა, არამედ ბურჟუაზიული საკუთრების მოსპობა.

მაგრამ თანამედროვე ბურჟუაზიული კერძო საკუთრება არის უკანასკნელი და უსრულესი გამოხატულება პროდუქტთა ისეთი წარმოების და მისაკუთრებისა, რომელიც დამყარებულია კლასობრივ წინააღმდეგობაზე, ერთის მიერ მეორის ექსპლოატაციაზე**.

ამ აზრით კომუნისტებს შეუძლიათ თავიანთი თეორია ერთი დებულებით გამოსახონ: კერძო საკუთრების მოსპობა.

„სექტანტურ“: 1974 წლის გამოცემის რედ.

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვებისა „მოძრაობისადმი მუდამ წინ წამბიძგებელ“ დაბეჭდილია: „მუდამ წინ წამბიძგებელ“: 1974 წლის გამოცემის რედ.

** 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვებისა: „ერთის მიერ მეორის ექსპლოატაციაზე“ დაბეჭდილია: „უმცირესობის მიერ უმრავლესობის ექსპლოატაციაზე“: 1974 წლის გამოცემის რედ.

ჩვენ, კომუნისტებს, გვისაყვედურებდნენ – თქვენ გსურთ მოსპოთ პირადად შეძენილი, თავისი შრომით მოპოვებული საკუთრება, რომელიც ყოველი პირადი თავისუფლების, მოქმედებისა და თავისთავადობის საფუძველს შეადგენსო.

შრომით მოპოვებული, პირადად შეძენილი, პირადად მონაგარი საკუთრება! ხომ არ ლაპარაკობთ თქვენ წვრილბურჟუაზიულ, წვრილგლეხურ საკუთრებაზე, რომელიც წინ უძღოდა ბურჟუაზიულ საკუთრებას? ჩვენ არ გვჭირდება მისი მოსპობა, – მრეწველობის განვითარებამ მოსპო იგი და ყოველდღიურად სპობს მას.

ან, იქნებ, თქვენ თანამედროვე ბურჟუაზიულ კერძო საკუთრებაზე ლაპარაკობთ?

მაგრამ განა დაქირავებული შრომა, პროლეტარის შრომა უქმნის მას საკუთრებას? სრულიადაც არა. იგი ქმნის კაპიტალს, ე. ი. საკუთრებას, რომელიც დაქირავებული შრომის ექსპლოატაციას ეწევა და რომელსაც მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეუძლია გადიდდეს, როდესაც ქმნის ახალ დაქირავებულ შრომას, რათა ხელახლა გაუწიოს მას ექსპლოატაცია. თავისი დღევანდელი სახით საკუთრება მოძრაობს კაპიტალისა და დაქირავებული შრომის დაპირისპირების ფარგლებში. განვიხილოთ ამ დაპირისპირების ორივე მხარე.

კაპიტალისტად ყოფნა ნიშნავს არა მარტო წმინდა პირადი, არამედ აგრეთვე საზოგადოებრივი მდგომარეობის დაკავებას წარმოებაში. კაპიტალი კოლექტიური პროდუქტია, და მისი ამოძრავება შეიძლება მხოლოდ საზოგადოების მრავალი წევრის ერთად მოქმედებით, ხოლო საბოლოო ანგარიშით – საზოგადოების ყველა წევრის ერთად მოქმედებით.

ამრიგად, კაპიტალი არის არა პირადი, არამედ საზოგადოებრივი ძალა.

მაშასადამე, თუ კაპიტალი კოლექტიურ, საზოგადოების ყველა წევრის კუთვნილ საკუთრებად გადაიქცევა, ეს არ იქნება პირადი საკუთრების გადაქცევა საზოგადოებრივ საკუთრებად. შეიცვლება მხოლოდ საზოგადოებრივი ხასიათი საკუთრებისა. ის დაკარგავს თავის კლასობრივ ხასიათს.

გადავიდეთ დაქირავებულ შრომაზე.

დაქირავებული შრომის საშუალო ფასი არის მინიმუმი ხელფასისა, ე. ი. ჯამი საარსებო საშუალებათა, რომლებიც საჭიროა, რომ მუშას როგორც მუშას სიცოცხლე შეუნარჩუნოს. მაშასადამე, ის, რასაც დაქირავებული მუშა ისაკუთრებს თავისი მოქმედებით, კმარა მხოლოდ იმისათვის, რომ მისი ღატაკური სიცოცხლე იქნას კვლავწარმოებული. ჩვენ სრულიადაც არ გვინდა მოვსპოთ პირადი მისაკუთრება შრომის პროდუქტებისა, რომლებიც საჭიროა უშუალოდ სიცოცხლის კვლავწარმოებისათვის, მისაკუთრება, რომელიც არ ტოვებს არავითარ წმინდა შემოსავალს, რასაც შეეძლო მოეცა ძალაუფლება სხვის შრომაზე. ჩვენ გვინდა მოვსპოთ მხოლოდ ბეჩავი ხასიათი ამ მისაკუთრებისა, როდესაც მუშა მხოლოდ იმისთვის ცხოვრობს, რომ კაპიტალი გაადიდოს, და ცხოვრობს მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ამას გაბატონებული კლასის ინტერესი მოითხოვს.

ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში ცოცხალი შრომა მარტოოდენ საშუალებაა დაგროვილი შრომის გასადიდებლად. კომუნისტურ საზოგადოებაში კი დაგროვი-

ლი შრომა მხოლოდ საშუალებაა მუშის ცხოვრების პროცესის გასაფართოებლად, გასამდიდრებლად, ხელშესაწყობად.

მაშასადამე, ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში წარსული ბატონობს აწმყოზე, კომუნისტურ საზოგადოებაში კი აწმყო ბატონობს წარსულზე. ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში კაპიტალი თავისთავადი და პიროვნულია, მაშინ როდესაც მშრომელი ინდივიდუმი არათავისთავადი და უპიროვნოა.

და ამ ურთიერთობის მოსპობას ბურჟუაზია უწოდებს პიროვნებისა და თავისუფლების მოსპობას! მართალიც არის. რასაკვირველია, საქმე ეხება ბურჟუაზიული პიროვნების, ბურჟუაზიული თავისთავადობისა და ბურჟუაზიული თავისუფლების მოსპობას.

დღევანდელი ბურჟუაზიული წარმოებითი ურთიერთობის ფარგლებში თავისუფლება ესმით როგორც ვაჭრობის თავისუფლება, ყიდვა-გაყიდვის თავისუფლება.

მაგრამ როდესაც იღუპება ჩარჩობა, იღუპება თავისუფალი ჩარჩობაც. ლათაიებს თავისუფალი ჩარჩობის შესახებ, ისე როგორც ჩვენი ბურჟუაზიის სხვა მაღალფარდოვან სიტყვებს თავისუფლების შესახებ, საერთო აზრი აქვთ მხოლოდ შებოჭვილი ჩარჩობის მიმართ, შუასაუკუნეების დამონებული მოქალაქის მიმართ, მაგრამ არა აქვთ აზრი, როდესაც საქმე შეეხება ჩარჩობის, ბურჟუაზიული წარმოებითი ურთიერთობისა და თვით ბურჟუაზიის მოსპობას კომუნისტების მიერ.

თქვენ თავზარდაცემული ხართ იმის გამო, რომ ჩვენ გვსურს მოვსპოთ კერძო საკუთრება. მაგრამ თქვენს დღევანდელ საზოგადოებაში კერძო საკუთრება უკვე მოსპობილია მის წევრთა ცხრა მეათედისათვის; იგი არსებობს სწორედ იმის მეოხებით, რომ არ არსებობს ცხრა მეათედისათვის. მაშასადამე, თქვენ იმას გვისაყვედურებთ, რომ ჩვენ გვსურს მოვსპოთ ის საკუთრება, რომელიც აუცილებელ პირობად გულისხმობს იმას, რომ საზოგადოების დიდ უმრავლესობას არ გააჩნია საკუთრება.

ერთი სიტყვით, თქვენ იმას გვისაყვედურებთ, რომ ჩვენ გვსურს მოვსპოთ თქვენი საკუთრება. დიახ, ეს ჩვენ მართლაც გვსურს.

იმ წუთიდან, როდესაც შრომა ვეღარ გადაიქცევა კაპიტალად, ფულად, მიწის რენტად, მოკლედ – იმ საზოგადოებრივ ძალად, რომელიც შეიძლება მონოპოლიზებულ იქნას, ე. ი. იმ წუთიდან, როდესაც პირადი საკუთრება ვეღარ გადაიქცევა ბურჟუაზიულ საკუთრებად, – აი იმ წუთიდან პიროვნება მოსპობილიაო, აცხადებთ თქვენ.

მაშასადამე, თქვენ თვითონ აღიარებთ, რომ პიროვნებად სხვას არავის გულისხმობთ, გარდა ბურჟუასი, ბურჟუაზიული მესაკუთრისა. ეს პიროვნება კი, რასაკვირველია, უნდა მოისპოს.

კომუნიზმი არავის არ ართმევს საზოგადოებრივი პროდუქტების მისაკუთრების შესაძლებლობას, იგი მხოლოდ იმის შესაძლებლობას ართმევს, რომ ამის მისაკუთრების შემწეობით დაიმონონ სხვისი შრომა.

გვეკამათებოდნენ, კერძო საკუთრების მოსპობასთან ერთად მოისპობა ყოველივე საქმიანობა და საყოველთაო სიზარმაცე გამეფდებაო.

ეს რომ ასე იყოს, ბურჟუაზიული საზოგადოება დიდი ხანია უნდა დაღუპულიყო სიზარმაცის გამო, ვინაიდან აქ ის, ვინც შრომობს, არაფერს იძენს, ხოლო ვინც იძენს, არ შრომობს. ყველა ამგვარი შიში იმ ტავტოლოგიის გამომხატველია, რომ აღარ იქნება დაქირავებული შრომა, რაკი აღარ იქნება კაპიტალი.

ყველა ის შენიშვნა, რომელიც მიმართულია მატერიალური პროდუქტების მისაკუთრებისა და წარმოების კომუნისტური წესის წინააღმდეგ, ვრცელდება გონებრივი შრომის პროდუქტების მისაკუთრებასა და წარმოებაზეც. როგორც კლასობრივი საკუთრების მოსპობა ბურჟუაზიას თვით წარმოების მოსპობად მიაჩნია, ისევე კლასობრივი განათლების მოსპობა მის წარმოდგენაში საერთოდ განათლების მოსპობას ნიშნავს.

განათლება, რომლის დაკარგვას ის დასტირის, დიდძალი უმრავლესობისათვის მანქანის დანამატად გადაქცევას ნიშნავს.

მაშ ნუ გვედავებით, რამდენადაც თქვენ ბურჟუაზიული საკუთრების მოსპობას ზომავთ თანახმად თქვენი ბურჟუაზიული შეხედულებისა თავისუფლების, განათლების, სამართლის და სხვ. შესახებ. თვით თქვენი იდეები ბურჟუაზიული წარმოებითი ურთიერთობის და ბურჟუაზიული საკუთრების ურთიერთობის ნაყოფია, ისევე როგორც თქვენი სამართალი მხოლოდ კანონად გამოცხადებული ნება-სურვილია თქვენი კლასისა, ნება-სურვილი, რომლის შინაარსი თქვენი კლასის ცხოვრების მატერიალური პირობებითაა განსაზღვრული.

მიკერძოებულ წარმოდგენას, რომლის წყალობითაც თქვენ თქვენს წარმოებითსა და საკუთრების ურთიერთობას ისტორიული, წარმოების განვითარების მსვლელობაში წარმავალი ურთიერთობიდან ბუნებისა და გონების მარადიული კანონებად აქცევთ, – ამ მიკერძოებულ წარმოდგენას თქვენ იზიარებთ ყველა წინათ გაბატონებულ და დაღუპულ კლასთან ერთად. რასაც თქვენ მიმხვდარი ხართ ანტიკური საკუთრების შესახებ, რასაც თქვენ მიმხვდარი ხართ ფეოდალური საკუთრების შესახებ, იმის მიხვედრას თქვენ ვეღარ ბედავთ ბურჟუაზიული საკუთრების მიმართ.

ოჯახის მოსპობა! თვით უკიდურესი რადიკალებიც კი აღშფოთებული არიან კომუნისტების ამ საზიზღარი განზრახვის გამო.

რაზეა დამყარებული თანამედროვე ბურჟუაზიული ოჯახი? კაპიტალზე, კერძო შენაძენზე. სავსებით განვითარებული სახით იგი მხოლოდ ბურჟუაზიისათვის არსებობს; მაგრამ იგი თავის დამატებას პოულობს პროლეტართა იძულებითს უოჯახობაში და საჯარო პროსტიტუციაში.

ბურჟუას ოჯახი ბუნებრივად ისპობა მისი ამ დამატების მოსპობასთან ერთად, და ორივენი გაქრებიან კაპიტალის გაქრობასთან ერთად.

ან იმას ხომ არ გვისაყვედურებთ, რომ ჩვენ გვსურს მოვსპოთ ბავშვების ექსპლოატაცია მშობლების მიერ? ჩვენ ვაღიარებთ ამ დანაშაულს.

მაგრამ თქვენ ამტკიცებთ, რომ ჩვენ ვსპობთ ადამიანისათვის უძვირფასეს ურთიერთობას, როდესაც შინაური აღზრდის ადგილას ვამყარებთ საზოგადოებრივ აღზრდას.

მაგრამ განა თქვენებური აღზრდა კი არ არის საზოგადოების მიერ განსაზღვრული? განა იგი არაა განსაზღვრული იმ საზოგადოებრივი ურთიერთობით, რომელშიც თქვენ ზრდით, არაა განსაზღვრული საზოგადოების პირდაპირი ან არაპირდაპირი ჩარევით სკოლის მეშვეობით და ა. შ.? კომუნისტები როდი თხზავენ საზოგადოების გავლენას აღზრდაზე; ისინი მხოლოდ ცვლიან ამ აღზრდის ხასიათს, აცლიან მას გაბატონებული კლასის გავლენას.

ბურჟუაზიული ყბედობა ოჯახსა და აღზრდაზე, მშობლებისა და შვილების ნაზ ურთიერთობაზე მით უფრო ზიზღის მომგვრელი უფრო ხდება, რაც უფრო ირღვევა მსხვილი მრეწველობის წყალობით ყოველგვარი ოჯახური კავშირი პროლეტარებისათვის და შვილები უბრალო სავაჭრო საგნებად და სამუშაო იარაღებად იქცევიან.

მაგრამ თქვენ, კომუნისტებს, რომ ცოლების ერთობის შემოღება გსურთ, – ერთხმად მოგვყვირის მთელი ბურჟუაზია.

ბურჟუაზია თავის ცოლს უცქერის როგორც წარმოების უბრალო იარაღს. მას ესმის, რომ წარმოების იარაღები საერთო გამოყენების საგანი უნდა გახდეს, და, რასაკვირველია, სხვანაირად არ შეუძლია იფიქროს, თუ ეს ერთობა ასევე ქალების ხვედრადაც არ წარმოიდგინა.

მას აზრადაც არ მოსდის, რომ ლაპარაკია სწორედ ქალის ისეთი მდგომარეობის მოსპობაზე, როდესაც იგი წარმოების უბრალო იარაღს წარმოადგენს.

მართლაცდა, მეტად სასაცილოა ჩვენი ბურჟუების მაღალზნეობრივი ძრწოლა, თითქოს კომუნისტებში ოფიციალური საზიარო ცოლობა არსებობდეს. კომუნისტებს არ სჭირდებათ საზიარო ცოლობის შემოღება, იგი თითქმის მუდამ არსებობდა.

ჩვენი ბურჟუები, რომლებიც არ კმაყოფილდებიან იმით, რომ მათ განკარგულებაში არიან მათი მუშების ცოლები და ქალიშვილები, ოფიციალურ პროსტიტუციაზე რომ სულაც არაფერი ვთქვათ, განსაკუთრებულ სიამოვნებას მაშინ იმაში პოვებენ, რომ ერთმანეთის ცოლები შეაცდინონ ხოლმე.

ბურჟუაზიული ქორწინება სინამდვილეში საზიარო ცოლობას წარმოადგენს. კომუნისტებისათვის დიდ-დიდი ის თუ შეიძლება ესაყვედურნათ, რომ ამ ფარისევლურად დამალული საზიარო ცოლების მაგივრად მათ თითქოს სურთ შემოიღონ ოფიციალური, აშკარა საზიარო ცოლობა. თუმცაღა თავისთავად იგულისხმება, რომ დღევანდელი წარმოებითი ურთიერთობის მოსპობასთან ერთად მოისპობა აგრეთვე იქიდან გამომდინარე საზიარო ცოლობა, ე. ი. გაქრება ოფიციალური და არაოფიციალური პროსტიტუცია.

შემდეგ, კომუნისტებს უსაყვედურებენ, რომ მათ სურთ მოსპონ სამშობლო, ეროვნება.

მუშებს არა აქვთ სამშობლო. მათ არ შეიძლება წაართვათ ის, რაც არა აქვთ. რადგან პროლეტარიატმა უწინარეს ყოვლისა უნდა დაიპყროს პოლიტიკური ბატონობა, ამაღლდეს ეროვნული კლასის მდგომარეობამდე*, ჩამოყალიბდეს ერად, თუმცა თვით იგი ჯერ კიდევ ეროვნულია, მაგრამ სრულიადაც არა იმ აზრით, როგორც ეს ბურჟუაზიას ესმის.

ხალხთა ეროვნული განკერძოება და დაპირისპირებანი უფრო და უფრო ქრებიან, რაც უფრო ვითარდება ბურჟუაზია, იქმნება ვაჭრობის თავისუფლება, მსოფლიო ბაზარი, სამრეწველო წარმოების ერთიანობა და მისი შესაფერი ცხოვრების პირობები.

პროლეტარიატის ბატონობა კიდევ უფრო დააჩქარებს მათ გაქრობას. შეერთებული მოქმედება, ცივილიზებული ქვეყნებისა მაინც, პროლეტარიატის განთავისუფლების ერთ-ერთი პირველი პირობაა.

იმდენად, რამდენადაც მოისპობა ერთი ინდივიდუუმის ექსპლოატაცია მეორის მიერ, მოისპობა ერთი ერის ექსპლოატაცია მეორის მიერ.

ერის შიგნით კლასთა წინააღმდეგობის მოსპობასთან ერთად მოისპობა ეროვნებათა მტრული დამოკიდებულება ერთმანეთს შორის.

ის ბრალდებანი კომუნიზმის წინააღმდეგ, რაც წამოყენებულია რელიგიური, ფილოსოფიური და საერთოდ იდეოლოგიური თვალსაზრისით, უფრო დაწვრილებითი განხილვის ღირსნი არ არიან.

ნუთუ ღრმააზრიანობაა საჭირო იმის გასაგებად, რომ ადამიანთა ცხოვრების პირობების, მათი საზოგადოებრივი ურთიერთობის, მათი საზოგადოებრივი ყოფიერების ცვლილებასთან ერთად იცვლება აგრეთვე მათი წარმოდგენანი, შეხედულებანი, ცნებანი, – ერთი სიტყვით, იცვლება მათი ცნობიერებაც?

აბა რას ამტკიცებს იდეათა ისტორია, თუ არა იმას, რომ გონებრივი წარმოება გარდაიქმნება ხოლმე მატერიალურ წარმოებასთან ერთად? ამა თუ იმ ხანის გაბატონებული იდეები ყოველთვის იყო მხოლოდ გაბატონებული კლასის იდეები.

ლაპარაკობენ იდეებზე, რომელნიც მთელ საზოგადოებას არევოლუციურებენ; ამით გამოთქვამენ მხოლოდ იმ ფაქტს, რომ ძველი საზოგადოების შიგნით ახალი საზოგადოების ელემენტები წარმოიშვა, რომ ძველი ცხოვრების პირობების დარღვევასთან ერთად ირღვევა ძველი იდეებიც.

როცა ძველმა მსოფლიომ დაცემისაკენ იბრუნა პირი, ძველი რელიგიები ქრისტიანულმა რელიგიამ დაამარცხა. როდესაც მე-18 საუკუნეში ქრისტიანულ იდეებზე იმარჯვებდა განმანათლებელთა იდეები, ფეოდალური საზოგადოება სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლას აწარმოებდა ბურჟუაზიასთან, რომელიც მაშინ კიდევ რევოლუციური იყო. სინდისისა და რელიგიის თავისუფლების იდეები გამოხატავდნენ მხოლოდ თავისუფალი კონკურენციის ბატონობას სინდისის სფეროში.

---

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვებისა: „ამაღლდეს ეროვნული კლასის მდგომარეობამდე“ დაბეჭდილია: „ამაღლდეს ერის წამყვანი კლასის მდგომარეობამდე“. 1974 წლის გამოცემის რედ.

„მაგრამ", გვეტყვიან, „რელიგიური, მორალური, ფილოსოფიური, პოლიტიკური, სამართლის და სხვ. იდეები, რასაკვირველია, იცვლებოდნენ ისტორიული განვითარების მსვლელობაში. ხოლო რელიგია, მორალი, ფილოსოფია, პოლიტიკა, სამართალი მუდამ რჩებოდა მიუხედავად ამ ცვლილებისა.

გარდა ამისა, არსებობენ მარადიული ჭეშმარიტებანი, როგორიც არის თავისუფლება, სამართლიანობა და სხვ., რომლებიც საერთოა ყველა საზოგადოებრივი მდგომარეობისათვის. კომუნიზმი კი სპობს მარადიულ ჭეშმარიტებას, იგი სპობს რელიგიას, მორალს, ნაცვლად იმისა, რომ განაახლოს ისინი; მაშასადამე, იგი ეწინააღმდეგება მთელ დღემდე არსებულ ისტორიულ განვითარებას."

რას ამბობს ეს ბრალდება? დღემდე არსებული ყველა საზოგადოების ისტორია მოძრაობდა კლასების დაპირისპირებათა ფარგლებში, და ეს დაპირისპირებანი სხვადასხვაგვარ სახეს იღებდნენ სხვადასხვა ეპოქაში.

მაგრამ რა ფორმაც უნდა მიეღოთ მათ, საზოგადოების ერთი ნაწილის ექსპლოატაცია მეორის მიერ არის ფაქტი, რომელიც საერთოა ყველა წარსული საუკუნისათვის. ამიტომ არაა საკვირველი, რომ ყველა საუკუნის საზოგადოებრივი ცნობიერება, მთელი მრავალფეროვნებისა და ყველა განსხვავების მიუხედავად, მოძრაობს გარკვეულ საერთო ფორმებში, ისეთ ფორმებში, – ცნობიერების ფორმებში, – რომელნიც სავსებით მოისპობიან მხოლოდ კლასობრივი დაპირისპირების სრულ მოსპობასთან ერთად.

კომუნისტური რევოლუცია ნიშნავს გადაჭრით კავშირის გაწყვეტას ტრადიციულ საკუთრების ურთიერთობასთან; გასაკვირველი არაა, რომ თავისი განვითარების მსვლელობაში იგი გადაჭრით წყვეტს კავშირს ტრადიციულ იდეებთან.

მაგრამ დავანებოთ თავი კომუნიზმის წინააღმდეგ ბურჟუაზიის მიერ წამოყენებულ მოსაზრებებს.

ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ პირველ ნაბიჯს მუშათა რევოლუციაში წარმოადგენს პროლეტარიატის გადაქცევა გაბატონებულ კლასად, დემოკრატიის მოპოვება ბრძოლით.

პროლეტარიატი თავის პოლიტიკურ ბატონობას იმისათვის გამოიყენებს, რომ თანდათან გამოჰგლიჯოს ბურჟუაზიას მთელი კაპიტალი, მოახდინოს წარმოების ყველა იარაღის ცენტრალიზაცია სახელმწიფოს, ე. ი. გაბატონებულ კლასად ორგანიზებული პროლეტარიატის ხელში და რაც შეიძლება სწრაფად გაამრავლოს მწარმოებლურ ძალთა ჯამი.

პირველად, რა თქმა უნდა, ეს შეიძლება მოხდეს მხოლოდ დესპოტური ჩარევით საკუთრების უფლებასა და ბურჟუაზიულ წარმოებით ურთიერთობაში, მაშასადამე, ისეთი ღონისძიებებით, რომელნიც ეკონომიურ თვალსაზრისით არასაკმარისად და გამოუსადეგრად გვეჩვენებიან, მაგრამ მოძრაობის მსვლელობაში თავიანთ თავს გასცილდებიან* და აუცილებელი არიან როგორც საშუალება წარმოების მთელ წესში გადატრიალების მოსახდენად.

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში სიტყვის შემდეგ „ თავიანთ თავს გასცილდებიან" დამატებულია: „აუცილებელს ხდიან ძველ საზოგადოებრივ წყობაზე შემდგომ იერი-

რა თქმა უნდა, ეს ღონისძიებები სხვადასხვა ქვეყნის მიხედვით სხვადასხვანაირი იქნება.

მაგრამ ყველაზე მოწინავე ქვეყნებში შესაძლოა თითქმის ყველგან გამოყენებულ იქნას შემდეგი ღონისძიებები:

1. მიწის საკუთრების ექსპროპრიაცია და მიწის რენტის გამოყენება სახელმწიფო ხარჯების დასაფარავად.
2. მაღალი პროგრესიული გადასახადი.
3. მემკვიდრეობის უფლების გაუქმება.
4. ყველა ემიგრანტისა და მეამბოხის საკუთრების კონფისკაცია.
5. კრედიტის ცენტრალიზაცია სახელმწიფოს ხელში სახელმწიფო კაპიტალისა და განსაკუთრებული მონოპოლიის მქონე ეროვნული ბანკის მეშვეობით.
6. მთელი ტრანსპორტის ცენტრალიზაცია სახელმწიფოს ხელში.
7. სახელმწიფო ფაბრიკების, წარმოების იარაღთა გამრავლება, ყამირების გატეხა და მიწების გაუმჯობესება საერთო გეგმის თანახმად.
8. ერთნაირად სავალდებულო შრომა ყველასათვის, სამრეწველო არმიების შექმნა, განსაკუთრებით მიწათმოქმედებისათვის.
9. მიწათმოქმედების შეერთება მრეწველობასთან, ხელისშეწყობა ქალაქსა და სოფელს შორის განსხვავების თანდათან მოსპობისათვის*.
10. ყველა ბავშვის საზოგადოებრივი და უსასყიდლო აღზრდა. ბავშვთა საფაბრიკო შრომის ახლანდელი ფორმის მოსპობა. აღზრდის შეერთება მატერიალურ წარმოებასთან და ა. შ.

როდესაც განვითარების მსვლელობაში მოისპობა კლასობრივი განსხვავება და მთელი წარმოება ასოციაციაში გაერთიანებულ პიროვნებათა ხელში მოიყრის თავს, მაშინ საჯარო ძალაუფლება დაკარგავს თავის პოლიტიკურ ხასიათს. პოლიტიკური ძალაუფლება, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, არის ერთი კლასის ორგანიზებული ძალადობა მეორე კლასის დასათრგუნავად. თუ პროლეტარიატი ბურჟუაზიის წინააღმდეგ ბრძოლაში აუცილებლად ერთიანდება კლასად, რევოლუციის გზით თავის თავს გაბატონებულ კლასად აქცევს და როგორც გაბატონებული კლასი ძალდატანებით სპობს ძველ წარმოებით ურთიერთობას, – ცხადია, ამ წარმოებით ურთიერთობასთან ერთად, იგი სპობს კლასობრივი დაპი-

---

შებს". 1974 წლის გამოცემის რედ.

* 1848 წლის გამოცემაში – „ქალაქსა და სოფელს შორის დაპირისპირების". 1872 წლის გამოცემაში და შემდგომ გერმანულ გამოცემებში სიტყვა „დაპირისპირების" შეცვლილია სიტყვით „განსხვავების". 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვებისა „ქალაქსა და სოფელს შორის განსხვავების თანდათანობითი მოსპობისათვის ხელისშეწყობა" დაბეჭდილია: „ქალაქსა და სოფელს შორის განსხვავების თანდათანობით მოსპობა მთელ ქვეყანაში მოსახლეობის უფრო თანაბარი განაწილების გზით". 1974 წლის გამოცემის რედ.

რისპირების არსებობის პირობებს, აგრეთვე კლასებს საერთოდ და ამით თავის, როგორც კლასის, საკუთარ ბატონობასაც.

ძველი ბურჟუაზიული საზოგადოების ადგილს მისი კლასებით და კლასობრივი დაპირისპირებით იკავებს ასოციაცია, სადაც თვითეულის თავისუფალი განვითარება ყველას თავისუფალი განვითარების პირობაა.

III

სოციალისტური და კომუნისტური ლიტერატურა

1. რეაქციული სოციალიზმი

a) ფეოდალური სოციალიზმი

საფრანგეთის და ინგლისის არისტოკრატია თავისი ისტორიული მდგომარეობით მოწოდებული იყო ეწერა პამფლეტები თანამედროვე ბურჟუაზიული საზოგადოების წინააღმდეგ, საფრანგეთის 1830 წლის ივლისის რევოლუციაში და ინგლისის მოძრაობაში პარლამენტური რეფორმის სასარგებლოდ[4] ერთხელ კიდევ დაამარცხა იგი საძულველმა მეტიჩარამ. რაიმე სერიოზულ პოლიტიკურ ბრძოლაზე ლაპარაკიც აღარ შეიძლებოდა. მას დარჩა მხოლოდ ლიტერატურული ბრძოლა. მაგრამ სალიტერატურო ასპარეზზედაც შეუძლებელი გახდა რესტავრაციის დროის* ძველი ფრაზებით ლაპარაკი. თანაგრძნობის მოსაპოვებლად არისტოკრატიას უნდა მოეჩვენებინა, რომ იგი ზრუნავს თავის საკუთარ ინტერესებზე და მხოლოდ ექსპლოატირებული მუშათა კლასის ინტერესებისათვის ადგენს თავის საბრალდებო ფაქტს ბურჟუაზიის წინააღმდეგ. ამრიგად, იგი კმაყოფილებას განიცდიდა იმით, რომ სალანძღავ ლექსებს თხზავდა თავის ახალ ბატონზე და ყურში ჩასჩურჩულებდა მას მეტ-ნაკლები ავბედობის წინასწარმეტყველებას.

ამრიგად წარმოიშვა ფეოდალური სოციალიზმი – სანახევროდ გოდება, სანახევროდ პასკვილი, სანახევროდ წარსულის გამოძახილი, სანახევრო მერმისის მუქარა, ზოგჯერ ბურჟუაზიის გულგამგმირავი თავისი მწარე, გონებამახვილი, გესლიანი განაჩენით, მაგრამ ყოველთვის კომიკური შთაბეჭდილების მომხდენი მით, რომ იგი სავსებით მოკლებულია უნარს გაიგოს თანამედროვე ისტორიის მსვლელობა.

პროლეტარიატის სამათხოვრო ჩანთა არისტოკრატიამ ხელში აიღო და დროშად ააფრიალა, რათა თავის გარშემო ხალხი შემოეკრიბა. მაგრამ ყოველთვის, როდესაც მას ხალხი გაჰყვებოდა, მის ზურგზე ძველ ფეოდალურ ღერბს ხედავდა და მაშინვე უკან გარბოდა ხმამაღალი და უპატივცემო ხარხარით.

---

* იგულისხმება არა 1660-1689 წწ. ინგლისის რესტავრაცია, არამედ საფრანგეთის 1814-1830 წწ. რესტავრაცია. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.)

ამ კომედიას თამაშობდა საფრანგეთის ლეგიტიმისტების[5] ნაწილი და „ახალგაზრდა ინგლისი“[6].

როდესაც ფეოდალები ამტკიცებენ, რომ მათი წესი ექსპლოატაციისა სხვა სახის იყო, ვიდრე ბურჟუაზიული ექსპლოატაცია, მათ ავიწყდებათ მხოლოდ, რომ ისინი სრულიად სხვა, ახლა უკვე დრომოჭმულ გარემოებებსა და პირობებში ეწეოდნენ ექსპლოატაციას. როდესაც ისინი ამტკიცებენ, რომ მათი ბატონობის დროს თანამედროვე პროლეტარიატი არ არსებობდა, მათ ავიწყდებათ, რომ სწორედ თანამედროვე ბურჟუაზია იყო აუცილებელი ნაყოფი მათი საზოგადოებრივი წყობილებისა.

თუმცაღა ისინი ძალიან ნაკლებ ფარავენ თავიანთი კრიტიკის რეაქციულ ხასიათს და მათი უმთავრესი ბრალდება ბურჟუაზიის წინააღმდეგ სწორედ ის არის, რომ ბურჟუაზიის რეჟიმის პირობებში ვითარდება კლასი, რომელიც ააფეთქებს მთელს ძველ საზოგადოებრივ წყობილებასო.

ბურჟუაზიას ისინი უფრო მეტად უსაყვედურებენ, რომ მან რევოლუციური პროლეტარიატი წარმოშვა, ვიდრე იმას, რომ საერთოდ პროლეტარიატი წარმოშვა.

ამიტომ პოლიტიკურ პრაქტიკაში ისინი მონაწილეობენ მუშათა კლასის საწინააღმდეგო ყველა ძალმომრეობით ღონისძიებაში, ხოლო ყოველდღიურ ცხოვრებაში, მათი გაბერილი ფრაზეოლოგიის მიუხედავად შემთხვევას არ უშვებენ აკრიფონ ოქროს ვაშლები* და ანაცვალონ ერთგულება, სიყვარული და პატიოსნება ცხვრის მატყლით, შაქრის ჭარხლით და არყით გაწეულ ჩარჩობას**.

როგორც ხუცესი დადიოდა ყოველთვის ფეოდალთან ხელიხელჩაკიდებული, ისე ხუცური სოციალიზმი მიდის ხელიხელჩაკიდებული ფეოდალურ სოციალიზმთან.

იმაზე ადვილი არა არის რა, რომ ქრისტიანულ ასკეტიზმს სოციალისტური ელფერი მიეცეს. განა ქრისტიანობა არ ამხედრებულა კერძო საკუთრების, ქორწინებისა და სახელმწიფოს წინააღმდეგ? განა იგი მათ ნაცვლად არ ქადაგებდა ქველმოქმედებასა და გლახაკობას, უქორწინობასა და ხორცის მოკვდინებას, განდეგილობასა და ეკლესიას? ქრისტიანული სოციალიზმი მხოლოდ აიაზმის წყალია, რომლითაც ხუცესი ასხურებს არისტოკრატის გაბოროტებას.

---

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში სიტყვების შემდეგ: „ოქროს ვაშლი“ ჩამატებულია: „რომლებიც მრეწველობის ხიდან ცვივა“ 1974 წლის გამოცემის რედ.

** ეს შეეხება უმთავრესად გერმანიას, სადაც მიწის არისტოკრატია და იუნკრობა თვითონ ეწევა თავის ხარჯზე მოურავების მეშვეობით თავისი მიწების უდიდესი ნაწილის დამუშავებას: ისინი ამასთან ჭარხლის შაქრისა და სპირტის ქარხნების მსხვილი მფლობელები არიან. უფრო მდიდარი ინგლისელი არისტოკრატები აქამდე ჯერ არ მისულან; მაგრამ იმათაც იციან, თუ როგორ შეიძლება რენტის დაცემის ანაზღაურება მეტ-ნაკლებ საეჭვო სააქციო კომპანიების დამფუძნებლისათვის თავიანთი სახელის დათმობის გზით. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.)

b) წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმი

ფეოდალური არისტოკრატია არ არის ერთადერთი კლასი, რომელიც ბურჟუაზიამ დაამხო და რომლის ცხოვრების პირობები თანამედროვე ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში უარესდებოდა და იშრიტებოდა. შუა საუკუნეების მოქალაქეთა წოდება და წვრილი გლეხობა თანამედროვე ბურჟუაზიის წინამორბედნი იყვნენ. მრეწველობისა და ვაჭრობის მხრივ ნაკლებ განვითარებულ ქვეყნებში ეს კლასი კიდევ განაგრძობს ბეჩავ არსებობას აღმავალი ბურჟუაზიის გვერდით.

იმ ქვეყნებში, სადაც თანამედროვე ცივილიზაცია განვითარდა, წარმოიშვა ახალი წვრილი ბურჟუაზია, რომელიც პროლეტარიატსა და ბურჟუაზიას შორის მერყეობს და, როგორც შემვსები ნაწილი ბურჟუაზიული საზოგადოებისა, მუდამ კვლავ წარმოიშობა ხოლმე; მაგრამ კონკურენცია განუწყვეტლივ გადაისვრის ხოლმე ამ კლასის წევრებს პროლეტარიატის რიგებში, და ისინი უკვე ამჩნევენ იმ წამის მოახლოებას, როდესაც მსხვილი მრეწველობის განვითარებასთან ერთად ისინი სრულიად გაჰქრებიან როგორც თავისთავადი ნაწილი თანამედროვე საზოგადოებისა და, ვაჭრობისა, მანუფაქტურასა და მიწათმოქმედებაში მათ ადგილს დაიჭერენ სამუშაოს ზედამხედველნი და დაქირავებული მოსამსახურენი.

ისეთ ქვეყნებში, როგორიც საფრანგეთია, სადაც გლეხობა მოსახლეობის ნახევარზე გაცილებით მეტს შეადგენს, ბუნებრივი იყო, რომ მწერლები, რომლებიც პროლეტარიატის მხარეს იჭერდნენ ბურჟუაზიის წინააღმდეგ, ბურჟუაზიული წყობილების თავიანთ კრიტიკაში ამ წყობილებას წვრილბურჟუაზიული და წვრილგლეხური საზომით უდგებოდნენ და მუშებს წვრილბურჟუაზიული თავალსაზრისით იცავდნენ. ამნაირად წარმოიშვა წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმი. სისმონდი ამ სკოლის მეთაურია არა მარტო საფრანგეთში, არამედ ინგლისშიც.

ამ სოციალიზმმა უაღრესად მკვეთრი ანალიზი გაუკეთა თანამედროვე წარმოების ურთიერთობაში არსებულ წინააღმდეგობებს. მან გამოამზეურა ეკონომისტების ფარისევლური აპოლოგეტობა. მან უცილობლად დაამტკიცა მანქანებისა და შრომის დანაწილების დამრღვევი მოქმედება, კაპიტალისა და მიწათმფლობელობის კონცენტრაცია, ჭარბწარმოება, კრიზისები, წვრილი ბურჟუებისა და გლეხების აუცილებელი დაღუპვა, პროლეტარიატის სიღატაკე, ანარქია წარმოებაში, აღმაშფოთებელი უთანაბრობა სიმდიდრის განაწილებაში, სამრეწველო გამანადგურებელი ომი ერებს შორის, ძველ ზნე-ჩვეულებათა, ძველ ოჯახურ ურთიერთობათა, ძველ ეროვნებათა დარღვევა.

მაგრამ თავისი დადებითი შინაარსის მიხედვით ამ სოციალიზმს სურს აღადგინოს წარმოებისა და აღებ-მიცემის ძველი საშუალებანი და მათთან ერთად ძველი საკუთრების ურთიერთობა და ძველი საზოგადოება, ან მას სურს კვლავ ძალად ჩატენოს წარმოებისა და აღებ-მიცემის თანამედროვე საშუალებანი ძველი საკუთრების ურთიერთობის ჩარჩოებში, რომელიც მათ ააფეთქეს და აუცილებლად უნდა აეფეთქებინათ. ორსავე შემთხვევაში იგი რეაქციულიც არის და უტოპიურიც ერთსა და იმავე დროს.

ამქრული ორგანიზაცია მანუფაქტურაში და პატრიარქალური მეურნეობა სოფლად – აი მისი უკანასკნელი სიტყვა.

თავის შემდგომ განვითარებაში ამ მიმართულებამ მხდალი ბუზღუნის სახე მიიღო*.

c) გერმანული, ანუ „ჭეშმარიტი“, სოციალიზმი

საფრანგეთის სოციალისტური და კომუნისტური ლიტერატურა, რომელიც გაბატონებული ბურჟუაზიის მხრივ შევიწროების პირობებში წარმოიშვა, და ამ ბატონობის წინააღმდეგ მიმართული ბრძოლის ლიტერატურულ გამოხატულებას წარმოადგენს, გერმანიაში შეტანილ იქნა იმ დროს, როდესაც ბურჟუაზიამ იქ ის იყო დაიწყო თავისი ბრძოლა ფეოდალური აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ.

გერმანელი ფილოსოფოსები, ნახევრად-ფილოსოფოსები და ლამაზი ფრაზების მოყვარული პირები ხარბად დაეწაფნენ ამ ლიტერატურას, მათ დაავიწყდათ მხოლოდ, რომ ამ ნაწერების საფრანგეთიდან შემოტანასთან ერთად გერმანიაში არ ყოფილა შემოტანილი საფრანგეთის ცხოვრების პირობები. გერმანულ პირობებში ფრანგულმა ლიტერატურამ დაკარგა ყოველგვარი უშუალო პრაქტიკული მნიშვნელობა და მიიღო წმინდა ლიტერატურული მიმდინარეობის სახე. იგი უნდა დამსგავსებოდა ფუჭ მსჯელობას ჭეშმარიტი საზოგადოების შესახებ, ადამიანის არსის განხორციელების შესახებ. ამრიგად, საფრანგეთის პირველი რევოლუციის მოთხოვნებს XVIII საუკუნის გერმანელი ფილოსოფოსებისათვის აზრი ჰქონდა მხოლოდ როგორც საერთოდ „პრაქტიკული გონების“ მოთხოვნებს, ხოლო საფრანგეთის რევოლუციური ბურჟუაზიის ნების გამოაშკარავება მათ თვალში მოასწავებდა წმინდა ნების კანონის გამოაშკარავებას, ნებისა, როგორიც იგი უნდა იყოს, ე. ი. ჭეშმარიტად ადამიანური ნებისა.

გერმანელი ლიტერატორების მთელი მუშაობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ახალი ფრანგული იდეები თავიანთ ძველ ფილოსოფიურ სინდისთან შეეთანხმებინათ, ანუ, უფრო სწორად, ფრანგული იდეები თავიანთი ფილოსოფიური თვალსაზრისით შეეთვისებინათ.

ეს შეთვისება იმგვარადვე მოხდა, როგორც ითვისებენ საერთოდ უცხო ენას, – თარგმანის მეშვეობით.

ცნობილია, რომ ხელნაწერებზე, რომელნიც ძველი წარმართობის დროის კლასიკურ ნაწარმოებთ შეიცავდნენ, ბერები ტექსტის ზემოთ კათოლიკურ წმინდანთა ცხოვრების უაზრო მოთხრობებს წერდნენ. გერმანელი ლიტერატორები საფრანგეთის მკრეხელურ ლიტერატურას პირიქით მოექცნენ. ფრანგული დედნის ქვეშ მათ თავიანთი ფილოსოფიური უაზრობა ჩაწერეს. მაგალითად, ფულადი

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ნაცვლად სიტყვებისა: „თავის შემდგომ განვითარებაში ამ მიმართულებამ მხდალი ბუზღუნის სახე მიიღო“ დაბეჭდილია: „ბოლოს და ბოლოს, როდესაც უცილობელი ისტორიული ფაქტების ზეგავლენით წარიშალა ილუზიების მომხიბვლელობის ყოველგვარი კვალი, სოციალიზმის ამ ფორმამ უბადრუკი ბუზღუნის სახე მიიღო“. 1974 წლის გამოცემის რედ.

ურთიერთობის ფრანგული კრიტიკის ქვეშ მათ ჩაწერეს „ადამიანის არსის გასხვისება“; ბურჟუაზიული სახელმწიფოს ფრანგული კრიტიკის ქვეშ – „აბსტრაქტულ-საყოველთაოს ბატონობის გაუქმება“ და ა. შ.

თავიანთი ფილოსოფიური ფრაზეოლოგიის შეჩხირვა ფრანგულ თეორიებში მათ მონათლეს როგორც „მოქმედების ფილოსოფია“, „ჭეშმარიტი სოციალიზმი“, „გერმანული მეცნიერება სოციალიზმისა“, „ფილოსოფიური დასაბუთება სოციალიზმისა“ და ა. შ.

ამგვარად, ფრანგული სოციალისტურ-კომუნისტური ლიტერატურა მთლად გამოფიტული შეიქნა. და რადგანაც იგი გერმანელის ხელში აღარ გამოხატავდა ერთი კლასის ბრძოლას მეორის წინააღმდეგ, ამიტომ გერმანელი იმ რწმენამ მოიცვა, რომ მან გადალახა „ფრანგული ცალმხრივობა“, რომ იგი იცავს, ჭეშმარიტ მოთხოვნილებათა ნაცვლად, ჭეშმარიტების მოთხოვნილებას, ხოლო პროლეტარიატის ინტერესების ნაცვლად – ადამიანის არსის ინტერესებს, საერთოდ ადამიანის ინტერესებს, ადამიანისა, რომელიც არც ერთ კლასს, საერთოდ არავითარ სინამდვილეს არ ეკუთვნის, არამედ მხოლოდ ფილოსოფიური ფანტაზიის ბურუსიან ცაში იმყოფება.

ამ გერმანულმა სოციალიზმმა, რომელიც თავის უსუსურ მოწაფურ ვარჯიშობას ესოდენ სერიოზულ და საყურადღებო საქმედ თვლიდა და მას ერთი ამბით ხოტბას ასხამდა, მაინც დაკარგა თანდათან თავისი პედანტური უმანკოება.

გერმანიის, განსაკუთრებით პრუსიის, ბურჟუაზიის ბრძოლა ფეოდალებისა და აბსოლუტური მონარქიის წინააღმდეგ, – ერთი სიტყვით, ლიბერალური მოძრაობა – სულ უფრო და უფრო სერიოზული ხდებოდა.

ამგვარად, „ჭეშმარიტ“ სოციალიზმს სასურველი შემთხვევა მიეცა პოლიტიკური მოძრაობისათვის სოციალისტური მოთხოვნები დაეპირისპირებინა, შეეჩვენებინა ტრადიციულად ლიბერალიზმი, წარმომადგენლობითი სახელმწიფო, ბურჟუაზიული კონკურენცია, პრესის ბურჟუაზიული თავისუფლება, ბურჟუაზიული სამართალი, ბურჟუაზიული თავისუფლება და თანასწორობა და ხალხის მასისათვის ექადაგნა, რომ ამ ბურჟუაზიულ მოძრაობაში იგი ვერაფერს მოიგებდა და, პირიქით, ყველაფერს დაკარგავდა. გერმანულმა სოციალიზმმა სწორედ შესაფერ დროს დაივიწყა, რომ ფრანგული კრიტიკა, რომლის უბადრუკ გამოძახილს იგი წარმოადგენდა, გულისხმობდა თანამედროვე ბურჟუაზიულ საზოგადოებას მისი შესაფერი მატერიალური საარსებო პირობებით და შესაფერი პოლიტიკური კონსტიტუციით, ე.ი. სწორედ იმ წინაპირობებს, რომელთა დაპყრობაზეც გერმანიაში ჯერ მხოლოდ ლაპარაკი იყო.

გერმანიის აბსოლუტურ მთავრობებს, მათი ხუცებისა, სკოლის მასწავლებლებისა, პროვინციელი აზნაურებისა და ბიუროკრატებისაგან შემდგარი ამალით ეს სოციალიზმი სასურველ საფრთხობელად გამოადგა საშიშრად ამოძრავებული ბურჟუაზიის წინაღმდეგ.

იგი მოტკბო დამატება იყო მწარე მათრახებისა და თოფის ტყვიებისა, რითაც ეს მთავრობები აქრობდნენ გერმანიის მუშათა აჯანყებებს.

ამნაირად, თუ „ჭეშმარიტი“ სოციალიზმი იარაღს შეადგენდა მთავრობების ხელში გერმანიის ბურჟუაზიის წინააღმდეგ, იგი უშუალოდაც იცავდა რეაქციულ ინტერესს, გერმანელი მეშჩანის ინტერესს. XVI საუკუნიდან დაშთენილი და მას შემდეგ სხვადასხვა ფორმით მუდამ ისევ და ისევ აღორძინებული წვრილი ბურჟუაზია გერმანიაში წარმოადგენს არსებული წყობილების ნამდვილ საზოგადოებრივ საფუძველს.

მისი შენარჩუნება ნიშნავს გერმანიაში არსებული წყობილების შენარჩუნებას. ეს წვრილი ბურჟუაზია უფრთხის ბურჟუაზიის სამრეწველო და პოლიტიკურ ბატონობას, რომლისგანაც მას უეჭველი დაღუპვა მოელის, ერთი მხრივ, კაპიტალის კონცენტრაციის შედეგად, მეორე მხრივ – რევოლუციური პროლეტარიატის აღმავლობის გამო. მას ეგონა, რომ „ჭეშმარიტი“ სოციალიზმი ერთი გასროლით ორ კურდღელს კლავდა. და „ჭეშმარიტი“ სოციალიზმი ეპიდემიასავით ვრცელდებოდა.

საბურველი, სპეკულაციის აბლაბუდიდან ნაქსოვი, რიტორიკული ყვავილებით მოქარგული, სანტიმენტალური ცვრით დანამული, ეს მისტიკური საბურველი, რომელშიც გერმანელი სოციალისტები ახვევდნენ თავიანთ ორიოდე მჭლე „სამარადისო ჭეშმარიტებას“, მხოლოდ ადიდებდა მათი საქონლის გასაღებას ამ საზოგადოებაში.

თავის მხრივ გერმანული სოციალიზმი სულ უფრო და უფრო შეიცნობდა თავის მოწოდებას – ყოფილიყო ამ წვრილი ბურჟუაზიის მაღალფარდოვანი წარმომადგენელი.

მან გამოაცხადა გერმანელი ერი სანიმუშო ერად და გერმანელი მეშჩანი – სანიმუშო ადამიანად. ამ მეშჩანის ყოველ სიმდაბლეში იგი ხედავდა დამალულ, მაღალ სოციალისტურ აზრს, რომლითაც ამ სიმდაბლეს სრულიად საწინააღმდეგო მნიშვნელობა ეძლეოდა. მან უკანასკნელი დასკვნა გააკეთა, როდესაც პირდაპირ გაილაშქრა კომუნიზმის „უხეშდამრღვევი“ მიმართულების წინააღმდეგ და გამოაცხადა, რომ თვითონ იგი თავისი დიადი მიუკერძოებლობით ყოველგვარ კლასობრივ ბრძოლაზე მაღლა დგას. ძალიან მცირე გამონაკლისის გარდა, ყველაფერი, რაც გერმანიაში ვითომდა სოციალისტური და კომუნისტური ნაწერების სახით მიმოიქცევა, ამ ბინძურ, გულისგამწყალებელ ლიტერატურას ეკუთვნის*.

2. კონსერვატიული, ანუ ბურჟუაზიული, სოციალიზმი

ბურჟუაზიის ერთ ნაწილს სურს განკურნოს სოციალური სატკივრები, რათა განამტკიცოს ბურჟუაზიული საზოგადოების არსებობა.

* 1848 წ. რევოლუციის ქარტეხილმა მთლად გახვეტა ეს ბილწი მიმართულება და მის მატარებლებს ხალისი დაუკარგა კვლავ განეგრძოთ სოციალისტური მანჭვა. ამ მიმართულების მთავარი წარმომადგენელი და კლასიკური ტიპი არის ბ-ნი კარლ გრიუნი. (ენგელსის შენიშვნა 1890 წლის გერმანული გამოცემისათვის.)

ამ წრეს ეკუთვნიან ეკონომისტები, ფილანტროპები, ჰუმანურობის მომხრენი, მშრომელ კლასთა მდგომარეობის გამაუმჯობესებელნი, ქველმოქმედების ორგანიზატორები, პირუტყვთა მფარველი საზოგადოების წევრები, სიფხიზლის საზოგადოებათა დამაარსებლები, ყოველი ჯურის წვრილფეხა რეფორმატორები. მთელ სისტემებადაც კი შემუშავდა ეს ბურჟუაზიული სოციალიზმი.

მაგალითისათვის დავასახელოთ პრუდონის „სიღატაკის ფილოსოფია“.

ბურჟუა-სოციალისტებს სურთ შეინარჩუნონ თანამედროვე საზოგადოების საარსებო პირობები, მაგრამ ისე კი, რომ არ იყოს ბრძოლა და საფრთხე, რაც აუცილებლობით გამომდინარეობს ამ პირობებიდან. მათ სურთ შეინარჩუნონ თანამედროვე საზოგადოება, მაგრამ მისი გამარევოლუციურებელი და დამრღვევი ელემენტების გამოკლებით. მათ სურთ ბურჟუაზია უპროლეტარიატოდ. ბურჟუაზიას, რასაკვირველია, საუკეთესო ქვეყნად წარმოუდგენია ის ქვეყანა, სადაც თვითონ ბატონობს. ამ სანუგეშო წარმოდგენას ბურჟუაზიული სოციალიზმი აყალიბებს მთელ სისტემად ან ნახევარ სისტემად. როდესაც იგი პროლეტარიატს მოუწოდებს განახორციელოს მისი სისტემა და შევიდეს ახალ იერუსალიმში, ამით იგი არსებითად მხოლოდ იმას მოითხოვს, რომ პროლეტარიატი დარჩეს დღევანდელ საზოგადოებაში, მაგრამ უკუაგდოს თავისი წარმოდგენა ამ საზოგადოებაზე როგორც საძულველ რამეზე.

მეორე, ნაკლებ სისტემატური, მხოლოდ უფრო პრაქტიკული ფორმა ამ სოციალიზმისა იმას ცდილობდა, რომ მუშათა კლასისათვის ჩაეგონებინა უარყოფითი დამოკიდებულება ყოველივე რევოლუციური მოძრაობისადმი იმის მტკიცებით, რომ მისთვის სასარგებლო შეიძლება იყოს არა ესა თუ ის პოლიტიკური გარდაქმნა, არამედ მხოლოდ ცხოვრების მატერიალური პირობების შეცვლა, ეკონომიურ ურთიერთობათა შეცვლა. მაგრამ ცხოვრების მატერიალური პირობების შეცვლა ამ სოციალიზმს ესმის სრულიადაც არა როგორც ბურჟუაზიულ წარმოებით ურთიერთობათა მოსპობა, რაც მხოლოდ რევოლუციური გზით არის შესაძლებელი, არამედ როგორც ადმინისტრაციული გაუმჯობესებანი, რომელნიც ამ წარმოებით ურთიერთობათა ნიადაგზე ხორციელდებიან. მაშასადამე, არაფერს ცვლიან კაპიტალისა და შრომის ურთიერთობაში, უკეთეს შემთხვევაში მარტოოდენ უმცირებენ ბურჟუაზიას მისი ბატონობის ხარჯებს და ამარტივებენ მის სახელმწიფო მეურნეობას.

თავის შესაფერ გამოხატულებას ბურჟუაზიული სოციალიზმი მხოლოდ მაშინ პოულობს, როდესაც იგი მარტოოდენ მაღალფარდოვან სიტყვიერებად იქცევა.

თავისუფალი ვაჭრობა! მუშათა კლასის ინტერესებისათვის; მფარველობითი ბაჟები! მუშათა კლასის ინტერესებისათვის; საკანიანი სატუსაღოები! მუშათა კლასის ინტერესებისათვის: ეს არის ბურჟუაზიული სოციალიზმის უკანასკნელი, ერთადერთი სერიოზულად ნათქვამი, სიტყვა.

ბურჟუაზიის სოციალიზმი სწორედ იმის მტკიცებაში მდგომარეობს, რომ ბურჟუები ბურჟუები არიან – მუშათა კლასის ინტერესებისათვის.

3. კრიტიკულ-უტოპიური სოციალიზმი და კომუნიზმი

ჩვენ აქ არ ვლაპარაკობთ იმ ლიტერატურაზე, რომელიც ყველა დიდ თანამედროვე რევოლუციაში პროლეტარიატის მოთხოვნებს გამოთქვამდა (თხზულებანი ბაბეფისა და სხვ.).

პროლეტარიატის პირველი ცდები – უშუალოდ განეხორციელებინა თავისი საკუთარი კლასობრივი ინტერესები საყოველთაო მღელვარების დროს, ფეოდალური საზოგადოების დამხობის პერიოდში, აუცილებლად დამარცხებას განიცდიდა თვით პროლეტარიატის განუვითარებლობის გამო და აგრეთვე მისი განთავისუფლების მატერიალური პირობების უქონლობის გამო, რომელნიც სწორედ თვითონ წარმოადგენენ ბურჟუაზიული ეპოქის ნაყოფს, რევოლუციური ლიტერატურა, რომელიც თან ახლდა პროლეტარიატის ამ პირველ მოძრაობათ, თავისი შინაარსით აუცილებლად რეაქციული იყო. იგი ქადაგებდა საყოველთაო ასკეტიზმსა და ტლანქ გათანასწორებას.

ნამდვილი სოციალისტური და კომუნისტური სისტემები, სისტემები სენ-სიმონის, ფურიესი, ოუენისა და სხვ. ჩნდებიან პროლეტარიატისა და ბურჟუაზიის ბრძოლის პირველ, განუვითარებელ პერიოდში, რომელიც ჩვენ ზემოთ გავაშუქეთ (იხ. „ბურჟუაზია და პროლეტარიატი“).

ამ სისტემების გამომგონნი, მართალია, ხედავენ კლასთა ანტაგონიზმს, ასევე დამრღვევი ელემენტების მოქმედებასაც თვით გაბატონებული საზოგადოების შიგნით. მაგრამ ისინი პროლეტარიატის მხარეზე ვერ ხედავენ ვერავითარ ისტორიულ თვითმოქმედებას, ვერავითარ მის დამახასიათებელ პოლიტიკურ მოძრაობას.

რადგანაც კლასთა ანტაგონიზმის განვითარება მრეწველობის განვითარების თანაბარი ნაბიჯით მიმდინარეობს, ამიტომ ისინი ვერ პოულობენ მატერიალურ პირობებს პროლეტარიატის განთავისუფლებისათვის და სოციალურ მეცნიერებას, სოციალურ კანონებს ეძებენ, რათა ეს პირობები შექმნან.

საზოგადოებრივი საქმიანობის ადგილი უნდა დაიჭიროს მათმა პირადმა საგამომგონებლო საქმიანობამ, განთავისუფლების ისტორიული პირობების ადგილი – ფანტასტიკურმა პირობებმა, პროლეტარიატის თანდათან კლასად ორგანიზების ადგილი – მათ მიერ გამოგონილმა საზოგადოებრივმა ორგანიზაციამ. მომავალი მსოფლიო ისტორია მათთვის ბოლოს და ბოლოს წარმოადგენს მათი საზოგადოებრივი გეგმების პროპაგანდას და პრაქტიკულ განხორციელებას.

მართალია, მათ შეგნებული აქვთ, რომ ისინი, თავიანთ გეგმებში უმთავრესად იცავენ მუშათა კლასის, როგორც ყველაზე უფრო ტანჯული კლასის ინტერესებს. პროლეტარიატი მარტოოდენ ამ სახით – უაღრესად ტანჯული კლასის სახით არსებობს მათთვის.

მაგრამ კლასობრივი ბრძოლის განუვითარებელი ფორმა და აგრეთვე მათი საკუთარი მდგომარეობა ცხოვრებაში იწვევს იმას, რომ მათ თავიანთი თავი ჰყავთ წარმოდგენილი ამ კლასობრივ წინააღმდეგობაზე მაღლა მდგომად. მათ სურთ საზოგადოების ყველა წევრის საარსებო მდგომარეობის გაუმჯობესება, იმათიც კი, ვინც საუკეთესო მდგომარეობაში იმყოფებიან. ამიტომ ისინი მუდამ

მიმართავენ მთელ საზოგადოებას განურჩევლად და უპირატესად კი – გაბატონებულ კლასს. მათი აზრით, საკმარისია მხოლოდ გაიგო მათი სისტემა, რომ იგი საუკეთესო საზოგადოების საუკეთესო გეგმად მიიჩნიო.

ამიტომ, ისინი უარყოფენ ყოველ პოლიტიკურ, განსაკუთრებით ყოველ რევოლუციურ მოქმედებას, უნდათ თავიანთ მიზანს მშვიდობიანი გზით მიაღწიონ და ცდილობენ პატარ-პატარა, აშკარა უდღეური ექსპერიმენტებით, მაგალითის ძალით გზა გაუკაფონ ახალ საზოგადოებრივ სახარებას.

მომავალი საზოგადოების ეს ფანტასტიკური აღწერა წარმოშობილია იმ დროს, როდესაც პროლეტარიატი ჯერ კიდევ ძალიან განუვითარებელია, მაშასადამე, როდესაც თვითონ მას ჯერ კიდევ მეტად ფანტასტიკურად აქვს თავისი საკუთარი მდგომარეობა წარმოდგენილი და შეესაბამება პროლეტარიატის პირველ, წინათგრძნობით აღსავსე მისწრაფებას საზოგადოების საერთო გარდაქმნისაკენ.

მაგრამ ეს სოციალისტური და კომუნისტური თხზულებანი კრიტიკულ ელემენტებსაც შეიცავენ. ამ თხზულებებს იერიში მიაქვთ არსებული საზოგადოების ყველა საფუძველზე. ამიტომ მათ მეტად ძვირფასი მასალა მოგვცეს მუშების გასათვითცნობიერებლად. მათი დადებითი დებულებები მომავალი საზოგადოების შესახებ, მაგალითად, ქალაქისა და სოფლის დაპირისპირების მოსპობა*, ოჯახის, კერძო შეძენის, დაქირავებული შრომის მოსპობა, საზოგადოებრივი ჰარმონიის გამოცხადება, სახელმწიფოს გადაქცევა მარტოოდენ წარმოების მმართველობად – ყველა ეს მათი დებულება გამოხატავს მხოლოდ იმ კლასობრივი დაპირისპირების მოსპობის საჭიროებას, რომელიც ეს არის იწყებს განვითარებას და რომელსაც ისინი მხოლოდ ჯერ კიდევ მისი პირველი უსახო, გაურკვეველი ფორმით იცნობენ. ამიტომ ამ დებულებებს ჯერ კიდევ წმინდა უტოპიური ხასიათი აქვთ.

კრიტიკულ-უტოპიური სოციალიზმისა და კომუნიზმის მნიშვნელობა შებრუნებულ შეფარდებაში იმყოფება ისტორიულ განვითარებასთან. რამდენადაც კლასობრივი ბრძოლა ვითარდება და უფრო და უფრო გარკვეულ ფორმას იღებს, იმდენადვე ყოველივე პრაქტიკული მნიშვნელობა, ყოველივე თეორიული გამართლება ეკარგება კლასობრივ ბრძოლაზე მაღლა დადგომის ამ ფანტასტიკურ მისწრაფებას, ამ ფანტასტიკურ უარყოფით დამოკიდებულებას მის მიმართ. ამიტომ, თუ ამ სისტემების დამაარსებელნი ბევრის მხრივ რევოლუციონერები იყვნენ, მათი მოწაფეები მუდამ რეაქციულ სექტებს შეადგენენ. ისინი მტკიცედ იცავენ თავიანთ მასწავლებელთა ძველ შეხედულებებს, მიუხედავად პროლეტარიატის შემდგომი ისტორიული განვითარებისა. ამიტომ ისინი სრულიად ლოგიკურად იქცევიან, როდესაც ცდილობენ დააჩლუნგონ კლასთა ბრძოლა და შეარიგონ წინააღმდეგობანი. ისინი კიდევ ოცნებობენ ცდების გზით თავიანთი საზოგადოებრივი უტოპიების განხორციელებაზე, ცალკეული ფალანსტერების დაარსებაზე,

* 1888 წლის ინგლისურ გამოცემაში ეს ადგილი ფორმულირებულია ასე: „მათ მიერ შემოთავაზებული პრაქტიკული ღონისძიებანი, მაგალითად, ქალაქსა და სოფელს შორის განსხვავების მოსპობა“. 1974 წლის გამოცემის რედ.

შინაგანი კოლონიების ["Home-colonies"] დაფუძნებაზე, პატარა იკარიის* – ახალი იერუსალიმის მცირეფორმატიანი გამოცემის – მოწყობაზე, და ყველა ამ ოცნებითი კოშკის ასაგებად ისინი იძულებულნი არიან მიმართონ ბურჟუაზიული გულისა და ქისის კაცთმოყვარეობას. ისინი თანდათან ეშვებიან ზემოაღწერილ რეაქციულ ან კონსერვატიულ სოციალისტთა კატეგორიაში და განირჩევიან მათგან მხოლოდ თავიანთი უფრო სისტემატური პედანტიზმით, ფანატიკური ცრუმორწმუნეობით თავიანთი სოციალური მეცნიერების სასწაულმოქმედი ძალისადმი.

ამიტომ ისინი გააფთრებით ეწინააღმდეგებიან მუშების ყოველგვარ პოლიტიკურ მოძრაობას, რომლის გამომწვევია, მათი აზრით, მხოლოდ ბრმა ურწმუნოება ახალი სახარების მიმართ.

ოუენისტები ინგლისში და ფურიერისტები საფრანგეთში გამოდიან – პირველნი ჩარტისტების წინააღმდეგ, მეორენი რეფორმისტების[7] წინააღმდეგ.

IV

კომუნისტების დამოკიდებულება სხვადასხვა ოპოზიციურ პარტიებთან

II თავში ნათქვამის შემდეგ თავისთავად გასაგებია კომუნისტების დამოკიდებულება უკვე ჩამოყალიბებულ მუშათა პარტიებთან, ე. ი. მათი დამოკიდებულება ჩარტისტებთან ინგლისში და აგრარული რეფორმის მომხრეებთან ჩრდილოეთ ამერიკაში.

კომუნისტები იბრძვიან მუშათა კლასის უახლოესი მიზნებისა და ინტერესების განსახორციელებლად, მაგრამ იმავე დროს დღევანდელ მოძრაობაში ისინი მოძრაობის მერმისსაც იცავენ. საფრანგეთში კომუნისტები, კონსერვატული და რადიკალური ბურჟუაზიის წინააღმდეგ ბრძოლაში, სოციალისტურ-დემოკრატიულ პარტიას** ემხრობიან, თუმცა ამავე დროს უფლებას ინარჩუნებენ კრიტიკა გაუწიონ რევოლუციური ტრადიციით მომდინარე ფრაზებსა და ილუზიებს.

---

* ფალანსტერები ეწოდებოდა შარლ ფურიეს გეგმით გათვალისწინებულ სოციალისტურ კოლონიებს; იკარიას უწოდებდა კაბე თავის უტოპიურ ქვეყანას, უფრო გვიან კი თავის კომუნისტურ კოლონიას ამერიკაში. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.) Home-colonies (კოლონიებს ქვეყნის შიგნით) ოუენი უწოდებდა თავის სანიმუშო კომუნისტურ საზოგადოებებს. ფალანსტერები ეწოდებოდა ფურიეს გეგმით გათვალისწინებულ საზოგადოებრივ სასახლეებს. იკარია ეწოდებოდა იმ უტოპიურ-ფანტასტიკურ ქვეყანას, რომლის კომუნისტური დაწესებულებები აღწერილი აქვს კაბეს. (ენგელსის შენიშვნა 1890 წლის გერმანული გამოცემისათვის.)

** ეს პარტია მაშინ წარმოდგენილი იყო პარლამენტში ლედრიუ-როლენით, ლიტერატურაში – ლუი ბლანით, ყოველდღიურ პრესაში – გაზეთ "Réforme"-ით[8]. მათ მიერ გამოგონილი სახელწოდება – სოციალისტურ-დემოკრატიული – იმას ნიშნავდა, რომ დემოკრატიული ანუ რესპუბლიკური პარტიის ეს ნაწილი, ისე როგორც ამ სახელწოდების ავტორები, მეტ-ნაკლებად სოციალისტურად იყო შეფერადებული. (ენგელსის შენიშვნა 1888 წლის ინგლისური გამოცემისათვის.)

შვეიცარიაში ისინი მხარს უჭერენ რადიკალებს, მაგრამ ამასთან არ ივიწყებენ, რომ ეს პარტია მოწინააღმდეგე ელემენტებისაგან შედგება, ნაწილობრივ დემოკრატიული სოციალისტებისაგან, ფრანგული მნიშვნელობით, და ნაწილობრივ რადიკალური ბურჟუებისაგან.

პოლონეთში კომუნისტები მხარს უჭერენ იმ პარტიას, რომელიც ეროვნული განთავისუფლების პირობად აგრარულ რევოლუციას აღიარებს, იმავე პარტიას, რომელმაც გამოიწვია კრაკოვის აჯანყება 1846 წელს[9].

გერმანიაში, რამდენადაც ბურჟუაზია რევოლუციურად გამოდის, კომუნისტური პარტია იბრძვის ბურჟუაზიასთან ერთად აბსოლუტური მონარქიის, ფეოდალური მიწის საკუთრებისა და რეაქციული წვრილი ბურჟუაზიის წინააღმდეგ.

მაგრამ ეს პარტია ერთი წუთითაც არ უგულებელყოფს მუშებში რაც შეიძლება ნათელი შეგნების გამომუშავებას ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის არსებული მტრული დაპირისპირების შესახებ, რათა გერმანიის მუშებს შეეძლოთ მაშინვე ბურჟუაზიის საწინააღმდეგო იარაღად გამოიყენონ ის საზოგადოებრივი და პოლიტიკური პირობები, რომლებიც უნდა მოჰყვეს თან ბურჟუაზიის გაბატონებას, რათა, გერმანიაში რეაქციული კლასების დამხობისთანავე, დაწყებულ იქნას ბრძოლა თვით ბურჟუაზიის წინააღმდეგ.

გერმანიას კომუნისტები მთავარ ყურადღებას აქცევენ იმიტომ, რომ გერმანიაში ბურჟუაზიული რევოლუციის წინადღეა, და იმიტომ, რომ გერმანია ამ გადატრიალებას მოახდენს საერთოდ ევროპის ცივილიზაციის უფრო განვითარებულ პირობებში და გაცილებით უფრო განვითარებული პროლეტარიატის დროს, ვიდრე ეს მოხდა ინგლისში XVII საუკუნეში და საფრანგეთში XVIII საუკუნეში; მაშასადამე, გერმანიის ბურჟუაზიული რევოლუცია შეიძლება იყოს, მხოლოდ უშუალო პროლოგი პროლეტარული რევოლუციისა.

ერთი სიტყვით, კომუნისტები ყველგან მხარს უჭერენ ყოველ რევოლუციურ მოძრაობას, რომელიც მიმართულია არსებული საზოგადოებრივი და პოლიტიკური წყობილების წინააღმდეგ.

ყველა ამ მოძრაობაში ისინი წინ აყენებენ საკუთრების საკითხს, როგორც მოძრაობის ძირითად საკითხს, რაგინდ მეტ-ნაკლებად განვითარებული ფორმა ჰქონდეს მას მიღებული.

დასასრულ, კომუნისტები ყველგან მუშაობენ ყველა ქვეყნის დემოკრატიული პარტიების შესაერთებლად და შესათანხმებლად.

კომუნისტებს სამარცხვინოდ მიაჩნიათ დამალონ თავიანთი შეხედულებანი და განზრახვანი. ისინი აშკარად აცხადებენ, რომ მათი მიზნების მიღწევა შესაძლოა მხოლოდ მთელი არსებული საზოგადოებრივი წყობილების ძალდატანებით დამხობის გზით. დაე, გაბატონებული კლასები ძრწოდნენ კომუნისტური რევოლუციის შიშით. მასში პროლეტარები არაფერს დაკარგავენ გარდა თავიანთი ბორკილებისა. შეიძენენ კი მთელ ქვეყნიერებას.

პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!

განმარტებები

1. „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“ – მეცნიერული კომუნიზმის პირველი საპროგრამო დოკუმენტი, რომელშიც მთლიანად და მწყობრად არის გადმოცემული მარქსისა და ენგელსის დიადი მოძღვრების საფუძვლები. „ამ ნაწარმოებში გენიალური სიცხადით და სიმკვეთრით გადმოცემულია ახალი მსოფლმხედველობა, თანამიმდევრული მატერიალიზმი, რომელიც სოციალური ცხოვრების სფეროსაც მოიცავს. დიალექტიკა, როგორც უაღრესად ყოველმხრივი და ღრმა მოძღვრება განვითარებაზე, თეორია კლასობრივი ბრძოლისა და პროლეტარიატის, როგორც ახალი, კომუნისტური საზოგადოების შემოქმედის, მსოფლიო-ისტორიული რევოლუციური როლისა“ (ვ. ი. ლენინი. თხზ., მე-4 გამოც., ტ. 21, გვ. 41).

   „კომუნისტური პარტიის მანიფესტმა“ პროლეტარიატი შეაიარაღა კაპიტალიზმის გარდაუვალი კრახისა და პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვების მეცნიერული დასაბუთებით. განსაზღვრა რევოლუციური პროლეტარული მოძრაობის ამოცანები და მიზნები.

   „მანიფესტი“, რომელიც მარქსმა და ენგელსმა დაწერეს როგორც კომუნისტების კავშირის პროგრამა. პირველად გამოქვეყნდა ლონდონში 1848 წლის თებერვალში. ამ გამოცემაში თვით შრომასთან ერთად შესულია წინასიტყვაობები ყველა გამოცემისათვის, გარდა 1888 წლის გამოცემისა, რადგანაც მასში ჩამოყალიბებული აზრები ასახულია სხვა წინასიტყვაობებში, კერძოდ, 1890 წლის გერმანული გამოცემის წინასიტყვაობაში ინგლისური გამოცემის წინასიტყვაობა იხ. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი. თხზ., მე-2 რუს. გამოც., ტ. 21, გვ. 362-369. – V. 1.

2. ენგელსმა ეს შენიშვნა შეიტანა „კომუნისტური პარტიის მანიფესტის“ 1890 წლის გერმანულ გამოცემაშიც. ამოიღო მხოლოდ უკანასკნელი ფრაზა. – 6.

3. უფრო გვიანდელი დროის შრომებში ნაცვლად ცნებებისა „შრომის ღირებულება“. „შრომის ფასი“ მარქსი და ენგელსი ხმარობდნენ მარქსის მიერ შემოტანილ უფრო ზუსტ ცნებებს – „სამუშაო ძალის ღირებულება“, „სამუშაო ძალის ფასი“ (იხ. ამის თაობაზე ენგელსის შესავალი მარქსის შრომისათვის „დაქირავებული შრომა და კაპიტალი“; იხ. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი. რჩეული ნაწერები სამ ტომად. ტომი 1, 1974, გვ. 171-180). – 16.

4. ლაპარაკია მოძრაობაზე, რომელიც მიზნად ისახავდა საარჩევნო უფლების რეფორმას, ეს რეფორმა ხალხის მასების ზეგავლენით მიიღო ინგლისის თემთა პალატამ 1831 წელს და საბოლოოდ დაამტკიცა ლორდთა პალატამ 1832 წლის ივნისში. რეფორმა მიმართული იყო მიწათმფლობელი და ფინანსური არისტოკრატიის პოლიტიკური მონოპოლიის წინააღმდეგ და პარლამენტის კარი გაუღო სამრეწველო ბურჟუაზიის წარმომადგენლებს. პროლეტარიატი და წვრილი ბურჟუაზია, რომლებიც რეფორმისათვის მთავარი ძალა იყო, მოატყუა ლიბერალურმა ბურჟუაზიამ და მათ არ მიუღიათ საარჩევნო უფლებები. – 40.

5. ლეგიტიმისტები – მომხრენი „ლეგიტიმური“ („კანონიერი“) 1830 წელს დამხობილი ბურბონთა დინასტიისა, რომელიც წარმოადგენდა მსხვილი მემკვიდრეობითი მიწათმფლობელობის ინტერესებს. გაბატონებული, ფინანსურ არისტოკრატიასა და მსხვილ ბურჟუაზიაზე დაყრდნობილი ორლეანების დინასტიის (1830-1848) წინააღმდეგ ბრძოლაში ლეგიტიმისტების ნაწილი ხშირად მიმართავდა სოციალურ დემაგოგიას და თავს ასაღებდა ბურჟუა-ექსპლოატატორებისაგან მშრომელთა დამცველად. – 41.

6. „ახალგაზრდა ინგლისი“ – ინგლისელ პოლიტიკურ მოღვაწეთა და ლიტერატორთა ჯგუფი, რომლებიც ტორების პარტიას ეკუთვნოდნენ; შეიქმნა XIX საუკუნის 40-იანი წლების დამდეგს. „ახალგაზრდა ინგლისის“ მოღვაწენი გამოხატავდნენ მიწათმფლობელი არისტოკრატიის უკმაყოფილებას ბურჟუაზიის ეკონომიური და პოლიტიკური ძლიერების ზრდით, მიმართავდნენ დემაგოგიურ ხერხებს, რომ თავიანთი გავლენისათვის დაექვემდებარებინათ მუშათა კლასი და გამოეყენებინათ თავიანთ ბრძოლაში ბურჟუაზიის წინააღმდეგ. – 41.

7. ლაპარაკია წვრილბურჟუაზიულ დემოკრატ-რესპუბლიკელებსა და წვრილბურჟუაზიულ სოციალისტებზე – ფრანგული გაზეთის „რეფორმის“ (“La Réforme”) (გამოდიოდა პარიზში 1843-დან 1850 წლამდე) მომხრეებზე, რომლებიც მხარს უჭერდნენ რესპუბლიკის დამყარებას და დემოკრატიული და სოციალური რეფორმების გატარებას. – 56.

8. გაზეთ “La Réforme”-ს შესახებ იხ. შენიშვნა 19. – 57.

9. 1846 წლის თებერვალში მზადდებოდა პოლონეთის მხარეთა აჯანყება პოლონეთის ეროვნული განთავისუფლების მიზნით. აჯანყების მთავარი ინიციატორები იყვნენ პოლონელი რევოლუციური დემოკრატები (დემბროვსკი და სხვები). მაგრამ შლიახტური ელემენტების მხრივ ღალატისა და პრუსიის პოლიციის მიერ აჯანყების ხელმძღვანელთა დაპატიმრების შედეგად საერთო აჯანყება ჩაიფუშა და მხოლოდ ცალკეული რევოლუციური აფეთქებები მოხდა. მხოლოდ კრაკოვში, რომელიც 1815 წლიდან ავსტრიის, რუსეთისა და პრუსიის ერთობლივ კონტროლს ექვემდებარებოდა, აჯანყებულებმა შეძლეს 22 თებერვალს გამარჯვების მოპოვება და შექმნეს ეროვნული მთავრობა, რომელმაც გამოუშვა მანიფესტი ფეოდალური გადასახადების გაუქმების შესახებ. კრაკოვის აჯანყება ჩაახშეს 1846 წლის მარტის დამდეგს. 1846 წლის ნოემბერში ავსტრიამ, პრუსიამ და რუსეთმა ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას ავსტრიის იმპერიისათვის კრაკოვის შეერთების შესახებ. – 58.

ბურჟუაზია და კონტრრევოლუცია

როდესაც მარტის წარღვნამ – ამ მინიატურულმა წარღვნამ გადაიარა, ბერლინის მიწის ზედაპირზე მან დატოვა არა ბუმბერაზები, არა რევოლუციური ტიტანები, არამედ ძველი ყაიდის ქმნილებანი, ჯუჯა ბურჟუაზიული ფიგურები – შეერთებული ლანდტაგის ლიბერალები, პრუსიის შეგნებული ბურჟუაზიის წარმომადგენლები. პროვინციებმა, რომელთაც ყველაზე უფრო განვითარებული ბურჟუაზია გააჩნდა, – *რაინის პროვინციამ და სილეზიამ*, – შესძლო ახალ სამინისტროებში მთავარი კონტინგენტის წარგზავნა. მათ მისდევდა მთელი წყება რაინის იურისტებისა. იმდენად, რამდენადაც ფეოდალები უკანა რიგში სწევდნენ ბურჟუაზიას, რაინის პროვინციამ და სილეზიამ ძველ პრუსიულ პროვინციებს დაუთმო ადგილი სამინისტროებში. ბრანდენბურგის სამინისტრო მარტოოდენ ერთი ელბერფელდელი ტორის მეშვეობითღა არის რაინის პროვინციასთან დაკავშირებული. *ჰანზემანი და ფონ დერ ჰაიდტი!* ამ ორ სახელშია პრუსიის ბურჟუაზიისთვის მთელი განსხვავება 1848 წლის მარტსა და დეკემბერს შორის!

პრუსიის ბურჟუაზია სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების მწვერვალებზე იქნა ატყორცნილი, მაგრამ არა ისე, როგორც მას სურდა: *გვირგვინთან მშვიდობიანი გარიგების გზით*, არამედ *რევოლუციის* მიერ. ამიერიდან მას თავისი საკუთარი ინტერესები კი არ უნდა დაეცვა გვირგვინისაგან, ე. ი. *თავის თავისაგან*, რადგან გვირგვინი ბურჟუაზიის თვალში წარმოადგენდა იმ ღვთაებრივ საბურველს, რომლის უკან მას უნდა დაემალა თავისი მიწიერი ინტერესები, – არამედ *ხალხის ინტერესები*, რადგან *სახალხო მოძრაობამ* გაუკვლია მას გზა ხელისუფლებისაკენ. შეუვალობა *ბურჟუაზიის* საკუთარი ინტერესებისა, და ამ ინტერესების შესაბამისი პოლიტიკური ფორმებისა კონსტიტუციურ ენაზე გადმოთარგმნით ნიშნავდა *გვირგვინის შეუვალობას*. აქედან გერმანელი და განსაკუთრებით კი პრუსიის ბურჟუაზიის ოცნება *კონსტიტუციურ მონარქიაზე*. ამიტომ, თუმცა თებერვლის რევოლუცია თავისი გამოძახილითურთ გერმანიაში მეტად ხელსაყრელი იყო პრუსიის ბურჟუაზიისათვის, რადგან მისი წყალობით პრუსიის ბურჟუაზიას ჩაუვარდა ხელთ სახელმწიფო საჭე, მაგრამ ამასთანავე ამ რევოლუციამ აურ-დაურია მას ანგარიშები, რადგან ამიერიდან პრუსიის ბურჟუაზიის ბატონობა დაკავშირებული იყო ისეთ პირობებთან, რომელთა შესრულება მას არც უნდოდა და არც შეეძლო.

ბურჟუაზიას ხელი არ გაუნძრევია. მისთვის ბრძოლა მან ხალხს მიანება. ამიტომ ძალაუფლება, რომელიც მას მიართვეს, იყო არა მტერზე გამარჯვებული სარდლის ძალაუფლება, არამედ ძალაუფლება უშიშროების კომიტეტისა, რომელსაც ძლევამოსილმა ხალხმა თავისი ინტერესების დაცვა მიანდო.

კამპჰაუზენი კიდევ გრძნობდა ამგვარი მდგომარეობის მთელ უხერხულობას და მისი სამინისტროს მთელი სისუსტეც გამომდინარეობს სწორედ ამ გრძნობისა და აგრეთვე იმ პირობებისაგან, რომლებმაც იგი გამოიწვიეს. ამიტომ სირცხვილის ერთგვარი სიწითლე გადაჰკრავს მისი მთავრობის ყველაზე უტიფარ აქტებს. აშკარა *ურცხვობა და თავხედობა* წარმოადგენდა *ჰანზემანის* პრივილეგიას. წითელი *ელფერი* ქმნის ერთადერთ განსხვავებას ორივე ამ მხატვარს შორის.

არ უნდა ავურიოთ *მარტის რევოლუცია პრუსიაში* არც ინგლისის 1648 წლისა და არც საფრანგეთის 1789 წლის რევოლუციებში.

1648 წლის რევოლუციაში ბურჟუაზია ახალ თავადაზნაურობასთან კავშირში იბრძოდა მონარქიის, ფეოდალური თავადაზნაურობისა და გაბატონებული ეკლესიის წინააღმდეგ.

1789 წლის რევოლუციაში ბურჟუაზია ხალხთან კავშირში იბრძოდა მონარქიის, თავადაზნაურობისა და გაბატონებული ეკლესიის წინააღმდეგ.

1789 წლის რევოლუციას თავის პირველსახედ (ყოველ შემთხვევაში ევროპაში) მარტოოდენ 1648 წლის რევოლუცია ჰქონდა, 1648 წლის რევოლუციას – მხოლოდ ნიდერლანდების აჯანყება ესპანეთის წინააღმდეგ. ორივე რევოლუციამ მთელი საუკუნით გაუსწრო თავის პირველსახეს არა მარტო დროის, არამედ შინაარსის მიხედვითაც.

ორივე რევოლუციაში ბურჟუაზია იყო ის კლასი, რომელიც *ნამდვილად* ედგა მოძრაობას სათავეში. *პროლეტარიატს და ქალაქის მოსახლეობის იმ ფენებს, რომლებიც არ ეკუთვნოდნენ ბურჟუაზიას*, ან არ გააჩნდათ ჯერჯერობით ბურჟუაზიისაგან განცალკევებული ინტერესები, ანდა ისინი არ შეადგენენ დამოუკიდებლად განვითარებულ კლასებსა თუ კლასთა ნაწილს. ამიტომ იქაც კი, სადაც ისინი ბურჟუაზიის წინააღმდეგ გამოდიოდნენ, მაგალითად, 1793 და 1794 წწ. საფრანგეთში, ისინი იბრძოდნენ მხოლოდ ბურჟუაზიის ინტერესების განხორციელებისათვის, თუმცა არაბურჟუაზიული წესებით. *საფრანგეთის მთელი ტერორიზმი* სხვა არა იყო რა, თუ არა *ბურჟუაზიის მტრებთან*, აბსოლუტიზმთან, ფეოდალიზმთან და მეშჩანობასთან *პლებეური საშუალებით* გასწორება.

1648 წლის და 1789 წლის რევოლუციები არ იყო *ინგლისისა* და *საფრანგეთის* რევოლუციები, ისინი *ევროპული* ყაიდის რევოლუციები იყვნენ. ისინი არ წარმოადგენდნენ საზოგადოების *გარკვეული* კლასის გამარჯვებას *ძველ პოლიტიკურ წყობილებაზე;* ისინი *აცხადებდნენ პოლიტიკურ წყობილებას ევროპის ახალი საზოგადოებისათვის*. ბურჟუაზიამ გაიმარჯვა ამ რევოლუციებში; მაგრამ *ბურჟუაზიის გამარჯვება* ნიშნავდა მაშინ *ახალი საზოგადოებრივი წყობილების გამარჯვებას,* ბურჟუაზიული საკუთრების გამარჯვებას ფეოდალურზე, ერის გამარჯვებას პროვინციალიზმზე, გამარჯვებას კონკურენციისა – ამქრებზე, საკუთრების განაწილებისა – მაიორატზე, მესაკუთრისადმი მიწის დამორჩილებისა – მიწისა მესაკუთრის დამორჩილებაზე, განათლებისა – ცრუმორწმუნეობაზე, ოჯახისა – გვარზე, მრეწველობისა – გმირულ სიზარმაცეზე, ბურჟუაზიული სამართლისა – შუასაუკუნეობრივ პრივილეგიებზე. 1648 წლის რევოლუცია იყო

მე-17 საუკუნის გამარჯვება მე-16 საუკუნეზე, 1789 წლის რევოლუცია იყო მე-18 საუკუნის გამარჯვება მე-17-ზე. ეს რევოლუციები მთელი იმდროინდელი მსოფლიოს მოთხოვნილებებს უფრო გამოხატავდნენ, ვიდრე სამყაროს იმ ნაწილებისას, სადაც ისინი მიმდინარეობდნენ, ე. ი. ინგლისისა და საფრანგეთისა.

პრუსიის მარტის რევოლუციაში მსგავსი არაფერი ყოფილა. – თუ თებერვლის რევოლუციამ *გააუქმა* კონსტიტუციური მონარქია საქმით, ხოლო ბურჟუაზიის ბატონობა იდეაში, მარტის რევოლუციას პრუსიაში უნდა *დაემყარებინა* კონსტიტუციური მონარქია იდეაში, და ბურჟუაზიის ბატონობა საქმით. მეტად დაშორებული იმას, რომ ყოფილიყო *ევროპის რევოლუცია*, იგი წარმოადგენდა ევროპის რევოლუციის მარტოოდენ უბადრუკ გამოძახილს ჩამორჩენილ ქვეყანაში. ნაცვლად იმისა, რომ წინ გაესწრო თავისი საუკუნისათვის, იგი ნახევარ საუკუნეზე მეტით ჩამორჩებოდა თავის ეპოქას. იგი იმთავითვე *მეორადი* მოვლენა იყო, მაგრამ ცნობილია, რომ შებრუნებული ავადმყოფობანი უფრო ძნელად განსაკურნავია და ამავე დროს უფრო მეტად არღვევენ ორგანიზმს, ვიდრე პირველი დაავადება. საქმე ეხებოდა არა ახალი საზოგადოების შექმნას, არამედ ბერლინში იმ საზოგადოების აღდგენას, რომელიც პარიზში გარდაიცვალა. მარტის რევოლუცია პრუსიაში *ნაციონალურიც, გერმანულიც კი* არ ყოფილა. იგი იმთავითვე პროვინციალური, პრუსიული იყო. ვენის, კასელის, მიუნხენის და ყველა სხვა ჯურის პროვინციალური აჯანყებები მასთან ერთად მიმდინარეობდნენ და პირველობასაც ეცილებოდნენ მას.

იმ დროს, როდესაც 1648 და 1789 წლების რევოლუციები აღსავსე იყვნენ საკუთარი ღირსების უსაზღვრო გრძნობით, რადგანაც ისინი შემოქმედების გვირგვინს წარმოადგენდნენ, ბერლინელთა პატივმოყვარეობა 1848 წელს იმაში მდგომარეობდა, რომ ისინი ანაქრონიზმს წარმოადგენდნენ. მათი შუქი ემსგავსებოდა შორეულ ვარსკვლავთა სინათლეს, რომელიც ჩვენამდე, დედამიწის მცხოვრებლებამდე, აღწევს მისი გამომსხივებელი ვარსკვლავის ჩაქრობიდან 100 000 წლის შემდეგ. მარტის რევოლუცია პრუსიაში წარმოადგენდა ასეთ მცირე, – როგორც საერთოდ ყოველივეს მცირე ზომით წარმოგვიდგენდა იგი, – ვარსკვლავს ევროპისათვის; მისი სინათლე იყო უკვე დიდი ხნის გახრწნილი საზოგადოების მიერ გამოსხივებული სინათლე.

გერმანული ბურჟუაზია ისე დუნედ, ისე ლაჩრულად და ნელა ვითარდებოდა, რომ, იმ მომენტში, როდესაც იგი მტრულად უპირისპირდებოდა ფეოდალიზმსა და აბსოლუტიზმს, ასევე მტრულად დაპირისპირებული აღმოჩნდა პროლეტარიატისა და ქალაქის მოსახლეობის ყველა ფენის მიმართაც, რომელთა ინტერესები და იდეები პროლეტარიატს ენათესავებოდნენ. პრუსიის ბურჟუაზიამ არა მარტო მის უკან დაინახა მტრულად განწყობილი კლასი, არამედ *თავის წინაშეც* მთელი ევროპა. პრუსიის ბურჟუაზია არ ჰგავდა 1789 წლის საფრანგეთის ბურჟუაზიას, იგი არ იყო ისეთი კლასი, რომ *მთელი* ახალი საზოგადოების სახელით დაპირისპირებოდა ძველი საზოგადოების წარმომადგენლებს – მონარქიასა და თავადაზნაურობას. იგი რაღაც ისეთი *წოდების* დონემდე ჩამოქვეითდა, რომ განკერძო-

ებული იყო გვირგვინისაგანაც და ხალხისაგანაც, ორივესადმი ოპოზიციურად იყო განწყობილი და ცალ-ცალკე თვითეული თავის მტრის წინააღმდეგ გაუბედავად მოქმედებდა, რადგან ყოველთვის ორივეს ან ზურგში ხედავდა ან *თავის წინაშე*. იგი თავიდანვე მზად იყო ხალხისათვის ეღალატნა და ძველი საზოგადოების გვირგვინოსან წარმომადგენელს მორიგებოდა, რადგან იგი უკვე თვითონ ეკუთვნოდა ძველ საზოგადოებას. ბურჟუაზია ატარებდა არა ახალი საზოგადოების ინტერესებს ძველი საზოგადოების წინაშე, არამედ გაახლებულ ინტერესებს დრომოჭმულ საზოგადოებაში; მას ეპყრა რევოლუციის საჭე, არა იმიტომ, რომ მის უკან ხალხი იდგა, არამედ იმიტომ, რომ ხალხი უბიძგებდა მას; იგი სათავეში იდგა არა როგორც ახალი საზოგადოებრივი ინიციატივის წარმომადგენელი, არამედ როგორც ძველი საზოგადოებრივი ეპოქის უკმაყოფილების გამომხატველი. ეს იყო ძველი სახელმწიფოს ქანი, რომელმაც თვითონ კი არ გაიკვლია გზა, არამედ რომელიც მიწისძვრამ ამოაგდო ახალი სახელმწიფოს ზედაპირზე. ურწმუნო თავისი თავის მიმართ, ურწმუნო ხალხის მიმართ, გაუბედავად მდრტვინავი მაღალი ფენის წინააღმდეგ და მძრწოლი დაბალი ფენის წინაშე, ეგოისტური როგორც ერთის, ისე მეორის მიმართ და თავისი ეგოიზმის შემგნები, რევოლუციური – კონსერვატორების მიმართ და კონსერვატიული რევოლუციონერების მიმართ, თავისი საკუთარი ლოზუნგებისადმი უნდობლობით გამსჭვალული, ფრაზებით იდეების მაგიერ, მსოფლიო ქარიშხლით დამფრთხალი და ამავე ქარიშხლის ექსპლოატაციის გამწევი, – ყოველგვარ ენერგიას მოკლებული, პლაგიატი ყოველი მხრით, უხამსი, რადგან იგი არ იყო ორიგინალური, ხოლო ორიგინალური თავის უხამსობაში, – თავისი საკუთარი სურვილებით მოვაჭრე, უინიციატივო, ურწმუნო ხალხის მიმართ, მსოფლიო-ისტორიულ მოწოდებას მოკლებული, – შეჩვენებული მოხუცი, რომელიც განწირულია თავისი ბებრული ინტერესების შესაბამისად წარმართოს და შერყვნას სიცოცხლით სავსე ხალხის პირველი ახალგაზრდული სწრაფვანი. ბრმა, ყრუ, უკბილო, ყოვლად დაძაბუნებული, – ასეთი აღმოჩნდა *პრუსიის ბურჟუაზია*, როდესაც ის, მარტის რევოლუციის შემდეგ, პრუსიის სახელმწიფოს სათავეში მოექცა.

ჩარლზ დარვინი

(1809-1882)

შესავალი

დარვინი, ინგლისელი ნატურალისტი, ალბათ, ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილია იმ მოღვაწეთაგან, რომელთა გვარებიც სამუდამოდ შემორჩა ადამიანთა მეხსიერებას.

დარვინი წარჩინებულ და მდიდარ ოჯახში დაიბადა. საშუალო წარმატების მქონე სტუდენტს სოფლის მღვდლობა და ექიმობა ერთობ მოსაწყენ და უინტერესო პროფესიებად მიაჩნდა. მყარი ფინანსური მდგომარეობის გამო, მას არ სჭირდებოდა შემოსავლისთვის მუშაობა, დარვინს ჰქონდა თავისუფლება – საკუთარი განათლება და ტალანტი სურვილისამებრ გამოეყენებინა. ჩარლზის მამის, წარმატებული ექიმის ოცნება – შვილიც მის პროფესიას გაჰყოლოდა, უშედეგო გამოდგა. ჩარლზი ოპერაციებზე დასწრებისას ცუდად ხდებოდა და ხშირად გულიც კი მისდიოდა.

დარვინის მამა დარწმუნდა, რომ ჩარლზს მედიცინა არ აინტერესებდა და ურჩია კემბრიჯში ღვთისმეტყველებას დაუფლებოდა. დარვინმა წინადადება მიიღო. დათანხმდა გამოსულიყო სოფლის მღვდელი, მაგრამ ამასთანავე, ემუშავა ზოოლოგიაში, როგორც მოყვარულ ნატურალისტს. 1831 წელს ჩარლზმა დაასრულა კემბრიჯის უნივერსიტეტის თეოლოგიის ფაკულტეტი ბაკალავრის ხარისხით.

დარვინის ინტერესი მცენარეების, ცხოველებისა და გეოლოგიური ნაშთების მიმართ შეამჩნია მისმა ბოტანიკის პროფესორმა და 1831 წელს პატაგონიაში კვლევით ექსპედიციაში მიმავალ გემ „ბიგლზე“ თავის სტუდენტს ადგილი მოუძებნა. კაპიტანს გემზე ესაჭიროებოდა ნატურალისტი, რომელიც სადილად მისი კომპანიონიც იქნებოდა. 5 წლის შემდეგ დარვინი მის მიერ მოპოვებული მდიდარი საკოლექციო მასალით ინგლისში დაბრუნდა და აღარსად წასულა. მოგზაურობისას შეძენილმა ტროპიკულმა დაავადებამ იგი თითქმის ინვალიდად აქცია.

დარვინისთვის ცნობილი იყო მისი პაპის, ერთობ საინტერესო პიროვნების, ერაზმ დარვინის ნაშრომი *„ზოონომია, ანუ ორგანული სიცოცხლის კანონები“,* აგრეთვე ცნობილი ფრანგი ზოოლოგის, ჟან-ბატისტ ლამარკის მიერ მანამდე გამოთქმული ევოლუციური მოსაზრებები. 1838 წელს იგი გაეცნო თომას მალთუსის ნაშრომს *„ესეი მოსახლეობის ბუნებრივი პრინციპის შესახებ“,* რომელმაც ძალზე დააინტერესა.

1842 წელს დარვინმა ევოლუციური კონცეფციის შავი მონახაზი გააკეთა. იგი თანდათან მიდიოდა იმ დასკვნამდე, რომ დედამიწაზე ორგანიზმები ევოლუციის შედეგად წარმოიშვნენ, ისინი მუდმივად იცვლებიან და ყველა მცენარესა და ცხოველს ოდესღაც საერთო წინაპარი ჰყავდა.

1859 წლის 24 ნოემბერს დარვინმა გამოაქვეყნა წიგნი *„სახეობათა წარმოშობა ბუნებრივი გადარჩევის გზით, ანუ უკეთ შეგუებული ჯიშების გადარჩენა არსებობისათვის ბრძოლაში“.* შესანიშნავად არგუმენტირებული და მრავალ მაგალითზე აგებული ნაშრომი ორგანული სამყაროს ისტორიული განვითარების მიზეზებსა და კანონზომიერებებზე ბიოლოგიის ახალი ერის დასაწყისია.

დარვინის თეორიის მიხედვით, ახალი სახეობის ჩამოყალიბება ხდება მემკვიდრეობითობისა და ცვალებადობის საფუძველზე და ევოლუციის მთავარი წარმმართველი ფაქტორია ბუნებრივი შერჩევა, რაც არსებობისათვის ბრძოლის შედეგია.

წიგნი მაშინვე ბესტსელერად იქცა და ავტორის სიცოცხლეში ხუთჯერ გამოიცა. უმოკლეს დროში იგი ყველა ევროპულ ენაზე ითარგმნა. გამოქვეყნებიდან პირველ წლებში დარვინის ეს ნაშრომი მწვავე კამათს იწვევდა, თუმცა, ახალმა აღმოჩენებმა (კერძოდ, გენეტიკაში, პალეონტოლოგიაში, შედარებით მორფოლოგიაში) ზურგი გაუმაგრა ევოლუციურ თვალთახედვას და დღეს დარვინის თეორია თანამედროვე ბიოლოგიის ძირითადი ფილოსოფიური საფუძველია. მეტიც, ამ შრომამ უდიდესი გავლენა მოახდინა ზოგადად თანამედროვე მეცნიერების განვითარებაზე და დასაბამი მისცა სოციოლოგიის ზოგიერთ მიმართულებასაც კი.

თავისი იდეები დარვინმა გააღრმავა და განავითარა უფრო გვიან გამოცემულ თხზულებებში. ნაშრომში – *„შინაური ცხოველებისა და კულტურული მცენარეების შეცვლა“* განხილულია კულტურულ მცენარეთა და შინაურ ცხოველთა ჯიშების ხელოვნური გადარჩევით გამოყვანის კანონზომიერებები. ადაიანის წარმოშობისა და ევოლუციის საკითხები მან დეტალურად განიხილა მონოგრაფიებში: *„ადამიანის წარმოშობა და სქესობრივი გადარჩევა“* და *„ემოციების გამოხატვა ადამიანსა და ცხოველებში“.*

დარვინი დაკრძალულია უესტმინსტერის სააბატოში, ინგლისის პანთეონში.

* * *

2009 წელს ჩარლზ დარვინის მთავარ ნაშრომს, „სახეობათა წარმოშობას ბუნებრივი გადარჩევის გზით“, 150 წელი შეუსრულდა. ეს წიგნი ოდესმე გამოქვეყნებულ სამეცნიერო შრომებს შორის დღესაც ყველაზე გავლენიანად რჩება. ამან შესაძლოა გაგვაკვირვოს: ნუთუ ევკლიდის გეომეტრიამ, ნიუტონის მექანიკამ ან აინშტაინის ფარდობითობის თეორიამ ნაკლები გავლენა მოახდინა პროგრესზე? ცხადია არა. ამ თეორიებისგან განსხვავებით, ევოლუციურ თეორიას არ გააჩნია პრედიქციის უნარი. ნიუტონის კანონების ცოდნით შეიძლება გამოითვალო ტყვიის ტრაექტორია ან დახვეწო მანქანა. დარვინის თეორიის ცოდნით ასეთი რამ შეუძლებელია. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თუ შეიცვლება გარემოს პირობები, დროის განმავლობაში ამ გარემოში არსებული მცენარისა ან ცხოველის აგებულებაც შეიცვლება, ვერ ვიტყვით, რას დაემსგავსებიან ისინი. დარვინის თეორიამ ნაკლებად შეუწყო ხელი ტექნიკურ პროგრესს, მაგრამ რადიკალურად შეცვალა ადამიანის აზროვნება.

„სახეობათა წარმოშობაში“ გამოთქმული ვარაუდების და თეორიების დიდი უმრავლესობა შემდგომში დადასტურდა დაკვირვებებით და ექსპერიმენტებით. მოვიყვან რამდენიმე მაგალითს. დღევანდელი წარმოდგენა დნმ-ზე და მუტაციის პროცესზე სრულ თანხმობაშია დარვინის აზრთან „შემთხვევითი ცვლილებების“ ევოლუციური მნიშვნელობის შესახებ. დარვინის ვარაუდი, რომ ევოლუციურად ახლომდგომი სახეობები მსგავს რესურსებს იყენებენ და, ამდენად, ძლიერ კონკურენციაში არიან ერთმანეთთან, დღეს ეკოლოგების მიერ აღიარებული ფაქტია და ვიტო ვოლტერას კონკურენციის თეორია ამ ფაქტს ემყარება. ის, რომ ადამიანს მაიმუნისმაგვარი წინაპარი ჰყავდა შორეულ წარსულში, დარვინის დროს ლოგიკური მოსაზრება იყო; დღეს ამ მოსაზრებას უამრავი ნამარხი ჩონჩხი ადასტურებს, უახლეს გენეტიკურ გამოკვლევებთან ერთად.

შევეცდები მოკლედ განვიხილო ბუნებრივი გადარჩევის თეორიის ძირითადი თეზისები და ის, თუ როგორ დაადასტურა ან უარყო ეს თეზისები მეცნიერების განვითარებამ. იქამდე კი უნდა გავერკვეთ, რა კავშირშია ბუნებრივი გადარჩევის თეორია ევოლუციის მოვლენასთან – ეს საკითხი ცოტათი უფრო რთულია, ვიდრე შეიძლება მოგეჩვენოთ.

ევოლუციური შეხედულებები დარვინამდე და მის მერე

იცვლება თუ არა შეუქცევადად ბუნება – უფრო ფილოსოფიური საკითხია, ვიდრე სამეცნიერო. ანტიკური ფილოსოფოსების, პარმენიდეს და ჰერაკლიტეს კამათი ამ საკითხს ეხება. პარმენიდეს კრედო იყო სამყაროს უცვლელობა. ჰერაკლიტე ამბობდა, რომ შეუძლებელია ორჯერ ერთ მდინარეში შესვლა: მეორე ჯერზე წინა დროის წყალი წასული იქნება. სინამდვილეში, ორივე ერთსა და იმავე მოვლენას განსხვავებული კუთხით უყურებდა. მათი კამათის შედეგად არც კალაპოტი იცვლებოდა, არც წყალი ჩერდებოდა მდინარეში. უმჯობესია ამ პოზიციდან შევხედოთ ევოლუციონისტებისა და კრეაციონისტების კამათს. უძველესი დროიდან ადამიანი ვარაუდობდა, რომ ცხოველები ან მცენარეები ადრე „სხვანაირები“ იყვნენ. ერთ-ერთი აფრიკული მითის მიხედვით ქამელეონის თავი სამკუთხედია იმიტომ, რომ მან თავისი გრძელი ენით ღვთაება გააბრაზა და ღვთაებამ მას სამჯერ სილა გაარტყა. ესე იგი, ქამელეონს ოდესღაც მრგვალი თავი ჰქონდა. უამრავი პირველყოფილი მითი უკავშირებდა ადამიანის წარმოშობასაც ცხოველებს ან საგნებს – დაწყებული დათვითა და ბიზონით და დამთავრებული ზღვის მიერ ნაპირზე გამოტანილი ფიცრებით. ამასთან ერთად, არსებობდა წარმოდგენა უცვლელობის შესახებაც. ძველი ბერძნების მითებში სამყაროს გაჩენა ხდებოდა საფეხურებრივად და ერთხელ შექმნილი ცოცხალი არსება აღარ იცვლებოდა. დაახლოებით ასევე წერია ბიბლიურ დაბადებაში. თუ მის ტექსტს პირდაპირ გავიგებთ, და არა მეტაფორულად, უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ სამყარო შეიქმნა შვიდი დღის განმავლობაში, და ამის შემდეგ აღარ იცვლებოდა. ამავე ტექსტის ანალიზი, იმის გაცნობიერებით, რომ უძველეს ტექსტებს ხშირად მეტაფორული (არაპირდაპირი) მნიშვნელობა ჰქონდა, საინტერესო რამეს გვეუბნება. მაგალი-

თად, რომ ძველების წარმოდგენით უფალმა ჯერ მარტივი არსებები შექმნა, შემდეგ კი – უფრო რთულად აგებული: მცენარეები, თევზები, „ქვეწარმავლები“, და მხოლოდ ბოლოს – „მხეცნი“ და ადამიანი. ასე რომ, ევოლუციის უარყოფა წმინდა წიგნების მიერ არც ისე აშკარაა, როგორც შეიძლება გვეჩვენოს.

როდესაც ვმსჯელობთ ევოლუციაზე, უნდა გვახსოვდეს, რომ მეცნიერება დღევანდელი გაგებით (ანუ ცოდნა, რომელიც გადამოწმებას ექვემდებარება) მხოლოდ მე-16 – მე-17 საუკუნეებში ჩამოყალიბდა. ამ დრომდე გამოთქმული მოსაზრებები უფრო ფილოსოფიური იყო, ვიდრე მეცნიერული. თავად სიტყვა „ევოლუცია“ (ლათინურიდან e-volvo, ვვითარდები) პირველად გამოიყენა შვეიცარიელმა ზოოლოგმა შარლ ბონემ. ამ სიტყვით მან აღწერა ცხოველების თანდათანობითი გართულების სავარაუდო პროცესი. მან ჩამოაყალიბა „არსებათა კიბის“ ცნება; ამ კიბის ძირში ერთუჯრედიანი ორგანიზმები განალაგა, კიბის თავში კი – ადამიანი. ბონე თვლიდა, რომ უფალმა სამყარო ერთიანად შექმნა და მასში ისევე ჩადო განვითარების უნარი, როგორც ყოველი არსების ჩანასახში. კვერცხს არაფერი ეტყობა ქათმის აღნაგობის, მაგრამ მასში „მომავალი ქათამი“ არის ჩადებული. მსგავსად, პირველად სამყაროში უკვე იდო მრავალფეროვანი სამყაროს, რთულად აგებული ცხოველების პოტენციალი.

ევოლუციის თეორია დახვეწა ფრანგმა ნატურალისტმა ჟან ბატისტ ლამარკმა თავის „ზოოლოგიის ფილოსოფიაში“ (1809). მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში მეცნიერები თვლიდნენ, რომ მარტივი ერთუჯრედიანი არსებები შესაძლოა ქიმიური რეაქციების შედეგად მკვდარი ნივთიერებიდან წარმოიქმნას (მე-19 საუკუნეში ეს ვარაუდი საბოლოოდ გაქარწყლდა). ლამარკმა ივარაუდა, რომ რთული ცხოველები – მწერები, ძუძუმწოვრები – თანდათან განვითარდნენ უმარტივესებიდან, რომელთა ნერვული სისტემა, სითხეების მოძრაობის შედეგად, რთულდებოდა თაობების განმავლობაში და ამას აღნაგობის გართულებაც მოჰყვებოდა. ლამარკი თვლიდა, რომ თუ ცხოველის ორგანო იცვლება „ვარჯიშის“ შედეგად (მაგალითად, ჟირაფი ავარჯიშებს კისერს, როდესაც ხის ფოთლებს ჭამს), ეს ცვლილებები მემკვიდრეობით გადადის. ამიტომ ყოველი ცხოველის აღნაგობა მის ცხოვრების ნირზეა დამოკიდებული. ჟირაფს აქვს გრძელი კისერი, ხოლო თხუნელას, რომელიც სიბნელეში ცხოვრობს და თვალებს ვერ იყენებს, აქვს გაუვარჯიშებელი და დაპატარავებული თვალები. ლამარკმა გამოთქვა აზრი, რომ მისი ლოგიკა უშვებს ადამიანის წარმოშობასაც ნაკლებად დახვეწილი წინაპრისაგან, კერძოდ შიმპანზისგან (რომელიც აღნაგობით ადამიანს განსაკუთრებით ჰგავს), თუმცა პირდაპირი დასკვნებისგან მან თავი შეიკავა.

ლამარკის ლოგიკა ფაქტების საკმაოდ თავისუფალ ინტერპრეტაციას ემყარებოდა. მისი ორი ძირითადი ჰიპოთეზა – შეძენილი თვისებების მემკვიდრეობით გადაცემა და მარტივი ორგანიზმების ჩასახვა ქიმიური რეაქციების შედეგად – მეცნიერების მომდევნო განვითარებამ უარყო. ლამარკის თეორია მიივიწყეს. დარვინმა წაიკითხა ლამარკის შრომები, მაგრამ, როგორც თავად აღიარებდა, ამ შრომებმა მასზე გავლენა ვერ მოახდინა და ვერ ჩააფიქრა ევოლუციის შესაძლებ-

ლობაზე. ჟორჟ კიუვიეს, ლამარკის თანამედროვე უდიდეს ფრანგ ბიოლოგს, რომელმაც ცხოველების შედარებით ანატომიას ჩაუყარა საფუძველი და ნამარხებს შეისწავლიდა, ეჭვი არ შეუტანია სახეობების უცვლელობაში. მან იცოდა, რომ ოდესღაც დედამიწაზე განსხვავებული არსებები ბინადრობდნენ, მაგრამ ამის ასახსნელად „კატასტროფების თეორია“ ჩამოაყალიბა. მისი აზრით, არსებული სამყარო რამდენჯერმე განადგურდა კატასტროფების შედეგად, რის შემდეგ იგი ისევ იქმნებოდა, ოღონდ განსხვავებული სახით.

მნიშვნელოვანია, რომ დარვინი თავის "სახეობათა წარმოშობაში" მრავლად აღწერდა არგუმენტებს, რომლებიც ირიბად მეტყველებენ ევოლუციაზე, მაგრამ ნაკლებად – მის პირდაპირ მტკიცებულებებს. არასამეცნიერო საზოგადოებაში გავრცელებულია აზრი, რომ ევოლუცია დღესაც ჰიპოთეზად რჩება. თუმცა, მეცნიერები თანხმდებან ევოლუციის არსებობაზე. კამათი დარვინის თეორიის ზოგიერთი კონცეფციის შესახებ დღესაც გრძელდება, მაგრამ თავად ევოლუციის მოვლენა მათში ეჭვს არ იწვევს. დღეს ევოლუციის რეალობა დადასტურებულია პირდაპირი მტკიცებულებებით. სიცოცხლის მრავალფეროვნება არაა შექმნილი ერთჯერადად; ის თანდათანობითი განვითარების შედეგია. ცალკეული ევოლუციური მოვლენებიც, მაგალითად ადამიანის წარმოშობა მაიმუნისმაგვარი წინაპრისაგან, არ იწვევს კამათს ბიოლოგებს შორის. ეს რაც ეხება *ევოლუციის მოვლენას, ევოლუციის ფაქტს.* სხვა ამბავია – *ევოლუციის თეორია,* რომელიც დღესაც იხვეწება და მისი განვითარება თეორიული ბიოლოგიის მთავარი საგანია.

ევოლუციის მოვლენა და ევოლუციის თეორია

როდესაც დარვინი წერდა ადამიანის წარმოშობაზე მაიმუნისმაგვარი წინაპრისაგან, ის ლოგიკურ, არგუმენტირებულ, მაგრამ მართლაც ჰიპოთეზას გამოთქვამდა. იმ დროისთვის არ იყო ცნობილი არც გარდამავალი ნამარხი ფორმები, არც მემკვიდრეობის გადაცემის მექანიზმი. აღმოჩენები მოგვიანებით დაიწყო. ფრანგმა ეჟენ დიუბუამ 1891 წელს კუნძულ იავაზე თავის ქალას ფრაგმენტები აღმოაჩინა, რომლებიც ადამიანის და ადამიანისმაგვარი მაიმუნის ნიშნებს ითავსებდნენ. დიუბუამ მიიჩნია, რომ ეს იყო ზუსტად ის „დაკარგული რგოლი“, რომელიც, დარვინის აზრით, ადამიანს და მის წინაპარ მაიმუნებს აკავშირებდა. თუმცა, მისი არგუმენტები არ იქნა ფართოდ აღიარებული. 1925 წელს ავსტრალიელმა მეცნიერმა რაიმონდ დართმა სამხრეთ აფრიკაში აღმოაჩინა თავის ქალა, რომელიც დიუბუას ნამარხთან შედარებით კიდევ უფრო ემსგავსებოდა შიმპანზეს და ნაკლებად – ადამიანს. თავის ქალას ასაკი 3.6 მილიონ წელს აღწევდა. ამ აღმოჩენიდან გასული წლების განმავლობაში აღმოჩენილია ათეულობით ნამარხი, რომლებიც ადამიანისმაგვარ მაიმუნებს და თანამედროვე ადამიანებს შორის გარდამავალი ფორმების თითქმის უწყვეტ რიგს ქმნიან. ბოლო მნიშვნელოვანი აღმოჩენა 1994 წელს მოხდა, როდესაც აღმოსავლეთ აფრიკაში იპოვეს ყველაზე ძველი ნამარხი, რომელიც თანამედროვე ადამიანთან ასოცირდება: „არდიპითეკი“, რომლის ასაკი 4.4 მილიონი წელია. დღეს მეცნიერებს შეუძლიათ ნამარხების

საკმაოდ ზუსტი დათარიღება იზოტოპების შემცველობის ანალიზით. ნამარხების დათარიღებამ აჩვენა, რომ რაც უფრო ძველია ნამარხი, მით უფრო განსხვავება ის ადამიანისაგან. ესე იგი, ადამიანის აგებულება ყოველთვის არ ყოფილა დღევანდელის მსგავსი, ის ყალიბდებოდა მილიონობით წლის განმავლობაში და 3-4 მილიონი წლის წინად ადამიანები გაცილებით უფრო მსგავსი იყვნენ მაიმუნების, კერძოდ კი – შიმპანზესი. დღეს ფიზიკურ და ევოლუციურ ანთროპოლოგებს შორის არსებობს თანხმობა, რომ თანამედროვე ადამიანის აღნაგობა ყალიბდებოდა 5 მილიონ წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში, ხოლო ჩვენი უძველესი წინაპრების აღნაგობა ადამიანისმაგვარი მაიმუნების მსგავსი იყო.

პალეონტოლოგიური აღმოჩენები არა მხოლოდ ადამიანის ევოლუციურ წარმოშობას ადასტურებს. 1876 წელს ამერიკელმა ოთნაიელ მარშმა აღმოაჩინა კატის ზომის ძუძუმწოვრის ჩონჩხი, რომლის აღნაგობა ცხენისას ჰგავდა. მან აღმოჩენილ სახეობას „ეოჰიპუსი", ანუ „ქვეცხენი" დაარქვა. ეოჰიპუსი ჩრდილოეთ ამერიკაში 50-60 მილიონი წლის წინათ ბინადრობდა. შემდგომ ათწლეულებში პალეონტოლოგებმა აღმოაჩინეს მრავალი ნამარხი, რომელიც ზომითა და აღნაგობით შუალედური იყო ეოჰიპუსსა და თანამედროვე ცხენს შორის. ამ ნამარხების დათარიღებაც შუალედური იყო: უფრო გვიანდელი ნამარხები ზომითა და აღნაგობით მეტად ცხენს მიემსგავსებიან, ხოლო უფრო ძველები – ეოჰიპუსს. ასეთი მაგალითები დღეს მრავალია. არსებობს ნამარხი შუალედური ფორმები, რომლებიც აკავშირებენ დინოზავრებს და ფრინველებს, მტევანფარფლიან თევზებს და ამფიბიებს, ბეჰემოტისმაგვარ ვეშაპის წინაპრებს და თანამედროვე ვეშაპებს. დარვინის დროს გაცილებით ნაკლები ნამარხი ფორმა იყო ცნობილი და ის „სახეობათა წარმოშობის" მეორე თავში (ცვალებადობა ბუნებაში) და, ნაწილობრივ, სხვა თავებშიც, მიმოიხილავს მხოლოდ დღეს არსებულ სახეობებს და ფორმებს, რომელთაც „შუალედური" ნიშნები გააჩნიათ. დარვინი მათ მიიჩნევს ევოლუციის არსებობის მხარდასაჭერ არგუმენტად, თუმცა, ნამარხი დათარიღებული შუალედური ფორმები ევოლუციის უკვე პირდაპირი მტკიცებულებებია.

1902 წელს მეცნიერებმა აღმოაჩინეს, რომ ცოცხალი ორგანიზმების ნიშნები შთამომავლობას მემკვიდრეობით გადაეცემა უჯრედის ბირთვში არსებული ორგანელების, ქრომოსომების მეშვეობით. 1953 წელს ამერიკელმა უოტსონმა და ბრიტანელმა კრიკმა აღწერეს დნმ-ის (დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავა) სტრუქტურა. დნმ განსაზღვრავს ცოცხალი ორგანიზმის მემკვიდრეობით მიღებულ ნიშნებს, ხოლო მისი სტრუქტურა თანდათან იცვლება შემთხვევითი პროცესის – მუტაციის – შედეგად. თუ ერთი სახეობის ორ ჯგუფს შორის შეჯვარება არ არსებობს (მაგალითად, თუ ისინი გეოგრაფიულად დაშორებულ რეგიონებში ბინადრობენ), მათი დნმ-ის სტრუქტურა დროის განმავლობაში სულ უფრო განსხვავებული ხდება. 1980-იანი წლების დასასრულიდან დნმ-ის სტრუქტურის შესწავლა გამარტივდა ტექნოლოგიური განვითარების გამო. მრავალმა კვლევამ აჩვენა, რომ ჩვეულებრივ, ნაკლებად მსგავსი აგებულების მქონე ცხოველებისა და მცენარეების დნმ-ის სტრუქტურა უფრო განსხვავებულია, ვიდრე მეტად მსგავსების,

რაც ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ განსხვავებულ სახეობებს წარსულში ერთიანი წინაპარი ჰყავდათ. მაგალითად, ადამიანისა და შიმპანზეს დნმ-ის სტრუქტურა ნაკლებად განსხვავდება, ვიდრე შიმპანზესა და ჰამადრილის დნმ; ხოლო ადამიანისა და ცხენის დნმ უფრო ახლოა სტრუქტურულად, ვიდრე ადამიანისა და ქათმის დნმ, რაც მეტყველებს, რომ ადამიანს და ცხენს (ორივე ძუძუმწოვარია) უფრო გვიან ჰყავდა საერთო წინაპარი, ვიდრე ადამიანსა და ქათამს.

ეს ფაქტები გვეუბნებიან, რომ დარვინი მართალი იყო, და დღეს არსებული ცხოველები და მცენარეები, თავად ადამიანიც, მრავალმილიონწლიანი ევოლუციური განვითარების შედეგად ჩამოყალიბდნენ. არცერთი ცხოველის, მცენარის ან სოკოს წინაპარი არ გამოიყურებოდა ზუსტად ისე, როგორც მათი დღევანდელი შთამომავლები. ევოლუცია – რეალური მოვლენაა, და ჩვენი სამყარო თანდათანობით იცვლება. თუმცა, სხვა საკითხია – რა ახსნა აქვს ევოლუციას. ტერმინ „ევოლუციის“ ავტორის – შარლ ბონეს მიხედვით, სამყარო იყო შექმნილი, ოღონდ შექმნილი სამყაროს მოდელში უკვე იყო ჩადებული მისი შემდგომი განვითარების მთლიანი სურათი, ისევე, როგორც ჩანასახის დნმ-ში ჩადებულია ამ ჩანასახის განვითარების გზა. დარვინის მიხედვით კი, ევოლუცია უამრავი შემთხვევითი ფაქტორისა და შემთხვევითი ცვალებადობის შედეგია.

ევოლუციის მიზეზები: დარვინისეული და თანამედროვე წარმოდგენები

„სახეობათა წარმოშობის“ მე-2 – მე-4 თავებში დარვინი აღწერს ევოლუციის მარტივ სავარაუდო მექანიზმს. ევოლუციის მამოძრავებელი ძალებია: მემკვიდრეობითობა, ცვალებადობა, და გადარჩევა. მემკვიდრეობითობა ცოცხალი ორგანიზმის უნარია, გადასცეს ნაშიერს თავისი ნიშნები. ადამიანს ადამიანი ებადება, ქათამს – ქათამი, ხოლო ფიჭვის თესლიდან ისევ ფიჭვი იზრდება. მეტიც, შვილის სახის ნაკვთები მშობლების სახის ნაკვთებს ემსგავსება; ხალებიანი კატა უფრო ხშირად შობს ხალებიან კნუტებს, ვიდრე ზოლიანი ან შავი. ცვალებადობა ნიშნავს განსხვავებებს ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდებს შორის. ჩვენ ვარჩევთ ნაცნობებს თვალის ფერით, სახის ნაკვთებით: ცხვირისა და შუბლის შედარებითი სიგრძით, სახის სიგანისა და სიმაღლის შეფარდებით და ასე შემდეგ. ასევე არ არსებობს ორი ზუსტად ერთნაირი ცხენი, კალმახი ან კაკლის ხე: ყველა ინდივიდი ერთმანეთისგან უმნიშვნელოდ მაინც განსხვავდება. ამ განსხვავებებს ზოგჯერ სასიცოცხლო პირობები განსაზღვრავს. მაგალითად, პატარა ტბაში მცხოვრები კარჩხანა თევზები პატარა ზომის არიან იმავე სახეობის თევზებთან შედარებით, რომლებიც დიდ ტბაში (მაგალითად, ფარავანში) ბინადრობენ. ასეთი, გარემო პირობებით განსაზღვრული ჯგუფური ცვლილებები მემკვიდრეობით არ გადაიცემა. პირიქით, ინდივიდუალური ცვლილებები, რომლებიც აშკარად ვერ უკავშირდება გარემოს პირობების ზეგავლენას, გადაიცემა მემკვიდრეობით, და სწორედ მათ ეყრდნობა ევოლუციის პროცესი. ეს დარვინის დაკვირვება დადასტურდა შემდგომში; არამემკვიდრეობით, გარემოს მიერ გამოწვეულ ცვალებადობას ზოგჯერ „მოდიფიკაციას“ უწოდებენ (ეს დარვინის ტერმინია), ხოლო ინდივიდუალური,

მემკვიდრეობითი ცვალებადობა ორი მიზეზითაა გამოწვეული: რეკომბინაციით (ორივე მშობლის დნმ-ის მონაკვეთების გადანაწილებით შთამომავლის ქრომოსომებში) და მუტაციით (დნმ-ის სტრუქტურის შემთხვევითი ცვლილებებით ბიოქიმიური პროცესების შედეგად). ევოლუციის მესამე მამოძრავებელი ძალაა ბუნებრივი გადარჩევა. თუ ორგანიზმის ნიშანი, რომელიც მას, ინდივიდუალური ცვალებადობის ფარგლებში, იმავე სახეობის სხვა ინდივიდებისგან არჩევს, გავლენას ახდენს მის გადარჩენის ან გამრავლების უნარზე, ეს ნიშანი ან მოედება თანდათან მთელს ჯგუფს, ან სრულიად გაქრება. ჩვეულებრივად, მნიშვნელოვანი განსხვავება ორგანიზმის წარმატებას უშლის ხელს. მაგალითად, უჩვეულო ფერის პეპელა (შავი ან, პირიქით, თეთრი) ადვილი დასანახია ფრინველისთვის, ამიტომ ასეთი პეპელა სწრაფად დაიღუპება და შთამომავლობის დატოვებას ვერ მოასწრებს. ბაყაყი, რომელიც ჩვეულებრივისგან განსხვავებულად ყიყინებს, ნაკლებად მოიზიდავს მდედრს და შთამომავლობის დატოვება გაუჭირდება. თუმცა, თუ პირობები შეიცვალა, ახალმა ნიშანმა შესაძლოა (იშვიათად) ორგანიზმს უპირატესობა მისცეს. „სახეობათა წარმოშობის“ გამოქვეყნებიდან გასული 155 წლის განმავლობაში მეცნიერებმა აღწერეს ასეულობით ბუნებრივი გადარჩევის მაგალითი. ერთ-ერთი ქარიზმატული მაგალითია პეპელა არყის მზომელა. მეცნიერებმა აჩვენეს, რომ მელანისტი (მუტაციით გამოწვეული შავი ფერის ინდივიდი) იშვიათად ჩნდება მზომელას პოპულაციაში და უმალვე იღუპება, რადგან ფრინველები ადვილად ხედავენ ღეროზე მჯდომარე ასეთ კონტრასტულ ინდივის. თუმცა, მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ინდუსტრიული ბუმის შედეგად დასავლეთ ევროპის (მათ შორის ინგლისის) ქალაქები იმდენად დაბინძურდა, რომ იქ დარგული ხეების ღეროები ნამწვისგან შავად შეიღება. ასეთ ხეებზე მელანისტი მზომელები უფრო ეფექტურად იმალებოდნენ, ვიდრე მათი ბუნებრივად (ნაცრისფრად) შეფერილი ნათესავები. რამდენიმე წელიწადში ქალაქ მანჩესტერის პოპულაცია მთლიანად მელანისტებისაგან შედგებოდა. ასე რომ, მარტივ სქემად რომ წარმოვიდგინოთ დარვინისეული ევოლუციის მექანიზმი, (1) ინდივიდუალური ცვალებადობა აჩენს ორგანიზმებს, რომელთა ნიშნები ცოტათი განსხვავებულია იმავე სახეობის ორგანიზმებისგან, (2) განსხვავებული ნიშნების მქონე ორგანიზმებს შეიძლება ცოტათი განსხვავებული წარმატება ჰქონდეთ სხვებთან შედარებით (რაც გამოიხატება იმავე დროის განმავლობაში უფრო მეტი შთამომავლის დატოვებაში); ეს ბუნებრივი გადარჩევის საფუძველია და (3) წარმატებული ორგანიზმის ნიშნები მის შთამომავლობას გადაეცემა. ამ სქემამ, უმნიშვნელო ცვლილებებით, დროით შემოწმებას გაუძლო და დღესაც არსებობს.

ჯერ კიდევ დარვინის თანამედროვე გრეგორ მენდელმა მათემატიკურად აღწერა მემკვიდრეობის წესები. მოგვიანებით თომას ჰანთ მორგანმა ჩამოაყალიბა თეორია, რომლის მიხედვით მემკვიდრეობა გადაიცემა მცირე ნაწილაკების – ქრომოსომების მეშვეობით, რომლებიც ყველა ცოცხალ უჯრედში არსებობენ. როგორც უკვე ვახსენეთ, ქრომოსომები დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავისგან შედგება (რომლის სტრუქტურაც უოთსონმა და კრიკმა 1953 წელს აღწერეს), ხოლო

ეს მჟავა ოთხი განსხვავებული ნუკლეოტიდის თანმიმდევრობაა. დადგენილია, რომ ნუკლეოტიდების თანმიმდევრობა განაპირობებს ორგანიზმის ცილების სტრუქტურას. სწორედ ამ სტრუქტურაზეა დამოკიდებული ორგანიზმის ნიშნები, ნივთიერებათა ცვლის თავისებურება, ეკოლოგია, ქცევაც კი. დადგენილია, რომ ინდივიდუალურ განსხვავებებს განაპირობებს ორი მშობლისგან მიღებული დნმ-ს სტრუქტურის კომბინაცია და მუტაციები – ქიმიური პროცესების შედეგად დნმ-ს ჯაჭვში ცალკეული ნუკლეოტიდების შემთხვევითი შენაცვლება.

დღევანდელი ევოლუციის თეორია განსხვავდება დარვინისეულისგან უმნიშვნელო შესწორებებით. აქედან პირველია – მიმართული და მასტაბილიზებელი ბუნებრივი გადარჩევის ცნება. დარვინი „ბუნებრივ გადარჩევად“ პირველს გულისხმობდა, მაგრამ მეორე გაცილებით უფრო გავრცელებული მოვლენაა. მეოცე საუკუნის დასაწყისში ენ არბორში (მიჩიგანი, აშშ) ქარიშხალმა მიწაზე დაცვენილი ასეულობით ბეღურა დატოვა. ბიოლოგმა ჰერმონ ბამპუსმა შეაგროვა ბეღურები და აღწერა თითოეულის ზომა და სხეულის პროპორციები. ბეღურების ნაწილი დაიღუპა, ნაწილი კი გადარჩა. ბამპუსმა აჩვენა, რომ გადარჩნენ არა მოკლე ან გრძელფრთიანი ბეღურები, არა ძალიან დიდები ან პატარები, მოკლე ან გრძელნისკარტიანები: გადარჩნენ საშუალო ზომის და აღნაგობის მქონე ჩიტები. ასე რომ, ბუნებრივი გადარჩევა, ძირითადად, ორგანიზმებს კი არ ცვლის, არამედ პირიქით, მათი აღნაგობის უცვლელობას უწყობს ხელს. რუსმა ბიოლოგმა შმალჰაუზენმა ასეთ გადარჩევას „მასტაბილიზებელი“ დაარქვა. ეს ძალიან მნიშვნელოვანი მექანიზმია, რომელიც არ აძლევს ორგანიზმებს საშუალებას, უსასრულოდ იცვლებოდნენ. სხვა სახის, მიმართული გადარჩევა ძალზე იშვიათია, მაგრამ სწორედ ის უწყობს ხელს სიახლეების დამკვიდრებას და ევოლუციურ ცვლილებებს.

დღევანდელი თეორიის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავებაა დარვინისეულისგან – გენების დრეიფი. დღეს მეცნიერები თვლიან, რომ გენების დრეიფი, ბუნებრივ გადარჩევასთან ერთად, ევოლუციის მნიშვნელოვანი მექანიზმია და ზოგიერთ შემთხვევაში უფრო მნიშვნელოვანიც კი. გენების დრეიფის ცნება უკავშირდება დიდ ამერიკელ გენეტიკოსს, სიუელ რაითს. თუ რაითამდე მომუშავე ბიოლოგები დიდად არ ფიქრდებოდნენ იმაზე, თუ რა გავლენას ახდენს ევოლუციაზე პოპულაციაში შემავალი ინდივიდების რაოდენობა, რაითი ჩაფიქრდა და საინტერესო დასკვნამდეც მივიდა: ხშირად ცხოველები და მცენარეები მცირე ჯგუფებად ცხოვრობენ, რომელშიც სულ რამდენიმე ან რამდენიმე ათეულამდე ზრდასრული ინდივიდი შედის. ასეთ ჯგუფებში კი, ჩვეულებრივი შემთხვევითი პროცესის გამო, გადარჩებიან ერთი და იმავე გენის შემთხვევითად შერჩეული ალელები (გენის ნაირსახეობები). თუ ადამიანების ჯგუფში ცისფერთვალა და შავთვალა ინდივიდები თანაარსებობენ, ამ შემთხვევითი პროცესის გამო, საბოლოო ჯამში, ყველა შთამომავალს *ან* ცისფერი, *ან* შავი თვალები ექნება, რაც სრულიად შემთხვევითია და რასაც მიმართული გადარჩევის პროცესი არ სჭირდება. ზოგიერთი წამყვანი ევოლუციური ბიოლოგი თვლის, რომ გენების დრეიფი ევოლუციაში უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე ბუნებრივი გადარჩევა. მათგან ალ-

ბათ ყველაზე ცნობილია იაპონელი მოტოო კიმურა, "ნეიტრალური ევოლუციის" თეორიის ავტორი.

ძირეულად კი, დრომ აჩვენა, რომ დარვინის ევოლუციური თეორია საკმაოდ ძლიერ ლოგიკურ კონსტრუქციას წარმოადგენს, და თანამედროვე ბიოლოგებს შორის არსებობს კონსენსუსი როგორც ევოლუციის არსებობასთან მიმართებაში, ასევე, დარვინის მიერ გამოყოფილი ფაქტორების მნიშვნელოვანი როლის შესახებ.

მემკვიდრეობის კანონები: დარვინი და მენდელი. სინთეზური თეორია

„სახეობათა წარმოშობის“ გამოქვეყნებიდან სულ რაღაც შვიდი წლის გასვლის შემდეგ ჩეხმა ღვთისმსახურმა და მეცნიერმა გრეგორ მენდელმა გამოაქვეყნა ნაშრომი სათაურით „ცდები მცენარეთა ჰიბრიდიზაციის შესახებ“. მენდელმა აჩვენა, რომ მემკვიდრეობითი ნიშნები გადაიცემა არა „სისხლის შერევით“, როგორც მანამდე ფიქრობდნენ (მათ შორის, დარვინიც), არამედ დისკრეტული (დაუშლელი) ნაწილაკების მეშვეობით. ამის გამო ნიშანი, რომელიც აქვს ორგანიზმს, შეიძლება არ გააჩნდეს მის უშალო მემკვიდრეს, მაგრამ გამოჩნდეს შემდგომ თაობაში, თუნდაც დიდი დროის შემდეგ (დარვინი ამ ფენომენს ახსენებდა, მაგრამ ახსნა ვერ მოუძებნა). მენდელის ცდები აღწერილია ყველა სასკოლო ბიოლოგიის სახელმძღვანელოში. მნიშვნელოვანია ის, რომ დარვინი, რომელმაც მემკვიდრეობის კორპუსკულური (ურყევი ნაწილაკებით განპირობებული) ბუნება არ იცოდა, თავად ეჭვობდა სასარგებლო ნიშნების გადაცემის მექანიზმის შესახებ და ლაპარაკობდა „სისხლის შერევაზე“. წარმოვიდგინოთ, რომ ინდივიდი მცირეოდენ განსხვავდება იმავე სახეობის სხვა წარმომადგენლებისაგან და ეს განსხვავება მცირე უპირატესობას აძლევს. მაგალითად, მისი ფერი ოდნავ უკეთაა შერწყმული გარემოსთან და ამიტომ იმის ალბათობა, რომ სწორედ მას შეამჩნევს და შეჭამს მტაცებელი, ოდნავ მცირეა. თუ ეს ინდივიდი შეჯვარდება ჩვეულებრივად შეფერილ ინდივიდთან, „სისხლის შერევის“ (დარვინის ტერმინოლოგიის) შედეგად მათ ნაშიერს უჩვეულო ფერთან დაკავშირებული უპირატესობა გაუნახევრდება. ეს ნიშანი თაობებში რომ შენარჩუნდეს, უნდა არსებობდეს წარმოუდგენლად მაღალი გადარჩევის წნეხი. მართალია, დარვინი აღნიშნავდა, რომ შთამომავლობაში დაკარგულმა ნიშან-თვისებამ შესაძლოა თაობების შემდეგ თავი იჩინოს, მაგრამ არც ცდილობდა ეს ფენომენი აეხსნა. მენდელის მემკვიდრეობითობის თეორიამ აჩვენა, რომ არავითარი „სისხლის შერევა“ არ ხდება და ნიშნები ან სრულად გადაეცემა შთამომავალს ან არ გადაეცემა; შესაბამისად, „სისხლის შერევა“ არ წარმოადგენს პრობლემას ბუნებრივი გადარჩევის დასაბუთებისთვის.

საინტერესოა, რომ მენდელის მნიშვნელოვანი ნაშრომი არ იყო სათანადოდ შეფასებული და მისი კანონები ჰუგო დე ფრიზმა და კარლ კორენსმა ახლიდან აღმოაჩინეს 1900 წელს. 1900-იანების დასაწყისში ჩამოყალიბდა მემკვიდრეობის ქრომოსომული თეორიაც. დე ფრიზი და მისი თანამედროვე გენეტიკოსები ვერ ხედავდნენ კავშირს დარვინის თეორიის და მენდელისეული მემკვიდრეობის პრინციპებს შორის. პირიქით: ჰუგო დე ფრიზი აკრიტიკებდა დარვინს და თვლი-

და, რომ ევოლუცია მიმდინარეობს, მაგრამ ახალი სახეობები თანდათანობითი ცვლილებების შედეგად კი არ ვითარდებიან, არამედ სპონტანურად წარმოიქმნებიან მსხვილი გენეტიკური ცვლილებების, მუტაციების შედეგად. მსგავსი შეხედულებები ჰქონდა დიდ ექსპერიმენტატორს და „ჩანასახოვანი პლაზმის“ კონცეპტის ავტორს, ბიოლოგს და ფილოსოფოსს აუგუსტ ვაისმანს. მან აჩვენა, რომ სიცოცხლე უწყვეტია: ის, რასაც ჩვენ სქესობრივ უჯრედებს ვუწოდებთ, ე.წ. „ჩანასახოვანი პლაზმა“ უსაზღვროდ მრავლდება და ცოცხლად გადადის თაობიდან თაობამდე, ხოლო დროებითია „სომა“, ორგანიზმის სხეულის უჯრედები, რომლებიც საბოლოო ჯამში ემსახურება ჩანასახოვანი პლაზმის გადარჩენა-გამრავლებას. 50-წლის მოგვიანებით მსგავსი კონცეფცია გათანამედროვებული სახით (დნმ-ის სტრუქტურა უკვე ცნობილი იყო) ჩამოაყალიბა მეცნიერების ცნობილმა პოპულარიზატორმა, რიჩარდ დოუკინსმა წიგნში „ეგოისტური გენი“, რომელიც 1976 წელს გამოიცა და უმალვე ბესთსელერი გახდა.

1918 წელს რონალდ ფიშერმა დაბეჭდა სტატია, სადაც მან აჩვენა, რომ მენდელის კანონები კი არ აბათილებენ დარვინის თეორიას, არამედ აადვილებენ ამ თეორიის დასაბუთებას, და, რომ სწორედ მენდელის კანონების გათვალისწინებით ბუნებრივი გადარჩევა ბუნებრივად ხსნის ახალ სახეობათა წარმოშობას და ევოლუციას. ფიშერი, ჯეიმს ჰოლდეინთან და სიუელ რაიტთან ერთად, არის თანამედროვე *პოპულაციური გენეტიკის* დამაარსებელი. ეს მიმართულება თანამედროვე თეორიული ბიოლოგიის საფუძველია, რომელიც აღწერს გენების გადანაწილებას და ცვლილებას ორგანიზმების ჯგუფში, რაც საბოლოო ჯამში ევოლუციურ ცვლილებებს იწვევს. პოპულაციურ გენეტიკოსებთან ერთად, თანამედროვე ევოლუციური თეორიის ჩამოყალიბებაში დიდი როლი ითამაშეს ექსპერიმენტატორებმა: თეოდოსიუს დობჟანსკიმ, სერგეი ჩეტვერიკოვმა, მოგვიანებით – ზოოლოგმა ერნსტ მაირმა და გენეტიკოსმა ფრანსისკო აიალამ.

დარვინის თეორიამ ხელი შეუწყო მეცნიერების ფილოსოფიის განვითარებასაც. 1956 წელს ავსტრიელმა ზოოლოგმა ვილი ჰენიგმა, პირველად კარლ ლინეს შემდეგ, ჩამოაყალიბა ორგანიზმთა სისტემატიკის თეორიული საფუძველი – კლადისტიკა. კლადისტიკა ამბობს, რომ ორგანიზმების სწორი დაჯგუფება მათ გენეტიკურ ნათესაობას უნდა უკავშირდებოდეს და არა უბრალოდ მსგავსებას, რაოდენ ძლიერიც არ უნდა იყოს ეს მსგავსება. კლადისტიკის პრინციპების მიხედვით, თუ ორი სახეობა ერთმანეთთან უფრო ახლოა, ვიდრე მესამესთან, არ შეიძლება ერთ-ერთი მათგანი ამ მესამესთან უფრო ახლოდ ჩაითვალოს. ამ პრინციპებს ბიომრავალფეროვნების აღწერა ეყრდნობა.

ტექნიკური პროგრესი და ევოლუციური თეორია

მე-20 საუკუნის ტექნიკური პროგრესის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა ევოლუციური თეორიის განვითარება, და თავად ევოლუციის არსებობის თაობაზე კონსენსუსის მიღწევა. ერთ-ერთი უდიდესი მიღწევა იყო რადიომეტრიული დათარიღება, რომელსაც მე-20 საუკუნის პირველ ათწლეულში ბერტრამ ბოლთ-

ვუდმა ჩაუყარა საფუძველი. ეს მეთოდი ეყრდნობა იზოტოპების (იგივე ქიმიური ელემენტის განსხვავებულად დამუხტული ფორმეის) არსებობის ფაქტს ნამარხებში. დათარიღება საკმაოდ ზუსტია, და მეთოდები ყოველდღიურად იხვეწება. ამ აღმოჩენას ვუმადლით, რომ ვიცით, როდის ცხოვრობდნენ დინოზავრები, ადამიანის წინაპარი პრიმატები და ეოჰიპუსი. შუალედური ფორმის შუალედური დათარიღება (მაგალითად, თანამედროვე ადამიანისგან მნიშვნელოვნად განსხვავებული ნამარხების უფრო დიდი ასაკი, ვიდრე ნაკლებად განსხვავებული ნამარხების) ევოლუციის ერთ-ერთი პირდაპირი მტკიცებულებაა.

კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო მემკვიდრეობის გაშიფრვა – ჯერ ქრომოსომების, შემდეგ კი დნმ-ის სტრუქტურის აღმოჩენა. ეს აღმოჩენები შეუძლებელი იქნებოდა ჯერ მიკროსკოპული ტექნიკის, შემდეგ კი ფიზიკო-ქიმიური მეთოდების დახვეწის გარეშე.

უაღრესად მნიშვნელოვანი იყო 1983 წელს კერი მულისის და მისი თანაავტორების მიერ პოლიმერაზის ჯაჭვური რეაქციის აღმოჩენა. ამ ტექნოლოგიის წყალობით შესაძლებელი გახდა, დიდი დანახარჯების გარეშე, ცხოველების, მცენარეების თუ ადამიანის ნებისმიერი ქსოვილიდან დნმ-ის გამოყოფა, გამოყოფილი დნმ-ისგან ცალკეული გენების იზოლირება და ამ გენებში ნუკლეოტიდების ზუსტი თანმიმდევრობის გაშიფვრა. დღეს ეს მეთოდი ილიას უნივერსიტეტის გენეტიკურ ლაბორატორიაშიც გამოიყენება (საქართველოში პირველი და ჯერჯერობით ერთადერთი ასეთი საუნივერსიტეტო ლაბორატორიაა). პოლიმერაზის ჯაჭვური რეაქციის (პჯრ, ინგლისურად PCR) წყალობით შეგვიძლია დავადგინოთ სხვადასხვა სახეობებს შორის გენეტიკური სიახლოვის (და არა უბრალოდ ზედაპირული მსგავსების) დონე. ამ მეთოდის გამოყენებით მეცნიერებმა აჩვენეს, რომ შევარდენი წარმოშობით ბეღურასთანა უფრო ახლოსაა, ვიდრე მიმინოსთან, როგორც მისი ზედაპირული შესწავლა აჩვენებს; რომ ვეშაპის წინაპრები ბეჰემოტის ნათესავები იყვნენ; რომ სოკოები ცხოველებთან უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე მცენარეებთან და, რომ ჩვენსა და შიმპანზეს შორის გენეტიკური სიახლოვე უფრო დიდია, ვიდრე შიმპანზესა და გორილას შორის.

უმნიშვნელოვანესი იყო გენების ექსპრესიის (აქტივობის ცილების სინთეზის პროცესში) შესწავლის მეთოდური დახვეწა. დღეს მეცნიერები ადგენენ, რა გენებია აქტიური ამა თუ იმ ნიშნის (მაგალითად, პეპლის ფრთაზე არსებული ხალის, ან ადამიანის მემკვიდრეობითი დაავადების) გამოვლენისას. ამ მეთოდებმა მეცნიერებს საშუალება მისცა, ებრძოლონ დაავადებას გენეტიკურ დონეზე, სანამ ის გამოვლინდება. ამ მეთოდებს ეყრდნობა გენური ინჟინერია – ტექნიკა, როდესაც ხდება დნმ ჯაჭვის ხელოვნური ცვლილება, რომლის შედეგად სასურველი ნიშნების მქონე („გენ-მოდიფიცირებული“) ორგანიზმი გამოდის.

განსაკუთრებით შთამბეჭდავია 2010 წელს ჩატარებული კვლევა, რომელსაც გარკვეული დისონანსი შემოაქვს იმ წარმოდგენაში, რომ გარემო პირობების გავლენით განვითარებული ნიშნები მემკვიდრეობით არ გადაეცემა, შემთხვევითი ინდივიდუალური ცვლილებებისგან განსხვავებით. ფრენკლინმა და მენსიუმ აჩვე-

ნეს, რომ თაგვების ყოფნას ხანგრძლივი სტრესის გავლენის ქვეშ მოჰყვება მათი შთამომავლობის გაზრდილი აგრესიულობა გარემო პირობების მიუხედავად. გამოდის, რომ ლამარკი სრულად თუ არა, ნაწილობრივ მაინც მართალი იყო.

ვაჯამებ: დარვინის ევოლუციურმა თეორიამ, განსაკუთრებით კი წიგნმა „სახეობათა წარმოშობა ბუნებრივი გადარჩევის გზით“ უდიდესი გავლენა მოახდინა არა მხოლოდ ბიოლოგიაზე, არამედ ზოგადად თანამედროვე სამეცნიერო აზროვნებაზე. დრომ და ფაქტებმა შემოიტანეს თეორიაში გარკვეული კორექტივები, მაგრამ ამისდა მიუხედავად არსებობს სამეცნიერო კონსენსუსი იმის თაობაზე, რომ ორგანიზმები იცვლება ევოლუციურად, და რომ ცვალებადობა, მემკვიდრეობითობა და ბუნებრივი გადარჩევა ამ ცვლილებების საფუძველს წარმოადგენს.

სახეობათა წარმოშობისა და არსებობისათვის ბრძოლაში უპირატესობის მქონე სახეობების გადარჩენის შესახებ

შინაარსი

ცვალებადობის მიზეზები; ჩვევისა და ორგანოების გავარჯიშების ან გაუვარჯიშებლობის მოქმედება; კორელაციური ცვლილება (ვარიაცია); მემკვიდრეობითობა; შინაურ ნაირსახეობათა ზოგადი ხასიათი; სირთულეები სახეობათა და ნაირსახეობათა გარჩევისას; შინაური ნაირსახეობების წარმოშობა ერთი ან რამდენიმე სახეობისგან; შინაური მტრედების ჯიშები, მათი წარმოშობა და განმასხვავებელი ნიშნები; გადარჩევის უძველესი პრინციპები და მათი შედეგები; მეთოდური და გაუცნობიერებელი გადარჩევა; შინაური ფორმების წარმოშობა უცნობია; ადამიანის მიერ შექმნილი ხელსაყრელი გარემოებები გადარჩევისთვის.

შესავალი

გემ „ბიგლზე[1]“ მოგზაურობისას ჩემი, როგორც ნატურალისტის, ყურადღება მიიპყრო სამხრეთ ამერიკაში ბინადარი ორგანიზმების განაწილების თავისებურებამ და ამ კონტინენტზე ოდესღაც და ამჟამად მცხოვრებ ორგანიზმთა შორის გეოლოგიურმა კავშირებმა. ჩავთვალე, რომ შესაძლოა, ამ ფაქტებმა ნათელი მოჰფინოს სახეობათა წარმოშობას – საიდუმლოთა საიდუმლოს, როგორც მას ერთ-ერთმა უდიდესმა ფილოსოფოსმა უწოდა. შინ დაბრუნებულს ამავე წელს გამიჩნდა აზრი, რომ, თუ დამატებით ფაქტებს ყურადღებითა და გულდასმით შევაგროვებდი და შევისწავლიდი, შეიძლება კიდეც ჩავწვდომოდი ამ ურთულეს საკითხს. ხუთწლიანი მუშაობის შემდეგ თავს უფლება მივეცი მოკლე ჩანაწერებიც გამეკეთებინა. ისინი 1844 წელს ნარკვევის სახით ჩამოვაყალიბე და იმ პერიოდიდან დღემდე გულდასმით ვცდილობ მიზანი ბოლომდე განვახორციელო. იმედი მაქვს, მკითხველი მომიტევებს პირადული ხასიათის ინფორმაციის მიწოდებას, მაგრამ მინდოდა მეჩვენებინა, რომ ამ გადაწყვეტილებამდე ნაჩქარევად არ მივსულვარ. ახლა ჩემი ნაშრომი თითქმის დასასრულს უახლოვდება, თუმცა მისთვის საბოლოო სახის მიცემამდე კიდევ ორი ან სამი წელი მაინც არის საჭირო. რადგან ჯანმრთელობა თანდათან მიუარესდება, მაჩქარებენ, რომ გამზადებული მასალა მაინც დავბეჭდო. ამ გადაწყვეტილებამდე უფრო იმ ფაქტმა მიბიძგა, რომ ბატონი უოლესი, რომელიც ახლა მალაის არქიპელაგის ბუნებრივ ისტორიას შეისწავლის,

სახეობათა წარმოშობის შესახებ სწორედ იმ დასკვნებამდე მივიდა, რომლებიც მე მქონდა ჩამოყალიბებული. შარშან ამ საკითხთან დაკავშირებით თავისი სტატია გამომიგზავნა და მთხოვა, რომ სერ ჩარლზ ლაიელისათვის[2] გადამეცა. ამ უკანასკნელმა კი, თავის მხრივ, იგი ლინეს საზოგადოებას გადაუგზავნა. სერ ჩ. ლაიელმა და დოქტორმა ჰუკერმა, რომლებიც 1844 წელს გაეცნენ ჩემს ნაშრომს, პატივი დამდეს და მირჩიეს, რომ ბატონ უოლესის შესანიშნავ სტატიასთან ერთად რამდენიმე ნაწყვეტი მეც გამომექვეყნებინა[3].

ნაწყვეტი, რომელსაც ახლა ვაქვეყნებ, ნამდვილად არ იქნება სრულყოფილი: მას არც გამოყენებულ ნაშრომთა სია ახლავს თან და არც იმ მეცნიერთა გვარების ჩამონათვალი, რომელთა ნააზრევის გავლენითაც ჩამოვაყალიბე რამდენიმე მოსაზრება. დიდი მოკრძალებით გამოვთქვამ იმედს, რომ მკითხველი ჩემს სიზუსტეს ენდობა, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ რამდენიმე უზუსტობაც გაპარულიყო. აქვე ისიც უნდა გითხრათ, რომ არასოდეს დავყრდნობივარ მხოლოდ ავტორიტეტთა მიერ გამოთქმულ აზრებს და, აქედან გამომდინარე, ნაწყვეტში მოყვანილია მხოლოდ ის ზოგადი დასკვნები, რომლებიც ჩემი დაკვირვებების შედეგია და თან რამდენიმე ფაქტი დავურთე საჩვენებლად. რა თქმა უნდა, მომავალში აუცილებელია ჩემს ხელთ არსებული ყველა ფაქტის თავმოყრა და ბიბლიოგრაფიისა და მეცნიერთა გვარების სიის სრულყოფა. ამას აუცილებლად გავაკეთებ, რადგან კარგად ვიცი, რომ ჭეშმარიტი შედეგი მხოლოდ მაშინ მიიღწევა, თუ სრულყოფილად ჩამოვაყალიბებთ ყველა მოსაზრებას და ორმხრივ არგუმენტს, რისი გაკეთებაც ამჯერად სრულიად შეუძლებელია. მეტად ვწუხვარ, რომ ამ ნაშრომში მადლობის გადახდის საშუალება არ მაქვს ყველა იმ მეცნიერისთვის, რომლებმაც, მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი მათგანი პირადად არც კი მიცნობდა, ძალ-ღონე არ დაიშურა ჩემს დასახმარებლად, თუმცა კი, არაფრით არ შემიძლია არ მოვიხსენიო დოქტორი ჰუკერი, რომელიც აგერ უკვე 15 წელია უდიდეს დახმარებას მიწევს თავისი უსაზღვრო ცოდნითა და შესანიშნავი მსჯელობით.

რაც შეეხება სახეობათა წარმოშობას, მოსალოდნელია, რომ ნატურალისტი, რომელიც ფიქრობს ორგანული არსებების[4] ერთმანეთთან სიახლოვეზე, მათ ემბრიოლოგიურ[5] კავშირებზე, გეოგრაფიულ გავრცელებაზე, გეოლოგიურ თანმიმდევრობასა და სხვა ამგვარ ფაქტებზე, თავისთავად მივიდეს დასკვნამდე, რომ სახეობები არ შექმნილა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად. ისინი რომელიმე სახეობიდან წარმოიშვნენ, როგორც ნაირსახეობები. ამასთანავე, რაგინდ ძლიერი საფუძველიც უნდა ჰქონდეს ამგვარ დასკვნას, იგი მაინც არ ჩაითვლება დამაკმაყოფილებლად, სანამ არ იქნება დასაბუთებული, როგორ იცვლებოდა დედამიწაზე მცხოვრები ურიცხვი სახეობა, სანამ აგებულებისა და შეგუებულობის ისეთ დახვეწილობას მიაღწევდა, რომელიც დღეს ჩვენს გაოცებას იწვევს. ნატურალისტები ხშირად ცვალებადობის ერთ-ერთ მიზეზად გარემო პირობებს, მაგალითად, კლიმატს, საკვებს და ა. შ. ასახელებენ, რაც, ერთი მხრივ, შესაძლოა. თუმცა, ეს რეალობის მხოლოდ ერთი მხარეა, რადგან არასწორი იქნებოდა მხოლოდ გარე-

მო პირობების უშუალო გავლენით აგვეხსნა, მაგალითად, კოდალას აგებულება, რომელიც თავისი ფეხებით, კუდით, ნისკარტითა და ენით ასე შესანიშნავად არის შეგუებული ხის ქერქიდან მწერების გამოყვანას. ფითრს, რომელიც საკვებს ზოგიერთი ხიდან იღებს, აქვს თესლი, რომელსაც ფრინველები ავრცელებენ და განსხვავებულსქესიანი ყვავილი, რომელიც მწერების დახმარებით იმტვერება. აბსურდულია აზრი, რომ პარაზიტის აგებულება შეიძლება აიხსნას გარემო პირობების პირდაპირი მოქმედებით, ჩვევით ან თავად მცენარის მისწრაფებით. ჩემი აზრით, ავტორი ნაშრომისა „სამყაროს შექმნის კვალი“[6] იტყოდა, რომ თაობათა გარკვეული რაოდენობის შემდეგ რომელიღაც ფრინველმა გამოჩეკა კოდალა ან რომელიღაც მცენარიდან წარმოიშვა ფითრი, და შემდეგ თანდათანობით მოხდა მათი სრულყოფილი სახით ჩამოყალიბება. ეს ვარაუდი ჩემთვის ამომწურავი პასუხი არ არის, რადგან ორგანულ არსებათა ურთიერთშეგუებულობა (კოადაპტაცია) და მათი შეგუებულობა გარემოს ფიზიკურ პირობებთან აუხსნელი რჩება.

სწორედ ამიტომ, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ცვალებადობისა და შეგუების საკითხებში ღრმად გარკვევას. ჩემი დაკვირვებების საწყის ეტაპზე მივიჩნევდი, რომ ამ ბურუსით მოცული პრობლემების გადასაწყვეტად საუკეთესო საშუალება იქნებოდა შინაურ ცხოველებსა და კულტურულ მცენარეებზე დაკვირვება. საბედნიეროდ, იმედი არ გამცრუებია. აღმოვაჩინე, რომ მოშინაურების შესახებ ჩვენი ცოდნის არასრულყოფილების მიუხედავად, იგი მაინც საუკეთესო და ყველაზე საიმედო პასუხებს გვაწვდის ამ და სხვა თავსატეხი საკითხების ასახსნელად. მართალია, მეცნიერთა დიდი ნაწილი, როგორც წესი, ამგვარ კვლევას დიდ ყურადღებას არ უთმობს, მაგრამ მინდა გაბედულად გამოვთქვა ჩემი აზრი მათი დიდი მნიშვნელობის შესახებ. ამ მოსაზრების გამო, პირველ თავს სწორედ მოშინაურების პირობებში ცვალებადობის შესწავლას ვუძღვნი. ამგვარად, ჩვენ დავრწმუნდებით, რაოდენ მნიშვნელოვანია ადამიანის უნარი, შინაური ცხოველების სუსტი ცვლილებების მიმდევრობითი გადარჩევის შედეგად დააგროვოს გარკვეული ნიშან-თვისებების მქონე ცხოველები. შემდეგ გადავალთ ბუნებაში არსებულ სახეობათა ცვალებადობაზე, თუმცა ამ საკითხს მეტად მოკლედ შევეხები, რადგან მისი ჯეროვნად ჩამოყალიბება მხოლოდ რამდენიმე ფაქტის მოშველიებით არის შესაძლებელი. იმას მაინც შევძლებთ, რომ ცვალებადობისათვის ყველაზე ხელსაყრელი გარემო პირობები განვიხილოთ. შემდეგ თავში შევეხებით არსებობისათვის ბრძოლის საკითხს, რომელიც დედამიწაზე მცხოვრებ ყველა ორგანულ არსებას შორის მიმდინარეობს მათი რიცხოვნობის გეომეტრიული პროგრესიით ზრდის გამო.[7] ეს გახლავთ ცნობილი მალთუსის დოქტრინა, რომელიც ვრცელდება როგორც მცენარეთა, ისე ცხოველთა სამყაროზე. ეს იმას ნიშნავს, რომ თითოეული სახეობის ინდივიდებს შორის იმაზე მეტი არსება იბადება, ვიდრე გადარჩენას ახერხებს. აქედან გამომდინარე, მიდის მუდმივი ბრძოლა გადარჩენისათვის. იგულისხმება, რომ, თუ რომელიმე არსება განსხვავდება სახეობის სხვა წარმომადგენლებისგან და თუნდაც უმნიშვნელო უპირატესობის მიმნიჭებელი თვისების მატარებელია, ცხოვრების რთულ და ზოგჯერ განსხვავებულ პირობებ-

ში მას გადარჩენის უფრო მეტი შესაძლებლობა ექნება. მაშასადამე, მოხდება მისი ბუნებრივი გადარჩევა. მემკვიდრეობითობის მკაცრი პრინციპიდან გამომდინარე, გადარჩეული სახესხვაობა გამრავლდება ახალი, სახეცვლილი ფორმით. ბუნებრივი გადარჩევის ამ ფუნდამენტურ საკითხს მეოთხე თავში განვიხილავთ – ნათელი გახდება, რომ ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად თითქმის გარდაუვალია სიცოცხლის ნაკლებად სრულყოფილი ფორმების გადაშენება, რასაც ჩემს მიერ მოხსენიებულ ე. წ. ნიშან-თვისებათა განსხვავებამდე მივყავართ. მომავალ თავში განვიხილავთ ცვალებადობის რთულ და შედარებით უცნობ კანონებსა და კორელაციურ[8] ცვლილებებს. შემდეგ ოთხ თავში კი ამ თეორიის ყველაზე თვალსაჩინო და მნიშვნელოვან სირთულეებს შევისწავლით, სახელდობრ, გავარკვევთ, როგორ ჩამოყალიბდა მარტივი ორგანო ან მარტივი არსება დახვეწილი აგებულების მაღალგანვითარებულ ინდივიდად. აგრეთვე შევისწავლით ინსტინქტის საკითხს, ანუ ცხოველების გონებრივ შესაძლებლობებსა და ჰიბრიდიზაციას, ანუ სახეობათა შეჯვარებისას მათი გამრავლების უნარს ან უუნარობას. დასასრულს, შევეხებით გეოლოგიური აღნუსხვის არასრულყოფილებას. შემდეგ თავში განვიხილავთ ორგანულ არსებათა გეოლოგიურ თანმიმდევრობას დროში, მეთერთმეტე და მეთორმეტე თავებში კი – სახეობათა გეოგრაფიულ განაწილებას სივრცეში. მეცამეტე თავი ეძღვნება ორგანიზმების კლასიფიკაციისა და ურთიერთნათესაობის საკითხებს, როგორც ზრდასრულ, ისე ემბრიონულ მდგომარეობაში. ბოლო თავში კი მოკლედ შევაჯამებთ მთელ ნაშრომს და შემოგთავაზებთ რამდენიმე საბოლოო შენიშვნას.

სულაც არ არის გასაკვირი, რომ სახეობათა და ნაირსახეობათა წარმოშობის საკითხი ჯერ კიდევ აუხსნელია, თუ მხედველობაში მივიღებთ ჩვენს მწირ ცოდნას იმ არსებათა ურთიერთობების შესახებ, რომლებიც ჩვენს გარშემო ცხოვრობენ. ვის შეუძლია ახსნას, რატომ ხდება, რომ ერთი სახეობა მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანია, მაშინ როდესაც მასთან სულ ახლოს მდგომი მეორე სახეობა იშვიათია და ერთგვაროვანი? დიახ, ამგვარი მოვლენების ახსნა მეტად მნიშვნელოვანია, რამდენადაც ისინი განსაზღვრავენ დედამიწის თითოეული ბინადრის არა მარტო ამჟამინდელ ყოფას, არამედ მათ მომავალ წარმატებასაც. კიდევ უფრო მწირია ჩვენი ცოდნა დედამიწის ურიცხვ ბინადართა ურთიერთგავლენის შესახებ მრავალი წარსული გეოლოგიური ეპოქის განმავლობაში. მართალია, ჯერ კიდევ ბევრი რამ რჩება ამოუცნობი, მაგრამ გულმოდგინე შესწავლისა და ყოველგვარ ემოციურობას მოკლებული მსჯელობის შემდეგ, უკვე უეჭველი ხდება იმ მოსაზრებათა სიმცდარე, რომელთაც მეცნიერთა უმეტესობა იზიარებს და ერთ დროს მეც ვეთანხმებოდი. სახელდობრ, ეს გახლავთ თვალსაზრისი თითოეული სახეობის დამოუკიდებლად შექმნის შესახებ. სრულიად დარწმუნებული ვარ, რომ სახეობები უცვლელნი არ არიან და რომ სახეობა, რომელიც ეკუთვნის ერთსა და იმავე გვარს, ისევე, როგორც ერთი სახეობის აღიარებული ნაირსახეობები – ერთი სახეობიდან მომდინარეობენ. გარდა ამისა, დარწმუნებული ვარ,

რომ ბუნებრივი გადარჩევა იყო სახეობათა სიმრავლის ყველაზე მნიშვნელოვანი, მაგრამ არა ერთადერთი მიზეზი.

თავი I
ცვალებადობა მოშინაურების დროს

ცვალებადობის მიზეზები; ჩვევისა და ორგანოების გავარჯიშების ან გაუვარჯიშებლობის მოქმედება; კორელაციური ცვლილებები; მემკვიდრეობითობა; შინაურ ნაირსახეობათა ზოგადი თვისებები; სირთულეები სახეობებისა და ნაირსახეობების გარჩევისას; ერთი ან რამდენიმე სახეობისგან შინაური ნაირსახეობების წარმოშობა; შინაური მტრედის ჯიშები, მათი წარმოშობა და განმასხვავებელი ნიშნები; გადარჩევის უძველესი პრინციპები და მათი შედეგები; მეთოდური და გაუცნობიერებელი გადარჩევა; შინაური ჯიშების წარმოშობა უცნობია; ადამიანის მიერ წარმოებული გადარჩევის ხელშემწყობი პირობები.

როდესაც უძველესი შინაური ცხოველებისა და კულტურული მცენარეების ერთი და იმავე ნაირსახეობის ან ქვენაირსახეობის ინდივიდებს ვადარებთ, ყველაზე მეტად გვაკვირვებს ფაქტი, რომ ისინი, როგორც წესი, უფრო მეტად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე ნებისმიერი სახეობის ინდივიდები ბუნებრივ პირობებში.

როდესაც დავფიქრდებით, რამდენად მრავალფეროვანია ადამიანის მიერ შექმნილი მცენარეებისა და ცხოველების ჯიშები, რომლებიც ხელოვნურად გამოჰყავდათ და ცვლიდნენ საუკუნეების განმავლობაში, განსხვავებული კლიმატისა და მოვლის პირობებში, შემდეგ დასკვნამდე მივალთ: ჩვენი შინაური ფორმები წარმოიშვნენ მათ წინამორბედ სახეობებთან შედარებით მრავალფეროვან და საკმაოდ განსხვავებულ სასიცოცხლო პირობებში. ასევე, ჩემი აზრით, ჭეშმარიტების მარცვალი დევს ენდრიუ ნაიტის[9] *(Andrew Knight)* მოსაზრებებშიც, რომელთა თანახმადაც ცვალებადობა, შესაძლოა, ნაწილობრივ საკვების ხელმისაწვდომობითაც იყოს განპირობებული. ცხადია, რომ ცოცხალი არსება ახალ, განსხვავებულ პირობებში რამდენიმე თაობის განმავლობაში უნდა არსებობდეს, რათა ცვალებადობა შესამჩნევი გახდეს. თუ ცვალებადობამ ერთხელ მაინც იჩინა თავი, როგორც წესი, ის აღარ ქრება თაობების განმავლობაში. არ არსებობს შემთხვევა, როდესაც ერთხელ უკვე სახეცვლილ ინდივიდს კულტურულ სახეობად გადაქცევის პერიოდში ეს პროცესი შეეწყვიტოს. ჩვენი უძველესი კულტურული მცენარეები, მაგალითად ხორბალი, კვლავ იძლევა ახალ ნაირსახეობებს, შინაურ ცხოველებს კი სწრაფი გაუმჯობესებისა და სახეცვლილების უნარი შესწევთ.

დიდი კამათი მიმდინარეობს იმის თაობაზე, სიცოცხლის რა ეტაპზე ვლინდება ცვლილების მიზეზი – ემბრიონის განვითარების ადრეულ თუ გვიანდელ სტადიაში, თუ სულაც ჩასახვის მომენტისთანავე. ჟოფრუა სენტ-ილერის[10] მიერ ჩატარებულმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ ემბრიონის განვითარებაში ნებისმიერი

არაბუნებრივი ჩარევა სიმახინჯეს იწვევს, რაც თავის მხრივ, სხვა არაფერია, თუ არა ბუნებრივი ვარიაციის ერთ-ერთი ნაირსახეობაა. მე კი ღრმად მწამს, რომ ცვალებადობის ძირითად მიზეზად შეიძლება მივიჩნიოთ ზემოქმედება მამრისა და მდედრის რეპროდუქციულ სისტემებზე ჩასახვის აქტამდე. ამას მაფიქრებინებს ის, რომ გაკულტურება ან შეზღუდული პირობები ძლიერ გავლენას ახდენს გამრავლების სისტემაზე, რადგან ეს სისტემა ყველაზე მეტად მგრძნობიარეა ცვლილებების მიმართ. ცხოველის მოშინაურება ადვილი საქმეა, მაგრამ ძალზე ძნელია აიძულო იგი, გამრავლდეს შეცვლილ პირობებში, მაშინაც კი, როდესაც მამრი და მდედრი ერთად ბინადრობენ. მეორე მხრივ, ვინ მოთვლის, რამდენი ცხოველი არ მრავლდება, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვეულებრივ, შეუზღუდავ პირობებში უწევს არსებობა თავის მშობლიურ ქვეყანაში! ასეთ შემთხვევებს შეცდომით დარღვეულ ინსტინქტებს მიაწერენ. მაგრამ რამდენი მცენარეა, რომელიც გარეგნულად დიდი და ძლიერი იზრდება, მაგრამ თესლი არ გამოაქვს. ზოგიერთ შემთხვევაში აღმოჩნდა, რომ ძალზე მცირე ცვლილებებიც კი, მაგალითად, წყლის ნაკლებობა ან სიჭარბე მცენარის ზრდის რომელიმე კონკრეტულ პერიოდში განაპირობებს მის მიერ თესლის გამოტანას ან არგამოტანას. აქ ვერ მოვიყვან ჩემ მიერ შეგროვებულ უამრავ ამგვარ ფაქტს, მაგრამ იმის საჩვენებლად, თუ რამდენად უჩვეულოა შეზღუდულ პირობებში ცხოველის გამრავლების განმაპირობებელი კანონები, მე მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ მტაცებელი ცხოველები, თუნდაც ტროპიკებიდან ჩამოყვანილები ჩვენს ქვეყანაში (ინგლისში) თავისუფლად მრავლდებიან (გამონაკლისს წარმოადგენენ ძუძუმწოვრები, რომლებიც მოძრაობისას ტერფს ეყრდნობიან. მაგალითად, ადამიანი, ენოტი, კურდღელი და დათვების ოჯახის წარმომადგენლები), მაშინ, როდესაც მტაცებელი ფრინველები ძალიან იშვიათად დებენ განაყოფიერებულ კვერცხს. მრავალი ეგზოტური მცენარის დამტვერვა შეზღუდულ სივრცეში ძალზე ძნელია, ისევე, როგორც სტერილური ჰიბრიდების განაყოფიერება. არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ შინაური ცხოველები და მცენარეები, ოდნავ ავადმყოფურადაც რომ გამოიყურებოდნენ, შეზღუდულ სივრცეშიც თავისუფლად მრავლდებიან; მაშინ, როცა, ბუნებრივი პირობებიდან ძალიან პატარა ასაკში აყვანილ ცხოველს, რომელიც საკმაოდ ადვილად მოშინაურდა და, ერთი შეხედვით, ჯანმრთელადაც გამოიყურება, ისე აქვს დაზიანებული რეპროდუქციული სისტემა, რომ ჩასახვის აქტის ჩატარების ძალაც კი არ შესწევს, ხოლო განაყოფიერება თუ მაინც მოხდა, არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ ნაშიერი მშობლებისაგან განსხვავებული იქნება. სტერილურობა მცენარეებისათვის მომაკვდინებელია, მაგრამ ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ცვალებადობისა და სტერილურობის გამომწვევი მიზეზები ერთი და იგივეა და ჩვენს ბაღებში ათასნაირი ნაირსახეობის არსებობის მიზეზიც ცვალებადობაა. აქვე შეიძლება დავამატოთ, რომ ზოგიერთი ორგანიზმი ძლიერ შეზღუდულ სივრცეშიც კი უპრობლემოდ მრავლდება (კურდღელი და ქრცვინი გალიაში). ეს იმაზე მეტყველებს, რომ მათი რეპროდუქციული სისტემა არ დაზიანებულა. ასევე, ზოგი ცხოველი და მცენარე ადვილად ეგუება მოშინაურებას ან გაკულტურებას და ძალზე უმნიშვ-

ნელოდ იცვლება, თუმცა ბუნებრივ პირობებთან შედარებით ცოტა მეტად. აქვე შეიძლება მოვიყვანოთ მუტანტი (ნორმისგან გადახრილი) მცენარეების გრძელი ჩამონათვალი. ამ ტერმინით მებაღეები აღნიშნავენ კვირტს ან ამონაყარს, რომელიც უეცრად ახალ და ხშირად მშობლისგან სრულიად განსხვავებულ ნიშან-თვისებას ავლენს. ასეთი კვირტების გამრავლება შესაძლოა დამყნობის საშუალებით ან თესლით. ამგვარი შემთხვევები მეტად იშვიათია ბუნებრივ პირობებში, მაგრამ ძალიან ხშირია გაკულტურებისას. ამ შემთხვევიდან აშკარად ჩანს, რომ გადასხვაფერდა თავად ამონაყარი და კვირტი, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში – მტვერი და კვერცხუჯრედი, თუმცა ფიზიოლოგთა[11] უმრავლესობა მიიჩნევს, რომ ჩამოყალიბების ადრეულ სტადიაში კვირტსა და კვერცხუჯრედს შორის არსებითი სხვაობა არ არის. აქედან გამომდინარე, „მუტანტი მცენარეები“ ადასტურებს ჩემს შეხედულებას იმის თაობაზე, რომ ცვალებადობა შეიძლება მიეწეროს კვერცხუჯრედს ან მცენარის მტვერს, ან ორივეს ერთად, რაც გამოწვეულია მათ მშობელ მცენარეზე ზემოქმედებით გამრავლების აქტის წინ. ეს შემთხვევები მეტ-ნაკლებად ადასტურებს ვარაუდს, რომ ცვალებადობა ყოველთვის მხოლოდ გამრავლების აქტს არ უკავშირდება, როგორც ეს მრავალ მეცნიერს მიაჩნია.

ერთი და იმავე ხილის სხვადასხვა ნერგი ან ცხოველის ერთი ნაყარის სხვადასხვა ნაშიერი ზოგჯერ ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავდება, მიუხედავად იმისა, რომ ნაყარიცა და მშობლებიც, როგორც მიულერი[12] აღნიშნავს, ერთი და იმავე გარემოში არსებობენ. ეს გარემოებები ააშკარავებს იმას, რომ გარემო პირობებს შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვს გამრავლების, ზრდის ან მემკვიდრეობითობის კანონებთან შედარებით. გარემო პირობები რომ პირდაპირ გავლენას ახდენდეს, მაშინ ყველა ახალშობილი ერთნაირად განსხვავებული იქნებოდა. მსჯელობა იმაზე, რამდენად მნიშვნელოვანია ცვალებადობაზე სიცხის, ნესტის, სინათლისა და ა.შ. გავლენა, ყველაზე ადვილი საკითხია. ჩემი აზრით, ცხოველებისთვის ეს ფაქტორები ნაკლებ, ხოლო მცენარეებისთვის კი ბევრად უფრო მნიშვნელოვანია. ამ თვალსაზრისით, მეტად საინტერესო და ფასეულია ბაქმანის[13] *(Buckman)* ბოლო დროს ჩატარებული ცდები. როდესაც ერთი და იმავე პირობებში მყოფ ინდივიდებზე ეს პირობები ერთგვარ გავლენას ახდენს, ნათელი ხდება, რომ ცვლილება სწორედ მათი ზემოქმედებით არის გამოწვეული; თუმცა აღმოჩნდა, რომ ერთმანეთისაგან განსხვავებულმა პირობებმაც კი შეიძლება ერთნაირი სტრუქტურული ცვლილებები გამოიწვიოს. მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უმნიშვნელო ცვალებადობა შეიძლება მიეწეროს პირობების პირდაპირ გავლენას, მაგალითად, დიდი ზომა – საკვების დიდ რაოდენობას, შეფერილობა – განსაკუთრებულ საკვებსა და სინათლეს, ბეწვის სისქე – კლიმატს და ა. შ. ქცევასაც ასევე გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება, როდესაც, დავუშვათ, ყვავილობის პერიოდში მცენარეები ერთი კლიმატიდან მეორეში გადააქვთ. ცხოველებში ეს გავლენა ბევრად უფრო თვალსაჩინოა, მაგალითად, შინაურ იხვებში, გარეულ იხვებთან შედარებით ფრთის ძვლების წონის შეფარდება ჩონჩხის წონასთან ნაკლებია, ხოლო ფეხის ძვლების

შეფარდება ჩონჩხის წონასთან – მეტი. ჩემი აზრით, ეს გამოწვეულია იმით, რომ შინაური იხვი ბევრად უფრო ნაკლებს დაფრინავს და მეტს დადის, ვიდრე მისი გარეული წინაპარი. ძროხებსა და თხებს ჯიქანი უფრო მეტად იმ ქვეყნებში აქვთ განვითარებული, სადაც მათ წველიან, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს სხეულის ამა თუ იმ ნაწილის გავარჯიშების გავლენაზე. ერთ შინაურ ცხოველსაც ვერ დავასახელებთ, ჩამოყრილი ყურები რომ არ ჰქონდეს, ეს ფაქტი კი იმითაა განპირობებული, რომ მათ არ ეშინიათ რაიმე საფრთხისა და ამიტომ არ სჭირდებათ ყურის კუნთების დაძაბვა.[14]

უამრავი კანონი არეგულირებს ცვალებადობას. ზოგიერთი მათგანი ძალზე ბუნდოვანია და ამიტომ მოკლედ იქნება წარმოდგენილი. აქ მხოლოდ შევეხები იმას, რასაც, შესაძლებელია, ზრდის კორელაცია ვუწოდოთ. ნებისმიერი ცვლილება, იქნება ეს ემბრიონის თუ ლარვის დონეზე, აუცილებლად გამოიწვევს ცვლილებებს ზრდასრულ ინდივიდში. ძალზე საინტერესოა სხეულის განსხვავებული ნაწილების სიმახინჯეებს შორის კორელაცია; ამის მრავალი მაგალითი მოყვანილი აქვს ისიდორ ჟოფრუა სენტ-ილერის აღნიშნული საკითხისადმი მიძღვნილ შესანიშნავ ნაშრომში. მეცნიერები, რომლებიც ჯიშების გამოყვანაზე მუშაობენ, მიიჩნევენ, რომ გრძელი კიდურების მქონე არსებას ყოველთვის წაგრძელებული თავი აქვს. კორელაციის ზოგიერთი შემთხვევა პირდაპირ გასაოცარია: მაგალითად, ცისფერთვალება თეთრი კატები ძირითადად ყრუები არიან, ანუ ფერი და სხვა ნიშნები ერთმანეთთან დაკავშირებულია; ამ ფაქტის დამადასტურებელი ნათელი მაგალითი თავად ცხოველებსა და მცენარეებში უამრავია. ჰოიზინგერის[15] მიერ მოპოვებული მასალიდან ვიგებთ, რომ თეთრი ფერის ცხვრებსა და ღორებზე, მათ შეფერილ ან ჭრელ თანამოძმეებთან შედარებით, შხამები განსხვავებულად მოქმედებს. უბეწვო ძაღლებს კბილები ადვილად უფიჭდებათ, გრძელ და უხეშბეწვიან ცხოველებს გააჩნიათ გრძელი რქები; ბუმბულით დაფარული ფეხების მქონე მტრედების ფეხის თითები შეერთებულია; მოკლენისკარტა მტრედებს პატარა ფეხები აქვთ, გრძელნისკარტიანებს კი – დიდი. მაშასადამე, თუ ადამიანი გააგრძელებს გადარჩევას და რომელიმე თვისებას განავითარებს, თავისთავად მოხდება კიდევ რაიმე სხვა ნიშნის გამოკვეთაც, რაც კორელაციის იდუმალებით მოცული კანონებით არის განპირობებული. ცვალებადობის კანონები ძალზე რთული და მრავალფეროვანია, ამიტომ მიზანშეწონილი იქნებოდა ზოგიერთ უძველეს კულტურულ მცენარეზე გამოქვეყნებული ტრაქტატების შესწავლა. გასაოცარია, რომ ისეთი მცენარეები, როგორიცაა ჰიაცინტი, კარტოფილი ან გეორგინი უსასრულოდ განსხვავებულ ვარიაციებსა და ნაირსახეობებს იძლევა, თითქოს ყველა მათგანმა ერთმანეთთან პირი შეკრა და ცდილობს წინაპრისაგან აუცილებლად ცოტათი მაინც განსხვავდებოდეს.

ნებისმიერი ცვალებადობა, რომელიც მემკვიდრეობით არ გადადის, ჩვენთვის ინტერესს მოკლებულია. თუმცა მემკვიდრეობით გადაცემულ მნიშვნელოვან ცვლილებათა რაოდენობა და ნაირსახეობა უსასრულოა. დოქტორ პროსპერ ლუკასის[16] *(Prosper Lucas)* ორტომიანი ტრაქტატი ამ საკითხის შესახებ ყველაზე

სრულყოფილი და საუკეთესოა. არც ერთ სელექციონერს ეჭვი არ ეპარება მემკვიდრეობითობის მნიშვნელობაში. მსგავსი წარმოშობს მსგავსს და ეს ფუნდამენტური აზრია. ამ საკითხს ეჭვქვეშ მხოლოდ თეორეტიკოსები აყენებენ. როდესაც ნორმისგან ესა თუ ის გადახრა ხშირი ხდება და იგი მამაშიც ვლინდება და შვილშიც, ვერ უარვყოფთ, რომ იგი ორივეში მათზე მოქმედი ერთი და იმავე მიზეზით იყოს გამოწვეული. მაგრამ, როდესაც ისეთი იშვიათი გადახრა, რომლის გამოვლენის სიხშირეც, როგორც წესი, რამდენიმე მილიონ ადამიანში ერთია, და მამასაც გამოუვლინდება და მის შვილსაც, იძულებულნი ვართ, რომ მისი განმეორება მემკვიდრეობითობას მივაწეროთ. უთუოდ ყველას გსმენიათ ალბინიზმის[17] ან ჭარბთმიანი სხეულის შესახებ, რაც ერთი ოჯახის რამდენიმე წევრს შეიძლება აღმოაჩნდეს. თუ ასეთი უცნაური და იშვიათი გადახრები მამიდან შვილს მემკვიდრეობით გადაეცა, მაშინ ცხადია, რომ შედარებით ხშირი და ჩვეულებრივი თვისებები უეჭველად ექვემდებარება მემკვიდრეობით გადაცემას. შესაძლოა, უფრო სწორი მიდგომა ამ საკითხისადმი ამგვარად ჟღერდეს – ყოველი თვისების მემკვიდრეობით გადაცემა ნორმაა, არგადაცემა კი – ანომალია. მემკვიდრეობითობის კანონები ღრმად შესწავლილი არ არის, ამიტომაც დანამდვილებით ვერავინ იტყვის, რატომ ხდება, რომ ერთი და იგივე თავისებურება როგორც ერთ, ასევე განსხვავებული სახეობის წარმომადგენლებში ზოგჯერ მემკვიდრეობით გადადის და ზოგჯერ კი – არა. რატომ ხდება, რომ ბავშვი ზოგჯერ ბაბუის ან სხვა კიდევ უფრო შორეული წინაპრის თვისებებს გამოავლენს; რატომ ხდება, რომ ესა თუ ის თვისება ერთი სქესიდან ორივეზე გადადის ან, უფრო ხშირად (მაგრამ არა ყოველთვის), მხოლოდ იმავე სქესს გადაეცემა.[18] ჩვენ დიდ მნიშვნელობას არ ვანიჭებთ შინაურ ცხოველებში, კერძოდ, მამრებში გამოვლენილი თავისებურებების თითქმის ყოველთვის ისევ მამრებისთვის გადაცემის ფაქტს. ჩემი აზრით, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ის, რა ასაკშიც გამოუვლინდა მამას ესა თუ ის თვისება, იმავე ასაკში ვლინდება ხოლმე იგი მის ნაშიერებშიც, თუმცა ზოგჯერ – ცოტა ადრეც კი. ზოგ შემთხვევაში სხვაგვარად ვერც მოხდება – მაგალითად, მსხვილფეხა პირუტყვისთვის დამახასიათებელი რქების თავისებურებები მათ ნაშიერთაც მხოლოდ ზრდასრულობისას გამოუვლინდებათ, თუმცა აბრეშუმის ჭიისთვის დამახასიათებელი თავისებურებები შესაძლოა ჭუპრის ან მუხლუხოს სტადიაში გამოვლინდეს. მაგრამ როდესაც მემკვიდრეობით მიღებულ დაავადებებსა და სხვა ფაქტებს ვსწავლობ, ვრწმუნდები, რომ ზემოთქმული წესი კიდევ უფრო ფართო მნიშვნელობას იძენს – იგი მაშინაც კი მოქმედებს, როდესაც არ არსებობს გარემოს ზემოქმედებით გამოწვეული მიზეზი. ესა თუ ის თავისებურება კონკრეტულ ასაკში ვლინდება ნაშიერებში ისევე, როგორც მათ წინაპრებში, ერთი შეხედვით, ყოველგვარი მიზეზის გარეშე. მიმაჩნია, რომ ეს წესი ემბრიოლოგიის კანონების ასახსნელად მეტად მნიშვნელოვანია. იგი ეხება ამა თუ იმ თავისებურების პირველად გამოვლენას და არა მის წარმომშობ მიზეზს, რომელსაც შეიძლება ემოქმედა კვერცხუჯრედზე ან მამრობითი სქესის რომელიმე ელემენტზე – დაახლოებით იმის ანალოგიურად, როდესაც მოკლერქიანი ძროხისა და გრძელრქიანი ხარის

შეჯვარებით მიღებულ ნაშიერს კიდევ უფრო გრძელი რქები აქვს, რაც აშკარად მამისაგან მიღებული მემკვიდრეობაა.

რევერსიის ანუ ატავიზმის[19] თემაზე გადასვლამდე მინდა შევჩერდე მოსაზრებაზე, რომელსაც მრავალი ნატურალისტი გამოთქვამს: გაველურების შემთხვევაში შინაური ნაირსახეობები, თანდათანობით, მაგრამ უცვლელად უბრუნდებიან თავიანთი ველური წინაპრების თვისებებს. ამაოდ ვცდილობდი აღმომეჩინა, რა ფაქტები თამაშობდნენ გადამწყვეტ როლს ამ გაბედული აზრის ჩამოყალიბებაში. უამრავი სირთულე მელობებოდა გზაზე მისი ჭეშმარიტების დასამტკიცებლად. ჩვენ შეგვიძლია ძალიან მშვიდად დავასკვნათ, რომ შინაური ცხოველების მრავალი ნაირსახეობა ვერ შეძლებდა ბუნებრივ პირობებში არსებობას. გარდა ამისა, არც ის ვიცით, როგორ გამოიყურებოდნენ მათი ველური წინაპრები, ამიტომ ვერც იმას დავამტკიცებთ, რამდენად ზუსტად ვლინდება ატავიზმი. ამასთანავე, აუცილებელი გახდებოდა მხოლოდ ერთი რომელიმე ნაირსახეობის ბუნებაში საცდელად გაყვანა, რათა თავიდან აგვეცილებინა ურთიერთშეჯვარების შედეგების გავლენა. მიუხედავად ამ სირთულეებისა, აშკარაა, რომ შინაური ნაირსახეობები ზოგ შემთხვევაში აუცილებლად იბრუნებენ თავიანთი წინაპრების გარკვეულ თვისებებს, თუმცა ნაკლებია იმის ალბათობა, რომ, მაგალითად, კომბოსტო ველურ, არაკულტივირებულ მწირ ნიადაგზე ვთესოთ და მრავალი თაობის შემდეგ მნიშვნელოვანწილად ან მთლიანად დაუბრუნდეს თავის თავდაპირველ, ველურ სახეს. ამ ცდის წარმატებით დასრულება საკამათო საკითხის გადასაწყვეტად არცთუ უმნიშვნელოა, რადგან ამგვარ ექსპერიმენტში ჩვენ თავად ვცვლით სასიცოცხლო პირობებს. საინტერესოა, შევძლებდით თუ არა გვეჩვენებინა, რამდენად აქვს შინაურ ნაირსახეობებს რევერსიის ძალა ანუ შეუძლიათ თუ არა მათ უკვე შეძენილი და გათავისებული თვისებების დავიწყება არა შეცვლილ, არამედ ჩვეულ გარემოში, სადაც თავისუფალი შეჯვარების შესაძლებლობას გამოვრიცხავდით, შემდეგ კი ნორმიდან ყველა გადახრას ერთმანეთთან შევაჯვარებდით. სამწუხაროდ, ამგვარი კვლევის არავითარი საშუალება არ არსებობს. იმის მტკიცება, რომ ვერ გამოვიყვანთ მუშა ან დოღის ცხენს, გრძელ ან მოკლერქიან მსხვილფეხა პირუტყვს, სხვადასხვა ჯიშის შინაურ ფრინველს და საკვებად ვარგის ბოსტნეულს, იქნებოდა ჩვენს ხელთ არსებული მთელი გამოცდილების უგულვებელყოფა, თუმცა იმასაც დავამატებდი, რომ როდესაც თავად ბუნებაში სასიცოცხლო პირობები იცვლება, ნაირსახეობები თავისთავად განიცდიან ცვლილებებს და ნიშან-თვისებათა რევერსია ალბათ მაინც ხორციელდება, თუმცა ბუნებრივი გადარჩევა, რომელსაც შემდგომში განვიხილავთ, თავად განსაზღვრავს ამგვარად წარმოქმნილი ახალი თავისებურებების მქონე ნაირსახეობების გადარჩენასა და მათი არსებობის გაგრძელებას.

როდესაც შინაური ცხოველებისა და კულტურული მცენარეების მემკვიდრულ ნაირსახეობებს ან ჯიშებს ვაკვირდებით და მათ მონათესავე სახეობებს ვადარებთ, ვხედავთ, რომ თითოეულ მოშინაურებულ ჯიშში ერთგვაროვანი თვისებები ნაკლებია, ვიდრე ნამდვილ ველურ სახეობაში. ერთი და იმავე სახეობის

ჯიშებს ხშირად ახასიათებს სხვადასხვა სიმახინჯეები, რომლებითაც ისინი განსხვავდებიან როგორც ერთმანეთისგან, ისე საკუთარი გვარის სხვა სახეობებისაგან. ზოგ შემთხვევაში ჯიშები რომელიმე ნიშნით განსხვავდებიან როგორც ერთმანეთისაგან, ასევე ბუნებაში მცხოვრები მონათესავე სახეობებისაგან.

ჩემი აზრით, აუცილებელია იმის აღნიშვნაც, რომ ძნელად მოიძებნება შინაურ ცხოველებსა და კულტურულ მცენარეებში ისეთი ჯიშები, რომლებსაც ზოგიერთი მეცნიერი ნაირსახეობად, ზოგი კი ველური სახეობების შთამომავლებად თვლიდეს. ამ ორ ცნებას, კერძოდ, ჯიშებისა და სახეობების ცნებებს შორის აშკარად გამოკვეთილი სხვაობა რომ იყოს, ეჭვის საბაბიც აღარ იარსებებდა. არაერთხელ აღუნიშნავთ, რომ შინაური ჯიშები ერთმანეთისაგან იმ თვისებებით არ განსხვავდება, რომლებითაც ერთი გვარის სახეობები გამოირჩევა ერთმანეთისგან. მაგრამ აქვე უნდა მივუთითოთ, რომ ეს აზრი არ არის მთლად სწორი. საქმე იმაში მდგომარეობს, რომ თავად ნატურალისტებს შორის არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა იმის თაობაზე, რომელი თვისებები შეიძლება ჩაითვალოს გვარისთვის დამახასიათებლად და მეცნიერებს შორის ეს უთანხმოება ძირითადად ემპირიულ[20] გამოცდილებას ეფუძნება. უფრო მეტიც, გვარის წარმოშობის შესახებ ჩემს მიერ შემდგომში წარმოდგენილი შეხედულება გვიჩვენებს, რომ მოშინაურებულ ცხოველებსა და მცენარეებში გვარისთვის დამახასიათებელ განსხვავებებს ვერც ისე ხშირად წავაწყდებით. როდესაც ვცდილობთ განვსაზღვროთ სტრუქტურულ განსხვავებათა ხარისხი ახლომდგომ შინაურ ჯიშებს შორის, ვორჭოფობთ, რადგან არ ვიცით, ისინი ერთი წინაპარი სახეობისაგან წარმოიშვნენ თუ რამდენიმესაგან. ამ საკითხის გარკვევა ჩვენთვის მეტად სასარგებლო იქნებოდა. მაგალითად, თუ შევძლებდით დამტკიცებას, რომ მწევარი, მეძებარი, ტერიერი, სპანიელი და ბულდოგი ერთი სახეობისაგან წარმოიშვნენ, ამას დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა – იგი გაგვიქარწყლებდა ეჭვს იმის შესახებ, რომ მრავალ ერთმანეთთან მონათესავე სახეობას, მაგალითად, დედამიწის სხვადასხვა კუთხეში მობინადრე მელიებს, არ გააჩნიათ ცვლილების უნარი. მე ასევე ვერ დავიჯერებ, რომ ყველა ჩვენი ძაღლი ერთი გარეული სახეობისაგან წარმოიშვა;[21] მაგრამ, რაც შეეხება სხვა შინაურ ცხოველებს, ამ შეხედულების სასარგებლოდ საკმაოდ ძლიერი ვარაუდებიც გამოუთქვამთ. მიჩნეულია, რომ ადამიანმა მოსაშინაურებლად ისეთი ცხოველები და მცენარეები შეარჩია, რომელთაც ცვალებადობისადმი განსაკუთრებით ძლიერი მიდრეკილება აქვთ და, ამასთანავე, განსხვავებული კლიმატური პირობების ატანა შეუძლიათ. რა თქმა უნდა, უდავოა ის ფაქტიც, რომ სწორედ ამ თვისებების გამო ესოდენ ფასობს მოშინაურებული ჯიშები. მაგრამ ჩნდება შემდეგი კითხვა: საიდან უნდა სცოდნოდა ველურ ადამიანს, როდესაც იგი პირველად აშინაურებდა ცხოველს, რომ მისი შემდგომი თაობები ნირს შეიცვლიდა და ჩვენს კლიმატს გაუძლებდა? იმ ფაქტებს, რომ ვირსა და ციცარს სუსტი ცვალებადობა ახასიათებს, ჩრდილოეთის ირემი სიცხეს, აქლემი კი სიცივეს ვერ უძლებს, მათ მოშინაურებაში ხელი არ შეუშლია. მე არ მეეჭვება, რომ ბუნებრივი პირობებიდან აღებულ, სხვადასხვა კლასისა და ქვეყნის წარმომადგენელ მცენარეებსა და

ცხოველებს თუ შევაჯვარებთ და იმდენივე თაობას მივიღებთ, რამდენიც ჩვენი შინაური ჯიშების მისაღებად იყო საჭირო, აღნიშნული მცენარეები და ცხოველები ისევე განსხვავებულნი იქნებიან ერთმანეთისაგან, როგორც არსებული ჯიშების წინაპარი ფორმები. უძველესი ჯიშების შემთხვევაში, ალბათ, შეუძლებელია იმის დადგენა, ერთი სახეობისაგან წარმოიშვნენ ისინი, თუ რამდენიმესგან. ის მკვლევრები, რომლებიც უფრო მეორე ვარაუდს მიიჩნევენ სარწმუნოდ, იშველიებენ უძველეს წყაროებს, კერძოდ კი ეგვიპტურ ძეგლებს – იქ, სადაც ჯიშების უამრავი ნაირსახეობა გვხვდება და მათი ნაწილი ძალიან წააგავს ან, შესაძლოა, იდენტურიც კია დღეს არსებული ცხოველებისა და მცენარეებისა. ეს ვარაუდი სწორიც რომ იყოს, რასაც მეც დავეთანხმებოდი, იგი მაინც მხოლოდ იმ ფაქტზე მიუთითებს, რომ დღევანდელ ჯიშთაგან ზოგიერთი ან ოთხი ან ხუთი ათასი წლის წინ წარმოიშვა. თუმცა, ბატონი ჰორნერის[22] *(Horner)* ჩატარებულმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ ჯერ კიდევ ცამეტი ან თოთხმეტი ათასი წლის წინათ ნილოსის ნაპირებზე მცხოვრები ადამიანები იმდენად განვითარებულნი იყვნენ, რომ თიხისაგან სხვადასხვა ნივთებს ამზადებდნენ. ვინ შეეცდება თქვას, რამდენი ხნით ადრე ცხოვრობდნენ ეგვიპტეში დღევანდელი ტიერა დელ ფუეგოსა (არგენტინა) და ავსტრალიაში მცხოვრები ველურების მსგავსი ადამიანები, რომელთაც ნახევრად მოშინაურებული ძაღლები ჰყავდათ.

ეს თემა, როგორც ჩანს, მაინც ბუნდოვანი რჩება; დეტალებზე არ შევჩერდები, მხოლოდ განვაცხადებ, გეოგრაფიული თუ სხვა მოსაზრებებიდან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ შინაური ძაღლები განსხვავებული ველური სახეობებისაგან წარმოიშვა. რაც შეეხება ცხვარსა და თხას, მათ წარმოშობასთან დაკავშირებით ჯერჯერობით აზრი არ გამაჩნია. ბატონი ბლითის[23] *(Blyth)* მიერ მოწოდებული ფაქტების საფუძველზე, ინდური მსხვილფეხა კუზიანი პირუტყვის ჩვევების, ხმისა და აგებულების თავისებურებებიდან გამომდინარე, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ისინი ევროპული საქონლის სხვადასხვა ადგილობრივი ჯიშებისგან წარმოიშვნენ, ხოლო კომპეტენტური მოსაზრებების თანახმად, ამ (ევროპულ) ჯიშებსაც ერთზე მეტი ველური წინაპარი ჰყავდა. რაც შეეხება ცხენებს, ზოგი მოსაზრებიდან გამომდინარე, რომელთაც აქ ვერ მოვიყვან, შემიძლია მეტნაკლებად ვივარაუდო, რომ მათი ყველა ჯიში ერთი ველური სახეობიდან მოდის, რაც მრავალი მეცნიერის მოსაზრებას ეწინააღმდეგება. ბატონი ბლითი, რომლის მრავალმხრივ ცოდნას ყველაზე მეტად ვენდობი და ვაფასებ, მიიჩნევს, რომ შინაური ფრინველის ყველა ჯიში ერთი საერთო სახეობის – ინდური გარეული ქათმისაგან *(Gallus bankiva)* წარმოიშვა; ხოლო იხვები და კურდღლები, რომელთა ჯიშებიც სრულიად განსხვავდება ერთმანეთისაგან აგებულებით, ისინიც ასევე წარმოიშვნენ ჩვეულებრივი გარეული იხვისა და კურდღლისაგან.[24]

ზოგიერთი მეცნიერი აბსურდულ უკიდურესობაში ვარდება, როდესაც საქმე ეხება შინაური ჯიშების რამდენიმე აბორიგენული სახეობიდან წარმოშობის საკითხს. მათ მიაჩნიათ, რომ ყოველ სუფთა ჯიშს, მიუხედავად მცირე განმასხვავებელი ნიშნებისა, თავისი გარეული პროტოტიპი ჰყავს. თუ საქმეს ასე მივუდგე-

ბით, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მარტო ევროპაში, სულ ცოტა, ოცი სახეობის გარეული მსხვილფეხა რქოსანი ცხოველი არსებობდა, ამდენივე სახეობის ცხვარი და რამდენიმე სახეობის თხა – დიდ ბრიტანეთშიც. ერთ-ერთ ავტორს ისიც კი სჯერა, რომ ბრიტანეთში ველური ცხვრის 11 სახეობა არსებობდა. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტებს, რომ დიდ ბრიტანეთში დღეისათვის არ მოიძებნება არც ერთი მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ძუძუმწოვარი, ხოლო საფრანგეთში – ძალზე მცირე რაოდენობით, ასევე გერმანიაში, უნგრეთში, ესპანეთში და ა. შ. თუმცა თითოეულ ამ ქვეყანას ჰყავს საქონლის განსხვავებული ჯიშები – უნდა დავუშვათ, რომ ევროპაში ბევრი ჯიში იქნა გამოყვანილი, თორემ საიდან გაჩნდებოდა ჯიშების ასეთი მრავალფეროვნება? იგივე შეიძლება ითქვას ინდოეთზედაც. მთელი მსოფლიოს შინაური ძაღლების შემთხვევაშიც კი, რომლებიც, ჩემი აზრით, სხვადასხვა გარეული სახეობებისაგან წარმოიშვა, ვერ უარვყოფ, რომ საქმე გვაქვს ძლიერ მემკვიდრულ ცვალებადობასთან. განა ადვილი დასაჯერებელია, რომ იტალიური მწევარი *(Italian greyhound)*, მეძებარი *(bloodhound)*, ბულდოგი *(bull-dog)* ან სხვ. რომლებიც ასე ძლიერ განსხვავდებიან გარეულ ძაღლისებრთა *(Canidae)* წარმომადგენლებისაგან, ოდესღაც არსებობდნენ ბუნებაში? ერთ დროს გამოითქვა ვარაუდი, რომ თითქოს შინაური ძაღლების ყველა ჯიში რამდენიმე ადგილობრივი სახეობის შეჯვარების შედეგად წარმოიშვა. თუმცა, ამგვარი შეჯვარებით მხოლოდ მშობლებს შორის არსებულ შუალედურ ფორმებს მივიღებდით; თუ ჩავთვლით, რომ რამდენიმე ჯიში ზემოხსენებული პროცესის შედეგად იქნა მიღებული, მაშინ უნდა დავუშვათ ბუნებაში ოდესღაც ბლადჰაუნდის, ბულდოგისა და სპანიელის მსგავსი ველური ფორმების არსებობაც. უფრო მეტიც, შეჯვარებით სრულიად განსხვავებული ჯიშების მიღების შესაძლებლობა მეტად გაზვიადებულია. უეჭველია, რომ ჯიშის სახეცვლილება შემთხვევითი შეჯვარების შედეგად შესაძლებელია; მით უმეტეს, თუ ისეთი ნაჯვარი ინდივიდების გამიზნული გადარჩევა ხდება, რომლებიც სასურველ ნიშანს ატარებენ. მიჭირს დაჯერება, რომ შესაძლებელია ახალი ჯიშის მარტივად მიღება ორი სრულიად განსხვავებული ჯიშის ან სახეობის შეჯვარების შედეგად. ამგვარი ცდა ჩაატარა სერ ჯ. სებრაითმა[25] *(Sebright)*, და სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია. პირველი შეჯვარების შედეგად მიღებული ნაშიერები თითქმის, ან ზოგიერთ შემთხვევაში (როგორც ეს მტრედების შემთხვევაში მოხდა) სრულიად ერთნაირები იყვნენ და ყველაფერი მარტივი ჩანდა; მაგრამ, როდესაც რამდენიმე თაობის განმავლობაში ნაჯვარები ერთმანეთს უწყვილდებოდნენ, იშვიათად თუ მოიძებნებოდა ორი ერთმანეთის მსგავსი ნაშიერი და სწორედ აქ იჩენდა თავს საკითხის სირთულე. უეჭველია, რომ ორ განსხვავებულ ჯიშს შორის შუალედურ სახეობას ვერ მივიღებთ უდიდესი მზრუნველობისა და ხანგრძლივი გადარჩევის გარეშე.

შინაური მტრედების ჯიშების შესახებ

რადგან ერთი რომელიმე ჯგუფის შესწავლა ყოველთვის უფრო მიზანშეწონილია, ხანგრძლივი ფიქრის შემდეგ შინაური მტრედები ავირჩიე. მტრედის ყვე-

ლა ის ჯიში მყავდა, რომელზედაც ხელი მიმიწვდა. დიდად მადლობელი ვარ, რომ ბატონმა უ. ელიოტმა *(W. Elliot)* და ბატონმა ჯ. მიურეიმ *(Gh. Murray)*[26] ძალ-ღონე არ დაიშურეს და მათ ხელთ არსებული ყველანაირი მტრედის კანი გამომიგზავნეს – პირველმა ინდოეთიდან, მეორემ კი – სპარსეთიდან. მტრედების შესახებ უამრავი ტრაქტატია დაწერილი, რომელთაგან ზოგიერთი ძალიან მნიშვნელოვანია, უპირველეს ყოვლისა, მათი, სიძველის გამო. მე დავუკავშირდი რამდენიმე ცნობილ კოლექციონერს, აგრეთვე მივიღე ნებართვა ლონდონში არსებული მტრედების ორი კლუბის წევრიც გავმხდარიყავი. მტრედების ჯიშთა მრავალფეროვნება გასაოცარია. შეადარეთ ერთმანეთს ინგლისური საფოსტო მტრედი და ინგლისური მოკლენისკარტა თურმანი და თვალნათლივ დაინახავთ სხვაობას მათი თავის ქალას ფორმასა და ნისკარტებს შორის. საფოსტო მტრედი, განსაკუთრებით მამრი, გამოირჩევა თავზე ხორცმეტების არსებობით, საკმაოდ წაგრძელებული თვალის ქუთუთოებით, ფართო ნესტოებითა და დიდი პირით. ინგლისური მოკლენისკარტა თურმანი ნისკარტის ფორმით ძალიან ჰგავს სკვინჩას. ჩვეულებრივ, თურმანს ანუ საფოსტო მტრედს ახასიათებს ძალზე მაღლა, მჭიდრო გუნდებად ფრენა, ხოლო დაშვებისას იგი სიმაღლიდან ვარდება და ჰაერში ტრიალდება. ესპანური ანუ რომაული მტრედი – დიდი ზომის ფრინველია, გრძელი, მასიური ნისკარტითა და დიდი ფეხებით, მის ზოგიერთ ქვეჯიშს ძალიან გრძელი კისერი აქვს, ზოგს კი – გრძელი ფრთები და კუდი, სხვებს – მოკლე კუდი. ბერბერული მტრედი ახლოს დგას საფოსტო მტრედთან, მაგრამ გრძელი ნისკარტის ნაცვლად მოკლე და ფართო ნისკარტი აქვს. ბუტია *(Pouter)* მტრედს უფრო წაგრძელებული სხეული, ფრთები და ფეხები აქვს, საოცრად განვითარებული ჩიჩახვი, რომელიც ისე იბერება, რომ ადამიანი შეიძლება გააოცოს და გააცინოს კიდევაც. მტრედ-თოლიას მოკლე და კონუსისებური ნისკარტი, მკერდზე აბურძგნილი ბუმბული აქვს და ხშირად საყლაპავის ზედა ნაწილს ოდნავ აფართოებს. იაკობინელ მტრედს კისრის გასწვრივ, უკანა მხარეზე ბუმბული იმდენად აჩეჩილი აქვს, რომ თავზე ქუდივით ადგას და ფრთებსა და კუდსაც თავის ზომასთან შედარებით გრძელი ბუმბული უფარავს. მყვირალა (Trumpeter) და ჯაფარა (Augher), როგორც ეს მათი სახელებიდანაც ჩანს, სხვა მტრედებისაგან განსხვავებულად ღუღუნებენ. ფარშევანგისებრი მტრედის მარაოსავით კუდი ოცდაათ ან ორმოც ბუმბულსაც კი შეიცავს, ნაცვლად მტრედების ოჯახისათვის დამახასიათებელი თორმეტი-თოთხმეტისა. კუდის ბუმბული გაშლილი და ისე შემართული დააქვთ, რომ თავი და კუდი ხშირად ერთმანეთს ეხება, ზანდაროზის (კუდუსუნის) ჯირკვალი საკმაოდ განუვითარებელია. გარდა ამისა, კიდევ რამდენიმე ნაკლებად ცნობილი ჯიში შეიძლება გამოვყოთ. ზოგიერთი მტრედის ჩონჩხის შესწავლისას აღმოჩნდა, რომ ისინი სახის ძვლების სიგანით, სიგრძითა და მოყვანილობით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

სხვაობა შეიძლება არსებობდეს აგრეთვე მტრედების პირის სიდიდეში, ქუთუთოების სიგრძეში, ნესტოების მოყვანილობაში, ენის სიგრძეში (რომელიც ზოგჯერ ნისკარტზე სულ არ არის დამოკიდებული), ჩიჩახვის ზომასა და საყლა-

პავის ზედა ნაწილში, ზანდაროზის ჯირკვლის განვითარების ხარისხში, კუდისა და ფრთის პირველი რიგის მფარავი ფრთისა და კუდის ბუმბულების რაოდენობაში, ფრთისა და კუდის სიგრძის ერთმანეთთან და სხეულის სიგრძესთან შეფარდებაში, ფეხისა და ტერფის ზომის შეფარდებაში, ფეხის თითების ბრჭყალების რაოდენობასა და ასევე თითებს შორის კანის არსებობაში. შეიძლება განსხვავდებოდეს ბუმბულით შემოსვისა და ბუდობის პერიოდებიც. განსხვავდება კვერცხის ზომა და ფორმა, ფრენის მანერა, ხმა და ხასიათი; და ბოლოს, თავად მდედრი და მამრიც სულ ოდნავ, მაგრამ მაინც განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ოცი ნაირსახეობის მტრედი მაინც შეიძლება შეირჩეს, რომლებსაც ნებისმიერი ორნითოლოგი, თუ მას ეტყოდნენ, რომ საქმე ველურ ფორმებთან აქვს, კარგად გამოკვეთილ სახეობებად ჩათვლიდა. უფრო მეტიც, ვერაფრით დავიჯერებ, რომ რომელიმე ორნითოლოგმა ინგლისური საფოსტო, მოკლენისკარტა თურმანი, ესპანური, ბერბერული, ბუტია და მყვირალა მტრედები ერთ გვარს მიაკუთვნოს, მით უმეტეს, თუ ამ ჯიშებში ქვესახეობებიც არსებობს. მართალია, სხვაობა მტრედებს შორის ძალიან დიდია, მაგრამ მაინც დავეთანხმები ნატურალისტთა აზრს იმის შესახებ, რომ ყველა მტრედი გარეული კლდის მტრედის *(Columba livia)* შთამომავალია. აქ ნამდვილად საჭიროა ჩამოვაყალიბოთ ის მიზეზები, რომლებმაც ამ დასკვნამდე მიგვიყვანა. თუ ჩამოთვლილი მტრედები ნაირსახეობები არ არიან და კლდის მტრედისგან არ წარმოშობილან, მაშინ მათ 7 ან 8 აბორიგენული (ადგილობრივი) წინაპარი მაინც უნდა ჰყავდეთ, რადგან ამაზე ნაკლები რაოდენობა დღესდღეობით არსებულ მტრედებს ვერ მოგვცემდა. აბა, ბუტია მტრედი როგორ წარმოიშობოდა ორი ისეთი მტრედის შეჯვარებით, თუ ერთ-ერთ მათგანს მაინც არ ექნებოდა დიდი ჩიჩახვი? ზემოთ მოყვანილი ყველა აბორიგენული ჯიშიც კლდის ველური ჯიში იქნებოდა, რომლებიც ხეებზე იშვიათად შემოსხდებიან ხოლმე. *Columba livia*-ს გარდა, კიდევ ორი თუ სამი სახეობის კლდის მტრედია ცნობილი, რომელთაც შინაური ჯიშების არანაირი ნიშან-თვისება არ გააჩნიათ. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ აბორიგენი გარეული მტრედები უნდა არსებობდნენ იმ ქვეყნებში, სადაც ისინი თავდაპირველად მოაშინაურეს. თუ გავითვალისწინებთ ამ ფრინველების ზომას, ქცევასა და ცხოვრების ნირს, შეუძლებლად მოგვეჩვენება, რომ ორნითოლოგები მათ არ იცნობდნენ. შესაძლოა, ისინი ჯერ კიდევ ველურ მდგომარეობაში გადაშენდნენ. თუმცა, ნაკლებად მოსალოდნელია, რომ ფრინველები, რომლებიც უფსკრულის თავზე ბინადრობდნენ და, მაშასადამე, კარგად ფრენდნენ, საბოლოოდ გაწყვეტილიყვნენ. ასე, მაგალითად, კლდის მტრედი, რომელიც შინაური მტრედების მსგავსი ჩვევებით ხასიათდება, არ გამქრალა არც ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროზე და არც ბრიტანეთის ყველაზე პატარა კუნძულებზეც კი. შეუძლებელია ასეთივე ჩვევების მქონე ამდენი სახეობა ყველა ერთად გამქრალიყო. უფრო მეტიც, ზემოთ ჩამოთვლილი შინაური ჯიშები მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში გადაუყვანიათ ტრანსპორტით და სავარაუდოა, რომ მრავალი მათგანი ისევ სამშობლოში დაბრუნდებოდა, მაგრამ, არც ერთი მათგანი არ გამხდარა გარეული ან ველური, თუ არ ჩავთვლით ჩვეულებრივ მტრედს,

რომელიც კლდის მტრედის სუსტი სახეცვლილებაა და რამდენიმე ადგილას გავრცელდა. თანამედროვე გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ ძალზე ძნელია ველური ცხოველის გამრავლება მოშინაურების პირობებში, მაგრამ თუ დავუშვებთ, რომ მტრედის ჯიშები მრავალი სახეობიდან წარმოიშვა, ისიც უნდა ჩავთვალოთ შესაძლებლად, რომ უძველეს დროში ნახევრად ველურ ადამიანებს 7-8 სახეობა მოეშინაურებინათ ისე, რომ მათთვის ტყვეობაშიც დიდი ნაყოფიერება ყოფილიყო დამახასიათებელი.

შემდეგი სერიოზული არგუმენტი სხვა შემთხვევებშიც შეიძლება გამოყენებულ იქნეს: მართალია, ყველა ზემოჩამოთვლილი ჯიში ძირითადად ჰგავს კლდის მტრედს აგებულებით, ცხოვრების ნირით, ხმით, შეფერილობით, სხეულის ზოგიერთი ნაწილით, მაგრამ უდავოა, რომ მათი სხეულის ზოგიერთი სხვა ნაწილი ნორმიდან მკვეთრად გადახრილია: მტრედების მთელი ოჯახი რომ შევისწავლოთ, ისეთ ნისკარტს ვერც ერთს ვერ ვუპოვით, როგორიც ინგლისურ საფოსტო მტრედს, მოკლენისკარტა თურმანს ან ბერბერულ მტრედს აქვს, აგრეთვე, არც ერთ მტრედს არ აღენიშნება ისეთი აქოჩრილი ბუმბულები, როგორც იაკობინელ მტრედს, ისეთი კუდის ბუმბული, როგორც მყვირალა მტრედს. ამიტომ შეიძლება გვევარაუდა, რომ ნახევრად ველურმა ადამიანმა არა მარტო მოასწრო რამდენიმე სახეობის მოშინაურება, არამედ გამიზნულად ან შემთხვევით შეარჩია ყველაზე უცნაური სახეობები. საბოლოოდ, სწორედ ეს სახეობები გადაშენდნენ და უცნობად დარჩნენ. თუმცა, გარემოებათა ასეთი საოცარი დამთხვევა მეტად უჩვეულო და ნაკლებად შესაძლებელია. ასევე მეტად საინტერესოა ზოგიერთი ფაქტი მტრედების შეფერილობასთან დაკავშირებით. კლდის მტრედი მონაცრისფრო-მოლურჯოა, კუდზედა მფარავი ბუმბულები კი თეთრი აქვს. ინდურ ქვესახეობას *Columba Intermedia*-ს ეს ნაწილი მოცისფრო აქვს, კუდის ბოლოს განაპირა ზოლი შავია, ხოლო მისი გარე ბუმბულები ფუძესთან – თეთრი. ფრთებზე ორი შავი ზოლი გასდევს; ზოგიერთ ნახევრად შინაურ და გარეულ ფორმას ორი შავი ზოლის გარდა, ფრთებზე შავი ლაქებიც აქვს. ყველა ეს ნიშანი ერთად ამ ოჯახის სხვა არც ერთ სახეობაში არ გვხვდება. ამ დროს ნებისმიერ შინაურ ჯიშს (თუ წმინდა ჯიშის ფრინველებს ავიღებთ), ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ნიშანი, კუდის ბუმბულის ფუძესთან თეთრი შეფერილობის ჩათვლით, ზოგჯერ მთელი სისრულით აქვს გამოხატული. უფრო მეტიც, როდესაც ორი სხვადასხვა ჯიშის მტრედს აჯვარებენ, რომელთაგან არც ერთი არ არის მოცისფრო და არც ზემოჩამოთვლილი ნიშნები აღენიშნება, შთამომავლობას ხშირად შეიძლება ყველა ეს თვისება გამოჰყვეს. მაგალითად, თავად შევაჯვარე თეთრი ფარშევანგისებრი მტრედები, რომელთაც უცვლელად გადააქვთ მათთვის დამახასიათებელი ნიშნები თაობიდან თაობაში, შავ ბერბერულთან, რომელთაც ნაცრისფერი შეფერილობა თითქმის არ ახასიათებთ; ჩემთვის უცნობია ამგვარი შეფერილობის ბერბერულთა არსებობა ინგლისში. ნაჯვარი ხუნდები შავი, მურა და ჭრელი მივიღე. ასევე შევაჯვარე ბერბერული ხალებიანთან. ეს უკანასკნელი თეთრი ფრინველია წითური კუდითა და შუბლზე ასეთივე ფერის ხალებით. ამ ფრინველის ნიშნებიც უცვლელად

გადაეცემა თაობიდან თაობას. შთამომავლობა გამოვიდა მუქი ნაცრისფერი და ხალებიანი. შემდეგ შევაჯვარე ბერბერულ-ფარშევანგისებრი და ბერბერულ-ხალებიანი ნაჯვარები. ბარტყებს მშვენიერი ნაცრისფერი შეფერილობა ჰქონდათ, თეთრი კუდზედა ნაწილით, ფრთების ორმაგი შავი ზოლითა და კუდის ბუმბულის თეთრი ფუძეებით, როგორც გარეულ კლდის მტრედს!

ჩვენ ეს ფაქტი შეგვიძლია ავხსნათ წინაპართა ნიშან-თვისებებთან დაბრუნების ცნობილი პრინციპის მოშველიებით, თუ ვივარაუდებთ, რომ ყველა შინაური ჯიში კლდის მტრედისაგან წარმოიშვა. მაგრამ თუ ამ აზრს უარვყოფთ, მაშინ ქვემოთ მოყვანილი ორი არც თუ ისე სარწმუნო ვარაუდიდან ერთ-ერთი უნდა ამოვარჩიოთ: პირველი – ან ყველა აბორიგენულ სახეობას ისეთივე შეფერილობა და ლაქები ჰქონდა, როგორც ველურ მტრედს (თუმცა დღეისათვის მტრედის არც ერთ შინაურ ჯიშს ამგვარი ნიშნები არ ახასიათებს), და, აქედან გამომდინარე, ყოველ ჯიშს აღენიშნებოდა ტენდენცია დაჰბრუნებოდა იმავე შეფერილობასა და ლაქებს. მეორე შემთხვევაში თითოეული ჯიში, ყველაზე წმინდაც კი, სულ ცოტა 12 ან 20 თაობის მანძილზე მაინც კლდის მტრედთან უნდა ყოფილიყო შეჯვარებული. კიდევ ერთხელ ვიმეორებ, თორმეტი ან ოცი თაობის მანძილზე მაინც! რადგან ბუნებაში არ მოიძებნება ისეთი ფაქტი, რომ ბავშვი დამსგავსებოდეს ათი ან ოცი თაობით მოშორებულ წინაპარს. ჯიშში, რომელიც შეჯვარებას მხოლოდ ერთხელ დაექვემდებარა, შეჯვარების შედეგად შეძენილ ნიშანთან დაბრუნების ტენდენცია სულ უფრო და უფრო შესუსტდება, რადგან ყოველ ახალ თაობაში უცხო სისხლის ნარევი უფრო შემცირდება;[27] მაგრამ თუ შეჯვარება არ მომხდარა, ჯიშში არსებობს ტენდენცია, დაუბრუნდეს წინა თაობებში დაკარგულ რომელიმე ნიშანს. ამ შემთხვევაში ვერ ვხედავთ მიზეზს, რატომ არ უნდა შენარჩუნებულიყო ეს ტენდენცია შესუსტების გარეშე მრავალი თაობის განმავლობაში. რევერსიის (დაბრუნების) ამ ორ, ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებულ მოვლენას ხშირად ერთმანეთში ურევენ მემკვიდრეობითობის საკითხებთან დაკავშირებულ ტრაქტატებში. და ბოლოს, ისიც მინდა ვთქვა, რომ ნებისმიერი ჯიშის მტრედების შეჯვარებით მიღებული ყველა ნაშიერი ნაყოფიერია. ამას საკუთარი დაკვირვების საფუძველზე ვაცხადებ, რომელიც გამიზნულად ჩავატარე ერთმანეთისაგან ყველაზე დაშორებული ჯიშის მტრედებზე. მაგრამ მაშინ, როდესაც შეჯვარება ხდება ერთმანეთისაგან მეტისმეტად დაშორებული სახეობის ცხოველებს შორის, ერთი შემთხვევაც კი არ მოიძებნება, რომ მათი ნაშიერი საკმარისად ნაყოფიერი იყოს. ზოგიერთი მეცნიერი ამტკიცებს, რომ მოშინაურების ხანგრძლივი პროცესი სტერილურობის ტენდენციას ამცირებს. ძაღლისა და სხვა შინაური ცხოველების ისტორია, როგორც ჩანს, ადასტურებს ამ დასკვნას მონათესავე სახეობების შემთხვევაში. მაგრამ არ იქნება სწორი ზემოთ მოყვანილი დასკვნების განზოგადება იმდენად, რომ გვევარაუდა: სახეობებს, რომლებიც თავდაპირველად ისევე განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისგან, როგორც საფოსტო მტრედი, თურმანი, ბუტია ან ფარშევანგკუდა, ჰყოლოდათ ნაყოფიერი შთამომავლობა. შევაჯამოთ ყველა ეს მოსაზრება: კერძოდ, ნაკლებად სარწმუნოა, რომ ადამიანს ოდესღაც შეეძლო მო-

შინაურების პროცესში თავისუფლად გაემრავლებინა მტრედების 7 თუ 8 სავარაუდო სახეობა; ეს სავარაუდო სახეობები უცნობი დარჩა და ჩვენ მათ ვერასდროს ვერ ვიხილავთ; მტრედის ჯიშები, რომლებსაც, ერთი მხრივ, სხვა *Columbidae*-სთან შედარებით უჩვეულო ნიშნები ახასიათებს, მეორე მხრივ, ბევრი ნიშნით ძალზე ჰგვანან კლდის მტრედს; მონაცრისფრო-მოლურჯო შეფერილობა და შავი ზოლები ზოგჯერ უჩნდებათ როგორც წმინდა ჯიშებს, ისე ნაჯვარებს; დაბოლოს – ნაჯვარების შთამომავლობა საკმაოდ ნაყოფიერია. ეს ფაქტორები, ერთად აღებული, გვაფიქრებს, რომ ყველა ჩვენი შინაური მტრედის წინაპარი *Columba livia* და მისი გეოგრაფიული ქვესახეობებია.

ამ აზრის განსამტკიცებლად, შემიძლია დავუმატო ერთიც, რომ *Columba livia*-ს ანუ კლდის მტრედის მოშინაურება პირველად ევროპასა და ინდოეთში შეძლეს და ამ სახეობის მტრედი ცხოვრების ნირითა და აგებულების თავისებურებებით შინაური ჯიშების მსგავსია. მეორეც, თუმცა საფოსტო მტრედი და თურმანი მეტად განსხვავდება კლდის მტრედისაგან, თუ ამ ორი ჯიშის ქვეჯიშებს შევადარებთ, განსაკუთრებით სხვადასხვა ქვეყნებიდან მიღებულს, შესაძლებელია არსებობდეს თითქმის უწყვეტი ხაზი, რომელიც მათ კლდის მტრედთან აკავშირებს. ანალოგიური შესაძლებლობა არსებობს სხვა ჯიშების შემთხვევაშიც, თუმცა არა ყველგან. მესამე: ნიშნები, რომლებიც თითოეულ ჯიშს ახასიათებს, ძალზე ცვალებადია: ასეთია, მაგალითად, ნისკარტის კეხი და სიგრძე საფოსტო მტრედში, მოკლე ნისკარტი თურმანში და კუდის ბუმბულების რაოდენობა ფარშევანგკუდა მტრედში. ამ ფაქტის ახსნა შესაძლებელი იქნება გადარჩევაზე საუბრისას. და მეოთხეც, საუკუნეების მანძილზე მტრედები ძალიან უყვარდათ, უვლიდნენ და შეისწავლიდნენ მთელ მსოფლიოში. დედამიწის სხვადასხვა ადგილებში ისინი მრავალი ათასწლეულის წინ მოაშინაურეს. როგორც პროფესორმა ლეფსიუსმა[28] *(Lepsius)* მამცნო, ყველაზე ადრეული ჩანაწერი მტრედების შესახებ თარიღდება ძვ. წ. 3000 წლით, ანუ ეკუთვნის ეგვიპტის მეხუთე დინასტიის ეპოქას, მაგრამ ბატონი ბირჩის *(Birch)* ინფორმაციით, მტრედები მოხსენიებულია უფრო ადრეც, წინა დინასტიის ერთ-ერთ სამზარეულო ანგარიშში. რომაელები, როგორც პლინიუსისგან ვიგებთ, მტრედებში უზარმაზარ თანხას იხდიდნენ: საქმე იქამდე მიდიოდა, რომ ადგენდნენ მათ წარმოშობასა და ჯიშს; ინდოეთში ცნობილია, რომ მე-17 საუკუნის დასაწყისში აკბარ ხანი მტრედებს ძალზე აფასებდა – 20 000-ზე მეტი მტრედი ყველგან თან ახლდა მის კარს. „ირანისა და თურანის მონარქები უგზავნიდნენ მას იშვიათ ფრინველებს“ და, როგორც კარის ისტორიკოსი გვატყობინებს, „მისი უდიდებულესობა ამ ფრინველებს ერთმანეთთან აჯვარებდა, რაც მანამდე არავის გაუკეთებია, და ისინი გასაოცრად გააუმჯობესა“. ამ პერიოდში ჰოლანდიელებიც, რომაელების მსგავსად, ძალიან აფასებდნენ მტრედებს. ზემოთ ჩამოთვლილი მოსაზრებების უდიდესი მნიშვნელობა იმ ცვლილებების ასახსნელად, რომლებსაც მტრედის ჯიშები დაექვემდებარნენ, გადარჩევაზე საუბრისას ჩვენთვის ნათელი გახდება. ის ფაქტი, რომ მდედრი და მამრი მტრედები მთელი ცხოვრების განმავლობაში ადვილად ქმნიან წყვილებს, ახალი ჯიშის წარმოშობი-

სათვის ხელსაყრელ პირობას ქმნის. სხვადასხვა ჯიშები შეიძლება ერთად, ერთ საფრინველეში ვიყოლიოთ.

მე განვიხილე შინაური მტრედების სავარაუდო წარმოშობის საკითხი, თუმცა არასრულად; როდესაც მტრედები პირველად ვიყოლიე და რამდენიმე ჯიშზე დაკვირვება დავიწყე, ჩემთვის ძნელი დასაშვები იყო, რომ ისინი ერთი წინაპრისაგან წარმოიშვნენ; მსგავს ვითარებაში აღმოჩნდა ბევრი სხვა ნატურალისტიც, რომლებიც მთიულების მრავალრიცხოვან სახეობებს ან ფრინველების სხვა ჯგუფებს შეისწავლიდნენ. მუდმივად მაოცებდა ერთი გარემოება: ყველა მეცხოველე და მემცენარე, ვისთანაც მისაუბრია ან ვისი თხზულებები წამიკითხავს, ღრმად არიან დარწმუნებულნი, რომ ჩვენი ინტერესის სფეროში შემავალი განსხვავებული ჯიშები ამდენივე აბორიგენული სახეობისგან წარმოიშვა. ჰკითხეთ, როგორც ამას არაერთხელ ვაკეთებდი, ჰერფორდის საქონლის ცნობილ სელექციონერს, დასაშვებია თუ არა, რომ მისი საქონელი გრძელრქიანი ჯიშისაგან წარმოშობილიყო, ორივე ერთად კი – საერთო წინაპარი ფორმისგან, ის თქვენ მასხრად აგიგდებთ. ჯერ არ შემხვედრია მტრედით, შინაური ფრინველით, იხვით თუ კურდღლით დაინტერესებული მკვლევარი, რომელიც დარწმუნებული არაა მის მიერ შესწავლილი თითოეული ჯიშის დამოუკიდებელი სახეობიდან წარმოშობაში. ვან მონსი[29] *(Van Mons)* მსხლისა და ვაშლის შესახებ ნაშრომში ამბობს, რომ მას არაფრით არ შეუძლია დაიჯეროს, ზოგი ჯიშის, მაგალითად, რიბსტონ-პიპინის *(Ribston-pippin)* ან კოდლინის ვაშლის *(Codlin-apple),* ერთი და იმავე ხის თესლიდან წარმომავლობა. უამრავი სხვა მაგალითის მოყვანაც შეიძლება. ახსნა კი მეტად მარტივია – ამა თუ იმ ჯიშის ხანგრძლივი შესწავლის შემდეგ მათი განმასხვავებელი ნიშან-თვისებების აღმოჩენა მკვლევარებზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს და თუმცა მათ კარგად უწყიან, რომ ეს ჯიშები მხოლოდ უმნიშვნელოდ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ისინი ყველა არგუმენტს უგულებელყოფენ და მრავალი თაობის მანძილზე ჩამოყალიბებულ უმნიშვნელო თვისებებს ჭარბ მნიშვნელობას ანიჭებენ.

ზოგი ნატურალისტი, მეცხოველეებთან შედარებით ნაკლები რომ იცის მემკვიდრეობითობის კანონებისა და წარმომავლობის გრძელ ჯაჭვში არსებული დამაკავშირებელი რგოლების შესახებ, მაინც აღიარებს, რომ მრავალ შინაურ ჯიშს ერთი საერთო წინაპარი ჰყავს. ამიტომ ნატურალისტებს, რომლებიც დასცინიან იდეას, რომ სახეობები ბუნებრივ მდგომარეობაში სხვა სახეობის შთამომავლები არიან, მეტი დაფიქრება მართებთ.

ახლა, მოდი, ის საფეხურები განვიხილოთ, რომელთა გავლაც მოუხდათ შინაურ ჯიშებს ერთი ან რამდენიმე მონათესავე სახეობიდან მათი ჩამოყალიბების პროცესში. ბუნებრივია, რომ რაღაც როლი ამ საქმეში გარემო პირობებმა და ცხოველთა ჩვევებმაც ითამაშა. თუმცა, მეტისმეტი გაბედულებაა საჭირო, რომ ამგვარი ფაქტორებით ახსნა სხვაობა საფორნე და დოღის ცხენებს, მწევარსა და მეძებარს, საფოსტო მტრედსა და თურმანს შორის. ერთ-ერთი ყველაზე აღსანიშნავი თვისება, რომელსაც შინაურ ჯიშებში ვხვდებით, არის მათი ადაპტაციის

უნარი, თუმცა არა თავისი თავის, არამედ ადამიანის სასარგებლოდ. ადამიანისათვის სასარგებლო ზოგიერთი ცვლილება (ვარიაცია), სავარაუდოდ, უეცრად ან „ერთი ნაბიჯით“ განხორციელდა; მაგალითად, ბევრი ბოტანიკოსი ფიქრობს, რომ შებუსვილი გირჩები თავისი კაუჭებით, რომელთაც არ შეედრება არც ერთი მექანიკური მოწყობილობა, ველური გოქშოს *(Dipsacus)* ნაირსახეობაა და ასეთი ძლიერი ცვლილება შესაძლებელია ჩითილში უცაბედად მომხდარიყო. ასევე მოხდა, სავარაუდოდ „საშამფურო“[30] ძაღლის შემთხვევაში, ხოლო ანკონის ცხვრის შემთხვევაში აღნიშნული ცვლილება დადასტურებულია. თუმცა, როდესაც ერთმანეთს ვადარებთ საფორნე და დოღის ცხენებს, ერთკუზიან და ორკუზიან აქლემებს, მთის ან კულტურულ მინდვრის საძოვრებთან შეგუებულ განსხვავებული ჯიშის ცხვარს, სხვადასხვა დანიშნულებისათვის ვარგის მრავალგვარ მატყლს ან კიდევ სხვადასხვა ჯიშის ძაღლებს, რომელთაც ადამიანი უაღრესად განსხვავებული საქმიანობისას გამოიყენებს, ანდა ჩხუბში შეუპოვარ მებრძოლ მამალს ვადარებთ აბსოლუტურად მშვიდობიან სხვა ჯიშის მამლებს, უსასრულოდ კვერცხისმდებელ ქათმებს და პატარა, მოხდენილ ბანტამის ჯიშის ქათმებს, მცენარეთა მინდვრის, ბოსტნის, სასოფლო-სამეურნეო, კულინარიულ, ბაღისა თუ ყვავილების ჯიშებს, რომლებსაც ადამიანისათვის წელიწადის განმავლობაში სხვადასხვა სახის უდიდესი სარგებლობა მოაქვთ და თანაც ასე ლამაზად ხვდებიან მის თვალსა და გულს – ვფიქრობ, რომ აქ უფრო მეტი უნდა დავინახოთ, ვიდრე უბრალო ცვალებადობაა. ჩვენ არ შეგვიძლია დავუშვათ, რომ ყველა ჯიში, ასეთი სრულყოფილი სახით და ამდენად სასარგებლო, უეცრად წარმოიშვა. ამას მათი ისტორიის შესწავლაც ადასტურებს. ამ საკითხის ახსნა შესაძლებელია იმ გარემოებით, რომ ადამიანს შესწევს კუმულირებადი გადარჩევის უნარი: ბუნება ქმნის სხვადასხვა თანმიმდევრულ ცვლილებას, ხოლო ადამიანი აძლევს მათ გარკვეულ, მისთვის სასარგებლო მიმართულებას. ამიტომაც შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ადამიანმა თავად შექმნა მისთვის სასარგებლო ჯიშები.

გადარჩევის ამ პრინციპის სიძლიერე სულაც არ არის ჰიპოთეზური. უდავოა, რომ ჩვენმა დიდმა მეცხოველეებმა მოახერხეს და ერთი ადამიანის სიცოცხლის განმავლობაში საგრძნობლად შეცვალეს მსხვილფეხა პირუტყვისა და ცხვრის ჯიშები. იმისათვის, რომ მთლიანად გავიაზროთ მათი მიღწევები, აუცილებელია მათი ნაშრომებიც და ცხოველებიც საგულდაგულოდ შევისწავლოთ. მეცხოველეები ისე საუბრობენ ცხოველის აგებულებაზე, როგორც რაღაც პლასტიკურზე, რომლის შეცვლაც მათ ლამის საკუთარი ნება-სურვილით შეუძლიათ. ადგილის სიმცირის გამო ვერ მომყავს ამონარიდები იმ ავტორთა თხზულებებიდან, რომელთაც ამ საკითხებზე ბევრი უმუშავიათ. მაგალითად, იუატის[31] *(Youatt)* აზრით, რომელიც ყველაზე კარგად იცნობს სოფლის მეურნეობის ამ დარგს, და ზოგადად ცხოველების ძალზე კარგი მცოდნე იყო, გადარჩევის პრინციპი მეცხოველისათვის არის საშუალება არა მარტო ოდნავ გადაასხვაფეროს თავისი ჯოგის ნიშნები, არამედ საერთოდ შეცვალოს ისინი. ცხოველის სელექცია ჯადოსნური კვერთხივითაა, რომლის მეშვეობითაც შესაძლებელია სიცოცხლე შთაბერო ნებისმიერ

ფორმასა და მოყვანილობას. ლორდმა სომერვილმა[32] *(Somerville)* ცხვრის ჯიშების გამოყვანის შესახებ თქვა: „ისეთი შთაბეჭდილება რჩება კაცს, თითქოს ჯერ კედელზე დაუხატავთ გარკვეული, ყოველმხრივ სრულყოფილი ფორმა და შემდეგ კი ხორცი შეუსხამთ“. ყველაზე დაოსტატებული სელექციონერი, სერ ჯონ სებრაითი[33] *(Sir John Sebright)*, მტრედების შესახებ ამბობდა: სამი წელია საჭირო ნებისმიერი სახის ბუმბულის მისაღებად, ხოლო თავისა და ნისკარტის გამოყვანას ექვსი წელი დასჭირდებაო. საქსონიაში მერინოსის ჯიშის ცხვრის სელექციონერების მეთოდიკა ხელობად იქცა: ცხვრებს მაგიდაზე ათავსებენ და ისე სწავლობენ, როგორც ხელოვნებათმცოდნეები – მხატვრულ ტილოს; ამას სამჯერ იმეორებენ რამდენიმე თვის განმავლობაში. დათვალიერების დროს ხდება ცხვრების კლასიფიკაცია და მათი დანიშვნა, რის შედეგადაც ამრავლებენ მხოლოდ საუკეთესო ინდივიდებს.

ინგლისელი მეცხოველეების წარმატებაზე ის ფაქტიც მეტყველებს, რომ დღესდღეობით მსოფლიოს თითქმის ყველა კუთხეში უდიდეს ფასს იხდიან ინგლისში გამოყვანილ ცხოველებში. ამგვარი გაუმჯობესება არავითარ შემთხვევაში არ მიიღწევა განსხვავებული ჯიშების შეჯვარებით. ყველა საუკეთესო სელექციონერი შეჯვარების პრაქტიკის სასტიკი წინააღმდეგია, გამონაკლისი მხოლოდ ახლომდგომი ქვეჯიშების შემთხვევაში შეიძლება იქნეს დაშვებული. წარმატებული გადარჩევისთვის აუცილებელია რაც შეიძლება ახლოს მდგომი ინდივიდების შერჩევა. შეჯვარების შემდეგ უმკაცრესი შერჩევა უფრო მეტად აუცილებელია, ვიდრე ჩვეულებრივ შემთხვევებში. შერჩევა არ გულისხმობს უბრალოდ რომელიმე ცალკეული, მკვეთრად განსხვავებული ნაირსახეობის გამოყოფას და შემდეგ მის მოშენებას; მისი მნიშვნელობა სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ მოხდეს ერთი მიმართულების ისეთი განსხვავებული ნიშან-თვისებების დაგროვება თაობების მანძილზე, რომლებიც შეუმჩნეველი და დაუფასებელია უცხო თვალისთვის. ათასიდან ერთ კაცს თუ აღმოაჩნდება საიმისო ნიჭი და თვალის სიზუსტე, რომ მისგან კარგი სელექციონერი დადგეს. თუ შესაბამისი ნიჭით დაჯილდოებული ადამიანი კარგად შეისწავლის აღნიშნულ საგანს და თავის ცხოვრებას მთლიანად მიუძღვნის ამ საქმეს, იგი აუცილებლად მიაღწევს წარმატებას და მნიშვნელოვან გაუმჯობესებასაც დანერგავს, მაგრამ თუ მას რომელიმე ეს თვისება აკლია, იგი ვერავითარ შემთხვევაში წარმატებული ვერ იქნება. წარმოსადგენადაც ძნელია, რამდენი წლის პრაქტიკა და როგორი ნიჭია საჭირო, რომ ადამიანი მტრედების გამოცდილ ექსპერტად იქცეს. იგივე თვისებებია საჭირო კარგი მებაღისათვის, ოღონდ ნაირსახეობები ამ შემთხვევაში უფრო სწრაფად შეიძლება ჩამოყალიბდეს; ძნელი დასაჯერებელია, რომ ჩვენი ბაღების მრავალფეროვანი პროდუქცია აბორიგენული სახეობების მხოლოდ ერთი წინაპრისგან წარმოიშვა. ზოგიერთი კულტურის შესახებ სელექციონერების მიერ გაკეთებული ჩანაწერები სწრაფი ცვლილებების დამამტკიცებელია. მაგალითისთვის შეიძლება მოვიყვანოთ ჩვეულებრივი ხურტკმელიც, რომლის ზომა ყოველწლიურად მატულობს . ჩვენ ვამჩნევთ ბაღის ყვავილების საოცარ გაუმჯობესებას, როცა ვადარებთ მათ

ოცი ან ოცდაათი წლის წინ გაკეთებულ ჩანახატებს. როდესაც მცენარის ჯიში უკვე კარგად ჩამოყალიბდება, თესლის შემგროვებლები საუკეთესო მცენარეს კი არ არჩევენ, მხოლოდ კვლებს ათვალიერებენ და ყველა იმ მცენარეს აშორებენ, რომელიც გადახრილია დადგენილი სტანდარტისაგან. ამგვარი გადარჩევა ცხოველებშიც ხდება, რადგან შეუძლებელია სელექციონერი იმდენად დაუდევარი იყოს, რომ ცუდი ცხოველები შეარჩიოს შესაჯვარებლად.

რაც შეეხება მცენარეებს, ისინი გადარჩევის კუმულაციურ[34] ეფექტზე დაკვირვების სხვა შესაძლებლობას გვაძლევენ, კერძოდ, ბაღში ერთი და იმავე სახეობის მცენარეთა ნაირსახეობების ყვავილთა მრავალფეროვნების შედარებისას; აღსანიშნავია ფოთლების, პარკების, ბოლქვების ან სხვა რომელიმე მნიშვნელოვანი ნაწილის მრავალფეროვნება, რომელიც უფრო ფასობს მებოსტნეობაში ყვავილების მრავალფეროვნებასთან შედარებით. შეხედეთ, რამდენად განსხვავებულია კომბოსტოს ფოთლები და რაოდენ მსგავსია ყვავილები; რამდენად განსხვავებულია სამფერა იის ყვავილები და როგორ ჰგვანან ერთმანეთს მისი ფოთლები, რაოდენ მკვეთრად განსხვავდება ხურტკმელის ცალკეული ნაყოფები ერთმანეთისგან – სიდიდით, შებუსვით, ფერითა და ფორმით, და რა უმნიშვნელო განსხვავებაა მის ყვავილებს შორის, თუმცაღა ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ ერთი რომელიმე ნიშან-თვისებით ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული ჯიშები სხვა თვისებებით ერთმანეთის მსგავსია. ეს ასე თითქმის არასოდეს ხდება (ამას ვამბობ ხანგრძლივი დაკვირვებების საფუძველზე). კორელაციური ცვლილებების კანონი, რომლის იგნორირება შეუძლებელია, ყოველთვის განაპირობებს კიდევ რაიმე განსხვავებას, თუმცა სრულებით არ მეჩვენება საეჭვოდ ის ფაქტი, რომ ყვავილების, ფოთლების ან ნაყოფების უმნიშვნელო ცვლილებების ხანგრძლივად გადარჩევის შედეგად წარმოიქმნება ნაირსახეობები (რასები), რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. შეიძლება შემეწინააღმდეგონ, რომ გადარჩევის ეს პრინციპი მკაცრი მეთოდურობით გამოიყენება პრაქტიკაში საუკუნის სულ რაღაც სამი მეოთხედის განმავლობაში. და უკანასკნელ წლებში მან უფრო მეტი ყურადღება მიიპყრო. ამ საკითხთან დაკავშირებით არაერთი ნაშრომი გაჩნდა და, შესაბამისად, საუკეთესო შედეგმაც არ დააყოვნა. გადარჩევის პრინციპი უახლესი აღმოჩენა რომ არ გახლავთ, მე შემიძლია დავასაბუთო უძველესი ეპოქის ნაშრომებით, რომლებშიც ამ პრინციპის მნიშვნელობა ძალზე კარგად გათავისებულია. ინგლისის ისტორიის ყველაზე მძიმე და შავბნელ პერიოდებში სხვა ქვეყნებიდან ხშირად შემოჰყავდათ ნარჩევი ცხოველები და მათი ქვეყნიდან გაყვანის ამკრძალავ კანონებსაც კი იღებდნენ, ნაბრძანები იყო აგრეთვე განსაზღვრულ ზომაზე დაბალი ცხენების განადგურება. ეს ძალზე წააგავდა მებაღეების მიერ სტანდარტიდან გადახრილი მცენარის მოშორებას. გადარჩევის პრინციპის შესახებ ერთობ გასაგებად წერია ჩინურ ენციკლოპედიაში. გადარჩევის წესები მკაფიოდ არის ჩამოყალიბებული რამდენიმე რომაელი კლასიკოსის ნაშრომში. „დაბადების“ (ძველი აღქმის პირველი ნაწილის) ზოგიერთი პარაგრაფიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჯერ კიდევ ადრეულ ეპოქაში ყურადღებას აქცევდნენ შინაური ცხო-

ველების შეფერილობას. დღეისათვის დედამიწაზე მცხოვრები ველური ტომები ძაღლების ჯიშის გასაუმჯობესებლად მათ შეაჯვარებენ ძაღლისებრთა ოჯახის ველურ წარმომადგენლებთან. ამას ადრეც აკეთებდნენ, როგორც ეს პლინიუსის ნაშრომებიდან ჩანს. სამხრეთ ამერიკის ველური ტომები მუშა საქონელს ფერის მიხედვით არჩევდნენ, ასევე იქცეოდნენ ესკიმოსები ძაღლების შერჩევისას. ლივინგსტონი[35] *(Livingstone)* გვიჩვენებს, რომ ცენტრალური აფრიკის ზანგები, რომლებსაც არასოდეს ჰქონიათ შეხება ევროპელებთან, ძალზე აფასებენ საუკეთესო შინაურ ჯიშებს. მართალია, ყველა ზემოჩამოთვლილი არ არის უშუალოდ გადარჩევის შედეგად ჯიშების გაჩენის მტკიცებულება, მაგრამ ჩვენ ვრწმუნდებით, რომ უძველესი დროიდან უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა შინაური ცხოველების გამოყვანას და სელექცია ახლაც ძალზე აქტუალურია იმ ხალხების ცხოვრებაში, რომლებიც განვითარების უმდაბლეს საფეხურზე იმყოფებიან. საკვირველიც იქნებოდა, რომ ისინი არ დაინტერესებულიყვნენ ჯიშთა წარმოქმნით: კარგი და ცუდი თვისებების მემკვიდრეობით გადაცემა ხომ ასე ცხადად ჩანს.

დღესდღეობითაც ქვეყნის ყველაზე ცნობილი სელექციონერები გარკვეული მიზნის მისაღწევად მეთოდური გადარჩევის მეშვეობით ცდილობენ ახალი ნაირსახეობის ან ქვეჯიშის გამოყვანას, რომელიც არსებულ ჯიშებზე ბევრად უკეთესი იქნება. ჩვენი მიზნისათვის უფრო მნიშვნელოვანია გადარჩევის ის ფორმა, რომელსაც გაუცნობიერებელი გადარჩევა შეგვიძლია ვუწოდოთ. იგი შედეგია ადამიანთა საყოველთაო მცდელობისა – იყოლიოს და შეინარჩუნოს საუკეთესო ინდივიდებისგან შემდგარი ჯიში. მაგალითად, თუ მონადირეს სურს კარგი პოინტერები ჰყავდეს, ის ცდილობს, რაც შეიძლება კარგი ძაღლები იშოვოს და შემდეგში აჯვაროს თავის საკუთარ ძაღლებთან, თუმცა არ ფიქრობს, რომ ჯიში ყოველ ჯერზე გაუმჯობესდება. მიუხედავად ამისა, მე მაინც მწამს, რომ მსგავსი პროცესის შედეგად, საუკუნეების განმავლობაში შესაძლებელია ნებისმიერი ჯიშის გაუმჯობესება და ცვლილება ისე, როგორც ეს შეძლეს ბეიკუელმა[36] *(Bakewell),* კოლინზმა *(Collins)* და სხვებმა. მათ იმავე საშუალებას მიმართეს, ოღონდ უფრო მეთოდურად და თავიანთი ცხოვრების მანძილზე შეცვალეს საკუთარი საქონლის გარეგნობა და თვისებები. უმნიშვნელო ცვლილებები ძნელი შესამჩნევია, თუ არ არსებობს მრავალი წლის წინ გაკეთებული ჩანაწერები ზომების შესახებ ან ჯიშის ზუსტი ჩანახატები. ზოგჯერ იმავე ჯიშის უცვლელი ან ოდნავ შეცვლილი ინდივიდები შემორჩენილნი არიან ნაკლებად ცივილიზებულ მხარეებში, სადაც ჯიში ნაკლებად იყო გაუმჯობესებული. არსებობს საბაბი ვივარაუდოთ, რომ მეფე კინგ-ჩარლზის სპანიელი გაუცნობიერებლად იქნა შეცვლილი კარლოს I მმართველობის პერიოდიდან. ზოგიერთ კომპეტენტურ ავტორიტეტს ღრმად სწამს, რომ სეტერი პირდაპირ სპანიელისგან წარმოიშვა და თანდათან მისგან განსხვავებული გახდა. ასევე ცნობილია, რომ ინგლისური პოინტერიც მეტად შეიცვალა უკანასკნელი საუკუნის მანძილზე და ამის მიზეზი, როგორც თვლიან, ფოქსტერიერთან შეჯვარებაა.[37] მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ცვლილება გაუცნობიერებლად და საფეხურებად მიმდინარეობდა,

თუმცა საკმაოდ ქმედითი აღმოჩნდა. როგორც მისტერ ბოროუმ *(Borrow)* მაცნობა, არც ერთი ადგილობრივი ესპანური ჯიში არ წააგავს ჩვენს პოინტერს, თუმცა ეჭვგარეშეა, რომ ძველი პოინტერი თავდაპირველად ესპანეთიდან ჩამოიყვანეს.

გადარჩევის ასეთივე პროცესისა და საგულდაგულო ვარჯიშის შედეგად ინგლისურმა დოღის ცხენმა სისწრაფითა და ზომებით აჯობა თავის წინაპარ არაბული ჯიშის ცხენს. ამიტომ გუდვუდის დოღზე არაბულ ცხენებს შეღავათს აძლევენ მხედრის წონის გათვალისწინებით. ლორდ სპენსერისა[38] *(Spencer)* და სხვათა ნაშრომებში ნათლად ჩანს, რომ ინგლისურმა მსხვილფეხა პირუტყვმა წონაშიც იმატა და უფრო სწრაფადაც მიაღწია სქესმწიფობას ადრე აქ არსებულ ჯიშებთან შედარებით. თუ მრავალ უძველეს ნაშრომში მოყვანილ მტრედების აღწერილობებს შევადარებთ საფოსტო მტრედებისა და თურმანების თანამედროვე მდგომარეობას ბრიტანეთში, ინდოეთსა და სპარსეთში, შევძლებთ თვალყური მივადევნოთ იმ სტადიებს, რომლებიც ამ ჯიშებმა გაიარეს და შეიძინეს კლდის მტრედისაგან მკვეთრად განსხვავებული ნიშნები.

იუატს *(Youatt)* ისეთი გადარჩევის შედეგის საჩვენებლად, რომელიც გაუცნობიერებლად შეიძლება ჩაითვალოს, რადგან მეცხოველეები არ ვარაუდობდნენ და არც სურდათ გარკვეული შედეგის მიღება, მოჰყავს ორი სრულიად განსხვავებული ფარას მიღების მაგალითი. იუატი გვიამბობს, რომ ბატონებს ბაკლისა *(Buckley)* და ბერგესს *(Burgess)* ჰყავდათ ლეისტერის ცხვრის ორი ფარა, ორივე მისტერ ბაკლის წმინდა სისხლის ფარასგან წარმოშობილი, რომლებსაც 50 წლის განმავლობაში შეუნარჩუნებიათ სისხლის სიწმინდე. შეუძლებელია იმაში დაეჭვება, რომ რომელიმე ბატონს წმინდა ჯიშის შენარჩუნების ხაზისთვის გადაეხვია და სხვა ჯიშთან შეჯვარება მოეხდინა. მიუხედავად ამისა, ერთნაირი ჯიშის ამ ორ ფარას შორის ისეთი სხვაობა იყო, თითქოს ისინი სრულიად განსხვავებული ჯიშისანი ყოფილიყვნენ. ბარბაროსებიც კი, რომლებიც არასოდეს ფიქრობენ შინაურ ცხოველთა ნაშიერების მემკვიდრულ ნიშნებზე, თავსდატეხილი შიმშილისა და სხვა უბედურებების დროს, იმ ცხოველების გადარჩენას ცდილობენ, რომლებსაც მათთვის ყველაზე მეტი სარგებელი მოაქვთ. აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია, რომ გადარჩეული ცხოველები ბევრად უფრო მეტ შთამომავალს ტოვებდნენ, ვიდრე დანარჩენები, ანუ მაინც ჰქონდა ადგილი გაუცნობიერებელ გადარჩევას. რამდენად აფასებენ თავიანთ ცხოველებს ცეცხლოვანი მიწის[39] *(Tierra del fuegos)* ველური ტომები იქიდანაც ჩანს, რომ შიმშილობის პერიოდში ისინი კლავენ და ჭამენ თავიანთი ტომის მოხუც ქალებს, ხოლო ძაღლებს ხელს არ ახლებენ. მცენარეებში შეიმჩნეოდა გაუმჯობესების თანდათანობითი პროცესი საუკეთესო ინდივიდების შენარჩუნების შედეგად; იქნებიან თუ არა ისინი იმდენად განსხვავებულნი სხვა ინდივიდებისგან, რომ პირველი გამოჩენისთანავე ცალკე ნაირსახეობად ჩაითვალონ, მოხდება თუ არა შეჯვარების შედეგად ორი სახეობის ან რასის შერწყმა, შეიძლება ვივარაუდოთ ზოგიერთი მაჩვენებლის, ზომისა და სილამაზის მიხედვით. როდესაც დღეს ვარდებსა და იასამფერებს, გეორგინებს, პელარგონიუმებსა და სხვა მცენარეებს მათ წინაპრულ ფორმებს ვადარებთ, ამას აშკარად ვხედავთ

– ბუნებრივია, ველური მცენარის თესლიდან უმაღლესი ხარისხის იასამფერა ან გეორგინა ვერ აღმოცენდება. ასევე ვერავინ შეძლებდა ველური მსხლის თესლიდან უმაღლესი ხარისხის მსხლის მიღებას, თუმცა, ეს შესაძლებელია ბაღის გაველურებული მსხლის ნერგიდან მცენარის გამოყვანისას. მსხლის მოშენება ბაღში უძველესი დროიდან ხდებოდა, თუმცა პლინიუსის აღწერის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მაშინდელი მსხალი ძალზე დაბალი ხარისხის იყო. მებაღეობის შესახებ დაწერილ შრომებში არაერთხელ შემხვედრია აღფრთოვანების გამომხატველი სიტყვები მებაღეების არაჩვეულებრივ ხელოვნებაზე, რომლებმაც შეძლეს და მიიღეს გასაოცარი ნიმუშები ერთობ უბადრუკი მასალისაგან – თუმცა ეს ხელოვნება უბრალო იყო და საბოლოო შედეგი თითქმის გაუცნობიერებელი. ეს პროცესი ყოველთვის შემდეგნაირად მიმდინარეობდა: ყველაზე კარგი ნაირსახეობა ითესება, შემდეგ, უკვე მისი აღმონაცენისაგან ხდება საუკეთესოს შერჩევა და ეს პროცესი კვლავ და კვლავ გრძელდება. ძველი კლასიკური ხანის მებაღეები, რომლებსაც მათთვის ხელმისაწვდომი მსხლის საუკეთესო ჯიშები მოჰყავდათ, რა თქმა უნდა, ვერასოდეს წარმოიდგენდნენ ისეთი ნაყოფის არსებობას, რომელსაც დღეს ჩვენ მივირთმევთ. თუმცა, სიამოვნებას გარკვეულწილად იმ მებაღეების გაუცნობიერებელ გადარჩევას უნდა ვუმადლოდეთ. ჩემი აზრით, ნელა და გაუცნობიერებლად დაგროვილი მრავალი ცვლილება ხსნის საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტს, რომ უმეტეს შემთხვევაში ჩვენ არ შეგვიძლია დავადგინოთ და ამიტომ არც ვიცნობთ ჩვენს ბაღებსა და ბოსტნებში ხანგრძლივად კულტივირებულ მცენარეების წინაპრებს. თუ მცენარეების დღევანდელ სტანდარტებამდე მოყვანას საუკუნეები და ათასწლეულები დასჭირდა, გასაგები ხდება მიზეზი, რომლის გამოც ვერც ავსტრალიაში თუ იმედის კონცხზე მცხოვრებმა აბორიგენებმა და ვერც სხვა ქვეყნების არაცივილიზებულმა ბინადარმა ადამიანებმა ვერ მოგვაწოდეს ერთი მცენარეც კი, რომლის კულტივირებასაც აზრი ექნებოდა. ეს იმიტომ კი არ ხდება, რომ სახეობების ასეთი მრავალფეროვნებით გამორჩეულ ამ ქვეყნებში არ გააჩნიათ სასარგებლო და საჭირო მცენარეთა აბორიგენული ჯიშები, არამედ იმიტომ, რომ ადგილობრივი მცენარეების გაუმჯობესება ხანგრძლივი გადარჩევით არ ხდებოდა, როგორც ეს ცივილიზებული ქვეყნებისთვის არის დამახასიათებელი. რაც შეეხება ველურ ადამიანთა მიერ შინაური ცხოველების მოვლის საკითხს, მხედველობიდან არც ის უნდა გამოგვრჩეს, რომ ამ ცხოველებს საკვების მოსაპოვებლად, განსაკუთრებით ზოგიერთ სეზონზე, თითქმის ბრძოლა უწევთ. შესაძლებელია, რომ გარემო პირობებით განსხვავებულ ორ სხვადასხვა ქვეყანაში ერთმანეთისაგან კონსტიტუციით ან აგებულებით ოდნავ განსხვავებული ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდები ერთ ქვეყანაში უფრო მეტად განვითარდნენ, ვიდრე მეორეში და, აქედან გამომდინარე, ბუნებრივი გადარჩევის პროცესის შედეგად (როგორც ამას ქვემოთ განვიხილავთ), ჩამოყალიბდეს ორი ნაირსახეობა. ფაქტია, რომ ჩამორჩენილი ქვეყნების ნაირსახეობები უფრო მეტად ჰგავს ნამდვილ სახეობებს, ვიდრე ცივილიზებული ქვეყნების ნაირსახეობები. ადამიანის მიერ წარმოებული გადარჩევის განხილვის შემდეგ გასაგები ხდება ჩვენი

შინაური რასების შეგუება ადამიანის მოთხოვნილებების მიმართ როგორც თავისი აგებულებით, ასევე ცხოვრების ნირით. ამიტომაც ხდება, რომ შინაური ჯიშები ძალიან განსხვავდებიან ერთმანეთისგან გარეგანი, ხოლო სუსტად – შინაგანი აგებულებით. ადამიანს თითქმის არ ძალუძს, ან დიდი გაჭირვებით თუ შეძლებს ისეთი ცვლილებების გადარჩევას, რომლებიც გარეგნულად არ ვლინდება, თანაც ის იშვიათად ფიქრობს შინაგან აგებულებაზე. იგი ცდილობს გადარჩევის საშუალებით შეარჩიოს მხოლოდ ბუნებრივად წარმოქმნილი სუსტი გარეგანი ცვლილები. აზრად არავის მოუვიდოდა გამოეყვანა ფარშევანგკუდა მტრედი, სანამ არ შეამჩნევდა თუნდაც სუსტად გამოხატულ, მაგრამ მაინც უჩვეულო კუდის მქონე მტრედს; არ გამოიყვანდა ბუტია მტრედს, თუ ოდესღაც ოდნავ მეტად განვითარებული ჩიჩახვის მქონე მტრედს არ შეამჩნევდა. რაც უფრო უჩვეულო და გამოხატული იყო რაიმე ახლად წარმოქმნილი ნიშანი, მით უფრო იპყრობდა იგი ადამიანის ყურადღებას. ისეთი გამონათქვამების გამოყენება, როგორიცაა, მაგალითად, „ცდილობს მიიღოს ფარშევანგკუდა მტრედი“ უმეტეს შემთხვევებში, ჩემი აზრით, სწორი არ არის. ადამიანს, რომელმაც პირველად შეამჩნია მტრედი ოდნავ ფართო კუდით, არ დაესიზმრებოდა, რას დაემსგავსებოდნენ ამ ფრინველის შთამომავლები ნაწილობრივ გაუცნობიერებელი, ნაწილობრივ კი მეთოდური გადარჩევის შედეგად. შესაძლებელია, ფარშევანგკუდა მტრედის წინაპარს უკვე ჰქონდა ოდნავ გაფხორილი კუდის თოთხმეტი ბუმბული, ან, მაგალითად, იავის ფარშევანგკუდა მტრედის ზოგიერთი ინდივიდის კუდზე 17-ბუმბული არსებობდა. შესაძლოა პირველი ბუტია მტრედი იმაზე მეტად არ ბერავდა ჩიჩახვს, როგორც მტრედთოლია ბერავს ხოლმე საყლაპავის ზედა ნაწილს. ამ თვისებას მტრედების მოყვარულთა დიდი ნაწილი ყურადღებას არ აქცევს, რადგან იგი ჯიშის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ მოყვარულისათვის სულაც არ არის აუცილებელი, მტრედს რაიმე განსაკუთრებული და ყველასგან გამორჩეული ნიშან-თვისებები ახასიათებდეს, რომ მისით დაინტერესდენ. ამ საქმეში გარკვეული ადამიანისთვის მცირე თავისებურების დანახვა და სიახლის შეფასება არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ხშირად მტრედებში წარმოჩენილ მრავალ მცირე ცვლილებას ნაკლად მიიჩნევენ და არა უპირატესობად. როგორც ცნობილია, არ არსებობს ჩვეულებრივი ბატის განსაკუთრებული თვისებებით გამორჩეული ნაირსახეობები: აქედან გამომდინარე, ერთმანეთისაგან მხოლოდ ფერით განსხვავებული ტულუზის ჯიში და ჩვეულებრივი ჯიში შინაურ ფრინველთა ბოლოდროინდელ გამოფენაზე სხვადასხვა ჯიშად იყო წარმოდგენილი. ეს კიდევ ერთი დადასტურებაა იმისა, რაც არაერთხელ აღუნიშნავთ. კერძოდ, ის, რომ ჩვენი შინაური ცხოველების ისტორიის შესახებ არაფერი ვიცით, თუმცაღა, დიალექტის მსგავსად, ჯიშზეც ძნელია თქვა – კონკრეტულად როგორ წარმოიშვა. ადამიანი ცდილობს შეინარჩუნოს და მოაშენოს იმ ინდივიდთა შთამომავლობა, რომელთაც უმნიშვნელო გადახრა აქვთ აგებულებაში, ის განსაკუთრებულად არჩევს ცხოველებს შესაჯვარებლად და ამგვარად აუმჯობესებს მათ; ხოლო გაუმჯობესებული ცხოველები ნელ-ნელა ვრცელდებიან მეზობელ ტერიტორიებზე. თუმცა

ეს არ ნიშნავს, რომ მათ რაიმე სხვა სახელი დაერქმევათ, ანდა იმის გამო, რომ მათ ჯერ კიდევ არ გააჩნიათ მნიშვნელოვანი ღირებულება, მათი ისტორია ხშირად უყურადღებოდ რჩება. გაუმჯობესებულნი ასეთივე ნელი, თანდათანობითი პროცესით კიდევ უფრო ფართოდ გავრცელდებიან, რაიმე განსაკუთრებული და ძვირფასი ნიშნის ან თვისების გამო მოიპოვებენ აღიარებას და მხოლოდ ამის შემდეგ მიიღებენ ადგილობრივ სახელწოდებას. ნახევრად ცივილიზებულ ქვეყნებში, სადაც კომუნიკაციები შეზღუდულია, ახალი ქვეჯიშის გავრცელება უფრო ნელი პროცესია. როგორც კი ახალი ჯიშის ღირებულება აღიარებას მოიპოვებს, ეს ხელს შეუწყობს ჯიშის დამახასიათებელი ნიშნების თანდათანობით გაძლიერებას. ერთ ეპოქაში ეს შეიძლება უფრო სწრაფად ხდებოდეს, ხოლო მეორეში – უფრო ნელა – იმის მიხედვით, მოდაშია თუ არა მოცემული თვისება. იგივე შეიძლება ითქვას ტერიტორიებზედაც: ერთ ადგილას პროცესი უფრო სწრაფად მიმდინარეობს, ვიდრე სხვაგან, რაც ადგილობრივი მოსახლეობის კულტურულ დონეზეა დამოკიდებული. ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ამგვარ ნელ, მერყევ და შეუმჩნეველ ცვლილებებზე რაიმე მონაცემები დარჩეს. ახლა კი აუცილებლად უნდა ვთქვა რამდენიმე სიტყვა ადამიანის მიერ წარმოებული გადარჩევისათვის ხელსაყრელი და არახელსაყრელი პირობების შესახებ. ცვალებადობის მაღალი ხარისხი, როგორც ჩანს, სასიკეთოა, რადგან გადარჩევისათვის ის უხვ მასალას იძლევა; ხოლო მეთოდური გადარჩევის დროს საკმარისი იქნებოდა უბრალო, ინდივიდუალური განსხვავებები ცვლილებების გაძლიერებისთვის. რამდენადაც ადამიანისათვის გამოსადეგი ან ხელსაყრელი ცვლილებები არც ისე ხშირად გვხვდება, რაც უფრო დიდია ასარჩევ ინდივიდთა რაოდენობა, მით უფრო მატულობს ახალი ჯიშის გაჩენის ალბათობა. აქედან გამომდინარე, რაოდენობა წარმატების მიღწევაში უდიდეს როლს თამაშობს. ამ პრინციპებთან დაკავშირებით მარშალი *(Marshall)* აღნიშნავს: რადგან იორქშირის ჯიშის ცხვარი „უმეტესწილად ღარიბ მოსახლეობას ეკუთვნის და ამიტომ მცირე რაოდენობით ჰყავთ, მათი გაუმჯობესების შესაძლებლობა არ არსებობს.“ საყურადღებოა, რომ პროფესიონალი მებაღე ერთი და იმავე მცენარის დიდი რაოდენობით მოყვანისას გაცილებით მნიშვნელოვან წარმატებას აღწევს ახალი და ძვირფასი ნაირსახეობების გამოყვანის საქმეში, ვიდრე ამ საქმის მოყვარული. დიდი რაოდენობის ცხოველების მოშენებას და მცენარეების მოყვანას მათი გამრავლებისთვის ხელსაყრელი პირობების შექმნა ესაჭიროება. ინდივიდთა მცირე რაოდენობის დროს ნებისმიერი მათგანი გამოიყენება შთამომავლობის მისაღებად, რაც გადარჩევას ხელს უშლის. თუმცა, თუ ადამიანი ცხოველებსა და მცენარეებს ძალზე აფასებს და დიდ ყურადღებას აქცევს ნებისმიერ გადახრას მათ თვისებებსა თუ აგებულებაში, ეს უკვე წარმატების მნიშვნელოვანი პირობაა. ამგვარი რუდუნების გარეშე ვერაფერს შევცვლით. მე მოვისმინე, როგორ ამტკიცებდნენ მთელი სერიოზულობით: რა ბედნიერებაა, რომ მარწყვმა მას მერე, რაც მებაღეების ყურადღება მიიპყრო, შეცვლა დაიწყოო. უეჭველია, რომ მარწყვი ადრეც იცვლებოდა, მაგრამ უმნიშვნელოდ შეცვლილ ნაირსახეობებს ყურადღებას არ აქცევდნენ. მას შემდეგ, რაც

მებაღეებმა შეარჩიეს ოდნავ უფრო დიდი ზომის, საადრეო და უკეთესი ნაყოფი, გამოიყვანეს მისი ჩითილები და შემდეგ მათგანაც საუკეთესო შეარჩიეს, მიიღეს მარწყვის ის შესანიშნავი ჯიშები, რომლებიც ბოლო 30-40 წელია მოჰყავთ. ცხოველების შემთხვევაში, ახალი ჯიშის შექმნის საქმეში ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მათი ადგილსამყოფლის შემოსაზღვრას, რათა არ მოხდეს თავისუფალი შეჯვარება. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ისეთ ქვეყნებში, სადაც ისედაც ბევრია განსხვავებული ჯიშები, ხოლო მომთაბარე ველურ ტომებსა და გაშლილ ველებზე მცხოვრებ ხალხს ისედაც იშვიათად ჰყავს ერთი სახეობის ერთ ჯიშზე მეტი ფორმა. ის ფაქტი, რომ მტრედები მთელი სიცოცხლის მანძილზე წყვილდებიან, ძალიან მომგებიანია მტრედების მოყვარულთათვის, ვინაიდან ეს ხელს უწყობს წმინდა ჯიშების შენარჩუნებას ერთ საფრინველეში. აღნიშნული გარემოება ძალზე ხელსაყრელი გამოდგა ახალი ჯიშების წარმოქმნისათვის. დავძენ, რომ მტრედები სწრაფად და დიდი რაოდენობით მრავლდებიან და არასასურველი ნიმუშის ამოღება მისი საკვებად გამოყენების გამო ადვილად ხდება. მეორე მხრივ, ძალზე ძნელია კატების მიზანმიმართული შეჯვარება და წმინდა ჯიშის შენარჩუნება ცხოვრების ღამის ნირის გამო. მართალია, ბავშვებსა და ქალებს ეს ცხოველი ძალიან უყვართ, მაგრამ მათი რომელიმე, წმინდად შენარჩუნებული ჯიშის ნახვა ძალზე ძნელია. თუკი ასეთი მაინც გამოჩნდება, იგი ყოველთვის სხვა ქვეყნიდან არის შემოყვანილი. მიუხედავად იმისა, რომ ეჭვი არ მეპარება ცხოველების თავისთავად განსხვავებულ, ცვლილების უნარში, დარწმუნებული ვარ, რომ კატებს, ვირებს, ფარშევანგებს, ბატებსა და ა. შ, იმიტომ არ გააჩნიათ გამოკვეთილი ნიშან-თვისებების მატარებელი განსხვავებული ჯიშები, რომ მათ მიმართ გადარჩევა არ გამოიყენება: კატების მიმართ იმიტომ, რომ ძნელია მათი შეჯვარება,[40] ვირების მიმართ იმიტომ, რომ ისინი მცირე რაოდენობით ჰყავს ღარიბ ხალხს და მათ გამოყვანას ძალზე მცირე ყურადღება ექცევა (თუმცა არც ისე დიდი ხნის წინ ესპანეთისა და შეერთებული შტატების ზოგიერთ რაიონში ეს ცხოველი საოცრად შეცვალეს და გააუმჯობესეს), ფარშევანგების მიმართ იმიტომ, რომ მათი გამრავლება ძნელია და პატარა გუნდებად ჰყავთ; ბატების მიმართ კი იმიტომ რომ ყველა ბატი ფასობს ბუმბულისა და ხორცის გამო და მისი განსხვავებული ჯიშის ყოლა არავითარ უპირატესობას არ აძლევს მფლობელს; გარდა ამისა, ბატი, როგორც ჩანს, გამოირჩევა ნაკლები ცვალებადობით.

შევაჯამოთ ზემოთქმული ცხოველებისა და მცენარეების შინაური ჯიშების წარმოშობის შესახებ. ღრმად მწამს, რომ სასიცოცხლო პირობების ცვლილებას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ცვალებადობის წარმოქმნაში – როგორც ინდივიდის ორგანიზაციაზე პირდაპირი ზემოქმედებით, ისე ირიბად – სასქესო სისტემაზე გავლენით. შეუძლებელია, რომ ცვალებადობა იყოს მემკვიდრეობითი და აუცილებელი ნებისმიერი პირობებში და ყველა ორგანულ არსებას ახასიათებდეს, როგორც ამას ზოგიერთი ავტორი თვლის. მემკვიდრეობითობა და რევერსია (ნიშნის დაბრუნება თაობებში) მეტ-ნაკლებად განსაზღვრავს, შენარჩუნდება თუ არა ცვლილება. ცვალებადობა ექვემდებარება ბევრ უცნობ კანონს, რომელთაგან

ზრდის კორელაცია ყველაზე მნიშვნელოვანია.[41] ჩვენ არ ვიცით, რამდენად მნიშვნელოვანია სასიცოცხლო პირობები – გარკვეული შედეგი შეიძლება მივაწეროთ ორგანოების გავარჯიშებას ან გაუვარჯიშებლობას. აქედან გამომდინარე, საბოლოო შედეგი ძალზე რთულია. ზოგიერთი ჯიშის წარმოშობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა აბორიგენულ სახეობებს შორის შეჯვარება. თუ რომელიმე ქვეყანაში ოდესღაც რამდენიმე ჯიში წარმოიქმნა, მათი იშვიათი შეჯვარება გადარჩევასთან ერთად მნიშვნელოვნად შეუწყობდა ხელს ახალი ქვეჯიშების წარმოშობას, თუმცა შეჯვარება არც ისე მნიშვნელოვანია როგორც ზოგიერთი ცხოველის, ისე იმ მცენარეების შემთხვევაში, რომლებიც თესლით მრავლდებიან. გაცილებით მეტია შეჯვარების მნიშვნელობა იმ მცენარეებში, რომლებიც კვირტით მრავლდებიან, რადგან მემცენარეს შეუძლია არ მიაქციოს ყურადღება ცვალებადობის უკიდურეს ხარისხსა და ჰიბრიდებს, ასევე ნაჯვარებისა და ჰიბრიდების სტერილურობას. თუმცა მცენარეები, რომლებიც თესლით არ მრავლდება, ჩვენთვის ნაკლებად საინტერესოა.

თავი II
ცვალებადობა ბუნებაში

ცვალებადობა; ინდივიდუალური განსხვავებები; საეჭვო სახეობები; ფართოდ გავრცელებული, განსაკუთრებულად განსახლებული და ჩვეულებრივი სახეობები მეტად ცვალებადია; უფრო მსხვილი გვარების სახეობები ყველა ქვეყანაში მეტად ცვალებადია, ვიდრე მცირე გვარის სახეობები. მსხვილი გვარების მრავალი სახეობა, ნაირსახეობების მსგავსად, ძალზე მჭიდროდ, მაგრამ არაერთგვაროვნად არის ერთმანეთთან დაკავშირებული და მათსავით შეზღუდულად გავრცელებული.

სანამ წინა თავში ჩამოყალიბებულ ზოგად პრინციპებს ბუნებრივ პირობებში არსებული ორგანული სახეობებისთვის გამოვიყენებთ, ჯერ უნდა დავადგინოთ, ექვემდებარებიან თუ არა ეს სახეობები ცვლილებებს. ამ საკითხის სათანადოდ გასაშუქებლად საჭიროა მშრალი ფაქტების გრძელი ნუსხის მოყვანა, მაგრამ ამას შემდეგი ნაშრომისათვის გადავდებ. აქ არც სახეობის განსხვავებულ განმარტებებს განვიხილავ – ვერც ერთმა მათგანმა ვერ დააკმაყოფილა ყველა ნატურალისტი, თუმცა მათ კარგად არ იციან, რას გულისხმობენ სახეობაზე საუბრისას. ზოგადად კი ეს ტერმინი გულისხმობს წარმოქმნის შედეგად მიღებულ ახალ ელემენტარულ ერთეულებს. ასევე ძნელია ტერმინ „ნაირსახეობის“ განსაზღვრა, მაგრამ მასში აუცილებლად იგულისხმება ერთიანი წარმოშობა, თუმცა პრაქტიკულად ამის დამტკიცება ძალიან ძნელია. გარდა ამისა, არსებობს ეგრეთ წოდებული სიმახინჯეები, მაგრამ ისინი თანდათანობით ნაირსახეობებში გადადიან.[42] სიმახინჯეებში გულისხმობენ ნებისმიერ ნორმიდან გადახრას, რომელიც, როგორც წესი, სახეობისათვის უსარგებლოა ან მავნებელი. ზოგიერთი მეცნიერი ტერმინ – „სახეც-

ვლილებას“ – იყენებს ტექნიკური თვალსაზრისით და მასში გულისხმობს ფიზიკური პირობების მოქმედებით გამოწვეულ ცვლილებას. ამ გაგებით სახეცვლილება მემკვიდრეობით არ გადადის, მაგრამ ვის შეუძლია დაბეჯითებით ამტკიცოს, რომ მოლუსკების ჯუჯა ნიჟარები ბალტიის ზღვის წყლებში, მცენარეების ალპური ფორმები ან ჩრდილოეთში მცხოვრები ცხოველების ძალზე სქელი ბეწვი ზოგიერთ შემთხვევაში მემკვიდრეობით არ გადაეცემა თუნდაც რამდენიმე თაობას. ნაირსახეობა სწორედ ასეთ შემთხვევაში მიღებულ ფორმას შეიძლება ეწოდოს.

გარდა ამისა, არსებობს კიდევ ოდნავ განსხვავებული ნიშნები, რომლებსაც შესაძლოა ინდივიდების განმასხვავებელი ნიშნები ვუწოდოთ, მაგალითად, ერთი და იმავე მშობლის სხვადასხვა ნაშიერის განმასხვავებელი ნიშნები ან ერთ შემოსაზღვრულ ტერიტორიაზე მცხოვრები ცხოველების განმასხვავებელი ნიშნები. რა თქმა უნდა, გულუბრყვილობა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ერთი და იმავე ნაირსახეობის ინდივიდები ერთ ყალიბში უნდა იყვნენ ჩამოსხმულნი. ინდივიდუალური ნიშან-თვისებები ჩვენთვის მეტად მნიშვნელოვანია, რამდენადაც ისინი წარმოადგენენ მასალას ბუნებრივი გადარჩევისათვის. აქაც ხდება ცვლილებების დაგროვება, მსგავსად იმისა, როგორც ადამიანი შინაური ცხოველებისა თუ ფრინველების გადარჩევისას ერთი მიმართულების განმასხვავებელი ნიშან-თვისებების დაგროვებას ახორციელებს. ეს განსხვავებები ძირითადად იმ ორგანოების ცვლილებას განაპირობებს, რომლებსაც ნატურალისტები უმნიშვნელოდ მიიჩნევენ, მაგრამ მრავალი ფაქტის მოშველიებით შესაძლებელია დავადასტუროთ, რომ უმნიშვნელო ორგანოების მსგავსად, ფიზიოლოგიური თუ სისტემატიკური თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვანი ორგანოები ასევე განსხვავებულია სხვადასხვა სახეობაში. დარწმუნებული ვარ, რომ ყველაზე გამოცდილ ნატურალისტსაც კი გააოცებდა ავტორიტეტული მონაცემების საფუძველზე შეგროვებული ცვალებადობის შემთხვევათა რაოდენობა (აგებულების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილებისაც კი), თუ ჩემსავით წლების მანძილზე მოიპოვებდა და კრებდა ამ მონაცემებს. მნიშვნელოვან ორგანოებს შორის განსხვავების აღმოჩენა სისტემატიკოსების[43] დიდ აღფრთოვანებას არ იწვევს და, გარდა ამისა, არც იმ ადამიანთა რიცხვია დიდი, ვინც გულდასმით შეისწავლის ერთი სახეობის სხვადასხვა ინდივიდის ორგანოებს და მათ ადარებს ერთმანეთს. თავად მე არაფრით არ მოველოდი, რომ ცენტრალური ნერვული კვანძიდან გამომავალი ნერვების განშტოება ცვალებადობს ერთი და იმავე სახეობის მწერებში. სავარაუდო იყო, რომ ასეთი სახის ცვლილებები ხდება ნელა და თანდათანობით; მიუხედავად ამისა, სერ ჯ. ლაბოკმა[44]*(J. Lubbock)* აჩვენა ამ ნერვების დატოტვილი დაბოლოებების ისეთი ცვალებადობა, რომელიც შეიძლება ხის დატოტვის ცვალებადობას შევადაროთ. ამ ფილოსოფიური შეხედულებების ნატურალისტმა მწერთა მატლების კუნთების აღნაგობის ცვალებადობის დანახვაც კი შეძლო. ხშირად იმართება კამათი იმის შესახებ, რომ მნიშვნელოვან ორგანოებს ცვალებადობა არ ახასიათებს, თუმცა მნიშვნელოვნად თვლიან მხოლოდ იმ ორგანოებს, რომლებიც ცვლილებას არ განიცდიან. თუ ამ აზრს გავიზიარებთ, მაშინ მნიშვნელოვანი ნაწილის ცვალებადო-

ბის ვერც ერთ შემთხვევას ვერ ვიპოვით, თუმცა სხვა შეხედულებების თანახმად, ამის არაერთი მაგალითი არსებობს.

არის ინდივიდუალურ განსხვავებებთან დაკავშირებული და განსაკუთრებით გამოუცნობი კიდევ ერთი გარემოება; ვგულისხმობ მრავალფეროვანი, ანუ პოლიმორფული გვარების არსებობას, რომლებშიც სახეობებს ცვალებადობის მაღალი ხარისხი ახასიათებს. ამ ფორმების აბსოლუტურ უმრავლესობასთან დაკავშირებით ორი ნატურალისტიც კი ვერ შეთანხმდება სადავო საკითხებზე – აღიარონ ისინი სახეობებად თუ ნაირსახეობებად. მაგალითისთვის შეიძლება მოვიყვანოთ მცენარეების შემდეგი გვარები: *Rubus* (მაყვალი), *Rosa* (ვარდი), *Hieracium,* მწერებისა და ლაყუჩფეხა მოლუსკების *(Brachiopoda)* ზოგიერთი გვარი. პოლიმორფული გვარების უმრავლესობაში ზოგიერთ სახეობას ფიქსირებული და განსაზღვრული ნიშნები აქვს. გვარები, რომლებიც პოლიმორფულია ერთი ქვეყნის ფარგლებში, როგორც წესი, მცირე გამონაკლისების გარდა, სხვა ქვეყნებშიც პოლიმორფულია. იგივე შეიძლება ითქვას (თუ *Brachiopoda*-ს ნიჟარებით ვიმსჯელებთ) გარდასულ ეპოქათა ორგანიზმებზე. ეს ფაქტები ძალზე უცნაურია, რადგან აჩვენებს, რომ ცვალებადობის აღნიშნული სახე სასიცოცხლო პირობებზე არ არის დამოკიდებული. მე უფრო იმ ვარაუდისკენ ვიხრები, რომ ზოგიერთ პოლიმორფულ გვარში ჩვენ ვაწყდებით სახეობისთვის არც სასარგებლო და არც მავნე ცვლილებებს. ამიტომ მათ ბუნებრივი გადარჩევა არ იყენებს (როგორც ეს ქვემოთ იქნება ახსნილი).

ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდები, როგორც ყველასათვის ცნობილია, ზოგჯერ ძლიერ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან აგებულებით (რაც არ არის გამოწვეული ცვალებადობით, რომელზეც აქ ვმსჯელობთ). მაგალითად: სხვადასხვა სქესის ცხოველები; მწერების სხვადასხვა კასტები – სტერილური მდედრები ან მუშა მწერები; უმდაბლესი ცხოველების ღარვა. ცნობილია აგრეთვე დიმორფიზმისა და ტრიმორფიზმის შემთხვევები მცენარეებსა და ცხოველებში. ასე, მაგალითად, მისტერ უოლესმა[45] *(Wallace)*, ბოლო დროს ყურადღება მიაქცია ამ თემას და აღნიშნა, რომ მალაის არქიპელაგოს ზოგიერთი სახეობის პეპლების მდედრები რეგულარულად ჩნდებიან ორი ან სამი მკვეთრად განსხვავებული ფორმით, თან ერთმანეთს არ უკავშირდებიან შუალედური ნაირსახეობებით. ფრიც მიულერმა (რომელიც უკვე ვახსენეთ) აღწერა ანალოგიური, მაგრამ უფრო უცნაური შემთხვევები ზოგიერთი ბრაზილიური კიბოსნაირების მამრებში: მაგალითად, თანაის კიბოს[46] მამრები რეგულარულად გვხვდება ორი ფორმის სახით: ერთს ძლიერი და თავისებური მარწუხები აქვს, მეორეს კი ანტენებზე მრავალი მგრძნობიარე ბუსუსი. ხშირად მცენარეებისა და ცხოველების ორი ან სამი ფორმა ერთმანეთთან არ არის დაკავშირებული შუალედური გრადაციებით, მაგრამ შესაძლებელია, ოდესღაც ასეთი გრადაციები არსებულიყო. მაგალითად, მისტერ უოლესმა აღწერა ასეთი შემთხვევა: პეპლების ცნობილი სახეობა მალაის არქიპელაგის ერთ კუნძულზე არაერთი ნაირსახეობით არის წარმოდგენილი. ისინი ერთმანეთთან შუალედური ფორმებით არიან დაკავშირებულნი, ხოლო ამ რიგის კიდურა ფორ-

მები მალაის არქიპელაგის სხვა კუნძულზე მობინადრე დიმორფული სახეობის[47] ორი ფორმის მსგავსია. ასევე ჭიანჭველებშიც: მუშების რამდენიმე კასტა სრულიად განსხვავებულია; თუმცა ზოგჯერ კასტები ერთმანეთთან დაკავშირებულია სახესხვაობებით, რომლებიც ერთი ფორმიდან მეორეზე გადასვლის ძალზე ნატიფი ნიმუშებია. იგივე შევამჩნიე ზოგიერთ დიმორფულ მცენარეში. რა თქმა უნდა, შეუძლებელია არ გაოცდე იმ ფაქტით, რომ ერთ მდედრ პეპელას შეუძლია აწარმოოს ერთდროულად განსხვავებული მდედრობითი და ერთი მამრობითი ფორმა, ან, რომ ჰერმაფროდიტი მცენარე ერთ კოლოფში სხვადასხვა ფორმის ჰერმაფროდიტულ სამ თესლს ამწიფებს, თუმცა ამ ჩვეულებრივი მოვლენის უფრო მკვეთრი გამოვლინებაა, როდესაც მდედრი ორი სქესის საოცრად განსხვავებულ ინდივიდს შობს.

ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის ფორმები, რომლებსაც გარკვეულწილად მოეპოვებათ სახეობებისთვის დამახასიათებელი ნიშნები, მაგრამ იმდენად ემსგავსებიან სხვა ფორმებს ან მათთან მჭიდროდ დაკავშირებულ შუალედურ რგოლებს, რომ მეცნიერები მათ ცალკე სახეობებად არც მიიჩნევენ. ჩვენ მიზეზი გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ ზოგი ასეთი საეჭვო და ახლომონათესავე ფორმა დიდი ხანია, რაც ინარჩუნებს დამახასიათებელ ნიშნებს. შესაძლოა ეს დრო არ იყოს იმაზე ნაკლები, რაც კარგად გამოხატულ სახეობებს განასხვავებს. როდესაც ნატურალისტი ორ ფორმას განიხილავს და მათგან ერთ-ერთს გარდამავალი ნიშან-თვისებები ახასიათებს, ამ ფორმას ის მიიჩნევს მეორის ნაირსახეობად, ხოლო მეორეს – უფრო მეტად გავრცელებულსა და მიღებულს – „ძირითად“ სახეობად. თუმცა, არის შემთხვევები, რომლებიც აქ არ მომყავს, როდესაც ძალზე ძნელია გადაწყვეტა, არის თუ არა ერთი ფორმა მეორის ნაირსახეობა, თუნდაც შუალედური რგოლების არსებობას თუ მივიღებთ; ეს სიტუაცია არ აიხსნება შუალედური ფორმების სავარაუდო ჰიბრიდული ბუნებით. მრავალ შემთხვევაში ერთი ფორმა მიჩნეულია მეორე ფორმის ნაირსახეობად არა იმიტომ, რომ შუალედური რგოლები იქნა უკვე ნაპოვნი, არამედ დამკვირვებლის მიერ ანალოგიის საფუძველზე გამოტანილი ვარაუდის გამო – რომ ისინი სადღაც არსებობენ ან შეიძლება ოდესღაც ეარსებათ.

ასე რომ, გადაწყვეტილების მიღება იმის შესახებ, ესა თუ ის ფორმა სახეობაა თუ ნაირსახეობა, ბევრადაა დამოკიდებული ნატურალისტის საღ აზრსა და გამოცდილებაზე, თუმცა ხშირად საკითხი წყდება ნატურალისტთა ხმების უმრავლესობით. უდავოა ის ფაქტი, რომ ამგვარი საეჭვო ბუნების ნაირსახეობები საკმაოდ ბევრია. შეადარეთ სხვადასხვა მეცნიერის მიერ აღწერილი ინგლისის, საფრანგეთისა და ამერიკის ფლორა და ნახავთ, რამდენი ფორმაა ისეთი, რომელსაც ერთი მეცნიერი ნაირსახეობად მიიჩნევს, მეორე კი – სახეობად. ბატონმა ჰ. ს. უოთსონმა[48] *(H.G. Watson)*, რომელსაც მე დიდად უნდა ვუმადლოდე გაწეული დახმარებისათვის, 182 ბრიტანული მცენარე აღნუსხა, რომლებსაც ნაირსახეობად მივიჩნევთ, თუმცა ბოტანიკოსები მათ სახეობად თვლიან; ამ სიაში მას არ შეუტანია მრავალი უმნიშვნელო ნაირსახეობა, რომლებსაც ზოგიერთი ბოტანი-

კოსი სახეობად მიიჩნევს, და საერთოდ გამოტოვა რამდენიმე პოლიმორფული გვარი. განსაკუთრებული პოლიფორმული შედგენილობის გვარებს ბატონი ბაბინგტონი[49] *(Babington)* – 251, ხოლო ბატონი ბენთემი[50] (Bentham) მხოლოდ 112 სახეობას მიაკუთვნებს. მათ შორის სხვაობა – 139 საეჭვო ფორმა – არც ისე უმნიშვნელოა. ცნობილია, რომ ცხოველები ყოველი გამრავლების წინ ერთმანეთს უწყვილდებიან და ძალიან მოძრავნი არიან; მათი საეჭვო ფორმები, რომლებსაც ზოოლოგების ერთი ნაწილი სახეობად მიიჩნევს, მეორე ნაწილი კი – ნაირსახეობად, იშვიათად გვხვდება ერთი ქვეყნის ფარგლებში და ხშირად – სხვა ქვეყნის ტერიტორიაზე. რამდენი ფრინველი და მწერია ასეთი ევროპასა და ჩრდილოეთ ამერიკაში, რომლებსაც მეცნიერთა ერთი ნაწილი სახეობად მიიჩნევს, მეორე კი – ნაირსახეობად ანუ ე. წ. გეოგრაფიულ რასებად. მისტერ უოლესმა მალაის არქიპელაგზე მობინადრე ცხოველების შესახებ დაწერილ რამდენიმე ფასეულ გამოკვლევაში გვიჩვენა, რომ *Lepidoptera*-ს (ქერცლფრთიანები ანუ პეპლები), დაყოფა შესაძლებელია ოთხ ჯგუფად: ცვალებად ფორმებად, ადგილობრივ ფორმებად, გეოგრაფიულ რასებად, ანუ ქვესახეობებად და ნამდვილ სახეობებად. პირველი ანუ ცვალებადი ფორმები, ძალზე იცვლება ერთი კუნძულის ფარგლებში; ადგილობრივი ფორმები შედარებით მუდმივია და ერთმანეთისგან განსხვავდება თითოეულ კუნძულზე, მაგრამ განსხვავებები იმდენად მცირეა, რომ მათი აღწერა თითქმის შეუძლებელია (თუმცა, თუ კიდურა ფორმებს შევადარებთ, განსხვავება თვალში საცემია). გეოგრაფიული რასები კარგად ჩამოყალიბებული და იზოლირებული ადგილობრივი ფორმებია. მაგრამ რადგან ისინი არ განსხვავდებიან ერთმანეთისგან კარგად გამოხატული ან მნიშვნელოვანი ნიშნებით, პირადი აზრის გარდა, არ არის სხვა კრიტერიუმი იმის დასადგენად, რომელია მათგან სახეობა, ხოლო რომელი – ნაირსახეობა. ბოლოს, ჩამნაცვლებელ სახეობებს კუნძულის ბუნებაში იგივე ადგილი უკავია, რაც ლოკალურ ფორმებს ანუ ქვესახეობებს; მაგრამ რადგან განსხვავება მათ შორის მეტია, ვიდრე ლოკალურ ფორმებს ან ქვესახეობებს შორის, ნატურალისტები მათ ნამდვილ სახეობებად მიიჩნევენ.

მრავალი წლის წინ თავად ვაკვირდებოდი გალაპაგოსის არქიპელაგის ბინადარ ფრინველებს, ვადარებდი მათ არა მარტო ერთმანეთს, არამედ ამერიკის კონტინენტზე ბინადარ სხვა ფრინველებსაც და დიდად გამაკვირვა იმ საოცრად ბუნდოვანმა და პირობითმა განსხვავებამ, რომელიც არსებობდა სახეობებსა და ნაირსახეობებს შორის. მადეირას კუნძულებზე ბინადარ მწერებს ბატონი უოლასტონი[51] *(Wollaston)* თავის ბრწყინვალე ნაშრომში ნაირსახეობებად თვლის, თუმცა მრავალი ენტომოლოგი[52] მათ უყოყმანოდ სახეობებად მიიჩნევდა. ირლანდიაშიც კი ბინადრობენ ისეთი ცხოველები, რომლებიც დღესდღეობით ნაირსახეობებად არიან მიჩნეულნი, თუმცა მრავალი ზოოლოგი მათ სახეობების კატეგორიას ანიჭებს. რამდენიმე, საკმაოდ გამოცდილი ორნითოლოგი ბრიტანულ წითელ როჭოს ნორვეგიული წითელი როჭოს მკვეთრად გამოხატულ ნაირსახეობად მიიჩნევს, მაშინ როდესაც მრავალი მეცნიერი მას დიდი ბრიტანეთისათვის დამახასიათებელ გამოკვეთილ სახეობას უწოდებს. ზოგჯერ მეცნიერები ორ განსხვავებულ

ფორმას იმიტომ მიიჩნევენ სახეობებად, რომ მათ საბინადრო ტერიტორიებს შორის დიდი დაშორებაა. მაგრამ აქვე ჩნდება კითხვა, რა მინიმალური მანძილით უნდა იყოს დაშორებული ორი საეჭვო ფორმა ერთმანეთისაგან, რომ ისინი სხვადასხვა სახეობად მივიჩნიოთ? თუ, ვთქვათ, მანძილი ამერიკასა და ევროპას შორის საკმარისია, შეიძლება თუ არა იგივე ითქვას მანძილზე ევროპიდან აზორის კუნძულებამდე ან – მადეირამდე, ან – კანარის კუნძულებამდე, ანდა – ამ არქიპელაგების კუნძულთა შორის? ერთი და იმავე ფორმას გამოცდილ მეცნიერთა ერთი ნაწილი ნაირსახეობად მიიჩნევს, მეორე კი, მათი თავისებურებების გამო, სახეობად თვლის. კამათი იმის შესახებ, თუ რომელია მათ შორის მართალი, ამ ტერმინების ზუსტ განსაზღვრამდე წყლის ნაყვა იქნებოდა. ჩვენს ყურადღებას მკაფიოდ გამოხატული სახეობის მრავალი შემთხვევა იქცევს, რამდენადაც მათ გეოგრაფიულ განაწილებასთან დაკავშირებული ბევრი საინტერესო არგუმენტი გაჩნდა, რომელთა დახმარებით შეიძლება განისაზღვროს სახეობისა და ნაირსახეობის სტატუსი. მაგალითად მოვიყვან ყველასათვის ცნობილი მცენარეების ფურისულას *(Primula vera)* და ელატიორის შემთხვევას. ეს ორი მცენარე ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდება: მათ განსხვავებული სურნელი აქვთ და სხვადასხვა დროს ყვავიან, სხვადასხვა პირობებში ხარობენ და ზრდასრულნი სხვადასხვა სიმაღლეს აღწევენ: განსხვავებულია აგრეთვე მათი გავრცელების საზღვრები; ბოლოს, ძალიან ყურადღებიანი მეცნიერ-დამკვირვებლის გართნერის[53] *(Gaertner)* ცდები გვიჩვენებს, რომ მათი შეჯვარება ძალიან რთული საქმეა – ჩამოთვლილი ნიშან-თვისებები, წესით, სრულიად საკმარისი უნდა იყოს, რომ ორი ფორმა განსხვავებულ სახეობად მივიჩნიოთ, მაგრამ, მეორე მხრივ, მათ მრავალი შუალედური რგოლი აერთიანებს და მეტად საეჭვოა ამ შუალედური რგოლების ჰიბრიდული ბუნება; ამას გარდა, უამრავი ცდის შედეგი ადასტურებს, რომ ამ ორ მცენარეს საერთო წინაპარი ჰყავს და, მაშასადამე, ისინი ნაირსახეობებია. საკითხის რუდუნებით კვლევისა და შესწავლის შედეგად ნატურალისტები, ბოლოს და ბოლოს, აუცილებლად შეთანხმდებიან იმის თაობაზე, როგორ უნდა მიენიჭოს ესა თუ ის სტატუსი ყველაზე კარგად შესწავლილ ქვეყნებში დიდი რაოდენობით არსებულ საეჭვო ფორმებს. მე ყოველთვის მაოცებდა ის ფაქტი, რომ თუ რომელიმე ცხოველი ან მცენარე ბუნებაში ძალზე სასარგებლოა ადამიანისთვის და ასე თუ ისე იპყრობს მის ყურადღებას, თითქმის ყველგან ვხვდებით ჩანაწერებს მათი ნაირსახეობების შესახებ. მეტიც, ზოგიერთი მეცნიერი მათ სახეობებად აღიარებს. მაგალითად, ერთი შეხედვით, მუხა, ნახეთ, რა გულდასმით შეუსწავლიათ და ამის შედეგად, ერთ-ერთი გერმანელი მეცნიერი გამოყოფს მის თორმეტზე მეტ სახეობას, რომლებიც ყოველთვის ნაირსახეობებად იყო მიჩნეული. ზუსტად ასევე, ჩვენს ქვეყანაში მოღვაწე გამოცდილ ბოტანიკოსთა ერთი ნაწილი მუხის ორ ფორმას – Quercus sessiliflora-სა და Quercus pedunculata-ს – ცალკე სახეობებად მიიჩნევს, მეორე კი – ნაირსახეობებად. როდესაც ახალგაზრდა ნატურალისტი იწყებს მისთვის აქამდე უცნობი ორგანიზმების შესწავლას, თავიდან ძალიან გაუჭირდება იმის დადგენა, განსხვავებული ნიშან-თვისებებიდან რომე-

ლი მიიჩნიოს სახეობის მახასიათებლად და რომელი – ნაირსახეობისად, რადგან მან ჯერ არაფერი იცის საკვლევ ორგანიზმთა ჯგუფის ცვალებადობის შესახებ, თუმცა, თუ იგი შემოიფარგლება კონკრეტულ ქვეყანაში არსებული ერთი რომელიმე კლასის შესწავლით, მალევე გადაწყვეტს, რა ნიშნით განსაზღვროს ყველაზე საეჭვო ფორმებიც კი. თავდაპირველად მასზე დიდ შთაბეჭდილებას მოახდენს შესასწავლ ფორმებში აღმოჩენილი განსხვავებები, ამიტომ დასაწყისისათვის იგი შეეცდება, რაც შეიძლება მეტი სახეობა გამოყოს. გარდა ამისა, საწყის ეტაპზე მას არ გააჩნია საკმარისი ინფორმაცია სხვა ჯგუფებსა და ქვეყნებში არსებულ ანალოგიურ ნაირსახეობებზე. ასეთი ინფორმაცია აუცილებლად შეუცვლიდა პირველ შთაბეჭდილებას. დაკვირვებების პროცესში იგი კიდევ უფრო მეტ სირთულეებს წააწყდება – აუცილებლად აღმოაჩენს საკვლევ ფორმებთან ძალიან ახლოს მდგომ სხვა ფორმებსაც. თუმცა, თუ ჩვენი ნატურალისტი მეტად გააფართოებს კვლევაძიებას, ბოლოს აუცილებლად გაარკვევს, რომელ ფორმებს უწოდოს სახეობები და რომელს – ნაირსახეობები. ამ კვლევისას, ის მხედველობაში მიიღებს ცვალებადობის დონეს, რომლის ირგვლივ სხვა ნატურალისტები დღესდღეობით შეიძლება კამათობდნენ. თუკი იგი შეეცდება ერთ დროს სხვა ქვეყნებიდან შემოყვანილი სახეობებიც შეისწავლოს და მათ შორის შუალედური რგოლები აღმოაჩინოს, მისი შეხედულებები კიდევ უფრო დაიხვეწება. ამ შემთხვევაში მას კიდევ უფრო გაურთულდება ამოცანა. მართლაც, ჯერ არავის გაუვლია ხაზი სახეობებსა და ქვესახეობებს ანუ იმ ფორმებს შორის, რომლებიც, მრავალი მეცნიერის აზრით, მართალია უახლოვდებიან, მაგრამ ვერაფრით ვერ აღწევენ სახეობის რანგს. იგივე შეიძლება ითქვას ქვესახეობებსა და კარგად გამოკვეთილ ნაირსახეობებზე, ან ნაკლებად გამოკვეთილ ნაირსახეობებსა და ინდივიდუალურ განმასხვავებელ ნიშან-თვისებებზე, რომლებიც ერთმანეთზეა გადაჯაჭვული. ეს განსხვავებები შეუმჩნევლად გადადის ერთმანეთში და ერთ უწყვეტ რიგს ქმნის, ხოლო ყოველი რიგი გარდამავალი ფორმების არსებობაზე მეტყველებს. შესაბამისად, ინდივიდუალურ განსხვავებებს ძალზე მნიშვნელოვნად მივიჩნევ (მიუხედავად იმისა, რომ სისტემატიკოსებისთვის ისინი ნაკლებ საინტერესოა), რადგან ისინი პირველი გადადგმული ნაბიჯია ნაირსახეობათა წარმოქმნის გზაზე. ის ცვლილებები, რომლებიც გარკვეულწილად გამოკვეთილია და ხანგრძლივად არსებობენ, უფრო მკაფიო ნაირსახეობების დადგენაში, ეს უკანასკნელნი კი, თავის მხრივ, ქვესახეობებისა და შემდეგ სახეობების დადგენაში. განსხვავებათა ერთი საფეხურიდან მეორე, უფრო მაღალ საფეხურზე გადასვლა ზოგჯერ შეიძლება გამოწვეული იყოს თვით ორგანიზმის ბუნებით ან იმ ფიზიკური პირობების ხანგრძლივი გავლენით, რომელშიც ეს ორგანიზმი ბინადრობს. მაგრამ მე, პირადად, დიდად არ ვემხრობი ამ შეხედულებას. მნიშვნელოვან შეგუებით ნიშნებთან დაკავშირებით ერთი სტადიიდან მეორეზე გადასვლა დაბეჯითებით შეიძლება მივაწეროთ ბუნებრივი გადარჩევის კუმულირებულ მოქმედებას, ასევე – ორგანოების გავარჯიშებას ან გაუვარჯიშებლობას.

აქედან გამომდინარე, მიმაჩნია, რომ კარგად გამოკვეთილი ნაირსახეობა შეიძლება მივიჩნიოთ საწყისი ეტაპის სახეობად და სამართლიანადაც. ამ ფაქტის ჭეშმარიტება მხოლოდ საკმაოდ სერიოზული არგუმენტებითა და მოსაზრებებით უნდა დასტურდებოდეს. არ უნდა ვივარაუდოთ, რომ საწყისი ეტაპის სახეობის რანგს ყველა ნაირსახეობა მიაღწევს – ისინი, შესაძლოა, ამ საწყის ეტაპზევე გაუჩინარდნენ, გაქრნენ და არ იქცნენ ნაირსახეობებად. ზემონათქვამი კარგად დასტურდება ბატონ უოლასტონის[54] *(Wollaston)* ნაშრომებშიც მადეირაში ნაპოვნი ხმელეთის მოლუსკების ნამარხების ან გასტონ დე საპორტას[55] *(Gaston de Saporta)* ნაშრომებში მცენარეთა მაგალითზე. თუ ნაირსახეობა ისე გავრცელდა, რომ წინაპარი სახეობის რიცხოვნობასაც კი გადააჭარბა, მაშინ იგი უკვე სახეობად განიხილება, ხოლო მისი წინაპარი სახეობა – ნაირსახეობად. ასევე შესაძლებელია მან წინაპარი სახეობა საერთოდ გამოდევნოს ანდა ერთდროულად იარსებონ, როგორც დამოუკიდებელმა სახეობებმა. ჩვენ ამ საკითხს, ალბათ, მომავალშიც მივუბრუნდებით.

ზემოჩამოთვლილი შენიშვნებიდან ჩანს, რომ ტერმინი „სახეობა“ პირობითად იქნა მიღებული, ერთმანეთის მსგავს ინდივიდთა ჯგუფის აღნიშვნა რომ გამარტივებულიყო. მეორე მხრივ, ტერმინი „ნაირსახეობაც“ მეტი მოხერხებულობისათვის უბრალო ინდივიდუალური სხვაობების აღსანიშნავად გამოიყენება.

თეორიული მოსაზრებიდან გამომდინარე ჩავთვალე, რომ თუ კარგად შესწავლილი ფლორის განსხვავებულ ნაირსახეობებს ცხრილების სახით წარმოვადგენდი, საინტერესო შედეგებს მივიღებდით, განსაკუთრებით ცვალებადი სახეობების ბუნებასა და ურთიერთობებზე დაკვირვებისას. ბატონმა ჰ. კ. უოტსონმა[56] *(H. C. Watson),* რომელსაც დიდად უნდა ვუმადლოდე მეტად მნიშვნელოვანი რჩევებისა და დახმარებისათვის, დამარწმუნა, რომ ასეთი კვლევის ინტერპრეტაცია ძალზე რთული იქნებოდა. იმავე აზრისა იყო დოქტორი ჰუკერიც[57] *(Dr. Hooker).* ამიტომ გადავწყვიტე, მომავალი ნაშრომისთვის გადამედო ამ სირთულეების განხილვა და ცხრილების შედგენა. ჩემი ხელნაწერის გულდასმით წაკითხვისას ჩემს მიერ შედგენილი ცხრილების შესწავლისას დოქტორი ჰუკერი მიიჩნევს, რომ ამ ნაშრომში აზრები საკმაოდ კარგად არის ჩამოყალიბებული, მაგრამ მთელი ეს თემა ძალზე რთულია და მასზე საუბრისას თავს ვერ ავარიდებთ „გადარჩენისათვის ბრძოლის“, „ნიშან-თვისებათა დივერგენციისა“ და სხვა მსგავს საკითხებს, რომლებიც შემდგომში უნდა განვიხილო.

ალფონს დე კანდოლმა[58] *(Alph. De Candolle)* და სხვა მეცნიერებმა აჩვენეს, რომ ფართოდ გავრცელებული მცენარეების მრავალი ნაირსახეობა, როგორც მოსალოდნელი იყო, სხვადასხვა ფიზიკური პირობების გავლენას განიცდის და ორგანული არსებების სხვადასხვა ჯგუფს უწევს კონკურენციას. ჩემს ცხრილში ნაჩვენებია, რომ ნებისმიერ შემოსაზღვრულ ტერიტორიაზე ძალზე ჩვეულებრივი სახეობები გვხვდება, ისინი წარმოდგენილნი არიან ინდივიდების დიდი რაოდენობით და თანაბრად არიან განაწილებულნი თავისი ქვეყნის შიგნით; ყველაზე ხშირად სწორედ ეს სახეობები აძლევენ დასაბამს კარგად გამოხატულ ნაირსახე-

ობებს, იმდენად კარგად გამოხატულს, რომ მათ ბოტანიკოსები თავიანთ ნაშრომებში აღნიშვნის ღირსად მიიჩნევენ. აქედან გამომდინარე, ეს ჩვეულებრივი სახეობები, რომლებიც ყველაზე დიდი რაოდენობით მოიპოვება, მთელ ქვეყანასაა მოდებული და ყველაზე მეტი ინდივიდითაა წარმოდგენილი, ხშირად კარგად გამოკვეთილ ნაირსახეობებს ან, როგორც მათ ვუწოდებ, საწყისი ეტაპის სახეობებს წარმოქმნიან. ეს ასეც უნდა იყოს, რადგანაც დასამკვიდრებლად გარედან შემოსულ ნაირსახეობებს ქვეყნის სხვა ბინადრებთან უწევთ ბრძოლა. ჩვეულებრივი სახეობები კი იძლევიან თუნდაც მცირეოდენი მემკვიდრეობითი უპირატესობების მქონე შთამომავლობას. ეს სწორედ ის უპირატესობებია, რომლებმაც მათ წინაპრებს დომინირების საშუალება მისცა. როდესაც დომინანტ ფორმებზე ვლაპარაკობ, მხოლოდ იმ ფორმებს ვგულისხმობ, რომლებიც კონკურენტუნარიანნი არიან, განსაკუთრებით მსგავსი ცხოვრების ნირის მქონე ერთი და იმავე გვარის ან კლასის წარმომადგენლებთან შედარებით. ინდივიდთა რაოდენობით სახეობის რანჟირებაა შესაძლებელი. იმ შემთხვევაში, თუ რომელიმე უმაღლესი მცენარის რიცხოვნობა სხვებისას აღემატება და მათთან შედარებით იგი უფრო ფართოდაა განსახლებული ერთ რომელიმე ქვეყანაში თითქმის მსგავს პირობებში, ეს მცენარე შეიძლება მიჩნეულ იქნეს დომინანტად. მისი დომინანტურობის დონე კლებულობს იმ შემთხვევაში, თუ მის გვერდზე მცხოვრები რომელიმე სხვა წარმოდგენილია გაცილებით დიდი რაოდენობით და უფრო ფართოდ არის გავრცელებული. თუ აღნიშნული ფორმა რიცხოვნობითა და განსახლებით აჭარბებს მასთან ახლო მდგომ ფორმებს, თავისი კლასის ფარგლებში იგი დომინანტი იქნება.

თუ რომელიმე ქვეყნის „რომელიღაც ფლორაში“ აღწერილ მცენარეებს ორ ძირითად ჯგუფად დავყოფთ ისე, რომ ერთში შევლენ განსაკუთრებით მსხვილი გვარების, ხოლო მეორეში – მცირე გვარების წარმომადგენლები, პირველში აღმოჩნდება დომინანტი სახეობების მეტი რაოდენობა. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო: ის ფაქტი, რომ ერთი გვარის მრავალრიცხოვანი სახეობები ამა თუ იმ კონკრეტულ ქვეყანაში ბინადრობენ, უკვე ამტკიცებს, რომ ამ ქვეყნის არაორგანული ან ორგანული პირობები ხელსაყრელია გვარისათვის. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ გვარში, რომელიც მრავალ სახეობას მოიცავს, ვიპოვით მეტ დომინანტ სახეობასაც. თუმცა, ეს დასკვნა ზოგჯერ ნაკლებად აშკარაა. მაგალითად, მაკვირვებს ჩემი ცხრილებიდან მიღებული შედეგი – მსხვილ გვარებში მხოლოდ უმნიშვნელოდ მეტია დომინანტი სახეობები, ვიდრე ნაკლებად მრავალფეროვან გვარებში. ამის მხოლოდ ორ შესაძლებელ მიზეზს მოვიყვან. როგორც წესი, მტკნარი წყლისა და მარილის მოყვარულ მცენარეებს ფართო არეალი აქვთ და თანაბარი განაწილება სივრცეში, მაგრამ ეს, როგორც ჩანს, დამოკიდებულია მათი სასიცოცხლო ფორმის თავისებურებებზე და არავითარ კავშირში არ არის გვარის სიდიდესთან. უმდაბლესი მცენარეების გავრცელების მიზეზები განხილული იქნება მომდევნო თავში, როდესაც საუბარი გვექნება გეოგრაფიულ გავრცელებაზე. როდესაც სახეობებს განვიხილავდი, როგორც კარგად გამოკვეთილ და ჩამოყალიბებულ ნაირსახეობებს, იმ დასკვნამდე მივედი, რომ ნებისმიერ ქვეყანაში მსხვილი გვა-

რების სახეობები უფრო მეტი ნაირსახეობით არის წარმოდგენილი, ვიდრე მცირე გვარების სახეობები. ეს სრულიად ბუნებრივია, რადგან იქ, სადაც ერთმანეთთან დაკავშირებული მრავალი სახეობა ჩამოყალიბდა, მრავალი ნაირსახეობის წარმოქმნაც ლოგიკურია. სადაც ბევრი დიდი ხე იზრდება, ახალ ნაყარსაც მეტს ვიპოვით. ერთი გვარის ფარგლებში ცვალებადობის შედეგად მრავალი სახეობის წარმოქმნის ადგილზე, ცვლილებისთვის ხელსაყრელი პირობებია და, სავარაუდოდ, ასეთივე დარჩება. მეორე მხრივ, თუ თითოეულ სახეობას შევხედავთ, როგორც შექმნის ცალკეულ აქტს, მაშინ არ არსებობს არანაირი საფუძველი იმისათვის, რომ სახეობებით მდიდარ ჯგუფში მეტ ნაირსახეობას მოველოდეთ, ვიდრე სახეობებით ღარიბში. იმისათვის, რომ ამ ვარაუდის ჭეშმარიტება შემემოწმებინა, თორმეტი ქვეყნის მცენარეები და ორი რეგიონის ხეშეშფრთიანი მწერები ორ თითქმის თანაბარ ჯგუფად დავყავი; ის წესი, რომ დიდ გვარში მეტი სახეობები წარმოქმნის ნაირსახეობებს, ვიდრე მცირეში, უცვლელი დარჩა. მეტიც, დიდი გვარის თითო სახეობა მეტ ნაირსახეობას წარმოქმნის, ვიდრე მცირე გვარის სახეობა. ანალოგიური შედეგები მივიღე ოდნავ განსხვავებული გადაჯგუფების დროს, როდესაც ერთიდან ოთხამდე სახეობის შემცველი მცირე გვარები საერთოდ ამოვიღე ცხრილებიდან. ამ ვითარებას ნათელი მოეფინება, თუ ვაღიარებთ, რომ სახეობები უბრალოდ მკვეთრად გამოხატული და მუდმივი ნაირსახეობებია, რადგან ყველგან, სადაც წარმოიქმნა ერთი გვარის მრავალი სახეობა, ანუ სადაც „სახეობების ფაბრიკა“ ძალზე ქმედითია, უნდა „მივუსწროთ“ მას მუშაობის პროცესში; მით უმეტეს, გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ ასეთი „ფაბრიკა“ ნელა მუშაობს. ეს მოსაზრება მართლდება, თუ ნაირსახეობებს საწყის (წარმოქმნის პროცესში მყოფ) სახეობებად განვიხილავთ, რადგან ჩემი ცხრილები ნათლად აჩვენებს, რომ თითოეულ გვარში, სადაც მრავალი სახეობა წარმოიქმნა, ეს სახეობები, როგორც წესი, წარმოდგენილნი არიან ჩვეულებრივზე მეტი ნაირსახეობით ან საწყისი სახეობით. აქედან არ გამომდინარეობს, რომ ყველა უფრო მსხვილი გვარი ახლაც აგრძელებს ცვლილებას და ზრდის სახეობათა რაოდენობას ან არც ერთი მცირე გვარი არ იზრდება და არ იცვლება. ასე რომ იყოს, ეს დამღუპველი იქნებოდა ჩემი თეორიისათვის, რადგან გეოლოგია ნათლად ადასტურებს, რომ მცირე გვარებიც დროთა განმავლობაში ძლიერ იზრდებოდნენ, ხოლო მსხვილი გვარები აღწევდნენ სახეობათა მრავალფეროვნების მაქსიმუმს, იწყებდნენ შემცირებას და ქრებოდნენ. ჩვენ მხოლოდ უნდა ვაჩვენოთ, რომ იქ, სადაც ერთი გვარის ფარგლებში ბევრი სახეობა გაჩნდა, ჩვეულებრივი ტემპით გრძელდება ახალი სახეობების კვლავ წარმოშობა.

არსებობს კიდევ სხვა საინტერესო ურთიერთობები მსხვილი გვარების სახეობებსა და მათ დადგენილ ნაირსახეობებს შორის. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ არ არსებობს ერთი, დადგენილი კრიტერიუმი, რითაც სახეობებსა და მკვეთრად გამოკვეთილ ნაირსახეობებს განვასხვავებდით; როდესაც არ არის ნაპოვნი შუალედური რგოლები ორ საეჭვო ფორმას შორის, დასკვნების გამოტანისას ნატურალისტები იძულებულნი არიან იხელმძღვანელონ ამ ფორმებს შორის არსებული

განსხვავებების ხარისხით და შესაბამისად გადაწყვიტონ, საკმარისია თუ არა ეს განსხვავებები აღნიშნული ფორმის სახეობის რანგში ასაყვანად. აქედან გამომდინარე, განსხვავების ხარისხი მნიშვნელოვანი კრიტერიუმია ორ ფორმას შორის სახეობებად თუ ნაირსახეობებად აღიარების მიზანშეწონილობის გადასაწყვეტად. ფრიზმა[59] *(Fries)* მცენარეებში, ხოლო უესტვუდმა[60] *(Westwood)* მწერებში შენიშნა, რომ მსხვილ გვარებში სახეობებს შორის სხვაობა ზოგჯერ ძალზე მცირეა. მე შევეცადე, საშუალო სიდიდეების გამოთვლის საშუალებით ეს დასკვნები რიცხობრივად შემემოწმებინა ჩემს მიერ მიღებული არცთუ სრულყოფილი შედეგების მიხედვით და ისინი დადასტურდა. ამ საკითხზე კონსულტაციები მქონდა მეტად გამოცდილ მეცნიერებთან და, უნდა ითქვას, რომ საბოლოოდ ისინიც ამ აზრს იზიარებდნენ. აქედან გამომდინარე, მსხვილი გვარის სახეობები უფრო მეტად ჰგავს ნაირსახეობებს, ვიდრე მცირე გვარისანი. შეიძლება ეს სხვაგვარადაც ითქვას: თუ საუბარი შეეხება მსხვილ გვარს, რომლის საწყისი სახეობების ანუ ნაირსახეობის რაოდენობა გამოიხატება საშუალოზე მეტი რიცხვით, მისი მრავალი ჩამოყალიბებული სახეობა გარკვეულწილად წააგავს ნაირსახეობას, რადგან ისინი ერთმანეთისაგან ნაკლებად განსხვავდებიან. უფრო მეტიც, მსხვილი გვარის სახეობები ერთმანეთთან ისევეა დაკავშირებული, როგორც ერთი სახეობის მრავალი ნაირსახეობა. არც ერთი ნატურალისტი არ მოჰყვება იმის მტკიცებას, რომ ერთი გვარის ყველა სახეობა ერთნაირად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, პირიქით, მისი (გვარის) დაყოფა შეიძლება ქვეგვარებად ან სხვა უფრო მცირე ჯგუფებად. როგორც ფრისმა შენიშნა, სახეობის პატარა ჯგუფები, ჩვეულებრივ, ჯგუფდებიან სხვა სახეობების ირგვლივ. რა არის ნაირსახეობები, თუ არა ერთმანეთთან არათანაბრად დაკავშირებული და გარკვეული – მათი მშობელი ფორმების ირგვლივ თავმოყრილი ინდივიდების ჯგუფი? ერთი განსხვავება კი უეჭველად არსებობს სახეობებსა და ნაირსახეობებს შორის: ნაირსახეობები როგორც ერთმანეთისაგან, ისე მშობელი სახეობისაგან ნაკლებად განსხვავებულნი არიან, ვიდრე ერთი გვარის განსხვავებული სახეობები. როდესაც საუბარი იქნება იმაზე, რასაც ნიშნის დივერგენციას[61] ვუწოდებ, დავინახავთ, რომ ამის ახსნა შესაძლებელია შემდეგნაირად: მცირე განსხვავებები ნაირსახეობებს შორის შეიძლება გადაიქცეს სახეობებს შორის მნიშვნელოვან განსხვავებად. არის კიდევ ერთი საკითხი, რომელიც საინტერესოდ მესახება: ნაირსახეობების გავრცელება ბევრად უფრო შეზღუდულია – ეს არის ტრუიზმი (ბანალობა), რადგან, რომ აღმოჩნდეს, ნაირსახეობა უფრო ფართოდ არის გავრცელებული, ვიდრე მისი სავარაუდო მშობელი სახეობა, მაშინ ჩვენ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ჩვენი ვარაუდი მცდარია და მშობელი სახეობა და მისი ნაირსახეობა ერთმანეთში აგვრევია. ის სახეობებიც, რომლებიც სხვა სახეობათა მსგავსია და ამით ნაირსახეობებს მოგვაგონებს, ხშირად შეზღუდულ არეალშია გავრცელებული. მაგალითად, ჰ. ს. უოტსონმა ლონდონის მცენარეთა კატალოგში (მეოთხე გამოცემა) 63 მცენარე მომინიშნა, რომლებსაც სახეობათა კატეგორია აქვთ მინიჭებული, მაგრამ ისინი იმდენად ახლოს დგანან სხვა სახეობებთან, რომ მათი ცალკე სახეობების სტატუსი ეჭვს ბადებს.

ეს 63 სახეობა იმ პროვინციათაგან 6,9-შია გავრცელებული, რომლებადაც დაყო დიდი ბრიტანეთი ბატონმა უოტსონმა. იმავე კატალოგში 7 პროვინციაში გავრცელებული 53 ნაირსახეობაა აღწერილი, ხოლო სახეობები, რომლებსაც ეს ნაირსახეობები მიეკუთვნება, 14 პროვინციაშია წარმოდგენილი. ასე რომ, აღიარებულ ნაირსახეობებს ისეთივე შეზღუდული გავრცელება აქვს, როგორც ერთმანეთთან ახლოს მდგომ ფორმებს. აღსანიშნავია, რომ უოთსონი მათ საეჭვო სახეობებად მიიჩნევს, ყველა სხვა ინგლისელი ბოტანიკოსი კი – ჭეშმარიტ სახეობებად.

საბოლოოდ, შეუძლებელია ნაირსახეობა განასხვავო სახეობისგან, თუ არ აღმოაჩინე შუალედური დამაკავშირებელი რგოლები და არ დაამტკიცე ამ ნაირსახეობებს შორის საკმარისი განსხვავების არსებობა.

თუ რომელიმე გვარში შემავალი სახეობების რაოდენობა ამ ქვეყნისთვის საშუალოზე მეტია, მათი ნაირსახეობების რაოდენობაც საშუალოზე მეტია. მსხვილ გვარებში სახეობებს ერთმანეთთან მჭიდრო, მაგრამ არათანაბარი კავშირები აქვს და გარკვეულ სახეობათა გარშემო იყრის თავს. ასევე, ცხადია, რომ სხვა სახეობებთან ძალზე ახლოს მყოფ სახეობებს შეზღუდული გავრცელება ახასიათებს. ამის გამო მსხვილი გვარის სახეობები ნაირსახეობათა ანალოგიებია. ამგვარი ანალოგიების გაგება რთული არ არის, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს სახეობები ოდესღაც ნაირსახეობები იყვნენ. მაგრამ თუ დავუშვებთ, რომ თითოეული სახეობა დამოუკიდებლად შეიქმნა, მაშინ ეს ანალოგია ჩვენთვის სრულიად აუხსნელი დარჩება.

ჩვენ აგრეთვე ვნახეთ, რომ მსხვილი გვარების დომინანტი სახეობები ერთი კლასის ფარგლებში საშუალოდ ნაირსახეობათა მეტ რაოდენობას წარმოქმნის, ხოლო ნაირსახეობებს ახასიათებს სახეობებად გარდაქმნის ტენდენცია. ამგვარად, მსხვილი გვარები უფრო გამსხვილებისკენ მიისწრაფვიან, ბუნებაში შეიძლება შევნიშნოთ, რომ სიცოცხლის დომინანტი ფორმები უფრო მეტი დომინირებისკენ მიილტვიან და ტოვებენ დიდი რაოდენობით დომინანტ მოდიფიცირებულ (შეცვლილ) შთამომავლობას. თუმცა, ქვემოთ ჩვენ განვიხილავთ გზას, რომლითაც მსხვილი გვარების უფრო მცირე გვარებად დაყოფაა შესაძლებელი. ამგვარად, მთელ სამყაროში სიცოცხლის ფორმები ჯგუფებად იშლება.

თავი III
ბრძოლა არსებობისათვის

მისი დამოკიდებულება ბუნებრივ გადარჩევასთან; ტერმინი „ბრძოლა არსებობისათვის“ მრავალი მნიშვნელობის შემცველია; რიცხოვნობა გეომეტრიული პროგრესიით იზრდება; ნატურალიზებული ცხოველებისა და მცენარეების გამრავლების სწრაფი ტემპები; რიცხოვნობის მატების ხელშემშლელ ფაქტორთა ბუნება; კონკურენციის უნივერსალურობა; კლიმატის გავლენა; დაცვა, რომელიც დამოკიდებულია ინდივიდთა რაოდენობაზე; ცხოველებსა და მცენარეებს შორის ურთიერთობების სირთულე ბუნებაში; ბრძოლა არსებობისთვის ყველაზე

მწვავედ ერთი სახეობის ინდივიდებსა და ნაირსახეობებს შორის მიმდინარეობს, ხშირად – ერთი გვარის სახეობებს შორის; ურთიერთობები ორგანიზმებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია.

სანამ ამ თავის საკვლევი თემის მიმოხილვას შევუდგებოდეთ, რამდენიმე წინასწარი განცხადება უნდა გავაკეთო, რათა წარმოვაჩინო, როგორ აისახება გადარჩენისათვის ბრძოლა ბუნებრივ გადარჩევაზე. წინა თავში ვნახეთ, რომ ველურ ბუნებაში მცხოვრები ორგანული არსებები განსხვავდებიან ინდივიდის დონეზე. დიახ, ამაზე არავის არასოდეს უკამათია. ჩვენთვის დიდად მნიშვნელოვანი არ არის ის ფაქტი, ტიპურ[62] თუ არატიპურ ფორმებს სახეობას ვუწოდებთ თუ ქვესახეობებს. ანუ ის, ბრიტანეთში არსებულ 200 ან 300 საეჭვო ფორმას სახეობას დავარქმევთ თუ მკვეთრ ნაირსახეობას, ნაკლებად მნიშვნელოვანია. ინდივიდუალური ცვალებადობისა და ზოგი კარგად გამოკვეთილი ნაირსახეობის არსებობა, მართალია, ამ ნაშრომის ძირითადი არგუმენტია, მაგრამ მხოლოდ ეს ფაქტი ვერ ახსნის სახეობის წარმოქმნას და ვერც იმას, როგორ მოხდა სხეულის ერთი ნაწილის შეგუება სხვა ნაწილთან თუ სასიცოცხლო პირობებთან და ერთი რომელიმე არსების შეგუება მეორესთან. ურთიერთშეგუების შესანიშნავ მაგალითს გვაძლევს კოდალა და ფითრი, აგრეთვე ის პარაზიტი, რომელიც ჩიტის ბუმბულს თავისი ოთხი ფეხით ჩაბღაუჭებია, ან კიდევ წყალში მყვინთავი ხოჭოები თუ ბუსუსიანი თესლები, რომელთაც ნიავი გაიტაცებს ხოლმე. მოკლედ, ჩვენ შეგვიძლია ვიხილოთ შეგუების ძალზე ლამაზი ნიმუში ორგანული სამყაროს ყველა არსებაში; და მაინც, ჩნდება კითხვა: როგორ ხდება ჩემს მიერ ჩანასახოვან სახეობებად წოდებული ნაირსახეობების ნელ-ნელა გარდაქმნა კარგად გამოკვეთილ სახეობებად ისე, რომ საბოლოოდ ისინი ბევრად უფრო განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე ერთი და იმავე სახეობის ნაირსახეობები? როგორ წარმოიქმნება სახეობათა ის ჯგუფები, რომელთაც გვარებს ვუწოდებთ და რომლებიც თავის მხრივ, კიდევ უფრო განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე გამოკვეთილი სახეობები? ეს ყველაფერი არსებობისათვის ბრძოლის შედეგია, რაზედაც კიდევ უფრო ამომწურავად შემდეგ თავში ვისაუბრებთ. სწორედ არსებობისათვის ბრძოლა განაპირობებს იმას, რომ ნებისმიერი, თუგინდ უმნიშვნელო სახეცვლილებაც კი, თუ იგი ხელსაყრელია სახეობის ნებისმიერი ინდივიდისთვის, ხელს უწყობს ამ ინდივიდის შენარჩუნებას. შემდგომში ეს თვისება მის შთამომავალს გადაეცემა და, ამგვარად, გადარჩენის უკეთესი შანსი მიეცემა, იმის გათვალისწინებით, რომ დაბადებულთა შორის მხოლოდ მცირე რაოდენობა შეიძლება გადაურჩეს განადგურებას. სწორედ ამ პრინციპს, რომელიც გულისხმობს ნებისმიერი, თუნდაც უმნიშვნელო, მაგრამ ხელსაყრელი ცვლილების შენარჩუნებას, ვუწოდე ბუნებრივი გადარჩევა, რათა იგი ადამიანის მიერ ჩატარებული გადარჩევისაგან განმესხვავებინა. უკვე ვნახეთ, რომ ადამიანმა სელექციის მეშვეობით მიიღო შესანიშნავი შედეგები და შესაძლებელი გახადა ორგანულ არსებათა თავისი საჭიროებისამებრ მართვა ბუნებისაგან ბოძებული უმნიშვნელო, მაგრამ ხელსაყრელი ცვლილებების დაგროვების საშუალებით. თუმცა, ბუნებრივი გადარჩევა, როგორც ამას შემდგომში

ვნახავთ, ბუნების მარად მოძრავი ძალაა და წარმოუდგენლად აღემატება ადამიანის მწირ შესაძლებლობებს.

ახლა კი დაწვრილებით განვიხილავ არსებობისათვის ბრძოლის საკითხს. განზრახული მაქვს ჩემს შემდეგ ნაშრომში მას კიდევ უფრო მეტი ადგილი დავუთმო. პატივცემულმა დე კანდოლმა და ლაიელმა მთელი სიგრძე-სიგანით და ფილოსოფიურად წარმოაჩინეს, რომ ორგანული არსებები ჩაბმულნი არიან ერთგვარ კონკურენციაში. ამ კუთხით მცენარეთა შესწავლა, მანჩესტერის დეკანის უ. ჰერბერტის მსგავსად, მთელი ძალისხმევით ჯერ არავის უწარმოებია, რაც ალბათ მის მიერ მებაღეობის საფუძვლიანი ცოდნის შედეგია. არაფერია იმაზე ადვილი, რომ აღწერო არსებობისათვის ბრძოლის უნივერსალური ჭეშმარიტება, მაგრამ გაცილებით უფრო რთულია (ჩემთვის, ყოველ შემთხვევაში), მუდამ გახსოვდეს მისი არსებობის შესახებ. ღრმად მწამს, რომ, თუ არა არსებობისათვის ბრძოლა, ისეთი მოვლენები, როგორიცაა სახეობის გავრცელება, მათი მეტ-ნაკლები სიხშირე, გადაშენება თუ ცვალებადობა არასწორად იქნება აღქმული და გაგებული. ჩვენ ბედნიერებით აღსავსენი შევყურებთ ბუნებას, ხშირად ვხედავთ საკვების სიუხვეს, მაგრამ ვერ ვამჩნევთ ან გვავიწყდება, რომ ჩვენ გარშემო მყოფი მოჭიკჭიკე, ერთი შეხედვით, უწყინარი ჩიტები ძირითადად მარცვლეულითა და მწერებით იკვებებიან და, ამდენად, განუწყვეტლივ ანადგურებენ სხვათა სიცოცხლეს; თავად ჩიტები და მათი კვერცხები კი ხშირად მტაცებელი ფრინველებისა და ცხოველების სამიზნეა. ყოველთვის როდი გვახსოვს, რომ, თუ დღეს საკვები უამრავია, ეს არ ნიშნავს, რომ ასე იქნება ყოველ წელს და ყველა სეზონზე.

უნდა აღვნიშნო, რომ ტერმინს „არსებობისათვის ბრძოლა“ ფართო, მეტაფორული მნიშვნელობით ვიყენებ, რაც გულისხმობს ცოცხალი და არაცოცხალი არსებების ერთმანეთზე დამოკიდებულებას, და ეს ბრძოლა არა მხოლოდ ინდივიდის გადარჩენისთვის მიმდინარეობს, არამედ, ამასთანავე, მის წარმატებისთვისაცაა შთამომავლობის დატოვებაში. ორი ძაღლი შიმშილობის ჟამს საკვებისა და თვითგადარჩენისათვის ებრძვის ერთმანეთს, მაგრამ მცენარე, რომელიც უდაბნოს განაპირას ხარობს, სიცოცხლის შესანარჩუნებლად გვალვის წინააღმდეგ იბრძვის, ანუ მისი სიცოცხლე ტენიანობაზეა დამოკიდებული. თუ ვისაუბრებთ მცენარეზე, რომლის მიერ ყოველწლიურად მოცემული ათასობით თესლიდან ზოგჯერ მხოლოდ ერთი აღწევს სიმწიფემდე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ის ებრძვის იმ მცენარეებს, რომლებიც უკვე მოდებულია დედამიწაზე. ფითრი ვაშლის ხეზე და კიდევ რამდენიმე სხვა სახეობის ხეზეა დამოკიდებული, მაგრამ ვერ ვიტყვით, რომ ის ებრძვის მათ, რადგან, თუ ხეს პარაზიტი დაეხვევა, ფითრი აუცილებლად მოიწყენს და გახმება. ამავე დროს შეიძლება ითქვას, ერთსა და იმავე ტოტზე მოდებული ფითრის რამდენიმე ამონაყარიც კი ერთმანეთს ებრძვის. იმის გამო, რომ ფითრის თესლს ფრინველები მიმოაბნევენ და, ამდენად, ხელს უწყობენ მის გამრავლებას, ვამბობთ ფითრი, გადატანითი მნიშვნელობით, ებრძვის სხვა მცენარეებსაც: ფრინველები სწორედ მის და არა სხვა მცენარეების თესლს ავრცელებენ. აქედან გამომდინარე, ამ მრავალი, ერთმანეთზე დამოკიდებული მიზეზის

გამო და მათ აღსანიშნავად, მეტი მოსახერხებლობისათვის ვიყენებ ტერმინს „ბრძოლა არსებობისათვის“.

არსებობისათვის ბრძოლა აუცილებლად გამომდინარეობს ორგანულ არსებათა გამრავლების თვისებიდან. ყველა არსება, რომელიც ცხოვრების მანძილზე რაღაცნაირად მაინც მრავლდება თესლითა თუ კვერცხით, ერთ დღეს აუცილებლად უნდა დაიღუპოს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ცოცხალ არსებათა რაოდენობა ისე გაიზრდებოდა, რომ ვერც ერთი ქვეყანა ვეღარ დაიტევდა. გამომდინარე იქედან, რომ იმაზე გაცილებით მეტი არსება იბადება, ვიდრე გადარჩება, აუცილებელია დავუშვათ ბრძოლა არსებობისათვის. შესაძლოა, ეს იყოს ბრძოლა ერთი და იმავე სახეობის წარმომადგენლებს შორის, განსხვავებულ სახეობებს შორის ან ბრძოლა ცხოვრების ფიზიკურ პირობებთან. მალთუსის[63] დოქტრინა (ადამიანთა რაოდენობის ზრდის შესახებ) დედამიწაზე არსებულ ცხოველებსა და მცენარეებს ათმაგად ეხება, რამდენადაც მათ საკვებს ხელოვნურად ვერ გავზრდით და ვერც მათ თავისუფალ შეჯვარებას შევუშლით ხელს. ზოგი სახეობის რიცხოვნობა საკმაოდ სწრაფად იზრდება, თუმცა ამის უნარი ყველას როდი შესწევს, წინააღმდეგ შემთხვევაში დედამიწა ვერ დაიტევდა ცოცხალ არსებებს. თითოეული ორგანული არსება მრავლდება, და მისი შთამომავლობიდან ყველა რომ ზრდასრულობას აღწევდეს, მალე დედამიწაზედაც ვეღარ დავეტეოდით. ადამიანმა ნაყოფის ნელი ტემპით მომცემი ცხოველების შობადობის მაჩვენებელი ისე გაზარდა ბოლო 25 წლის მანძილზე, რომ რამდენიმე ათასწლეულში უკვე თავად ადამიანისათვის ადგილი აღარსად იქნება. ლინემ[64] გამოთვალა: თითოეული მცენარე რომ მხოლოდ ორ თესლს გვაძლევდეს და შემდეგ მისმა ჩითილმა კიდევ ორი თესლი გამოიღოს, 20 წელიწადში ერთი მილიონი მცენარე იქნება. მიჩნეულია, რომ სპილო ყველაზე ძნელად მრავლდება, ამიტომ შევეცადე მისი სავარაუდო მატება გამომეთვალა – იგი პირველ ნაშიერს, ალბათ, 13 წლის ასაკში იძლევა, 90 წლამდე აქვს გამრავლების უნარი და ამ შუალედში 6 სპლიყვს შობს. ამგვარად, 740-750 წლის განმავლობაში ერთი წყვილის ნამატი 15 მილიონს მიაღწევს.

ამ საკითხთან დაკავშირებით თითოეულ ასეთ გამოთვლაზე უფრო დამაჯერებელი ფაქტებიც მოგვეპოვება, სახელდობრ, გარეული ცხოველების საოცრად სწრაფი მატების შემთხვევები ხელსაყრელი გარემო პირობების არსებობისას ზედიზედ 2 ან 3 წლის განმავლობაში. კიდევ უფრო საოცარია ინფორმაცია იმ შინაური ცხოველების მატების შესახებ, რომლებიც დედამიწის ზოგიერთ ადგილში გაველურდნენ. დაბალპროდუქტიული მსხვილფეხა საქონლისა და ცხენების ნამატი სამხრეთ ამერიკასა და ავსტრალიაში ზუსტად რომ არ იყოს დადგენილი, იგი სრულიად დაუჯერებელად მოგვეჩვენებოდა. ეს მცენარეებსაც ეხება. შეიძლება მოვიყვანოთ უამრავი მაგალითი მცენარეებისა, რომლებიც 10 წლის განმავლობაში მთლიანად მოედვნენ რამდენიმე კუნძულს. ლა პლატას გადაშლილ ველებზე[65] ევროპიდან შემოტანილ მცენარეთა ზოგიერთი სახეობა ისეა მოდებული, რომ თითქმის არც ერთ სხვა მცენარე აღარ ახარებს; ასევე, დოქტორ ფალკონერისაგან მსმენია, რომ ინდოეთში კუმარის კონცხიდან ჰიმალაის მთებამდე გავრ-

ცელებული ზოგიერთი მცენარე იქ ამერიკიდან შეუტანიათ. ამგვარი მაგალითები უსასრულოდ შეიძლება მოვიყვანოთ და ვერ ვივარაუდებთ, რომ ამ მცენარეთა ნაყოფიერება უცებ გაიზარდა. მათი რიცხოვნობის მატება იმით შეიძლება აიხსნას, რომ მათთვის ახალი საცხოვრებელი პირობები უაღრესად ხელსაყრელი აღმოჩნდა და, როგორც ახალგაზრდა, ასევე ხანდაზმული ინდივიდები ნაკლებად ნადგურდებოდა, შედეგად კი თითქმის ყველა ახალგაზრდა ინდივიდს გამრავლების საშუალება მიეცა. ასეთ შემთხვევაში გეომეტრიული პროგრესიით ზრდა, რომელიც უმეტეს შემთხვევებში გამაოგნებელია, ხსნის ახალ მიწაზე მცენარეთა მატებასა და ფართოდ გავრცელებას.

ველურ ბუნებაში თითქმის ყველა მცენარე იკეთებს თესლს. ცხოველებს შორისაც იშვიათად მოიძებნება ისეთი, წელიწადში ერთხელ მაინც რომ არ წყვილდებოდეს. აქედან გამომდინარე, თავისუფლად შეგვიძლია მტკიცება, რომ ყველა მცენარისა და ცხოველის რიცხოვნობა გეომეტრიული პროგრესიით იზრდება და ყოველი სახეობა ძალიან სწრაფად სრულიად გაავსებდა კიდეც არსებულ სივრცეს, თუკი ამგვარი მატება არ შეფერხდებოდა ინდივიდების პერიოდული განადგურებით. როცა გარეულ ცხოველებს შინაურს ვადარებთ, შეიძლება კითხვაც დაგვებადოს – აბა, შინაურ ცხოველებს ხომ არ ვანადგურებთ? მაგრამ არ უნდა გამოგვრჩეს, რომ მრავალ მათგანს საკვებად ვკლავთ – ისევე, როგორც ველურ ბუნებაშიც, ორგანიზმები ასე თუ ისე ნადგურდება.

ერთადერთი განსხვავება იმ ცოცხალ არსებებს შორის, რომელთაგან ერთნი ყოველწლიურად ათასობით კვერცხსა თუ თესლს გვაძლევენ, ხოლო მეორენი ბევრად უფრო ნაკლებად მრავლდებიან, არის ის, რომ ნელა გამრავლებად სახეობებს რამდენიმე წლით მეტი დრო და უფრო ხელსაყრელი

პირობები ესაჭიროება გარკვეულ ტერიტორიაზე გასავრცელებლად. კონდორი *Vultur gryphus* სულ ორ კვერცხს დებს, სირაქლემა კი – ოცს, მაგრამ შესაძლოა, კონდორი უფრო მრავალრიცხოვანი იყოს სირაქლემაზე. ფულმერული ქარიშხალა[66] მხოლოდ ერთ კვერცხს დებს, მაგრამ იგი მსოფლიოში ყველაზე მრავალრიცხოვან ფრინველადაა მიჩნეული. ზოგი ბუზი ასობით კვერცხს დებს, სხვა სახეობები კი, მაგალითად *Hippobosca* – ერთადერთს, მაგრამ ეს სხვაობა სულაც არ აისახება ამა თუ იმ რეგიონში ამ სახეობათა რაოდენობაზე. კვერცხების დიდი რაოდენობა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმ სახეობებისთვის, რომელთა საკვების წყარო არ არის სტაბილური და ეს მათ სწრაფად გამრავლების საშუალებას აძლევს. დიდი რაოდენობით თესლი და კვერცხი ზოგიერთი სახეობისათვის სიცოცხლის გარკვეულ (როგორც წესი, საკმაოდ ადრეულ) ეტაპზე დიდი სიკვდილიანობის კომპენსაციაა. თუ ცხოველი მოახერხებს და თავის ნაშიერს ან კვერცხს გადაარჩენს, მაშინ სახეობის რიცხოვნობა მცირეოდენი ნამატის შემთხვევაშიც შენარჩუნდება. მაგრამ თუკი მრავალი კვერცხი ან ნაშიერი ნადგურდება, საკმარისად ბევრი უნდა დაიბადოს, რომ სახეობა არ განადგურდეს. ასე მაგალითად, ერთი რომელიმე ხე საშუალო რაოდენობით რომ შევინარჩუნოთ, ამისათვის ისიც კი საკმარისია, ერთადერთი თესლი რომ წარმოიქმნას ათასი წლის მან-

ძილზე, ოღონდ უნდა დავუშვათ, რომ ეს თესლი არ დაიღუპება და აუცილებლად ხელსაყრელ ადგილას გაღვივდება. ასეა თუ ისე, ნათელია, რომ ცხოველისა თუ მცენარის საშუალო რიცხოვნობა მაინც მხოლოდ არაპირდაპირაა დამოკიდებული მისი თესლის ან კვერცხის რაოდენობაზე. როდესაც ბუნებაზე ვსაუბრობთ, არასოდეს უნდა დავივიწყოთ, რომ თითოეული ორგანული ქმნილება, შეიძლება ითქვას, მიისწრაფვის მატებისაკენ და თითოეულ მათგანს სიცოცხლის ამა თუ იმ ეტაპზე უწევს არსებობისათვის ბრძოლა, რადგან განადგურება პერიოდულად ემუქრება ახალგაზრდასაც და ხანდაზმულსაც თითოეულ თაობაში. როგორც კი ნებისმიერი დაბრკოლება ოდნავ მაინც შემსუბუქდება ან განადგურების საფრთხე შესუსტდება, სახეობათა რაოდენობა მაშინვე შეუზღუდავად მატულობს. აქედან გამომდინარე, ბუნება შეიძლება შევადაროთ ელასტიკურ ზედაპირს, რომელშიც ათასობით წაწვეტებული სოლია ჩარჭობილი და განუწყვეტლად ხან ერთ სოლს არტყამენ მთელი ძალით და ხან – მეორეს, რათა კიდევ უფრო ღრმად ჩააჭედონ.

სახეობების მატებისაკენ მიდრეკილების შემაკავებელ ფაქტორებს არასაკმარისად ვიცნობთ. დააკვირდით ყველაზე ძლიერ სახეობებს: რა მნიშვნელოვანიც არ უნდა იყოს მათი რიცხოვნობა, სულ უფრო იზრდება მათი გამრავლების სიჩქარე. ერთი შემთხვევაც კი არ გვეგულება, ბოლომდე რომ გვესმოდეს, რა ფაქტორები აკავებს მატებას. ეს ალბათ გასაკვირიც არ არის, რამდენადაც ჩვენთვის ადამიანთა მოდგმის მატების შემაკავებელი ფაქტორებიც კი გაურკვეველია, არამც თუ – ცხოველებისა და მცენარეებისა. ეს თემა საკმაოდ კარგად არის დამუშავებული არაერთი მეცნიერის მიერ და მეც ჩემს მომავალ ნაშრომებში ზოგიერთ შემაკავებელ ფაქტორს სიღრმისეულად განვიხილავ სამხრეთ ამერიკის ველური ცხოველების მაგალითზე, აქ კი მხოლოდ რამდენიმე შენიშვნას გავაკეთებ, რათა მკითხველს მნიშვნელოვანი ფაქტები შევახსენო. როგორც წესი, კვერცხები და ახალშობილნი ყველაზე დიდ ზეწოლას განიცდიან, თუმცა ყოველთვის ასე არ ხდება. მცენარეებშიც ყველაზე მეტად თესლი ნადგურდება, მაგრამ ჩემი დაკვირვებებიდან გამომდინარე თუ ვიმსჯელებთ, სწორედ ჩითილები განიცდის ყველაზე მეტ ზეწოლას, იმიტომ რომ გაღვივება ხდება სხვა მცენარეებით უკვე მთლიანად დაფარული მიწის ქვეშ. დიდი რაოდენობის ჩითილებსა და ნერგებს ანადგურებს ასევე სხვა მრავალი მტერი. მაგალითად, სამი ფუტი სიგრძისა და ორი ფუტი სიგანის მიწის ნაკვეთზე, სადაც ყველა პირობა იყო საიმისოდ, რომ სარეველას არ შეეშალა ხელი ზრდის პროცესისათვის, ყველა ჩითილი დავთვალე და აღვნუსხე, აღმოჩნდა, რომ 357 ჩითილიდან 295 გაანადგურა ლოქორამ ან მწერმა. იგივე მოხდება, თუ გაუსუფთავებელ ნაკვეთში ოთხფეხა პირუტყვს შეუშვებენ. ხოლო თუ მას არ გამარგლავენ, უფრო ძლიერი მცენარეები თანდათანობით გაანადგურებენ შედარებით სუსტებს, რის შედეგადაც ჩვენს პატარა ნაკვეთზე (სამ-ოთხ კვადრატულ ფუტზე) ოცი სახეობიდან ცხრას სხვა სახეობის მცენარეები გაანადგურებენ და მხოლოდ დარჩენილები გააგრძელებენ განვითარებას.

საკვების ნაკლებობაც ყოველი სახეობის მატების ერთ-ერთი შემზღუდველი ფაქტორია, მაგრამ ხშირად სირთულეს ქმნის არა იმდენად საკვების მოპოვება,

რამდენადაც ის, რომ თავად ეს სახეობა ხდება რომელიმე მტაცებელი ცხოველის ნადავლი, და ხშირად ეს აისახება მათ რაოდენობაზე. აქედან გამომდინარე, ნათელი ხდება, რომ გნოლის, როჭოსა და კურდღლის რაოდენობა ნებისმიერი დიდი სამფლობელოს ფარგლებში ძირითადად დამოკიდებულია მცირე მტაცებელ ცხოველთა მიერ მათ განადგურებაზე. მომავალი ოცი წლის მანძილზე ერთი ცხოველიც რომ არ მოკლან ინგლისში ნადირობისას, მაგრამ ამავე დროს არც მტაცებელი ცხოველები გაანადგურონ, მათი რიცხვი, ალბათ, მაინც შემცირდება. მით უმეტეს, მცირდება მათი რაოდენობა, თუ ყოველწლიურად ასობით ათასს კლავენ ნადირობისას. მეორე მხრივ კი, არსებობს ისეთი ცხოველებიც, მაგალითად, სპილო და მარტორქა, რომლებსაც მტაცებელი ცხოველებისაგან რაიმე საფრთხე არ ემუქრებათ (ვეფხვიც კი იშვიათად ბედავს თავს დაესხას სპლიყვს, რომელსაც დედა სპილო იცავს).

სახეობათა საშუალო რაოდენობის ჩამოყალიბებაში ერთ-ერთ გადამწყვეტ როლს კლიმატიც თამაშობს. გამოვთვალე, რომ 1854-55 წლების ზამთარმა ჩემს დიდ გალიაში ჩიტების ოთხი მეხუთედი გაანადგურა. ეს ძალიან სერიოზული დანაკლისია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეპიდემიური დაავადებებით გამოწვეული ადამიანთა სიკვდილიანობის 10%-იანი მაჩვენებელიც კი ძალიან დიდად ითვლება. კლიმატის ზემოქმედება, ერთი შეხედვით, არსებობისათვის ბრძოლისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ფაქტორია. მაგრამ, რამდენადაც კლიმატის ზემოქმედება განაპირობებს საკვების რაოდენობას, იგი იწვევს სასტიკ დაპირისპირებას ერთი რომელიმე სახეობის ან სხვადასხვა სახეობის იმ ინდივიდებში, რომლებიც კლიმატის პირდაპირი გავლენის დროს ერთი და იმავე სახის საკვებით იკვებებიან. ძლიერი სიცივის პირდაპირი მოქმედების შემთხვევაშიც კი, ზარალდებიან ყველაზე სუსტი ან ისეთი ინდივიდები, რომლებმაც ნაკლები საკვები იშოვეს ზამთრის მანძილზე. როდესაც სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ ვმოგზაურობთ, ან ნესტიანი რეგიონიდან მშრალში გადავინაცვლებთ, ვამჩნევთ, როგორ მცირდება ზოგიერთი სახეობა და ბოლოს სულ ქრება, და რადგან კლიმატური პირობების გავლენა ასეთი თვალსაჩინოა, ამ მოვლენას ძალაუნებურად მივაწერთ კლიმატის პირდაპირ მოქმედებას. თუმცა, ეს შესაძლოა მცდარი თვალსაზრისი იყოს: ჩვენ გვავიწყდება, რომ, რაგინდ მრავალრიცხოვანიც აქამდე უნდა იყოს ესა თუ ის სახეობა, ის დროდადრო მნიშვნელოვნად ნადგურდება მტაცებლების ან იმ კონკურენტების მიერ, რომლებიც იმავე ტერიტორიაზე სახლობენ და იმავე საკვებით იკვებებიან. თუკი მტრებსა და კონკურენტებს კლიმატური პირობების ცვლილებით ოდნავი უპირატესობა მაინც მიეცემათ, ისინი რაოდენობრივად ძალიან მოიმატებენ, რაც იმავე ტერიტორიაზე გავრცელებული სხვა სახეობების კლებას გამოიწვევს. როდესაც ჩვენ სამხრეთისაკენ ვმოგზაურობთ და ვამჩნევთ, რომ ესა თუ ის სახეობა რიცხობრივად ძალიან იკლებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთი სახეობის მატების მიზეზი იგივეა, რაც მეორე სახეობის კლებისა. ზუსტად იგივე ხდება, როდესაც ჩრდილოეთისაკენ ვმოგზაურობთ, თუმცა კი ცვლილება ნაკლებად თვალში საცემია, რადგან ჩრდილოეთის მიმართულებით კლებულობს

სახეობათა საერთო რაოდენობა და, ცხადია, კონკურენტ სახეობათა რაოდენობაც. ამიტომ ჩრდილოეთში ან მაღალმთიანეთში უფრო ხშირად გვხვდება ტანდაბალი და მშრალი ინდივიდები, რაც კლიმატის პირდაპირი ზემოქმედებითაა განპირობებული. როდესაც თოვლიან მწვერვალს ან არქტიკის რეგიონს მივაღწევთ ანუ სრულ უდაბნოში შევალთ, აქ არსებობისათვის ბრძოლა მხოლოდ სტიქიასთან მიმდინარეობს.[67]

კლიმატური პირობების სახეობებზე ზემოქმედება ნათელი ხდება ჩვენი ბაღების იმ მცენარეებზე დაკვირვებით, რომლებიც შესანიშნავად იტანენ ჩვენებურ კლიმატს, მაგრამ მაინც ვერ იკიდებენ ფეხს მყარად, იმის გამო, რომ ვერც ადგილობრივ სახეობებს უწევენ კონკურენციას და ვერც ბალახისმჭამელ ცხოველებს აღწევენ თავს.

როდესაც განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობების გამო სახეობის რიცხოვნობა გამოკვეთილად იმატებს, ამას ხშირად მოჰყვება რაიმე ეპიდემია, რაც არსებობისათვის ბრძოლისაგან დამოუკიდებელი ერთ-ერთი შემაკავებელი ფაქტორია მატებისა. თუმცა, ზოგი ეპიდემია სწორედ იმ პარაზიტი ჭიებით არის გამოწვეული, რომლებიც აგრეთვე პირობების გაუმჯობესებისგამო, რომ მათი გავრცელება ცხოველებში საგრძნობლად გაადვილდა, მომრავლდნენ და აი, ვხედავთ თავისებურ ბრძოლას პარაზიტსა და მის მსხვერპლს შორის

მეორე მხრივ, სახეობის გადარჩენისათვის ინდივიდთა დიდი რაოდენობა აუცილებელია ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ასევე დიდია მისი მტრების რაოდენობა. ჩვენს ყანებში დიდი რაოდენობით მარცვლისა და თესლის მოყვანა სწორედ იმიტომ შეგვიძლია, რომ მოსავალი ბევრად აღემატება მარცვლეულის მოყვარული ფრინველების მოთხოვნას. თავის მხრივ, არც ფრინველების რაოდენობამ შეიძლება იმატოს მარცვლის პროპორციულად, რადგანაც ზამთრის განმავლობაში ეს რაოდენობა ყოველთვის მცირდება. ყველამ, ვისაც კი უცდია, კარგად იცის, რა ძნელი საქმეა ბაღში ხორბლის მარცვლების პოვნა, პირადად მე ხშირად ვერც ერთი მარცვალი ვერ მიპოვია. სახეობის გადარჩენისათვის ინდივიდთა დიდი რაოდენობით არსებობის აუცილებლობა, ჩემი აზრით, კარგად ხსნის ზოგიერთ ყურადსაღებ მოვლენას: მაგალითად, ცალკეულ ადგილებში იშვიათ მცენარეთა მაღალ რიცხოვნობას ან ზოგიერთი მცენარის რაოდენობის მკვეთრ ზრდას გავრცელების არეალის განაპირა ზოლში. აქვე დავამატებდი, რომ ხშირად ერთმანეთთან შეჯვარების დადებითი და მონათესავე ჯიშებთან შეჯვარების უარყოფითი გავლენა ალბათ ერთმანეთს აწონასწორებს, მაგრამ ამ სირთულეებით აღსავსე თემას მეტად არ ჩავუღრმავდები.

უამრავი ინფორმაცია არსებობს იმის თაობაზე, რაოდენ რთული და მოულოდნელი წინააღმდეგობებით აღსავსეა ურთიერთობები ორგანულ არსებათა იმ სახეობებს შორის, რომლებსაც არსებობისათვის ბრძოლა ერთსა და იმავე ქვეყანაში უწევთ. აქ მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვან, რომელმაც სიმარტივის მიუხედავად, ჩემი დიდი დაინტერესება გამოიწვია. სტეფორდშირში, ნათესავის მამულებში, სადაც მე საკვლევი სამუშაოების დიდ ნაწილს ვატარებდი, ერთი

მოშიშვლებული და ვერანი მანანას *(Erica)* ბუჩქნარით დაფარული ადგილი იყო, რომელსაც ადამიანის ხელი არასოდეს შეხებია. იქვე რამდენიმე ასობით აკრი მიწის ზუსტად ისეთივე ნაკვეთი იყო შემოღობილი 25 წლის მანძილზე და შოტლანდიური ფიჭვი იქ თავისით მოშენდა. აღსანიშნავია მცენარეთა ცვლილებები იმ ფიჭვნარში. ადამიანს ისეთი შთაბეჭდილება შეექმნებოდა, თითქოს სულ სხვა მიწაზე მოვხვდიო. იმის გარდა, რომ შეიცვალა მცენარეთა რაოდენობა, 12 ისეთმა სახეობამ გაიხარა, რომლებიც ადრე აქ არასოდეს ყოფილა. ამის გარდა ფიჭვების კორომში 6 სახის მწერიჭამია ფრინველი გამოჩნდა, იქ რომ ადრე არასოდეს უნახავთ. ამან კი მწერებზე იქონია გავლენა. მიწის ვერან ნაწილში სრულიად განსხვავებული ორი თუ სამი მწერიჭამია ფრინველი მოფრინდებოდა ხოლმე. ამ მაგალითიდან ნათელი ხდება, რამდენად ძლიერი ზეგავლენის მოხდენა შეუძლია ერთადერთი სახეობის ხესაც კი, თუ მიწის მონაკვეთს შევღობავთ და შიგ საქონელს არ შევუშვებთ. რამდენად მნიშვნელოვანია ტერიტორიის შემოღობვა, იმითაც დავრწმუნდი, რაც ფარნჰემთან ახლოს, სერიში[68] ვიხილე. აქ უამრავი გავერანებული მიწის ნაკვეთია, ხოლო, გორაკებზე, ალაგ-ალაგ შოტლანდიური ფიჭვი ხარობს. ბოლო 10 წლის მანძილზე აქ დიდი ტერიტორიები შემოიღობა და ყველაფერს თავისით მოედო ფიჭვის ხეები, ზოგან ისე მჭიდროდაც, რომ ერთმანეთის ზრდას აბრკოლებდნენ.

როდესაც დავრწმუნდი, რომ ეს ახლად წამოზრდილი ხეები არავის დაურგავს და მართლა თავისთავად მოშენდა, ძალიან გამიკვირდა, რომ იქვე, გვერდით, გავერანებული და შემოუღობავი მიწების დათვალიერებისას, ერთი ფიჭვიც კი ვერსად შევამჩნიე; თუმცა, როდესაც კარგად დავაკვირდი, ჯაგები მივწი-მოვწიე, მრავალი ახალნაყარი ნერგი აღმოვაჩინე, რომელიც საქონელს გადაეთელა. ერთ კვადრატულ იარდ ფართობზე, ერთ-ერთი ძველი ნარგავიდან ასიოდე იარდის მოშორებით, 32 ახლად ამოსული ხე აღმოვაჩინე, და ერთი მათგანის ასაკის მაჩვენებელი რგოლების გადათვლით მივხვდი, რომ იგი 26 წლის მანძილზე ცდილობდა ტანი აეყარა, მაგრამ ვერ შეძლო. ამიტომ, სრულიად ლოგიკურია, რომ შემოღობვისთანავე მიწა ხშირი ფიჭვნარით დაიფარა. მაგრამ, ისიც აღსანიშნავია, ეს ვერანი ადგილი იმდენად მოშიშვლებული იყო, რომ ვერავინ წარმოიდგენდა, საქონელი ასე მიზანდასახულად თუ დაუწყებდა იქ საკვებს ძებნას.

ამგვარად, თვალნათლივ ვიხილეთ, როგორ განსაზღვრა საქონელმა მიწის ნაკვეთზე შოტლანდიური ფიჭვის ყოფნა-არყოფნის საკითხი. სწორედ ამგვარადვე დედამიწის ზოგიერთ ნაწილში მწერები განსაზღვრავენ საქონლის ბედს. ამის ყველაზე საინტერესო მაგალითია პარაგვაი, რადგანაც იქ არც ცხენებს, არც საქონელს და არც ძაღლებს ადრე არასოდეს უარსებია ველური სახით, თუმცა ქვეყნის სამხრეთით და ჩრდილოეთით უამრავი გაველურებული ცხოველია. აზარასა[69] და რენგერის აზრით ეს ფაქტი განპირობებულია პარაგვაიში ერთ-ერთი სახეობის ბუზის არსებობით, რომელიც კვერცხს ამ ცხოველთა ახალშობილი ნაშიერის ჭიპში დებს. კიდევ კარგი, რომ ამ ისედაც მრავალრიცხოვანი ბუზის გამრავლებას, როგორც ჩანს, სხვა პარაზიტი მწერები აფერხებენ. აქედან გამომდინარე, თუ

მწერიჭამია ფრინველთა რაოდენობა პარაგვაიში შემცირდებოდა, მაშინ მოიმატებდა პარაზიტული მწერების რიცხოვნობა და ბუზებისა დაიკლებდა, რაც, თავის მხრივ, ხელს შეუწყობდა ველური პირუტყვისა და ცხენების გავრცელებას, მცენარეთა სამყაროს შეცვლა კი თავის მხრივ მნიშვნელოვნად შეუცვლიდა სახეს იქაურ მცენარეულობას; ეს კი, რა თქმა უნდა, მწერებზეც აისახება, რაც კარგად გამოჩნდა სტაფორდშირის მაგალითზე და ასე შემდეგ, და ასე შემდეგ... თანდათანობით შედეგების უფრო და უფრო რთულ სურათთან გვექნებოდა საქმე. ჩვენ ამ თემაზე საუბარი მწერებზე მონადირე ფრინველებით დავიწყეთ და ამითივე ვასრულებთ, თუმცა ბუნებაში ყველაფერი ასე მარტივად როდი ხდება. არსებობისათვის ბრძოლა განსხვავებული შედეგებით მთავრდება ხოლმე, მაგრამ, საბოლოოდ, ძალები ისე კარგად წონასწორდება, რომ ბუნების სახე უცვლელი რჩება დიდი ხნის მანძილზე, თუმცა ცხადია, სულ მცირე, თუნდაც უმნიშვნელო უპირატესობის გამო ერთი სახეობა იმარჯვებს მეორეზე, და მიუხედავად ჩვენი ერთგვარი უცოდინრობისა და უამრავი დაუდასტურებელი ვარაუდისა, მაინც გაგვიკვირდება ხოლმე, როცა შევიტყობთ, რომ ესა თუ ის სახეობა გაქრა. მიზეზს რომ ვერ ვპოულობთ, დედამიწის ზედაპირზე ცოცხალ არსებათა განადგურებას ან კატაკლიზმებს მივაწერთ ან სიცოცხლის ფორმების არსებობის ხანგრძლივობაზე კანონებს შევთხზავთ ხოლმე!

ცდუნებას ვერ გავუძელი, რომ არ მეჩვენებინა, ერთმანეთისაგან სრულიად დაშორებული მცენარეები და ცხოველები როგორ არიან დაკავშირებულნი რთული ურთიერთობების მთელი ქსელით. ჩემს ბაღში ეგზოტიკურ მცენარე *Lobelia fulgens*-ს (მაჩიტასებრთა ოჯახის წარმომადგენელი) არასოდეს ამტვერიანებენ მწერები, და ამის გამო მისი აგებულების თავისებურებიდან გამომდინარე, ის თესლს არ იკეთებს. ჩვენებური ორქიდეების უმრავლესობისათვის აუცილებელია მწერების სტუმრობა, რათა მოხდეს მათი დამტვერვა და განაყოფიერება. ასევე, უნდა ითქვას, რომ იის, *Viola tricolor*-ის განაყოფიერება ველური ფუტკრის დამსახურებაა, რადგან სხვა მწერები ამ ყვავილს არ სტუმრობენ. ჩემს მიერ ჩატარებული ექსპერიმენტების შედეგად აღმოჩნდა, რომ ბაზების სტუმრობა აუცილებელი თუ არა, გარკვეულწილად სასარგებლო ნამდვილად არის ჩვენი სამყურასათვის. წითელ სამყურას *(Trifolium pratense)* მხოლოდ ველური ბაზი სტუმრობს ხოლმე, რადგან სხვა ფუტკრები ვერ სწვდებიან მის ნექტარს. ამიტომ სრულიად დარწმუნებული ვარ, რომ თუ ინგლისის მთელ ტერიტორიაზე ამ ბაზის მთელი მოდგმა გადაშენდება, წითელი სამყურა და იასამფერა დიდი იშვიათობა გახდება ან საერთოდ გაქრება. თავის მხრივ, ბაზის არსებობა მნიშვნელოვნად განპირობებულია მინდვრის თაგვების რიცხოვნობით – ისინი მათ ფიჭასა და ბუდეებს ანადგურებენ. პოლკოვნიკი ნიუმენი, რომელიც დიდი ხნის მანძილზე შეისწავლიდა ბაზს, თვლის, რომ მათი „ორი მესამედი სწორედ ასე განადგურდა“. მინდვრის თაგვების რაოდენობა კი დიდად არის დამოკიდებული კატების რაოდენობაზე. ბატონი ნიუმანის თქმით, „სოფლებისა და დაბების სიახლოვეს გაცილებით მეტი მინახავს ველური ფუტკრის ფიჭები, რასაც იმით ვხსნი, რომ იქ ბევრი კატაა“.

აქედან გამომდინარე, უკვე სარწმუნოდ მოგვეჩვენება ის ფაქტი, რომ ამა თუ იმ რეგიონში კატების არსებობა, ჯერ თაგვისა და შემდეგ უკვე ფუტკრის ზემოქმედებით, პირდაპირ განაპირობებს აღნიშნულ რეგიონში ზოგიერთი ყვავილისა თუ მცენარის სიმრავლეს.

სახეობებზე დიდ გავლენას ახდენს ის დაბრკოლებები, რომლებიც სიცოცხლის ამა თუ იმ ეტაპზე ან წელიწადის სხვადასხვა დროს იჩენს ხოლმე თავს. ზოგიერთი მათგანი უფრო ძლიერია, მაგრამ თითოეულს თავისი წვლილი შეაქვს ამა თუ იმ სახეობის ან მათი საშუალო რაოდენობის განსაზღვრაში. ზოგ შემთხვევაში ისეც ხდება, რომ სხვადასხვა რეგიონში ერთსა და იმავე სახეობაზე სრულიად განსხვავებული დაბრკოლებები ახდენს ზემოქმედებას. როდესაც სანაპიროზე ამოსულ მცენარეებსა და ბუჩქებს ვხედავთ, ამ ამბავს შემთხვევითობას მივაწერთ ხოლმე. მაგრამ, რომ იცოდეთ, რა მცდარია ამგვარი შეხედულება! ალბათ ყველას სმენია, რომ ამერიკული ტყის გაჩეხვის შემდეგ მის ადგილზე ძალიან განსხვავებული მცენარეები აღმოცენდებიან ხოლმე. ისიც შემჩნეულია, რომ ძველ ინდიელთა ნანგრევებზე, სამხრეთ შტატებში, მცენარეთა იგივე სახეობები ხარობს, რომლებიც ახლომდებარე ხელუხლებელ ტყეებში იზრდება. ალბათ, რა ბრძოლა მიმდინარეობდა საუკუნეების მანძილზე სხვადასხვა სახეობის ხეებს, ასევე თავად მწერებს ან მწერებსა და ლოკოკინებს, ასევე მტაცებლებსა და ფრინველებს თუ მტაცებელ ცხოველებს შორის. თითოეული მათგანი ცდილობს გამრავლდეს და თავი გამოკვებოს ხეებითა თუ მათი თესლით ან იმ მცენარეებით, რომლებიც ხელს უშლიან ხეების ზრდას! ააგდეთ ჰაერში ერთი მუჭა ბუმბული და თითოეული მათგანის დედამიწაზე დაცემა შეიძლება კონკრეტული კანონებით აიხსნას, მაგრამ რა მარტივი ჩანს ეს პრობლემა იმ უთვალავი მცენარის თუ ცხოველის საქციელთან შედარებით, რომლებმაც საუკუნეების მანძილზე თავად განსაზღვრეს ძველ ინდიელთა ნანგრევებზე რა სახეობის ხეები და რა თანაფარდობით უნდა ამოსულიყო! ერთი ორგანული ქმნილების მეორეზე დამოკიდებულება, მაგალითად, პარაზიტისა მის მსხვერპლზე, ორგანულ საფეხურებზე ერთმანეთისაგან მეტად შორს მდგომ არსებებს შორის ყალიბდება. ეს ეხება იმ სახეობებს, რომლებიც, შეიძლება ითქვას, ერთმანეთს ებრძვიან გადარჩენისათვის, როგორც, მაგალითად, კალიები და მსხვილფეხა საქონელი. მაგრამ ყველაზე გააფთრებული ბრძოლა ერთი სახეობის წარმომადგენელ ინდივიდებს შორის იმართება, რადგან ისინი ერთ რეგიონში ბინადრობენ, ერთნაირ საკვებს საჭიროებენ და ერთი და იმავე პრობლემის წინაშე აღმოჩნდებიან ხოლმე. ასევე ცხარე ბრძოლა იმართება ერთი და იმავე სახეობის სხვადასხვა ნაირსახეობებს შორის, სადაც გამარჯვებული მალევე გამოვლინდება. ასე, მაგალითად, თუ ერთად დათესილი რამდენიმე ნაირსახეობის ხორბლიდან მიღებულ შერეულ თესლს ხელახლა დავთესავთ, ის ნაირსახეობები, რომლებიც ყველაზე უკეთ ეგუებიან მოცემულ კლიმატურ პირობებსა და ნიადაგს, ან ყველაზე მეტად გამოავლენენ გამრავლების უნარს, სხვა ნაირსახეობებს დაჯაბნიან, უამრავ თესლს გამოიტანენ და მალე მთელს სივრცეს მოედებიან. ისეთი ახლოს მდგომი ნაირსახეობების შესანარჩუნებლადაც კი, რო-

გორიცაა, მაგალითად, სხვადასხვა შეფერილობის მქონე სურნელოვანი ბარდის ფორმები, ისინი ყოველ წელს ცალ-ცალკე უნდა ავიღოთ და შემდეგ თესლი საჭირო პროპორციით შევურიოთ ერთმანეთს, წინააღმდეგ შემთხვევაში უფრო სუსტი ჯიშები ნელ-ნელა შემცირდება და ბოლოს სულ გაუჩინარდება. იგივე შეიძლება ითქვას ცხვრის ჯიშებზეც. ითვლება, რომ განსხვავებული ჯიშის მთის ცხვარი არ შეიძლება ერთ ფარაში ვამყოფოთ, რადგან ზოგიერთი ჯიში დანარჩენ ცხვარს ბალახის ძოვას არ ანებებს და აშიმშილებს. იგივე შედეგი შეიძლება მივიღოთ, თუ სამკურნალო ნაირსახეობებს ერთად გავაჩერებთ. ამიტომ დიდ ყურადღებას აქცევენ იმ საკითხს, ეყოფა თუ არა შინაურ ცხოველებსა და მცენარეებს ძალა, ჩვევები და სხვა რესურსები იმისათვის, რომ ათასობით თაობის მანძილზე ერთნაირი პროპორციით გააგრძელონ არსებობა, თუ მათ ველურ ბუნებაში მყოფი არსებების მსგავსად მოუხდებოდათ ბრძოლა გადარჩენისათვის, თუკი მათ თესლსა და ნაშიერთ ყოველწლიურად არ შეარჩევდნენ.

რამდენადაც ერთი და იმავე გვარის სახეობებს უმეტესწილად ჩვევები, აღნაგობა და აგებულებაც კი ერთგვარი აქვს, მათ შორის გადარჩენისათვის ბრძოლა ბევრად უფრო დაუნდობელი იქნება, ვიდრე განსხვავებული გვარების სახეობებს შორის. ვიცით, რომ შეერთებული შტატების ზოგიერთ ტერიტორიაზე მერცხლის ერთი სახეობის მატებამ მეორე სახეობის კლება გამოიწვია, ხოლო ჩხართვის გამრავლებას მგალობელი შაშვის შემცირება მოჰყვა შედეგად. ხშირად გვსმენია, რომ განსხვავებულ კლიმატურ პირობებში ვირთხის ერთი სახეობა მეორეს ცვლის. სანამ რუსეთში აზიური ტარაკანი მოიკიდებდა ფეხს, იქ მისი თანამოძმე სახეობა იყო გავრცელებული. ზუსტად ასევე, ველური მდოგვის ერთი სახეობა მეორეს გადააჯიშებს ხოლმე და ა. შ. მიუხედავად ზემოთ მოყვანილი მაგალითებისა, თვალნათლივ მაინც არ ჩანს, რატომ უნდა იყოს ბრძოლა ასეთი დაუნდობელი ერთმანეთის მონათესავე ფორმებს შორის, და, ალბათ, ერთ შემთხვევაშიც ვერ ვიტყვით დაზუსტებით, რატომ მიენიჭა უპირატესობა რომელიმე სახეობას სხვასთან შედარებით.

ზემოაღნიშნული შენიშვნებიდან ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ლოგიკური დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ, სახელდობრ ის, რომ ყველა არსების სამყოფელი და გავრცელება მნიშვნელოვანწილად, თუმც კი ზოგჯერ ფარულად, უკავშირდება იმ ორგანული არსებების სამყოფელს და გავრცელებას, რომლებთანაც იგი საკვებისა და საცხოვრებელი ადგილის დამკვიდრებისათვის ბრძოლაში ებმება ან გაურბის მას, ან თავად ნადირობს მათზე. ამაზე მეტყველებს ვეფხვის კბილებისა და ბრჭყალების აგებულების შედარება იმ პარაზიტის ფეხებისა და კლანჭების აგებულებასთან, რომელიც ვეფხვის ბეწვს ებღაუჭება. ბაბუაწვერას ლამაზი ბუსუსებით დაფარული თესლი და წყლის ხოჭოს გაბრტყელებული და არშიამოვლებული ფეხები ადამიანს, პირველი შეხედვით, ჰაერისა და წყლის სტიქიებით განპირობებული ჰგონია, მაგრამ ბუსუსებიანი თესლის უპირატესობა აშკარაა მცენარეებით ისედაც გადაჭედილ მიწაზე, რადგან იგი ხელს უწყობს თესლის მიმოფანტვასა და მიწის თავისუფალ ადგილზე დაცემას. წყლის ხოჭოს

შემთხვევაში კი, ფეხების აგებულება მას ყვინთვის პროცესში წყლის სხვა მწერებთან ნადავლის მოპოვებისათვის გამართულ ბრძოლაში ეხმარება. ზოგიერთი მცენარის თესლში საკვები ნივთიერების სიჭარბე თითქოს სხვა მცენარეებს არაფრით უკავშირდება, მაგრამ სინამდვილეში ამგვარი თესლის მქონე მცენარე (ბარდა, ლობიო) მაღალ ბალახშიც რომ დავთესოთ, მის თესლში არსებული საკვები ხელს შეუწყობს ამ მცენარის ამოსვლას და მის გარშემო არსებული ძლიერი მცენარეების დათრგუნვას. დააკვირდით მცენარეს მისი გავრცელების შუაგულში – რატომაა, რომ აქ მისი რიცხოვნობა ორჯერ ან ოთხჯერ მეტია, ვიდრე არეალის[70] განაპირა უბანზე? მას ხომ ცოტა უფრო მეტი სიცხის ან სიცივის, სიმშრალის ან სინესტის გაძლება თავისუფლად შეუძლია, რადგან მისი გავრცელების კიდეზე ბევრად უფრო თბილა ან ცივა, მეტი ნესტი ან სიმშრალეა? ამ შემთხვევაში ნათლად ჩანს, რომ თუ მცენარის უფრო სწრაფად გამრავლება გვსურს, მას თავის კონკურენტებთან შედარებით ხელსაყრელი გარემო უნდა შევუქმნათ ან ის ცხოველები მოვაშოროთ, რომლებიც მას საკვებად იყენებენ. გავრცელების კიდეზე აუცილებლად შეიცვლება მათი აგებულება კლიმატური პირობების გათვალისწინებით, რაც ძალიან დიდი უპირატესობაა მცენარისათვის. აქ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ მცირეა იმ მცენარეთა და ცხოველთა რიცხვი, რომლებზეც, მათი ძალიან ვრცელ ტერიტორიებზე გავრცელების გამო, მხოლოდ მკაცრი კლიმატური პირობები იმოქმედებდა. დიდ როლს თამაშობს კონკურენციაც, რომელიც მხოლოდ არქტიკულ ზონებში და უდაბნოს საზღვართან წყდება. მიწა შეიძლება იყოს უკიდურესად მშრალი და ცივი, მაგრამ ბრძოლა უფრო თბილი და ნოტიო ადგილის მოსაპოვებლად იმართება როგორც ერთი და იმავე, ისევე სხვადასხვა სახეობის ინდივიდებს შორის. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ როდესაც მცენარეს ან ცხოველს უცხო ქვეყანაში გადაიყვანენ და ახალ კონკურენტებს შორის განათავსებენ, თუნდაც ზუსტად იმავე კლიმატურ გარემოში, მისი სასიცოცხლო პირობები მაინც არსებითად იცვლება და თუ გვინდა, რომ ეს უცხო სახეობა სწრაფად გამრავლდეს, მას იმაზე უფრო ხელსაყრელი პირობები უნდა შევუქმნათ კონკურენტებთან შედარებით, ვიდრე სამშობლოში ჰქონდა.

წარმოსახვაში მეტად ადვილია ხელსაყრელი პირობების შექმნა, მაგრამ არც ერთ შემთხვევაში ზუსტად არ ვიცით, რა უნდა ვიღონოთ. ეს კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს ორგანულ არსებათა ურთიერთმიმართების შესახებ. ჩვენი ცოდნის ზედაპირულობაში ერთადერთი, რაც შეგვიძლია გავაკეთოთ არის ის, რომ ყოველთვის გვახსოვდეს – ყველა ორგანული არსება ისწრაფვის გამრავლებისაკენ, და თითოეულ მათგანს, წელიწადის რომელიმე დროს ან ცხოვრების ამა თუ იმ ეტაპზე აუცილებლად მოუწევს არსებობისათვის ბრძოლა და განადგურებისაგან თავის დაღწევა. როდესაც ამ ბრძოლაზე დავფიქრდებით, თავი იმით უნდა დავიმშვიდოთ, რომ ბუნებაში ბრძოლა უსასრულოდ არ გრძელდება, დამარცხებული მაშინვე კვდება, საბოლოოდ, მხოლოდ ყველაზე ძლიერები, ჯანმრთელები და ბედნიერები გადარჩებიან და გამრავლდებიან.

თავი IV

ბუნებრივი გადარჩევა ანუ ყველაზე უკეთ შეგუებულთა გადარჩენა

ბუნებრივი გადარჩევის უპირატესობა ადამიანის მიერ განხორციელებულ გადარჩევასთან შედარებით; მისი გავლენა ყველაზე უმნიშვნელო თვისებებზე; მისი გავლენა ყველა ასაკისა და ორივე სქესის ინდივიდებზე; სქესობრივი გადარჩევა; ერთი სახეობის ინდივიდებს შორის ერთმანეთთან შეჯვარების ზოგადი ხასიათის შესახებ; ბუნებრივი გადარჩევისთვის ხელსაყრელი და არახელსაყრელი ფაქტორები, კერძოდ, შეჯვარება, იზოლაცია, ინდივიდთა რიცხოვნობა; ნელი მოქმედება; ბუნებრივი გადარჩევით გამოწვეული გადაშენება; შეზღუდული ტერიტორიების ბინადართა მრავალფეროვნებასა და ნატურალიზაციასთან დაკავშირებული ნიშნების განსხვავება – დივერგენცია; ბუნებრივი გადარჩევის მოქმედება საერთო მშობლების შთამომავლობაზე ნიშნების დივერგენციისა და გადაშენების მეშვეობით; ყველა ორგანული არსების დაჯგუფების ახსნა; ორგანიზაციის გართულება; უმდაბლესი ფორმების შენარჩუნება; ნიშნების კონვერგენცია; სახეობების რიცხოვნობის შეუზღუდავი ზრდა; მოკლე მიმოხილვა.

როგორ განხორციელდება წინა თავში მოკლედ განხილული ბრძოლა არსებობისათვის ცვალებადობის თვალსაზრისით? მიესადაგება თუ არა ბუნებას გადარჩევის პრინციპი, რომელიც ასე ძლიერია ადამიანის ხელში? მალე დავრწმუნდებით, რომ ეს სწორედ ასეა. თუ შინაური ცხოველები, ფრინველები და მცენარეები ერთმანეთისაგან ამდენად განსხვავდება, წარმოიდგინეთ, რა მრავალფეროვნება სუფევს ბუნებრივ პირობებში, თანაც, რა მნიშვნელოვან როლს თამაშობს მემკვიდრეობითობის უნარი. შინაურ პირობებში ორგანიზაციის პროცესი ერთგვარად დრეკადი, პლასტიკური ხდება. არც ის უნდა დავივიწყოთ, რამდენად რთულია ურთიერთკავშირები ორგანულ არსებებს შორის და ასევე მათი დამოკიდებულება გარემოს ფიზიკურ პირობებთან. მოსალოდნელია თუ არა, რომ თუკი ადამიანისთვის ამდენად სასარგებლო ნაირსახეობები წარმოიქმნა, ათასობით თაობის შემდეგ შესაძლებელია ორგანიზმების აგებულების ისეთი ცვლილებები განვითარდეს, რომლებიც თითოეულ ორგანულ არსებას გამოადგება არსებობისათვის ბრძოლაში? და თუ ეს მართლაც ასე მოხდება, განა შეიძლება ეჭვი შეგვეპაროს, რომ ინდივიდებს, რომლებსაც თუნდაც ყველაზე უმნიშვნელო უპირატესობა აქვთ სხვა ინდივიდებთან შედარებით, საუკეთესო პირობები შეექმნებათ გადარჩენისათვის? მეორე მხრივ კი შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ნებისმიერი ნაირსახეობა სასიცოცხლო საშუალებათა მცირედი უკმარისობის შეთხვევაშიც კი ულმობლად განადგურდება. სწორედ უპირატესობის მქონე სახეობათა გადარჩენასა და შედარებით სუსტ ნაირსახეობათა განადგურებას ვუწოდებ ბუნებრივ გადარჩევას. ცვლილებებზე, რომლებიც არც საზიანოა და არც სასარგებლო, ბუნებრივი გადარჩევა არ მოქმედებს; ეს ცვლილებები, როგორც ამას პოლიმორფულ[71] სახეობებში ვხედავთ, გაწონასწორებულია. ბუნებრივი გადარჩევის პროცესი ჩვენთვის უფრო ნათელი გახდება ისეთი ქვეყნის მაგალითზე,

სადაც კლიმატური პირობები ინტენსიურად იცვლება. ასეთ ქვეყანაში ბინადარი სახეობების თანაფარდობა იცვლება და ზოგიერთი მათგანი შეიძლება მთლიანად გადაშენდეს. რადგანაც სახეობები ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია, ისიც შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ რომელიმე სახეობის რაოდენობის ფარდობითი ცვლილება, კლიმატური პირობების ცვლილების მიუხედავად, აუცილებლად იმოქმედებს სხვა სახეობებზეც. თუ ქვეყნის საზღვრები ღიაა (ანუ, ქვეყანა კონტინენტზეა განლაგებული და არა კუნძულზე), სხვა სახეობებიც დაიწყებენ შემოსვლას და ესეც თავისებურად აისახება ამ ქვეყნის მობინადრეებზე; გავიხსენოთ, რამხელა ცვლილება მოახდინა ერთი სახეობის ხის ან ერთი სახეობის ძუძუმწოვრის შესახლებამ! კუნძულებზე ან სხვა გეოგრაფიული ბარიერის გამო ძნელად შესაღწევ ქვეყანაში, ბუნებაში დარჩება გამოთავისუფლებული ადგილები, რომლებიც შეიძლება შეივსოს, თუ ადგილობრივი ბინადარნი ცვლილებას განიცდიან, მაშინ, როცა დაუბრკოლებელი იმიგრაციის შემთხვევაში, გამოთავისუფლებულ ადგილებს უცხო ფორმები დაიკავებდნენ. ამიტომ, საუკუნეების მანძილზე შემთხვევით გამოვლენილი ნებისმიერი უმნიშვნელო ცვლილებაც კი, რომლის მეშვეობითაც ამა თუ იმ სახეობის წარმომადგენლები უკეთესად შეეგუებიან შეცვლილ გარემო პირობებს, აუცილებლად დამკვიდრდება და, აქედან გამომდინარე, ბუნებრივ გადარჩევას სასარგებლო მოქმედებისათვის ასპარეზი გაეხსნება.

ჩვენ საკმარისი მიზეზი გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ გამრავლების სისტემაზე ზემოქმედების მეშვეობით სასიცოცხლო პირობების შეცვლა იწვევს და აძლიერებს ცვალებადობას. აღწერილ შემთხვევაში, სასიცოცხლო პირობების ცვლილება აუცილებლად აისახებოდა ბუნებრივ გადარჩევაზე და, აქედან გამომდინარე, უფრო შეგუებულ ნაირსახეობებს მიეცემოდა გამრავლების საშუალება; სხვანაირად ბუნებრივ გადარჩევას შედეგი არ ექნებოდა. მაგრამ არც იმის თქმა შეიძლება, რომ უკიდურესი ცვალებადობა ბუნებრივი გადარჩევის აუცილებელი პირობაა. ადამიანს ნამდვილად შესწევს ძალა, უდიდეს შედეგებს მიაღწიოს მისთვის სასარგებლო ცვლილებათა დაგროვებით. ასევეა ბუნებაც, თუმცა იგი გაცილებით ადვილად აღწევს სასურველ შედეგს, რადგან მის განკარგულებაში შეუდარებლად დიდი დროა. მე ვფიქრობ, რომ ბუნებრივი გადარჩევისათვის ხელსაყრელი პირობების შესაქმნელად და ახალი, სახეცვლილი ფორმებისათვის ადგილის გასათავისუფლებლად აუცილებლად უნდა მოხდეს დიდი ცვლილებები გარემოს ფიზიკურ პირობებში, მაგალითად, შეიცვალოს კლიმატი ან არსებობდეს განსაკუთრებული იზოლაცია იმიგრაციის შესაჩერებლად. მართლაც, იმის გამო, რომ ყოველი ქვეყნის ბინადარნი ებრძვიან ერთმანეთს გადარჩენისათვის და მათი ძალები კარგადაა გაწონასწორებული, ერთი სახეობის ხასიათსა თუ ქცევაში წარმოჩენილი უმნიშვნელო სხვაობაც კი მას სხვებთან შედარებით უპირატესობას ანიჭებს. რაც უფრო დიდი იქნება ამ სახეობის ცვლილება, მით უფრო გაიზრდება მისი უპირატესობა. ვერც ერთ ქვეყანას ვერ დავასახელებ, რომლის ყველა ადგილობრივი ბინადარი ისე სრულყოფილად იყოს შეწყობილი ერთმანეთთან და ასევე ფიზიკურ პირობებთან, რომ მათი კიდევ უფრო გაუმჯობესება და დახვეწა

არ შეიძლებოდეს; ეს იქიდან ჩანს, რომ ყველა ქვეყანაში ადგილობრივ სახეობებს ძალიან ადვილად ჩაგრავენ შემოსულები. ყოფილა შემთხვევა, როცა ზოგიერთ ინვაზიურ სახეობას შესაძლებლობა ექმნებოდა მთლიანად დაეპყრო მასპინძელი ქვეყანა. იმ ფაქტიდან, რომ „უცხოელები“ ჯობნიდნენ ზოგიერთ ადგილობრივ სახეობას, შეგვიძლია დავასკვნათ – ადგილობრივებიც შეიძლება შეიცვალონ ისე, რომ მეტი წინააღმდეგობა გაუწიონ მეტოქეებს.

რადგან ადამიანს შესწევს ძალა და კიდევაც მოახერხა მრავალი რამ შეეცვალა და შესანიშნავი შედეგები მიიღო მეთოდური თუ შეუგნებელი გადარჩევის საშუალებებით, რატომ არ შეუძლია ბუნებას იგივე გააკეთოს? ადამიანი დიდ ყურადღებას მხოლოდ გარეგნულ მხარეს აქცევს, ბუნებისათვის კი გარეგნული ნიშნები მნიშვნელოვანია მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ისინი შეიძლება სასარგებლო იყოს ცოცხალი არსებისათვის. ბუნება თითოეულ შინაგან ორგანოზე მოქმედებს, აგებულების თითოეულ დეტალზე, და სიცოცხლის მთელ მექანიკაზე. ადამიანი მხოლოდ საკუთარი ინტერესებისათვის ახდენს გადარჩევას, ბუნება კი – თვით იმ სახეობისათვის, რომელსაც ცვლის. იგი თითოეულ გადარჩეულ ნიშან-თვისებას დიდი გულმოდგინებით აწრთობს და შემდეგ მისთვის ხელსაყრელ სასიცოცხლო პირობებში ათავსებს. ადამიანი კი სხვადასხვა კლიმატის შვილებს ერთ ქვეყანაში უყრის თავს; შერჩეულ ფორმებს ერთნაირად – გრძელ და მოკლენისკარტა მტრედს ერთი საკვებით კვებავს, ის არ ეპყრობა განსხვავებულად გრძელი ზურგისა და გრძელი ფეხების მქონე მსხვილფეხა საქონელს; გრძელ და მოკლემატყლიან ცხვარს ერთსა და იმავე კლიმატურ პირობებში ამყოფებს. იგი არ ზრუნავს, რომ უძლიერეს მამრებს ერგოთ მდედრები და არც დაუნდობლად ანადგურებს არასრულფასოვან ცხოველებს, მთელი გულისყურით იცავს ყველას მრავალი წლის მანძილზე. ის ხშირად იწყებს მომახინჯო ფორმების გადარჩევას ან ისეთი ფორმების შერჩევას, რომელიც ან თვალში ხვდება, ან კიდევ თვლის, რომ განსხვავებულიო ნიშანი მისთვის ძალიან ხელსაყრელია. ბუნებაში კი ორგანიზმის ნიშნების ოდნავი სხვაობაც საკმარისია, რომ პროპორციულად აგებული ნაირსახეობები არსებობისთვის ბრძოლაში აქტიურად ჩაებან და თავი დაიმკვიდრონ. რა სულწასულია ადამიანი და რაოდენ დიდია მისი ძალისხმევა დრო კი რა ცოტა აქვს! ხოდა, აქედან გამომდინარე, რამდენად უსუსურია მის მიერ მიღწეული შედეგები იმ შედეგებთან შედარებით, რომელიც დედა ბუნებამ გეოლოგიური ეპოქების მანძილზე მიიღო! განა შეიძლება ეჭვი შევიტანოთ იმაში, რომ ბუნებაში განხორციელებული გადარჩევა ბევრად უფრო „სრულყოფილია“ თავისი შედეგით, ვიდრე ხელოვნური, რომ ბუნების მიერ შერჩეული ფორმები გაცილებით უკეთესად ეგუებიან სიცოცხლის რთულ პირობებს, და გაცილებით უფრო დახვეწილ ნიშნებს ატარებენ?! იმის თქმაც კი შეიძლება, რომ ბუნებრივი გადარჩევა ყოველდღიურად, ყოველ საათს „აკვირდება“ და „ამოწმებს“ ყოველგვარ ცვლილებას დედამიწის ზურგზე, მისი ყურადღების მიღმა არ რჩება ყველაზე უმნიშვნელო ცვლილებაც კი, იმავდროულად, რაკი უკუაგდებს უარყოფით თვისებებს, დადებითს ინარჩუნებს და ამრავლებს. როგორც კი შესაძლებლობა

მიეცემა, ასევე შეუმჩნევლად მუშაობს იგი ორგანულ არსებათა გაუმჯობესებაზე სიცოცხლის როგორც ორგანული, ისე არაორგანული პირობების გათვალისწინებით. ბუნებრივია, ჩვენ ამ ნელი პროგრესის მიმდინარეობას ვერ ვგრძნობთ და მხოლოდ დროის ხანგრძლივი მონაკვეთის შემდეგ აღმოვაჩენთ, რომ სიცოცხლის ესა თუ ის ახალი ფორმა სრულიად განსხვავებულია ძველისაგან.

ბუნებრივი გადარჩევის მიზანი მხოლოდ ამა თუ იმ ფორმის გაუმჯობესებაა. ამიტომ, ერთი შეხედვით უმნიშვნელო ნიშან-თვისებებიც კი ცვლილებებს ექვემდებარება. რადგან ფოთლის მჭამელი მწერების შეფერილობა მწვანეა, ხოლო ხის კანის მჭამელებისა – მოჭრელო რუხი, ალპური გნოლი ზამთარში თეთრია, წითელი კაკაბი – მანანასფერი, ჭაობებში მობინადრე გნოლი კი – ყავისფერი, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს შეფერილობა შემთხვევითი კი არ არის, არამედ გამიზნულია საფრთხისაგან მათ უკეთ დასაცავად. როჭო, თუ იგი არ დაიღუპა ზრდასრულობის მიღწევამდე, სწრაფად მრავლდება, თუმცა მას მტაცებელი ფრინველები ემტერებიან. ქორს მსხვერპლის ადგილსამყოფელს თვალი კარნახობს, მას მზერა იმდენად გაწაფული აქვს, რომ ევროპის ზოგიერთ ნაწილში მოსახლეობას არ ურჩევენ თეთრი მტრედები იყოლიოს, რადგან ისინი ყველაზე ადვილად ექცევიან ქორის მხედველობის არეში. აქედან გამომდინარე, ეჭვს აღარ იწვევს ის ფაქტი, რომ შეფერილობას დიდი მნიშვნელობა აქვს და ბუნებრივი გადარჩევა მას ძალიან ეფექტურად აუმჯობესებს ხოლმე, როგორც, მაგალითად, გნოლის შემთხვევაში. თუკი სახეობამ ერთხელ მიიღო ხელსაყრელი შეფერილობა, გადარჩევა მის შენარჩუნებას შეუწყობს ხელს. არ უნდა დავაკნინოთ გამორჩეული შეფერილობის მქონე ცხოველის მიზანმიმართული განადგურების მნიშვნელობა ფერის სიწმინდის შენარჩუნებისათვის: გავიხსენოთ, რამდენად მნიშვნელოვანია თეთრი ცხვრის ფარაში გარეული შავი ბატკნების განადგურება. ბოტანიკოსები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ხილის ბუსუსებსა და მისი გულის შეფერილობას, მაგრამ შესანიშნავი მებაღე დაუნინგი[72] აცხადებს, რომ აშშ-ში ფოთოლჭამია ხოჭო უფრო მეტად გლუვკანიან ხილს ანადგურებს, ვიდრე ბუსუსებიანს: შავი ქლიავი უფრო ხშირად ავადდება, ვიდრე ყვითელი; ზოგი დაავადება ყვითელგულიან ატამს უფრო ეტანება, ვიდრე ფერადგულიანს. თუ ეს მცირე სხვაობაც კი დიდ როლს თამაშობს ამ ნაირსახეობების შენარჩუნებაში, უეჭველია, რომ ბუნებაში, სადაც ხეებს არა მარტო სხვა ხეებთან უწევთ ბრძოლა, არამედ უამრავ მავნებელთანაც, ამგვარი სხვაობა აუცილებლად განსაზღვრავს, რომელი სახეობა გაიმარჯვებს.

როდესაც სახეობათა შორის არსებულ სხვაობებს შევისწავლით, რომლებიც ჩვენი უცოდინრობის გამო სრულიად უმნიშვნელო გვეჩვენება, არავითარ შემთხვევაში არ უნდა დაგვავიწყდეს კლიმატი, საკვები და ა. შ., რომლებიც ასევე შეიძლება უმნიშვნელო, მაგრამ პირდაპირ ზეგავლენას ახდენენ სახეობებზე. აგრეთვე მნიშვნელოვანია, რომ როდესაც კორელაციის ჯერ კიდევ უცნობი კანონების მოქმედების გამო, ჩნდება გარკვეული ცვლილებები და ეს ცვლილებები გროვდება ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად, რაც ზოგჯერ სრულიად მოულოდ-

ნელ ცვლილებას იწვევს.[73] იმასაც ვხედავთ, რომ შინაურ ჯიშებში ამა თუ იმ ასაკში გამოვლენილი რომელიმე ვარიაცია მის ნაშიერშიც უმეტესწილად სწორედ ამ ასაკში ჩნდება – ამის თქმა შეგვიძლია საკვები თუ სასოფლო-სამეურნეო მცენარეების თესლზე, ჭუპრისა და მუხლუხოს სტადიაში – აბრეშუმის ჭიის ნაირსახეობაზე, შინაური ფრინველების კვერცხებზე, წიწილების ღინღლის შეფერილობაზე, ცხვრისა და მსხვილფეხა პირუტყვის რქებზე; ასევეა ველურ ბუნებაშიც, როდესაც ბუნებრივი გადარჩევა ახდენს ორგანულ არსებათა ცვლილებას ნებისმიერ ასაკში და სასარგებლო ცვლილებათა დაგროვების გზით მათ შთამომავლებს ეს ცვლილებები იმავე ასაკში გადაეცემათ. თუ ბამბის მთესველს შეუძლია, გადარჩევის გზით გაზარდოს და გააუმჯობესოს ბამბის ფთილა, განა ბუნებრივ გადარჩევას არ შეუძლია ხელი შეუწყოს ქარის მიერ თესლის მიმოფანტვას, თუ ეს მცენარისათვის სასარგებლო იქნება? ბუნებრივ გადარჩევას შესწევს ძალა შეცვალოს მწერის ლარვა მრავალგვარი გარემო პირობების შესაბამისად, რომლებიც შეიძლება სრულიად განსხვავდებოდეს იმ პირობებისაგან, რომლებიც ზრდასრულ მწერზე ზემოქმედებენ. ასეთი ცვლილება კი, კორელაციის კანონებიდან გამომდინარე, უეჭველად იმოქმედებს ზრდასრული მწერის აგებულებაზეც. სრულიად შესაძლებელია, რომ იმ მწერების აგებულება, რომლებიც სულ რამდენიმე საათი ცოცხლობენ და არასოდეს იკვებებიან, მათი მატლის სტრუქტურაში მომხდარი თანმიმდევრული ცვლილებების შედეგიც იყოს. აქედან გამომდინარე, აღინიშნება პირუკუ პროცესიც ანუ მოზრდილი მწერის ცვლილება უმეტესწილად ლარვაზეც აისახება, თუმცა, ნებისმიერ შემთხვევაში, ბუნებრივმა გადარჩევამ ამ ცვლილებების უვნებლობა უნდა უზრუნველყოს, სხვანაირად შეიძლება სახეობა გადაშენდეს.

ბუნებრივი გადარჩევა ნაშიერის აგებულებაში შეტანილ ცვლილებებს მშობელს უსადაგებს, მშობლის ცვლილებებს კი – ნაშიერს. შინაურ ცხოველებში გადარჩევას ადამიანისთვის ხელსაყრელი ცვლილებები შეაქვს, მაგრამ ერთადერთი, რისი განსაზღვრაც ბუნებრივ გადარჩევას არ შეუძლია, არის ის, რომ ერთი სახეობის სტრუქტურის შეცვლით მას სხვა სახეობათა საზიანოდ უპირატესობა არ მიანიჭოს. ნატურალისტთა ნაშრომებში რაღაც ცნობები ამ საკითხზეც მოიპოვება, თუმცა არც ერთი მათგანი არ შეიცავს საკითხის ღრმა კვლევას. აგებულების ის ნაწილი, რომელსაც ესა თუ ის ცხოველი მხოლოდ ერთხელ იყენებს სიცოცხლის მანძილზე ბუნებრივი გადარჩევის მეშვეობით შესაძლოა დიდ ცვლილებას დაექვემდებაროს. ასეთი შეიძლება იყოს, მაგალითად, ზოგიერთი მწერის დიდი ყბები, რომლებსაც ისინი ძირითადად პარკიდან გამოსვლისას ხმარობენ ან კვერცხში მჯდომი ბარტყის ნისკარტის მაგარი წვეტი, რომლითაც იგი კვერცხს გატეხს. დამტკიცებულია, რომ უფრო მეტი მოკლენისკარტა თურმანი მტრედი კვერცხშივე იღუპება, ვიდრე იჩეკება, ასე, რომ მათ გამოჩეკვისას დახმარება ესაჭიროებათ. თუ ბუნება ზრდასრულ მტრედს ნისკარტს კიდევ უფრო დაუმოკლებდა, ცვლილების პროცესი ძალიან შენელდებოდა და, ამავდროულად, კვერცხიდან ბარტყების გამოსვლა კიდევ უფრო გართულდებოდა, შედეგად მხოლოდ ისეთები

გადარჩებოდნენ, რომელთაც ძალიან ძლიერი ნისკარტი ექნებოდა, ყველა სუსტნისკარტიანი კი დაიღუპებოდა. თხელნაჭუჭიანი კვერცხების გადარჩევაც განხორციელდებოდა, რადგან როგორც ცნობილია, კვერცხის ნაჭუჭიც სისქეც ექვემდებარება ცვლილებას.

სქესობრივი გადარჩევა

შინაურ ჯიშებში განსხვავებული თვისებები ხშირად ერთ-ერთ სქესში წარმოჩნდება ხოლმე და შემდგომში მემკვიდრეობით იმავე სქესის წარმომადგენლებს გადაეცემა; იგივე უნდა ხდებოდეს ბუნებრივ პირობებშიც. ამ გზით, ბუნებრივი გადარჩევის მეშვეობით შესაძლებელია ცალკეული სქესების შეცვლა მათი ცხოვრების ნირის შესაბამისად, რაც ხდება კიდეც ან ერთი იცვლება მეორის მიმართ, ესეც ასევე ჩვეულებრივია. ყოველივე ეს მაიძულებს რამდენიმე სიტყვა სქესობრივ გადარჩევაზეც მოგახსენოთ. სქესობრივი გადარჩევა არსებობისათვის ბრძოლაზე კი არ არის დამოკიდებული, არამედ მამრების ბრძოლაზე მდედრების დასაუფლებლად. ამგვარი ბრძოლის შედეგი დამარცხებული მოწინააღმდეგის განადგურება კი არა, არამედ მისგან არც ერთი ან მცირე რაოდენობის შთამომავლის დატოვება არის. აქედან გამომდინარე, სქესობრივი გადარჩევა ბუნებრივი გადარჩევის მსგავსად ულმობელი არ არის და იგი გამრავლების პროცესს უკავშირდება. როგორც წესი, ყველაზე ძლიერი მამრები, რომლებიც ყველაზე კარგად ეგუებიან გარემო პირობებს, უფრო მეტ შთამომავლობას დატოვებენ. თუმცა, ხშირად, გამარჯვება დამოკიდებულია არა მხოლოდ ზოგადად სიძლიერეზე, არამედ ასევე მამრების არსენალში ბრძოლის სხვადასხვა საშუალებაზე. ურქო ხარირემსა და უდეზო მამალს ნაკლები შთამომავალი ეყოლება, რადგან სქესობრივი შერჩევისას გამარჯვებულს გამრავლებისა და მომავალი თაობის დატოვების გაცილებით მეტი შესაძლებლობა ეძლევა. ეს მას მატებს ძალასა და გამბედაობას, რომ მთელი ძალით ჩაარტყას მოწინააღმდეგეს დეზი და გამარჯვება მოიპოვოს. გადარჩევას აძლიერებს ადამიანი, რომელიც საუკეთესო ჯიშის მამლებს აგროვებს და აუმჯობესებს მათ ჯიშს, რათა შემდეგ სხვა მამლებს ჩხუბში შეაჯიბროს. დანამდვილებით ვერ მოგახსენებთ, როგორ და რა მასშტაბით ვრცელდება მდედრებისათვის ბრძოლის კანონი საერთოდ ბუნებაში: მაგალითად, ვიცი, რომ ალიგატორები მდედრისთვის ბრძოლაში ისევე ჩხუბობენ, ბღავიან და ტრიალებენ, როგორც ინდიელები ქალების დასაპყრობი საომარი ცეკვის შესრულებისას, მამრ ორაგულებს მთელი დღის მანძილზე შეუძლიათ ებრძოლონ ერთმანეთს. მამრი ხოჭოები კი ორთაბრძოლის დროს ხშირად სხვა მამრების უშველებელი ყბების ძლიერ დარტყმებს იწვნევენ და მძიმედაც დაშავდებიან ხოლმე. ყველაზე დაუნდობელი ბრძოლა კი მაინც პოლიგამიურ[74] ცხოველებს შორის იმართება, რომლებიც, როგორც წესი, სხვებზე მეტად არიან დაჯილდოებულნი საბრძოლო საშუალებებით. მამრი მტაცებელი ცხოველები კარგად არიან შეიარაღებულნი. მათ და მათ თანამოძმეებსაც ამგვარი საბრძოლო საშუალებები სქესობრივი გადარჩევის შედეგად ეძლევათ. მაგალითად, ფაფარი – ლომს, მოკაუჭებული ყბა –

მამრ ორაგულს, რადგან არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ბრძოლაში ფარიც ისეთივე მნიშვნელოვანია, როგორც შუბი და მახვილი.

ფრინველებში ამგვარი შეჯიბრი უფრო მშვიდობიან ხასიათს ატარებს. ყველამ, ვისაც ამ მოვლენასთან შეხება ჰქონია, კარგად იცის, რომ აქ ყველაზე დიდი მეტოქეობა იმაში გამოიხატება, რომ მამრებმა მდედრი ფრინველი გალობით მიიზიდონ. გვინეის მთის შაშვი, სამოთხის ჩიტი და სხვა ფრინველები შეჯგუფდებიან, მამრები ერთმანეთის მიყოლებით მდედრების წინ ბუმბულს იშლიან და ერთ მანჭვა-გრეხას აჩაღებენ, სანამ მდედრები ყველაზე წარმატებულ მამრებს არ აირჩევენ. ვისაც გალიაში მსხდომი ჩიტები შეუსწავლია, კარგად იცის, რომ მათ სიყვარულშიც და ზიზღშიც ამოჩემება სჩვევიათ. ასე, მაგალითად, სერ რ. პერონი აღწერს, რომ მის ყველა დედალ ფარშევანგს ერთი ჭრელი მამალი ფარშევანგი მოსწონდა გამორჩეულად. ალბათ ბავშვური მიამიტობა იქნებოდა, რომ მათი ამგვარი საქციელი მხოლოდ მამრი ფარშევანგის შეფერილობით აგვეხსნა, თუმცა სხვა საბუთსაც ვერ მოვიყვან ამ ფაქტის ასახსნელად. თუ ადამიანს შესწევს უნარი, რომ თავისი სიცოცხლის არცთუ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ბანტამის ქათმებს ელეგანტურობა და სილამაზე შემატოს, რატომ არ შეიძლება, რომ ათასობით თაობის მანძილზე ყველაზე ლამაზ და მელოდიურ მამრებთან დაწყვილებულმა მდედრმა ფრინველებმა თვალსაჩინო შედეგებს მიაღწიონ?

მდედრი და მამრი ფრინველების ბუმბულის სამოსელი მათი ბარტყების ბუმბულისგან განსხვავდება. კარგად ცნობილი კანონების მიხედვით, ბუმბულის ცვლილება გამრავლების ასაკს მიღწეულ ფრინველებში ან გამრავლების სეზონის დადგომისას სქესობრივი გადარჩევის დროს ხდება. შედეგად ეს ცვლილება მემკვიდრეობით გადაეცემა იმავე ასაკში და სეზონზე ან მხოლოდ მამრ ბარტყებს, ან ორივეს – მამრსაც და მდედრსაც. სამწუხაროდ, გარკვეულ მიზეზთა გამო აქ ამ საკითხს მეტად ვერ ჩავუღრმავდები.[75] სწორედ სქესობრივი გადარჩევით აიხსნება ის ფაქტი, რომ ერთი სახეობის მდედრსა და მამრს ზოგადი თვისებები ერთგვარი აქვთ, მაგრამ სტრუქტურით, ფერითა და სხვა გარეგნული ნიშნებით ისინი განსხვავდებიან – ეს იმას ნიშნავს, რომ ცალკეულ მამრებს წინა თაობებში ჰქონდათ ოდნავ გამორჩეული უპირატესობა სხვა მამრებთან შედარებით ან საბრძოლო, ან თავდაცვის საშუალებებში, ან კიდევ გარეგნობაში და ეს უპირატესობა მამრ შთამომავალს გადაეცა. და მაინც, არ მსურს ყველა ეს სქესობრივი განსხვავება მხოლოდ საჭიროებით ავხსნა: ყველას შეგვიმჩნევია განსაკუთრებული თავისებურება შინაურ ჯიშებში (მამრ საფოსტო მტრედებს ბატისებრი ფეხები, ზოგიერთი მამალი შინაური ფრინველის რქისმაგვარი წანაზარდები და ა. შ.), მაგრამ ის არც მამრებს ეხმარება ბრძოლაში და არც მდედრებს მატებს მიმზიდველობას. ანალოგიურ შემთხვევებს ვხედავთ ბუნებრივ პირობებშიც, მაგალითად, თმის ბულული მამალი ინდაურის გულმკერდზე, რაც არც სასარგებლოა და არც ლამაზი. მართლაც, ასეთი თმა შინაურ ჯიშებს რომ ამოსვლოდათ, ჩვენ ამას სიმახინჯის გამოვლინებად მივიჩნევდით.

ბუნებრივი გადარჩევის მოქმედების მაგალითები

იმისათვის, რომ ნათელი გახდეს, როგორ მოქმედებს ბუნებრივი გადარჩევა, ნება მიბოძეთ წარმოგიდგინოთ ორიოდე წარმოსახვითი მაგალითი. მოდით, ავიღოთ მგელი, რომელიც სხვადასხვა ცხოველზე ნადირობს და ზოგს მოხერხებით, ზოგს ძლიერებით და ზოგსაც კიდევ სიმარდით მოიპოვებს. ახლა დავუშვათ, რომ ყველაზე მარდმა სამსხვერპლომ, მაგალითად, ირემმა, რაღაც ცვლილებების გამო რაოდენობრივად ძალიან იმატა, სხვამ კი პირიქით იკლო წელიწადის იმ დროს, როდესაც მგელს ყველაზე მეტად უჭირს საკვების მოპოვება. ასეთ შემთხვევაში ცხადია, რომ მხოლოდ ყველაზე სწრაფი და ფეხმარდი მგლები გადარჩებიან. ამგვარად, მათი მოდგმა გაგრძელდება და შეინარჩუნებს ნადავლის მოსაპოვებლად საჭირო სისწრაფეს. ამ თვისებას ის მაშინაც გამოიყენებს, როდესაც სხვა ცხოველებზე ნადირობა იქნება საჭირო. ეჭვი არც იმაში მეპარება, რომ ადამიანს შეუძლია თავისი მწევრის სისწრაფე კიდევ უფრო გაზარდოს ძალიან დაკვირვებული და მეთოდური გადარჩევით ან გაუცნობიერებული გადარჩევითაც, – როდესაც ადამიანი იტოვებს და ამრავლებს საუკეთესო ძაღლებს მათი ჯიშის სრულყოფაზე ფიქრის გარეშე.

რომელიმე ცხოველზე ნადირობის გამორჩეული უნარით დაჯილდოებული ლეკვი მაშინაც შეიძლება დაიბადოს, როდესაც სამსხვერპლოს რაოდენობა არ არის შეცვლილი. ამგვარი სხვაობა შინაურ ცხოველებშიც იჩენს ხოლმე თავს, მაგალითად, ზოგი კატა უფრო ვირთხებზე ნადირობს, ზოგი კი – თაგვებზე. ბატონი სტ. ჯონი წერს, რომ ზოგი კატა ფრინველებზე ნადირობს, ზოგი – კურდღლებზე, ზოგი კი ჭაობიან ადგილებს ეძებს და იქ ტყის ქათმებსა და ჩიბუხებს დასდევს. კატებს მემკვიდრეობით თაგვებზე მეტად, შეიძლება ითქვას, რომ ვირთხებზე ნადირობის მიდრეკილება გადაეცემათ. თუ მგელი შეიძენს სასარგებლო გარეგნულ ნიშანს ან სასარგებლო ჩვევას, მისი გადარჩენისა და გამრავლების შანსი გაიზრდება. ზოგიერთ მის ნაშიერს, ალბათ, შესაბამისი გარეგნული ნიშანი ან ჩვევა მემკვიდრეობით გადაეცემა, ხოლო თაობების განმავლობაში ახალი ნაირსახეობა შეიძლება განვითარდეს, რომელიც ან შეცვლის მგლის „საწყის“ ნაირსახეობას, ან მასთან გვერდიგვერდ განაგრძობს არსებობას. განსხვავებულ ნადავლზე ნადირობენ აგრეთვე მთისა და ბარის ბინადარი მგლები. ამ ორ განსხვავებულ სამყოფელთან, ყველაზე უკეთ შეგუებული ფორმების ხანგრძლივი შერჩევით შესაძლოა, ნელ-ნელა ორი განსხვავებული ნაირსახეობა ჩამოყალიბდეს. ჩვეულებრივ, მათი შეჯვარება სრულიად ბუნებრივი იქნება, მაგრამ ურთიერთშეჯვარების საკითხს ჩვენ კიდევ მივუბრუნდებით. აქ კი იმას დავამატებდი, რომ როგორც ბატონი პირსი აღნიშნავს, ამერიკის შეერთებულ შტატებში, კეტსკილის მთებში, მგლების ორი ნაირსახეობა ბინადრობს: ერთი წააგავს მწევარს და ირემზე ნადირობს, ხოლო მეორე, უფრო ზორბა და მოკლეფეხება ხშირად ცხვრის ფარას ესხმის თავს.

მოდით, ახლა კიდევ უფრო რთული მაგალითი მოვიყვანოთ. ზოგიერთი მცენარე ტკბილ წვენს გამოყოფს, ალბათ იმიტომ, რომ მავნე ნივთიერებები გარეთ

გამოდევნოს – ეს ხდება, მაგალითად, პარკოსნების თანაფოთოლაკების ძირთან არსებული ჯირკვლებისა და დაფნის ფოთლების უკანა მხარეს. იმ წვენს, რომელიც არც ისე დიდი რაოდენობით გამოიყოფა, ხარბად ეტანებიან მწერები. ახლა დავუშვათ, რომ ამ წვენს ყვავილის ფურცლების ძირები გამოყოფს. მწერები ტკბილი წვენის ძებნისას ყვავილების მტვრით ისვრებიან და ხშირად გადააქვთ ერთი ყვავილიდან მეორეზე, შედეგად ორი სრულიად განსხვავებული ინდივიდის ყვავილები ერწყმის ერთმანეთს და შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ამის შედეგად წარმოიქმნება ძლიერი თესლი, რომელსაც თანდათანობით გადარჩენისა და აყვავების საუკეთესო შესაძლებლობები მიეცემა. მათ შორის რამდენიმეს აუცილებლად გადაეცემა მემკვიდრეობით ნექტრის გამოყოფის თვისება. ყველაზე დიდი ნექტრის გამოსაყოფი ჯირკვლის ან სანექტრეს მქონე ყვავილები, ცხადია, სხვებზე მეტ ნექტარს გამოყოფენ და მწერებიც ყველაზე ხშირად სწორედ მათ სტუმრობენ. აქედან გამომდინარე, ისინი ყველაზე ხშირად დაიმტვერებიან და, საბოლოოდ, სხვა ყვავილებთან შედარებით დიდი უპირატესობა ექნებათ მწერის ზომასა და ქცევებს, რის შემდეგაც გაადვილდება მტვრის ყვავილიდან ყვავილზე გადატანა და მისი გავრცელება. ისეთი მაგალითის განხილვაც შეგვიძლია, როდესაც მწერები ყვავილებს ნექტარისათვის კი არ სტუმრობენ, არამედ მის მტვერს მიირთმევენ. ყვავილის მტვერი წარმოიქმნება მის გასამრავლებლად და ამიტომ მისი დაკარგვა ყვავილისთვის საზარალოა, მაგრამ თუ მწერები მას ყვავილიდან ყვავილზე გადაიტანენ, თავიდან თუნდაც დროგამოშვებით, თანდათანობით კი სულ უფრო ხშირად, მტვრის ცხრა მეათედიც რომ დაიკარგოს, მცენარის გამრავლებისათვის ეს მაინც მეტად ხელსაყრელი იქნება. აქედან გამომდინარე, გადარჩებიან და გამრავლდებიან ის მცენარეები, რომლებსაც ყველაზე მეტი მტვერი და ყველაზე დიდი სამტვრე ექნებათ. ბუნებრივი გადარჩევის გავლენით სულ უფრო და უფრო გალამაზებული ყვავილი კიდევ უფრო თვალშისაცემი გახდება მწერებისათვის და ისინიც უფრო მოუხშირებენ მტვრის გადატანას. მწერების მიერ მტვრის წარმატებით გადატანის არაერთი შესანიშნავი და გასაოცარი მაგალითი არსებობს, აქ კი მხოლოდ ერთს მოვიყვან, – ეს არც ისე გამორჩეული მაგალითია, მაგრამ კარგად წარმოაჩენს მცენარეთა სქესების განცალკევების ერთ-ერთ საფეხურს. ბაძგის ზოგიერთ ინდივიდს მხოლოდ მამრი ყვავილი გამოაქვს, რომელსაც რუდიმენტული ბუტკო და ოთხი მტვრიანა აქვს, ხოლო ეს მტვრიანები მეტად მცირე რაოდენობის მტვერს გამოიმუშავებს. ბაძგის სხვა ინდივიდები კი მხოლოდ მდედრ ყვავილებს ისხამს, რომლებსაც მოზრდილი ბუტკო და ოთხი მტვრიანა აქვთ უსიცოცხლო სამტვრეებით, მათში ერთ მარცვალ მტვერსაც ვერ აღმოაჩენთ. მიკროსკოპით დავაკვირდი მამრი ხისგან 60 იარდის დაშორებით მდგარი მდედრი ხის ოცი სხვადასხვა ტოტიდან აღებულ ყვავილის დინგს და აღმოჩნდა, რომ ყველა მათგანი მტვერს შეიცავდა, ზოგიერთი კი – განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით. მტვერს ქარი ვერ გაავრცელებდა. მიუხედავად იმისა, რომ ამინდი ცივი და ფუტკრისათვის არახელსაყრელი იყო, ყველა მდედრი ყვავილი,

რომელიც შევამოწმე, იმ ფუტკრების მიერ იყო დამტვერილი, რომლებსაც შემთხვევით მიეკარა მტვერი ნექტრის ძიებაში ხიდან ხეზე ფრენისას.

ჩვენს წარმოსახვით შემთხვევას თუ დავუბრუნდებით, დავინახავთ, რომ, როგორც კი ხე მიმზიდველი გახდება მწერებისათვის და ისინი რეგულარულად შეუდგებიან ყვავილიდან ყვავილზე მტვრის გადატანას, ამას კიდევ ერთი მოვლენა მოჰყვება. ყველა ნატურალისტისათვის ეჭვგარეშეა ე. წ. „შრომის ფიზიოლოგიური დანაწილების“ მნიშვნელობა; აქედან გამომდინარე, სავარაუდოდ, მცენარისათვის შეიძლება სასარგებლო იყოს, რომ ერთ ყვავილს ან მთლიანად ერთ მცენარეს ჰქონდეს მხოლოდ მტვრიანები, ხოლო მეორეს კი – ბუტკოები. ახალ პირობებში მოხვედრილ ან მოშინაურებულ მცენარეთა „მდედრი“ ან „მამრი“ ორგანოები ზოგჯერ გამრავლების უნარს კარგავენ. თუ ვივარაუდებთ, რომ ეს შეიძლება თუნდაც ძალიან იშვიათად, მაგრამ მაინც მოხდეს ბუნებრივ პირობებში, მაშინ, მტვრის ყვავილიდან ყვავილზე რეგულარულად გადატანის გათვალისწინებით და კიდევ იმის გამო, რომ შრომის ფიზიოლოგიური გადანაწილებისთვის სქესთა კიდევ უფრო მკვეთრი განცალკევება უნდა იყოს ხელსაყრელი, იმ ინდივიდს, რომელიც ამ ტენდენციას გამოავლენს, უპირატესობა მიენიჭება და ის განაგრძობს გამრავლებას მანამ, სანამ სქესთა სრული განცალკევება არ იქნება მიღწეული.

ახლა კი ნექტრის მომხმარებელი მწერების წარმოსახვით მაგალითს დავუბრუნდეთ. შეგვეძლება ვივარაუდოთ, რომ გადარჩევის პრინციპიდან გამომდინარე მცენარე, რომელშიც ნექტრის რაოდენობა თანდათან მატულობს, ჩვეულებრივი მოვლენაა და ზოგიერთი მწერი მის ნექტარს საკვებად იყენებს. ფუტკრები დროს ძალიან უფრთხილდებიან და ამის უამრავი მაგალითი არსებობს. ამაზე მეტყველებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ ყვავილების გულიდან ნექტრის სწრაფად ამოსაღებად ისინი ფოთოლაკს ხვრეტენ, მიუხედავად იმისა, რომ ადვილად შეაღწევდნენ ყვავილში ხვრელის გარეშეც. აქედან გამომდინარე, სხეულის ფორმის ნებისმიერი გადახრა ნორმიდან, მაგალითად, უფრო გრძელი ნესტარი, თუნდაც თუ ის იმდენად უმნიშვნელო და შეუმჩნეველია, რომ არც კი ვაქცევთ ყურადღებას, სინამდვილეში მეტად მნიშვნელოვანია – იგი საშუალებას აძლევს მწერს უფრო სწრაფად და მეტი რაოდენობის საკვები მოიპოვოს ანუ სიცოცხლის უკეთესი პირობები შეიქმნას და დატოვოს უფრო მეტი შთამომავალიც, რომლებშიც ეს სტრუქტურული თვისებებიც იქნება გამოვლენილი. ჩვეულებრივი სამყურას ორი სახეობის, წითელი სამყურა *Trifolium pratense*-ს და *T. incarnatum*-ის მილების სიგრძე, ერთი შეხედვით, თითქმის არც კი განსხვავდება, მაგრამ სკის ფუტკარს გაცილებით ადვილად შეუძლია ნექტრის ამოღება *incarnatum*-იდან, ვიდრე წითელი სამყურასაგან, რომელსაც ძირითადად ბაზები სტუმრობენ. ასე რომ, წითელი სამყურათი გადაჭედილი მინდვრები სკის ფუტკრისთვის ვერაფერი შეღავათია, რადგან იგი მათ ტკბილ ნექტარს ვერ მოიპოვებს. აქედან გამომდინარე, სკის ფუტკრისთვის დიდი უპირატესობაა ოდნავ უფრო გრძელი ან განსხვავებული ფორმის ნესტარი. გარდა ამისა, სამყურას გამრავლებაც ფუტკარზეა დამოკიდებული, ანუ

იმაზე, რომ ხშირად მოფრინდნენ, შეარხიონ მისი გვირგვინი და დინგის ზედაპირზე მტვერი მოაფრქვიონ. მაშასადამე, იმისათვის, რომ ველური ფუტკარი გამრავლებულიყო, უკეთესი იქნებოდა, რომ წითელ სამყურას ჰქონოდა უფრო მოკლე და მკვეთრად გამოყოფილი გვირგვინის მილები, რათა ფუტკრებიც ხშირად სწვეოდნენ მის ყვავილებს. აქედან გამომდინარე, ჩემთვის სრულიად გასაგებია, როგორ ხდება ყვავილისა და ფუტკრის ურთიერთშეგუება იმ ინდივიდთა მუდმივი შენარჩუნებითა და შერჩევით, რომლებსაც უფრო ხელსაყრელი და განსხვავებული აგებულება აღმოაჩნდებათ.

ძალიან კარგად მესმის, რომ ბუნებრივი გადარჩევის დოქტრინა ზემოთ მოყვანილი მაგალითებით წარმოდგენილი ისეთივე წინააღმდეგობას შეიძლება გადააწყდეს, როგორიც შეხვდა თავდაპირველად სერ ჩარლზ ლაიეილის[76] კეთილშობილურ შეხედულებებს იმის თაობაზე, რომ „დედამიწის ზედაპირის თანამედროვე ცვალებადობა მისი გეოლოგიური წარსულის ასლია.“ დღეს ჩვენ ნაკლებად გვესმის, რაოდენ ძლიერი შეიძლება იყოს, მაგალითად, სანაპირო ზოლის ტალღების მოქმედება უშველებელი ველებისა ან ზღვიდან მოშორებულ მთათა გრძელი ჯაჭვის წარმოქმნაში. ბუნებრივი გადარჩევა მხოლოდ მაშინ მოქმედებს, როდესაც ხდება ორგანული არსებისათვის მემკვიდრეობით მიღებული ყოველი სასარგებლო, თუგინდ უმნიშვნელო ცვლილების შენარჩუნება და დაგროვება. და ისე, როგორც თანამედროვე გეოლოგიამ თითქმის მთლიანად უარყო აზრი იმის შესახებ, რომ ერთმა დილუვიალურმა ტალღამ[77] გამოიწვია უდიდესი ველის წარმოქმნა, ასევე ბუნებრივი გადარჩევაც გააქარწყლებს რწმენას ახალ-ახალი ორგანული არსებების დამოუკიდებლად შექმნისა თუ მათ აგებულებაში მომხდარი დიდი და უეცარი ცვლილებების შესახებ.

ინდივიდთა შეჯვარების შესახებ

აქ მცირე წიაღსვლით უნდა დავიწყო. ბუნებრივია, რომ ახალი ფორმების შესაქმნელად ორი განსხვავებული სქესის ინდივიდი უნდა შეერწყას ერთმანეთს, მაგრამ ჰერმაფროდიტების[78] შემთხვევაში ეს პრობლემა ყოველთვის ასე როდი გვარდება. მე მაინც მწამს, რომ ჰერმაფროდიტების შემთხვევაშიც კი ორი ინდივიდი აუცილებელია მესამის გასაჩენად. აქვე დავამატებ, რომ ეს აზრი პირველად ენდრიუ ნაიტმა[79] ჩამოაყალიბა. აქ ამ საკითხზე ძალიან მოკლედ შევჩერდები, ჩვენც მალე მივხვდებით მის მნიშვნელობას, თუმცა განსჯისთვისაც საკმარისი მასალა მომეპოვება. ყველა ხერხემლიანი ცხოველი, მწერი თუ ცხოველთა სხვა დიდი ჯგუფის წარმომადგენელი წყვილდება, რათა გამრავლდეს. თანამედროვე კვლევების მიხედვით, სავარაუდო ჰერმაფროდიტების რაოდენობა მკვეთრად არის შემცირებული და ჭეშმარიტ ჰერმაფროდიტთა უდიდესი რაოდენობა წყვილდება ანუ ერთმანეთს ერწყმის გამრავლების მიზნით. მიუხედავად ამისა, ცხოველებში ხომ უხვად მოიპოვება ჰერმაფროდიტიზმის შემთხვევები და, გარდა ამისა, მცენარეთა უდიდესი უმრავლესობაც ჰერმაფროდიტია. მართლაც, რატომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ასეთ შემთხვევებში ორი ინდივიდი ერწყმის ერთმანეთს

გამრავლების მიზნით? ყველა დეტალს აქ ვერ ჩავუღრმავდებით, მხოლოდ ზოგად მოსაზრებებს წარმოგიდგენთ.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა ითქვას, რომ უამრავი ფაქტი მოვიპოვე სელექციონერთა საყოველთაოდ აღიარებული შეხედულების დასამტკიცებლად, რომლის მიხედვით, მცენარის ან ცხოველის ნაშიერი უფრო ძლიერი და ნაყოფიერია, თუ იგი იშვა განსხვავებულ ნაირსახეობათა ან ერთი და იმავე ნაირსახეობის განსხვავებული ინდივიდების შეჯვარების გზით. ფაქტები მარწმუნებს, რომ თაობათა მოსაცემად არც ერთი ორგანული არსება არ ახდენს თვითგანაყოფიერებას, სხვა ინდივიდთან შეჯვარებაა აუცილებელი – და ეს ბუნების ზოგადი კანონია. ეს კანონი საშუალებას გვაძლევს კიდევ უფრო ღრმად ჩავწვდეთ მრავალ ფაქტს, რომლებიც სხვაგვარად არ იხსნება. ყველა სელექციონერმა კარგად უწყის, როგორ უშლის ხელს ყვავილის განაყოფიერებას წვიმა და ნესტი და, მიუხედავად ამისა, ყვავილთა უმრავლესობის სამტვრე პარკი და დინგი ზეცას შეჰყურებს! მაგრამ, ცნობილი ფაქტია, რომ ყვავილის მტვრიანისა და ბუტკოს სიახლოვე თვითდამტვერვას აადვილებს, მაგრამ, თუ ამის მიუხედავად, პერიოდული შეჯვარება მაინც აუცილებელია, მაშინ ყვავილის ამგვარი დაუცველობა და გადაშლა გასაგები ხდება, რადგან ეს ხელს უწყობს მეორე ინდივიდის მტვრით დამტვერვას! ზოგიერთ მცენარეში, მაგალითად, ბარდისებრთა *(Papilionaceae)* ოჯახის წარმომადგენლებში, განაყოფიერების ორგანოები კარგადაა იზოლირებული გარემოსგან, მაგრამ ამ ყვავილებს გააჩნიათ შესანიშნავი მოწყობილობა, რომელიც მწერებს დამტვერვას უადვილებს. ამ ჯგუფის მცენარეთათვის ფუტკრის მიერ დამტვერვა იმდენად აუცილებელია, რომ მის გარეშე ნაყოფიერება მნიშვნელოვნად ეცემა. ძნელად წარმოსადგენია, ფუტკარი დაფრინავდეს ყვავილიდან ყვავილზე და მცენარის სასარგებლოდ არ გადაჰქონდეს მტვერი. ამ შემთხვევაში ფუტკარი მოქმედებს ვიწრო ფუნჯივით, – საკმარისია შეეხოს ერთი ყვავილის სამტვრეს და შემდეგ – მეორე ყვავილის დინგს, და განაყოფიერება შემდგარია. მაგრამ ეს სრულებით არ მოასწავებს ერთმანეთისაგან განსხვავებულ სახეობათა ჰიბრიდების დიდი რაოდენობით წარმოქმნას. როგორც ბატონმა გარტნერმა აღმოაჩინა, მართალია, ფუტკარი მცენარეს ხან მისივე მტვრით დამტვერავს, ხან კი სხვა სახეობის მცენარის მტვერი მოაქვს, მაგრამ საკუთარი მტვრის ძალა იმდენად აღემატება სხვა სახეობისას, რომ ყველა „უცხო“ მტვრის გავლენას თრგუნავს.

როდესაც ყვავილის მტვრიანები, უცაბედად ან ნელ-ნელა და სათითაოდ ბუტკოსაკენ წაიწევიან, ეს თვითგანაყოფიერებას უწყობს ხელს და სასარგებლოა, მაგრამ ხშირად, როგორც ეს კოლრეიტერმა[80] გვიჩვენა კოწახურის მაგალითზე, ამისთვის მაინც მწერების დახმარებაა საჭირო. კოწახურის გვარის მცენარეებს თვითგანაყოფიერებისათვის თითქოს სპეციალური მექანიზმი აქვს, მაგრამ საინტერესოა შემდეგი ფაქტი: თუკი ამ გვარის მონათესავე სახეობებს ახლო-ახლო დავრგავთ, შეუძლებელი გახდება არაჰიბრიდული თესლის მიღება, რადგან ისინი ერთმანეთის მტვრითაც ფართოდ იმტვერებიან. ამასთან ერთად მრავალ მცენარეს სპეციალური მექანიზმები აქვს თვითგანაყოფიერების თავიდან ასაცი-

ლებლად და ამის უამრავი მაგალითი არსებობს. იმავეს ადასტურებს კ. კ. შპრენგელი[81] და მეც, ჩემი დაკვირვებების საფუძველზე ვეთანხმები მას. მაგალითად, *Lobelia fulgens*-ს გააჩნია მექანიზმი, რომლის მეშვეობით უთვალავი მტვრის მარცვალი ამოიყრება თითოეული ყვავილის სამტვრიდან მანამ, სანამ დინგი მოემზადება მათ მისაღებად. იმის გამო, რომ ამ ყვავილს ფუტკრები არ სტუმრობენ, ყოველ შემთხვევაში, ჩემს ბაღში, იგი თესლს თავისთავად ვერ ისხამს; თუმცა, როდესაც გადმომქონდა ერთი ყვავილის მტვერი მეორის დინგზე, თესლს უხვად ვღებულობდი. იქვე იზრდება *Lobelia*-ს სხვა სახეობა, რომელსაც ფუტკარი გამუდმებით ახვევია თავს, ამიტომ ის ადვილად ისხამს თესლს. არაერთი სხვა შემთხვევა არსებობს, როდესაც ყვავილს, თვითგანაყოფიერების ხელშემშლელი არავითარი სპეციალური მექანიზმი არ გააჩნია, მისი სამტვრე პარკი მზადყოფნამდე სკდებოდეს ან კიდევ, დინგი მზად იყოს განაყოფიერებისათვის ყვავილის მტვრის მომწიფებამდე. ამის შესახებ ბატონი კ. კ. შპრენგელი მიუთითებს და მეც, ჩემი გამოცდილებიდან გამომდინარე, სრულიად ვეთანხმები. ეს შემთხვევები იმაზე მიუთითებს, რომ ყველა ეს მცენარე, რომელთაც ჩვეულებრივ დიქოგამიურად[82] მიიჩნევენ, სინამდვილეში გაყოფილსქესიანები არიან. რა უცნაურია ეს ფაქტები! რა საოცარია, რომ თვითგანაყოფიერების მიზნით ერთ ყვავილში ერთმანეთის გვერდით არსებული მტვერი და დინგი ერთმანეთისთვის გამოუსადეგარნი არიან! და რაოდენ მარტივად შეიძლება ამ ფაქტების ახსნა იმ უბრალო ჭეშმარიტებით, რომ განსხვავებულ ინდივიდთა შეჯვარება ბევრად უფრო სასარგებლო და აუცილებელიც კია!

თუ კომბოსტოს, თალგამის, ხახვისა და სხვა მცენარეთა ნაირსახეობებს ახლო-ახლო დავრგავთ, აღმოვაჩენთ, რომ ამოსული ჩითილები უმეტესად შერეული იქნება. მაგალითად, სხვადასხვა სახეობის მცენარეთა გარემოცვიდან კომბოსტოს 233 ჩითილი ავიღე და მათგან მხოლოდ 78 ჩითილი აღმოჩნდა წმინდა სახეობისა, ზოგი კი საერთოდ განსხვავებული იყო. კომბოსტოს თითოეული ყვავილის ბუტკო, თავისი ექვსი მტვრიანას გარდა, გარშემორტყმულია იმავე კომბოსტოს სხვა ყვავილების მტვრიანებითაც. მაშინ რატომ ხდება, რომ ამდენი ჩითილია ჰიბრიდული? ამის მიზეზი შეიძლება იყოს განსხვავებული ნაირსახეობის მცენარეთა მტვერი, რომელსაც ყვავილის საკუთარ მტვერზე გაცილებით ძლიერი ზემოქმედების უნარი აქვს. ეს არის ერთი სახეობის სხვადასხვა მცენარეს შორის გაადვილებული შეჯვარების შედეგი, რაც მცენარისათვის სასარგებლოა. იმ დროს, როდესაც ერთმანეთს განსხვავებული სახეობები ერწყმის, აქ ყველაფერი პირიქით ხდება, კერძოდ, მცენარის საკუთარი მტვერი უცხო მტვერზე ბევრად უფრო ძლიერია. ამ თემას მომავალ თავში მივუბრუნდებით.

შეიძლება მოვიყვანოთ ასეთი მაგალითი: ერთ უშველებელ, უამრავი ყვავილით გადაპენტილ ხეზე სხვა ხიდან მტვერი არ გადმოვა, მისი ყვავილები დაიმტვერება საკუთარი ხის ყვავილებით, რომლებიც მხოლოდ ნაწილობრივ შეიძლება ჩავთვალოთ განსხვავებულ ინდივიდებად. ვთვლი, რომ ეს მოსაზრება საკმაოდ საფუძვლიანია, მაგრამ თავად დედაბუნება ეწინააღმდეგება მას; ერთ ხეზე თავ-

მოყრილი ყვავილები ხშირად ერთსქესიანია. სქესთა დაცალკევებისას მტვრის გადატანა ხდება ყვავილიდან ყვავილზე, რასაც დროდადრო თან სდევს მტვრის ხიდან ხეზე გადატანა. ყვავილების სქესთა დაცალკევება უფრო ხშირად ხეებს ახასიათებს და არ არის დამოკიდებული ამა თუ იმ ხის რიგზე. ყოველ შემთხვევაში, ასეა ჩვენს ქვეყანაში. ჩემი თხოვნით დოქტორმა ჰუკერმა აღნუსხა და ცხრილებში განათავსა ახალი ზელანდიის ფლორის ხეები, ხოლო დოქტორმა გრეიმ კი – აშშ-ისა და შედეგი სწორედ ისეთი მივიღეთ, როგორსაც მე ველოდი, თუმცა დოქტორმა ჰუკერმა ახლახან მაცნობა, რომ ეს წესი ზედმიწევნით არ სრულდება ავსტრალიაში. მე კი ხეების შესახებ ეს მაგალითი იმიტომ მოვიყვანე, რომ თქვენი ყურადღება მიმეპყრო ამ საკითხისთვის.

ახლა კი ცხოველებს დავუბრუნდეთ. ჩვენს ქვეყანაშიც მოიძებნება ჰერმაფროდიტები, მაგალითად, ლოკოკინა და ჭიაყელა, მაგრამ ამავდროულად ორივე წყვილდება. ჯერჯერობით, მე არ ვიცი ჩვენში ისეთი ცხოველი, რომელიც თვითგანაყოფიერებას ეწევა. ეს შესანიშნავი ფაქტი შეგვიძლია ავხსნათ ცხოველებისათვის პერიოდული შეჯვარების აუცილებლობით, რადგანაც ხმელეთზე ბინადარ ცხოველთა შემთხვევაში, გარდა ორი ინდივიდის შეერთებისა, აბა რამ უნდა შეასრულოს ის როლი, რომელსაც მცენარის განაყოფიერებისას მწერები და ქარი თამაშობენ? წყლის ცხოველთა შორის კი საკმაოდ მოიპოვება ჰერმაფროდიტი სახეობები, მაგრამ წყლის დინება იძლევა დროდადრო პასიური განაყოფიერების საშუალებას. ერთ-ერთ უდიდეს ავტორიტეტთან, სახელდობრ, დოქტორ ჰაქსლისთან კონსულტაციის შემდეგაც კი, ყვავილების მსგავსად ვერც ცხოველებში აღმოვაჩინე ისეთი ჰერმაფროდიტი, რომელსაც გამრავლების ორგანოები ისე ექნებოდა სხეულში მოქცეული, რომ მეორე ინდივიდს არ შეძლებოდა მასთან შერწყმა. ამ მხრივ ჩემთვის სირთულეს ულვაშფეხიანი კიბოები წარმოადგენს. თუმცა, სრულიად მოულოდნელად ბედნიერი შემთხვევის წყალობით დავამტკიცე, რომ ამ ცხოველების ორი ინდივიდი, მათი თვითგანაყოფიერების უნარის მიუხედავად, ზოგჯერ მაინც ჯვარდება. ალბათ ბევრი ნატურალისტი ანომალიად მიიჩნევს იმ ფაქტს, რომ, როგორც ცხოველების, ასევე მცენარეების ერთი და იმავე ოჯახისა და გვარის სახეობებშიც კი ხშირად ზოგი ჰერმაფროდიტია, ზოგი კი – ერთსქესიანი. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ხანდახან ჰერმაფროდიტებიც ერწყმიან სხვა ინდივიდებს, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ ჰერმაფროდიტებსა და ერთსქესიან სახეობებს შორის არსებული ფუნქციური განსხვავებაც მეტად უმნიშვნელოა. ამ მოსაზრებებმა და ჩემს მიერ თავმოყრილმა უამრავმა ფაქტმა საბოლოოდ დაგვარწმუნა, რომ ცხოველებშიც და მცენარეებშიც განსხვავებულ ინდივიდთა შეჯვარება ბუნების ერთ-ერთი კანონია. კარგად მესმის, რომ ამ წესს მრავალი სირთულე ახლავს, რომელთა გაგებასაც ვცდილობ. კვლავ ჩემს მიერ შეკრებილ ფაქტებზე დაყრდნობით, რომელთა დიდ ნაწილს აქ ვერ მოვიყვან, შემიძლია დავასკვნა, რომ ორგანულ არსებათა უმრავლესობაში თითოეული ნაშიერის გადასარჩენად ორ ინდივიდს შორის შეჯვარება აშკარა აუცილებლობაა. ზოგ შემ-

თხვევაში ეს იშვიათად ხდება, დიდი ინტერვალით, მაგრამ არ არსებობს ისეთი ორგანული არსება, მხოლოდ თვითგანაყოფიერების გზით რომ მრავლდებოდეს.

ბუნებრივი გადარჩევის ხელშემწყობი პირობები

ეს საკითხი დიდ სირთულეებს უკავშირდება. ბუნებრივი გადარჩევისათვის ხელშემწყობ ცვლილებათა სიმრავლეა, თუმცა უბრალო ინდივიდუალური ცვალებადობაც საკმაოდ მნიშვნელოვანია. ინდივიდთა დიდი რაოდენობა ცვალებადობის დეფიციტს იმით ივსებს, რომ ხელს უწყობს სასარგებლო ცვლილებების გაჩენას; ეს წარმატების მნიშვნელოვანი საწინდარია. მართალია, ბუნებას უამრავი დრო გააჩნია გადარჩევისათვის, მაგრამ ეს დრო უსასრულო ნამდვილად არ არის. ყველა ორგანული არსება ცდილობს ბუნებაში დაიმკვიდროს თავისი ადგილი და თუ რომელიმე სახეობის სასიცოცხლო საშუალებები კონკურენტებთან შედარებით ცვლილებასა და გაუმჯობესებას არ ექვემდებარება, იგი მალე გადაშენდება.

ხელოვნურად წარმოებული მეთოდური გადარჩევის დროს სელექციონერი კონკრეტული მიზნისაკენ მიისწრაფვის და ამიტომ თავისუფალი შეჯვარება მისთვის ხელშემშლელი ფაქტორი იქნება. ზოგჯერ ადამიანს მიზნად არ აქვს დასახული ჯიშის შეცვლა და მხოლოდ საუკეთესო ცხოველების შეჯვარებით ცდილობს მათ დახვეწას. ამგვარ გაუცნობიერებელ გადარჩევას გაუმჯობესება და მოდიფიცირება, თუმცა ნელა, მაგრამ მაინც მოჰყვება, მაშინაც კი, თუ ზოგჯერ შეჯვარება ნაკლებად სრულყოფილ ცხოველთან ხდება. ასევე მოხდება ბუნებრივ პირობებშიც, შემოსაზღვრულ ტერიტორიაზე, ბუნებრივი გადარჩევა საჭიროებისამებრ შეცვლილ ინდივიდებს გადაარჩენს ბუნებაში არსებული თავისუფალი ადგილის დასაკავებლად. სასიცოცხლო პირობები, ჩვეულებრივ, ნაირგვარია დიდ ტერიტორიაზე, რომელიც რამდენიმე ოლქისაგან შედგება; თუკი ბუნებრივი გადარჩევა ცვლის და აუმჯობესებს სახეობებს რამდენიმე ოლქში, ამას გარდაუვლად მოჰყვება შეჯვარება სხვადასხვა ოლქების ინდივიდებს შორის, რომელიც გარკვეულწილად დააბრკოლებს სიახლეების დამკვიდრებას. ამგვარი შეჯვარება ყველაზე მეტად იმოქმედებს ცხოველებზე, რომლებიც კონტაქტში ადვილად შედიან გამრავლებისათვის ან ძალიან მოძრავნი არიან, ან კიდევ სწრაფად ვერ მრავლდებიან (ასე მოხდება, მაგალითად, ფრინველების შემთხვევაში, რომელთა განსხვავებული ნაირსახეობები განსხვავებული ქვეყნებისთვისაა დამახასიათებელი); აგრეთვე ჰერმაფროდიტულ ორგანიზმებზე, რომლებიც ზოგჯერ ჯვარდებიან და ცხოველებზე, რომლებიც თითოეული ნაშიერისათვის ერთხელ მაინც უნდა შეწყვილდნენ. ნაკლებად მოძრავ და სწრაფი გამრავლების უნარის მქონე სახეობებში ახალი და გაუმჯობესებული ნაირსახეობები შეიძლება ძალიან მალე გაჩნდეს და განვითარდეს ერთ გეოგრაფიულ წერტილში და შეჯვარებაც ძირითადად ერთი და იმავე ნაირსახეობის წარმომადგენლებს შორის მოხდეს. ამგვარად წარმოქმნილი ადგილობრივი ნაირსახეობა შემდგომში თანდათან გავრცელდება სხვა ოლქებშიც. ამ პრინციპზე დაყრდნობით სელექციონერები ყოველთვის ამჯობინებენ

თესლის მოპოვებას ერთნაირი ნაირსახეობის მრავალი მცენარისაგან, რადგან ეს ამცირებს სხვა ნაირსახეობებთან შეჯვარების ალბათობას.

ბუნებრივი გადარჩევის დამაბრკოლებელი ფაქტორი თვით ისეთ ცხოველებშიც კი, რომლებიც ნელი ტემპით მრავლდებიან, ყოველთვის შეჯვარება როდია; უამრავი მაგალითი შემიძლია მოვიყვანო, რომ ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე ნაირსახეობებს ხანგრძლივი დროის მანძილზე შეუნარჩუნებიათ სისხლის სიწმინდე, სხვადასხვა ადგილებში ბინადრობისა და სხვადასხვა სეზონზე მხოლოდ მათივე ნაირსახეობის ინდივიდებთან შეერთების წყალობით.

შეწყვილება დიდ როლს თამაშობს ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდთა ან ნაირსახეობათა სისხლის სიწმინდის შენარჩუნების საქმეში. ის ყველაზე დიდ გავლენას ახდენს ცხოველებზე, რომლებიც გამრავლებისათვის წყვილდებიან, მაგრამ როგორც უკვე ვნახეთ, პერიოდული შეწყვილება ხდება ყველა სახის მცენარესა და ცხოველში. დარწმუნებული ვარ, რაგინდ ხანგრძლივი ინტერვალითაც უნდა ხდებოდეს ასეთი შეწყვილება, მის შედეგად გაჩენილი ნაშიერი სხვებთან შედარებით უფრო ძლიერი და ნაყოფიერი იქნება, გადარჩენისა და თავისი მსგავსის გამრავლების მეტი შესაძლებლობა მიეცემა. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ საბოლოოდ, იშვიათი შეწყვილებაც კი უდიდეს დადებით გავლენას ახდენს. თუ სადმე მოიძებნება ისეთი ორგანული არსებები, რომლებიც არასოდეს წყვილდებიან, მათი ერთგვაროვნება შენარჩუნდება მხოლოდ სასიცოცხლო პირობების შეცვლამდე, რადგან მემკვიდრეობითობის პრინციპი და ბუნებრივი გადარჩევა გაანადგურებს არსებული ნორმიდან გადახრილ ყველა ინდივიდს. მაგრამ თუ სასიცოცხლო პირობები შეიცვალა და ორგანიზმმა მოდიფიკაცია განიცადა, მაშინ ნიშნების ერთგვაროვნება სახეცვლილ შთამომავლობაში შეიძლება შენარჩუნდეს მხოლოდ ბუნებრივი გადარჩევის მეშვეობით, რომელიც სასარგებლო ცვლილებებს შეუწყობს ხელს.[84]

ბუნებრივი გადარჩევის პროცესში იზოლაციაც უდიდეს როლს თამაშობს. თუკი ტერიტორია არც ისე დიდია და იგი შემოსაზღვრული და იზოლირებულია, ცხოვრების ორგანული თუ არაორგანული პირობები ძირითადად ერთგვარი იქნება; ეს ხელს შეუწყობს ბუნებრივი გადარჩევის მეშვეობით მთელ ტერიტორიაზე ერთი სახეობის ინდივიდთა შეცვლის ერთნაირად განხორციელებას სასიცოცხლო პირობების გათვალისწინებით. ამით შეიზღუდება იზოლირებულ ტერიტორიაზე, განსხვავებულ პირობებში ბინადარი ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდთა შეჯვარებაც. იზოლაციას ყველაზე დიდი მნიშვნელობა იმ თვალსაზრისით ენიჭება, რომ ფიზიკური პირობების ცვლილების შემთხვევაში (ან შემდეგ) იგი ხელს უშლის ამ ტერიტორიაზე უკეთესად შეგუებული ორგანიზმების შემოსვლას. აქედან გამომდინარე, ბუნებაში წარმოიქმნება სიცარიელეები, რომელთა დასაუფლებლად ძველმა ბინადრებმა უნდა იბრძოლონ და აღნაგობასა თუ სტრუქტურაში ცვლილებების საშუალებით შეეგუონ ბუნებაში მომხდარ ცვლილებებს. საბოლოოდ, იზოლაცია ხელს უშლის იმიგრაციას და იმავდროულად იგი აქვეითებს ძველ ბინადართა შორის კონკურენციას, ხელს უწყობს ახალი ნაირსახეობების

თანდათანობით ჩამოყალიბებას, რომლებმაც შეიძლება დიდი როლი ითამაშონ თუ იზოლირებული ტერიტორია მეტად მცირეა ან მის გარშემო არსებული ბარიერებისა თუ განსაკუთრებული ფიზიკური პირობების გამო, ახალი სახეობების შექმნაშიც. ასევე მეტად მცირე იქნება მასზე მობინადრე ინდივიდთა რაოდენობაც, რაც, თავის მხრივ, ხელს შეუშლის ბუნებრივი გადარჩევის მეშვეობით ახალ სახეობათა წარმოქმნას, რადგან სასარგებლო ცვლილებები აქ ნაკლებად წარმოიქმნება.[85]

თუ ამ სიტყვების ჭეშმარიტების შესამოწმებლად ისევ ბუნებას მივუბრუნდებით და დავაკვირდებით რომელიმე იზოლირებულ ტერიტორიას, მაგალითად, კუნძულს ოკეანეში, აღმოჩნდება, რომ მართალია იგი პატარაა, მაგრამ მასზე მობინადრე სახეობათა რაოდენობა არცთუ ისე მცირეა. თუმცა, სახეობათა უმრავლესობა ენდემურია, ანუ მხოლოდ ამ კონკრეტული კუნძულისთვის არის დამახასიათებელი. აქედან გამომდინარე, ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ კუნძული ოკეანეში მეტად ხელსაყრელი ადგილია ახალი სახეობების წარმოქმნისათვის; მაგრამ ასეთმა მსჯელობამ შეიძლება შეცდომაში შეგვიყვანოს: სინამდვილეში ძნელი შესამოწმებელია, პატარა იზოლირებული ტერიტორია უფრო ხელსაყრელია ახალი ფორმების ჩამოყალიბებისათვის თუ დიდი კონტინენტი, რადგან ამისათვის დაკვირვება გარკვეულ პერიოდებში ერთნაირად უნდა ვაწარმოოთ, რისი ძალაც არ შეგვწევს.

მართალია, ტერიტორიის იზოლაცია ახალი სახეობების წარმოქმნისას უდიდეს როლს თამაშობს, მაგრამ მე მაინც მიმაჩნია, რომ იზოლაციაზე მეტი დატვირთვა ტერიტორიის სიდიდეს ენიჭება, განსაკუთრებით კი ისეთი სახეობების წარმოქმნისას, რომლებიც უფრო გამძლენი აღმოჩნდებიან და უფრო ფართოდაც გავრცელდებიან. დიდ და ღია ტერიტორიაზე, გარდა იმისა, რომ ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდთა ახალ-ახალი ნაირსახეობების წარმოქმნის შესაძლებლობა მატულობს, ამასთანავე სხვა, უკვე დამკვიდრებული სახეობები მეტად ართულებენ სასიცოცხლო პირობებს. აქედან გამომდინარე, თუ სახეობათა ერთი ნაწილი განიცდის ცვლილებასა და გაუმჯობესებას, გარკვეულწილად სხვებსაც მოუწევთ შეცვლა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი ვეღარ გამრავლდებიან. თითოეული მეტად გაუმჯობესებული ფორმა გავრცელდება და მთელ ტერიტორიას მოედება, რასაც სხვა ინდივიდებთან კონკურენცია მოჰყვება. აქედან გამომდინარე, ბუნებაში მეტი სიცარიელე შეიქმნება და მათ დასაკავებლად შეჯიბრიც უფრო გამწვავდება, და ეს ყველაფერი დიდ ტერიტორიაზე უფრო შეიძლება მოხდეს, ვიდრე პატარა და იზოლირებულ მიწაზე. მეტიც, თუმცა დიდი ტერიტორიები ამჟამად უწყვეტად გვეჩვენება, წარსულში ხშირად ნაწევრდებოდა გეოლოგიური მოვლენების გამო, ასე რომ, თავის დროზე არსებული იზოლაცია გარკვეულად უწყობდა ხელს სახეობათა წარმოქმნას. ბოლოს, მინდა დავასკვნა, რომ თუმცა პატარა და იზოლირებულ ტერიტორიებზე უფრო ხელსაყრელი პირობები იქმნება ახალი სახეობების წარმოქმნისათვის, უფრო სწრაფი ცვლილება აღინიშნება ვრცელ და გაშლილ ტერიტორიებზე, და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, ვრცელ

ტერიტორიებზე წარმოქმნილი ახალი, ისედაც უკვე მრავალ კონკურენტს შორის უპირატესობამოპოვებული ფორმები ფართოდ გავრცელდება და ახალი სახეობებისა და ნაირსახეობების წარმოქმნას შეუწყობს ხელს. ამ ფაქტს კი, თავის მხრივ, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ორგანული სამყაროს შეცვლასა და ახალი ფორმების ჩამოყალიბებაში. ამგვარად, შესაძლებელი გახდება ზოგიერთი მოვლენის ახსნაც, რასაც გეოგრაფიულ გავრცელებაზე საუბრისას კვლავ შევეხებით, მაგალითად, შევეცდებით გავარკვიოთ, რატომ ჩამოყალიბდა შედარებით მცირე კონტინენტის – ავსტრალიის სახეობები უფრო ადრე, ვიდრე სახეობები ევრაზიის უშველებელი კონტინენტისა. კონტინენტური სახეობები ფართოდ მოედო კუნძულებსაც. პატარა კუნძულზე არსებობისათვის ბრძოლა ნაკლებად ულმობელია და ამიტომ ცვლილებათა რაოდენობაც ნაკლებია; აქედან გამომდინარე, სახეობათა გადაშენებაც ნაკლებად ხდება. ეს ნათელს ჰფენს იმ ფაქტს, რომ მადეირას ფლორა, ოსვალდ ჰეერის[86] აღწერით, ძალიან ჰგავს ევროპის გადაშენებულ ფლორას. მტკნარი წყლის ყველა აუზი, ერთად აღებულიც კი, მცირეა ზღვასთან და ხმელეთთან შედარებით, ამიტომ მტკნარი წყლის სახეობათა შორის არსებობისათვის ბრძოლა არც ისე ულმობელი იქნებოდა, როგორც ზღვაში. ამის გამო, ახალი ფორმების წარმოქმნაც და ძველების გადაშენებაც ნელი ტემპით მოხდებოდა. სწორედ მტკნარ წყლებშია შემორჩენილი დღემდე განოიდური თევზების, ორნითორინხუსისა *(Ornitorhynchus)* და ლეპიდოსირენის *(Lepidosiren)* სახელით ცნობილ სახეობათა საკმაოდ უჩვეულო წარმომადგენლებიც, რომლებიც ერთგვარ გარდამავალ რგოლებს ქმნიან დღეს ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებულ ფორმებს შორის, ამიტომ შეიძლება მათ ცოცხალი ნამარხებიც ვუწოდოთ. მათ დღემდე იმის წყალობით მიაღწიეს, რომ შემოსაზღვრულ ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ და ამიტომ ნაკლებად მკაცრ კონკურენციაში იყვნენ ჩართულნი.

მეტად რთულია ბუნებრივი გადარჩევისათვის ხელშემწყობი და ხელშემშლელი ფაქტორების შეფასება, მაგრამ მაინც შეიძლება გარკვეული დასკვნების გამოტანა. ხმელეთის სახეობებისათვის გადაშლილი კონტინენტური ტერიტორია, რომელიც დროდადრო ნაწევრდება გეოლოგიური შრეების მუდმივი მოძრაობის გამო, ყველაზე ხელსაყრელია სიცოცხლის ახალი ფორმების ჩამოყალიბებისათვის. აქ წარმოქმნილი სახეობები უფრო გამძლენი იქნებიან და მოცემულ ტერიტორიაზეც მოიკიდებენ ფეხს. კონტინენტურ ტერიტორიაზე თავდაპირველად ურიცხვი რაოდენობით შეიქმნებოდა ინდივიდები და ნაირსახეობები, რომლებსაც ძალიან მკაცრი კონკურენციის პირობებში მოუწევდათ თავის გატანა; როდესაც კონტინენტი ვრცელ კუნძულებად დაიყოფოდა, თითოეულ კუნძულზე ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდებიც გააგრძელებდნენ არსებობას და, აქედან გამომდინარე, ნაირსახეობათა შორის შეჯვარება შეყოვნდებოდა, ამასთანავე სხვადასხვა ფიზიკური ცვლილებების გამო, ემიგრაციაც აღიკვეთებოდა. ამის შემდეგ თითოეულ კუნძულზე ახლად წარმოქმნილ ადგილებს ძველ ბინადართა სახეცვლილი ფორმები შეავსებდა. დროთა განმავლობაში მოხდებოდა მათი შეცვლა და დახვეწა. შემდეგ, როდესაც ეს კუნძულები ისევ კონტინენტად გაერთიანდება, მკაცრი

კონკურენცია დაიწყება და მხოლოდ ყველაზე ხელსაყრელი თვისებების მქონე გაუმჯობესებული ნაირსახეობები შეძლებენ განვრცობას, დანარჩენები კი ნელნელა ამოწყდებიან. როდესაც ახალი კონტინენტის მრავალფეროვან ბინადართა რაოდენობრივი თანაფარდობა ისევ შეიცვლება – ბუნებრივ გადარჩევას კიდევ ერთხელ მიეცემა ბურთი და მოედანი კონტინენტის ბინადართა გასაუმჯობესებლად და ახალი სახეობების წარმოსაქმნელად.

მე ვუშვებ, რომ ბუნებრივი გადარჩევა ძალიან ნელა მოქმედებს და ძნელად გამოაქვს ნაყოფი. მისი მოქმედება დამოკიდებულია ბუნების წიაღში არსებულ იმ სიცარიელეებზე, რომლებსაც იკავებენ იქ არსებულ სახეობათა სახეცვლილი წარმომადგენლები. ასეთი სიცარიელეების არსებობა კი დამოკიდებულია საარსებო გარემოში ასევე ნელი ტემპით მიმდინარე ცვლილებებსა და უკეთესად შეგუებულ ფორმათა იმიგრაციაზე. თუმცა, ბუნებრივი გადარჩევა ალბათ კიდევ უფრო მეტად ბინადართა თანდათანობით ცვლილებაზე უნდა იყოს დამოკიდებული. არაფერი შეიცვლება, სანამ თავს არ იჩენს სასარგებლო ცვლილებები, რაც, თავისთავად ისედაც ძალიან ნელი პროცესია და რასაც კიდევ უფრო აფერხებს თავისუფალი შეჯვარება. ბევრი იფიქრებს, რომ ჩემს მიერ ჩამოთვლილი დამაბრკოლებელი მიზეზები საკმარისია ბუნებრივი გადარჩევის პროცესის მთლიანად შესაჩერებლად, რასაც არ ვეთანხმები. მეორე მხრივ, მჯერა, რომ ბუნებრივი გადარჩევა ყოველთვის ძალიან ნელი ტემპით, დროის დიდი ინტერვალებით ხასიათდება, და იგი ძირითადად ამა თუ იმ ტერიტორიაზე ბინადარ სულ რამდენიმე ორგანიზმს ეხება ერთდროულად. ასევე მჯერა, რომ ბუნებრივი გადარჩევის ეს ნელი და წყვეტილი ქმედება შეესაბამება დედამიწის ბინადართა ცვლის ტემპებსა და გარემოებებს.

რაც არ უნდა ნელი და ხანგრძლივი იყოს ბუნებრივი გადარჩევის პროცესი, თუ უმწეო ადამიანს ხელოვნური გადარჩევით ამდენი რამის შეცვლა და დახვეწა ხელეწიფება, რაოდენ ლამაზი და რთული უნდა იყოს ბუნებრივი გადარჩევის გზით ორგანულ არსებათა ერთმანეთთან თუ ბუნების ფიზიკურ პირობებთან შესაგუებლად განხორციელებული ცვლილებები.

სახეობათა გადაშენება

ამ საკითხს უფრო დაწვრილებით იმ თავში განვიხილავთ, სადაც გეოლოგიის შესახებ ვისაუბრებთ, მაგრამ ბუნებრივ გადარჩევასთან მისი მჭიდრო კავშირის გამო ორიოდე სიტყვა აქაც უნდა მოგახსენოთ. როგორც უკვე არაერთხელ აღვნიშნეთ, ბუნებრივი გადარჩევის მოქმედება გამოიხატება სახეობათა გამრავლების ხელშემწყობი სიცოცხლისა და განვითარებისათვის სასარგებლო ცვლილებათა შენარჩუნებით. თუმცა, იქიდან გამომდინარე, რომ ორგანულ არსებათა მატება გეომეტრიული პროგრესიით ხდება, ხოლო დედამიწა უკვე მჭიდროდაა დასახლებული, უპირატესობის მქონე სახეობების რაოდენობრივი ზრდის პარალელურად, კლებას იწყებს უპირატესობის არმქონე სახეობები და, როგორც გეოლოგია გვასწავლის, გაიშვიათება გაქრობის წინამორბედი ხდება. ასევე ვიცით,

რომ მცირე რაოდენობის ინდივიდებით წარმოდგენილი თითოეული სახესხვაობა, წელიწადის მკაცრი სეზონებისა თუ მტერთა სიმრავლის გამო, სრული გადაშენების საფრთხის წინაშე აღმოჩნდება. მეტიც, იმის გამო, რომ ახალი ფორმები ნელა წარმოიქმნება, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისინიც დიდი რაოდენობით ამოწყდებიან, თუ მათი რიცხვი განუწყვეტლივ და უსაზღვროდ არ მოიმატებს. მათი რიცხვი უსაზღვროდ რომ არ მატულობს, ამას გეოლოგიაც ადასტურებს და ჩვენც თვალნათლად ვხედავთ, თუ ბუნების წიაღში უსასრულოდ ბევრი სიცარიელე არ არსებობს, შეუძლებელია ცოცხალ ორგანიზმთა რაოდენობის უსასრულო ზრდა. ამავე დროს, არც იმის დადგენა შეგვიძლია, რომელ რეგიონში მიაღწია სახეობათა რაოდენობამ ზედა ზღვარს. ალბათ, ასეთი ადგილი ჯერ არც არსებობს, რადგან უამრავი სახეობის მცენარეებით, მსოფლიოში ყველაზე მეტად გადაჭედილ იმედის კონცხზეც[87] კი უცხო მცენარეების გავრცელებას ადგილობრივ ჯიშთა გადაშენება არ გამოუწვევია.

უფრო მეტიც, მრავალრიცხოვან სახეობებს სხვებზე მეტად შესწევთ ძალა გარკვეული პერიოდის შემდეგ ყველაზე მეტად განიცადონ სასარგებლო ცვლილება. ამის მტკიცებულება მეორე თავში მოვიყვანეთ, სადაც ვაჩვენეთ, რომ სწორედ ფართოდ გავრცელებული სახეობები იძლევა განსხვავებული ნაირსახეობების ანუ ჩანასახოვანი სახეობების ყველაზე დიდ რაოდენობას. იშვიათი სახეობები შედარებით ნელი ტემპით იცვლებიან, ამიტომ მათ ხშირად გავრცელებულ სახეობათა შთამომავალი თრგუნავს. ამ მოსაზრებებს იმ უეჭველ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ბუნებრივი გადარჩევით წარმოქმნილი ახალი სახეობების მატებასთან ერთად, შეუცვლელ სახეობათა რაოდენობა თანდათანობით კლებულობს და ამას შედეგად სდევს მათი სრული გადაშენება. ყველაზე დიდ განსაცდელში კი სახეობებთან ყველაზე ახლომდგომი ის ფორმები აღმოჩნდება, რომლებიც ცვლილებებს განიცდიან და უმჯობესდებიან. თავში – „ბრძოლა არსებობისათვის“ უკვე განვიხილეთ, რომ ეს არის ერთმანეთთან ყველაზე ახლომდგომი ფორმები, ე. ი. ერთი სახეობის ნაირსახეობები და ასევე ერთი გვარიდან წარმოქმნილი სახეობები, რომლებსაც თითქმის ერთნაირი სტრუქტურა, აღნაგობა და ქცევები აქვს, ამიტომაც ერთმანეთთან ყველაზე დაუნდობელ კონკურენციაში ებმებიან. ყველა ახლად წარმოქმნილი სახეობა თუ ნაირსახეობა, წარმოქმნის დღიდან, ყველაზე მეტად მასთან ახლომდგომს შეავიწროებს და შეეცდება მის განადგურებას. მსგავსი პროცესი მიმდინარეობს შინაურ სახეობებშიც, თუმცა აქ გადარჩევა ხელოვნურად ხორციელდება. მრავალი მაგალითი გვიჩვენებს, რაოდენ სწრაფად იმკვიდრებს მოძველებული სახეობის ადგილს საქონლის, ცხვრის ან სხვა რომელიმე ცხოველის, აგრეთვე ყვავილების ახლად წარმოქმნილი ჯიშები და ნაირსახეობები. ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია, რომ იორკშირში შავი ცხვარი გრძელრქებიანმა შეცვალა და შემდეგ ისე „აღიგვა პირისაგან მიწისა მოკლერქებიანი ცხვრის მიერ, თითქოს სასიკვდილო ჭირი შეჰყროდათ“ (სოფლის მეურნეობის დარგში მრავალი ნაშრომის ავტორის სიტყვებია).

დივერგენცია (ნიშანთა დაშორება)

ამ ტერმინით აღნიშნულ პრინციპს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ჩემი თეორიისათვის და უამრავ მნიშვნელოვან ფაქტს ჰფენს ნათელს. უპირველეს ყოვლისა, უნდა ითქვას, რომ ყველაზე მკაფიო ნაირსახეობებიც კი, რომელთაც სახეობის ზოგი ნიშანი ახასიათებს (რაც ძალიან ართულებს მათი სისტემატიკური სტატუსის დადგენას), მაინც უფრო ნაკლებად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე აშკარა, გამოკვეთილი სახეობები. ჩემი თვალსაზრისით, ნაირსახეობები ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი სახეობებია და ამიტომაც მათ სახეობათა ჩანასახოვანი ფორმები ვუწოდე. ნაირსახეობათა შორის არსებული შედარებით მცირე სხვაობა შემდეგ უკვე სახეობათა შორის არსებულ დიდ სხვაობად გადაიქცევა. ამას ამტკიცებს ის ფაქტი, რომ ბუნებაში არსებულ ურიცხვ სახეობათა შორის უდიდესი სხვაობებია, მაშინ როცა ნაირსახეობებს, ანუ მომავალში მკაფიოდ გამოხატულ სახეობათა წინაპრებს შორის კი – უმნიშვნელო და ბუნდოვანი. უბრალო შემთხვევითობის წყალობით ნაირსახეობამ შესაძლოა წინაპრისაგან სრულიად განსხვავებული ნიშან-თვისებები შეიძინოს. იმავე ნიშნით მისი ნაშიერიც ალბათ კიდევ უფრო განსხვავებული იქნება მშობლისაგან, მაგრამ მხოლოდ ეს ფაქტი არ არის საკმარისი იმ დიდ სხვაობათა ასახსნელად, რომლებიც ერთი და იმავე გვარის სახეობებს შორის იჩენენ თავს. როგორც ყოველთვის, ახლაც მინდა ამ საკითხის ნათელსაყოფად შინაურ სახეობებს მივმართო, რადგან აქაც მსგავსი რამ ხდება. ერთ სელექციონერს მტრედის მოკლე ნისკარტი მოსწონს, მეორეს კი – გრძელი, და რადგან მოქმედებს პრინციპი: „სელექციონერებს ნიშნის ჩვეული მდგომარეობა (ნორმა) არასოდეს აღაფრთოვანებს, მათ მხოლოდ უკიდურესობები იტაცებს“, ისინი დიდ დროს ანდომებენ ამ ფრინველის გრძელი ან მოკლენისკარტიანი ჯიშების გამოყვანას. იგივე შეიძლება ითქვას ცხენებზეც: ზოგს უფრო მარდი ცხენები მოსწონს, ზოგს კი – უფრო ძლიერი და ხორცსავსე. თავდაპირველად ეს განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები არ იქნებოდა ძალიან გამოკვეთილი და თვალში საცემი, მაგრამ თანდათანობით, სელექციონერების მიერ სულ უფრო და უფრო ფეხმარდი ან სულ უფრო და უფრო ძლიერი ცხენების შერჩევით, ეს სხვაობა უფრო ნათლად გამოიკვეთებოდა და ორ ქვეჯიშს შექმნიდა. საბოლოოდ კი, საუკუნეების შემდეგ, ეს ქვეჯიშები ორ, სრულად განსხვავებულ ჯიშად ჩამოყალიბდება. ნაკლებგამოკვეთილი, გარდამავალი ნიშან-თვისებების მქონე, არც ფეხმარდი და არც ძლიერი ცხოველები აღარავის დააინტერესებს და ისინი თანდათანობით გადაშენდებიან. აი, სწორედ აქ იჩენს თავს დივერგენციის პრინციპი, რომელიც თავდაპირველად არსებულ ოდნავ შესამჩნევ სხვაობას თანდათანობით იმდენად გაზრდის, რომ ამ გზით წარმოქმნილი ინდივიდები ნიშან-თვისებებით ერთმანეთსაც დასცილდებიან და საერთო წინაპარსაც. რამდენად მიესადაგება ანალოგიური პრინციპი ბუნებას? ჩემი აზრით, ძალიან მარტივად და მოხერხებულად იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ რაც უფრო განსხვავებულნი იქნებიან სტრუქტურით, აღნაგობითა თუ ქცევით ერთი სახეობის წარმომადგენლები, მით

უფრო ადვილად დაიმკვიდრებენ ადგილს ბუნების წიაღში და, აქედან გამომდინარე, რიცხობრივი მატების მეტი შესაძლებლობა მიეცემათ.

ეს ნათლად ჩანს მარტივი ჩვევების მქონე ცხოველებში. მაგალითისათვის ავიღოთ ნებისმიერი ოთხფეხა მტაცებელი ცხოველი, რომლის რაოდენობამ რომელიმე ქვეყანაში საშუალო დონეს მიაღწია. თუ მისი ბუნებრივი გამრავლების პოტენციას ასპარეზი მიეცემა, იგი გამრავლდება (იმ პირობით, თუ ქვეყნის ფიზიკური პირობები არ შეიცვლება) და მისი შთამომავლობიდან მხოლოდ სახეცვლილი ინდივიდები დაეუფლებიან იმ ადგილებს, რომლებიც აქამდე სხვა ცხოველებს ეკავა. მათი განსხვავება კი იმაში გამოიხატება, რომ ზოგიერთი მათგანი სხვა ნადავლით გამოიკვებება, ზოგი ახალ ტერიტორიაზე დამკვიდრდება, ზოგი ხეზე ძრომას ისწავლის, ზოგი წყალს შეეგუება და ზოგს კი მტაცებლობის ინსტინქტი შეუსუსტდება. რაც უფრო განსხვავებული იქნება მტაცებელი ცხოველის შთამომავალი, მით უფრო მეტ ადგილს დაიმკვიდრებს იგი ბუნების წიაღში. ეს წესი ერთ სახეობაზე მართლდება და მის წარმომადგენელ ყველა ცხოველზე ყველა დროში შეიძლება გავრცელდეს. სხვაგვარად ბუნებრივი გადარჩევა ვერაფერს გახდებოდა. იგივე შეიძლება ითქვას მცენარეებზეც. ცდებით დადასტურდა, რომ თუ ნაკვეთზე რამდენიმე განსხვავებული წარმოშობის ბალახს დავთესავთ, გაცილებით ბევრ მცენარესა და თივას მივიღებთ. ასე მოხდა, როდესაც ტოლი სიდიდის ორი ნაკვეთიდან პირველზე მხოლოდ ერთი სახეობის ხორბალი დათესეს, მეორეზე კი – შერეული სახეობებისა. მაშასადამე, თუ ბალახის რომელიმე სახეობა განაგრძობს სახეცვლილებების წარმოქმნას და მათგან ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებულ (თუმცა არც ისე აშკარად განსხვავებულს, როგორც ცალკეული სახეობები) ნაირსახეობებს შევარჩევთ, მაშინ მიწის ამ ნაკვეთზე ძალიან ბევრი მცენარე მომრავლდება, იმის გამო, რომ ბალახის თითოეული ნაირსახეობა ყოველ წელს უამრავ თესლს იძლევა. აქედან გამომდინარე, უეჭველია, რომ ათასეულობით თაობის მანძილზე სხვა ინდივიდებზე გამარჯვებისა და შემდეგ გამრავლების საუკეთესო შესაძლებლობა ექნება ყველაზე გამორჩეულ და გამოკვეთილ ნაირსახეობებს, ხოლო როდესაც ისინი ნიშან-თვისებებით მეტად დასცილდებიან ერთმანეთს, სახეობის რანგში გადავლენ.

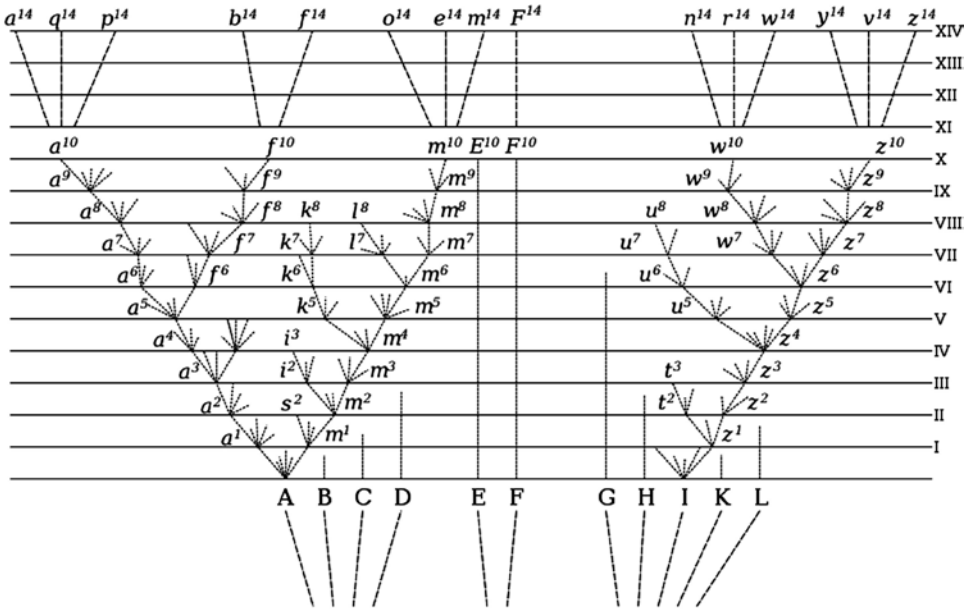
მრავალი განსხვავებული ბუნებრივი გარემოების ფონზე თანდათან ვრწმუნდებით იმ პრინციპის ჭეშმარიტებაში, რომ სიცოცხლეს ხელს უწყობს ლანდშაფტის მრავალფეროვნება. ძალიან პატარა ტერიტორიაზეც კი, სადაც შეუზღუდავია მიგრაცია და ინდივიდებს შორის მეტად ულმობელი კონკურენციაა, ყოველთვის თვალშისაცემია ბინადართა მრავალფეროვნება. მაგალითად, აღმოვაჩინე, რომ 3X4 ფუტი ზომის ნაკვეთზე უცვლელ ფიზიკურ პირობებში წლების მანძილზე 18 განსხვავებული გვარისა და რვა ოჯახის ოცი სახეობის მცენარე ხარობდა, რაც ცხადყოფს ამ მცენარეთა მრავალფეროვნებას. იგივე მოვლენა აღინიშნება პატარა კუნძულისა და მტკნარი წყლის პატარა გუბეების ბინადართა შემთხვევაშიც. ფერმერებმაც აღმოაჩინეს, რომ ყველაზე უხვ მოსავალს მაშინ ღებულობდნენ, როცა განსხვავებული სახეობის მცენარეებს წლების მონაცვლეობით თესავდნენ.

ბუნება ე. წ. სინქრონული ცვლილების პრინციპით მოქმედებს. თუ ცხოველთა და მცენარეთა დიდი ნაწილი ერთმანეთის გვერდიგვერდ ცხოვრობს მიწის პატარა ნაკვეთზე, ეს იმას ნიშნავს, რომ მათ იქ გადარჩენის შესაძლებლობა აქვთ, და უნდა ითქვას, ისინი მთელი ძალით მიილტვიან ამისაკენ. მაგრამ ისიც ნათელია, ერთმანეთთან კონკურენციაში ჩაბმის შემთხვევაში, სტრუქტურული მრავალფეროვნების უპირატესობა, მისი თანმხლები ქცევითი განსხვავებებით, განსაზღვრავს იმ მობინადრეებს, რომლებიც სხვებს გამოაძევებენ და განსხვავებულ გვარში ან სახეობაში დაიმკვიდრებენ ადგილს. იგივე პრინციპი მოქმედებს უცხო მიწაზე ადამიანის მიერ მცენარეთა შეტანისას. ბუნებრივია ვივარაუდოთ, თუ მცენარე ნებისმიერ მიწაზე ადვილად ხარობს, ის ადგილობრივი სახეობების მონათესავეა, რადგან მიჩნეულია, რომ ადგილობრივი სახეობები ამ მიწაზე საარსებოდ შეიქმნა და შეეგუა მას. ასევე შეიძლება დავუშვათ, რომ გაველურებული მცენარეები იმ ჯგუფებს განეკუთვნებოდნენ, რომლებიც მათ მშობლიურ ადგილ-სამყოფელშიც განსაკუთრებით კარგად ეგუებოდნენ განსხვავებულ პირობებს. თუმცა, სინამდვილეში საქმე სრულიად სხვაგვარადაა. ამასთან დაკავშირებით ალფონს დე კანდოლმა თავის ცნობილ და შესანიშნავ ნაშრომში აღნიშნა, რომ ინტროდუცირებისას (ხელოვნურ შესახლებისას) ფლორა ადგილობრივი გვარებისა და სახეობების პროპორციასთან შედარებით უფრო მეტად ივსება ახალი გვარებით, ვიდრე სახეობებით. ამის მაგალითია დოქტორ აზა გრეის[88] „ჩრდილოეთის შტატების ფლორის სახელმძღვანელო“ რომელშიც შეტანილი 260 მცენარე 162 გვარს განეკუთვნება. ამ წიგნიდან ნათლად ჩანს, რაოდენ განსხვავდება შემოტანილი მცენარეები ერთმანეთისაგან. ისინი ადგილობრივი სახეობებისგანაც დიდად განსხვავდებიან, რადგან 162 გვარიდან 100 არ არის ადგილობრივი, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ფლორა შეტანილი გვარების ხარჯზე გაიზარდა.

კონკურენციაში გამარჯვებული მცენარეებისა და ცხოველების შესწავლამ დაგვანახა, რა ცვლილებები უნდა მომხდარიყო მათში, რომ სხვა ადგილობრივ ჯიშებზე უპირატესობა მოეპოვებინა. საფიქრებელია, რომ ამ თვალსაზრისით ყველაზე დიდი როლი ითამაშა სტრუქტურული მრავალფეროვნების მატებამ, რამაც ისინი ახალ სახეობებამდე განავითარა.

ამა თუ იმ ქვეყანაში დასახლებულ სახეობათა ნაირგვარობის მნიშვნელობა შეიძლება შევადაროთ ერთი ინდივიდის სხეულის ორგანოებს შორის შრომის ფიზიოლოგიურ გადანაწილებას; ეს საკითხი საფუძვლიანად აქვს შესწავლილი ბატონ მილნ ედვარდს.[89] ყველა ფიზიოლოგმა კარგად იცის, რომ როდესაც კუჭი მიჩვეულია მხოლოდ მცენარეული ან მხოლოდ ხორცეული საკვების გადამუშავებას, იგი ცდილობს მთლიანად აითვისოს სწორედ ამ სახის საკვები. ასევე ხდება დედამიწაზეც, რაც უფრო იზრდება მცენარეთა და ცხოველთა მრავალფეროვნება, თავის გადარჩენის მით უფრო მეტი შესაძლებლობა აქვს თითოეულ სახეობას, ხოლო ცხოველები, რომლებმაც ამგვარი ცვლილება არ განიცადეს, კონკურენციის პირობებში უპირატესობას ვერ მოიპოვებენ. ავსტრალიური ჩანთოსნები, როგორც ბატონი უოტერჰაუზი[90] და სხვა მეცნიერები თვლიან, იყო-

ფიან უმნიშვნელოდ განსხვავებულ ჯგუფებად, რომლებიც სხვა კონტინენტებზე მცხოვრები მტაცებლების, მღრღნელებისა და მცოხნელების ჯგუფებს შეესაბამება; საეჭვოა, რომ ავსტრალიურ ჩანთოსნებს ამ კარგად გამოკვეთილი ჯგუფების წარმომადგენლებისათვის კონკურენციის გაწევა შეეძლოთ. ავსტრალიის ძუძუმწოვრებში განაირფერების პროცესი განვითარების ჯერ კიდევ ადრეულ და დაუსრულებელ სტადიაში იმყოფება. ზემოთქმულიდან გამომდინარე კი უნდა ვივარაუდოთ, რომ სტრუქტურულად რაც უფრო სახეცვლილი იქნება რაიმე სახეობის შთამომავალი, მით უფრო მეტად დაიმკვიდრებს თავს და სხვა არსებათა მიერ დაკავებულ ადგილებს თავად დაეუფლება. ახლა კი ვნახოთ, როგორ იმოქმედებს დივერგენციის პრინციპი ბუნებრივი გადარჩევისა და სახეობათა გადაშენების პრინციპებთან ერთობლიობაში. ამაში შემდეგი დიაგრამა დაგვეხმარება: მოდით, A-დან L-ამდე სიმბოლოებით პირობითად აღვნიშნოთ რომელიმე ქვეყნის ერთ-ერთი გვარის მეტ-ნაკლებად მსგავსი სახეობები. ერთმანეთისაგან არათანაბარი მანძილით დაშორებული ასოებით გამოსახულ დიაგრამაზე სახეობები ისევეა წარმოდგენილი, როგორც ბუნებაში. გთავაზობთ წარმოვიდგინოთ დიდი და მრავალფეროვანი გვარი, რადგან როგორც II თავში უკვე ვნახეთ, დიდი გვარის სახეობები მცირე გვარის სახეობებზე მეტად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და, მაშასადამე, უფრო დიდი რაოდენობით ნაირსახეობებს წარმოქმნიან. ჩვენ ისიც აღვნიშნეთ, რომ ფართოდ გავრცელებული სახეობები უფრო მეტად განსხვავდებიან, ვიდრე შეზღუდული არეალის ბინადარი იშვიათი სახეობები. მოდით, პირობითად მივიჩნიოთ, რომ A არის დიდი გვარის მრავალრიცხოვანი და ფართოდ გავრცელებული სახეობა. A-დან გამოსული არათანაბარი სიგრძის წყვეტილი ხაზებით მისი ნაშიერის ცვალებადობა აღვნიშნოთ, რომელიც, მართალია, უმნიშვნელოა, მაგრამ ამავე დროს მრავალმხრივი და მრავალფეროვანია და დიდი ინტერვალებით წარმოჩნდება სიცოცხლის სხვადასხვა პერიოდში. თუმცა ყველა ცვლილება როდი უძლებს დროის გამოცდას. მხოლოდ ის ცვლილებები გადარჩება ან შეირჩევა, რომლებიც ყველაზე სასარგებლო აღმოჩნდება და სწორედ აი, აქ იჩენს თავს დივერგენციიდან გამომდინარე ხელსაყრელობის პრინციპი. სწორედ მისი მეშვეობით იჩენენ თავს ყველაზე განსხვავებული და დივერგენტული ცვლილებები (ისინი აღნიშნულია წერტილოვანი ხაზებით), რომლებიც შემდეგ ბუნებრივი გადარჩევის მეშვეობით შეირჩევა და შეგროვდება. როდესაც წერტილოვანი ხაზი პატარა დანომრილი ასოთი აღნიშნულ ერთ-ერთ ჰორიზონტალურ ხაზს მიაღწევს, ეს იმას ნიშნავს, რომ უკვე დაგროვდა ცვლილებების საკმარისი რაოდენობა და მათი მეშვეობით მკვეთრად გამოკვეთილი ნაირსახეობა ჩამოყალიბდა.

ჰორიზონტალურ ხაზებს შორის არსებული თითოეული ინტერვალი ათასწლიან პერიოდებს აღნიშნავს; თუმცა, ალბათ უფრო სწორი იქნებოდა, თითოეული მათგანი ათიათასობით თაობას რომ აღნიშნავდეს. ათასი თაობის შემდეგ A სახეობამ ორი მკვეთრად განსხვავებული ნაირსახეობა უნდა მოგვცეს, კერძოდ, a^1 და m^1. ეს ორი ნაირსახეობა იგივე პირობებში განაგრძობს არსებობას, სადაც მათმა წინაპარმა განიცადა ცვლილებები და თავად ისინიც ექვემდებარებიან ცვლილებას, ცვალებადობის მემკვიდრეობითი ხასიათის წყალობით. გარდა ამისა, ამ ორ უმნიშვნელოდ განსხვავებულ ნაირსახეობას თანდათანობით მემკვიდრეობით გადაეცემა უპირატესობის მიმნიჭებელი ის ნიშან-თვისებები, რომელთა მეშვეობით მათი საერთო A წინაპარი ყველაზე მრავალრიცხოვან სახეობად იქცა; ისინი იმ თვისებებსაც შეიძენენ, რომლებმაც მათი წინაპარი სახეობის გვარი მოცემულ ქვეყანაში ერთ-ერთ დიდ გვარად აქცია და სწორედ ეს გარემოებები შეუწყობს ხელს ახალი ნაირსახეობის წარმოქმნას. თუ შემდგომში ეს ორი ნაირსახეობაც განაგრძობს შეცვლას, ყველაზე მეტად გამოხატული ცვლილება ათასეულობით თაობაში შენარჩუნდება და შედეგად, a^1 ნაირსახეობა ამ დიაგრამაზე a2-ით აღნიშნულ ნაირსახეობას მოგვცემს, რომელიც, დივერგენციის პრინციპიდან გამომდინარე, კიდევ უფრო მეტად განსხვავებული იქნება A-საგან ვიდრე a^1 იყო. m^1 ნაირსახეობაც ორ ნაირსახეობას წარმოქმნის – m^2-სა და s^2-ს რომლებიც ერთმანეთისაგანაც განსხვავდება და კიდევ უფრო მეტად – საერთო წინაპრისაგან. ამ პროცესში, რომელიც უსასრულოდ შეგვიძლია გავაგრძელოთ, ზოგიერთი ნაირსახეობა ერთ ნაირსახეობას წარმოშობს, ზოგიც – ორს ან სამს, ზოგი კი საერთოდ

არ წარმოშობს ნაირსახეობას. აქედან გამომდინარე, საერთო A წინაპრიდან მომდინარე ნაირსახეობების რაოდენობა თანდათანობით გაიზრდება, თანაც ნიშანთვისებებით ისინი სულ უფრო დასცილდებიან ერთმანეთს. ეს პროცესი ვრცლად აღინიშნება ათი ათას თაობამდე, ხოლო მეთოთხმეტე ათას თაობამდე – შედარებით შემჭიდროებულად და გამარტივებული ფორმით.

აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ეს პროცესი ყოველთვის ზუსტად ისე როდი მიმდინარეობს, როგორც ეს დიაგრამაზე მივიღეთ; არც იმის მტკიცებას შევუდგები, რომ ეს პროცესი უწყვეტია; სავარაუდოდ, თითოეული ფორმა ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში უცვლელი რჩება, ხოლო შემდეგ კვლავ ცვლილებებს განიცდის. არც ის მგონია, რომ საწყისი ფორმიდან მაინცდამაინც ყველაზე გადახრილი ნაირსახეობები გადარჩება. ზოგჯერ შუალედური ფორმა დიდი ხნის განმავლობაში უცვლელი რჩება, თუმცა წარმოშობს რამდენიმე სახეცვლილ ნაშიერს – ბუნებრივი გადარჩევა ყოველთვის იმის შესაბამისია, არის თუ არა ბუნების წიაღში გამოთავისუფლებული ან არასათანადოდ შევსებული სიცარიელეები, რაც მრავალ რთულ ფაქტორზეა დამოკიდებული. ერთი რამ კი ცხადია, რაც უფრო ნაირგვარი იქნება რომელიმე სახეობის შთამომავალი, მით უფრო მეტ ადგილს დაიკავებს ის ბუნებაში და უფრო მეტად სახეცვლილი შთამომავლობა იმატებს. ჩვენს დიაგრამაში თაობათა ხაზი ნუსხური ასოებით დაყოფილია თანაბარ ინტერვალებად, რომლებიც შეესაბამება ერთმანეთისაგან უკვე იმდენად განსხვავებულ ფორმებს, რომლებიც, შესაძლოა, ნაირსახეობებადაც კი მივიჩნიოთ. ეს წყვეტა წარმოსახვითია და საკმარისად ხანგრძლივი ინტერვალების შემდეგ ნებისმიერ ადგილზე შეიძლება ჩავსვათ, საჭირო რაოდენობის დივერგენციული ცვლილებების დასაგროვებლად. ერთი რომელიმე დიდი გვარის მრავალრიცხოვანი და ყველაზე გავრცელებული სახეობის შთამომავალი შეიძენს ყველა იმ უპირატესობას, რომელთა დახმარებითაც მათი წინაპარი დაწინაურდა. ისინი გააგრძელებენ გამრავლებასა და დივერგენტული ნიშნების შეძენას, რაც დიაგრამაზე გამოსახულია A-დან გამომავალი რამდენიმე არაპარალელური ხაზით. უპირველესად გავრცელდება სახეცვლილი და კიდევ უფრო გაუმჯობესებული შთამომავალი და, აქედან გამომდინარე, შეავიწროებს ძველ და ნაკლებად გაუმჯობესებულ სახეობებს. დიაგრამაში აღინიშნება, რომ ზოგიერთი ქვედა ხაზი ვერ აღწევს ზედა ჰორიზონტალურ ხაზამდე. ცხადია, ზოგიერთ შემთხვევაში ცვლილების პროცესი შთამომავლობის ერთადერთ ხაზში გაგრძელდება და სახეცვლილი ნაირსახეობების რაოდენობა არ გაიზრდება, თუმცა ამავდროულად შეიძლება გაიზარდოს დივერგენციის დონე. დიაგრამაზე ამ მოვლენის აღსანიშნავად A-დან გამომავალი ყველა ხაზი უნდა წავშალოთ, გარდა იმ ხაზისა, რომელიც a^1-სა და a^{10}-ს აერთებს. ზუსტად ასე მოხდა ინგლისური დოღის ცხენისა და პოინტერის შემთხვევაში – ორივე მათგანში თანდათანობით ჩამოყალიბდა წინაპარი ჯიშებისაგან განსხვავებული ნიშანთვისებები, თუმცა ამას არ მოჰყოლია შემდგომი განშტოება.

ათი ათასი თაობის მანძილზე მიმდინარე დივერგენციული ცვლილებების შედეგად A სახეობას, როგორც ვივარაუდეთ, სამი ფორმა უნდა მოეცა: a^{10}, f^{10}

და m10, რომლებიც განსხვავებული იქნებოდა როგორც ერთმანეთისაგან, ასევე მეტ-ნაკლებად წინაპრისგანაც. თუ გავითვალისწინებთ, რომ დიაგრამაზე ჰორიზონტალურ ხაზებს შორის სხვაობა მეტად მცირეა, ისინი მხოლოდ მკაფიოდ გამოხატულ ნაირსახეობებად ანდა ქვესახეობებად უნდა მივიჩნიოთ. ამ სამ ფორმას რომ გამოკვეთილი სახეობის კატეგორია მიენიჭოს, უნდა ჩავთვალოთ, რომ მათ ბევრად უფრო ღრმა ცვლილებები განიცადეს. აქედან გამომდინარე, დიაგრამა წარმოაჩენს იმ საფეხურებს, რომელთა გავლითაც ნაირსახეობათა მცირედი განსხვავებები სახეობათა განმასხვავებელ ბევრად უფრო მნიშვნელოვან სხვაობებად გარდაიქმნება. თუ იგივე პროცესი შემდგომშიც მრავალი თაობის მანძილზე გაგრძელდება, მივიღებთ A-დან მომდინარე რვა სახეობას, რომლებიც აღნიშნულია სიმბოლოებით a^{14}-დან m^{14}-მდე. ამგვარად სახეობათა რიცხვი ნელ-ნელა იზრდება და ყალიბდება გვარი. დიდ გვარში, სავარაუდოდ, არაერთი სახეობა მოიძებნება, რომელიც ერთდროულად იცვლება. დიაგრამაში ნაჩვენებ მეორე სახეობაში I, ანალოგიური საფეხურების გავლით, ათი ათასი თაობის შემდეგ წარმოიქმნება ორი მკაფიოდ გამოხატული ნაირსახეობა w^{10} და z^{10} ანდა, თუ გავითვალისწინებთ იმ უზარმაზარ ცვლილებებს, რომლებიც ორ ჰორიზონტალურ ხაზს შორის ნაგულისხმევი თოთხმეტი ათასი თაობის შემდეგ უნდა წარმოიქმნას ექვსი ახალი სახეობა n^{14}-დან z^{14}-მდე. თითოეული გვარის ისედაც მკვეთრად განსხვავებული სახეობები უამრავ სახეცვლილ შთამომავალს დატოვებს და მათ, ბუნების წიაღში არსებული მრავალი და განსხვავებული სიცარიელის შევსების საუკეთესო შესაძლებლობა მიეცემათ. ამიტომ, დიაგრამაზე განსხვავებული ფორმების წარმომადგენლებად, რომლებმაც ძალიან ღრმა ცვლილებები განიცადეს და ახალი ნაირსახეობები და სახეობები მოგვცეს, შევარჩიე A უკიდურესი და I თითქმის უკიდურესი სახეობები. ჩვენს დიაგრამაზე დიდი ასოებით აღნიშნულმა კიდევ 9 სახეობამ საუკუნეების მანძილზე შეიძლება თითქმის უცვლელი თაობები მოგვცეს, რაც დიაგრამაზე გამოსახულია წყვეტილი ხაზებით, რომლებიც ზევით არ არიან მიმართულნი.

დიაგრამაზე გამოსახულ ცვლილების პროცესს ყოველთვის თან ახლავს კიდევ ერთი, აუცილებელი და ასევე უდიდესი მნიშვნელობის მქონე რამ – სახეობათა გადაშენების პრინციპი. ისეთ ქვეყანაში, სადაც დიდია ორგანული არსებების მრავალფეროვნება, ბუნებრივი გადარჩევის გზით აუცილებლად ის სახეობები გადარჩება, რომლებმაც არსებობისთვის ბრძოლაში რაღაც უპირატესობის წყალობით სხვა ფორმები დაამარცხეს; ამიტომ გაუმჯობესებულ შთამომავლობაში აუცილებლად იარსებებს საერთო წინაპრების სხვა შთამომავლისა და თავად „მშობელი“ ნაირსახეობის დამარცხებისა და განადგურების ტენდენცია. სწორედ ეს არის მიზეზი, რომ კონკურენცია ყველაზე დაუნდობელია ჩვევებით, აღნაგობითა და აგებულებით ერთმანეთთან ყველაზე ახლოს მდგომ ფორმებს შორის. აქედან გამომდინარე, ყველაზე შეუცვლელ და ყველაზე სახეცვლილ ფორმებს შორის არსებული ყველა შუალედური ფორმა, ისევე როგორც „საწყისი“ ან „მშობელი“ სახეობა, აუცილებლად გადაშენების საფრთხის წინაშე დადგება. სავარაუდოდ,

იგივე განმეორდება შთამომავლობის გვერდით ხაზებშიც, რომელთა ადგილსაც შთამომავლობის გაუმჯობესებული ხაზი დაიმკვიდრებს. მაგრამ, თუ სახეცვლილი ნაშიერი ახალ ქვეყანაში მოხვდა და ადვილად და სწრაფად შეეგუა სრულიად განსხვავებულ პირობებს, მაშინ მშობელი და მისი ნაშიერი აღარ იქნებიან ერთმანეთის კონკურენტები და ერთდროულად არსებობას შეძლებენ.

თუ ჩვენს დიაგრამაზე სახეობების უდიდესი ცვლილებები გვინდა გამოვსახოთ, მაშინ A სახეობა და მისი წინამორბედი ნაირსახეობები გაქრება და მათ რვა ახალი სახეობა (a^{14}-დან m^{14}-მდე) ჩაანაცვლებს, ხოლო I სახეობას – ექვსი ახალი სახეობა (n14-დან z14-მდე) შეცვლის.

შეგვიძლია კიდევ უფრო ჩავუღრმავდეთ ამ საკითხს. ერთი გვარის სახეობები, როგორც წესი, ერთმანეთს მეტ-ნაკლებად უნდა ჰგავდნენ, როგორც ეს ბუნებაში ხდება. A სახეობა სხვებთან შედარებით უფრო ახლოს დგას B, C და D სახეობებთან, ისევე როგორც I სახეობა – G, H, K, L სახეობებთან. იქიდან გამომდინარე, რომ A და I ყველაზე გავრცელებული და ფართოდ დამკვიდრებული სახეობები იყო, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მათ თავის დროზე ამავე გვარის სხვა სახეობებზე უპირატესობა მოიპოვეს. ზოგიერთი ეს უპირატესობა აუცილებლად გადაეცემა მემკვიდრეობით თოთხმეტი ათასი თაობის შემდეგ მიღებულ თოთხმეტ სახეცვლილ შთამომავალს. თანაც თითოეულ თაობაში ის აუცილებლად კიდევ უფრო დაიხვეწება და გაუმჯობესდება ბუნებრივ პირობებთან შეგუების მიზნით. აქედან გამომდინარე, ახალი სახეობები არა მარტო წინაპარ A და I სახეობებს გაანადგურებს და მათ ადგილს დაიკავებს, იმ სახეობებსაც დაამარცხებს, რომლებიც ყველაზე ახლოს იდგნენ მათ წინაპარ A და I სახეობებთან. ამიტომ, საწყის სახეობათა ძალიან მცირე ნაწილი თუ შეძლებს შთამომავლობის მოცემას თოთხმეტი ათასი თაობის შემდეგ. შეიძლება დავუშვათ, რომ გადარჩენას შეძლებს მხოლოდ F სახეობა, რომელიც ყველაზე ნაკლებად ენათესავება A და I სახეობებს და თოთხმეტი ათასი თაობის შემდეგაც სწორედ ის მოგვცემს შთამომავალს.

ჩვენს დიაგრამაზე აღნიშნული თერთმეტი საწყისი სახეობიდან თხუთმეტ სახეობას მივიღებთ. ბუნებრივი გადარჩევის დივერგენტულობიდან გამომდინარე, a^{14}-სა და z^{14} სახეობებს შორის ბევრად უფრო დიდი განსხვავება იქნება, ვიდრე მათ წინაპარ თერთმეტ სახეობას შორის იყო. ამ ახალი სახეობების ნათესაური კავშირების სტრუქტურა მთლიანად განსხვავებული იქნება. A-ს ყოველ მერვე შთამომავალში სამი – a^{14}, q^{14} და p^{14} – ძალიან ახლო მონათესავე იქნება, რადგან ისინი a^{10}-დან არც ისე დიდი ხნის წინ წარმოიქმნენ, ხოლო a^5-საგან უფრო ადრე წარმოქმნილი b^{14} და f^{14} სამი ზემოთ დასახელებული სახეობისაგან უფრო განსხვავებული იქნება; და ბოლოს, o^{14}, e^{14} და m^{14} ასევე ერთმანეთის მონათესავენი იქნებიან, მაგრამ რამდენადაც მათი განსხვავებული ნიშან-თვისებების ჩამოყალიბება ცვლილებების პროცესთან ერთად დაიწყო, მათ საერთო არაფერი ექნებათ დანარჩენ ხუთ სახეობასთან და, შესაძლოა, ქვეგვარი ან სულაც განსხვავებული გვარი ჩამოაყალიბონ.

I სახეობის ექვსი შთამომავალიც ქვეგვარს ან სულაც, გვარს ჩამოაყალიბებს. თუმცა, რადგანაც I და A წინაპრები საწყისი გვარის ორ უკიდურეს ფორმას წარმოადგენდნენ, ისინი სრულიად განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. I-ს შთამომავალიც, მემკვიდრეობითობიდან გამომდინარე, სრულიად განსხვავებული იქნება A-ს რვა შთამომავლისაგან. ამ ორი ჯგუფის ნიშან-თვისებათა დივერგენცია სხვადასხვა მიმართულებით განვითარდება. A და I სახეობების ერთმანეთთან დამაკავშირებელი შუალედური სახეობები, გარდა F-ისა, ყველა გადაშენდება (ეს მეტად მნიშვნელოვანი ვარაუდია). აქედან გამომდინარე, I-ს ექვსი ახალი სახეობა და A-ს რვა სახეობა სრულიად განსხვავებულ გვარად ან ქვეოჯახად უნდა მივიჩნიოთ.

სწორედ ასე ხდება, როდესაც ერთი გვარის ორი ან მეტი სახეობიდან, რომელთაც დასაბამი კიდევ უფრო პირველყოფილმა სახეობამ მისცა, ზუსტად იმდენივე გვარი წარმოიქმნება; ჩვენს დიაგრამაზე ეს დიდი ასოებითაა აღნიშნული, ერთი წერტილისკენ მიმართული განტოტილი წყვეტილი ხაზებით. ეს წერტილი, სავარაუდოდ, რამდენიმე გვარის ან ქვეგვარისაგან წარმოქმნილ წინაპარ სახეობას აღნიშნავს.

ასევე საყურადღებოა ახალი F^{14}-ის სახეობის ნიშან-თვისებები, რომლებიც ნაკლებადაა შეცვლილი წინაპარ F სახეობასთან შედარებით. ამ სახეობის კავშირი 14 სხვა ახალ სახეობასთან საკმაოდ უცნაური იქნება, რადგანაც იგი იმ ფორმისაგან მომდინარეობს, რომელიც ახლა უკვე გამქრალ A-სა და I-ს წინაპარ სახეობათა შორის იდგა. ნიშან-თვისებებით იგი ერთგვარად შუალედური იქნება იმ ორ ჯგუფს შორის, რომლებიც ამ სახეობიდან წარმოიქმნება. მაგრამ, რამდენადაც ეს ორი ჯგუფი ჩამოყალიბების გზაზე განაგრძობდა წინაპრისაგან განსხვავებული ნიშან-თვისებების შეძენას, ახალი F^{14} სახეობა მათ შორის კი არ იქნება შუალედური, არამედ ამ ორი ჯგუფის სახესხვაობებს შორის.

აქამდე ვთვლიდით, რომ დიაგრამაზე გამოხატული თითოეული ჰორიზონტალური ხაზი პირობითად ათას თაობას აღნიშნავდა, მაგრამ სრულიად დასაშვებია, მან ასევე აღნიშნოს მილიონი და ასობით მილიონი თაობაც; ამ ხაზმა, შეიძლება აგრეთვე წარმოადგინოს დედამიწის ქერქის სიღრმისეული ჭრილების თანმიმდევრობა, სადაც გადაშენებული ორგანიზმების ნაშთებია ჩამარხული. ჩვენ ამ საკითხს დავუბრუნდებით გეოლოგიისადმი მიძღვნილ ნაწილში და, ვფიქრობ, დავრწმუნდებით, რომ ეს დიაგრამა ნათელს ჰფენს გამქრალ სახეობათა ნათესაურ კავშირებსაც, რომლებიც, ჩვეულებრივ თუმც იმავე რიგებს, ოჯახებსა და გვარებს მიეკუთვნებიან, რაც თანამედროვე სახეობები, თავიანთი ნიშან-თვისებებით ხშირად მათ შორის შუალედური ადგილი უჭირავთ; ამ ფაქტის ახსნა იმით შეგვიძლია, რომ ეს სახეობები უძველეს დროში ცხოვრობდნენ, მაშინ, როდესაც საწყისი სახეობებიდან განტოტება სულ ახალი დაწყებული იყო. ასევე მართებულად მიმაჩნია, ცვალებადობის პროცესი მხოლოდ გვარების ჩამოყალიბებით ამოვწურო. თუ ვივარაუდებთ, რომ დიაგრამაზე თითოეული წერტილოვანი ხაზით გამოსახული ცვლილებების მოცულობა ძალიან დიდია, მაშინ a^{14}-ითა და

p^{14}-ით, b^{14}-ითა და f^{14}-ით, o^{14}-ითა და m^{14}-ით აღნიშნული ფორმები სამ განსხვავებულ გვარს წარმოქმნიან. ასევე ერთმანეთისაგან განვასხვავოთ I-დან წარმოქმნილი ორი მეტად განსხვავებული და გამოკვეთილი გვარი და A-დან წარმოქმნილი სამი გვარი, იმის გამო, რომ სხვადასხვა წინაპრისაგან წარმოიშვნენ და ხანგრძლივი დროის მანძილზე განსხვავებული ნიშან-თვისებები ჩამოუყალიბდათ, ერთმანეთს ნაკლებად გვანან. I-დან წარმოქმნილი ორი გვარი შექმნის ორ განსხვავებულ ოჯახს, ან სულაც რიგს, რომლებიც საწყისი გვარის კიდევ უფრო ძველი და უცნობი გენის ერთი სახეობიდან წარმოშობილი ორი სახეობისაგან მომდინარეობენ. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ თითოეულ ქვეყანაში სწორედ დიდი გვარის სახეობები წარმოქმნიან ნაირსახეობებს ანუ სახეობების საწყის ფორმებს. ეს მოსალოდნელიც იყო, რადგან მოქმედებს ბუნებრივი გადარჩევა და არსებობისათვის ბრძოლაში ერთ ფორმას მეორესთან შედარებით უპირატესობას ანიჭებს. თავად ეს ფორმები კი ყოველთვის იმ ფორმებისაგან მომდინარეობს, რომლებსაც თავადაც აქვს ხელსაყრელი ნიშან-თვისებები. ამა თუ იმ ჯგუფის მრავალფეროვნება იმაზე მეტყველებს, რომ ამ ჯგუფის ყველა სახეობამ საერთო წინაპრისაგან რომელიმე ხელსაყრელი ნიშან-თვისება მიიღო მემკვიდრეობით. აქედან გამომდინარე, ახალ და სახეცვლილ შთამომავლობებს შორის ბრძოლა ძირითადად იმ დიდ ჯგუფებში გაიმართება, რომლებშიც სახეობათა რაოდენობა იზრდება. ერთი დიდი ჯგუფის წარმომადგენლები ნელ-ნელა მეორე, ასევე დიდი ჯგუფის წარმომადგენლებს შეავიწროვებენ, მის რიცხოვნობას და, აქედან გამომდინარე, მისი შემდგომი გაუმჯობესებისა და ცვლილების შესაძლებლობას შეამცირებენ. ერთი ჯგუფის შიგნითაც, ახალი და უფრო დახვეწილი სახით ჩამოყალიბებული, ბუნების წიაღში უკვე დამკვიდრებული ქვეჯგუფები, ნაკლებად გაუმჯობესებულ და უფრო ძველ ქვეჯგუფებს ნელ-ნელა გაანადგურებენ და მათ თანდათანობით გადაშენებას შეუწყობენ ხელს. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ის ორგანიზმები, რომლებიც ახლა დიდი რაოდენობით არსებობენ, იმის წყალობით, რომ მათ გადაშენება ნაკლებად შეეხო, მომავალშიც კიდევ დიდი ხნის მანძილზე განაგრძობენ გამრავლებას. თუმცა, წინასწარ ვერავინ იტყვის ამ ჯგუფებიდან საბოლოოდ რომელი გაიმარჯვებს, რადგან კარგად ვიცით, რომ ერთ დროს ყველაზე განვითარებული ჯგუფები ახლა აღარც კი არსებობენ. მომავლის განჭვრეტას თუ შევეცდებით, მხოლოდ ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დიდი ჯგუფების ხანგრძლივი და უწყვეტი მატებიდან გამომდინარე, შედარებით მცირე ჯგუფების უმრავლესობა მთლიანად გადაშენდება და ვერ დატოვებს სახეცვლილ შთამომავლობას. ამ საკითხს ისევ მივუბრუნდები კლასიფიკაციის საკითხისადმი მიძღვნილ თავში, მაგრამ მინდა აქვე დავსვა კითხვა: რადგან დღემდე უძველესი სახეობებიდან ძალიან მცირეოდენის შთამომავლობამ მოაღწია, ამასთან, ნებისმიერი კლასი ერთი და იმავე სახეობის შთამომავლობას შეადგენს, რატომ ხდება, რომ ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროს თითოეულ ქვედანაყოფში კლასების რაოდენობა მეტად მცირეა, მიუხედავად იმისა, რომ უძველესი სახეობებიდან დღემდე ძალიან ცოტას თუ გადაურჩა სიცოცხლისუნარიანი და სახეცვლილი შთამომავალი, მაინც

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უძველეს გეოლოგიურ პერიოდშიც კი დედამიწაზე იმდენივე გვარი, ოჯახი, რიგი და კლასი იყო, რამდენიც დღეს არსებობს.

უდავოა ის ფაქტი, რომ ორგანული არსებები იცვლებიან ხანგრძლივი დროის მანძილზე გარემოს ცვალებადი პირობების გავლენით. ასევე უდავოა ისიც, რომ თითოეულ სახეობას შორის, ძლიერი გეომეტრიული პროგრესიით მატების გამო, სხვადასხვა ასაკში თუ წელიწადის სხვადასხვა დროს არსებობისათვის ბრძოლა მიმდინარეობს; თუ გავითვალისწინებთ ორგანულ არსებათა ურთიერთკავშირებს და მათ დამოკიდებულებას საარსებო პირობებთან, რომელიც წარმოშობს ზოგიერთი არსებისათვის უპირატესობის მიმნიჭებელ განსხვავებებს მათ სტრუქტურაში, აღნაგობასა თუ ქცევებში, უცნაურად მოგვეჩვენებოდა, ამ უამრავი ცვლილებიდან არც ერთი რომ არ აღმოჩენილიყო თავად არსებისათვის ხელსაყრელი (თუკი ჩვენ შინაურ ცხოველებში გამოვავლინეთ ადამიანისათვის ხელსაყრელი ამდენი თვისება). სასარგებლო ცვლილებები ინდივიდებს არსებობისათვის ბრძოლაში უპირატესობას ანიჭებს, რითაც მათ გადარჩენის საუკეთესო შესაძლებლობა ეძლევათ და მემკვიდრეობის პრინციპიდან გამომდინარე, თვითონაც იგივე თვისებებით გამორჩეულ ნაშიერს მოგვცემენ. ცვლილებების ამგვარი შენარჩუნების პრინციპს მე ბუნებრივი გადარჩევა ვუწოდე. ბუნებრივ გადარჩევას სათანადო ასაკში, თვისებების მემკვიდრეობით გადაცემის პრინციპიდან გამომდინარე, შეუძლია შეცვალოს კვერცხიც, თესლიც და ნაშიერიც ისევე, როგორც ზრდასრული ინდივიდი. სქესობრივი გადარჩევა ჩვეულებრივ გადარჩევას კიდევ უფრო დაეხმარება, ყველაზე ძლიერი და საუკეთესოდ აღჭურვილი მამრები მეტ ნაშიერს დატოვებენ. სქესობრივი გადარჩევა მამრებს ისეთ თვისებებს მიანიჭებს, რომლებიც მათ სხვა მამრებთან ბრძოლაში გამოადგებათ.

შემდგომ თავებში მოცემულ მტკიცებულებათა საფუძველზე შეიძლება უკეთესად ვიმსჯელოთ, ამგვარად მოქმედებდა თუ არა ბუნებრივი გადარჩევა და უწყობდა თუ არა ის ხელს ნაირგვარ ცოცხალ ფორმებს მრავალფეროვან გარემოსთან შეგუებაში; თუმცა ისიც ნათელია, რომ მისი ზემოქმედებით მრავალი არსება გადაშენდა. გეოლოგია თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ გადაშენების პროცესმა უდიდესი როლი შეასრულა სამყაროს წარსულში. ბუნებრივი გადარჩევა განაპირობებს დივერგენციასაც, რადგან რაც უფრო მეტი განსხვავებული ცოცხალი არსება ბინადრობს ამა თუ იმ ტერიტორიაზე, მით უფრო მეტად სცილდებიან ისინი ერთმანეთს სტრუქტურით, აღნაგობითა თუ ქცევებით. ამის ნათელ მაგალითს ნებისმიერი მცირე ტერიტორიის ბინადრები ან გაველურებული სახეობები იძლევიან. ამიტომ, ნებისმიერი სახეობის ცვლილებისა და გამრავლების პროცესში, რაც უფრო ნაირგვარი იქნება შთამომავალი, გადარჩენის მით მეტი შესაძლებლობა მიეცემა არსებობისათვის ბრძოლაში. აქედან გამომდინარე, ერთი სახეობის ინდივიდების ერთმანეთისაგან განმასხვავებელი უმნიშვნელო ცვლილებები თანდათანობით უფრო სერიოზულ ცვლილებებად იქცევა მანამ, სანამ ეს ინდივიდები არ იქცევიან ერთი გვარის სახეობებად ან სულაც სხვადასხვა გვარის წარმომადგენლებად. ასევე ვნახეთ, რომ, როგორც წესი, ყველაზე მეტად

დიდი გვარის, ყველაზე მრავალფეროვანი და ყველაზე დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებული სახეობები განსხვავდება. ეს თვისება მომავალ თაობას მიანიჭებს იმ უპირატესობას, რომელმაც მოცემული სახეობა მოცემულ ქვეყანაში ყველაზე წარმატებულად უნდა აქციოს. როგორც უკვე არაერთხელ აღვნიშნეთ, ბუნებრივი გადარჩევა იწვევს დივერგენციას და, ამასთანავე, ნაკლებად გაუმჯობესებული და შუალედური ფორმების გადაშენებას. ამ პრინციპით შეიძლება ავხსნათ ბუნებაში არსებული ყველა ორგანული არსების ნათესაობაც. შესანიშნავი ფაქტია, რომ ყველა ცხოველი და მცენარე მთელ მსოფლიოში, ყველა დროსა და სივრცეში აუცილებლად ერთმანეთს ენათესავება – ჯგუფი ჯგუფს უკავშირდება, ერთი სახეობის ნაირსახეობები – ერთმანეთს, ასევე ერთი გვარის სახეობებიც, თუმცა განსხვავებულად, მაგრამ მაინც ენათესავება ერთმანეთს და ისინი თავის მხრივ სექციებს ანუ ქვეგვარებს ქმნიან; განსხვავებული გვარის სახეობები შედარებით ნაკლებად ენათესავება ერთმანეთს; ასევე გვარებიც – ისინი არათანაბრად ენათესავებიან ერთმანეთს და ქვეოჯახებს, ოჯახებს, ქვეკლასებსა და კლასებს ქმნიან. თითო კლასში რომელიმე თვისების საფუძველზე გაერთიანებული რამდენიმე ქვეჯგუფი შეიძლება არსებობდეს. ამ ერთი თვისებით გაერთიანებულნი სხვა თვისებების მსგავსების საფუძველზე ერთიანდებიან და ასე გრძელდება უსასრულოდ. ამ ფაქტის ახსნა შეუძლებელი იქნება, თუ დავუშვებთ, რომ თითოეული სახეობა დამოუკიდებლად ჩამოყალიბდა; საუკეთესო ახსნა არის მემკვიდრეობითობისა და ბუნებრივი გადარჩევის ერთობლივი მოქმედება, რომელსაც თან სდევს დივერგენცია და სახეობათა ნაწილის გადაშენება, რაც დიაგრამით გამოვსახეთ.

ერთი კლასის ყველა წევრის ნათესაური კავშირი შეიძლება ერთი დიდი ხის საშუალებით გამოვსახოთ. მწვანე დაკვირტული ყლორტებით აღვნიშნოთ თანამედროვე სახეობები, ხოლო ხმელი, უფოთლო ტოტებით – გადაშენებული სახეობები. ზრდის ყოველ საფეხურზე ყლორტები ცდილობენ ყველა მხარეს გავიდნენ და ირგვლივ მზარდ ყლორტებსა და ტოტებს ზემოდან მოექცნენ ისევე, როგორც სახეობები და მათი ჯგუფები ცდილობენ არსებობისათვის ბრძოლაში სხვა სახეობების დამარცხებას. ოდესღაც ნორჩი ხის დაკვირტული ყლორტები დღეს უშველებელი განტოტებებია, რომლებიც დიდ ტოტებად იყოფა, შემდეგ ეს ტოტები – შედარებით უფრო მცირე ტოტებად და ა. შ. ძველი და ახალი კვირტების ერთმანეთთან ტოტებით დაკავშირება წარმოაჩენს ყველა ცოცხალი თუ გამქრალი სახეობის კლასიფიკაციას ერთმანეთთან დაქვემდებარებული ჯგუფების სახით. როდესაც ხე ჯერ კიდევ ბუჩქისოდენა იყო, მას მრავალი ყლორტი ჰქონდა, რომელთაგან მხოლოდ ორი ან სამი გადაიქცა დიდ ტოტად და ახალი ტოტებიც გამოიღო. ასევეა სახეობების შემთხვევაშიც დღესდღეობით. ჯერ კიდევ უძველეს გეოლოგიურ პერიოდში ბინადარი სახეობებიდან ძალიან ცოტას თუ ჰყავს სახეცვლილი შთამომავალი. ხის ზრდის პერიოდში უამრავი ტოტი და ყლორტი გაფუჭდება და მოწყდება ხეს. ეს დაკარგული ტოტები იმ ოჯახებს, გვარებსა თუ სახეობებს შეიძლება შევადაროთ, რომლებიც აღარ არსებობენ და ჩვენთვის

ცნობილნი გახდნენ მხოლოდ ნამარხი ფორმით. თუ ხანდახან დავინახავთ შემთხვევით გადარჩენილ თხელ ტოტს, რომელიც ჯერ კიდევ ხის კენწეროში იწონებს თავს, შეიძლება გაგვახსენდეს ისეთი ცხოველები, როგორიცაა *Ornithorhynchus*-ი და *Lepodosiren*-ი, რომლებიც თავიანთი თვისებებით გარკვეულწილად აკავშირებენ ხის ორ დაშორებულ ტოტს და რომლებიც ალბათ იმიტომ გადარჩნენ, რომ მიუვალ და კარგად დაცულ ადგილებში ბინადრობდნენ. ხის ზრდის პროცესში კვირტს კვირტი ემატება, მათგან უფრო ძლიერი კი შემდეგ გაიზრდება და სუსტ ტოტებს თავზე მოექცევა; ასევე ხდება სიცოცხლის დიდი ხის შემთხვევაშიც, რომელიც დედამიწის ზედაპირს გამხმარ და მოტეხილ ტოტებს აყრის, ულამაზეს ტოტებსა და ყლორტებს კი მზისკენ მიმართავს.

თავი VII
ინსტინქტები

მსგავსი თვისებებისა და წარმოშობის ინსტინქტები; ინსტინქტთა გრადაციები; ბუგრი და ჭიანჭველები; ცვალებადი ინსტინქტები;შინაურ ცხოველთა ინსტინქტები და მათი წარმოშობა; გუგულის, სირაქლემასა და პარაზიტი ფუტკრის ინსტინქტები; მონათმფლობელი ჭიანჭველები; სკის ფუტკარი და მისი უჯრედის შექმნის ინსტინქტი; ინსტინქტების ბუნებრივი გადარჩევის თეორიული სირთულეები; უნაყოფო და უსქესო (სტერილური) მწერები; დასკვნა.

ინსტინქტების[91] თემა წინა თავებშიც იყო განხილული, მაგრამ ჩემი აზრით, უმჯობესი იქნება, თუ ამ საკითხს ცალკე შევეხებით, მით უფრო, რომ ფუტკრის სკის აშენების საოცარი ინსტინქტის განხილვა კიდევ უფრო განამტკიცებს ჩემს თეორიას. წინასწარ უნდა ვთქვა, რომ მე არ ვეხები გონებრივი შესაძლებლობების წარმოშობის საკითხს. ჩვენ განვიხილავთ ერთი და იმავე ჯგუფის ცხოველების ინსტინქტების მრავალგვარობასა და მათ გონებრივ შესაძლებლობებს. ინსტინქტის განმარტებას არ შევეცდები. ყველასთვის გასაგები რამ უნდა ვიგულისხმოთ. ამ ტერმინით აღინიშნება სხვადასხვა ქმედებების ერთობლიობა; როცა ვამბობთ, რომ ინსტინქტი აიძულებს გუგულს კვერცხი სხვა ფრინველის ბუდეში დადოს, გასაგებია, რასაც ვგულისხმობთ. მოქმედებას (რომლის განსახორციელებლად ჩვენ თვითონ გამოცდილება გვჭირდება), რომელსაც ცხოველი, განსაკუთრებით ახალგაზრდა, ყოველგვარი გამოცდილების გარეშე ასრულებს ან რომელსაც ერთნაირად ახორციელებს ერთი სახეობის მრავალი ინდივიდი ამ მოქმედების მიზნის გაუაზრებლად, ინსტინქტს უწოდებენ. შევეცდები დაგარწმუნოთ, რომ არც ერთი ამ მახასიათებელთაგანი არ არის საყოველთაო. როგორც პიერ იუბერი[92] თვლის, განსჯისა და ანალიზის მცირედი უნარი განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ ცხოველსაც კი აქვს.

ფრედერიკ კუვიემ[93] და მანამდე რამდენიმე სხვა მეტაფიზიკოსმა ერთმანეთს შეადარეს ინსტინქტი და ჩვევა. ვფიქრობ, მათი ანალიზი ინსტინქტის წარმოშო-

ბას ვერ ხსნის, მაგრამ აღწერს ინსტინქტური მოქმედების განმაპირობებელი გონების მდგომარეობას. რაოდენ გაუცნობიერებლად ხდება ზოგიერთი გამოხატვა ჩვევისა, რომელიც არც ისე იშვიათად ეწინააღმდეგება ჩვენს გააზრებულ ნებას! და მაინც, ჩვევების ჩამოყალიბება შეიძლება მოხდეს ნებისა და გააზრების შედეგად. ჩვევები ადვილად ერევა სხვა ჩვევებს და დროთა განმავლობაში თავად სხეულის განუყოფელ თვისებებად იქცევა. ერთხელ შეძენილი ჩვევა კი სიცოცხლის ბოლომდე რჩება. შეიძლება გამოვყოთ ინსტინქტებისა და ჩვევების ერთგვაროვნების სხვადასხვა ასპექტი. როგორც კარგად ნაცნობი სიმღერის გამეორებისას ხდება, ინსტინქტშიც ერთი ქმედება მეორეს რიტმულად მიჰყვება. როცა ადამიანს სიმღერას ვაწყვეტინებთ, ის იძულებულია სიმღერა თავიდან დაიწყოს, რათა გონებრივი ძალისხმევით სიმღერის საწყისი აღიდგინოს. სწორედ ეს აღმოაჩინა პ. იუბერმა მუხლუხოში, რომელიც რთული კონსტრუქციის პარკს იკეთებს. როცა ქსოვის მეექვსე საფეხურზე მყოფი მუხლუხო მან გადასვა მესამე საფეხურის პარკში, მუხლუხომ მეოთხე საფეხურიდან დაიწყო პარკის ქსოვა; მაგრამ როცა ქსოვის მესამე საფეხურზე მყოფი მუხლუხო მეექვსე საფეხურზე მყოფ, თითქმის დასრულებულ პარკში გადასვა, მუხლუხომ ქსოვა კვლავ მესამე საფეხურიდან დაიწყო და ცდილობდა შესრულებული სამუშაო გაეგრძელებინა. თუ ვივარაუდებთ, რომ ხანმოკლე ჩვევა შეიძლება მემკვიდრეობითი გახდეს (ვფიქრობ, შევძლებთ იმის დამტკიცებას, რომ ზოგჯერ ასეც ხდება), მაშინ პირველადი ჩვევა და ინსტინქტი ერთმანეთს ემსგავსება და მათი გარჩევა შეუძლებელი ხდება. როცა ხანმოკლე ვარჯიშის შედეგად მოცარტი[94] სამი წლის ასაკში პიანინოზე უკრავდა, მის ქმედებას ინსტინქტური დაერქმეოდა, ეს ვარჯიშის გარეშე რომ გამოსვლოდა. თუმცა, სერიოზული შეცდომა იქნება ვივარაუდოთ, რომ ერთი თაობის ჩვევებიდან შესაძლოა მრავალი ინსტინქტი ჩამოყალიბდეს და მემკვიდრეობით გადაეცეს მომდევნო თაობებს. ადვილად შეიძლება დავრწმუნდეთ, რომ ჩვენთვის ნაცნობი რთული ინსტინქტები, მაგალითად სკის ფუტკრისა და ჭიანჭველას ინსტინქტები, შეუძლებელია ამგვარად იყოს შეძენილი.

აღიარებულია, რომ ინსტინქტი ისევე მნიშვნელოვანია თითოეული სახეობისათვის, როგორც მისი სხეულის ჯანმრთელობა. სასიცოცხლო პირობების ცვლილებების შემთხვევაში ინსტინქტის მცირედი სახეცვლილება შეიძლება სასარგებლო აღმოჩნდეს. ამიტომაც, ადვილი წარმოსადგენია, რომ ბუნებრივი გადარჩევა ინახავს და აგროვებს ინსტინქტების ნაირგვარობას, რომელიც ასევე შეიძლება მეტად სასარგებლო აღმოჩნდეს. ჩემი ვარაუდით, სწორედ ასე მოხდა რთული და საოცარი ინსტინქტების ჩამოყალიბება, ისევე, როგორც სხეულის აგებულება ყალიბდება მისი გამოყენებისა და ჩვევის შედეგად ან პირიქით, მისი გამოუყენებლობის გამო. მწამს, რომ „ჩვევის ეფექტი“ ექვემდებარება იმ მოვლენის მნიშვნელობას, რომელსაც „ინსტინქტების შემთხვევითი ცვალებადობა“ შეიძლება ვუწოდოთ; ეს ის ცვლილებებია, რომლებიც ჩვენთვის იმავე უცნობი მიზეზითაა გამოწვეული, რომლითაც სხეულის აღნაგობის მცირედი გადახრები. არც ერთი რთული ინსტინქტი არ შეიძლება ჩამოყალიბდეს ბუნებრივი გადარჩევის შედე-

გად, თუ არ მოხდა ხანგრძლივი და თანდათანობითი დაგროვება მრავალი უმნიშვნელო, მაგრამ სასარგებლო ცვლილებისა. მაშასადამე, ისევე, როგორც სხეულის სტრუქტურის შემთხვევაში, ვხედავთ არა თანდათანობით გრადაციებს, რომელთა საფუძველზეც ხდება ინსტინქტის შეძენა (ვინაიდან ეს შეიძლება გამოვლინდეს მხოლოდ ცალკეული ინდივიდის პირდაპირ მემკვიდრეებში), არამედ ისეთ გრადაციებს, რომლებიც გარკვეულ პარალელურ შტოებშიც არსებობენ ან, ყოველ შემთხვევაში, დაგვჭირდება ასეთი გრადაციების არსებობის მტკიცება. ჩვენ ეს შეგვიძლია. გავოცდი, როცა აღმოვაჩინე, როგორ მიმდინარეობს გრადაცია ბუნებაში, როდესაც ის თანდათან რთულ ინსტინქტებად ჩამოყალიბდება. კანონი "Natura non facit saltum" (ბუნება ნახტომებს არ აკეთებს) ვრცელდება როგორც სხეულის ორგანოებზე, ისე ინსტინქტებზეც. ზოგჯერ ინსტინქტების ცვლილება გამარტივებულია გარკვეულ სახეობაში იმით, რომ სხვადასხვა ინსტინქტი მოქმედებს დროის სხვადასხვა მონაკვეთში, წელიწადის სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა პირობებში და ა. შ.; ამის შედეგად შეიძლება ბუნებრივმა გადარჩევამ შეინარჩუნოს ხან ერთი და ხან მეორე ინსტინქტი. შეგვიძლია ვაჩვენოთ, რომ ბუნებაში ერთი სახეობის ფარგლებში ნამდვილად არსებობს ინსტინქტების მნიშვნელოვანი მრავალფეროვნება.

დავუბრუნდეთ სხეულის აგებულებას და მოვიშველიოთ ჩემი თეორია, რომლის მიხედვითაც თითოეული სახეობისათვის ინსტინქტი თავისთავად სასარგებლოა, მაგრამ რამდენადაც დავინახეთ, მას არასოდეს მოაქვს სარგებლობა სხვა სახეობისათვის. ერთ-ერთი იშვიათი მაგალითი, როცა ცხოველი მოქმედებს სხვა ცხოველის სასიკეთოდ, ბუგრებს უკავშირდება, რომლებიც საკუთარი სურვილით ჭიანჭველას უთმობენ თავის ტკბილ გამონაყოფს; ის, რომ ამას ბუგრები საკუთარი ნებით აკეთებენ, შემდეგი ფაქტებით დასტურდება: ჭიანჭველები განვაცალკევე ბუგრებისგან მჟაუნაზე და შევაჩერე მათი ურთიერთობა რამდენიმე საათით. დარწმუნებული ვიყავი, რომ ამ ინტერვალის შემდეგ ბუგრები დაიწყებდნენ ტკბილი გამონაყოფის ექსკრეციას. დიდხანს ვაკვირდებოდი ლინზით, მაგრამ ექსკრეცია არ ხდებოდა. შემდეგ მათ თმის ღერით შევეხე ისე, როგორც ამას ჭიანჭველები აკეთებენ თავიანთი ულვაშით, კვლავ – არავითარი შედეგი. ბოლოს ბუგრთან ჭიანჭველა მივუშვი, რომელმაც მაშინათვე იგრძნო, როგორი მდიდარი საკვები აღმოაჩინა და თავისი ულვაშები ბუგრის მუცელს შეახო. როგორც კი ბუგრმა ჭიანჭველას ულვაშის შეხება იგრძნო, დაიწყო გამჭვირვალე სითხის გამოყოფა, რომელიც დიდი სიამოვნებით მიირთვა ჭიანჭველამ. იგივე გამეორდა ახალგაზრდა ბუგრებშიც, რამაც მიმანიშნა, რომ მათი ეს ქმედება ინსტინქტურია და არა გამოცდილებით შეძენილი. თუმცა ისიც ყურადსაღებია, რომ თავად გამონაყოფი წებოვანია და ბუგრებისათვის რთული მოსაცილებელი. ასე რომ, ვერ ვიტყვით, რომ ბუგრები მას ჭიანჭველას სასარგებლოდ გამოყოფენ. არ მჯერა, რომ სამყაროში რომელიმე ცხოველი მოქმედებს სხვა სახეობის სასარგებლოდ, მაგრამ ფაქტია, რომ ერთი სახეობა ცდილობს სარგებელი მიიღოს მეორის ინსტინქტისაგან, ისევე, როგორც ძლიერი სარგებლობს სუსტით. კვლავ ვიმეორებ,

რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ინსტინქტი არ არის აბსოლუტურად სრულყოფილი, მაგრამ, რადგანაც ამის დამამტკიცებელი საბუთები არაა აუცილებელი ჩვენი მიზნებისათვის, ამ საკითხზე აღარ შევჩერდებით.

იმის დასადასტურებლად, რომ ინსტინქტების სახეცვლილება და მათი შთამომავლობისათვის გადაცემა აუცილებელია ბუნებრივი გადარჩევის ასამოქმედებლად, მრავალი მაგალითის მოყვანაა საჭირო, რაც რთულია. მე მხოლოდ იმის დამტკიცება შემიძლია, რომ ინსტინქტები ნამდვილად განსხვავდება: მაგალითად, მიგრაციის ინსტინქტი ტერიტორიის სიდიდისა და მიმართულების გათვალისწინებით. ფრინველთა ბუდეების განსხვავებულობა ნაწილობრივ დამოკიდებულია იმ ქვეყნის ბუნებრივ პირობებზე, სადაც ფრინველი ცხოვრობს; თუმცა, არსებობს ჩვენთვის უცნობი მიზეზებიც. ოდუბონმა[95] გაგვაცნო ერთი და იმავე სახეობის ფრინველების ბუდეთა მრავალფეროვნების შემთხვევები შეერთებული შტატების ჩრდილოეთ და სამხრეთ ნაწილებში. რომელიმე ცხოველის მიმართ შიში უდავოდ ინსტინქტურია, ამას ვხედავთ ბარტყებში, თუმცა ამ ინსტინქტის გაძლიერება შესაძლებელია პირადი გამოცდილებითა და მშობლების მიერ გამოხატულ შიშზე დაკვირვებით. უკაცრიელი კუნძულების მობინადრე ცხოველებში ადამიანის მიმართ შიში თანდათან ყალიბდება. ინგლისში დიდი ფრინველები უფრო ერიდებიან ადამიანს, ვიდრე პატარები, ეს ალბათ იმიტომ ხდება, რომ დიდ ფრინველებს ადამიანები ხშირად სდევნიან; ეს იმითაც მტკიცდება, რომ უდაბურ კუნძულზე დიდი ფრინველები პატარებზე მშიშრები არ არიან; ინგლისში ძალზე ფრთხილი კაჭკაჭი ნორვეგიაში ადამიანს იმდენადვეა შეჩვეული, რამდენადაც ეგვიპტეში – რუხი ყვავი.

ის ფაქტი, რომ ერთი სახეობის ინდივიდის ქმედება შეიძლება საოცრად მრავალფეროვანი იყოს, მრავალი მაგალითით მტკიცდება. შეგვიძლია ასევე მოვიყვანოთ გარკვეული სახეობების უჩვეულო პერიოდული ქმედებების რამდენიმე მაგალითი, რომლებიც, თუკი სახეობისათვის სასარგებლო აღმოჩნდა, შეიძლება ახალ ინსტინქტად ჩამოყალიბდეს. ამასთან ერთად ღრმად მწამს, რომ ეს ზოგადი მოსაზრებები დეტალური ფაქტების გარეშე მკითხველზე დიდ შთაბეჭდილებას ვერ მოახდენს. არასოდეს არაფერს ვამტკიცებ შესაბამისი ფაქტების გარეშე.

ბუნებაში მემკვიდრეობითი ინსტინქტების არსებობა შეიძლება დამტკიცდეს მოშინაურების შემთხვევებით. შინაური ცხოველების მაგალითი საშუალებას გვაძლევს, შევისწავლოთ ეგრეთ წოდებული სპონტანურ ცვლილებათა გავლენა შინაური ცხოველების გონებრივ თვისებებზე და ჩვევისა და გადარჩევის შედარებითი მნიშვნელობა ამ ცვლილებების დამკვიდრებაში. დავაკვირდეთ ზოგიერთი ჯიშის ძაღლის ჩვენთვის ნაცნობ ჩვევებს: ეჭვს გარეშეა, რომ ახალგაზრდა პოინტერი ბუნებაში გამოყვანისთანავე ცდილობს გაუძღვეს ან უკან გაჰყვეს სხვა ძაღლებს. სუნის აღების ჩვევა მონადირე ძაღლებს მემკვიდრეობით გადაეცემა; მეცხვარის ძაღლების ერთ-ერთი ჩვევა კი ფარის გარშემო სირბილია. არ მიმაჩნია, რომ ეს ქმედებები, რომლებსაც ყოველგვარი გამოცდილების გარეშე ასრულებს ახალგაზრდა ძაღლი, თითოეული ინდივიდი თუ ჯიში, მნიშვნე-

ლოვნად განსხვავდება წმინდა ინსტინქტებისაგან. პატარა პოინტერმა სულაც არ იცის, რომ მას მსხვერპლისაკენ მიჰყავს თავისი პატრონი; არც პეპელა კომბოსტოს თეთრულამ იცის, რატომ დებს კვერცხს კომბოსტოს ფოთლებზე. ზოგიერთი მგელი, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა და გამოუცდელი, როგორც კი იგრძნობს მსხვერპლის მოახლოებას, ქანდაკებასავით უძრავად დგას და უცნაური სვლით ნელ-ნელა მიხოხავს მისკენ. შემდეგ ირმების ჯოგის გარშემო სირბილს იწყებს, რითაც ცდილობს გაფანტოს ისინი. ამ ქცევას უდავოდ ინსტინქტური უნდა ვუწოდოთ. შინაურ ცხოველთა ინსტინქტები ნაკლებად მყარია, ვიდრე ბუნებრივი ინსტინქტები, მაგრამ მათი ჩამოყალიბება ნაკლებად მკაცრი გადარჩევის შედეგად ხდებოდა და მემკვიდრეობით გადაეცემოდა დროის შედარებით მცირე მონაკვეთში. რაოდენ ძლიერია შინაური ცხოველების ინსტინქტები, ჩვევები და ნირი, რა უცნაურად ერწყმიან ისინი ერთმანეთს, კარგად ჩანს სხვადასხვა ჯიშის ძაღლების შეჯვარებისას. ბულდოგთან შეჯვარებამ მწევარს დროთა განმავლობაში სიმამაცე და სიჯიუტე შესძინა, ხოლო მწევართან შეჯვარებამ – მეცხვარე ძაღლებს კურდღელზე ნადირობის ჩვევა. შინაურ ცხოველთა ეს ინსტინქტები ძალიან ჰგავს ბუნებრივ ინსტინქტებს, რომლებიც უცნაურად ერწყმიან ერთმანეთს და დიდი ხნის განმავლობაში ინარჩუნებენ ორივე მშობლის ინსტინქტს: მაგალითად, ლე რუა[96] აღწერს ძაღლს, რომელსაც მგელი ჰყავდა წინაპარი. ეს ძაღლი თავის ველურ ინსტინქტს ერთი ქცევით გამოხატავდა: იგი თავის პატრონთან დაძახებისთანავე არ მირბოდა.

შინაურ ცხოველთა ინსტინქტებს ზოგჯერ ისეთ ქმედებებს მიაკუთვნებენ, რომელთა განვითარება ჩვენათა ხანგრძლივი და იძულებითი დამკვიდრების შედეგად ხდება. მიმაჩნია, რომ ეს მოსაზრება არაა სწორი. მაგალითად, მტრედი-თურმანისთვის შენავარდება არავის უსწავლებია. ეს ქცევა, ჩემი დაკვირვებით, ბარტყსაც ახასიათებს, რომელსაც არასოდეს უნახავს, როგორ შეინავარდებს ზრდასრული მტრედი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ რომელიღაც მტრედმა გამოხატა ამ უცნაური ჩვევისადმი მიდრეკილება და საუკეთესო ინდივიდების გადარჩევის შედეგად თაობათა განმავლობაში ჩამოყალიბდა ისეთი თურმანი, როგორსაც დღეს ვხედავთ. როგორც ბატონ ბრენტისაგან მსმენია, გლაზგოში ბინადრობენ თურმანები, რომლებსაც არ შეუძლიათ თვრამეტი გოჯის სიმაღლეზე ფრენაც დიდი ძალისხმევის გარეშე. იგივე შეიძლება ითქვას ძაღლზეც – მისთვის არავის უსწავლებია მიზანში ამოღება, ეს ძაღლის რომელიმე ჯიშის მიდრეკილების გამოხატვაა. ასეთი რამ დროდადრო ხდება, რაც წმინდა ჯიშის ტერიერის მაგალითზე დავინახეთ. როდესაც მოხდება ერთი მიდრეკილების გამოხატვა, მეთოდური გადარჩევა და მემკვიდრეობით მიღებული იძულებითი წვრთნის შედეგები თაობებში დაასრულებს ამ მიდრეკილების დამკვიდრებას. გაუცნობიერებელი გადარჩევა ჯერ კიდევ მიმდინარეობს, ვინაიდან თითოეული ადამიანი ცდილობს ისეთი ძაღლი იყოლიოს, რომელიც საუკეთესო მონადირე იქნება, თუნდაც ახალი ჯიშის შექმნა მიზნად არ ჰქონდეს. მეორე მხრივ, ზოგჯერ ჩვენაც საკმარისია ცხოველის მფლობელის მიზნის მისაღწევად; მაგალითად, არც ერთი ცხოველის

მოშინაურება არ არის ისე ძნელი როგორც გარეული კურდღლის ნაშიერისა, მაგრამ იშვიათია ცხოველი, რომელიც ისე ადვილად მოშინაურდება, როგორც მოთვინიერებული კურდღლის ნაშიერი. რა თქმა უნდა, არ ვფიქრობ, რომ შინაური კურდღლის გადარჩევა მათი მოთვინიერების მიზნით მოხდა. მიმაჩნია, რომ უკიდურესად ველური საწყისიდან უკიდურეს მოთვინიერებამდე გადასვლის მემკვიდრეობითი ცვლილება არის ჩვევა.

ბუნებრივი ინსტინქტები მოშინაურების დროს იკარგება: ამის ნათელი მაგალითია შინაური ქათმის ის ჯიშები, რომლებიც იშვიათად ან სულაც არასოდეს კრუხობენ. ის ფაქტი, რომ ჩვეულებრივად გვეჩვენება ყველაფერი, რაც შინაურ ფრინველებს უკავშირდება, ხელს გვიშლის აღვიქვათ, რამდენად მნიშვნელოვანი და მყარია ქცევის ცვლილება მოშინაურების პირობებში. საეჭვოა, რომ ძაღლების სიყვარული ადამიანის მიმართ ინსტინქტური იყოს. მგელი, მელა, ტურა და კატისებრთა სხვადასხვა სახეობის ინდივიდები მოთვინიერების პერიოდში ცდილობენ თავს დაესხან შინაურ ფრინველებს, ცხვარსა თუ ღორებს. ეს მიდრეკილება ძლიერია იმ ძაღლებში, რომლებიც ჩამოიყვანეს ტიერა დელ ფუეგოდან და ავსტრალიიდან, სადაც ისინი ველურად ცხოვრობენ. ჩვენი შინაური ძაღლების ლეკვებს კი არ სჭირდებათ იმის სწავლება, რომ შინაურ ფრინველებსა და ცხოველებს თავს არ დაესხან, და თუ ზოგჯერ გაბედავენ – მათ სცემენ და ზოგჯერ ანადგურებენ კიდეც. ასე რომ, ჩვევა, გადარჩევასთან ერთად, საფუძვლად უდევს ჩვენი ძაღლების მოშინაურების პროცესს. მეორე მხრივ, წიწილებს ძაღლისა და კატის მიმართ შიში არ გააჩნიათ, რაც მათთვის ოდესღაც უდავოდ ინსტინქტური იყო. ნაკლებად ჩვეულებრივია ეს ქათმის გაზრდილი ხოხბის ბარტყებისათვის. ყოველივე იმას არ ნიშნავს, რომ წიწილებმა სრულიად დაკარგეს შიში. მათ მხოლოდ ძაღლებისა და კატების არ ეშინიათ. როდესაც ქათამი დაიკაკანებს, რაც საფრთხის მოახლოების მანიშნებელია, ბარტყები ბალახს აფარებენ თავს; ესეც ინსტინქტური ქცევაა, რომელიც, როგორც გარეულ ფრინველში შევნიშნეთ, საშუალებას აძლევს კრუხს გაფრინდეს. შინაური ქათმის შემთხვევაში ეს ინსტინქტი უსარგებლოა, ვინაიდან კრუხს თითქმის დაკარგული აქვს ფრენის უნარი.[97] მაშასადამე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ შინაურ ფრინველებში ახალი ინსტინქტების შეძენა და ბუნებრივი ინსტინქტების გაქრობა მოხდა ჩვევების გამომუშავების შედეგად და ნაწილობრივ ადამიანის ჩარევით, რომელიც თაობათა განმავლობაში ახორციელებს ჩვევების გადარჩევასა და დაგროვებას. ზოგიერთ შემთხვევაში გამომუშავებული ჩვევა საკმარისია იმისათვის, რომ წარმოიქმნას გონების მემკვიდრეობითი ცვლილებები; სხვა შემთხვევაში ჩვევებს მემკვიდრეობაზე გავლენა არ ჰქონდა. ყოველი მემკვიდრეობითი ცვლილება გადარჩევის შედეგი იყო, რომელიც ხორციელდებოდა მეთოდურად და გაუცნობიერებლად; თუმცა, ზოგჯერ გადარჩევა და ჩვევა გვერდიგვერდ მოქმედებენ. შევძლებთ უკეთ დავინახოთ, როგორ ხდება ინსტინქტების ჩამოყალიბება ველურ ბუნებაში გადარჩევის შედეგად, თუ რამდენიმე მაგალითს დავაკვირდებით: ჩვენ შევარჩიეთ სამი შემთხვევა, რომელსაც აქ განვიხილავ. პირველი – ინსტინქტი, რომელიც აიძულებს გუგულს

კვერცხი სხვის ბუდეში დადოს; მეორე – ზოგიერთი სახეობის ჭიანჭველას მონად ქცევის ინსტინქტი და სკის ფუტკრის ფიჭის კეთების უნარი. ბოლო ორი, ნატურალისტების აზრით, ყველაზე საოცარია ინსტინქტებს შორის. მიჩნეულია, რომ გუგული ინსტინქტის შესაბამისად კვერცხებს არა ყოველდღე, არამედ ორამ დღეში ერთხელ დებს. ამგვარად, ის რომ ბუდეს იშენებდეს და თავის კვერცხებზე იჯდეს, ადრე დადებული კვერცხები გარკვეული პერიოდის განმავლობაში გამოუჩეკავი დარჩება და ისე მოხდება, რომ ბუდეში ერთად იქნება კვერცხებიც და სხვადასხვა ასაკის ბარტყებიც. ასეთი რამ დაუშვებელია, მით უფრო, რომ ეს ფრინველი ადრეულ სეზონზე იწყებს გადაფრენას; ამასთან, ყველაზე ადრეული კვერცხიდან გამოსული ბარტყები მამრს დამოუკიდებლად უნდა გამოეკვება. ამერიკულ გუგულს ზუსტად ასეც უწევს ცხოვრება, ვინაიდან მის ბუდეში ერთდროულადაა კვერცხები და ბარტყები. არსებობს ვარაუდი, რომ ამერიკული გუგული ზოგჯერ კვერცხს სხვა[98] აზრით, რომელსაც დიდ პატივს ვცემ, ეს შეცდომაა. ამასთან, შემიძლია მოგიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი, როდესაც ფრინველები კვერცხს სხვის ბუდეში დებენ. წარმოვიდგინოთ, რომ ჩვენი ევროპული გუგულის წინაპარს ამერიკული გუგულის ჩვევები ჰქონდა, თუმცა დროდადრო ის კვერცხებს სხვა ფრინველის ბუდეში დებდა. იმ შემთხვევაში, თუ ამ ჩვევის მქონე ფრინველი უპირატესობას შეიძენდა, რადგან მას შეეძლო უფრო ადრე გადაფრენის დაწყება ან სხვა სახეობის ბუდეში გაზრდილი ბარტყები უფრო ძლიერი იქნებოდა, ვინაიდან მათი საკუთარი დედა განსხვავებული ასაკის ბარტყების გამოზრდას თავს ძნელად ართმევდა, მაშინ ზრდასრული ფრინველიც და ბარტყიც უპირატეს მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა. ვფიქრობ, რომ ჩვენი გუგულის ეს უცნაური ინსტინქტი სწორედ ამ პროცესის შედეგად ჩამოყალიბდა. ერთი რამ შემიძლია დავამატო – დოქტორ გრეისა[99] და სხვა მეცნიერთა აზრით, ევროპულ გუგულს ბოლომდე არ დაუკარგავს მომავალ თაობაზე ზრუნვისა და სიყვარულის ჩვევა. ფრინველების მიერ სხვის ბუდეში კვერცხის დადება არცთუ ისე იშვიათი შემთხვევაა ქათმისებრთა სახეობებშიც და ეს ალბათ ხსნის სირაქლემებში ზოგიერთი ინსტინქტის წარმოშობის მიზეზსაც. სირაქლემას ოჯახის ზოგიერთი წარმომადგენელი, განსაკუთრებით კი ამერიკული სირაქლემა,[100] კვერცხს ჯერ ერთ ბუდეში დებს, მერე მეორეში და მათ მამრებს გადააბარებს. ამ ინსტინქტის ახსნა ალბათ შესაძლებელია იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ სირაქლემები დიდი რაოდენობით კვერცხს დებენ, ხოლო გუგული – თითოს ორი-სამი დღის ინტერვალით. თუმცა, სირაქლემას ეს ინსტინქტი არ არის სრულყოფილი, რადგანაც ამასობაში იმდენად ბევრი კვერცხი იკარგება, რომ მე ერთხელ, ერთი დღის ძებნის შედეგად, ოცამდე დაკარგული და გაფუჭებული კვერცხი ვიპოვე.

ბევრი ფუტკარი პარაზიტებს მიეკუთვნება და კვერცხს ფუტკრის სხვა სახეობის ბუდეში დებს. ეს შემთხვევა უფრო საინტერესოა, ვიდრე გუგულისა, ვინაიდან ფუტკარი ამ შემთხვევაში იცვლის არა მარტო ინსტინქტს, არამედ აგებულებასაც, პარაზიტული ჩვევების შესაბამისად, რის შედეგადაც მას უქრება ყვავილის მტვრის შემგროვებელი ორგანო, რაც სხვა სახეობებში სჭირდება ლარვას

გამოსაკვებად. ზოგიერთი სახეობა, როგორიცაა *Sphegidae*-ს წარმომადგენლები (კრაზანასმაგვარი მწერი), სხვა სახეობებზე პარაზიტობენ. მ. ფაბრმა[101] დამაჯერებლად ახსნა, რომ თუმცა კრაზანა *Tachytes nigra*, ჩვეულებრივ, საკუთარ ბუდეს იშენებს, რათა იქ პარალიზებური მსხვერპლი შეინახოს თავისი ლარვას გამოსაკვებად, მაგრამ თუკი იგი შემდეგ პოულობს სხვა ბუდეს, რომელიც ასევე სავსეა საკვებით, ავლენს პარაზიტულ თვისებებს და ბუდეს ეპატრონება. ამ შემთხვევაში, ისევე, როგორც ეს ვნახეთ გუგულის მაგალითზე, არ არის რთული იმისი დადგენა, რომ ბუნებრივ გადარჩევას შეუძლია შემთხვევითი ქცევა მუდმივ თვისებად აქციოს, თუკი იგი სახეობას უპირატესობას ანიჭებს და მწერი, რომლის ბუდისა და საკვების მითვისება მოხდა, არ განადგურდება.

ჭიანჭველების დამონების ინსტინქტი

ეს საოცარი ინსტინქტი პირველად პიერ იუბერმა აღმოაჩინა, როდესაც ის ჭიანჭველა *Formica (Polyerges) rufescens*-ს აკვირდებოდა. ჭიანჭველას ეს სახეობა მთლიანად დამოკიდებულია თავის მონებზე. მათი დახმარების გარეშე ის ერთ წელიწადში გაქრებოდა. მამრები და ნაყოფიერი მდედრები არ მუშაობენ, ხოლო მუშები ანუ სტერილური მდედრები, რომლებიც მონების დატყვევებისას ენერგიულობითა და სიმამაცით გამოირჩევიან, სხვა სამუშაოს არ ასრულებენ. მათ არა აქვთ უნარი, გაიკეთონ საკუთარი ბუდე ან გამოკვებონ ლარვა. როდესაც ძველი ბუდე მოუხერხებელი აღმოჩნდება და იძულებულნი ხდებიან გადასახლდნენ, მიგრაციის პროცესს სწორედ მონები ახორციელებენ. ფაქტობრივად, მათ თავიანთი პატრონი საკუთარი პირით გადაჰყავთ. ეს პატრონები იმდენად უსუსურია, რომ როცა პ. იუბერმა ოცდაათი ჭიანჭველა მონებისაგან გამოაცალკევა და მისცა უამრავი საკვები, რომელიც მათ ყველაზე მეტად მოსწონდათ, ამასთანავე მათთან ერთად მოათავსა მათი ლარვა და ჭუპრი, რათა მუშაობის სტიმული ჰქონოდათ, ისინი ვეღარაფერს აკეთებდნენ. მათ თავიც კი ვერ გამოიკვებეს და ბევრი მათგანი შიმშილით დაიხოცა. ამის შემდეგ, იუბერმა მათთან მოათავსა ერთი მონა, რომელიც მაშინვე შეუდგა საქმეს, გამოკვება ისინი და ამით დაღუპვისაგან გადაარჩინა. მან ასევე ააშენა რამდენიმე ბუდე, მოუარა ლარვებს და, ფაქტობრივად, ყველაფერი მოაწესრიგა. რა შეიძლება იყოს ამ ფაქტებზე უფრო საოცარი? რომ არ ვიცოდეთ მონობის ინსტინქტის მქონე სხვა ჭიანჭველები, უიმედო იქნებოდა გვევარაუდა, როგორ შეიძლებოდა ეს ინსტინქტი ჩამოყალიბებულიყო.

პ. იუბერმა აღმოაჩინა, რომ *Formica saguinea* ასევე დამონების ინსტინქტის მქონე ჭიანჭველაა. ეს სახეობა ინგლისის სამხრეთ რეგიონებში გვხვდება. მის თვისებებს აკვირდებოდა ბრიტანეთის მუზეუმის პროფესორი ფ. სმიტი,[102] ვისაც ვუმადლი ამ და სხვა მნიშვნელოვან ინფორმაციას. მიუხედავად იმისა, რომ სრულად ვენდობი იუბერისა და ბ-ნ სმიტის დებულებებს, ამ საკითხს უფრო სკეპტიკურად მივუდექი, რათა ამ უცნაური და ოდიოზური ინსტინქტის არსებობა დამემტკიცებინა. ამგვარად, დეტალურად წარმოგიდგენთ დაკვირვებების შედეგებს, რომლებიც თავად განვახორციელე. მე გავხსენი *Formica saguinea*-ს თოთხმეტი

ბუდე და ვიპოვე მხოლოდ რამდენიმე მონა ჭიანჭველა. მონა-სახეობების მამრები და ფერტილური[103] მდედრები მხოლოდ თავიანთ თანასაზოგადოებაში არსებობენ და მათი პოვნა *F. saguinea*-ს ბუდეში შეუძლებელია. მონები შავია და წითელი პატრონის ზომის ნახევარს არ აღემატებიან. ისე რომ, ისინი შესახედავადაც კარგად განსხვავდებიან. თუ მათ ბუდეს ოდნავ დავაზიანებთ, მონები ბატონებთან ერთად გამოღოღდებიან და იცავენ მას. ხოლო, როცა ბუდეს, სადაც ლარვა და ჭუპრია, სერიოზული საფრთხე ემუქრება, მონები ენერგიულად იწყებენ მუშაობას და თავიანთი პატრონები უსაფრთხო ადგილას გადაჰყავთ. ამგვარად, ნათელია, რომ მონები თავს ისე გრძნობენ, როგორც საკუთარ სახლში. სამი წლის განმავლობაში, ივნისსა და ივლისში მე საათობით ვაკვირდებოდი მათ ბუდეებს სურვეისა და სასექსში და ბუდიდან გამოსული ვერც ერთი მონა ჭიანჭველა ვერ დავინახე. ეს იმით აიხსნება, რომ ამ თვეებში მონები ძალიან ცოტაა. ჩემი ვარაუდით სიმრავლის შემთხვევაში ისინი სხვაგვარად მოიქცეოდნენ. მაგრამ ბ-ნმა სმიტმა მაცნობა, რომ ისიც საათობით აკვირდებოდა ჭიანჭველების ბუდეებს მაისში, ივნისსა და აგვისტოში, სურვეისა და ჰემფშირში, მაგრამ ბუდიდან გამოსული ან მასში შესული ვერც ერთი მონა ჭიანჭველა ვერ აღმოაჩინა, მიუხედავად იმისა, რომ აგვისტოში ისინი მრავლად არიან. ამგვარად, მას მიაჩნია, რომ ისინი მკაცრად „სახლში გამოკეტილი“ მონები არიან. პატრონები კი, რომლებსაც მოაქვთ საშენი მასალა და საკვები, ხშირად ტოვებენ ბუდეს. ამ წლის ივლისში, ჭიანჭველების ისეთი საზოგადოება აღმოვაჩინე, რომელსაც საოცრად ბევრი მონა ჰყავდა და შევნიშნე, რომ ზოგიერთი მათგანი პატრონთან ერთად ტოვებდა ბუდეს. ისინი ერთდროულად მიუყვებოდნენ მაღალი შოტლანდიური სოჭისკენ მიმავალ გზას 25 იარდის მანძილზე და ერთად მიცოცავდნენ ხეზე, სავარაუდოდ, ბუგრებისა და კოკონების მოსაძებნად. იუბერის მონათხრობის თანახმად, რომელსაც დაკვირვების მრავალნაირი საშუალება ჰქონდა, შვეიცარიაში მონები ჩვევის შესაბამისად პატრონებთან ერთად აშენებდნენ ბუდეს. ისინი თავად აღებენ და ხურავენ კარებს დილას და საღამოს და როგორც იუბერი ამბობს, მათი ძირითადი მოვალეობა ბუგრების მოპოვებაა. პატრონებისა და მონების ქცევას შორის არსებული განსხვავება ორ სხვადასხვა ქვეყანაში, შვეიცარიასა და ინგლისში, სავარაუდოდ განპირობებულია შვეიცარიაში „დატყვევებული“ მონების დიდი რაოდენობით.

ერთ დღეს საშუალება მომეცა მენახა ერთი ბუდიდან მეორეში მათი გადასვლა. საოცარი სანახაობაა, როცა პატრონს საკუთარი პირით თან მიჰყავს მონები. მეორე დღეს ჩემი ყურადღება მიიქცია დამონების ინსტინქტის მქონე ჭიანჭველების გუნდმა, რომელიც იმავე ადგილას მოძრაობდა, თუმცა არა საკვების მოსაპოვებლად. ისინი უტევდნენ სხვა დამოუკიდებელი სახეობის ჯგუფს *(F. fusca)*, რომელიც თავგამოდებით იგერიებდა მათ. ზოგიერთი მათგანი მონათმფლობელებს *(F. sanguinea)* ფეხზე ეჭიდებოდა, ხოლო ეს უკანასკნელნი ულმობლად იგერიებდნენ და კლავდნენ თავის მეტოქეებს და შემდეგ მათი სხეულები საკვებად მიჰქონდათ ბუდეში 29 იარდის მანძილზე. თუმცა, მათ ვერც ერთი ლარვა ვერ წამოიღეს, რათა შემდეგ მონებად ექციათ. ჭიანჭველების სხვა ბუდიდან რამდენიმე *F. fusca*-ს

ჭუპრი ამოვთხარე და ბრძოლის ველზე ცარიელ ადგილას მოვათავსე. ტირანებმა ისინი მაშინვე დაიტაცეს, წაიყვანეს და თან აშკარად გამარჯვებას ზეიმობდნენ.

იმავე ადგილას სხვა სახეობის *F. flava*-ს ჭუპრი მოვათავსე ყვითელი ჭიანჭველას ამ სახეობის რამდენიმე ინდივიდთან ერთად. ბ-ნი სმიტის მონაცემებით ეს სახეობა ძალიან იშვიათად, მაგრამ ზოგჯერ მაინც შეიძლება იქცეს მონად. ის ზომით პატარაა, მეტად გაბედული და თავად მინახავს, როგორ ესხმის თავს სხვა ჭიანჭველებს. უცებ მონათმფლობელი *F. sanguinea*-ს ბუდესთან ახლოს, ქვის ქვეშ *F. flava*-ს ახალი თანასაზოგადოება აღმოვაჩინე. როდესაც მათ ბუდეს შემთხვევით შევეხე, პატარა ჭიანჭველები საოცარი სიმამაცით შეებრძოლნენ თავიანთ დიდ მეზობლებს. დავინტერესდი, შეძლებდა თუ არა *F. sanguinea* ერთმანეთისაგან გაარჩიოს *F. fusca*-ს ჭუპრი, რომელსაც ისინი ჩვეულებრივ მონებად აქცევენ, პატარა მეზობელის – *F. flava*-ს ჭუპრისგან, რომელსაც იშვიათად იმონებენ. აღმოჩნდა, რომ მათ ისინი ადვილად განასხვავეს, მაშინვე თავს დაესხნენ *F. fusca*-ს, მაგრამ შეშინდნენ, როცა *F. flava*-ს ბუდეს მიუახლოვდნენ და სწრაფად დატოვეს იქაურობა. ცოტა ხნის შემდეგ, როცა ყვითელი ჭიანჭველები იქაურობას მოშორდნენ, ამით ისარგებლეს და თან წაიყვანეს მათი ჭუპრი.

ერთ საღამოს, *F. sanguinea*-ს სხვა თანასაზოგადოებას „ვეწვიე“ და დავინახე, ისინი ბუდისკენ მკვდარ *F. fusca*-სა და მის ჭუპრებს მიათრევდნენ, რაც იმაზე მიუთითებდა, რომ ეს მიგრაცია არ იყო. შემდეგ ნადავლით დატვირთული მწკრივი შევნიშნე, დაახლოებით 40 იარდის დაშორებით, რომლებიც მანანას *(Erica)* ბუჩქისკენ მიემართებოდა და იქვე გამოჩნდა *F. sanguinea*-ს ბოლო წარმომადგენელი, რომელსაც თან მიჰქონდა ჭუპრი, მაგრამ ვერ მოვახერხე გაუვალ ბუჩქნარში ბუდე დამენახა. ბუდე უდავოდ იქვე უნდა ყოფილიყო, რადგან *F. fusca*-ს ორი თუ სამი ინდივიდი იქვე გაშმაგებული ტრიალებდა, ერთი კი თავისი ჭუპრით პირში უმოძრაოდ იდგა დანგრეული ბუდის თავზე.

ასეთია ფაქტები მონად ქცევის საოცარი ინსტინქტის შესახებ. ჩვენ დავინახეთ რაოდენ კონტრასტულია *F. sanguinea*-სა და *F. rufescens*-ის ინსტინქტები. ეს უკანასკნელი არ იშენებს ბუდეს, არ განსაზღვრავს საკუთარ მიგრაციას, არ აგროვებს საკვებს არც თავისთვის, არც ნაშიერისთვის და ვერც თავს გამოიკვებავს. ის აბსოლუტურად დამოკიდებულია თავის აურაცხელ მონებზე. *F. sanguinea*-ს კი ნაკლები მონები ჰყავს. პატრონები თავად წყვეტენ, სად და როდის უნდა აშენდეს ახალი ბუდე და მიგრაციის დროს თან მიჰყავთ მონები. როგორც ინგლისში, ისე შვეიცარიაში, მონები დიდი რუდუნებით ზრუნავენ ჭუპრებზე, ხოლო პატრონები მონების დასაპყრობად მიდიან. შვეიცარიაში მონები და პატრონები ერთად შრომობენ, ერთად ამზადებენ და მიაქვთ ბუდის საშენი მასალა. ისინი ერთად ზრუნავენ თავიანთ ნაშიერზე და აგროვებენ საკვებს თანასაზოგადოებისათვის. ინგლისში მხოლოდ პატრონები გამოდიან ბუდიდან, რათა მოიპოვონ საშენი მასალა და საკვები თავისთვის, მონებისა და ჭუპრებისათვის. ასე რომ, ამ ქვეყანაში პატრონი თავის მონებს ნაკლებად მსახურებს, ვიდრე შვეიცარიაში.

ძნელია ვივარაუდოთ, თუ როგორ წარმოიშვა *F. sanguinea*-ს ინსტინქტი. თუმცა, როდესაც ვხედავთ, რომ ჭიანჭველები, რომლებიც არ არიან მონათმფლობელები, მაინც ეპატრონებიან სხვა სახეობათა ჭუპრებს, თუკი ისინი შემთხვევით მათი ბუდის ახლოს აღმოჩნდნენ. უნდა ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად ისინი ამ ჭუპრებს საკვებად იყენებდნენ; ხოლო, როდესაც პატრონის ბუდეში მოტაცებული ჭუპრიდან ინდივიდი განვითარდა, პატრონმა ის, შესაძლებლობის ფარგლებში, სამუშაო ძალად გამოიყენა. თუ მათი არსებობა სასარგებლო აღმოჩნდა იმ სახეობისთვის, რომელმაც ის დაიმონა, ჭუპრის საკვებად მოპოვება ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად შეიძლება გაძლიერდეს და გახდეს მონების მოშენების მიზეზი. როდესაც მოხდა ინსტინქტის შეძენა, მაშინაც კი, თუ ის იშვიათად გამოიყენება, როგორც ეს ბრიტანული *F. sanguinea*-ს მაგალითზე დავინახეთ, რომელსაც თავისი მონები შვეიცარიულ იმავე სახეობასთან შედარებით ნაკლებად ეხმარებიან, გადარჩევის ფონზე მარტივად შეიძლება აღმოვაჩინოთ ამ ინსტინქტის ზრდის და ჩამოყალიბების ტენდენცია (გასათვალისწინებელია, რომ თითოეული ცვლილება სახეობისათვის სასარგებლო უნდა იყოს) მანამ, სანამ ჭიანჭველა არ გახდება დამოკიდებული თავის მონებზე ისე, როგორც *F. rufescens*-ის შემთხვევაში.

სკის ფუტკრის ფიჭის კეთების ინსტინქტი

ამ საკითხს დეტალურად არ შევეხები, მხოლოდ შევეცდები, ჩემი დასკვნის ერთგვარი მონახაზი გავაკეთო. რაოდენ გულგრილი უნდა იყოს ადამიანი, რომელიც ფიჭის დახვეწილი სტრუქტურის დანახვისას აღფრთოვანებას არ გამოხატავს. მათემატიკოსებისაგან გვსმენია, რომ ფუტკარმა პრაქტიკულად გადაჭრა რთული პრობლემა და დიდი რაოდენობის თაფლის მოსათავსებლად უძვირფასესი ცვილის მინიმალური რაოდენობის გამოყენებით შექმნა სათანადო ფორმის უჯრედები. აღსანიშნავია, რომ გამოცდილი ხელოსანიც კი, რომელიც აღჭურვილია იარაღითა და ზომებით, ვერ მოახერხებს ასეთი სწორხაზოვანი უჯრედების გაკეთებას, ფუტკრები კი ამას არაჩვეულებრივად ართმევენ თავს ბნელ სკაში. ადვილი არ არის მიხვდე, როგორ კეთდება თითოეული კუთხე და სიბრტყე და დააკვირდე ამ პროცესს. ამ საოცარი სამუშაო პროცესის აღქმა შესაძლებელია ერთი მარტივი ინსტინქტის განხილვით.

ამ ინსტინქტის აღმოჩენაში ბ-ნი უოთერჰაუზი[104] დამეხმარა, რომელმაც დაასაბუთა, რომ უჯრის ფორმა განპირობებულია მიმდებარე უჯრების არსებობით. ამდენად, ქვემოთ მოყვანილი შეხედულება შეიძლება მხოლოდ ამ თეორიის სახეცვლილება იყოს. მოდით, დავაკვირდეთ გრადაციის დიად პრინციპს, რათა დავინახოთ, გაგვიმხელს თუ არა ბუნება ამ სამუშაოს შესრულების მეთოდს. მოკლე სერიის ერთ მხარეს არის ბაზი (ველური ფუტკარი), რომელიც თაფლის შესანახად იყენებს თავისი ჭუპრების ძველ პარკებს, რომელთაც ზოგჯერ ცოტაოდენ ცვილს უმატებს და შედეგად აშენებს განცალკევებულ, უსწორმასწორო და მომრგვალო ფორმის ცვილის უჯრედებს. ამ სერიის მეორე მხარეს არის სკის ფუტკარი, რომლის უჯრები ორმაგ სიბრტყეზეა მოთავსებული: თითოეულ უჯრას ექვსკუთხა

პრიზმის ფორმა აქვს, რომლის ექვსი ბაზალური კიდე სამი რომბისაგან შემდგარ პირამიდას ქმნის. ამ რომბებს აქვს გარკვეული კუთხეები; სამი მათგანი ფიჭის ერთ მხარეს თითო უჯრის პირამიდულ ფუძეს ქმნის და საპირისპირო მხრიდან უერთდება სამი მომიჯნავე უჯრის ფუძეს. ამ ორი უკიდურესი შემთხვევის – სკის ფუტკრის უზომოდ დახვეწილი უჯრებისა და ბაზის თაფლის უსწორმასწორო საცავის შუალედური ფორმაა (თუმცა უფრო მეტად ამ უკანასკნელს უახლოვდება) მექსიკური *Melipona domestica*-ს უჯრები, რომელიც დაწვრილებით აღწერა და დაასურათა პიერ იუბერმა *Melipona* აშენებს თითქმის სწორხაზოვან ცვილის ფიჭას, რომელიც ცილინდრისებური უჯრედებისაგან შედგება. მასში იჩეკება ლარვა. ამასთან, არსებობს დიდი ზომის უჯრედები, სადაც ინახება თაფლი. ეს უჯრედები თითქმის სფეროსებურია, ერთი ზომისაა და არათანაბარ მასას წარმოქმნის. ნიშანდობლივია, რომ ეს სფერული უჯრები ერთმანეთისაგან ისეთ მანძილზეა განლაგებული, რომ თუ სფეროები მთლიანი იქნება, ისინი გადაკვეთენ და დააზიანებენ ერთმანეთს. ეს არასოდეს არ ხდება, რადგან ფუტკარი ასეთი გადაკვეთის საშიშროების შემთხვევაში ამ ადგილას ბრტყელ კედელს აშენებს. ამგვარად, თითოეული უჯრედი შედგება გარეთა სფეროსებრი ნაწილისა და ორი, სამი ან მეტი სრულიად ბრტყელი ზედაპირისაგან, იმის მიხედვით, რამდენ უჯრედს ემიჯნება იგი. როცა ერთი უჯრედი უკავშირდება სამ სხვა უჯრედს, რომლებსაც დაახლოებით ერთი და იმავე ზომისა და ფორმის სფეროსებური ნაწილი აქვს, მაშინ სამი ბრტყელი ზედაპირი ქმნის პირამიდას, რომელიც, იუბერის აზრით, სკის ფუტკრების სამწახნაგა პირამიდის უხეში იმიტაციაა. აქ, ისე, როგორც სკის ფუტკრის შემთხვევაში, თითოეული უჯრედის სამი ბრტყელი ზედაპირი ამავდროულად სხვა სამი მოსაზღვრე უჯრედის კედელიცაა. აშკარაა, რომ *Melipona* შენების ასეთი მანერით ნაკლებ ცვილს ხარჯავს, ვინაიდან მომიჯნავე უჯრებდეის ბრტყელი კედლები ორმაგი არ არის, ისინი იმავე სიბრტყეშია, რომელშიც გარეთა სფეროსებრი ნაწილები და თითოეული ბრტყელი ზედაპირი ორი უჯრედის ერთ საერთო კედელს ქმნის. როდესაც ამ შემთხვევას ვაკვირდებოდი, გამიჩნდა აზრი, რომ თუ Melipona სფეროებს ერთი და იმავე მანძილის დაშორებით ააშენებს, ისინი ერთი ზომისა იქნება და ორ შრედ სიმეტრიულად განლაგდება. საბოლოო სტრუქტურა ძალიან უნდა ჰგავდეს სკის ფუტკრის ფიჭას. მე დავუკავშირდი კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორ მილერს, რომელიც გეომეტრიის სპეციალისტია. მან ყურადღებით წაიკითხა ჩემი მოსაზრებები და საკუთარ ინფორმაციასთან შეჯერების შედეგად მითხრა, რომ თეორია სწორია.

წარმოვიდგინოთ თანაბარი ზომის სფეროები, რომელთა ცენტრები ორ პარალელურ სიბრტყეშია მოთავსებული. თითოეული სფეროს ცენტრი დაშორებულია რადიუსით – X/sqrt (2) ან X 1.41421 იმავე შრის ექვსი გარემომცველი სფეროს ცენტრიდან და იმავე მანძილითაა დაშორებული მეორე პარალელური შრის მიმდებარე სფეროების ცენტრიდან. შემდეგ, თუ სხვადასხვა შრეებს შორის სფეროების გადაკვეთაზე ბრტყელი კედლები წარმოიქმნება, მიიღება ორ შრედ განლაგებული ექვსკუთხა პრიზმები, რომლებიც ერთმანეთთან პირამიდისებურადაა დაკავ-

შირებული და რომბებისაგან შედგება. ექვსკუთხა პრიზმის რომბების თითოეული კუთხე სკის ფუტკრის უჯრების კუთხის აბსოლუტურად იდენტური იქნება.

აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ *Melipona* არასრულყოფილი ინსტინქტის ოდნავი ცვლილებით ისევე სრულყოფილ სტრუქტურას ააწყობდა, როგორც სკის ფუტკარი. უნდა დავუშვათ, რომ *Melipona*-ს მიერ თანაბარი სფეროსებრი უჯრების აგება გასაკვირი არ არის, რადგანაც ვხედავთ, რაოდენ სრულყოფილი ცილინდრული ფორმის ნახვრეტებს აკეთებენ მწერები ხეებში, როდესაც ერთი წერტილის გარშემო ტრიალებენ. უნდა დავუშვათ, რომ *Melipona*-ს შეუძლია უჯრები შრეებად განალაგოს, როგორც ამას ცილინდრული უჯრების შემთხვევაში აკეთებს. ყველაზე ძნელი იმისი გაგებაა, როგორ განსაზღვრავს იგი მანძილს, რომლითაც თავისი თანაშემწე მუშა ფუტკრებისაგან არის დაშორებული, როდესაც ისინი ერთდროულად აშენებენ სფეროებს. თუმცა ფაქტია, რომ მას შესწევს ამ მანძილის განსაზღვრის უნარი და აშენებს ერთმანეთთან დაკავშირებულ სფეროებს, რომელთა გადაკვეთის ადგილებში იგი ბრტყელ კედლებს აგებს. ადვილი მისახვედრია, რომ ექვსკუთხა პრიზმის აგების შემდეგ შეუძლია მისი დაგრძელება ნებისმიერ ზომამდე, რათა თაფლის შესაბამისი მარაგი დაიტიოს. სწორედ ასე იქცევა ბაზი, როდესაც თავისი ჭუპრის ძველ პარკს ცვილის ცილინდრს უმატებს. ინსტინქტების ასეთი ცვალებადობისა (ინსტინქტი თავისთავად არცთუ ისე სრულყოფილია, თუმცა უფრო სრულყოფილი ვიდრე ფრინველის ბუდის კეთების ინსტინქტი) და ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად სკის ფუტკარმა შეიძინა განუმეორებელი არქიტექტურული ნიჭი.

ეს თეორია შეიძლება ექსპერიმენტულად შემოწმდეს. ბ-ნი ტეგეტმაიერის[105] მაგალითის მიხედვით, განვაცალკევე ფიჭები და მათ შორის გრძელი, სქელი, ოთხკუთხა ცვილის ნაჭერი მოვათავსე. ფუტკრებმა მაშინვე დაიწყეს მასში მრგვალი ხვრელების გათხრა. რაც უფრო ღრმად მიდიოდნენ, მით უფრო აფართოვებდნენ მათ, რის შედეგადაც ხვრელებმა ფიალის მოყვანილობა მიიღეს, რომელსაც ერთი შეხედვით სფეროს ან მისი ნაწილის ფორმა და დაახლოებით უჯრედის დიამეტრი ჰქონდა. როცა ფუტკრებმა ფიალების კეთება დაიწყეს, ეს ფიალები ისეთი მანძილით იყვნენ დაშორებულნი, რომ როდესაც ისინი სასურველი სიგანისა და სიღრმის გახდა, მათი კიდეები ერთმანეთს შეუერთდა. როგორც კი ეს მოხდა, ფუტკრებმა თხრა შეწყვიტეს და ფიალების შეერთების ადგილას ცვილის ბრტყელი კედლების ამოშენებას შეუდგნენ. ასე რომ, თითოეული ფიალის კიდის თავზე ექვსკუთხა პრიზმები წარმოიქმნა, განსხვავებით ჩვეულებრივი უჯრებისაგან, რომლებიც სამკუთხა სწორხაზოვანი პრიზმებისაგან შედგება.

ოთხკუთხა ცვილის ნაჭრის ნაცვლად, სკაში ვიწრო და დანის პირივით თხელი, ვერმილიონით[106] შეღებილი კაშკაშა წითელი ფირფიტები მოვათავსე. ფუტკრები კვლავ ფიალების თხრას შეუდგნენ, მაგრამ ცვილის ფირფიტები იმდენად თხელი იყო, რომ ორივე მხრიდან ჩვეული სიღრმით გათხრის შემთხვევაში, ფიალების ფსკერი გაიხვრიტებოდა. თუმცა, ფუტკრებმა ამაზეც „იზრუნეს“ და თხრა დროულად დაასრულეს, ისე რომ, წარმოიქმნა ბრტყელფსკერიანი ფიალები. ეს

ბრტყელი ფსკერები, რომლებიც წითელი ცვილის თხელი ფირფიტებით იყო აგებული, იმ ადგილას იყო განლაგებული, სადაც ვიზუალური წარმოსახვის შედეგად შეიძლებოდა სფეროების გადაკვეთის ადგილი ყოფილიყო. ზოგ ადგილას მოპირდაპირე ფიალებს შორის პატარა, ზოგან კი რომბის ფორმის დიდი ფირფიტები იყო განლაგებული. მაგრამ ამ სამუშაოს შედეგი სამშენებლო მასალის არაბუნებრიობის გამო არ იყო სრულყოფილი. ფუტკრები უდავოდ ფიალების საპირისპირო მხარესაც მუშაობდნენ, ფიალებს ორივე მხრიდან ღრღნიდნენ და აღრმავებდნენ; თუმცა, რადგანაც მუშაობა ადრე მთავრდებოდა, ფიალებს შორის ბრტყელი ფირფიტები დარჩა.

ვინაიდან ცვილის ფირფიტა თხელი, დრეკადი ფენაა, ფუტკრები სწრაფად მიხვდნენ, როდის უნდა შეეწყვიტათ მუშაობა. ჩვეულებრივ ფიჭაში ფუტკრები საპირისპირო მხარეს ერთნაირი ტემპით ვერ მუშაობდნენ. ამ დასკვნის გაკეთების საშუალება მომცა ახლად დასრულებულ უჯრებზე დაკვირვებამ – შევამჩნიე, რომ ერთ მხარეზე იყო ნახევრად დაუმთავრებელი რომბები, მეორე მხრიდან კი ამოზნექილი ცვილი. ეს იმაზე მიუთითებდა, რომ ფუტკრები ერთ მხარეს ალბათ სწრაფად მოქმედებდნენ, მეორე მხარეს – ნელა. ფიჭა სკაში დავაბრუნე, რითაც საშუალება მივეცი ფუტკრებს ცოტა ხანს კიდევ ემუშავათ და კვლავ გავზომე უჯრა. აღმოვაჩინე, რომ რომბისებური ფიალა დასრულებული იყო და აბსოლუტურად ბრტყელი ფორმა ჰქონდა. ვინაიდან მისი კედლები უკიდურესად თხელი იყო, სრულიად შეუძლებელია, რომ ეს ამოზნექილი მხრიდან თხრის შედეგი ყოფილიყო. როგორც ვვარაუდობ, ამ შემთხვევაში ფუტკრები მოქმედებდნენ საპირისპირო უჯრებიდან, აწვებოდნენ და აგორგოლებდნენ რბილ ცვილს (როგორც შევამოწმე, ეს ადვილი გასაკეთებელია), გადაჰქონდათ შუალედურ ფირფიტაზე და შემდეგ აბრტყელებდნენ.

ვერმილიონით შეღებილი წითელი ცვილის ფირფიტების ექსპერიმენტმა დამანახა, რომ თუ ფუტკრები ცვილის თხელ კედლებს აკეთებენ, მათ უჯრედებს სპეციფიკური ფორმა უნდა მისცენ; ეს შესაძლებელია იმ შემთხვევაში, თუ ისინი მუშაობის დაწყებისას გარკვეულ დისტანციას დაიცავენ და ერთნაირი ტემპით იმუშავებენ. შედეგად მიიღებენ ერთნაირი ფორმის სფერულ ჩაღრმავებებს, მაგრამ არ დაუშვებენ, რომ მათ ერთმანეთი დააზიანონ. თუ ფიჭის კიდეებს დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ ფუტკრები ფიჭის გარშემო უსწორმასწორო კედელს აშენებდნენ. ისინი უჯრებს საპირისპირო მხრიდან თხრიან და წრიული მოძრაობით აღრმავებენ მას. ისინი უჯრების სამგვერდიან პირამიდებს ერთდროულად არ აგებენ. გათხრამდე ისინი მზარდი კიდის ბოლოს მხოლოდ ერთ ან ორ რომბისებურ უჯრას ქმნიან და სანამ ჰექსაგონის კედლების აგება არ დაიწყება, რომბისებური ფირფიტის ზედა კიდეებს არ ამთავრებენ. ზოგიერთი ეს მოსაზრება განსხვავდება აღიარებული მეცნიერის, იუბერ უფროსის მოსაზრებისაგან, მაგრამ მე მათ სიზუსტეში დარწმუნებული ვარ და საშუალება რომ მქონდეს, ვაჩვენებდი, რომ ჩვენი თეორიები ერთმანეთს ემთხვევა.

იუბერის დასკვნა იმის შესახებ, რომ პირველი უჯრედის ამოთხრა ცვილის პარალელური გვერდების მქონე კედლიდან იწყება, როგორც შევნიშნე, მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამება სინამდვილეს. მშენებლობა პირველად ცვილის პატარა გროვით იწყება, მაგრამ ახლა ამას დეტალურად არ განვიხილავ. ჩვენთვის ნათელია, რაოდენ მნიშვნელოვანია გათხრა უჯრედის ასაგებად. შეცდომა იქნებოდა იმის ვარაუდი, რომ ფუტკრებს არ შეუძლიათ უხეში ფორმის კედლის აგება საჭირო ადგილას, – ასეთია ორი სფეროს გადაკვეთით მიღებული სიბრტყე. მე მაქვს ამის დამადასტურებელი უამრავი მაგალითი. მზარდი ფიჭის არასწორად მომრგვალებულ ცვილის კედლებზეც კი შეიძლება შევამჩნიოთ ფორმის ოდნავი დარღვევა, რომელიც მშენებარე უჯრედების ბაზალური რომბისებური ფირფიტების სიბრტყეზე აღინიშნება. ცვილის ეს არასწორხაზოვანი კედლის აშენება აუცილებლად უნდა დასრულდეს, ამისათვის მას ფუტკრები ორმხრივად აღრმავებენ. ამ შემთხვევაში ფუტკრების ქცევა საოცარია. დასრულებული უჯრედის თხელი კედლისაგან განსხვავებით, ისინი თავდაპირველად უსწორმასწორო კედლებს 10-20-ჯერ მეტი სისქისას აკეთებენ. ფუტკრის შრომა შეიძლება კალატოზისას შევადაროთ. ისინი ჯერ ერთ ადგილზე ყრიან ცემენტს, ხოლო შემდეგ მას ორივე მხარეს ანაწილებენ, სანამ არ გასწორდება და მათ შორის თხელი კედლები არ წარმოიქმნება. ასე რომ, ვღებულობთ თხელ კედელს, რომელიც შეუჩერებლად ადის მაღლა, მაგრამ ყოველთვის ბოლოვდება გიგანტური სახურავით. ყველა უჯრედში, რომელიც ცვილის მტკიცე კიდეებითაა დაბოლოვებული, ფუტკრები ისე გროვდებიან და მოძრაობენ სახურავზე, რომ ოდნავაც არ აზიანებენ უჯრედის ჰექსაგონურ, 0,4 დიუმის სისქის კედლებს; პირამიდის ფუძის ფირფიტები კი მასზე ორჯერ სქელია. შენების ეს ფორმა ფიჭას უფრო მდგრადს ხდის. ამასთან, აქ ცვილი უკიდურესად ეკონომიურადაა გამოყენებული.

თავიდან რთული მისახვედრია, როგორ შენდება ფიჭა, სადაც უამრავი ფუტკარი ერთდროულად მუშაობს. შრომის პროცესში ფუტკარი ერთი უჯრედიდან მეორეზე გადადის. ისე რომ, როგორც იუბერი აღნიშნავს, პირველი უჯრედის კეთებასაც კი რამდენიმე ინდივიდი ერთდროულად იწყებს. მე შევეცადე ეს ექსპერიმენტით შემემოწმებინა: თითოეული ჰექსაგონური კედლისა და მზარდი ფიჭის მომრგვალებული კიდეები წითელი ცვილის ძალიან თხელი, რბილი ფირფიტით დავფარე; დავინახე, როგორ გაანაწილეს შეღებილი ცვილი ფუტკრებმა ყველა გარემომცველ კედელზე, ალბათ ისე, როგორც ამას მხატვარი თავისი ფუნჯით შეასრულებდა. ფიჭის კონსტრუქციის შენება თანაბრადაა განაწილებული მრავალ ფუტკარს შორის. ყველა მათგანი ინსტინქტურად დგება ერთმანეთისაგან თანაბრად დაცილებულ მანძილზე და იწყებს ერთნაირი ზომის სფეროების შენებას, რომელთა გადაკვეთის ადგილზე ბრტყელ კედლებს აგებს. საინტერესო იყო იმის ალმოჩენა, რომ როცა ფიჭის ორი ნაწილი კუთხით უერთდებოდა ერთმანეთს, ფუტკრები შლიდნენ და თავიდან აშენებდნენ უჯრას შეერთების ადგილზე და ზოგჯერ მას სრულიად ახალ, აქამდე უცნობ ფორმასაც აძლევდნენ. როდესაც ფუტკრები პოულობენ ფიჭის ასაშენებლად ხელსაყრელ ადგილს, მაგალითად,

ხის ნაჭერს, რომელიც ფიჭის შუა ნაწილის ქვემოთაა მოთავსებული, ისე, რომ ფიჭა მის ერთ მხარეს აშენდეს, ფუტკრები თავდაპირველად ახალი უჯრედის ბაზალურ კედელს აგებენ, რომელიც ზუსტად მისთვის განკუთვნილ ადგილზეა მოთავსებული, ისე, რომ შემდეგში მიმდებარე უჯრედების პროექტირება მოხერხდეს. ფუტკრებს საშუალება უნდა ჰქონდეს ერთმანეთისაგან და დასრულებული უჯრედის კედლიდან განსაზღვრული მანძილით იყვნენ დაშორებული. ეს მნიშვნელოვანი ფაქტორია. ამის შემდეგ ისინი აგებენ წარმოსახვით სფეროებს, ხოლო მათი გადაკვეთის ადგილას – ბრტყელ კედელს. რამდენადაც შევნიშნე, ისინი მანამ არ ასრულებენ უჯრედის კუთხეების შენებას, სანამ მოცემული და მომიჯნავე უჯრედების კედლები არ აშენდება. ფუტკრის უნარი, ააშენოს უსწორმასწორო კედელი ორ ახლად დაწყებულ უჯრედს შორის, მეტად მნიშვნელოვანია; ის ადასტურებს ფაქტს, რომელიც ერთი შეხედვით მოცემული თეორიის საწინააღმდეგოა. კერძოდ, იმას, რომ კრაზანას ფიჭის განაპირა უჯრედები იდეალური ჰექსაგონია. თუმცა, მე ვერ შევძლებ აქ ამ საკითხის საბოლოოდ გარკვევას. სირთულეს არ წარმოადგენს იმის ახსნა, როგორ აგებს რომელიმე მწერი, მაგალითად კრაზანა, ექვსკუთხა უჯრედს – მონაცვლეობით მუშაობს დაწყებული უჯრედის შიგნით და გარეთ, ყოველთვის შესაბამისი მანძილით არის დაშორებული მშენებარე უჯრედის ნაწილებისაგან, აპრიალებს სფეროებს ან ცილინდრებს და აშენებს შუალედურ ფირფიტებს. სავარაუდოა, რომ როცა ეს მწერი სწორად ვერ მონიშნავს უჯრედის ასაშენებელ ადგილს, იწყებს მოძრაობას, ჯერ ერთი, შემდეგ ხუთი სხვადასხვა წერტილის ირგვლივ; ამავე დროს, იგი შესაბამისი მანძილითაა დაშორებული ცენტრიდან და სხვა მწერებისაგან, უახლოვდება შეხების სიბრტყეებს და ქმნის იზოლირებულ ექვსკუთხედს. თუმცა, არ გამიგია, რომ ასეთი ქმედება ცალკეული ექვსკუთხედის აშენებით დასრულებულიყო. არც არაფერი კარგი გამოვიდოდა თითო ექვსკუთხედის აგებით, ვინაიდან მის ასაშენებლად მეტი მასალა იქნებოდა საჭირო, ვიდრე ერთი ცილინდრისათვის.

ვინაიდან ბუნებრივი გადარჩევა მხოლოდ სტრუქტურის ან ინსტინქტის მცირე ცვალებადობის დაგროვების გზით მოქმედებს, რომელიც გარკვეულ პირობებში, ინდივიდისათვის სასარგებლოა, ლოგიკურია ვიკითხოთ, რა სარგებელი მოუტანა სკის ფუტკრის წინაპრებს „არქიტექტურულმა“ ინსტინქტმა, რომელიც ზემოთ ნახსენებ კონსტრუქციას უკავშირდება? ვფიქრობ, პასუხი არ არის რთული. ფუტკრისთვის ადვილი არ არის საკმარისი ნექტრის მოპოვება. მე ბატონ ტეგეტმაიერისგან ვიცი, რომ, ექსპერიმენტის თანახმად, ფუტკრის ერთი სკის მიერ ერთი გირვანქა ცვილის დასამზადებლად საჭიროა არანაკლებ 12-15 გირვანქა შაქრის ფხვნილი. ამგვარად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფუტკრების მიერ ფიჭის ასაგებად აუცილებელი ცვილის დასამზადებლად დიდი რაოდენობით ნექტარი იხარჯება. ამასთანავე, ამ პროცესის დროს ბევრი ფუტკარი დღეების განმავლობაში უსაქმოდაა ცვილის სეკრეციის მოლოდინში. ზამთრის განმავლობაში ფუტკრის დიდი გუნდისათვის თაფლის დიდი მარაგია საჭირო. ამასთან, სკის უსაფრთხოებას მხოლოდ ფუტკრის დიდი რაოდენობა უზრუნველყოფს, რომელთაც კვება

ესაჭიროებათ. ამგვარად, დიდი რაოდენობის ცვილის სეკრეცია და, შესაბამისად, თაფლის მომარაგება ფუტკრის ოჯახის წარმატების ყველაზე მნიშვნელოვანი ელემენტია, თუმცა, მათი კეთილდღეობა კიდევ დამოკიდებულია პარაზიტებისა და სხვა მტრების რაოდენობაზე და, აგრეთვე, სხვა გაუთვალისწინებელ შემთხვევებზე, რომლებმაც თაფლის რაოდენობის მიუხედავად, შეიძლება განსაზღვრონ ფუტკრის ოჯახის არსებობა. დავუშვათ, რომ სწორედ თაფლის რაოდენობა განსაზღვრავს ბაზის ოჯახების რაოდენობას მოცემულ ქვეყანაში; წარმოვიდგინოთ, რომ ოჯახი მთელი ზამთრის განმავლობაში არსებობს და, შესაბამისად, ესაჭიროება თაფლის მარაგი. ამ შემთხვევაში, ჩვენი ბაზისათვის ცხადია ხელსაყრელი იქნება, რომ მან ინსტინქტის ცვალებადობის შედეგად შეიძინოს ცვილის უჯრედების ერთმანეთთან ახლოს აგების უნარი, ისე, რომ მათ ერთმანეთი ოდნავ გადაკვეთონ (თუნდაც ორ უჯრას შორის წარმოიქმნას საერთო კედელი), რაც ცოტა ცვილს დაზოგავდა. უფრო ხელსაყრელი იქნებოდა, თუ ბაზი უჯრედებს ერთმანეთთან უფრო ახლოს განალაგებდა, ფაქტობრივად ერთ მთლიანობად შეკრავდა, ისე, როგორც *Melipona*-ს უჯრედებია. ამ შემთხვევაში მოსაზღვრე ზედაპირების წილი გაიზრდება, რაც მეტ ცვილს დაზოგავს. კვლავ იმავე მიზეზით *Melipona*-სათვის ხელსაყრელი იქნებოდა უჯრედების ერთმანეთთან ახლოს და მეტი სიხშირით აგება. ამ შემთხვევაში სფეროსებრი ზედაპირი მთლიანად გაქრებოდა და ბრტყელი ზედაპირით შეიცვლებოდა ანუ სკაც ისეთივე სრულყოფილი იქნებოდა, როგორც ფუტკრისა. ბუნებრივი გადარჩევა ამაზე მეტად სრულყოფილ არქიტექტურულ ფორმას ვერ შექმნიდა, რადგან როგორც ვნახეთ, სკის ფუტკრის ფიჭას მინიმალური რაოდენობის ცვილი ხმარდება.

ამრიგად, ინსტინქტებს შორის ყველაზე საოცარი – სკის ფუტკრის ინსტინქტი, შეიძლება ავხსნათ ბუნებრივი გადარჩევით, რომელმაც ძალზე მომგებიანად გამოიყენა მარტივი ინსტინქტის უამრავი თანმიმდევრული მცირე ცვალებადობა. ბუნებრივმა გადარჩევამ უბიძგა ფუტკრებს, შეექმნათ ორი შრე გარკვეული მანძილით დაშორებული იდენტური სფეროებისა და აეგოთ ცვილის ფირფიტები სფეროების შეერთების სიბრტყეზე. რა თქმა უნდა, ფუტკრებს არა აქვთ გაცნობიერებული, რომ მათ ერთმანეთისაგან განსაზღვრული მანძილით დაშორებული სფეროები შექმნეს; მაგრამ მათ იციან რამდენიმე კუთხე ექვსწახნაგა პრიზმასა და რომბისებურ ფირფიტებში. ბუნებრივი გადარჩევის მოტივირებული შედეგი ცვილის ეკონომიაა. ფუტკრის სწორედ ის გუნდი გადარჩა, რომელმაც მინიმალური ცვილი დახარჯა; ეს ახლად შეძენილი ეკონომიის ინსტინქტი კი შთამომავლობას გადაეცა, რომელსაც არსებობისათვის ბრძოლაში გამარჯვების მოსაპოვებლად მეტი უპირატესობა აქვს.

ბუნებრივია, რომ ბევრი ძნელად ასახსნელი ინსტინქტი ბუნებრივი გადარჩევის თეორიას შეიძლება შეეწინააღმდეგოს: კერძოდ შემთხვევები, როდესაც არ ვიცით, როგორ გაჩნდა ესა თუ ის ინსტინქტი; ან თუ არ არის ცნობილი მისი შუალედური გრადაციები. არსებობს ნაკლებად მნიშვნელოვანი ინსტინქტიც, რომელიც არ ვითარდება ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად. ცხოველებში ინსტინქ-

ტები თითქმის იდენტურია, მაგრამ ზოგჯერ მათი ახსნა იმდენად ძნელია, რომ შეუძლებელია დავიჯეროთ მისი ერთი წინაპრისაგან მემკვიდრეობით გადაცემა. ამიტომ მას ბუნებრივ გადარჩევას მივაწერთ. მე არ შევუდგები ზოგიერთი დეტალის განსაზღვრას, მაგრამ მსურს შევეხო ერთ რთულ საკითხს, რომელიც ჩემთვის ძნელად გადასალახი აღმოჩნდა. და, ფაქტობრივად, ფატალურიც კია ჩემი თეორიისთვის. ვგულისხმობ უსქესო და სტერილურ[107] მდედრებს მწერების თანასაზოგადოებაში, ამ უნაყოფო მწერების ინსტინქტები და აგებულება მეტად განსხვავდება მამრებისა და ფერტილური მდედრების ინსტინქტებისაგან და ვინაიდან უნაყოფონი არიან, ვერ წარმოქმნიან თავის მსგავსს.

ეს საკითხი ფართო განხილვას მოითხოვს, მაგრამ მე შევეხები მუშა ან სტერილური ჭიანჭველების შემთხვევას. ამ მუშა ჭიანჭველების უნაყოფობის მიზეზი ძნელი ასახსნელია, თუმცა არც ისე ძნელი, რადგან არსებობს ცვალებადობის სხვა შემთხვევებიც, რომლებიც ცხადყოფენ, რომ ველურ ბუნებაში ესა თუ ის მწერი შემთხვევის წყალობით უნაყოფო ხდება. თუ ეს მწერები თანასაზოგადოების წევრები არიან, ესე იგი, ამ თანასაზოგადოებისთვის ხელსაყრელი იყო მათი გამოყენება შრომისა და არა გამრავლებისათვის. ჩემთვის სირთულეს არ წარმოადგენს იმის დამტკიცება, რომ აქაც ბუნებრივი გადარჩევა მოქმედებს. თუმცა, ამ საკითხს ახლა არ შევეხები. უფრო რთული ასახსნელია ის სხვაობა, რომელიც მუშა ჭიანჭველას განასხვავებს მამრისა და ფერტილური მდედრისგან და რომელიც გამოიხატება აგებულებასა და ზომებში. აღსანიშნავია განსხვავებული გულმკერდის ფორმა, ფრთებისა და ზოგჯერ თვალების არქონა, ასევე განსხვავდება მათი ინსტინქტებიც. რაც შეეხება თავად ინსტინქტს, მუშა და მამრი მწერების ეს საოცარი განსხვავება უფრო მკაფიოდ სკის ფუტკრებშია გამოვლენილი. მუშა და უნაყოფო მწერები ჩვეულებრივი ცხოველის პირობებში რომ იყვნენ, უყოყმანოდ დავწერდი, რომ მათი ეს თვისებები ბუნებრივი გადარჩევის შედეგია. კერძოდ, მივიჩნევდი, რომ ეს ინდივიდი დაიბადა აღნაგობის ერთგვარი სასარგებლო სახეცვლილებით, რომელიც მემკვიდრეობით გადაეცა მის შთამომავალს, რომელმაც ასევე განიცადა გარკვეული ცვლილება და კვლავ მოხდა მისი შთამომავლობის გადარჩევა და ა. შ. თუმცა, მუშა ჭიანჭველას შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს მწერთან, რომელიც ძალიან განსხვავდება წინაპრებისაგან და არის სრულიად სტერილური. ასე რომ, ის ვერასოდეს შეძლებდა შთამომავლობისათვის გადაეცა თავისი სახეცვლილება და ინსტინქტი. იბადება კითხვა, როგორ შეიძლება დავუქვემდებაროთ ეს შემთხვევა ბუნებრივი გადარჩევის კანონს?

პირველ რიგში უნდა შეგახსენოთ, რომ გვაქვს უამრავი მაგალითი, როგორც შინაურ, ისე გარეულ ცხოველებში, რომელთა აღნაგობის განსხვავებები კორელირებს როგორც ასაკთან, ისე სქესთან. ცნობილია აღნაგობის განსხვავებები, რომელიც კორელირებს არა მარტო სქესთან, არამედ აგრეთვე მოკლე პერიოდთან, როდესაც რეპროდუქციული სისტემა აქტიურია. ასეთია, მაგალითად, ბევრი ფრინველის საქორწინო შებუმბვლა ან მამრი ორაგულის მოკაუჭებული ყბები. მცირედი განსხვავება რქოსანი პირუტყვის სხვადასხვა ჯიშის რქებს შო-

რისაც შეინიშნება; მაგალითად, გარკვეული ჯიშის ხარის რქები უფრო გრძელია, ვიდრე ბუღისა და ზოგი ჯიშის ძროხის. ასე რომ, რთული ასახსნელი არ არის, როგორ ხდება უსქესო ინდივიდი მწერების თანასაზოგადოების წევრი, ანუ როგორ ეგუება სხვა წევრებს. ხოლო როგორ მოხდა სტრუქტურული თავისებურებების დაგროვება ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად – ეს უკვე ნამდვილად რთული ასახსნელია.

მე მჯერა, რომ ეს სირთულე გაქრება, თუ გავიხსენებთ, რომ გადარჩევა ისევე მიმდინარეობს ოჯახებში, როგორც ინდივიდებში და შეიძლება ჰქონდეს სასურველი შედეგი.[108] მაგალითად, სურნელოვანი ბოსტნეულის ხარშვისას მცენარეს ინდივიდი ნადგურდება, მაგრამ როცა მთესველი მის თესლს თესავს, მოელის, რომ იგივე თვისებების მოსავალს მიიღებს. სელექციონერების სურვილია, რომ მის პირუტყვს ხორცი და ქონი არ აკლდეს. ცხოველს კლავენ, მაგრამ მისი გამრავლება გრძელდება, რადგან სელექციონერი იმავე ოჯახის სხვა ინდივიდებს ამრავლებს. მჯერა, რომ რქოსანი პირუტყვის ჯიში, რომელიც გრძელრქიან ხარებს აძლევს დასაბამს, თანდათან ჩამოყალიბდა ინდივიდუალურ ხარსა და ძროხაზე ხანგრძლივი დაკვირვებისა და გადარჩევის შედეგად, რადგან თავად დაკოდილ ხარს შთამომავლობის მოცემა არ შეუძლია. ამგვარად, მჯერა, რომ სოციალური მწერების შემთხვევაში თანასაზოგადოებისათვის უპირატესობის მომტანი იყო საზოგადოების ზოგიერთი წევრის სტერილურობასთან კორელირებადი სტრუქტურის ან ინსტინქტის მცირე სახეცვლილებები. შედეგად იგივე თანასაზოგადოების ფერტილური მამრები და მდედრები თავიანთ ფერტილურ შთამომავლობას გადასცემდნენ იმავე სახეცვლილების მქონე სტერილური წევრების გამოყვანისუნარს. მე აგრეთვე მჯერა, რომ ეს პროცესი გრძელდებოდა მანამ, სანამ ერთი და იმავე სახეობის ფერტილურ და სტერილურ მდედრებს შორის საკმარისად განსხვავებული ნიშნები არ ჩამოყალიბდა, რაც დღეს სახეზეა ბევრ სოციალურ მწერში.[109]

ჩვენ ჯერ არ შევხებივართ ყველაზე რთულ საკითხს. სახელდობრ, იმ ფაქტს, რომ ზოგიერთი ჭიანჭველას უსქესო ინდივიდები აგებულებით განსხვავდებიან არა მარტო ფერტილური მდედრებისა და მამრებისაგან, არამედ ერთმანეთისგანაც. ზოგჯერ ეს განსხვავება ძალიან ღრმაა და მის საფუძველზე გამოიყოფა ორი ან სამი კასტა. კასტები ერთმანეთში გარდამავალი ფორმები კი არ არის, არამედ აშკარად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, თითქმის ისევე, როგორც ერთი გვარის ორი სახეობა, ანდა სულაც ერთი ოჯახის ორი გვარი. ასე, მაგალითად, ჭიანჭველა Eciton-ში არის უსქესო მუშა და მეომარი ინდივიდები, რომლებიც მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ყბებითა და ინსტინქტებით. *Cryptocerus*-ში ერთი კასტის მუშებს თავზე მშვენიერი ფარი აქვთ, რომლის დანიშნულება უცნობია. მექსიკურ Myrmecocystus-ში ერთი კასტის მუშები არასოდეს ტოვებენ ბუდეს, მათ სხვა კასტის მუშები კვებავენ და უვითარდებათ საოცრად დიდი ზომის მუცელი, რომლიდანაც ხდება თაფლის მაგვარი ნივთიერების გამოყოფა, როგორც ეს ხდება ბუგ-

რების შემთხვევაში; მათ შეიძლება ვუწოდოთ შინაური პირუტყვი, რომელსაც ჩვენი ევროპული ჭიანჭველები იცავენ და ამავდროულად დატყვევებული ჰყავთ.

შეიძლება იფიქროთ, რომ ბუნებრივი გადარჩევის პრინციპს მე გადაჭარბებულ მნიშვნელობას ვანიჭებ, როცა არ ვაღიარებ, რომ ასეთი საოცარი და დადასტურებული ფაქტები ანადგურებს ჩემს თეორიას. ბუნებრივი გადარჩევის პირობებში წარმოშობილი ერთი კასტის ან ერთი ტიპის უნაყოფო მწერების მაგალითზე (რაც მიმაჩნია, რომ ნაყოფიერი მდედრებისა და მამრებისაგან გასხვავებით შესაძლებელია) შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ თითოეული თანმიმდევრული, მცირე და სასარგებლო სახეცვლილება ერთი ბუდის ყველა უნაყოფო ინდივიდში კი არ მოხდა, არამედ მხოლოდ რამდენიმეში. ნაყოფიერი მშობლების ხანგრძლივი გადარჩევა დასაბამს აძლევს სასარგებლო ცვალებადობას, შედეგად კი მიღებულია სასურველი თვისებების მქონე უნაყოფო მწერები. ამ მოსაზრების დასამტკიცებლად ერთსა და იმავე ბუდეში პერიოდულად უნდა ვხვდებოდეთ ერთი სახეობის უნაყოფო მწერებს, რომლებიც სტრუქტურის ცვლილებას გამოხატავენ. და მართლაც ვნახავთ, რომ ისინი მრავლად არიან ევროპაში. ბ-ნმა ფ. სმიტმა გვიჩვენა, როგორ საოცრად განსხვავდებიან ბრიტანეთის უნაყოფო ჭიანჭველები ერთმანეთისაგან ზომით და ზოგჯერ ფერითაც. ხანდახან ერთი ბუდის ინდივიდებში უკიდურესი ფორმები ერთდროულად მჟღავნდება. ასეთ სახეცვლილებას თავად დავაკვირდი. ხშირად ხდება, რომ შედარებით დიდი, ან, პირიქით, პატარა მუშა ჭიანჭველა ჭარბობს; სხვა შემთხვევაში დიდი და პატარა ფორმა თანაბარი რაოდენობითაა,ხოლო საშუალო ზომის – ნაკლებადაა. *F. flava*-ს უფრო დიდი ან პირიქით, პატარა მუშები ჰყავს; მათ შორის არიან საშუალო ზომისანიც. ბ-ნი ფ. სმიტის დაკვირვებით, დიდ მუშა ჭიანჭველას ჩვეულებრივი თვალები აქვს, ზომით პატარა, მაგრამ ადვილად დასანახი, ხოლო პატარა მუშა ჭიანჭველას თვალები რუდიმენტულია.[110] მას შემდეგ, რაც გულდასმით შევისწავლე ამ მუშა ჭიანჭველას ნიმუშები, შემიძლია დავადასტურო, რომ რუდიმენტული თვალები პატარა მუშა ჭიანჭველას თავისი მცირე ზომის პროპორციულად აქვს განვითარებული. დარწმუნებული ვარ, რომ საშუალო ზომის მუშა ჭიანჭველას შუალედურად განვითარებული თვალები აქვს. ამრიგად, ერთსა და იმავე ბუდეში ჩვენ გვყავს ორი სახის სტერილური მუშა ჭიანჭველა, რომლებიც განსხვავდებიან როგორც ზომით, ასევე მხედველობის ორგანოებით. თუმცა, შუალედური თვისებებით ზოგიერთი წევრი ერთმანეთს ჰგავს. თემიდან გადავუხვევ და ვიტყვი, რომ პატარა ზომის მუშა ჭიანჭველები თანასაზოგადოებაში ყველაზე სასარგებლონი რომ ყოფილიყვნენ და მომხდარიყო მათი მამრებისა და მდედრების მუდმივი შერჩევა, მივიღებდით მხოლოდ ასეთი ჭიანჭველების თანასაზოგადოებას, მაგრამ ეს ასე არ ხდება. ასეთ შემთხვევაში მივიღებთ ჭიანჭველას სახეობას, რომლის უნაყოფო ინდივიდები იგივე *Myrmica*-ას სიტუაციას მოგვაგონებდნენ. *Myrmica*-ს მუშა ჭიანჭველას რუდიმენტული თვალებიც კი არ გააჩნია, მაგრამ მის მდედრ ან მამრ წარმომადგენელს კარგად განვითარებული თვალები აქვს.

შემიძლია მოვიყვანო კიდევ ერთი მაგალითი: იმდენად მაინტერესებს ერთი სახეობის უნაყოფო მწერების სხვადასხვა კასტაში მნიშვნელოვანი სტრუქტურული თავისებურებების გრადაციის აღმოჩენა, რომ როდესაც ბ-ნმა ფ. სმიტმა შემომთავაზა დასავლეთ აფრიკული ჭიანჭველა *Anomma*-ს უამრავი ნიმუში, უყოყმანოდ ვისარგებლე ამ წინადადებით. მკითხველი ალბათ თავად, გაზომვის გარეშე, შეუირაღებელი თვალით დაინახავს ამ მწერებს შორის გადარჩევის შედეგად წარმოშობილ უამრავ განსხვავებას; განსხვავება ისეთივე მნიშვნელოვანი იყო, როგორიც მშენებლების ჩვენს მიერ წარმოდგენილ ჯგუფში, სადაც ზოგი 5 ფუტი და 4 დუიმი სიმაღლისაა, ზოგი კი – 16 ფუტის. წარმოვიდგინოთ, რომ მაღალი მშენებლების თავის ზომა ოთხჯერ აღემატებოდეს დაბალი მშენებლებისას და პირი – ხუთჯერ. სხვადასხვა ზომის ჭიანჭველების ყბის ფორმა სხვადასხვაგვარია და კბილებიც განსხვავებული, ამასთან სხვადასხვა რაოდენობისა. მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ თუმცა მუშა ჭიანჭველები შეიძლება დაჯგუფდნენ სხვადასხვა ზომის კასტაში, მათი ფორმები გარდამავალი იქნება, ისე როგორც მათი ყბების განსხვავებული ნიშნები.

ამ ფაქტებმა დამარწმუნა, რომ ნაყოფიერ მშობლებზე მოქმედი ბუნებრივი გადარჩევა დასაბამს აძლევს ისეთ სახეობებს, რომლებიც მუდმივად წარმოქმნიან ან ყბის ერთნაირი ფორმის მქონე დიდი ზომის უნაყოფოებს, ან განსხვავებული ფორმის ყბების მქონე პატარებს. შეიძლება გვქონდეს მესამე შემთხვევაც: გაჩნდეს გარკვეული ზომისა და ფორმის მუშა ჭიანჭველების ერთი ჯგუფი და მის პარალელურად არსებობდეს მეორე, რომელსაც სრულიად განსხვავებული ფორმა აქვს. ე. ი. ჯერ მივიღეთ გარდამავალი ფორმები, ისე როგორც დასავლეთ აფრიკული ჭიანჭველას შემთხვევაში მოხდა, ხოლო შემდეგ თანასაზოგადოებისათვის ყველაზე სასარგებლო განსაკუთრებული ფორმები და ისინი ბუნებრივი გადარჩევის შედეგად დიდი რაოდენობით წარმოიქმნა. ეს პროცესი გაგრძელდება მანამ, სანამ მათი ახალი შუალედური ფორმა არ წარმოიქმნება.

ამრიგად, როგორც წარმომიდგენია, ერთ ბუდეში დასაბამი მიეცა სტერილური მუშების ორ განსხვავებულ ფორმას, რომლებიც განსხვავდებიან როგორც ერთმანეთისაგან, ასევე საერთო წინაპრისაგან. ალბათ ხვდებით, რაოდენ სასარგებლონი უნდა იყვნენ ისინი თავიანთი თანასაზოგადოებისათვის: ზუსტად ისევე, როგორც განსხვავებული სამუშაოს შემსრულებლები ადამიანებს შორის. ვინაიდან ჭიანჭველები მოქმედებენ შთამომავლობითი ინსტინქტებითა და იარაღით, და არა შეძენილი ცოდნითა და შექმნილი ინსტრუმენტებით, მათ შორის სამუშაოს გადანაწილება ხდება სტერილური მუშა ჭიანჭველების ხარჯზე, რადგან თუ გამრავლების უნარი ექნებოდათ, ისინი შეჯვარდებოდნენ და მათი ინსტინქტები და სტრუქტურა ერთმანეთს შეერეოდა. ბუნებამ კი ეს გადანაწილება ბუნებრივი გადარჩევის საშუალებით განახორციელა. თუმცა, უნდა ვაღიარო, რომ ამ პრინციპის არსებობაში ჩემი სრული რწმენის მიუხედავად, ვერასოდეს ვივარაუდებდი ბუნებრივი გადარჩევის ასეთ მაღალ ეფექტურობას. ეს შემთხვევა კიდევ ერთხელ განვიხილე, რათა მეჩვენებინა, რაოდენ ძლიერია ბუნებრივი გადარჩევის

ძალა. მოცემული შემთხვევა მეტად საინტერესოა – ის ამტკიცებს, რომ როგორც ცხოველებში, ისე ფრინველებში აღნაგობის ცვალებადობაზე გავლენას ახდენს უამრავი უმნიშვნელო, შემთხვევითი ცვლილებაც კი, რომელიც, ჩვევების მიუხედავად, მრავალმხრივ სასარგებლოა, იმიტომ, რომ ბუდის სტერილური წევრების ვერანაირი გამოცდილება, ჩვევა თუ ნება ვერ განსაზღვრავს ნაყოფიერი წევრების ინსტინქტსა თუ სტრუქტურას; ჩვენ კი ვიცით, რომ მხოლოდ ისინი იძლევიან შთამომავლობას. გაოცებული ვარ, რომ უნაყოფოთა ინსტინქტების ეს შემთხვევა დღემდე არავის გამოუყენებია ლამარკის დოქტრინის საწინააღმდეგოდ.

დასკვნა: ამ თავში შევეცადე მეჩვენებინა, რომ ჩვენი შინაური ცხოველების გონებრივი შესაძლებლობები ერთმანეთისაგან განსხვავდება და ეს განსხვავება მათ შთამომავლობით აქვთ მიღებული. ასევე ვცადე მეჩვენებინა, რომ ველურ ბუნებაში ინსტინქტები უმნიშვნელოდ განსხვავდება. ვერავინ შემეწინააღმდეგება იმაში, რომ ინსტინქტები მეტად მნიშვნელოვანია თითოეული ცხოველისათვის. აქედან გამომდინარე, რთული დასამტკიცებელი არ არის, რომ გარემო პირობების შეცვლით ბუნებრივი გადარჩევა დასაბამს აძლევს სხვადასხვა სასარგებლო ინსტინქტს. ზოგიერთ შემთხვევაში ჩვევა თავისთავად მოქმედებს. ვერ ვიტყვი, რომ ამ თავში მოყვანილი ფაქტები ჩემ თეორიას რამდენადმე აძლიერებდეს, თუმცა, ჩემი ღრმა რწმენით, არც აბათილებს. მეორე მხრივ, ფაქტია, რომ ინსტინქტები არასოდეს არის სრულყოფილი და ექვემდებარება შეცდომებს, ე.ი. ერთი ცხოველის ინსტინქტი ყოველთვის არ არის ხელსაყრელი მეორისთვის, მაგრამ თითოეული ცხოველი ცდილობს სხვისი ინსტინქტით ისარგებლოს. ბუნების კანონი: *"Natura non facit saltum"* მოქმედებს როგორც სხეულის სტრუქტურის ჩამოყალიბებაზე, ასევე მის ინსტინქტზეც. ამ ფაქტების ახსნა განხილული თეორიების გათვალისწინებით შესაძლებელია, თუმცა არა ყოველთვის. ყოველივე ზემოთქმული ადასტურებს ბუნებრივი გადარჩევის თეორიას.

ამ თეორიის განმტკიცება შესაძლებელია ინსტინქტების სხვადასხვა მაგალითით. არის შემთხვევები, როცა დედამიწის სხვადასხვა ნაწილში ბინადარი და, შესაბამისად, სხვადასხვა გარემო პირობებში მყოფი მონათესავე, მაგრამ განსხვავებული სახეობები თითქმის ერთნაირ ინსტინქტებს ინარჩუნებენ. მაგალითად, როცა სამხრეთ ამერიკული შაშვი ბუდეს ტალახით სწორედ ისევე იშენებს, როგორც ბრიტანული შაშვი, მოქმედებს მემკვიდრეობითობის პრინციპი ან კიდევ ჩრდილო ამერიკული მამრი ჩიტი-ჭინჭრაქა *Troglodytes*-ი ზუსტად ისევე იშენებს ე. წ. „მამრის ბუდეს", როგორც ჩვენებური *Troglodytes*-ი. ეს ჩვევა არც ერთ სხვა ფრინველს არ ახასიათებს. და ბოლოს, შეიძლება ეს არც ისე ლოგიკური დასკვნა იყოს, მაგრამ, ჩემი აზრით სრულიად საკმარისია ინსტინქტების შემდეგი მაგალითები: ახალგაზრდა გუგული ბუდიდან აგდებს არაგენეტიკურ ძმას; ჭიანჭველები იპყრობენ და იყენებენ მონებს; კრაზანა-იქნევმონიდების ლარვები მუხლუხოების ცოცხალი სხეულით იკვებებიან. ეს ინსტინქტები არც ნაჩუქარია და არც შექმნილი, ისინი ზოგადი კანონზომიერების შედეგია, რომლის მიხედვითაც ნორმალური არსებები ვითარდებიან, მრავლდებიან და ერთმანეთისგან განსხვავებებს იძენენ. სუსტი იღუპება, ძლიერი კი გადარჩება.

განმარტებები

1. დარვინი 1831 წელს აიყვანეს ნატურალისტად სამეცნიერო – კვლევით ექსპედიციაში დედამიწის ირგვლივ. ნაოსნობა თითქმის ხუთი წელი გაგრძელდა. დარვინი შეისწავლიდა ბუნებას სამხრეთ ამერიკაში, ავსტრალიაში, წყნარი და ატლანტის ოკეანეს კუნძულებზე. ამ მოგზაურობამ დიდი გავლენა მოახდინა დარვინის, როგორც მეცნიერის, ჩამოყალიბებაზე.
2. ჩარლზ ლაიელი (1797-1885) ბრიტანელი ადვოკატი და გეოლოგი, ცნობილი თავისი წიგნით („გეოლოგიის პრინციპები“). მისმა შრომებმა დარვინის მსოფლმხედველობაზე დიდი გავლენა იქონიეს.
3. მართლაც, მოგზაურის და ბიოლოგის ალფრედ რასელ უოლესის თეორია, რომელიც შესაბამის სტატიაშია ჩამოყალიბებული, ძალიან მსგავსია დარვინის სახეობათა წარმოშობის თეორიისა. ორივე სტატია ბრიტანული ლინეს საზოგადოების ჟურნალის ერთსა და იმავე გამოშვებაში გამოაქვეყნეს. ხშირად ბუნებრივი გადარჩევის გზით სახეობათა წარმოშობის თეორიას „დარვინ-უოლესის“ თეორიას უწოდებენ. თუმცა, დარვინის წიგნში „სახეობათა წარმოშობა ბუნებრივი გადარჩევის გზით“ ევოლუციური თეორია გაცილებით უფრო დეტალურადაა განხილული და შეუდარებლად მეტ არგუმენტს ეყრდნობა.
4. ორგანული არსებები – იგივეა რაც ცოცხალი ორგანიზმები: ცხოველები, მცენარეები, სოკოები, უმარტივესები, ბაქტერიები.
5. ემბრიოლოგია – მეცნიერება, რომელიც ცანასახის განვითარებას შეისწავლის
6. „სამყაროს შექმნის კვალი“ *(Vestiges of the Natural History of Creation)* 1844 ინგლისში ანონიმურად გამოქვეყნებული ნაშრომი, რომელიც იმ დროისთვის არსებულ ევოლუციურ იდეებს აჯამებდა.
7. იგულისხმება თომას მალთუსის მიერ 1798 წელს ჩამოყალიბებული თეორია, რომლის მიხედვით ადამიანების რიცხვი გეომეტრიული პროგრესიით მატულობს. დარვინმა მალთუსის ლოგიკა მთელს ცოცხალ სამყაროზე განავრცო.
8. კორელაციურ ცვლილებებს – ცვლილებებს, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია.
9. თომას ენდრიუ ნაითი (1759–1838) – ინგლისელი მებაღე და ბოტანიკოსი.
10. ჟოფრუა სენტ-ილერი (1772-1844) ცნობილი ფრანგი ნატურალისტი, „აგებულების ერთიანობის“ პრინციპის ავტორი, რომლის მიხედვით ყველა ცხოველი ერთი საერთო გეგმის მიხედვით იყო შექმნილი. ის იცავდა ჟან-ბატისტ ლამარკის ევოლუციურ თეორიას, თუმცა მისი შეხედულებები ნაკლებად მატერიალისტური იყო ლამარკის შეხედულებებთან შედარებით.
11. ფიზიოლოგია – მეცნიერება, რომელიც ორგანიზმის სასიცოცხლო ფუნქციებს შეისწავლის.

12. ფრიც მიულერი (1821-1897) გერმანელი ნატურალისტი, ევოლუციური თეორიის მომხრე და დარვინის მხარდამჭერი. გადასახლდა ბრაზილიაში. მან აღმოაჩინა „მიულერისეული მიმიკრიის“ მოვლენა – როდესაც რამდენიმე შხამიანი ცხოველი ერთმანეთს ჰგავს შეფერილობით, რაც უადვილებს მტაცებელს შხამიანი ცხოველები დაიმახსოვროს, გამოიცნოს და აერიდოს.
13. ჯეიმს ბაქმანი (1814 – 1884) ბრიტანელი ბოტანიკოსი, ზოოლოგი, არქეოლოგი და ქიმიკოსი. დააარსა სამეფო აგრარული უნივერსიტეტის ბოტანიკური ბაღი.
14. ეს შეცდომაა: ჩამოშვებული ყურები მომკვიდრეობითი ნიშანია და მოგვიანებით ნაჩვენები იყო, რომ ეს ნიშანი კორელირებს გენეტიკურ დონეზე შენაური ცხოველების სხვა გავრცელებულ თვისებებთან, მაგალითად ასიმეტრიულად განლაგებულ დიდი ზომის ხალებთან სხეულზე.
15. კარლ ფრიდრიხ ჰოიზინგერი (1792-1883) – გერმანელი ექიმი, ანატომი, შედარებითი პათოლოგიის პიონერი. მიმოწერაში იყო ჩარლზ დარვინთან.
16. პროსპერ ლუკასი (1808-1885) – ფრანგი მედიკოსი, შეისწავლიდა მემკვიდრეობის კანონზომიერებებს.
17. ალბინიზმი – პიგმენტის ნაკლებობა, რომელიც გამოწვეულია ორგანიზმის გენომში ცვლილებით. ალბინოსები თეთრი ფერის იბადებიან, ხშირად წითელი თვალებით.
18. დარვინმა ამ შეკითხვებზე პასუხი ვერ გასცა. თუმცა, გრეგორ მენდელის ცდებმა ნიშნის უცვლელი სახით თაობებში გადაცემას ახსნა გამოუნახეს (იხილეთ წინასიტყვაობა).
19. ატავიზმი – წინაპრის ნიშანი, რომელიც ზოგჯერ ჩნდება ნებისმიერი ორგანიზმის შთამომავლობაში: მაგალითად, ზოგი ადამიანის სხეული ჩვეულზე უფრო დაფარულია თმით, თუნდაც ეს ნიშანი მის უშუალო მშობლებს არ ჰქონდეს.
20. ემპირიული – დაკვირვების ან ექსპერიმენტის შედეგად მიღებული.
21. დღეს დამტკიცებულია, რომ ყველა შინაური ძაღლის წინაპარი რუხი მგელია *(Canis lupus)*.
22. ლეონარდ ჰორნერი (1785-1864) – შოტლანდიელი ვაჭარი, გეოლოგი და ბრიტანეთში განათლების რეფორმის ავტორი.
23. ედვარდ ბლითი (1810-1873) – ინგლისელი ზოოლოგი, ცხოველებით ვაჭარი და ფარმაკოლოგი, ინდოეთში ზოოლოგიური კვლევების პიონერი.
24. დარვინის ვარაუდი იმაზე, რომ ცხენები, ქათმები და სხვა შინაური ცხოველების ჯიშები ერთიანი ველური წინაპარი სახეობის შთამომავლებია მოგვიანებით დადასტურდა.
25. სერ ჯონ საუნდერ სიბრაითი – ბრიტანელი სელექციონერი, მუშაობდა ძირიტადად ქათმის ჯიშების გამოყვანაზე.

26. უოლტერ ელიოტი (1803-1887) შოტლანდიელი ნატურალისტი და ბრიტანელი მოხელე ინდოეთში. ჯორჯ მურეი ჰამფრი იყო ბრიტანელი ანატომი, მიმოწერაში იმყოფებოდა დარვინთან.
27. „სისხლის შერევა“, როგორც ეს დარვინს წარმოედგინა, მისითეორიისათვის პრობლემას წარმოადგენდა, რასაც ის თავად აღიარებდა „სახეობათა წარმოშობის“ მე-6 თავში, მაგრამ ეს პრობლემა მოხსნა მენდელის მიერ აღმოჩენილმა მემკვიდრეობის კანონებმა (იხილეთ შესავალი).
28. კარლ რიჰარდ ლეფსიური (1810-1884) გერმანელი ეგვიპტოლოგი და თანამედროვე არქეოლოგიის ერთ-ერთი დამფუძნებელი;
29. ჟან-ბატისტ ვან მონსი (1765-1842) – ბელგიელი ფიზიკოსი, ქიმიკოსი, ბოტანიკოსი და მებაღე, განსაკუთრებული წვლილი შეიტანა ვაშლის ახალი ჯიშების გამოყვანაში.
30. საშამფურო ძაღლი – პატარა, მოკლეფეხიანი ძაღლი, რომელსაც ძველ ინგლისში იყენებდნენ ბორბალში სარბენად, ეს ბორბალი კი უმაგრდებოდა შამფურს შესაწვავი ხორცით (რაღაც უზარმაზარი შაურმას შესაწვავი მოწყობილობის მაგვარი).
31. უილიამ იუატი (1776-1847) – ინგლისელი ვეტერინარი, ქირურგი, საბუნებისმეტყველო შრომების ავტორი.
32. ჯონ საუთნი ლორდ სომერვილი (1765-1819) ბრიტანელი სელექციონერი და საზოგადო მოღვაწე. მას ეკუთვნის ცნობილი ნაშრომი შინაური ცხოველების ჯიშების და მათი გამოყენების შესახებ *“Facts and Observations relative to Sheep, Wool, Ploughs, Oxen”.*
33. სერ ჯონ საუნდერს სებრაითი (1767-1846) – ბრიტანელი პოლიტიკოსი და სელექციონერი.
34. კუმულაციური – დაგროვებითი, როდესაც მცირე ცვლილებას დამატებითი ცვლილება ემატება და ჯამში ცვლილება მნიშვნელოვანი ხდება.
35. დევიდ ლივინგსტონი (1813-1873) – შოტლანდიური წარმოშობს დიდი მოგზაური, ჰუმანისტი და ექიმი, ცნობილია წიგნებით აფრიკაში მოგზაურობის შესახებ.
36. რობერტ ბაქუელი (1725-1795) ინგლისელი სელექციონერი
37. სპანიელი, სეტერი, პოინტერი, ფოქსტერიერი – სანადირო ძაღლების ჯიშები; სპანიელი ესპანური წარმოშობის ჯიშია, დანარჩენი – ინგლისური წარმოშობის.
38. ჰერბერტ სპენსერი (1820-1903) ინგლისელი მეცნიერი, მოაზროვნე და ევოლუციონისტი. ბიოლოგიის და სოციოლოგიის სფეროში ფუნდამენტური შრომების ავტორი.
39. ცეცხლოვანი მიწა – სამხრეთ ამერიკის კონტინენტინად სამხრეთით განლაგებული კუნძული.

40. დღეს კატების ათეულობით ადვილად გასარჩევი ჯიში არსებობს; როროგც ცანს, დარვინის დროსაც ამ ჯიშების უმეტესობა არსებობდა, მაგრამ ინგლისში ჯერ არ იყო შემოსული მოდა კატის განსხვავებული ჯიშების ყოლაზე.
41. ესე იგი ცვალებადობა, რომელიც ორგანიზმის ზომას უკავშირდება.
42. თანამედროვე ბიოლოგები იყენებენ ტერმინს „ქვესახეობა“ ერთი და იგივე სახეობის ფარგლებში ორგანიზმების განსხვავებული თვისების მქონე ჯგუფების აღსანიშნად. საინტერესოა რომ კონსენსუსი სახეობის განმარტების შესახებ დღემდე არაა მიღწეული. ყველაზე ფართოდ მიღებული განმარტებების მიხედვით, ერთი სახეობის ინდივიდები უპრობლემოდ ჯვარდებიან ერთმანეთთან, განსხვავებული სახეობის ინდივიდები კი ვერ ჯვარდებიან ასევე წარმატებულად, თუმცა ეს კრიტერიუმიც ხშირად ირღვევა.
43. სისტემატიკოსები – მეცნიერები, რომლების ძირიტადი საქმიანობაა ცხოველების ან მცენარეების სახეობათა აღწერა, შედარება და კლასიფიკაცია.
44. ჯონ ლუბოკი, ეივებარის პირველი ბარონი (1834-1913) – ბანკირი, პოლიტიკოსი და მეცნიერი, ჩარლზ დარვინის მეზობელი და ახლო მეგობარი.
45. ალფრედ რასელ უოლესი (იხილეთ კომენტარი 2).
46. *Tanaidacea*-ს რიგის ზღვაში მცხოვრები კიბოსნაირები, სხვანაირად კიბო-ჩოქელა.
47. დიმორფული – ორი განსხვავებული ფორმით წარმოდგენილი სახეობა, მაგალითად, ბარდა, რომელსაც ყვითელი და მწვანე ტესლი შეიძლება ჰქონდეს.
48. პროფესორი ჰეთი ჯი უოთსონი – ვიქტორიანული ეპოქის ინგლისელი ბოტანიკოსი და მოგზაური ქალი.
49. ჩარლზ ბაბინგტონი (1808-1895) – ბრიტანელი ბოტანიკოსი და არქეოლოგი, სამეფო საზოგადოების წევრი.
50. ჯორჯ ბენთემი (1800-1884) – ინგლისელი ბოტანიკოსი, ცნობილი ძირითადად სისტემატიკური შრომებით.
51. თომას ვერნონ უოლასტონი (1822-1878) ინგლისელი ენტომოლოგი და მოლუსკების სპეციალისტი. რელიგიური მრწამსის გამო არ აღიარებდა ევოლუციის არსებობას, თუმცა დარვინის ახლო მეგობრად ბოლომდე დარჩა.
52. ენტომოლოგი – ზოოლოგი, რომელიც მწერებს შეისწავლის.
53. კარლ ფრიდრიხ ფონ გარტნერი (1772-1850) გერმანელი ბოტანიკოსი, ჰიბრიდიზაციის მკვლევარი. ითვლება რომ მისმა ცდებმა გრეგორ მენდელის თვალტახედვაზე მოახდინა გავლენა.
54. ფრედერიკ უოლასტონ ჰატონი (1846-1873) – ინგლისელი ნატურალისტი და მოგზაური; დარვინის თეორიის მიმდევარი. ცნობილია ახალი ზელანდიის ბუნების კვლევებით.
55. გასტონ დე საპორტა (1823-1895) ფრანგი არისტოკრატი, პალეობოტანიკოსი და მწერალი.

56. ჰიუიტ კოტრელ უოთსონი (1804-1891) ბრიტანელი ბოტანიკოსი და ევოლუციონისტი.

57. სერ ჯოზეფ დალტონ ჰუკერი (1817-1911) ბრიტანელი ბოტანიკოსი, გეოგრაფიული ბოტანიკის პიონერი და ჩარლზ დარვინის ახლო მეგობარი.

58. ალფონს დე კანდოლი (1778-1841) – შვეიცარიელი ბოტანიკოსი, მცენარეთა გავრცელების მკვლევარი.

59. ელიას ფრიზი (1794-1878) – შვედი ბოტანიკოსი, სოკოების პირველი კლასიფიკაციის ავტორი.

60. ჯონ ობადია ვესტვუდი (1805-1893) ბრიტანელი ენტომოლოგი და პალეოგეოგრაფი, ლონდონის ენტომოლოგიური საზოგადოების ერთ-ერთი დამაარსებელი.

61. დივერგენცია – ორ სუბიექტს ან ორგანის შორის განსხვავების ზრდა დროსთან ერთად.

62. ტიპური ფორმა: ცხოველის, მცენარის ან სხვა ორგანიზმის ახალი სახეობის აღწერისას მეცნიერები გარკვეულ წესებს იცავენ. ერთ-ერთი ასეთი წესია, რომ ისინი გამოყოფენ ახალი სახეობის ინდივიდს და აღწერენ მის ნიშნებს, რომელთაგან ზოგიერთი შესაძლოა ამავე სახეობის ყველა ინდივიდისთვის არ იყოს დამახასიათებელი. ასეთ ინდივიდს „ტიპს“, „ჰოლოტიპს“ ან „ტიპურ ფორმას“ (ინგლისურად type specimen) უწოდებენ.

63. თომას მალთუსი – ინგლისელი ბერი და ეკონომისტი, პოპულაციის გეომეტრიული ზრდის კონცეფციის ავტორი (იხილეთ კომენტარი 7).

64. კარლ ლინე (1707-1778) – დიდი შვედი ბიოლოგი, ბოტანიკოსი, ცოცხალი ორგანიზმების პირველი დახვეწილი სისტემის ავტორი, სადაც სახეობები ერთიანდებიან გვარებად, გვარები – ოჯახებად, ოჯახები – რიგებად, რიგები – კლასებად.

65. არგენტინაში, სამხრეთ ამერიკის სამხრეთ ნაწილში.

66. ქარიშხალები – ზღვის ფრინველების ოჯახი, გვხვდებიან ძირითადად სამხრეთ ნახევარსფეროში.

67. დღეს ეკოლოგები იზიარებენ ეგრეთწოდებულ „გაუზეს პრინციპს“, რომელიც ამბობს, რომ თუ ორი სახეობა ერთსა და იმავე რესურსის გამოყენებაზეა დამოკიდებული, მათ არ შეუძლიათ თანაარსებობა ბუნებაში. ეს დადასტურებულია როგორც ექსპერიმენტალურად, ასევე მათემატიკური მოდელებით.

68. სერი (ან სურეი) პროვინციაა სამხრეთ ინგლისში, ფარნჰამი – იქ მდებარე ქალაქი.

69. ფელიქს მანუელ დე აზარა (1746-1821) ესპანელი სამხედრო ოფიცერი, ინჟინერი და ნატურალისტი. შეისწავლიდა სამხრეთ ამერიკის ცხოველებს. აღწერა ფრინველების 400-ზე მეტი მეცნიერებისთვის ახალი სახეობა.

70. არეალი – ცხოველის ან მცენარის გეოგრაფიული გავრცელება.

71. პოლიმორფული სახეობა – სახეობა, რომლის ინდივიდები ერთმანეთისაგან გარკვეული ნიშნებით განსხვავდებიან. მაგალითად, ბარდა, რომლის ცალკეულ

მცენარეებს ყვითელი ან მწვანე მარცვლები შეიძლება ჰქონდეთ, მაგრამ ისინი თავისუფლად ეჯვარებიან ერთმანეთს და ამგვარად ერთსა და იმავე სახეობას მიეკუთვნებიან.

72. ენდრიუ ჯექსონ დაუნინგი (1815-1852) – ამერიკელი ლანშაფტის დიზაინერი, მებაღე და მწერალი, მებაღეობის ჟურნალის რედაქტორი.

73. დღეს ჩვენ ვიცით, რომ კორელაციები ორგანოებს შორის (ე.წ. ეპიგენეტიკური კორელაციები) ნამდვილადაც დიდ როლს თამაშობენ ევოლუციაში. ემბრიონის განვითარებისას რომელიმე ერთი ნაწილის ჭარბმა განვითარებამ შესაძლოა მეორე ნაწილის ჭარბი, ან პირიქით, არასაკმარისი განვიტარება გამოიწვიოს: მაგალითად, ტვინის კოლოფის ჭარბი განვითარება იწვევს ყბების დასუსტებას. ამიტომ არაა აუცილებელი ვიფიქროთ რომ, მაგალითად, ყბების სუსტი განვითარება ადამიანში მას რაღაცაში ეხმარება; ეს უბრალოდ ტვინის კოლოფის ძლიერი განვითარების „გვერდითი პროდუქტია“.

74. პოლიგამიური გამრავლება – ისეთი გამრავლების სახეა, როდესაც ერთი მამრი რამდენიმე მდედრს ანაყოფიერებს.

75. 1871 წელს დარვინმა გამოაქვეყნა წიგნი სათაურით „ადამიანის წარმოშობა და სქესთან დაკავშირებული გადარჩევა“, რომელიც „სახეობათა წარმოშობის“ შემდეგ დარვინის ყველაზე ცნობილი წიგნია. იქ მან გაცილებით უფრო დეტალურად განიხილა სქესობრივ გადარჩევასთან დაკავშირებული საკითხები.

76. იხილეთ კომენტარი 2.

77. დელუვიალური ნალექები – მთის ქანების გამოფიტვის შედეგად წარმოქმნილი მასალა, რომელიც წინამთაში გროვდება. დელუვიალური ტალღა – როგორც ჩანს, დარვინი გულისხმობს ერთ მოკლევადიან გამოფიტვის პროცესს.

78. ჰერმაფროდიტები – ცხოველები ან მცენარეები, რომლებშიც ერთი ინდივიდი ითავსებს მამრისა და მდედრის ფუნქციას, მაგალითად ვაზის ლოკოკინა.

79. იხ. კომენტარი 9.

80. იოზეფ გოტლიბ კოლრეიტერი (1733-1806) გერმანელი ბოტანიკოსი, პირველი მეცნიერი რომელიც აჯვარებდა მცენარეებს სამეცნიერო დაკვირვების მიზნით.

81. კარლ შპრენგელი (1787-1859) – გერმანელი ბოტანიკოსი.

82. დიქოგამია – მოვლენა, როდესაც იგივე ინდივიდი (ან ცალკეული ორგანო, მაგალითად ყვავილი) დროდადრო ხან მამრობით, ხან კი მდედრობით ფუნქციას ასრულებს.

83. თომას ჰენრი ჰაქსლი (1825-1895) ბრიტანელი ბიოლოგი, დარვინის ევოლუციური თეორიის მხარდამჭერი. შემოიღო ცნება „სიცოცხლის ხე“ ორგანიზმების ნათესავური კავშირების აღსანიშნავად. შემოიღო ფილოსოფიური ტერმინი „აგნოსტიციზმი“.

84. დღეს დადგენილია, რომ იშვიათი შეწყვილება ახასიათებს იმ ერთუჯრედიანი ორგანიზმების დიდ უმრავლესობასაც, რომელთა შესახებ სულ რამდენიმე ათეული წლის წინ მეცნიერები თვლიდნენ, რომ ისინი მხოლოდ გაყოფის გზით მრავლდებიან.

85. დღევანდელი პოპულაციურ-გენეტიკური თეორია თვლის, რომ პოპულაციის რიცხოვნობა არ ახდენს გავლენას ბუნებრივი გადარჩევის გამოვლინების სიძლიერეზე.

86. ოსვალდ ჰეერი (1809-1883) შვეიცარიელი გეოლოგი და ნატურალისტი. ცნობილია თავისი შრომებით გადაშენებული ფლორის შესახებ.

87. იმედის კონცხი – კონცხი აფრიკის სამხრეთ სანაპიროზე.

88. აზა გრეი (1810-1888) ამერიკელი ბოტანიკოსი. ცნობილია ჩრდილოეთ ამერიკის ფლორის (მცენარეთა სახეობების) აღწერით.

89. ანრი მილნ-ედვარდსი (1800-1885) ფრანგი ზოოლოგი, განსაკუთრებით ცნობილი თავისი კვლევებით ცხოველთა ქცევაზე.

90. ჯორჯ რობერტ უოტერჰაუზი (1808-1888) ინგლისელ-ავსტრალიელი არქიტექტორი, ენტომოლოგი, ზოოლოგი, მინერალოგი. ცნობილია ძუძუმწოვრების შედარებითი ანატომიის კვლევებით.

91. ინსტინქტი, ინსტინქტური ქცევა – მემკვიდრეობით გადაცემული (უგონო) ქცევა, რომელიც ბევრ ცხოველს ახასიათებს, თუმცა ადამიანის ზოგიერთი რეაქცია (მაგალითად, ხელის უნებლიე აწევა ცხელი საგნის მოკიდებისას) ინსტინქტურია. ინსტინქტური ქცევა მემკვიდრეობას ემყარება და არა გამოცდილებას.

92. ჟან პიერ იუბერი (1777-1840) შვეიცარიელი ენტომოლოგი, ცნობილი მწერების ქცევების აღწერით.

93. ფრედერიკ კუვიე (1773-1838) ფრანგი ზოოლოგი, დიდი პალეონტოლოგის ჟორჟ კუვიეს უმცროსი ძმა.

94. ვოლფგანგ ამადეუს მოცარტი (1756-1791) გენიალური ავსტრიელი კომპოზიტორი, რომელიც სხვასთან ერთად ცნობილია იმით, რომ ბავშვობისას სრულყოფილად უკრავდა მუსიკალურ ინსტრუმენტებზე.

95. ჯონ ჯეიმს ოდუბონი (1785-1851) ამერიკელი ორნითოლოგი (ფრინველების მკვლევარი), ნატურალისტი და მხატვარი-ანიმალისტი. თანამედროვე ანიმალისტიკის (ცხოველების ხატვის) ერთ-ერთი დამაარსებელი.

96. შარლ-ჟორჟ ლე რუა (1723-1789) განათლების ეპოქის ფრანგი ესეისტი და ცხოველების ქცევაზე დაწერილი ერთ-ერთი პირველი წიგნის ავტორი.

97. აქ აღსანიშნავია, რომ ქათმის ველური წინაპარიც, ბანკივური ქათამი, თითქმის არ დაფრინავს, ამიტომ დარვინის ლოგიკა ამ კონკრეტულ შემთხვევაში მოისუსტებს.

98. თომას მაიო ბრევერი (1814-1880) ამერიკელი ზოოლოგი, ორნითოლოგი, წიგნი „ჩრდილოეთ ამერიკის ფრინველების ისტორია“ ერთ-ერთი ავტორი.

99. ჯონ ედვარდ გრეი (1800-1875) ბრიტანელი ზოოლოგი, ლონდონის ბრიტანული მუზეუმის ზოოლოგიური კოლექციის კურატორი.

100. ამერიკული სირაქლემა – ნანდუ *(Rhea americana).*

101. ჟან-ანრი კაზიმირ ფაბრი (1823-1915) ცნობილი ფრანგი ენტომოლოგი, მეცნიერების პოპულარიზატორი. განთქმული წიგნის „მწერების ცხოვრება“ ავტორი.

102. ფრედერიკ სმიტი (1805-1879) ბრიტანელი ენტომოლოგი, ლონდონის ენტომოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარე; იკვლევდა ძირითადად სიფრიფანაფრთიანების (ჭიანჭველოები, ფუთკრები, კრაზანები, ბაზები) ბიოლოგიას.

103. ფერტილური – გამრავლების უნარის მქონე, ნაყოფიერი. სტერილური – უნაყოფო.

104. ჯორჯ რობერტ უოთერჰაუზი (1810-1888) ინგლისელი ნატურალისტი, ენტომოლოგი და გეოლოგი. ლონდონის ზოოლოგიური საზოგადოების მუზეუმის კურატორი.

105. უილიამ ბერნჰარდ ტეგეტმაიერი (1816-1912) ინგლისელი ნატურალისტი. ცნობილია დაკვირვებებით ფუთკრის სკის შენებაზე.

106. ვერმილიონი – ბუნებრივი კაშკაშა წითელი ფერის სარებავი, რომელიც მინერალ ცინაბარიტის ფხვნილისგან მზადდება.

107. სტერილური – უნაყოფო.

108. ე.წ. ოჯახთაშორისი ან ჯგუფური გადარჩევის არსებობა დღესაც კამათის საფუძველია. ზოგი ევოლუციური ბიოლოგი მიიჩნევს, რომ ის შეიძლება დავიყვანოთ ინდივიდის დონეზე გადარჩევის პროცესამდე.

109. სოციალური მწერები – მწერები, რომლებიც რთულ თანასაზოგადოებებს ქმნიან, სადაც ფუნქციები განაწილებულია საზოგადოების წევრებს შორის – მაგალითად ფუთკრები, ჭიანჭველები, ტერმიტები.

110. რუდიმენტული – ჩვეულებრივთან შედარებით განუვითარებელი, რომელიც თავის საწყის ფუნქციას ვეღარ ასრულებს – მაგალითად, თხუნელას თვალები.

ჯონ სტიუარტ მილი

(1806-1873)

შესავალი

1. ცხოვრება და შრომები

ჯონ სტიუარტ მილი (John Stewart Mill) იყო ბრიტანელი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი და საზოგადო მოღვაწე, რომელიც მიჩნეულია ინგლისურენოვანი სამყაროს ყველაზე გავლენიან მოაზროვნედ მე-19 საუკუნეში. ის, უპირველეს ყოვლისა, ცნობილია, როგორც ლიბერალიზმის პოლიტიკური ფილოსოფიის გამორჩეულად მნიშვნელოვანი დამცველი და განმავითარებელი. ამის გარდა, მილს საგანგებო წვლილი მიუძღვის უტილიტარისტული ეთიკის, მეცნიერების ემპირისტული ფილოსოფიის, ფემინისტური პოლიტიკური ფილოსოფიის განვითარებასა და პოპულარიზებაში. მილმა თავისი პუბლიცისტური და პოლიტიკური (1865-1868 წლებში ის პარლამენტის წევრი იყო) საქმიანობითაც დიდი გავლენა იქონია მე-19 საუკუნის ბრიტანეთის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაზე.

მილი 1806 წლის 20 მაისს დაიბადა ლონდონის გარეუბანში. მამამისი, ჯეიმზ მილი (1773-1836), შოტლანდიელი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი და ისტორიკოსი, ერთ-ერთი წამყვანი ფიგურა იყო რადიკალ ინტელექტუალთა წრეში, რომელთაც უტილიტარისტული პრინციპების მიხედვით სურდათ საზოგადოების რეფორმირება. უტილიტარიზმის მოძღვრება, რომლის ავტორიც ჯეიმზ მილის მეგობრი და თანამოაზრე ჯერემი ბენთემი (1748-1832) იყო, სიკეთის საზომად აცხადებდა მაქსიმალურად ბევრი ადამიანის მაქსიმალურ ბედნიერებას – ქმედება ზნეობრივად ითვლებოდა იმის მიხედვით, თუ რამდენად ზრდიდა ის ასეთ ჯამურ ბედნიერებას. ბენთემს სჯეროდა, რომ უტილიტარისტული პრინციპების დანერგვას და, შესაბამისად, კაცობრიობის ზნეობასა და ბედნიერებას ხელს უშლის ადამიანთა ირაციონალური, ეგოისტური მისწრაფებები, ემოციების მიერ რაციონალური განაზრებების დათრგუნვა. ამიტომ, საზოგადოების უტილიტარისტული რეფორმის მისი პროექტი გულისხმობდა განათლების სისტემის ისეთ რეფორმასაც, რომლის შედეგადაც ადამიანები უფრო რაციონალურ არსებებად ჩამოყალიბდებოდნენ, ხოლო ემოციებს ნაკლები გავლენა ექნებოდა მათ აზრებსა და ქცევაზე. სწორედ ბენთემისეული პრინციპების მიხედვით აღზარდა ჯეიმზ მილმა თავისი შვილები. ჯონ სტიუარტ მილმა სახლში, მამისა და მამის მეგობრების ხელმძღვანელობით მიიღო განათლება. 3 წლისას მას დააწყებინეს ძველი ბერძნულის, ხოლო 8 წლისას – ლათინურის სწავლა; 14 წლისას უკვე წაკითხული ჰქონდა ბერძნული და ლათინური კლასიკური ტექსტების უმრავლესობა, დაუფლებული იყო ლოგიკას, მათემატიკას, მისი დროის ბუნებისმეცნიერებას, კარგად იცოდა ისტორია, ეკო-

ნომიკის საფუძვლები. ბენთემის სისტემასთან თანხმობაში, მისი აღზრდა-განათლება ცალმხრივად იყო მიმართული ინტელექტის განვითარებაზე და ემოციური, მგძნობელობითი უნარების დათრგუნვაზე. როგორც თავის ავტობიოგრაფიაში შენიშნავს, ასეთმა ცალმხრივმა განვითარებამ 20 წლის მილი ღრმა სულიერ კრიზისამდე მიიყვანა. ამ კრიზისიდან გამოსვლასში მას დიდი ინგლისელი რომანტიკოსი პოეტის, უილიამ უოდსუორთის (1770-1550) პოეზია და ფრანგი მწერლის, ჟან ფრანსუა მარმონტელის (1723-1799) ემოიციურად დაწერილი მემუარების კითხვა დაეხმარა.

1823 წელს მილმა მუშაობა დაიწყო „აღმოსავლეთ ინდოეთის კომპანიაში“ (სავაჭრო სააქციო საზოგადოებაში), სადაც მუშაობდა 1858 წლამდე, პენსიაზე გასვლამდე. 1865 წელს ის თემთა პალატაში აირჩიეს. პარლამენტის ისტორიაში მილი პირველი ადამიანი იყო, ვინც ქალებისთვის ხმის უფლების მინიჭება მოითხოვა; ის, ასევე, გამოდიოდა მუშათა, ღატაკთა, უმცირესობათა უფლებების დასაცავად, მხარს უჭერდა პროფკავშირებს, მოითხოვდა ირლანდიაზე ზეწოლის შესუსტებას; მან აღიმაღლა ხმა იამაიკის გუბერნატორის მიერ ადგილობრივ მცხოვრებთა ამბოხების არაადამიანური სისასტიკით ჩახშობის წინააღმდეგ. მილის, როგორც პარლამენტარის, მოღვაწეობა ბევრისთვის აღფრთოვანების საგანი იყო; თუმცა, თავისი ამომრჩევლის ვიწრო ინტერესებისა და მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად ის არასოდეს მიდიოდა კმპრომისებზე პრინციპებთან მიმართებაში. ამიტომ, გასაკვირი არ არის, რომ შემდეგ არჩევნებზე (1868 წელს) ის აღარ აირჩიეს.

1830 წელს მილმა გაიცნო ჰარიეტ ტეილორი (1807-1858), რომელიც იმ დროს გათხოვილი და სამი შვილის დედა იყო. მათ შორის მაშინვე დამყარდა განსაკუთრებული სიახლოვე. ბიოგრაფების აზრით, მათ პლატონური მეგობრობა ჰქონდათ 1851 წლამდე, როდესაც მათ, ტეილორის დაქვრივებიდან ორი წლის თავზე, იქორწინეს. მილი ავტობიოგრაფიაში წერს, რომ ჰარიეტთან ურთიერთობა გადამწყვეტი მნიშვნელობისა იყო მისი ინტელექტუალური და ზნეობრივი განვითარებისთვის. თავის ბევრ იდეას ის თავის მეუღლეს უმადლოდა, აღიარებდა მის მონაწილეობას ბევრი თავისი ტექსტის შექმნაში. თუმცა, ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი, რაც მას ტეილორთან შეხვედრამ მოუტანა, იყო ადამიანის ბუნების, ადამიანის ბედნიერების და ცხოვრების მიზნების იმ ვიწრო ხედვისგან გათავისუფლება, რომელსაც ბენთემისა და ჯეიმზ მილის უტილიტარიზმი ემყარებოდა. მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ მილისთვის მნიშვნელოვანი ინტელექტუალური მოკავშირე გახდა მისი გერი, ცნობილი ფემინისტი, ელენ ტეილორი (1831-1907), რომელმაც მილის სიკვდილის შემდეგ მისი რამდენიმე მნიშვნელოვანი შრომა გამოსცა.

ჯონ სტიუარტ მილი გარდაიცვალა 1873 წლის 8 მაისს ავინიონში, საფრანგეთში.

მილის პირველი მნიშვნელოვანი შრომა, რომელმაც მას ფილოსოფოსის რეპუტაცი მოუპოვა, არის „ლოგიკის სიტემა“ (1843). აქ მილმა სისტემურად დაალაგა ლოგიკასა და შემეცნების თეორიაში მის დროს არსებული ცოდნა. მართალია, ეს შრომა არ გამოირჩევა ორიგინალური ფილოსოფიური იდეებით, მაგრამ ის

ფილოსოფიის ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული სახელმძღვანელო იყო ამ პერიოდში და დიდი ისტორიული მნიშვნელობა აქვს, როგორც წიგნს, რომელმაც გამოიწვია ლოგიკისა და მეცნიერების ფილოსოფიის მიმართ ინტერესის გამოცოცხლება მე-19 საუკუნეში.

1848 წელს მილმა გამოაქვეყნა „პოლიტიკური ეკონომიის პრინციპები", რომელიც თავის ეპოქაში ეკონომიკისა და პოლიტიკური ეკონომიის ყველაზე გავლენიან სახელმძღვანელოდ იქცა (მილის სიცოცხლეშივე გამოიცა წიგნის მეშვიდე გადამუშავებული გამოცემა). აქ მილი იცავდა ეკონომიკური ლიბერალიზმის და თავისუფალი ბაზრის პრინციპებს, თუმცა, უშვებდა სახელმწიფოს ჩარევას ისეთ საკითხებში, როგორიცაა, მაგალითად, ალკოჰოლის დაბეგვრა; აკრიტიკებდა პროგრესულ დაბეგვრას, როგორც „ძარცვის ზომიერ ფორმას", თუმცა, მოითხოვდა მემკვიდრეობის დაბეგვრას. მოგვიანებით მილმა გადასინჯა თავისი შეხედულებები და უფრო სოციალისტური პოზიციისკენ გადაიხარა, რაც აისახა კიდეც წიგნის მომდევნო, გადამუშავებულ გამოცემებში.

1859 წელს გამოქვეყნდა მილის „თავისუფლების შესახებ", ხოლო 1861 წელს – „უტილიტარიზმი". მილის შრომებიდან ეს ორია ისეთი, დღემდე რომ ინარჩუნებს პირველხარისხოვან მნიშვნელობას. მილის „თავისუფლების შესახებ" დღემდე რჩება ლიბერალიზმის პრინციპების ერთ-ერთ ყველაზე გავლენიან ფორმულირებად და პოლიტიკური ფილოსოფიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კლასიკურ ტექსტად.

„უტილიტარიზმში" მილი აჯამებს და ავითარებს უტილიტარისტული ეთიკის პრინციპებს. მართალია, ის აღიარებს ბენთემის „უდიდესი ბედნიერების პრინციპს", როგორც უტილიტარისტული თეორიის საფუძველს, მაგრამ ოპონენტების არგუმენტების გაბათილებისა და მოძღვრების ზოგიერთი ნიუანსის გადმოცემისას საკმაოდ შორდება ბენთემის მოძღვრების შინაარსს. ამ განსხვავების არსებითი მხარეა ის, რომ მილი გვთავაზობს ბედნიერების უფრო ნიუანსირებულ და, შეიძლება ითქვას, საკმაოდ არაუტილიტარისტულ გაგებას. სახელდობრ, ბენთემისგან განსხვავებით, ბედნიერებას ის არ განსაზღვრავს სიამოვნებისა და ტკივილის უნივერსალურად გამოყენებადი ცნებებით. სანაცვლოდ, შემოაქვს სიამოვნებათა თავისებური თვისებრივი რანჟირების იდეა და ამტკიცებს, რომ ადამიანის ბედნიერება არ არის იგივე, რაც ცხოველის ბედნიერება, რადგან ადამიანის სიამოვნების წყაროები განსხვავდება ცხოველის სიამოვნების წყაროებისგან; ზუსტად ასევე, სხვადასხვა ადამიანის სიამოვნების წყაროებიც სხვადასხვაა და ვერც ყველა ადამიანის ბედნიერება იქნება ერთი და იგივე. უფრო მნიშვნელოვანია შემდეგი: ბედნიერება, რომელსაც თითქოს შეიძლება მივაღწიოთ, თუკი ადამიანში როგორმე გავაქრობთ „უფრო მაღალი" (და ძნელად მისაღწევი) სიამოვნებების განცდის უნარს (შესაბამისად, მათი მიუღწევლობით გამოწვეულ უკმაყოფილებას), არ არის ის ბედნიერება, რომლის მაქსიმიზაციაც მილის ეთიკური იდეალია. მილსა და ბენთემს შორის ამ განსხვავების გამოსაკვეთად ისაია ბერლინი ასეთ ილუსტრაციას გვთავაზობს: თუ წარმოვიდგენთ, რომ გამოიგონეს აბი, რომლის

გადაყლაპვითაც ყოველი ადამიანი მუდმივი სიამოვნების მდგომარეობაში აღმოჩნდება და ყველა ტკივილისგან გათავისუფლდება, ბენთემის უტილიტარიზმი ამ ამბავს სიხარულით უნდა შეხვდეს, ასეთი აბის მეშვეობით ბედნიერების მაქსიმიზაციის წინააღმდეგ ის ვერაფერს იტყვის. ხოლო მილისთვის ეს არასგზით არ იქნება ის, რაც ოდნავ მაინც სასურველია. მილის თვალსაზრისის ამ ასპექტის გასააზრებლად და იმის გასაგებად, თუ როგორ ერგება ის უტილიტარიზმის მისეულ ვერსიას, აუცილებელია, გავითვალისწინოთ „თავისუფლების შესახებ“ ტრაქტატში გამოთქმული მოსაზრებებიც და არა მხოლოდ „უტილიტარიზმის“ შინაარსი.

მილის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ტექსტი, რომელიც მისი სიკვდილის შემდეგ გამოსცა ჰარიეტ ტეილორმა, არის „ქალთა დაქვემდებარება“. ეს წიგნი (რომელიც 1861 წელს დაიწერა, მაგრამ მხოლოდ 1869 წელს გამოქვეყნდა) ერთ-ერთი პირველია ქალის უფლებების დასაცავად კაცის მიერ დაწერილი ტექსტებიდან. მილი აქ ასაბუთებს, რომ ქალების და კაცების კანონის წინაშე უთანასწორობას გამართლება არ აქვს და ის სრული თანასწორობით უნდა შეიცვალოს; რომ ქალების ჩაგვრა ძველი დროის გადმონაშთია და კაცობრიობის წინსვლას აფერხებს. მილი გამოყოფს ქალთა განვითარების დამაბრკოლებელ სამ დიდ ფაქტორს: საზოგადოებაში არსებული გენდერის ნორმები, განათლების არსებული სისტემა, ოჯახი. მილი წერილებსა და საჯარო გამოსვლებშიც აქტიურად იცავდა ქალის და კაცის თანასწორობას; პარლამენტის წევრობის პერიოდშიც, როგორც ითქვა, მისი ერთ-ერთი ყველაზე გახმაურებული პოლიტიკური კამპანია ქალებისათვის ხმის უფლების მინიჭების ინიციატივა იყო (რის გამოც ის თანამედროვეთა მხრიდან არაერთი თავდასხმისა და დაცინვის საგანი გახდა). ქალის უფლებების და თავისუფლების პრობლემების მიმართ ინტერესის გაღვივებას მილი ჰარიეტ ტეილორს უმადლიოდა. ჰარიეტ ტეილორი თვითონაც წერდა ქალთა უფლებებზე და მილის „ქალთა დაქვემდებარების“ ტექსტის შექმნაშც აქვს წვლილი შეტანილი. საინტერესოა, რომ თვითონ ტეილორის შრომები, რომლებიც მხოლოდ მისი სიკვდილიდან დიდი ხნის შემდეგ გამოქვეყნდა, ბევრად უფრო რადიკალურია, ვიდრე მილის ტექსტები ამ თემაზე.

ზემოთ აღნიშნულთა გარდა, მილის ნააზრევის გასაგებად მნიშვნელოვანია მისი „ავტობიოგრაფია“ (მისი სიკვდილის შემდეგ, 1873 წელს გამოაქვეყნა ელენ ტეილორმა). მას ეკუთვნის სხვა ფილოსოფიური და პოლიტიკური ტრაქტატებიც და მრავალი წერილი მიმდინარე სოციალური და პოლიტიკური მოვლენების შესახებ. თუმცა, „თავისუფლების შესახებ“ უდავოდ არის მისი ყველაზე გავლენიანი და ფართოდ გავრცელებული ტექსტი.

2. „თავისუფლების შესახებ“ (1859) ისტორიული კონტექსტი

მილმა „თავისუფლების შესახებ“ ჩაიფიქრა, როგორც მოკლე ნარკვევი, რომლის წერაც 1854 წელს დაიწყო. თუმცა, ტექსტი მხოლოდ 4 წლის შემდეგ გამოქვეყნდა და ბევრად უფრო ვრცელი გამოვიდა. მასზე მთელი ამ ხნის განმავლობაში მილთან ერთად მისი მეუღლეც მუშაობდა. მილი წერს, რომ მართალია, მის სხვა შრომებზეც დიდი ზეგავლენა ჰქონდა ჰარიეტ ტეილორის შენიშვნებს და მოსაზრებებს, მაგრამ „თავისუფლების შესახებ“ ყველაზე მეტად შეიძლება ჩაითვალოს მათ ერთობლივ ნაშრომად.

რაზეა ეს წიგნი? თავის ავტობიოგრაფიაში მილი წერს, რომ ეს არის წიგნი იმაზე, თუ რამხელა მნიშვნელობა აქვს ადამიანისა და საზოგადოებისთვის ხასიათების მრავალფეროვნებას, ადამიანების სრულ თავისუფლებას იმისა, რომ, თავიანთი არჩევანის მიხედვით, უამრავი სხვადასხვა და კონფლიქტური მიმართულებით განავითარონ თავიანთი ბუნება. მართლაც, მთელი წიგნის გამჭოლი თემაა ინდივიდუალურობისა და მრავალფეროვნების განსაკუთრებული ღირებულება და კონფორმიზმთან დაპირისპირება. სწორედ ინდივიდუალურობის ღირებულების ამ აღიარებას ეფუძნება მილის ძირითადი თეზისი, რომ ინდივიდის თავისუფლების შეზღუდვა ყოველთვის და ყველა კონტექსტში ბოროტებაა იმ შემთხვევების გარდა, როცა ეს აუცილებელი არ არის სხვა ინდივიდთა ანალოგიური თავისუფლების დაცვისთვის.

მილის ეს პათოსი რომ კარგად გავიგოთ, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ის წერდა ბრიტანეთის ისტორიის იმ პერიოდში, რომელსაც ვიქტორიანულ ეპოქას უწოდებენ (დედოფალი ვიქტორია 1837-1901 წლებში მეფობდა). ეს ბრიტანეთში იყო მშვიდობის, ეკონომიკური აღმავლობის, იმპერიის გავლენის სფეროების მნიშვნელოვნად გაფართოების ეპოქა. ამავე დროს, ამ ეპოქის თავისებურებაა გაბატონებული სოციალური ღირებულებების და ნორმების სპეციფიკური ერთობლიობა – ე. წ. ვიქტორიანული ღირებულებები ან ვიქტორიანული მორალი – რომელიც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა შრომისმოყვარეობას, კეთილგონიერებას, მომჭირნეობას, „რესპექტაბელურ“ და თავშეკავებულ ქცევას, სექსუალობის შეზღუდვას. ამ დროს პოპულარული იყო რეფორმისტული მოძრაობები, რომლებიც ვიქტორიანული ღირებულებების მთელ საზოგადოებაში გავრცელებასა და დამკვიდრებას ისახავდა მიზნად (მაგალითად, ძლიერი იყო ე. წ. „თავშეკავების მოძრაობა“ (temperance movement), რომელიც ალკოჰოლური სასმელების მოხმარების შემცირებისთვის იბრძოდა). მილის აზრები დიდწილად არის რეაქცია სწორედ ამ შემზღუდველ სოციალურ ინსტიტუტებზე, საზოგადოებრივი აზრის უდიდეს წნეხზე, რომლებიც, მისი აზრით, ახრჩობდა ადამიანის თავისუფლებას და ინდივიდუალურობას. ის შეძრწუნებული აღწერს თავის თანამედროვე საზოგადოებას, როგორც სულ უფრო მზარდი „საშუალოობის“ საზოგადოებას, რომელშიც ყველაზე დიდ ცოდვად შერაცხულია ნებისმიერი სახის გამორჩეულობა.

შესაბამისად, ინდივიდუალური თავისუფლების ხელშეუხებლობაა მილისთვის საზოგადოებისა და სახელმწიფოს შეფასების მთავარი კრიტერიუმი. მართალია, მილი გვთავაზობს არგუმენტებს, რომლებშიც ის თავისუფლების ღირებულებას ამართლებს უტილიტარისტული მოსაზრებების საფუძველზე (რომ თავისუფლება საზოგადოების პროგრესის აუცილებელი წინაპირობა და სტაგნაციისგან მისი დაცვის ერთადერთი მექანიზმია), მაგრამ მისი არგუმენტების უფრო ბაზისური წანამძღვარია ინდივიდუალურობისა და მრავალფეროვნების თავისთავადი და უპირობო ღირებულება.

რომელი თავისუფლება?

გავიხსენოთ, რომ ლიბერალიზმის ფუძემდებლად აღიარებული ჯონ ლოკი უკვე მე-17 საუკუნის ბოლოს წერდა, რომ პოლიტიკური სისტემების მისაღებობის აუცილებელი პირობაა ინდივიდის თავისუფლების პატივისცემა; ასევე, რომ სინდისის თავისუფლება ადამიანის ბუნებრივი უფლებაა, რომელიც ნებისმიერი სახელმწიფო ძალაუფლებისთვის ხელშეუხებელი უნდა იყოს. რას ამბობს მილი განსხვავებულს და ახალს, რის გამოც მისმა წიგნმა უდიდესი აღიარება მოიპოვა?

მნიშვნელოვანი თავისებურება, რომელიც თავისუფლების მილისეულ დაცვას აქვს, შემდეგია: მას (ლოკისა და სხვა წინამორბედებისგან განსხვავებით) აინტერესებს არა იმდენად ინდივიდის თავისუფლების ხელშეუხებლობა პოლიტიკური, სახელმწიფო ძალაუფლების მიმართ, არამედ თავისუფლება იმასთან მიმართებაში, რასაც ის უმრავლესობის დესპოტიზმის უწოდებს. სწორედ ამ ვითარების გამოკვეთას ეთმობა ტრაქტატის პირველი თავი („შესავალი“).

მილი შენიშნავს, რომ თავისუფლებისათვის ბრძოლა ადრე მართლაც იყო ბრძოლა მოქალაქეთა (მართულთა) თავისუფლებასა და ხელისუფლების (მმართველი ძალის) ტირანიას შორის. თუმცა, ამტკიცებს ის, ევროპის საზოგადოებათა უმრავლესობაში (ყოველ შემთხვევაში, დიდ ბრიტანეთში) უკვე მოპოვებულია ხელისუფლების ტირანიისგან დაცვის მექანიზმები – უზრუნველყოფილია, რომ მმართველი ძალა ხალხის, მართულთა ნების გამომხატველია და არა – მასთან დაპირისპირებული. ამის მიღწევა მოხერხდა იმით, რომ, ერთი, აღიარებულ იქნა და ხელისუფალთათვის ხელშეუხებლად გამოცხადდა მოქალაქეთა უფლებები და თავისუფლებები; მეორეც, განვითარდა კონსტიტუციური მექანიზმები, რომლებითაც სზოგადოებას მიეცა მთავრობის ქმედებების კონტროლის ძალა. მაგრამ ამ ვითარებაში მაინც რჩება სხვა საფრთხე, რომლისგან ინდივიდის თავისუფლების დაცვა არანაკლებ მნიშვნელოვანია და, სავარაუდოდ, უფრო ძნელიც არის. ეს საფრთხეა „უმრავლესობის ტირანია“, რომელიც შეიძლება ხორციელდებოდეს ისევ პოლიტიკური საშუალებებით (რამდენადაც ხელისუფლება მსგავს დემოკრატიულ ვითარებაში უმრავლესობის ნების წარმომადგენელი იქნება) ან საზოგადოებრივი აზრის ზეწოლით. მილს სწორედ ეს უკანასკნელი აინტერესებს ყველაზე მეტად. ის ამბობს, რომ ამ პრობლემაზე ძალიან ცოტა იყო ნაფიქრი და

არავითარი აწონ-დაწონილი და საყოველთაოდ აღიარებული პრინციპები არ არსებობდა.

ამრიგად, თავისუფლება, რომელიც მილს აინტერესებს, არის ინდივიდის თავისუფლება დანარჩენი საზოგადოებისაგან: იქნება ეს საზოგადოების უმრავლესობის ნების გამომხატველი სახელმწიფო სტრუქტურების, თუ საზოგადოებრივი აზრის ზეწოლა. კითხვას იმ საზღვრების შესახებ, რომელთა ფარგლებშიც საზოგადოებამ შეიძლება ლეგიტიმურად შეზღუდოს ინდივიდის თავისუფლება, მილი ასეთ პასუხს სცემს: „ერთადერთი მიზანი, რის მისაღწევადაც გამართლებულია საზოგადოების ჩარევა მისი ნებისმიერი წევრის ქმედების თავისუფლებაში, არის თავდაცვა… ნებისმიერი ადამიანის ქცევის ერთადერთი ნაწილი, რომელიც ღიაა საზოგადოების ჩარევისთვის, არის ის ნაწილი, რომელიც სხვებს ეხება. ხოლო ქცევაში, რომელიც მხოლოდ მას ეხება, მისი დამოუკიდებლობა უპირობოდ აბსოლუტურია. ინდივიდი საკუთარი თავის, საკუთარი სხეულის და გონების სუვერენია.“ ამ თეზისის დაცვას და ილუსტრირებას ეძღვნება ტრაქტატის დანარჩენი თავები.

მილი ინდივიდის ხელშეუხებელი თავისუფლების სამ სფეროს გამოჰყოფს: 1) სინდისის, აზრისა და შეხედულების თავისუფლება; 2) ქმედების, საკუთარი ცხოვრების წესის არჩევის, გემოვნებისა და მისწრაფებების თავისუფლება; 3) სხვა ინდივიდებთან (მათი თანხმობის პირობით) დაკავშირების და გაერთიანების თავისუფლება ისეთი მიზნებისთვის, რომლებიც სხვებს არ ვნებს. პირვლი სახის თავისუფლების აუცილებლობას ეძღვნება ტრაქტატის მეორე, ყველაზე ვრცელი თავი; მესამე თავში საბუთდება ქმედების თავისუფლების აუცილებლობა; მეოთხე თავში მილი დეტალურად განიხილავს, რა ზომით შეიძლება იყოს გამართლებული საზოგადოების მიერ ინდივიდის საქმეებში ჩარევა; მეხუთე თავს კი ის უთმობს თავისი თეორიის ილუსტრაციას კონკრეტული შემთხვევებისთვის მისი გამოყენებით.

აზრისა და შეხედულების თავისუფლება

ერთ-ერთი ყველაზე ბაზისური და ხელშეუხებელი თავისუფლება მილისთვის არის შეხედულების ქონისა და მისი გამოხატვის თავისუფლება. საზოგადოება არც ერთ შემთხვევაში არ არის უფლებამოსილი, აუკრძალოს მის რომელიმე წევრს რომელიმე, რაგინდ მცდარი შეხედულების აღიარება და გამოხატვა. შეხედულების დევნა, ამტკიცებს მილი, ყველა შემთხვევაში ბოროტებაა, თან ისეთი ბოროტება, რომელიც მხოლოდ მას კი არ აზარალებს, ვის შეხედულებასაც დევნიან, არამედ აზარალებს მთელ კაცობრიობას – არა მხოლოდ თანამედროვეთ, არამედ მომავალ თაობებსაც.

ამ თეზისის დასასაბუთებლად მილი სამ შესაძლო შემთხვევას განიხილავს: შეხედულება, რომელსაც დევნიან შეიძლება იყოს ჭეშმარიტი; ის შეიძლება იყოს მცდარი; ის შეიძლება გარკვეულ ჭეშმარიტებას შეიცავდეს, მაგრამ ნაწილობრივ

მცდარი იყოს (სწორედ ეს არის, მილის აზრით, სადავო თუ გაბატონებულ შეხედულებათა უმრავლესობის ხვედრი).

მილი ამტკიცებს, რომ რაოდენ ძლიერადაც არ უნდა ვიყოთ დარწმუნებულები ჩვენი შეხედულების ჭეშმარიტებაში, ყოველთვის არის შესაძლებელი, რომ ვცდებოდეთ, ხოლო საპირისპირო შეხედულება, რომლის დევნის ცდუნებაც გვაქვს – ჭეშმარიტი იყოს. კაცობრიობის ისტორია, შეგვახსენებს მილი, სავსეა ასეთი შეცდომის ტრაგიკული მაგალითებით: როდესაც ზნეობრვმა და პატივსაცემმა ადამიანებმა, დარწმუნებულებმა იმაში, რომ ჭეშმარიტებას იცავდნენ და მცდარ და მავნე შეხედულებას ებრძოდნენ, ახალი ჭეშმარიტების მღაღადებლები გაანადგურეს და დიდი ხნით დააბრკოლეს კაცობრიობის მიერ ამ ჭეშმარიტებების აღიარება და შესაბამისი შედეგებით სარგებლობა.

არგუმენტს, რომელსაც აქ მილი გვთავაზობს, შეგვიძლია ფალიბილიზმის, ანუ ცდომადობის არგუმენტი ვუწოდოთ: ეს არის იმის აღიარება, რომ არავინაა უცდომელი, რომ ჩვენი შეხედულებების ჩვენთვისვე (ან, თუნდაც, გარშემო ყველასთვის) სარწმუნობის რაგინდ მაღალი ხარისხი ვერასოდეს იქნება ამ შეხედულებების ჭეშმარიტების გარანტია. თუ ამას დავივიწყებთ და ჩვენი შეხედულების საწინააღმდეგო აზრების გამოთქმას ავკრძალავთ, ხელიდან გავუშვებთ ჩვენს შეხედულებებში არსებული შეცდომების გაცნობიერების შესაძლებლობას.

რა უნდა ითქვას შემთხვევაზე, როცა გაბტონებული შეხედულება ჭეშმარიტია, ხოლო საპირისპირო შეხედულება – აშკარად მცდარი? ამ შემთხვევაშიც, ამტკიცებს მილი, მცდარი შეხედულების დევნა მაინც ბოროტებაა, რადგან ჭეშმარიტება, რომლის მიმართ ეჭვის გამოთქმაც აკრძალულია, იქცევა მკვდარ დოგმად, რომლის აღიარებაც ადამიანის მიერ ცრურწმენების აღიარებას უფრო ჰგავს, ვიდრე – გააზრებული და გაცნობიერებული ჭეშმარიტების ცოდნას. მეტიც, როდესაც თუნდაც ჭეშმარიტი შეხედულება ასეა გაზიარებული – მისი საფუძვლების ცოდნისა და მისი ჭეშმარიტების საბუთების გაცნობიერების გარეშე – ის ჩვენი ქმედების წარმართვის, ჩვენი მოტივირების ძალასაც კარგავს. მას ვიმეორებთ, როგორც ცარიელ სიტყვებს, თუმცა, ის ვეღარ ახდენს ზემოქმედებას ჩვენს გრძნობებსა და განზრახვებზე.

გარდა ამისა, ერთადერთი, რაც იმის უფლებას გვაძლევს, რომ ჩვენი შეხედულებების ჭეშმარიტების იმედი გვქონდეს, არის ის, რომ მათ წინააღმდეგ არსებული ყველა არგუმენტი მოვისმინეთ და გავაბათილეთ. და რამდენადაც ასეთი არგუმენტების გაჟღერებას ავკრძალავთ, ზუსტად იმდენად უარს ვიტყვით უფლებაზე, ჩვენი შეხედულება ჭეშმარიტად მივიჩნიოთ.

მესამე შესაძლო შემთხვევაში, რომელიც ყველაზე ხშირია მილის აზრით, ანუ როცა მეტოქე შეხედულებებიდან თითოეული მხოლოდ ნაწილობრივ ჭეშმარიტებას შეიცავს, შეხედულების დევნა იმავე ბოროტებებს მოიტანს: ჭეშმარიტების რაღაც ნაწილი შეიძლება დაიკარგოს. ჩვეულებრივ, ამტკიცებს მილი, გავრცელებული ან გაბატონებული შეხედულება იშვიათად ან არასოდეს არის მთელი ჭეშმარიტება; შეხედულებები, რომლებიც გაბატონებულ შეხედულებებს

უპირისპირდება, ხშირად შეიცავს ჭეშმარიტების სწორედ იმ ასპექტს, რომელიც გაბატონებულ შეხდულებაში უგულებელყოფილია; შესაბამისად, მათ დაცვას და გაჟღერებას განსაკუთრებული ღირებულება აქვს იმისთვის, რომ ჭეშმარიტების აქამდე უცნობი ნაწილი მისაწვდომი გახდეს

ბოლოს მილი აკრიტიკებს მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც, მართალია, არ უნდა იზღუდებოდეს შეხედულების გამოხატვის თავისუფლება, მაგრამ უნდა იზღუდებოდეს გამოხატვის ფორმა, რომ საჭიროა იმის გაკონტროლება, რომ პოლემიკა პატიოსანი დისკუსიის ფარგლებს არ სცდება. ასეთი შეზღუდვები, ამტკიცებს მილი, სასურველია, ყველამ დაიცვას; თუმცა, მათ კანონის სახე არ უნდა ჰქონდეს, რადგან ასეთი კანონის მიუკერძოებლად აღსრულება პრაქტიკულად შეუძლებელი იქნება; რეალურად ის ისევ უმცირესობის შეხედულების შეზღუდვისა და დევნის ინსტრუმენტი აღმოჩნდება.

ინდივიდუალურობა და მრავალფეროვნება, როგორც ღირებულება

ტრაქტატის მესამე თავში, რომლის სათაურია „ინდივიდუალურობა, როგორც კეთილდღეობის ერთ-ერთი ელემენტი", მილი ინდივიდის ქმედებებში საზოგადოების ჩარევის საკითხს განიხილავს. განსხვავებით სიტყვისა და შეხედულების თავისუფლებისაგან, რომლის შეზღუდვაც ვერც ერთ შემთხვევაში ვერ იქნება გამართლებული, ქმედების თავისუფლებას აქვს კანონიერი საზღვრები – ეს არის სხვა ადამიანთა თავისუფლების საზღვრები. ადამიანის ქმედების თავისუფლება უნდა შეიზღუდოს იქ და იმდენად, სადაც და რამდენადაც ის სხვებს ვნებს. ხოლო ადამიანის ყველა ქმედება, რომელიც არ ეხება სხვებს, მხოლოდ მისი საქმეა და მათში გარეშე პირის, საზოგადოების ან სახელმწიფოს ჩარევა ისევე დაუშვებელია, როგორც – შეხედულების თავისუფლებაში. სწორედ ქმედების თავისუფლების აუცილებლობაა მესამე თავის თემა, თავისუფლებაში დასაშვებ ჩარევებს კი მეოთხე თავი ეთმობა.

ნაწილი არგუმენტებისა, რომელთაც მილი შეხედულების თავისუფლების სასარგებლოდ ავითარებს, ქმედების შემთხვევაშიც მოქმედებს: როგორც მართალია ის, რომ არ უნდა ვდევნოთ შეხედულება, რაგინდ ძლიერ არ უნდა გვჯეროდეს მისი მცდარობა, ზუსტად ასევე, მართალია ის, რომ არ უნდა შევზღუდოთ სხვისი ქმედება ან ცხოვრების წესი, რაგინდ ძლიერ არ უნდა გვჯეროდეს, რომ ის სულელურია ან დამღუპველია თვითონ ამ ადამიანისთვის. ასეა, უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ ჩვენ არც ქმედებათა და ცხოვრების წესთა შეფასებაში ვართ უცდომელები. მეორეც, ახალი და უცხო ქმედებების მოსინჯვა, „ცხოვრების ექსპერიმენტები", როგორც მათ მილი უწოდებს, ღირებულია, რამდენადაც ეს არის ახალი შესაძლებლობების აღმოჩენისა და, შესაბამისად, საზოგადოების პროგრესის ერთადერთი გზა: ჯერ არაფერი გაკეთებულა ისეთი, რაც ოდესღაც ვიღაცამ პირველად არ გააკეთა და თუ რამ კარგი არსებობს, ყველაფერი ორიგინალურობის ნაყოფიაო, წერს მილი. მესამეც, ქმედების თავისუფლება აუცილებელია ინდივიდის უნარების სრულად განვითარებისთვის: არჩევანის გაკეთება და

მის გამო პასუხისმგებლობის ტარება, ნაცვლად ადათების ბრმად შესრულებისა, ადამიანის ზნეობრივი არსებობის აუცილებელი ასპექტია; თავის ადამიანობას ბოლომდე მხოლოდ ის იყენებს, ვინც ამას აკეთებს.

გარდა ამისა, ცხოვრების წესი, განსხვავებით აზრის ჭეშმარიტებისგან, არ არის ისეთი რამ, რაც, თუ ის კარგია ერთისთვის, კარგი იქნება ყველასთვის: „ადამიანის მიერ საკუთარი ცხოვრების დაგეგმვის მისეული წესი საუკეთესოა, თუმცა, არა იმიტომ, რომ ის საუკეთესოა თავისთავად, არამედ იმიტომ, რომ ეს მისი საკუთარია“ წერს მილი. და კიდევ: „ადამიანი ვერ იშოვის თავის სარგო პალტოს ან ჩექმებს, თუ ისინი სპეციალურად არ არის შეკერილი მისი ზომით ან კიდევ მას მთელი საწყობი არ აქვს ამოსარჩევად. და განა უფრო იოლია ადამიანს ცხოვრება მოვარგოთ, ვიდრე პალტო?“

ამრიგად, ქმედების თავისუფლების სასარგებლო არგუმენტების ორი მიმართულება გამოიკვეთა: (1) ასეთი თავისუფლება სიკეთეა ინდივიდისთვის, რადგან ის ადამიანის განვითარების და ბედნიერების აუცილებელი წინაპირობაა, (2) და ის სიკეთეა საზოგადოებისთვის, რადგან ის პროგრესის მთავარი წყაროა.

მეტიც, მილი ამტკიცებს, რომ ინდივიდუალური თავისუფლება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს მის თანამედროვე, დემოკრატიულ საზოგადოებაში, რომელშიც მასის, უმრავლესობის აზრის ბატონობა არნახულად გაიზარდა და უდიდესი წნეხს ქმნის ინდივიდუალობის, გამორჩეულობის დასათრგუნად. „ამ ვითარებაშია განსაკუთრებით საჭირო გამორჩეული ინდივიდების წახალისება, …თუკი ისინი მასისგან განსხვავებულად იქცევიან. სხვა პერიოდებში მათ ასე მოქცევას არავითარი უპირატესობა არ ჰქონდა, თუ ისინი უბრალოდ განსხვავებულად კი არა, არამედ უკეთესადაც არ იქცეოდნენ. ჩვენს დროში უბრალოდ არაკონფორმულობის მაგალითი, უბრალოდ ჩვეულების წინაშე დაჩოქებაზე უარის თქმაც თავისთავად სასარგებლოა“ წერს ის. ამრიგად, განსხვავებულობა, „ექსცენტრიკულობა“ (მილი ზოგჯერ სწორედ ამ სიტყვას ხმარობს) თავისთავად კარგია, თუნდაც ის არ ნიშნავდეს უკეთესს. და მისი მნიშვნელობა მით უფრო იზრდება, რაც უფრო ძლიერდება საზოგადოებაში მის დასათრგუნად მოქმედი ტენდენციები.

მილის „თავისუფლების შესახებ“ გამოქვეყნებისთანავე მოექცა ყურადღების ცენტრში. მან არა მხოლოდ მოწონება, არამედ სხვადასხვა სახის კრიტიკაც დაიმსახურა. მილის ნაშრომის ერთი მართლაც პრობლემური ასპექტი, რომელიც დღეს უთუოდ ყველას მოგვხვდება თვალში, იმის მიუხედავად, ვიზიარებთ თუ არა მისი პოლიტიკური ფილოსოფიის პრინციპებს, არის აშკარად გამოხატული ევროპოცენტრისტული და კოლონიალისტური პოზიცია, რომელშიც ზოგიერთი კრიტიკოსი რასიზმსაც კი ხედავს. მილი აშკარად ამბობს, რომ თავისუფლების მისი თეორია მხოლოდ სამყაროს „პროგრესულ“ ნაწილს ეხება, ხოლო იმ ქვეყნებში, სადაც საზოგადოებას ჯერ არ მიუღწევია განვითარების გარკვეული დონისთვის (სადაც, მისი სიტყვებით, „ბარბაროსების“ მართვას ეხება საქმე), შეიძლება დესპოტური მმართველობა ოპტიმალური იყოს. გარდა ამისა, ტექსტის ბევრ მონაკ-

ვეთში ლაპარაკია არაევროპელი ხალხების ჩამორჩენილობასა და გაუნათლებლობაზე, მათი ადათების პროგრესის საწინააღმდეგო ხასიათზე და სხვა, რაშიც აშკარად ჩანს ავტორის რწმენა ევროპელი ერების უპირატესობის შესახებ. ის ევროპის სახელმწიფოების საქმედ თვლის მთელ მსოფლიოში პროგრესის გავრცელებას და, შესაბამისად, ამართლებს ევროპულ კოლონიალიზმს.

ამრიგად, მილი, რომელიც ბევრი თვალსაზრისით წინ უსწრებს თავის ეპოქას და აკრიტიკებს თავისი დროისა და საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ ცრურწმენებს და მიკერძოებებს, თვითონაც იზიარებს ზოგიერთს ასეთი ფესვგამდგარი რწმენებიდან. მართალია, ეს სამწუხარო ამბავია, მაგრამ ნამდვილად არ არის გასაკვირი ამბავი. ამიტომ, მნიშვნელოვანია, მილის ტექსტი (ზოგადად, ყველა ტექსტი) კრიტიკულად და მისი ეპოქის კონტექსტის გათვალისწინებით ვიკითხოთ. ეს, რასაკვირველია, არ უკარგავს ღირებულებას მილის ნააზრევს. მეტიც, ეს ვითარება კიდევ ერთ დადასტურებად შეგვიძლია მივიღით თვითონ მილის დაჟინებული მტკიცებისა (რომელიც ზემოთ შევაჯამეთ), რომ ადამიანთა შეხედულებები თითქმის არასოდეს არის სრული ჭეშმარიტება, რომ ისინი, უკეთეს შემთხვევაში, ბევრ შეცდომასთან ერთად ჭეშმარიტების ძვირფას ნაწილებსაც შეიცავს.

თავისუფლების შესახებ

თავი I
შესავალი

ამ ნარკვევის თემა არ არის ეგრეთ წოდებული ნების თავისუფლება, რომელიც ასე მოუხერხებლად უპირისპირდება არასწორად სახელდებულ ფილოსოფიური აუცილებლობის მოძღვრებას.[1] მისი თემაა სამოქალაქო, ანუ საზოგადოებრივი თავისუფლება: იმ ძალაუფლების ბუნება და საზღვრები, რომელიც შეიძლება საზოგადოებამ კანონიერად განახორციელოს ინდივიდზე. ამ საკითხს იშვიათად სვამდნენ და თითქმის არასოდეს განუხილავთ ზოგადი სახით, მაგრამ ის ფარულად მონაწილეობს ჩვენი დროის პრაქტიკულ დაპირისპირებებში, ღრმა გავლენას ახდენს მათზე და, სავარაუდოდ, მალე იქნება აღიარებული მომავლის სასიცოცხლო საკითხად. ეს საკითხი სულაც არ არის ახალი. გარკვეული აზრით, იგი უძველეს ეპოქებშიც აღელვებდა კაცობრიობას; მაგრამ პროგრესის იმ სტადიაში, რომელშიც ახლა შეაბიჯეს ადამიანების მოდგმის უფრო ცივილიზებულმა ნაწილებმა, ის ახალ პირობებში წარმოგვიდგება და განსხვავებულ და უფრო ფუნდამენტურ განხილვას მოითხოვს.

თავისუფლებასა და ხელისუფლებას შორის ბრძოლა ჩვენთვის ცნობილი ისტორიის, სახელდობრ, საბერძნეთის, რომის და ინგლისის ისტორიების ყველაზე გამოკვეთილი ნიშანია. მაგრამ ძველ დროში ეს იყო ბრძოლა ქვეშევრდომებსა ან ქვეშევრდომთა გარკვეულ კლასებსა და მთავრობას შორის. თავისუფლებაში იგულისხმებოდა პოლიტიკურ მმართველთა ტირანიისგან დაცვა. მმართველთა პოზიცია (საბერძნეთში არსებული ზოგიერთი სახალხო მთავრობის გარდა) მოიაზრებოდა, როგორც მათ მიერ მართულ ხალხთან აუცილებლობით დაპირისპირებული. მთავრობა შედგებოდა ერთი მმართველი პირის ან მმართველი ტომის თუ კასტისგან, რომლებიც ძალაუფლებას მემკვიდრეობით იღებდნენ ან ბრძოლით იპყრობდნენ და რომელთაც, არც ერთ შემთხვევაში, ძალაუფლება არ ეძლეოდათ მართულთა ნება-სურვილის მიხედვით; სიფრთხილის რა ზომებიც არ უნდა მიეღოთ მმართველთა დესპოტური ქმედების თავიდან ასაცილებლად, ადამიანები მათი ბატონობის წინააღმდეგ გამოსვლას ვერ ბედავდნენ და, შეიძლება, არც ინდომებდნენ. მათი ძალაუფლება მიიჩნეოდა აუცილებლობად და იმავე დროს უაღრესად სახიფათო იარაღად, რომლის გამოყენებასაც ისინი ისევე ეცდებოდნენ თავიანთ ქვეშევრდომთა წინააღმდეგ, როგორც გარეშე მტერთა წინააღმდეგ. იმისათვის, რომ საზოგადოების უფრო სუსტი წევრები ურიცხვი მტაცებლების

ნადავლი არ გამხდარიყვნენ, საჭირო იყო არსებულიყო სხვებზე ღონიერი მტაცებელი, რომელსაც დანარჩენების მოთოკვა ევალებოდა. მაგრამ, რადგან მტაცებელთა მეფეს ფარაზე ნადირობის არანაკლები მიდრეკილება ექნებოდა, ვიდრე წვრილფეხა მტაცებლებს, აუცილებელი იყო მუდმივი სიფხიზლე მისი ნისკარტისა და ბრჭყალებისგან თავდაცვისთვის. ამდენად, პატრიოტების მიზანი იყო, საზღვრები დაეწესებინათ ძალისთვის, რომლის საზოგადოების მიმართ გამოყენების ნებაც უნდა ჰქონოდა მმართველს; სწორედ ამ შეზღუდვას გულისხმობდნენ ისინი თავისუფლებაში. ამას ორი გზით ცდილობდნენ. პირველი: გარკვეული ხელშეუხებლობის, რომელსაც პოლიტიკურ თავისუფლებებს ან უფლებებს უწოდებენ, აღიარების მოპოვება – მათი ხელყოფა მმართველის მიერ თავისი მოვალეობის დარღვევად ჩაითვლებოდა და ასეთ შემთხვევაში გამართლებულად მიიჩნეოდა საგანგებო დაუმორჩილებლობა ან საყოველთაო ამბოხება. მეორე და საზოგადოდ უფრო გვიანდელი ხერხი იყო კონსტიტუციური შეზღუდვების შემოღება; მათი ძალით მმართველი ძალის ზოგიერთი შედარებით მნიშვნელოვანი ქმედებისთვის აუცილებელ პირობად ცხადდებოდა საზოგადოების ან მის წარმომადგენლად მიჩნეული რაიმე სახის ჯგუფის თანხმობა. ევროპის ქვეყნების უმრავლესობაში მმართველი ძალა მეტ-ნაკლებად იძულებული იყო შეზღუდვის პირველ სახეს დამორჩილებოდა. მეორის შემთხვევაში ასე არ იყო; და მისი მიღწევა ან, თუ ის გარკვეული ხარისხით უკვე არსებობდა, მისი მეტი სისრულით მოპოვება იქცა თავისუფლებისმოყვარეთა ძირითად მიზნად ყველგან. იქამდე, ვიდრე ადამიანები სჯერდებოდნენ იმას, რომ ერთი მტერი მეორის საშუალებით დაემარცხებინათ და ბატონის მმართველობის ქვეშ ყოფილიყვნენ იმ პირობით, რომ მისი ტირანიისგან მეტნაკლებად ეფექტურად იქნებოდნენ დაზღვეულები, მათი მისწრაფება ამაზე შორს არ ვრცელდებოდა.

მაგრამ ადამიანურ საქმეთა წინსვლის პროცესში დადგა დრო, როცა ადამიანებმა უარი თქვეს აზრზე, რომ ბუნების აუცილებლობაა მათი მმართველი მათგან დამოუკიდებელი, ინტერესით მათთან დაპირისპირებული ძალა იყოს. მათ ბევრად უკეთესად მიიჩნიეს, რომ სახელმწიფო მოხელეები მათი მოქირავნეები ან დელეგატები ყოფილიყვნენ, რომელთა დათხოვნაც მათი ნება იქნებოდა. ფიქრობდნენ, რომ მხოლოდ ამ გზით ექნებოდათ მათ იმის სრული გარანტია, რომ მთავრობის ძალები არასდროს არ იქნებოდა გამოყენებული მათ საზიანოდ. არჩევითი და დროებითი მმართველობის ეს ახალი მოთხოვნა თანდათანობით იქცა სახალხო პარტიის ისეთი ძალისხმევის (სადაც ასეთი პარტია არსებობდა) საგანგებო მიზნად, რომ მან მნიშვნელოვნად გადააჭარბა მმართველთა ძალის შეზღუდვის მანამდელ მცდელობებს. იმისთვის ბრძოლის მსვლელობაში, რომ მმართველი ძალა ქცეულიყო მართულთა პერიოდულ არჩევანზე დამოკიდებული, ზოგმა დაიწყო ფიქრი, რომ მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა თავად ძალაუფლების შეზღუდვას. ეს (შეიძლება ეფიქრათ) იყო საშუალება იმ მმართველთა წინააღმდეგ, რომელთა ინტერესებიც, ჩვეულებრივ, უპირისპირდებოდა ხალხის ინტერესებს. ახლა მხოლოდ ის იყო საჭირო, რომ მმართველები ხალხთან

გაიგივებულიყვნენ და რომ მათი ინტერესი და ნება ხალხის ინტერესსა და ნებას დამთხვეოდა. ხალხს არ სჭირდებოდა საკუთარი ნებისგან დაცვა. არ არსებობდა საფრთხე, რომ ის საკუთარი თავის ტირანი გახდებოდა. დაე, მმართველები რეალურად აგებდნენ პასუხს მის წინაშე, დაე, სწრაფად შეიძლებოდეს მათი გადაყენება მის მიერ და მაშინ მას, ხალხს, შეეძლება, მათ მიანდოს ძალაუფლება, რომლის გამოყენების წესსაც ის თავად განსაზღვრავს. მმართველთა ძალაუფლება იქნება უბრალოდ თავად ხალხის ძალაუფლება – კონცენტრირებული და გამოყენებისთვის მოსახერხებელი ფორმით. აზროვნების ან, ალბათ, უფრო გრძნობის ეს წესი საერთო იყო ევროპული ლიბერალიზმის ბოლო თაობაში, რომლის კონტინენტურ ნაწილშიც ის, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ დომინირებს. ისინი, ვინც აღიარებს მთავრობის დასაშვები ქმედებების რაიმე საზღვარს, ისეთი მთავრობის გარდა, რომელიც, მათი აზრით, სულ არ უნდა არსებობდეს, კონტინენტის პოლიტიკურ მოაზროვნეთა შორის გამოირჩევიან, როგორც ბრწყინვალე გამონაკლისები. ამგვარივე შეფერილობის გრძნობები შეიძლება დღეისათვის ჩვენს საკუთარ ქვეყანაშიც ყოფილიყო გაბატონებული, უცვლელად რომ შენარჩუნებულიყო გარემოებები, რომლებიც თავის დროზე ასაზრდოებდა მას.

მაგრამ პოლიტიკურ და ფილოსოფიურ თეორიებში, ისევე, როგორც ადამიანებში, წარმატება წარმოაჩენს შეცდომებსა და სისუსტეებს, რომლებიც მარცხს შეიძლება შეუმჩნეველი დაეტოვებინა. წარმოდგენა, რომ ხალხს სულ არ სჭირდება საკუთარ თავზე თავისივე ძალაუფლების შეზღუდვა, შეიძლება აქსიომად მოგვჩვენებოდა იმ დროს, როცა სახალხო მთავრობა მხოლოდ ოცნების საგანი იყო, ან რაღაც ისეთი, რაზეც წიგნებიდან ვიცით, რომ ოდესღაც შორეულ წარსულში არსებობდა. ამ წარმოდგენას გარდაუვალად ძირს არ უთხრიდა არც ისეთი დროებითი გადახრები, საფრანგეთის რევოლუციას რომ ახასიათებდა; მათგან ყველაზე უარესი უზურპატორი უმცირესობის ნამოქმედარი იყო და, ნებისმიერ შემთხვევაში, ეს იყო არა სახალხო ინსტიტუტების უწყვეტი მუშაობის, არამედ მონარქიისა და არისტოკრატიის დესპოტიზმის წინააღმდეგ უცაბედი და კონვულსიური აფეთქების შედეგი. მაგრამ დროთა ვითარებაში დემოკრატიულმა რესპუბლიკებმა დედამიწაზე სულ უფრო დიდი ადგილი დაიკავა და სახელმწიფოთა ერთობის ერთ-ერთი ყველაზე ძლევამოსილი ნაწილი შეადგინა; ხოლო არჩევითი და პასუხისმგებლობის მქონე მთავრობები დაკვირვებისა და კრიტიკის საგანი აღმოჩნდა, რაც ყველა მნიშვნელოვან მოვლენას ელის. ახლა უკვე ნათელი გახდა, რომ ისეთი ფრაზები, როგორებიცაა „თვითმმართველობა“ და „ხალხის ძალაუფლება საკუთარ თავზე“ არ გამოხატავს საქმის ნამდვილ ვითარებას. „ხალხი“, რომელიც ძალაუფლებას ახორციელებს, ყოველთვის იგივე ხალხი არ არის, ვისზეც ის ხორციელდება; ხოლო „თვითმმართველობა“, რაზეც ლაპარაკია, არ არის თითოეულის მართვა თვითონ მის მიერ, არამედ – თითოეულის მართვა ყველა დანარჩენის მიერ. მეტიც, ხალხის ნება პრაქტიკულად ნიშნავს ხალხის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ან ყველაზე აქტიური ნაწილის ნებას – უმრავლესობის ნებას ან მათ ნებას, ვინც წარმატებით აღწევს საკუთარი თავის უმრავლესობად

წარმოდგენას; მაშასადამე, ხალხმა შეიძლება მოისურვოს საკუთარი რიგების რაღაც ნაწილის დაჩაგვრა და ამის წინააღმდეგ თავდაცვის საშუალებები ისევეა საჭირო, როგორც ძალაუფლების ბოროტად გამოყენების ნებისმიერი სხვა სახის წინააღმდეგ. ამიტომ ინდივიდებზე მთავრობის ძალაუფლების შეზღუდვის მნიშვნელობა ოდნავაც არ მცირდება, თუ ძალაუფლების მპყრობელნი რეგულარულად აგებენ პასუხს საზოგადოების წინაშე, ანუ, მასში ყველაზე ძლიერი პარტიის წინაშე. ვითარების ამ ხედვის დამკვიდრებას არავითარი სიძნელე არ შეხვედრია, რამდენადაც ის ერთნაირად მისაღებია როგორც მოაზროვნე ადამიანების, ისე ევროპული საზოგადოების იმ მნიშვნელოვანი კლასების მისწრაფებებისთვის, რომელთა რეალური ან ნაგულისხმევი ინტერესებისთვის დემოკრატია არასასურველია; ახლანდელ პოლიტიკურ განაზრებებში ხომ, როგორც წესი, „უმრავლესობის ტირანიას“ იმ ბოროტებათა რიგს მიაკუთვნებენ, რომელთაგანაც საზოგადოება დაცვას საჭიროებს.

სხვა ტირანიების მსგავსად, თავიდან უმრავლესობის ტირანია ძირითადად საშიშად მიიჩნეოდა იმ ქმედებათა გამო, რომელთაც საჯარო ხელისუფალნი ახორციელებენ; უბრალო ხალხი ჯერ კიდევ ასე ფიქრობს. მაგრამ დაფიქრებულმა ადამიანებმა დაინახეს, რომ, როცა საზოგადოება – საზოგადოება კოლექტიურად – თავად არის მისი შემადგენელი ცალკეული ინდივიდების ტირანი, ტირანიის განხორციელების მისი საშუალებები არ არის შეზღუდული მოქმედებებით, რომელთა შესრულებაც მას თავის პოლიტიკურ ფუნქციონერთა ხელებით შეუძლია. საზოგდოებას შეუძლია თავისი საკუთარი განაწესების შესრულება და აკეთებს კიდეც ამას; და თუ ის სწორის ნაცვლად არასწორ განაწესს იძლევა, ან საერთოდ იძლევა განაწესს საკითხებზე, რომლებშიც არ უნდა ერეოდეს, ის პოლიტიკური ჩაგვრის მრავალ სხვა სახეზე უფრო შემზარავ სოციალურ ტირანიას ახორციელებს. ასეა, რადგან, მართალია, მისი ტირანია ჩვეულებრივ არ ემყარება სასჯელის უკიდურეს სახეებს, ის თავის დაღწევის ნაკლებ საშუალებას ტოვებს, რამდენადაც ცხოვრების დეტალებში ბევრად უფრო ღრმად იჭრება და თავად სულს იმონებს. მაშასადამე, საკმარისი არ არის სახელმწიფო მოხელეთა ტირანიისგან დაცვა: საჭიროა დაცვა გაბატონებული შეხედულებების ან გრძნობების ტირანიისგანაც. საჭიროა დაცვა საზოგადოების მიდრეკილებისგან, სამოქალაქო სასჯელისგან განსხვავებული საშუალებებით საკუთარი იდეები და ჩვევები ქცევის წესებად მოახვიოს თავს მათ, ვინც მას არ ეთანხმება, შეუბორკოს განვითარება და, თუ შესაძლებელია, ხელი შეუშალოს ჩამოყალიბებაში ისეთ ინდივიდუალობას, რომელიც არ არის ჰარმონიაში მის წესებთან, ყველა ხასიათს მის საკუთარ მოდელზე მორგება აიძულოს. არსებობს ინდივიდუალურ დამოუკიდებლობაში კოლექტიური შეხედულების ლეგიტიმური ჩარევის საზღვარი, ხოლო ამ საზღვრის მოძებნა და მისი დარღვევისგან დაცვა ისევე აუცილებელია ადამიანების საქმეების სასიკეთო მდგომარეობისთვის, როგორც პოლიტიკური დესპოტიზმისგან დაცვა.

მართალია, მოსალოდნელი არ არის, რომ ეს დებულება ზოგადი სახით ვინმემ სადავოდ გახადოს, პრაქტიკული საკითხი, თუ სად უნდა გავავლოთ საზღვარი – როგორ უნდა დამყარდეს შესაფერისი წონასწორობა ინდივიდუალურ დამოუკიდებლობასა და სოციალურ კონტროლს შორის – არის თემა, რომელთან დაკავშირებითაც თითქმის ყველაფერი ჯერ კიდევ გასაკეთებელია. ყველაფერი, რის გამოც ადამიანისთვის მისი არსებობა ღირებულია, დამოკიდებულია სხვა ადამიანების იძულებაზე, შეზღუდონ თავიანთი ქმედებები. ამიტომ პირველ რიგში კანონმა, ხოლო ბევრ ისეთ საკითხში, რომელიც კანონის ქმედების შესაფერისი სფერო არ არის, საზოგადოებრივმა აზრმა უნდა მოგვცეს ქცევის ზოგიერთი წესი. ის, თუ როგორი უნდა იყოს ეს წესები, ადამიანების ყოფის პრინციპული საკითხია; მაგრამ, თუ რამდენიმე ყველაზე აშკარა შემთხვევას გამოვრიცხავთ, ეს ერთერთია იმ საკითხთაგან, რომელთა გადაწყვეტაშიც ყველაზე ნაკლები პროგრესია მიღწეული. ეს საკითხი არასოდეს ერთნაირად არ გადაუწყვეტია არც რომელიმე ორ ეპოქას და ალბათ არც რომელიმე ორ ქვეყანას; ერთი ეპოქის ან ერთი ქვეყნის გადაწყვეტა სხვას აოცებს. მიუხედავად ამისა, ნებისმიერი ეპოქისა და ქვეყნის ადამიანები მასში რაიმე სიძნელის არსებობას ვერ გრძნობენ, თითქოს ეს ისეთი საკითხი იყოს, რომელზეც კაცობრიობა ყოველთვის შეთანხმებული იყო. წესები, რომლებიც ძალაშია მათთვის, მათ თვითცხადად და თვითგამამართლებლად ეჩვენებათ. ეს მართლაც უნივერსალური ილუზია ერთ-ერთი მაგალითია ჩვეულების მაგიური გავლენისა, რომელიც მხოლოდ მეორე ბუნება კი არ არის, როგორც ანდაზა გვეუბნება, არამედ ასევე გამუდმებით პირველი ჰგონიათ. ჩვეულების ეფექტურობა ადამიანების მიერ ერთმანეთისთვის დადგენილი ქცევის წესების მიმართ ყოველგვარი დაეჭვების აღკვეთაში კიდევ უფრო სრულია იმიტომ, რომ საზოგადოდ მის სასარგებლოდ საბუთების მოტანა აუცილებლად არ მიიჩნევა, იქნება ერთი ადამიანის მიერ სხვებისთვის თუ თითოეულის მიერ საკუთარი თავისთვის. ადამიანები შეჩვეულები არიან იფიქრონ, რომ ამგვარ საკითხებში მათი გრძნობები საბუთებზე უკეთესია და საბუთებს ზედმეტს ხდის; და ამგვარად ფიქრისკენ მათ უბიძგებს ზოგიერთი, ვინც ცდილობს ფილოსოფოსობამდე ამაღლდეს. პრაქტიკული პრინციპი, რომლითაც ადამიანები ქცევის რეგულირების შესახებ თავიანთ შეხედულებებში ხელმძღვანელობენ, არის თითოეულის ცნობიერებაში არსებული განცდა, რომ ყველას უნდა მოეთხოვებოდეს ისეთი ქცევა, მოსაწონი რომ იქნებოდა თავად მისთვის და მისი თანამოაზრეებისთვის. სინამდვილეში არავინ გმოუტყდება საკუთარ თავს იმაში, რომ შეფასების მისი სტანდარტი მისი საკუთარი მოწონებაა; მაგრამ შეხედულება ქცევის შესახებ რაიმე საკითხზე, რომელიც საბუთებით არ არის გამყარებული, მხოლოდ ერთი ადამიანის არჩევანად შეიძლება ჩაითვალოს; ხოლო თუ საბუთები, როცა მათ გვაძლევენ, უბრალოდ სხვა ადამიანების მსგავს არჩევანზე აპელაციაა, ეს მაინც არის მხოლოდ და მხოლოდ ბევრის მოწონება ერთის ნაცვლად. მაგრამ ჩვეულებრივი ადამიანისთვის საკუთარი არჩევანი, ასე მხარდაჭერილი სხვების მიერ, არის არა მხოლოდ სრულყოფილად დამაკმაყოფილებელი, არამედ ერთადერთი

საბუთი, რომელიც მას ჩვეულებრივ აქვს მორალის, გემოვნების ან თავაზიანობის შესახებ თავისი რომელიმე წარმოდგენისთვის, თუკი ის აშკარად არ წერია მის რელიგიურ მრწამსში; მეტიც, ისაა მისი მთავარი ხელმძღვანელი თვით მრწამსის ინტერპრეტაციაშიც. ამრიგად, ადამიანების შეხედულებებზე იმის შესახებ, თუ რა არის საქები ან საძრახი, ზემოქმედებს ყოველი იმ მრავალფეროვან მიზეზთაგან, რომლებიც გავლენას ახდენს მათ სურვილებზე სხვების ქცევასთან დაკავშირებით და რომლებიც ისევე მრავალრიცხოვანია, როგორც მიზეზები, რომლებიც განსაზღვრავს მათ სურვილებს ნებისმიერ სხვა საგანთან მიმართებაში. ზოგჯერ ეს მათი გონებაა, სხვა შემთხვევებში კი – მათი მიკერძოებები ან ცრურწმენები; ხშირად მათი სოციალური გრძნობები, არცთუ იშვითად მათი ასოციალური გრძნობები, მათი შური ან ეჭვიანობა, მათი ამპარტავნება ან ბოღმა; მაგრამ ყველაზე ხშირად მათი სურვილები ან შიშები საკუთარ თავთან დაკავშირებით – მათი კანონიერი თუ უკანონო პირადი დაინტერესება. სადაც კი არსებობს გავლენიანი კლასი, ქვეყნის ზნეობრიობის დიდი ნაწილი ამ კლასის ინტერესებიდან და კლასობრივი უპირატესობის მისი გრძნობებიდან მოედინება. სპარტელებისა და ჰილოტების,[2] პლანტატორებისა და ზანგების, ბატონებისა და ქვეშევრდომების, წარჩინებულებისა და მდაბიოების, კაცებისა და ქალების ზნეობა ძირითადად ამ კლასობრივი ინტერესებისა და გრძნობების მიერ იყო შექმნილი; ასე წარმოშობილი გრძნობები თავის მხრივ უკუზემოქმედებს გავლენიანი კლასის წევრების ზნეობრივ გრძნობებზე, მათ ურთიერთობებზე ერთმანეთთან. იქ, სადაც, მეორე მხრივ, ადრე გავლენიანმა კლასმა თავისი გავლენა დაკარგა ან მისი გავლენა არაპოპულარული გახდა, გაბატონებული ზნეობრივი გრძნობები ხშირად ატარებს მისი უპირატესობის მიმართ აგრესიული უარყოფითი დამოკიდებულების კვალს. კანონის ან საზოგადოებრივი აზრის მიერ თავს მოხვეული ქცევის წესების (სულერთია, საქმე მოქმედებას ეხება თუ თავშეკავებას) კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი განმსაზღვრელი პრინციპი იყო ადამიანების მონური დამოკიდებულება მათი დროებითი ბატონების და მათი ღმერთების ნავარაუდევი დადებითი და უარყოფითი განწყობების მიმართ. მართალია, ეს მონობა არსებითად ეგოისტურია, ის არ არის ფარისევლობა; ის სიძულვილის სრულყოფილად ნამდვილ გრძნობებს წარმოშობს; მან უბიძგა ადამიანებს ჯადოქრებისა და ერეტიკოსების დაწვისკენ[3]. რა თქმა უნდა, ამდენი მდაბალი ფაქტორის გვერდით მორალური გრძნობების მიმართულების განსაზღვრაში წილი, მეტიც, დიდი წილი, უდევს საზოგადოების საერთო და აშკარა ინტერესებსაც; მაგრამ არა იმდენად როგორც საბუთებს ან როგორც თავისთავად ფაქტორებს, რამდენადაც მათზე დამყარებული სიმპათიებისა და ანტიპათიების მეშვეობით. ზნეობის ჩამოყალიბებაში თითქმის ისეთივე დიდი ძალით გვაგრძნობინებს თავს სიმპათიები და ანტიპათიები, რომლებსაც ძალზე ცოტა ან არაფერი აკავშირებდათ საზოგადოების ინტერესებთან. ამრიგად, ის, თუ რა მოსწონს და რა არ მოსწონს საზოგადოებას ან მის რომელიმე ძლიერ ნაწილს, არის ძირითადი, რაც პრაქტიკულად განსაზღვრავს, რომელი წესები დამკვიდრდება ყველასთვის სავალდებულოდ კანონის ან

საზოგადოებრივი აზრის მიერ დასჯის მუქარით. საერთოდ, ყველა, ვინც თავისი აზროვნებითა და გრძნობებით საზოგადოების მოწინავე ნაწილს შეადგენდა, პრინციპულად ხელუხლებლად ტოვებდა ამ ვითარებას, როგორც არ უნდა დაპირისპირებოდა მის ზოგიერთ დეტალს. ისინი უფრო იმას იკვლევდნენ, რა უნდა მოსწონდეს ან არ მოსწონდეს საზოგადოებას, და არ სვამდნენ კითხვას, უნდა იყოს თუ არა ინდივიდებისთვის კანონი ის, თუ რა მოსწონს და რა არ მოსწონს საზოგადოებას. ისინი ამჯობინებდნენ ეცადათ ადამიანების გრძნობების შეცვლა იმ კონკრეტულ საკითხებში, რომლებზეც თავად მათი აზრები ერეტიკული იყო, ნაცვლად იმისა, რომ თავისუფლების დაცვა ექციათ თავიანთ საერთო საქმედ, ზოგადად ერეტიკოსებთან ერთად. ერთადერთი შემთხვევა, რომელშიც აქაიქ ერთი-ორმა ინდივიდმა შეძლო პრინციპის დონემდე ამაღლება და მისი თანმიმდევრული დაცვა, არის რელიგიური რწმენის საკითხი – შემთხვევა, რომელიც მრავალი თვალსაზრისით არის ყურადსაღები, მათ შორის, იმითაც, რომ იძლევა ყველაზე შთამბეჭდავ მაგალითს იმის ცდომადობისა, რასაც ზნეობრივ გრძნობას უწოდებენ; მართლაც, გულწრფელი ფანატიკოსისთვის *odium theologicum*[4] ხომ ზნეობრივი გრძნობის ერთ-ერთი ყველაზე არაორაზროვანი შემთხვევაა. მათ, ვინც პირველად დაამსხვრია იმის უღელი, რაც საკუთარ თავს უნივერსალურ ეკლესიას უწოდებდა, საზოგადოდ ისევე არ სურდათ რელიგიური შეხედულებების მრავალფეროვნების დაშვება, როგორც თავად ეკლესიას. მაგრამ მას შემდეგ, რაც კონფლიქტის სიმხურვალე ჩაცხრა, – ისე, რომ სრული გამარჯვება არც ერთ მხარეს არ მოუპოვებია, და თითოეული ეკლესია და სექტა იძულებული იყო, საკუთარი იმედები უკვე დაკავებული პოზიციების შენარჩუნებით შემოეფარგლა, – უმცირესობებმა დაინახეს, რომ უმრავლესობად ქცევის არავითარი შანსი არ ჰქონდათ და აღმოჩნდენენ აუცილებლობის წინაშე, რომ მათგან, ვისი მოქცევაც ვერ შეძლეს, განსხვავებულობის ნებართვა გამოეთხოვათ. შესაბამისად, ეს ბრძოლის ველი თითქმის ერთადერთია, სადაც საზოგადოების წინაშე ინდივიდის უფლებები ფართო პრინციპული საფუძვლებით მტკიცდებოდა და სადაც აშკარად დაუპირისპირდნენ საზოგადოების პრეტენზიას, ძალაუფლება გამოეყენებინა სხვაგვარად მოაზროვნეთა წინააღმდეგ. დიდი მწერლები, რომელთაც მსოფლიო ბოლომდე უმადლის რელიგიური თავისუფლების არსებობას, ძირითადად ამტკიცებდნენ, რომ სინდისის თავისუფლება ხელშეუხებელი უფლებაა, და აბსოლუტურად უარყოფდნენ, რომ ადამიანმა სხვების წინაშე პასუხი უნდა აგოს თავისი რელიგიური რწმენისთვის. მაგრამ მაინც იმდენად ბუნებრივია ადამიანებისთვის შეუწყნარებლობა ყველაფერში, რაც მათ მართლა ადარდებთ, რომ რელიგიური თავისუფლება პრაქტიკულად თითქმის არსად არ განხორციელებულა იმ ადგილების გარდა, სადაც სასწორის ერთ მხარეზე თავისი წონა დაამატა რელიგიურმა ინდიფერენტულობამ, რომელსაც არ სურს, თეოლოგიურმა კინკლაობამ დაურღვიოს სიმშვიდე. თითქმის ყოველი მორწმუნე ადამიანის გონებაში, ყველაზე ტოლერანტულ ქვეყნებშიც კი, შეწყნარების მოვალეობა ფარული შეზღუდვებითაა აღიარებული. ვიღაც ეგუება განსხვავებულ აზრს ეკლესიის მართვის, მაგ-

რამ არა დოგმის საკითხებში; სხვას შეუძლია, ყველა შეიწყნაროს, პაპისტის ან უნიტარისტის[5] გარდა; კიდევ სხვას – ყველა, ვისაც სჯერა გამოცხადების რელიგიისა; ვიღაცები თავიანთ გულმოწყალებას ცოტა უფრო შორს ავრცელებენ, მაგრამ ღმერთისა და საიქიო ცხოვრების რწმენაზე ჩერდებიან. ყველგან, სადაც უმრავლესობის გრძნობები ჯერ კიდევ ნამდვილი და ინტენსიურია, მან თითქმის არაფერი მოაკლო პრეტენზიას, რომ ყველა მას ემორჩილებოდეს.

ინგლისში, ჩვენი ისტორიის განსაკუთრებული გარემოებების გამო, თუმცა საზოგადოებრივი აზრის უღელი ალბათ უფრო მძიმეა, კანონისა უფრო მსუბუქია, ვიდრე ევროპის სხვა ქვეყნების უმრავლესობაში; აქ საკანონმდებლო თუ აღმასრულებელი ხელისუფლების მიერ პირად ქცევაში პირდაპირ ჩარევას სერიოზული ეჭვით ეკიდებიან; ეს გამოწვეულია არა იმდენად ინდივიდის დამოუკიდებლობის სათანადო დაფასებით, რამდენადაც ჯერ კიდევ არსებული ჩვევით, მთავრობაში დავინახოთ საზოგადოების საწინააღმდეგო ინტერესის წარმომადგენელი. უმრავლესობას ჯერ კიდევ არ უსწავლია მთავრობის ძალაუფლების საკუთარ ძალაუფლებად, ან მისი შეხედულებების საკუთარ შეხედულებებად აღქმა. როცა ეს მოხდება, ალბათ, ინდივიდუალური თავისუფლების ხელყოფა ისევე შესაძლებელი გახდება მთავრობის მხრიდან, როგორც უკვე არის საზოგადოებრივი აზრის მხრიდან. მაგრამ ჯერ-ჯერობით გრძნობების მნიშვნელოვანი მასა მზადყოფნაშია, რომ აღენთოს კანონის ნებისმიერი ცდის წინააღმდეგ, გააკონტროლოს ინდივიდები საკითხებში, რომლებშიც კანონის მიერ კონტროლს აქამდე მიჩვეულები არ იყვნენ; ეს დამოკიდებულება ძალიან მცირედ უწევს ანგარიშს იმას, ეკუთვნის თუ არა საკითხი სამართლებრივი კონტროლის კანონიერ სფეროს, იმდენად მცირედ, რომ მთლიანობაში უაღრესად სასიკეთო ამ დამოკიდებულების გამოვლენის კონკრეტული შემთხვევებიდან ალბათ თითქმის იმდენივეა უადგილო, რამდენიც საფუძვლიანი. ფაქტობრივად არ არსებობს არავითარი აღიარებული პრინციპი, რომლის მიხედვითაც ჩვეულებრივ შემოწმდება, გამართლებულია თუ გაუმართლებელი მთავრობის ჩარევა. ადამიანები ამას თავიანთი პირადი არჩევანის მიხედვით წყვეტენ. ზოგიერთი, როგორც კი დაინახავს, რომ რაღაც კარგი უნდა გაკეთდეს ან ბოროტება გამოსწორდეს, ხალისით წააქეზებს მთავრობას, ხელი მოჰკიდოს ამ საქმეს; ხოლო სხვები არჩევენ აიტანონ სოციალური ბოროტება თითქმის ნებისმიერი ზომით, ოღონდაც ადამიანის ინტერესების სფეროებიდან კიდევ ერთი არ შემატონ მთავრობის კონტროლის არეს. ადამიანები ნებისმიერ კონკრეტულ შემთხვევაში ერთ ან მეორე მხარეს დგებიან თავიანთი გრძნობების ამ ზოგადი ორიენტაციის მიხედვით, ან იმის მიხედვით, თუ რა ხარისხით არიან დაინტერესებულნი კონკრეტულ საკითხში, რომლის მთავრობის მიერ მოგვარებასაც სთავაზობენ, ან იმის მიხედვით, თუ რამდენად სჯერათ, რომ მთავრობა ამას ისე გააკეთებდა ან არ გააკეთებდა, როგორც მათ ურჩევნიათ; მაგრამ ძალიან იშვიათად – იმის გამო, რომ თანმიმდევრულად იზიარებენ რაიმე შეხედულებას იმის შესახებ, თუ რომელ საქმეებს შეეფერება მთავრობის მიერ მოგვარება. და მე მეჩვენება, რომ წესის ან პრინციპის არარსებობის გამო, ამჟამად ერთი

მხარე ისევე ხშირად არის ხოლმე მტყუანი, როგორც მეორე; მთავრობის ჩარევას დაახლოებით თანაბარი სიხშირით მოითხოვენ გაუმართლებლად და ძრახავენ გაუმართლებლად.

ამ ნარკვევის მიზანია ერთი ძალიან მარტივი პრინციპის დაცვა, რომელიც უნდა იყოს ინდივიდის მიმართ საზოგადოების მიერ იძულებისა და კონტროლის გამოყენების საყოველთაო სახელმძღვანელო – იმისგან დამოუკიდებლად, ამისათვის ფიზიკური ძალა გამოიყენება სამართლებრივი სასჯელის ფორმით, თუ საზოგადოებრივი აზრის მორალური იძულება. ეს პრინციპი ასეთია: ერთადერთი მიზანი, რის მისაღწევადაც გამართლებულია საზოგადოების ინდივიდუალური თუ კოლექტიური ჩარევა მისი ნებისმიერი წევრის ქმედების თავისუფლებაში, არის თავდაცვა. და ერთადერთი მიზანი, რომელიც გაამართლებდა ძალის გამოყენებას ცივილიზებული საზოგადოების რომელიმე წევრზე მისი ნების საწინააღმდეგოდ, არის სხვებისთვის ვნების მიყენების აღკვეთა. საკმარისი გამართლება არ არის ფიზიკური თუ მორალური სიკეთე თავად მისთვის. სამართლიანი ვერ იქნება, ადამიანი აიძულონ, რამე გააკეთოს ან რამისგან თავი შეიკავოს იმიტომ, რომ ეს მისთვის იქნება უკეთესი, რომ ეს მას უფრო გააბედნიერებს, რომ, სხვების შეხედულების თანახმად, ასე მოქცევა ბრძნული ან სწორი იქნება. ეს ყველაფერი კარგი საფუძველია იმისათვის, რომ მას ვეკამათოთ ან მასთან ერთად ვიბჭოთ, ვცადოთ მისი დარწმუნება, ვთხოვოთ მას, მაგრამ არა იმისთვის, რომ ვაიძულოთ ის, ან ვნება მივაყენოთ მას მაშინ, თუ სხვაგვარად მოიქცევა. იმისათვის, რომ ასეთი რამ გამართლებული იყოს, ნაჩვენები უნდა იყოს, რომ საქციელი, რომელიც გვსურს მას გადავაფიქრებინოთ, ბოროტებას მოუტანს ვინმე სხვას. ნებისმიერი ადამიანის ქცევის ერთადერთი ნაწილი, რომელიც ღიაა საზოგადოების ჩარევისთვის, არის ის ნაწილი, რომელიც სხვებს ეხება. ხოლო ქცევაში, რომელიც მხოლოდ მას ეხება, მისი დამოუკიდებლობა უპირობოდ აბსოლუტურია. ინდივიდი საკუთარი თავის, საკუთარი სხეულის და გონების სუვერენია.

ალბათ აუცილებელი არ არის იმის თქმა, რომ ეს მოძღვრება გულისხმობს მხოლოდ სიმწიფის ასაკში მყოფ ადამიანებს. ჩვენ არ ვეხებით ბავშვებს, ან ახალგაზრდებს იმ ასაკობრივ ზღვარს ქვემოთ, რომელიც კანონმა შეიძლება დააფიქსიროს მათი მამაკაცობის ან ქალობის ასაკად. მათ, ვინც ჯერ კიდევ იმ მდგომარეობაშია, რომ სხვების ზრუნვას საჭიროებს, ისევე უნდა იცავდნენ საკუთარი ქმედებებისგან, როგორც გარეშე ზიანისაგან. იმავე მიზეზით შეგვიძლია უგულებელვყოთ საზოგადოების ისეთი ჩამორჩენილი მდგომარეობა, რომელშიც მთელი რასა შეიძლება განვიხილოთ არასრულწლოვნად. სპონტანური წინსვლის გზის საწყის ეტაპებზე სიძნელეები ისე დიდია, რომ იშვიათად არსებობს არჩევანი მათი დაძლევის საშუალებებში; ამიტომ, გაუმჯობესების სულისკვეთებით აღვსილი მმართველის მიერ ნებისმიერი საშუალების გამოყენება მიზნისთვის, რომელიც ალბათ სხვა გზით მიუღწეველია, გამართლებულია. დესპოტიზმი მართვის კანონიერი ფორმაა ბარბაროსთა შემთხვევაში, თუკი მიზანი გაუმჯობესებაა; აქ საშუალებებს ამართლებს მიზნის რეალურად განხორციელება. თავისუფლება,

როგორც პრინციპი, არ გამოიყენება არც ერთი მდგომარეობის მიმართ იმ საფეხურის მიღწევამდე, რომელზეც ადამიანებს აქვთ თავისუფალი და თანასწორი დისკუსიით სრულყოფის უნარი. ამ დრომდე სხვა არაფერი არსებობს მათთვის იმის გარდა, რომ ბრმად დაემორჩილონ ვინმე აქბარს[6] ან კარლოს დიდს[7], თუ იმდენად მაინც გაუმართლებთ, რომ ასეთს იპოვიან. მაგრამ, როგორც კი ადამიანები შეიძენენ იმის უნარს, რომ შესაძლებელი იყოს მათი უკეთესობისაკენ წარმართვა დარწმუნებით ან შეგონებით (ეტაპი, რომელსაც უკვე, დიდი ხანია, მიაღწია ყველა ერმა, რომელსაც აქ შევეხებით), იძულება, პირდაპირი თუ დაუმორჩილებლობისთვის დასჯის ფორმით, აღარ არის დასაშვები, როგორც თავად მათთვის სიკეთის მოტანის საშუალება, და გამართლებული შეიძლება იყოს მხოლოდ სხვების უსაფრთხოებისთვის.

საჭიროა შევნიშნო, რომ მე უარს ვამბობ ნებისმიერ უპირატესობაზე, რომელიც შეიძლება ჩემი არგუმენტისთვის მიენიჭებინა აბსტრაქტული სამართლიანობის, როგორც სარგებლიანობისგან დამოუკიდებლის, იდეას. მე სარგებლიანობას მივიჩნევ საბოლოო ინსტანციად ყველა ეთიკურ საკითხში; მაგრამ ეს უნდა იყოს სარგებლიანობა უფართოესი აზრით, რომელიც ემყარება ადამიანის, როგორც პროგრესირებადი არსების, მდგრად ინტერესებს. მე ვამტკიცებ, რომ ეს ინტერესები ამართლებს ინდივიდუალური სპონტანურობის გარეგან კონტროლზე დაქვემდებარებას თითოეული ინდივიდის მხოლოდ იმ ქმედებათა თვალსაზრისით, რომლებიც სხვების ინტერესებს ეხება. სხვებისთვის საზიანო ქმედების ჩადენა არის *primâ facie*[8] შემთხვევა, როცა ჩამდენი უნდა დაისაჯოს კანონით ან, თუ სამართლებრივი სასჯელის გამოყენება უსაფრთხო არ არის, საზოგადოებრივი გაკიცხვით. არსებობს აგრეთვე სხვებისთვის სარგებლობის მომტანი ბევრი პოზიტიური ქმედება, რომლის შესრულებაც ადამიანს შეიძლება სამართლიანად აიძულონ. ასეთია სასამართლოს სხდომაზე ჩვენების მიცემა; კუთვნილი წილის შეტანა საზოგადოებრივ უსაფრთხოებაში ან ნებისმიერ სხვა საერთო საქმეში, რომელიც აუცილებელია იმ საზოგადოების ინტერესებისთვის, რომლის მფარველობითაც ის სარგებლობს; გარდა ამისა, ინდივიდუალური თანადგომის გარკვეულ ქმედებათა შესრულება, როგორიცაა თანამოძმის სიცოცხლის გადარჩენა ან დაუცველის მიმართ ბოროტად მოპყრობის აღსაკვეთად ჩარევა; ადამიანს სამართლიანად შეიძლება საზოგადოების წინაშე პასუხი ვაგებინოთ ისეთი რამეების არგაკეთებისთვის, რისი გაკეთებაც აშკარად არის მისი მოვალეობა. ადამიანმა სხვებს არა მხოლოდ თავისი ქმედებებით შეიძლება მოუტანოს ბოროტება, არამედ თავისი უმოქმედობითაც; და ორივე შემთხვევაში სამართლიანია, მას პასუხი ვაგებინოთ მათთვის მიყენებული ზიანისთვის. თუმცა მეორე შემთხვევა იძულების გამოყენებაში ბევრად უფრო მეტ სიფრთხილეს მოითხოვს, ვიდრე პირველი. თუ სხვებისთვის მიყენებული ბოროტებისთვის პასუხისგების მოთხოვნა წესია, ბოროტებისთვის ხელის არშეშლისთვის პასუხისგების მოთხოვნა, შედარებით რომ ვთქვათ, გამონაკლისია. მაგრამ ბევრი საკმაოდ მკაფიო და საკმაოდ პირქუში შემთხვევა არსებობს, რომელიც ამ გამონაკლისს ამართლებს. ყველა საქმეში,

რომელიც ინდივიდის სხვებთან ურთიერთობებს ეხება, ის *de jure*[9] პასუხისმგებელია მათ წინაშე, ვის ინტერესებსაც ეხება საქმე, და, თუ საჭიროა, საზოგადოების, როგორც მათი მფარველის, წინაშეც. ხშირად კარგი საბუთები არსებობს მისი პასუხისმგებლობისგან გათავისუფლებისთვის, მაგრამ ეს საბუთები შემთხვევის განსაკუთრებული გარემოებებიდან უნდა წარმოდგებოდეს: ან იმიტომ, რომ შემთხვევის სპეციფიკის გამო მთლიანობაში უფრო მოსალოდნელია ადამიანი უკეთესად მოიქცეს, როცა თავისუფალი არჩევანი აქვს, ვიდრე მაშინ, როცა ისეთი სახით აკონტროლებენ, როგორც ეს საზოგადოებას ძალუძს; ან იმიტომ, რომ კონტროლის განხორციელების ცდა სხვა, იმაზე უფრო დიდ ბოროტებებს გამოიწვევდა, ვიდრე ბოროტება, რომელსაც ხელი შეეშლებოდა. როცა ასეთი საბუთები გამორიცხავს ადამიანის პასუხისგების წინაშე დაყენებას, თავად მისმა სინდისმა უნდა დაიკავოს მსაჯულის გამოთავისუფლებული ადგილი და დაიცვას სხვების ის ინტერესები,

რომელთაც არავითარი გარეშე დამცველი არ გააჩნიათ; და მით უფრო მკაცრად უნდა განსაჯოს მან საკუთარი თავი, რადგან შემთხვევა არ უშვებს, რომ თანამოძმეთა სამსჯავრომ აგებინოს მას პასუხი.

მაგრამ არსებობს მოქმედების სფერო, რომელიც საზოგადოებას, როგორც ინდივიდისგან განსხვავებულს, მხოლოდ არაპირდაპირ უნდა აინტერესებდეს, თუ საერთოდ უნდა აინტერესებდეს. ეს სფერო მოიცავს ადამიანის ცხოვრებისა და ქცევის მთელ იმ ნაწილს, რომელიც მხოლოდ მას ეხება, ან კიდევ, თუ სხვებსაც ეხება, ეს ხდება მხოლოდ მათი თავისუფალი, ნებაყოფლობითი და ინფორმირებული თანხმობისა და მონაწილეობის საფუძველზე. როცა ვამბობ, „მხოლოდ მას ეხება“, ვგულისხმობ „ეხება პირდაპირ და პირველ რიგში“, რადგან რაც ეხება ერთ ადამიანს, შეიძლება მისი გავლით სხვებსაც შეეხოს; შეკამათებას, რომელიც ამ პოზიციას შეიძლება დაემყაროს, ქვემოთ განვიხილავთ. მაშასადამე, ეს არის ადამიანის თავისუფლების კანონიერი სფერო. პირველ რიგში, ეს მოიცავს ცნობიერების შინაგან სამყაროს და მოითხოვს სინდისის თვისუფლებას ყველაზე ფართო აზრით: აზროვნებისა და გრძნობების თავისუფლებას; ყველა, პრაქტიკულ თუ სპეკულაციურ, სამეცნიერო, მორალურ, თუ თეოლოგიურ საკითხზე შეხედულებებისა და გრძნობების აბსოლუტურ თავისუფლებას. შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ შეხედულებათა გამოხატვისა და გამოქვეყნების თავისუფლებას განსხვავებული პრინციპი მიეყენება, რადგან ის ინდივიდის ქცევის იმ ნაწილს მიეკუთვნება, რომელიც სხვა ადამიანებს ეხება; მაგრამ, რამდენადაც ეს თავისუფლება თითქმის ისევე მნიშვნელოვანია, როგორც თავად აზროვნების თავისუფლება, და მისი მნიშვნელობაც ძირითადად იმავე საფუძვლებს ემყარება, პრაქტიკულად შეუძლებელია მათი გამიჯვნა. მეორეც, ეს პრინციპი მოითხოვს გემოვნებისა და საქმიანობის თავისუფლებას, საკუთარი ცხოვრების გეგმის საკუთარი ხასიათის მიხედვით შედგენის თავისუფლებას, თავისუფლებას, გავაკეთოთ, რაც გვინდა და ავიტანოთ მისი შესაძლო შედეგები ისე, რომ ხელი არ შეგვიშალონ ჩვენმა თანამოძმეებმა იმდენად, რამდენადაც ჩვენი ნამოქმედარი ვნებას არ აყენებს მათ,

თუნდაც ისინი ფიქრობდნენ, რომ ჩვენი ქცევა სულელური, გარყვნილი ან არასწორია. მესამეც, თითოეული ინდივიდის ამ თავისუფლებიდან გამომდინარეობს მათი თავისუფლება (იმავე საზღვრებში), დაუკავშირდნენ ერთმანეთს, თავისუფლება, გაერთიანდნენ ნებისმიერი მიზნისთვის, რომელიც არ გულისხმობს სხვების ვნებას; იგულისხმება, რომ გაერთიანებული ადამიანები ზრდასრულები არიან და მათ არ აიძულებენ და არ ატყუებენ.

არც ერთი საზოგადოება, რომელშიც ამ თავისუფლებებს მთლიანობაში პატივს არ სცემენ, თავისუფალი არ არის, როგორიც არ უნდა იყოს მისი მმართველობის ფორმა; და არც ერთი არ არის ბოლომდე თავისუფალი, თუ მასში ისინი აბსოლუტური და შეუზღუდავი არ არის. ერთადერთი თავისუფლება, ამ სახელს მართლა რომ იმსახურებს, არის თავისუფლება, საკუთარი კეთილდღეობა ჩვენი საკუთარი გზებით ვეძიოთ იქამდე, ვიდრე არ ვეცდებით, სხვებს წავართვათ თავიანთი კეთილდღეობა ან ხელი შევუშალოთ მისი მოპოვების ცდაში. თითოეული ინდივიდი საკუთარი სხეულებრივი, გონებრივი და სულიერი ჯანმრთელობის კანონიერი დამცველია. კაცობრიობა მეტს მოიგებს, თუ ადამიანები ერთმანეთს ისე ცხოვრებას დაანებებენ, როგორც თავად მათ ეჩვენებათ უკეთესად, ვიდრე იმით, რომ თითოეული ადამიანი აიძულონ, იცხოვროს ისე, როგორც დანარჩენებს ეჩვენებათ უკეთესად.

მართალია, ეს მოძღვრება სულაც არ არის ახალი და ზოგიერთისთვის შეიძლება ტრუიზმის[10] იერიც ჰქონდეს, მაგრამ არ არსებობს არც ერთი მოძღვრება, რომელიც უფრო პირდაპირ უპირისპირდება არსებული შეხედულებებისა და პრაქტიკის ზოგად ტენდენციას. საზოგადოება ზუსტად ისევე დიდ ძალისხმევას ხარჯავს იმის ცდაში, რომ ადამიანები აიძულოს, დაემორჩილონ პიროვნული სრულყოფის შესახებ მის წარმოდგენებს, როგორც მათი იძულებისთვის, დაემორჩილონ სოციალური სრულყოფის შესახებ მის წარმოდგენებს. უძველესი საზოგადოებები თავს უფლებამოსილად მიიჩნევდნენ, ხოლო უძველესი ფილოსოფოსები ამას თანაგრძნობით ეკიდებოდნენ, რომ ხელისუფლების საშუალებით განეხორციელებინათ პიროვნების ქცევის ყოველი ნაწილის რეგულირება – იმ საფუძველზე, რომ სახელმწიფო სერიოზულად იყო დაინტერესებული თითოეული მისი მოქალაქის სხეულებრივი და გონებრივი დისციპლინით. აზროვნების ეს ყაიდა შეიძლება დასაშვები იყო მძლავრი მტრებით გარშემორტყმულ პატარა რესპუბლიკებში, რადგან ისინი მუდმივად იდგნენ გარედან თავდასხმის ან საშინაო არეულობით განადგურების საფრთხის წინაშე და ენერგიისა და თვითდისციპლინის ხანმოკლე მოდუნებაც კი იმდენად იოლად შეიძლება ფატალური აღმოჩენილიყო, რომ ვერ მისცემდნენ თავს უფლებას, დალოდებოდნენ თავისუფლების სასიკეთო მყარი შედეგების დადგომას. თანამედროვე სამყაროში პოლიტიკური გაერთიანებების უფრო დიდი ზომა და, უპირველეს ყოვლისა, სასულიერო ხელისუფლების გამიჯვნა საერო ხელისუფლებისგან (რის გამოც ადამიანების სინდისის წარმართვა იმათგან განსხვავებული ხალხის ხელში აღმოჩნდა, ვინც მათ ამქვეყნიურ საქმეებს აკონტროლებს), ხელს უშლის კანონის ასე ფართო ჩარევას პირადი ცხოვ-

რების დეტალებში; მაგრამ მორალური რეპრესიის მანქანები გაბატონებული შეხედულებისგან გადახვევის წინააღმდეგ უფრო მეტი დაჟინებითაც კი გამოიყენება პირად საქმეებში, ვიდრე სოციალურ საქმეებში. რელიგიას, რომელიც ყველაზე ძლიერია მორალური გრძნობის ჩამოყალიბებაში მონაწილე ელემენტებიდან, თითქმის ყოველთვის წარმართავდა ან იერარქიის ამბიცია, გაეკონტროლებინა ადამიანის ქცევის ყველა სფერო, ან კიდევ პურიტანიზმის სულისკვეთება. იმ თანამედროვე რეფორმატორთაგან ზოგიერთი, ვინც ყველაზე ძლიერად უპირისპირდებოდა წარსულის რელიგიას, არაფრით ჩამორჩება ეკლესიებს ან სექტებს მტკიცებაში, რომ თავად მას აქვს სულიერი ბატონობის უფლება. სახელდობრ, ბატონი კონტი,[11] რომლის სოციალური სისტემაც, წარმოდგენილი მის ნაშრომში *Systeme de Politique Positive*, ინდივიდზე საზოგადოების დესპოტიზმის დაფუძნებას ემსახურება (თუმცა უფრო მეტად მორალური, ვიდრე სამართლებრივი საშუალებებით), აჭარბებს ყველაფერს, რაც კი ანტიკურ ფილოსოფოსებს შორის ყველაზე სასტიკი დისციპლინარისტის პოლიტიკურ იდეალში მოიაზრებოდა.

ცალკეულ მოაზროვნეთა სპეციფიკური მოძღვრებების გარდა, მთლიანად მსოფლიოში არსებობს ტენდენცია, სულ უფრო მეტად გაიზარდოს ინდივიდზე საზოგადოების ძალაუფლება საზოგადოებრივი აზრის თუ თავად კანონმდებლობის ძალით; და ვინაიდან მსოფლიოში მიმდინარე ყველა ცვლილების ტენდენციაა საზოგადოების გაძლიერება და ინდივიდის შესუსტება, ეს შეტევა ინდივიდის უფლებებზე არ არის იმ სახის ბოროტება, რომელიც თავისთავად მიდის გაქრობისკენ, არამედ, პირიქით, მოსალოდნელია მის უფრო და უფრო შემზარავი ზრდა. ადამიანების, როგორც მმართველთა თუ როგორც თანამოქალაქეთა, მიდრეკილებას, სხვებს ქცევის წესად დაუდგინონ საკუთარი შეხედულებები და პრეფერენციები, იმდენად ენერგიულად ასაზრდოებს ადამიანის ბუნებაში არსებული ზოგიერთი ყველაზე უკეთესი და ზოგიერთი ყველაზე უარესი გრძნობა, რომ მას თითქმის არასოდეს არ ზღუდავს არაფერი, ძალაუფლების არქონის გარდა. ხოლო რამდენადაც ძალაუფლება კი არ მცირდება, არამედ იზრდება, მსოფლიოს დღევანდელ მდგომარეობაში მოსალოდნელია, რომ ამ სახის ბოროტებაც გაიზრდება, თუ ვერ მოხერხდა მის წინააღმდეგ ზნეობრივი რწმენის ძლიერი ზღუდის აღმართვა.

ჩემი არგუმენტისთვის მოსახერხებელი იქნება პირდაპირ ზოგად თეზისზე გადასვლის ნაცვლად თავიდან მისი იმ ერთი განშტოებით შემოვიფარგლოთ, რომლისთვისაც აქ ჩამოყალიბებული პრინციპი თუ სრულად არა, გარკვეული ზომით მაინცაა აღიარებული ამჟამად გავრცელებულ შეხედულებებში. ეს განშტოებაა აზრის თავისუფლება; ლაპარაკისა და წერის მონათესავე თავისუფლებათა მისგან გამიჯვნა შეუძლებელია. იმის მიუხედავად, რომ ეს თავისუფლებები საკმაოდ მნიშვნელოვანი ზომით ყველა იმ ქვეყნის პოლიტიკური ზნეობის ნაწილს შეადგენს, რომლებიც რელიგიურ შემწყნარებლობას და თავისუფალ ინსტიტუტებს აღიარებენ, მათი ფილოსოფიური ან პრაქტიკული საფუძვლები ალბათ არც ისე კარგად იცის ფართო საზოგადოებამ და თავად მოწინავე მოაზროვნეთაგანაც ბევრს არა აქვს ისე სრულად გაცნობიერებული, როგორც შეიძლება გვეგონოს.

ამ საფუძვლების, როცა ისინი სწორადაა გაგებული, მნიშვნელობა გაცილებით ფართოა, ვიდრე მნიშვნელობა საკითხის მხოლოდ ერთი განშტოებისთვის, და საკითხის ამ ნაწილის ზედმიწევნით განხილვა საუკეთესო შესავალი იქნება დანარჩენისთვის. ამდენად, იმედი მაქვს, რომ ისინი, ვისთვისაც იქიდან, რასაც ახლა ვიტყვი, არაფერი ახალი არ იქნება, შეძლებენ მომიტევონ, რომ გავბედე, კიდევ ერთი განხილვა წამოვიწყო საკითხისა, რომელიც ასე ხშირად განიხილებოდა უკვე მთელი სამი საუკუნის განმავლობაში.

თავი II
აზრისა და დისკუსიის თავისუფლება

იმედია, ის დრო წავიდა, როცა აუცილებელი იყო „ბეჭდვის თავისუფლების“, როგორც გარყვნილი ან ტირანული მმართველობისგან თავის დაზღვევის ერთერთი საშუალების, დაცვა. შეგვიძლია დავუშვათ, რომ უკვე აღარ სჭირდება დასაბუთება იმას, რომ იმ კანონმდებლებს ან კანონის აღმასრულებლებს, რომელთა ინტერესებიც არ ემთხვევა ხალხის ინტერესებს, არ უნდა ჰქონდეთ უფლება, ხალხს თავს მოახვიონ რაღაც შეხედულებები და განსაზღვრონ, რომელი მოძღვრებების ან არგუმენტების გაცნობის საშუალება უნდა მიეცეთ მათ. გარდა ამისა, საკითხის ეს ასპექტი იმდენჯერ და იმდენად ბრწყინვალედ გამოკვეთეს ადრინდელმა ავტორებმა, რომ აქ საჭირო აღარ არის მისი განსაკუთრებული დაჟინება. მართალია, ინგლისის კანონი პრესის შესახებ დღესაც ისევე მონურია, როგორც ტიუდორების[12] დროს იყო, თითქმის არ არსებობს საფრთხე, რომ მას რეალურად გამოიყენებენ პოლიტიკური დისკუსიის წინააღმდეგ – თუ არა მორიგი დროებითი პანიკის დროს, როდესაც ამბოხების შიშს მინისტრები და მოსამართლეები წონასწორობიდან გამოჰყავს.* ზოგადად თუ ვიტყვით, კონსტიტუციურ სახელ-

* ამ სიტყვების წერა დამთავრებულიც არ მქონდა, რომ, 1858 წელს, თითქოს აშკარად საწინააღმდეგოს დასამტკიცებლად, მთავრობამ პრესის დევნა წამოიწყო. მაგრამ საჯარო დისკუსიის თავისუფლებაში ამ უგუნური ჩარევის გამო მე ამ ტექსტის არც ერთი სიტყვა არ შემიცვლია და ოდნავაც არ შემსუსტებია რწმენა, რომ – თუ პანიკის მომენტებს გამოვრიცხავთ – ჩვენს ქვეყანაში ის დრო დამთავრდა, როცა პოლიტიკურ დისკუსიას უსიამოვნება და დასჯა მოსდევდა. მართლაც, ჯერ ერთი, დევნა არ გაგრძელებულა; და მეორეც, ეს არასგზით არ იყო მართლა პოლიტიკური დევნა. წამოყენებული ბრალდებები ეხებოდა არა ინსტიტუციების ან მმართველი პირების ქმედებების კრიტიკას, არამედ გავრცელებას ამორალურად მიჩნეული მოძღვრებისა, რომ ტირანიციდი [ტირანის მკვლელობა] სამართლიანია.

თუ ამ თავში წარმოდგენილ არგუმენტებს რაიმე ძალა აქვს, უნდა არსებობდეს ნებისმიერი მოძღვრების, როგორც ეთიკური რწმენის საკითხის, ქადაგებისა და განხილვის სრული თავისუფლება, რაოდენ ამორალურადაც არ უნდა მიიჩნეოდეს იგი. ამიტომ არარელევანტური და უადგილო იქნებოდა აქ იმის გამოკვლევა, იმსახურებს თუ არა ამ სახელს ტირანიციდის მოძღვრება. დავჯერდები იმის თქმას, რომ ეს ყოველთვის იყო მორალის ერთ-ერთი ღია საკითხი; რომ მთელი ერები და არაერთი საუკეთესო და უბრძენესი ადამიანი არა დანაშაულად, არამედ ამაღლებული სათნოების აქტად

მწიფოებში არ უნდა იყოს მოსალოდნელი, რომ მთავრობა (მიუხედავად იმისა, ბოლომდე აგებს თუ არა ის პასუხს ხალხის წინაშე) ხშირად ეცდება აზრის გამოხატვის გაკონტროლებას და ამით საზოგადოების საყოველთაო უკმაყოფილებას არ გამოიწვევს. ამიტომ დავუშვათ, რომ მთავრობა სრულ ერთობაშია ხალხთან და არასოდეს იფიქრებს იძულება გამოიყენოს იმასთან თანხმობის გარეშე, რაც მას ხალხის ხმად მიაჩნია. მაგრამ მე უარვყოფ, რომ თუნდაც ხალხს აქვს ასეთი იძულების უფლება საკუთარი ან თავისი მთავრობის ხელით. იძულება თავისთავად უკანონოა. საუკეთესო მთავრობასაც კი არა აქვთ ძალის გამოყენების მეტი უფლებამოსილება, ვიდრე ყველაზე უარესს. ამის გაკეთება არანაკლებ, და შეიძლება მეტადაც, მავნებელია საზოგადოებრივ აზრთან თანხმობით, ვიდრე მის საწინააღმდეგოდ. ერთი ადამიანის გარდა, მთელი კაცობრიობა ერთი აზრისა რომ ყოფილიყო, და მხოლოდ ამ ერთ ადამიანს

ჰქონოდა საპირისპირო აზრი, უფრო გამართლებული არ იქნებოდა კაცობრიობის მიერ ამ ერთი ადამიანის გაჩუმება, ვიდრე ამ ერთი ადამიანის მიერ, თუკი მას ამის ძალა ექნებოდა, მთელი კაცობრიობის გაჩუმება. შეხედულება რომ ისეთი პირადი საკუთრება იყოს, რომელსაც, მისი მფლობელის გარდა, არავისთვის არავითარი ღირებულება არ გააჩნია, შეხედულების ქონაში ხელის შეშლა მხოლოდ პირადი დაზარალება რომ იყოს, რაღაც განსხვავება იქნებოდა ამ ვნების მხოლოდ რამდენიმე ადამიანისთვის და მრავალი ადამიანისთვის მიყენებას შორის. მაგრამ შეხედულების გამოთქმის ჩახშობის განსაკუთრებული ბოროტება ის არის, რომ ის ადამიანების მთელ მოდგმას ძარცვავს – შთამომავლობასაც და ახლანდელ თაობასაც; კიდევ უფრო მეტად ძარცვავს მათ, ვინც ამ შეხედულებას არ ეთანხმება, ვიდრე მათ, ვინც მას იზიარებს. თუ შეხედულება სწორია, მათ ერთმევათ შეცდომის ჭეშმარიტებით შეცვლის შესაძლებლობა; ხოლო თუ მცდარია, ისინი თითქმის ისეთსავე დიდ სარგებელს კარგავენ: ესაა ჭეშმარიტების უფრო მკაფიოდ აღქმა და მისი უფრო ცხოველი შთაბეჭდილების მოპოვება, რასაც გვაძლევს შეცდომასთან მისი შეჯახება.

აუცილებელია ცალ-ცალკე განვიხილოთ ეს ორი ჰიპოთეზა, რომელთაგან თითოეულს არგუმენტების განსხვავებული შტოები შეესაბამება. ჩვენ ვერასოდეს ვიქნებით დარწმუნებულნი, რომ შეხედულება, რომლის დათრგუნვასაც

მიიჩნევდა კერძო მოქალაქის მიერ იმ ბოროტმოქმედის მოკვლას, რომელმაც საკუთარი თავი კანონზე მაღლა დააყენა და ამით თავი კანონიერი დასჯის ან კონტროლისთვის მიუწვდომელი გახადა; და რომ, სწორია თუ არასწორი, ასეთ ქმედება არსებითად არის არა მკვლელობა, არამედ სამოქალაქო ომი. მე მიმაჩნია, რომ კონკრეტულ შემთხვევაში ტირანის მოკვლის წაქეზება, როგორც ასეთი, შეიძლება დასჯას ექვემდებარებოდეს, მაგრამ მხოლოდ მაშინ, თუ მას მკვლელობის აშკარა აქტი მოჰყვა და აქტსა და წაქეზებას შორის სარწმუნო კავშირის დადგენა მაინცაა შესაძლებელი. ასეთ შემთხვევაშიც კი, დასჯა კანონიერი იქნება არა უცხო ქვეყნის მთავრობის, არამედ მხოლოდ თავად იმ მთავრობის მიერ, რომელსაც თავს დაესხნენ – როგორც თავდაცვა მისი არსებობის წინააღმდეგ მიმართული შეტევებისგან.

ვცდილობთ, მცდარი შეხედულებაა; და დარწმუნებულნიც რომ ვიყოთ, მისი დათრგუნვა მაინც ბოროტება იქნებოდა.

პირველი: შეხედულება, რომლის ჩახშობასაც ძალით ცდილობენ, შეიძლება ჭეშმარიტი იყოს. რა თქმა უნდა, ისინი, ვინც მის ჩახშობას ცდილობს, მის ჭეშმარიტებას უარყოფს; მაგრამ ისინი არ არიან უცდომელები. მათ არა აქვთ უფლებამოსილება, საკითხი მთელი კაცობრიობისთვის თავად გადაწყვიტონ და სხვას ყველას წაართვან განსჯის საშუალება. შეხედულების მოსმენაზე უარის თქმა იმიტომ, რომ ისინი დარწმუნებულები არიან მის მცდარობაში, ნიშნავს იმის დაშვებას, რომ მათი უტყუარობა იგივეა, რაც აბსოლუტური უტყუარობა. დისკუსიის ყოველგვარი ჩახშობა უცდომლობის დაშვებაა. მისი დაგმობა შეიძლება ერთ გავრცელებულ არგუმენტს დავამყაროთ, რომელსაც არაფერს აკლებს გავრცელებულობა.

ადამიანების კეთილგონიერების სავალალოდ, ისინი თავიანთი ცდომადობის ფაქტს სულ არ ანიჭებენ ისეთსავე მნიშვნელობას თავიანთ პრაქტიკულ მსჯელობებში, როგორსაც ყოველთვის მიაწერენ მას თეორიაში; მართლაც, თუმცა ყველამ შესანიშნავად იცის, რომ შეიძლება შეცდეს, ცოტა თუ ფიქრობს, რომ აუცილებელია სიფრთხილის რაიმე ზომების მიღება საკუთარი ცდომადობის წინააღმდეგ, ან წინასწარ იმის დაშვება, რომ ნებისმიერი შეხედულება, რომელშიც ისინი ძალიან დარწმუნებულნი არიან, შეიძლება შეცდომის ერთ-ერთი მაგალითი იყოს – შეცდომისა, რომელიც, როგორც თვითონაც აღიარებენ, მათ შეიძლება დაუშვან. აბსოლუტური მმართველები ან ისინი, ვინც ნაჩვევია სხვებისგან უსაზღვრო პატივისცემას, ჩვეულებრივ, სრულიად დარწმუნებულნი არიან საკუთარი შეხედულებების სისწორეში თითქმის ყველა საკითხზე. უფრო სახარბიელო მდგომარეობაში მყოფი ადამიანები, ვის შეხედულებებსაც ზოგჯერ მათ გასაგონად ედავებიან და ვისთვისაც მთლად უცხო არ არის, რომ, როცა თავად ცდებიან, სხვებმა შეუსწორონ, საკუთარი შეხედულებებიდან მხოლოდ იმათ ენდობიან ასე უსაზღვროდ, რომელთაც იზიარებენ მათ გარშემო მყოფნი ან ისინი, ვისაც ისინი ჩვეულებრივ პატივს სცემენ; ასეა, რადგან, როგორც წესი, ადამიანი ფარული რწმენით ეყრდნობა ზოგადად „სამყაროს“ უცდომლობას იმის პროპორციულად, თუ რამდენად დიდია მისი მოთხოვნილება, დარწმუნებული იყოს საკუთარ მსჯელობაში. ხოლო „სამყარო“ თითოეული ინდივიდისთვის მის იმ ნაწილს ნიშნავს, რომელთანაც მას ურთიერთობა აქვს: მისი პარტია, მისი სექტა, მისი ეკლესია, მისი საზოგადოებრივი კლასი; ადამიანს, სხვებთან შედარებით, შეიძლება თითქმის ლიბერალი და ფართოდ მოაზროვნე ვუწოდოთ, თუკი მისთვის „სამყარო“ რაიმე ისეთ ვრცელს ნიშნავს, როგორიცაა საკუთარი ქვეყანა ან საკუთარი ეპოქა. ამ კოლექტიურ ავტორიტეტში რწმენა ადამიანს ოდნავაც არ ერყევა იმის გაცნობიერებით, რომ სხვა ეპოქები, სხვა ქვეყნები, სხვა სექტები, სხვა კლასები და სხვა პარტიები ზუსტად საპირისპიროს ფიქრობდნენ და ახლაც ფიქრობენ. ის თავის სამყაროს გადაულოცავს სხვა ადამიანების განსხვავებული სამყაროების წინაშე თავის სიმართლეზე პასუხისმგებლობას; მას არასოდეს აღელვებს ის, რომ

უბრალო შემთხვევითობამ გადაწყვიტა, ამ მრავალრიცხოვანი სამყაროებიდან რომელს მიენდობოდა ის; და რომ იმავე მიზეზებით, რომელთა გამოც ის ლონდონელი მორწმუნეა, შეიძლება ბუდისტი ან კონფუცის[13] მიმდევარი ყოფილიყო პეკინში. მაგრამ ის, რომ ეპოქები სულ არ არის ინდივიდებზე მეტად უცდომელი, თავისთავადაც იმდენად აშკარაა, რომ ვერაფერს შემატებს არგუმენტების ვერავითარი რაოდენობა; თითოეულ ეპოქაში გაზიარებული იყო მრავალი ისეთი შეხედულება, რომელიც მომდევნო ეპოქებში არა უბრალოდ მცდარად, არამედ აბსურდულად ჩაითვალა; და ისევე უეჭველია ის, რომ ახლა გავრცელებულ მრავალ შეხედულებას მომავალი ეპოქები უკუაგდებს, როგორც ის, რომ ადრე გავრცელებული მრავალი შეხედულება უკუგდებულია დღეს.

ამ არგუმენტის წინააღმდეგ მოსალოდნელ შეკამათებას ალბათ რაღაც ასეთი ფორმა ექნება: შეცდომის გავრცელების აკრძალვაში არ არის უფრო მეტი უცდომლობის დაშვება, ვიდრე ნებისმიერ სხვა ქმედებაში, რომელსაც ოფიციალური ხელისუფლება საკუთარ მსჯელობასა და პასუხისმგებლობას აყრდნობს. ადამიანს მსჯელობის უნარი იმისთვისა აქვს მიცემული, რომ გამოიყენოს. იმის გამო, რომ ის შეიძლება არასწორად გამოვიყენოთ, განა ადამიანებს უნდა ვუთხრათ, რომ საერთოდ არ ეგების მისი გამოყენება? იმის აკრძალვა, რაც, მათი აზრით, მავნებელია, არის არა უცდომლობის პრეტენზიის ქონა, არამედ აღსრულება მათზე დაკისრებული მოვალეობისა, რომ მათ, თუმცა შეიძლება ცდებოდნენ, საკუთარი კეთილსინდისიერი რწმენის მიხედვით იმოქმედონ. თუ ჩვენ არასოდეს ვიმოქმედებთ საკუთარი შეხედულებების მიხედვით იმიტომ, რომ ეს შეხედულებები შეიძლება მცდარი იყოს, მაშინ უნდა მივატოვოთ ჩვენს ინტერესებზე ზრუნვა და ყველა ჩვენი მოვალეობის შესრულება. კონტრარგუმენტი, რომელიც ყველა ქმედებას მიუდგება, შეიძლება მართებული არ იყოს რომელიმე კონკრეტული ქმედებისთვის. მთავრობების და ინდივიდების მოვალეობაა, შეიმუშაონ რამდენადაც ძალუძთ ჭეშმარიტი შეხედულებები, შეიმუშაონ ისინი გულდასმით და არასოდეს მოახვიონ თავს სხვებს, თუ საკუთარ სიმართლეში სავსებით დარწმუნებულები არ არიან. მაგრამ თუ ისინი დარწმუნებულები არიან (შეიძლება თქვას იმან, ვინც ასე ბჭობს), კეთილსინდისიერება კი არა, მხდალობა იქნება საკუთარი შეხედულებების მიხედვით მოქმედებისგან თავის შეკავება და ისეთი მოძღვრებების შეუფერხებლად გავრცელების დაშვება, რომლებიც მათ გულწრფელად მიაჩნიათ კაცობრიობის ამქვეყნიური თუ იმქვეყნიური კეთილდღეობისთვის სახიფათოდ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ნაკლებ განათლებულ ეპოქებში სხვა ადამიანები დევნიდნენ ახლა ჭეშმარიტად მიჩნეულ შეხედულებებს. შეიძლება ვინმემ თქვას, რომ უნდა ფრთხილად ვიყოთ, რომ იგივე შეცდომა არ დავუშვათ; მაგრამ მთავრობები და ერები შეცდომებს უშვებდნენ ისეთ საქმეებშიც, რომლებზეც არავინ იტყვის, რომ მათში ძალაუფლების გამოყენება გაუმართლებელია: ისინი აწესებდნენ გაუმართლებელ გადასახადებს, აწარმოებდნენ უსამართლო ომებს. განა ამის გამო უარი უნდა ვთქვათ გადასახადების დაწესებასა და ომში ჩაბმაზე ნებისმიერი საჭიროების მიუხედავად? ადამიანები და მთავრობები საკუთარი

უნარების მაქსიმალური გამოყენებით უნდა მოქმედებდნენ. თუმცა ვერ გვექნება აბსოლუტური უტყუარობა, შეიძლება გვქონდეს ადამიანის ცხოვრების მიზნებისთვის საკმარისი დარწმუნებულობა. შეგვიძლია და უნდა დავუშვათ ჩვენი შეხედულების ჭეშმარიტება, რათა მისით ვიხელმძღვანელოთ; და მეტს არაფერს დავუშვებთ, როცა ცუდ ადამიანებს ავუკრძალავთ საზოგადოების გარყვნას იმ შეხედულებების გავრცელებით, რომლებიც მცდარად და მავნედ მიგვაჩნია.

ჩემი პასუხია, რომ ამით გაცილებით მეტს ვუშვებთ. უდიდესი განსხვავებაა შემდეგ ორ რამეს შორის: შეხედულების ჭეშმარიტების დაშვება იმიტომ, რომ მისი უკუგდების ყველა ხელსაყრელი შესაძლებლობის მიუხედავად, ის ვერავინ უარყო; და მისი ჭეშმარიტების დაშვება იმისთვის, რომ აღვკვეთოთ მისი უარყოფის ცდები. სწორედ ჩვენს შეხედულებასთან დაპირისპირების და მისი უკუგდების სრული თავისუფლებაა ის პირობა, რომელიც გვამართლებს ქმედების მიზნებისთვის მისი ჭეშმარიტების დაშვებაში; არც ერთი სხვა პირობით არ შეიძლება ადამიანური უნარების მქონე არსება რაციონალურად იყოს დარწმუნებული საკუთარ სიმართლეში.

როცა ადამიანების შეხედულებების ან ჩვეულებრივ ქმედებათა ისტორიას განვიხილავთ, რას უნდა მივაწეროთ ის, რომ არც ერთი და არც მეორე იმაზე უარესი არ არის, რაც ის არის სინამდვილეში? უეჭველია, არა ადამიანის გონების თანდაყოლილ ძალას; ეს იმიტომ, რომ ნებისმიერი არათვითცხადი საკითხისთვის ოთხმოცდაცხრამეტ ადამიანზე, სავსებით რომ არ ძალუძს მისი განსჯა, მოდის ერთი, რომელსაც ეს შეუძლია; და ამ მეასე ადამიანის უნარიც მხოლოდ შედარებითია; მართლაც, ყოველი წარსული თაობის გამორჩეული ადამიანების უმრავლესობა ბევრ ისეთ შეხედულებას იზიარებდა, რომელთა მცდარობაც ახლა ცნობილია, და ბევრ ისეთ რამეს აკეთებდა ან იწონებდა, რასაც დღეს არავინ გაამართლებდა. მაშ რატომ ხდება, რომ მთლიანად კაცობრიობაში რაციონალური შეხედულებები და რაციონალური ქმედება ჭარბობს? თუ მართლა ასეა – და ასეც უნდა იყოს, თუ ადამიანების ყოფა ყოველთვის არ იყო და დღესაც არ რჩება თითქმის უიმედო მდგომარეობაში – ამას ადამიანის გონების (ყოველივე იმის წყაროს, რაც პატივისცემას იმსახურებს ადამიანში, როგორც გონიერ ან ზნეობრივ არსებაში) ერთ თვისებას უნდა ვუმადლოდეთ; სახელდობრ იმას, რომ მისი შეცდომები შესწორებადია. ადამიანს აქვს ბჭობითა და გამოცდილებით საკუთარი შეცდომების გამოსწორების უნარი. მხოლოდ გამოცდილება არ კმარა. აუცილებელია ბჭობა, რომელიც გვიჩვენებს, თუ როგორ უნდა გავიგოთ გამოცდილება. არასწორი შეხედულებები და ქმედებები თანდათან უკან იხევს ფაქტისა და არგუმენტის წინაშე. მაგრამ იმისთვის, რომ ფაქტებს და არგუმენტებს გავლენა ჰქონდეთ გონებაზე, ისინი მის წინაშე უნდა წარდგნენ. ძალიან ცოტაა ისეთი ფაქტი, რომელსაც შეუძლია საკუთარ თავზე ილაპარაკოს, ის კომენტარები რომ არა, რომლებიც მის საზრისს გვიმჟღავნებს. ამრიგად, ადამიანის მსჯელობის მთელ ძალასა და ღირებულებას, დამოკიდებულს იმ ერთ თვისებაზე, რომ შესაძლებელია მისი სწორ გზაზე დაყენება, როცა ის ცდება, მხოლოდ მაშინ შეიძლება ვენ-

დოთ, როცა მისი სწორ გზაზე დაყენების საშუალებები მუდმივად ჩვენს ხელთაა. როგორ ხდება, რომ რომელიმე პიროვნების მსჯელობები მართლა იმსახურებს ნდობას? როგორ და იმით, რომ მისი გონება ყოველთვის ღია იყო მისი შეხედულებების და ქმედებების კრიტიკისათვის; იმით, რომ ის ყოველთვის ყურს უგდებდა ყველაფერს, რაც მის წინააღმდეგ შეიძლებოდა ეთქვათ; მაქსიმალურად სარგებლობდა იმით, რაშიც მოწინააღმდეგე მართალი იყო და თავის თავსა და, თუკი შემთხვევა მიეცემოდა, სხვებსაც უხსნიდა იმის მცდარობას, რაშიც ის ცდებოდა; იმით, რომ აცნობიერებდა, რომ ადამიანისთვის მთელი საკითხის ცოდნასთან ოდნავ მაინც მიახლოების ერთადერთი გზაა უსმინოს ყველაფერს, რაც შეიძლება თქვან მის შესახებ სხვადასხვა შეხედულების მქონე ადამიანებმა და შეისწავლოს ყველა თვალსაზრისი, რომლითაც შეიძლება მიუდგნენ მას სხვადასხვა ყაიდის მოაზროვნეები. არასოდეს არც ერთ ბრძენ ადამიანს არ შეუძენია სიბრძნე სხვაგვარად; არც ადამიანის ინტელექტის ბუნებაში ძევს დაბრძენების რაიმე სხვა გზა. საკუთარი შეხედულების სხვების შეხედულებებთან შეჯერებით შესწორებისა და შევსების მყარ ჩვევას არათუ ეჭვი და მერყეობა არ შეაქვს მის პრაქტიკულ გამოყენებაში, არამედ ერთადერთი მტკიცე საფუძველია მის მიმართ ნდობის გამართლებისთვის. მართლაც, თუ ადამიანმა გაიგო ყველაფერი, რაც მის წინააღმდეგ შეიძლება ითქვას (აშკარად მაინც) და ყველა მოწინააღმდეგის საპირისპიროდ თავის პოზიციაზე რჩება – რადგან იცის, რომ თავს კი არ არიდებდა შეკამათებებსა და სიძნელეებს, არამედ თავად ეძებდა მათ; რომ არ დაუხშვია არც ერთი წყარო, რომლისგანაც შეიძლებოდა შუქი მოჰფენოდა საკითხის რომელიმე მხარეს – მას აქვს უფლება, იფიქროს, რომ მისი შეხედულება სჯობს ნებისმიერი სხვის, რაგინდ ბევრის, შეხედულებას, რომელსაც მსგავსი პროცესი არ გაუვლია.

მეტისმეტს არ მოვითხოვთ, თუ ვიტყვით, რომ ის, რასაც ადამიანებს შორის ყველაზე ბრძენნი, რომელთაც ყველაზე მეტი უფლება აქვთ საკუთარ მსჯელობას ენდონ, ასეთი ნდობის აუცილებელ პირობად მიიჩნევენ, უნდა შეასრულოს რამდენიმე ბრძენი და ბევრი მოსულელო ინდივიდის იმ ჭრელმა ნაკრებმა, საზოგადოება რომ ჰქვია. ეკლესიებს შორის ყველაზე არაშემწყნარებელი – რომის კათოლიკური ეკლესია – წმინდანის კანონიზაციის დროსაც კი იწვევს და მოთმინებით უსმენს „ეშმაკის ადვოკატს:“[14] როგორც ჩანს, ადამიანებს შორის უწმინდესსაც კი ვერ მიეგება პატივი სიკვდილის შემდეგ, სანამ ცნობილი არ გახდება და არ აიწონ-დაიწონება ყველაფერი, რის თქმაც ეშმაკს ძალუძს მის წინააღმდეგ. კაცობრიობა თვით ნიუტონის ფილოსოფიის ჭეშმარიტებაშიც ვერ იქნებოდა ისე დარწმუნებული, როგორც დღეს არის, ნებადართული რომ არ ყოფილიყო მისი ეჭვქვეშ დაყენება. ჩვენს ყველაზე საიმედო რწმენებს არავითარი სხვა დამცავი და საყრდენი არ გააჩნია, გარდა მათი უსაფუძვლობის დასამტკიცებლად მთელი მსოფლიოს მუდმივი გამოწვევისა. თუ გამოწვევა არ მიიღეს, ან მიიღეს, მაგრამ მარცხი განიცადეს, ჩვენ მაინც ძალიან შორს ვართ უტყუარობისგან; მაგრამ ჩვენ ყველაფერი გავაკეთეთ, რაც შესაძლებელია ადამიანის გონების არსებულ მდგომარეობაში; ჩვენ არ უგულებელვყავით არაფერი, რასაც შეიძლება ჭეშმარიტე-

ბისთვის ჩვენამდე მოღწევის შანსი მიეცა; და თუ ასპარეზის კარს ღიას დავტოვებთ, შეგვიძლია იმედი ვიქონიოთ, რომ, თუ უკეთესი ჭეშმარიტება არსებობს, იმასაც მივაგნებთ, როცა ადამიანის გონებას მისი მიღების უნარი ექნება; მანამდე კი შეგვიძლია იმედიანად ვიყოთ, რომ ჭეშმარიტებასთან იმდენად ახლოს მივედით, რამდენადაც ეს ჩვენს დროშია შესაძლებელი. ეს არის იმდენი უტყუარობა, რამდენსაც ცდომადმა არსებამ შეიძლება მიაღწიოს, და ეს არის მისი მიღწევის ერთადერთი გზა.

გასაკვირია, რომ ადამიანები აღიარებენ თავისუფალ დისკუსიაში არგუმენტების ღირებულებას, მაგრამ ეწინააღმდგებიან მათ „უკიდურესობამდე მიყვანას“; ვერ ხედავენ, რომ, თუ საბუთები უკიდურესი შემთხვევისთვის არ გამოდგება, ისინი არც ერთი შემთხვევისთვის არ ივარგებს. გასაკვირია, რომ თავიანთი წარმოდგენით ისინი არ იღებენ უცდომლობის დაშვებას, როცა აღიარებენ, რომ ყველა თემაზე, რომელიც შეიძლება საეჭვო აღმოჩნდეს, უნდა არსებობდეს თავისუფალი დისკუსია, მაგრამ ფიქრობენ, რომ ზოგიერთი კონკრეტული პრინციპის ან მოძღვრების ეჭვქვეშ დაყენება უნდა აიკრძალოს იმიტომ, რომ ის ეგზომ უტყუარია – ანუ იმიტომ, რომ თვითონ არიან დარწმუნებულნი მის უტყუარობაში. რაიმე დებულებისთვის „უტყუარის“ წოდება მაშინ, როცა არსებობს ვიღაც, ვინც მის უტყუარობას უარყოფდა, ამის ნება რომ დაერთოთ (მაგრამ ნებას არ რთავენ), იმის დაშვებაა, რომ უტყუარობის მსაჯულები ვართ თავად ჩვენ და ის, ვინც ჩვენ გვეთანხმება; თანაც ისეთი მსაჯულები, რომელთაც მეორე მხარის ხმა არ ესმით.

დღევანდელ დროში, რომელსაც „რწმენისგან განძარცული, მაგრამ სკეპტიციზმით დაშინებული“ დრო უწოდეს და რომელშიც ადამიანები იმდენად საკუთარი შეხედულებების ჭეშმარიტებაში კი არ არიან დარწმუნებული, რამდენადაც იმაში, რომ არ იციან, როგორ მოიქცნენ მათ გარეშე, რაიმე შეხედულების საჯარო თავდასხმისგან დაცვის მოთხოვნები ემყარება არა იმდენად მის ჭეშმარიტებას, რამდენადაც საზოგადოებისთვის მის მნიშვნელობას. ამტკიცებენ, რომ არსებობს გარკვეული რწმენები, რომლებიც კეთილდღეობისთვის იმდენად სასარგებლოა და შეიძლება აუცილებელიც, რომ ამ რწმენების მხარდაჭერა ისევეა მთავრობათა მოვალეობა, როგორც საზოგადოების ნებისმიერი სხვა ინტერესის დაცვა. შემდეგ ამტკიცებენ, რომ ასეთი აუცილებლობის შემთხვევაში და მათ მოვალეობებთან ასეთ პირდაპირ თანხმობაში, შეიძლება უცდომლობაზე რაღაც ნაკლები ამართლებდეს და ავალდებულებდეს კიდეც მთავრობებს, რომ მათ იმოქმედონ საკუთარი შეხედულების მიხედვით, რომელსაც კაცობრიობის საერთო შეხედულებაც ეთანხმება. არანაკლებ ხშირად ამბობენ და კიდევ უფრო ხშირად ფიქრობენ, რომ ცუდი ადამიანების გარდა, არავინ ისურვებდა ამ კეთილისმყოფელი რწმენების შესუსტებას; და რომ ცუდი არაფერი შეიძლება იყოს ცუდი ადამიანების ალაგმვაში და იმის აკრძალვაში, რის გაკეთებასაც მხოლოდ ისინი მოინდომებდნენ. აზროვნების ეს ყაიდა დისკუსიის შეზღუდვების გამართლებას წარმოგვიდგენს არა მოძღვრებათა ჭეშმარიტების, არამედ მათი სარგებ-

ლიანობის საკითხად; ამ ყაიდის მოაზროვნენი კი თავს იმით ინუგეშებენ, რომ ასე გაექცევიან შეხედულებათა უცდომელ მსაჯულად ყოფნის პრეტენზიის პასუხისმგებლობას. მაგრამ ისინი ვერ ხვდებიან, რომ ამით უცდომლობის დაშვება უბრალოდ ერთი წერტილიდან მეორეშია გადატანილი. შეხედულების სარგებლიანობა თავად არის შეხედულების საქმე: ის ისევე სადავოა, განხილვისთვის ისევე ღიაა და ისევე მოითხოვს განხილვას, როგორც თავად შეხედულება. შეხედულების მავნეობის გადასაწყვეტად საჭიროა შეხედულებათა იგივე უცდომელი მსაჯული, რომელიც შეხედულების მცდარობის გადაწყვეტას სჭირდება, თუკი დასაგმობ შეხედულებას არ ეძლევა თავის დაცვის სრული შესაძლებლობა. საქმეს არც იმის თქმა შველის, რომ ერეტიკოსს შეიძლება მიეცეს შეხედულების სარგებლიანობის ან უვნებლობის მტკიცების ნება, თუმცა ეკრძალება მისი ჭეშმარიტების დაცვა. შეხედულების ჭეშმარიტება მისი სარგებლიანობის ნაწილია. განა შესაძლებელია ვიცოდეთ, არის თუ არა სასურველი ვირწმუნოთ რაიმე დებულება, ისე, რომ არ გავითვალისწინოთ, ჭეშმარიტია თუ არა ის? არა ცუდი, არამედ საუკეთესო ადამიანების აზრია, რომ არ შეიძლება რომელიმე რწმენა მართლა სასარგებლო იყოს, თუ ის ჭეშმარიტებას ეწინააღმდეგება; განა შეძლებთ ასეთ ადამიანებს დაუშალოთ ამ საბუთის გამეორება, როცა მათ ბრალად წაუყენებენ რომელიღაც სასარგებლოდ მიჩნეული მოძღვრების უარყოფას, რომლის მცდარობაშიც ისინი დარწმუნებულნი არიან? მათ, ვინც საყოველთაოდ მიღებული შეხედულებების მხარესაა, არასოდეს ავიწყდებათ ამ საბუთიდან ყველა შესაძლო უპირატესობის მიღება; ვერ ნახავთ, რომ ისინი სარგებლიანობის საკითხს ისე განიხილავდნენ, თითქოს შეიძლებოდეს ჭეშმარიტების საკითხისგან მისი სრული განყენება: პირიქით, მათი მოძღვრების ცოდნის ან რწმენის აუცილებლობას, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ იმით ასაბუთებენ, რომ ის „ჭეშმარიტებაა“. სარგებლიანობის საკითხის განხილვა ვერ იქნება სამართლიანი, როცა ასეთი სასიცოცხლო არგუმენტის გამოყენების უფლება ერთ მხარეს ეძლევა, მეორეს კი – არა. და ფაქტია, რომ, როცა კანონი ან საზოგადოებრივი განწყობა არ უშვებს რაიმე შეხედულების ჭეშმარიტების ეჭვქვეშ დაყენებას, ისინი ზუსტად ასევე შეუწყნარებლად ეკიდებიან მისი სარგებლიანობის უარყოფას. მაქსიმუმი, რასაც ისინი დაუშვებენ, არის ის, რომ შეარბილონ მისი აბსოლუტური აუცილებლობის ან მისი უკუგდებით ჩადენილი დანაშაულის სიმძიმის მტკიცებები.

იმის უფრო სრული ილუსტრირებისათვის, თუ რა ბოროტებაა შეხედულებათა მოსმენის აღკვეთა იმიტომ, რომ ისინი დავგმეთ ჩვენი საკუთარი შეფასების საფუძველზე, სასურველი იქნება კონკრეტული შემთხვევების განხილვა; მე არჩევანი შევაჩერე ჩემთვის ყველაზე ნაკლებად ხელსაყრელ შემთხვევებზე, რომლებშიც შეხედულების თავისუფლების წინააღმდეგ არგუმენტი უძლიერესად მიიჩნევა როგორც ჭეშმარიტების, ისე სარგებლიანობის თვალსაზრისით. დავუშვათ, რომ სადავოდ ხდიან ღმერთისა და იმქვეყნიური საუფლოს რწმენას, ან მორალის რომელიმე საყოველთაოდ აღიარებულ მოძღვრებას. ბრძოლის ასეთ ნიადაგზე წარმოება დიდ უპირატესობას აძლევს არაკეთილსინდისიერ მოწი-

ნააღმდეგეს, რადგან ის დარწმუნებით იტყვის (და იმავეს გაიფიქრებს თავისთვის ბევრი ისეთიც, ვისაც სულ არ სურს, არაკეთილსინდისიერი იყოს): განა არ მიგაჩნიათ ეს მოძღვრებები საკმარისად უტყუარად იმისთვის, რომ ისინი კანონმა დაიცვას? განა ღმერთის რწმენა ისეთი შეხედულებაა, რომელში დარწმუნებულობაც, თქვენი აზრით, უცდომლობის დაშვებას ნიშნავს? მაგრამ, ნება მომეცით, შევნიშნო, რომ უცდომლობის დაშვებას მე ვუწოდებ არა მოძღვრებაში (რაც არ უნდა იყოს ის) დარწმუნებულობას, არამედ ძალისხმევას, ეს საკითხი სხვებისთვის გადავწყვიტოთ ისე, რომ მათ არ მივცეთ საშუალება, მოისმინონ ყველაფერი, რაც მის წინააღმდეგ შეიძლება ითქვას. ასეთ პრეტენზიას მე არანაკლებ ვძრახავ და ვგმობ იმ შემთხვევაშიც, როცა მას ჩემთვის ყველაზე ძვირფასი რწმენების დასაცავად აყენებენ. როგორ ძლიერაც არ უნდა იყოს ვინმე დარწმუნებული რაიმე შეხედულების არა მხოლოდ მცდარობაში, არამედ მის მავნე შედეგებშიც – არა მხოლოდ მავნე შედეგებში, არამედ (ჩემთვის სავსებით მიუღებელი გამოთქმა რომ გამოვიყენო) მის ამორალურობასა და უწმინდურებაში – თუკი ამ პირადი შეფასების გამო, რომელსაც, მართალია, ზურგს უმაგრებს მისი ქვეყნის ან მის თანამედროვეთა საყოველთაო აზრიც, ის ამ შეხედულებას თავის დაცვის საშუალებას არ აძლევს, ის უცდომლობას უშვებს. და ეს დაშვება არათუ არ არის ნაკლებ სადავო ან ნაკლებ სახიფათო იმის გამო, რომ შეხედულებას ამორალურს ან უწმინდურს უწოდებენ, პირიქით, ის ყველა სხვა შემთხვევაზე უფრო საბედისწეროა. ეს არის სწორედ ის შემთხვევები, რომლებშიც ერთი თაობის ადამიანები ისეთ შემზარავ შეცდომებს უშვებენ, მომავალ თაობებში გაოცებას და შეძრწუნებას რომ იწვევს. სწორედ ესენია ისტორიაში ის ღირსსახსოვარი ვითარებები, როცა კანონის ხელი საუკეთესო ადამიანებისა და ყველაზე დიდებული მოძღვრებების ამოსაძირკვად გამოიყენეს; და თუმცა მისი ადამიანების წინააღმდეგ გამოყენება სავალალოდ წარმატებული იყო ხოლმე, მოძღვრებათაგან ზოგიერთი გადარჩა იმისთვის, რომ (თითქოს დასაცინად) მათთვის მოეხმოთ მსგავსი ქმედებების გასამართლებლად იმათ წინააღმდეგ, ვინც მათ, ან მათ გავრცელებულ ინტერპრეტაციას არ ეთანხმება.

ალბათ ზედმეტი არასოდეს იქნება კაცობრიობისთვის იმის შეხსენება, რომ ოდესღაც არსებობდა ადამიანი, სახელად სოკრატე. მასა და მის თანამედროვე ხელისუფლებასა და საზოგადოებრივ აზრს შორის ღირსსახსოვარი შეჯახება მოხდა. დიდი პიროვნებებით მდიდარ ეპოქასა და ქვეყანაში დაბადებული ამ კაცის ხსოვნა მისი დროის ყველაზე სათნო ადამიანის სახელით შემოგვინახეს მათ, ვინც კარგად იცნობდა მასაც და მის დროსაც; ჩვენ მას ვიცნობთ, როგორც სათნოების ყველა მომდევნო მასწავლებლის მეთაურსა და პროტოტიპს, როგორც წყაროს პლატონის ამაღლებული შთაგონებებისა თუ არისტოტელეს[15] აწონილ-დაწონილი უტილიტარიზმისა[16] – ადამიანებისა, რომლებიც ეთიკისა და ყველა სხვა სახის ფილოსოფიის ორი მამამთავარია, "*i maestri di color che sanno*".[17] ეს ადამიანი, რომელიც მის შემდეგ დაბადებული ყველა გამოჩენილი მოაზროვნის მასწავლებლადაა აღიარებული და რომლის დიდებაც ორი ათას წელზე მეტი ხნის შემდეგაც

აგრძელებს ზრდას და თითქმის გადაწონის მისი მშობლიური ქალაქის ყველა სხვა ცნობილ სახელს ერთად, სასამართლომ დამნაშავედ ცნო უღმერთობასა და ამორალურობაში და შემდეგ სიკვდლით დასაჯეს მისმა თანამოქალაქეებმა. უღმერთობისთვის, რადგან ის უარყოფდა სახელმწიფოს მიერ აღიარებულ ღმერთებს; მართლაც, მისი ბრალმდებელი ამტკიცებდა (იხილეთ აპოლოგია[18]), რომ მას სულ არავითარი ღმერთი არ სწამდა. ამორალურობისთვის, რადგან თავისი მოძღვრებებით და შეგონებებით „ახალგაზრდობას რყვნიდა“. ყველა საფუძველი გვაქვს დავიჯეროთ, რომ ტრიბუნალმა გულწრფელად მიიჩნია ის ამ ბრალდებებში დამნაშავედ და ადამიანს, რომელიც ალბათ ყველა სხვა ადამიანზე მეტად იმსახურებდა კაცობრიობისგან საუკეთესოს, სიკვდილი მიუსაჯა, როგორც ბოროტმოქმედს.

აქედან გადავიდეთ სამართლებრივი ბოროტების იმ ერთადერთ სხვა შემთხვევაზე, რომლის სოკრატეს დასჯის შემდეგ ხსენებაც სიმწვავის შემცირება არ იქნება: ათას რვაასზე მეტი წლის წინ გოლგოთაზე მომხდარი ამბავი.[19] ადამიანი, რომელმაც მისი ცხოვრებისა და საუბრების მომსწრეთა მეხსიერებაში მორალური სიდიადის ისეთი კვალი დატოვა, რომ მომდევნო თვრამეტი საუკუნე მას პიროვნულად მიაგებს პატივს, როგორც ყოვლად ძლიერს, სამარცხვინოდ მოკლეს და მოკლეს, როგორც ვინ? როგორც ღვთისმგმობელი. ადამიანებმა არა თუ ვერ იცნეს თავიანთი კეთილისმყოფელი, შეცდომით ის იმის ზუსტ საპირისპიროდ მიიჩნიეს, ვინც იყო, და როგორც უღმერთობის მწვერვალს, ისე მოექცნენ; ამის გამო ახლა ისინი თავად ითვლებიან ასეთებად. გრძნობები, რომლებიც ახლა აქვთ ადამიანებს ამ სავალალო შემთხვევების, განსაკუთრებით მეორის, მიმართ, მათ უბედური მოქმედი პირების ძალიან უსამართლო განსჯისკენ უბიძგებს. ყველა მონაცემის თანახმად, ესენი არ იყვნენ ცუდი ადამიანები – არ იყვნენ უფრო ცუდები, ვიდრე ჩვეულებრივ არიან ხოლმე ადამიანები, პირიქით. ეს იყო თავიანთი დროისა და თავიანთი ხალხისთვის დამახასიათებელი რელიგიური, მორალური და პატრიოტული გრძნობებით ბოლომდე ან ცოტა არ იყოს ზედმეტად აღვსილი ხალხი: ზუსტად ისეთი ადამიანები, რომელთაც ყველა დროში, ჩვენი დროის ჩათვლით, ყველა შანსი აქვთ, მთელი ცხოვრება შეუბღალავი სახელით, პატივით გარემოსილებმა გაატარონ. უმაღლესმა ქურუმმა ტანისამოსი შემოიხია იმ სიტყვების გაგონებაზე, მის ქვეყანაში მიღებული ყველა იდეის მიხედვით უშავბნელეს დანაშაულს რომ წარმოადგენდა, და ძალიან სავარაუდოდ ის ზუსტად ისევე გულწრფელი იყო თავის შეძრწუნებასა და აღშფოთებაში, როგორც გულწრფელია ჩვენი თანამედროვე პატივცემული და ღვთისმოშიში ადამიანების უმრავლესობა თავიანთ რელიგიურ და მორალურ გრძნობებში. უმრავლესობა იმათგან, ვისაც ახლა მისი საქციელი აძრწუნებს, ზუსტად მასავით მოიქცეოდა, მის დროში რომ ეცხოვრა და ებრაელად გაჩენილიყო. ორთოდოქს ქრისტიანებს, რომელთაც ცდუნება სძლევთ იფიქრონ, რომ მათზე უარესი ადამიანები უნდა ყოფილიყვნენ ისინი, ვინც ჩაქოლვით კლავდა პირველ წამებულებს, უნდა ახსოვდეთ, რომ ამ მდევნელთაგან ერთ-ერთი წმინდა პავლე იყო.

დავამატოთ კიდევ ერთი, ყველაზე გასაოცარი, მაგალითი, თუ შეცდომის შთამბეჭდავობას მისი ჩამდენის სიბრძნითა და სათნოებით გავზომავთ. თუკი ოდესმე ძალაუფლების მქონე რომელიმე ადამიანს საფუძველი ჰქონია, საკუთარი თავი თავის თანამედროვეთა შორის საუკეთესო და ყველაზე განათლებულ ადამიანად მიეჩნია, ეს იმპერატორი მარკუს ავრელიუსი[20] იყო. მთელი ცივილიზებული სამყაროს ამ აბსოლუტურმა მონარქმა მთლი სიცოცხლის მანძილზე შეინარჩუნა არა მხოლოდ უზადო სამართლიანობა, არამედ უდიდესი გულჩვილობაც, რაც ნაკლებ მოსალოდნელი იყო მისი სტოიკური აღზრდის გამო. ის ორიოდე წარუმატებლობაც, მას რომ მიეწერება, მისი მიმტევებლობით იყო გამოწვეული; ხოლო მისი ნააზრევი, ანტიკური აზროვნების ეთიკური შემოქმედების მწვერვალი, ქრისტეს ყველაზე დამახასიათებელი მოძღვრებებისგან ძნელად შესამჩნევად განსხვავდება, თუკი საერთოდ განსხვავდება. ეს კაცი, მის შემდეგ გამეფებულ თითქმის ყველა მართლა ქრისტიან სუვერენზე უკეთესი ქრისტიანი, სიტყვის ყველა მნიშვნელობით დოგმატურის გარდა, ქრისტიანობას დევნიდა. მიუხედავად იმისა, რომ ის ჰუმანურობის ყველა მანამდელი მიღწევის მწვერვალზე იდგა თავისი გახსნილი, შეუზღუდავი ინტელექტითა და ისეთი ხასიათით, რომ საკუთარი ძალისხმევით შეძლო თავის ეთიკურ შრომებში ქრისტიანული იდეალის ხორცშესხმა, მან მაინც ვერ დაინახა, რომ ქრისტიანობა სიკეთე იქნებოდა და არა ბოროტება სამყაროსთვის, რომლის წინაშე მოვალეობის გრძნობითაც ასე ღრმად იყო ის გამსჭვალული. მან იცოდა, რომ არსებული საზოგადოება სავალალო მდგომარეობაში იყო. მაგრამ ის ხედავდა, ან ეგონა, რომ ხედავდა, რომ, როგორიც არ უნდა ყოფილიყო ეს საზოგადოება, მას აერთიანებდა და უარესისგან იცავდა აღიარებული ღვთაებების რწმენა და თაყვანისცემა. როგორც კაცობრიობის მმართველი, ის თავის მოვალეობად მიიჩნევდა, არ დაეშვა საზოგადოების დაქუცმაცება; ის ვერ ხედავდა, როგორ იყო შესაძლებელი საზოგადოებაში არსებული კავშირების მოშლის შემთხვევაში სხვა კავშირების ჩამოყალიბება, რომლებიც ისევ გააერთიანებდა მას. ახალი რელიგია აშკარად ისახავდა მიზნად არსებული კავშირების გაუქმებას: და რადგან ის ამ რელიგიის მიღებას არ თვლიდა თავის მოვალეობად, მოვალეობად მისი განადგურება ეჩვენებოდა. და რამდენადაც ქრისტიანული თეოლოგია მას არ მიაჩნდა ჭეშმარიტად და ღვთაებრივი საწყისის მქონედ; რამდენადაც ჯვარცმული ღმერთის ეს უცნაური ამბავი მისთვის სარწმუნო არ იყო; და რამდენადაც მან ვერ განჭვრიტა, რომ სისტემას, რომელიც ბოლომდე ამ, მისთვის სავსებით დაუჯერებელ საფუძველს ემყარებოდა, ის განმაახლებელი ძალა ექნებოდა, რაც მას ფაქტობრივად აღმოაჩნდა ყველა ბრძოლის შემდეგ, ფილოსოფოსთა და მმართველთა შორის ამ ყველაზე სათნო და სანდომიანმა ადამიანმა მოვალეობის გულწრფელი გრძნობით გასცა ქრისტიანობის დევნის ბრძანება. ჩემი აზრით, ეს ერთ-ერთი ყველაზე ტრაგიკული ფაქტია მთელ ისტორიაში. მწარეა იმაზე ფიქრი, რამდენად სხვაგვარი რამ შეიძლება ყოფილიყო მსოფლიოში ქრისტიანობა, ქრისტიანული მრწამსი კონსტანტინეს[21] ნაცვლად მარკუს ავრელიუსის მმართველობისას რომ მიეღოთ იმპერიის რელიგიად. მაგრამ მის მიმართ არანაკლები უსა-

მართლობა და ჭეშმარიტების არანაკლები გაყალბება იქნებოდა იმის უარყოფა, რომ, როცა ქრისტიანობის გავრცელებას დევნიდა, მარკუს ავრელიუსს ჰქონდა ყველა ის საბუთი, რომელიც ანტიქრისტიანული მოძღვრების დევნის გასამართლებლად შეიძლება წამოაყენონ. არც ერთი ქრისტიანის რწმენა, რომ ათეიზმი მცდარია და იწვევს საზოგადოების რღვევას, არ არის უფრო მტკიცე, ვიდრე მარკუს ავრელიუსის იგივე რწმენა იყო ქრისტიანობაზე – ადამიანისა, რომელზეც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მის დროს მცხოვრებ ყველა ადამიანზე უკეთ შეეძლო ქრისტიანობის შეფასება. თუ ის, ვინც შეხედულებათა გავრცელებისთვის დასჯას იწონებს, თავს არ იტყუებს, რომ მარკუს ავრელიუსზე უფრო ბრძენი და უკეთესი ადამიანია, უფრო ღრმადაა განსწავლული თავისი დროის სიბრძნეში, თავისი ინტელექტით უფრო მეტად უსწრებს წინ თავის დროს, უფრო გულწრფელად ეძიებს ჭეშმარიტებას ან უფრო მეტად ერთგულია მისი, როცა იპოვის, დაე თავი შეიკავოს საკუთარი თავის და უმრავლესობის ერთობლივი უცდომლობის იმ დაშვებისგან, რომელიც დიდმა ანტონინუსმა[22] გააკეთა ასეთი საუბედურო შედეგით.

რადგან ხვდებიან, რომ შეუძლებელია არარელიგიურ შეხედულებათა დასათრგუნად სასჯელის გამოყენების დაცვა ისეთი არგუმენტებით, რომლებიც მარკუს ავრელიუსსაც არ გაამართლებდა, რელიგიური თავისუფლების მტრები, თუ მაგრად შეუტევენ, ზოგჯერ უარს არ ამბობენ ამ შედეგზე და დოქტორ ჯონსონთან[23] ერთად ამბობენ, რომ ქრისტიანობის მდევნელები მართლები იყვნენ; რომ დევნა განსაცდელია, რომელსაც ჭეშმარიტებამ უნდა გაუძლოს და ყოველთვის წარმატებით უძლებს, რადგან სამართლებრივი სასჯელი საბოლოო ჯამში უძლურია ჭეშმარიტების წინაშე, თუმცა ზოგჯერ სასიკეთოდ ქმედითია მავნე შეცდომების წინააღმდეგ. რელიგიური შეუწყნარებლობის სასარგებლოდ ამ სახის არგუმენტი საკმაოდ ღირსშესანიშნავია და შენიშვნის გარეშე არ უნდა დავტოვოთ.

თეორიას, რომელიც ამტკიცებს, რომ ჭეშმარიტების დევნა შეიძლება გამართლებული იყოს, რადგან ის ვერ მიაყენებს მას რაიმე ვნებას, ვერ დავდებთ ბრალად, რომ მიზანდასახულად ემტერება ახალი ჭეშმარიტებების მიღებას; მაგრამ შეუძლებელია მოვიწონოთ დაუნანებლობა, რომლითაც ის ეპყრობა ადამიანებს, ვისგანაც კაცობრიობა დავალებულია ამ ჭეშმარიტებებით. ქვეყნიერებისთვის რაღაც ისეთის, აქამდე უცნობის, აღმოჩენა, რაც ღრმად აწუხებს მას, მისთვის იმის ჩვენება, რომ რაღაც სასიცოცხლო, ამქვეყნიური ან სულიერი მნიშვნელობის მქონე საკითხზე ცდებოდა, არანაკლებ მნიშვნელოვანი სამსახურია, ვიდრე ნებისმიერი სხვა, რაც ადამიანმა შეიძლება გაუწიოს თავის თანამოძმეთ; მათ კი, ვინც დოქტორ ჯონსონს ეთანხმება, მიაჩნიათ, რომ ზოგ შემთხვევაში (როგორც ადრეული ქრისტიანებისა და რეფორმატორების შემთხვევებში) ეს იყო უძვირფასესი საჩუქარი, რაც შეიძლება ვინმეს კაცობრიობისთვის ეძღვნა. და ამ თეორიის მიხედვით, ნორმალური და გამართლებადი ვითარებაა და არა სავალალო შეცდომა და უბედურება, რაც კაცობრიობამ ძაძებით შემოსილმა უნდა იგლოვოს, ის, რომ ასეთი ბრწყინვალე სარგებლობის მომტანთ წამებით გაუსწორდნენ და მადლობა გადაუხადონ იმით, რომ უსაზიზღრეს ბოროტმოქმედებსავით მოეპყ-

რონ. ამ მოძღვრების მიხედვით, ახალი ჭეშმარიტების მქადაგებელი ისევე, როგორც ლოკრიდელების[24] კანონმდებლობით ახალი კანონის შემომთავაზებელი, ყულფში თავგაყოფილი უნდა იდგეს და ყულფს იმ წუთში უნდა მოუჭირონ, თუ მისი საბუთების მოსმენის შემდეგ საჯარო კრება მაშინვე და იქვე არ მიიღებს მის წინადადებას. ვერ ვიფიქრებთ, რომ ის ადამიანები, რომლებიც კეთილისმყოფელთა მიმართ ასეთ მოპყრობას იცავენ, დიდ ღირებულებას ანიჭებენ მათ მოტანილ სარგებელს; და მჯერა, რომ ამ თვალსაზრისს ძირითადად ისეთი ადამიანები იზიარებენ, ვინც ფიქრობს, რომ შეიძლება ახალი ჭეშმარიტებები სასურველი იყო ოდესღაც, მაგრამ ჩვენ უკვე საკმაოდ გვქონდა ისინი.

მაგრამ მტკიცება, რომ, დევნის მიუხედავად, ჭეშმარიტება ყოველთვის გამარჯვებას იზეიმებს, სინამდვილეში ერთ-ერთია იმ სასიამოვნო ტყუილთაგან, რომლებსაც ადამიანები იმეორებენ და იმეორებენ იქამდე, ვიდრე ისინი ბანალობებად არ იქცევა, და რომელთაც გამოცდილება არღვევს. ისტორია სავსეა იმის მაგალითებით, რომ ჭეშმარიტებას დევნა ამარცხებდა. შეიძლება ის სამუდამოდ არ დაითრგუნოს, მაგრამ უკუგდებული რჩება საუკუნეების განმავლობაში. შევეხოთ მხოლოდ რელიგიურ შეხედულებებს: რეფორმაცია ოცჯერ მაინც დაიწყო და დამარცხდა ლუთერამდე. არნოლდ ბრეშელი დამარცხდა. ფრა დოლჩინო დამარცხდა. სავონაროლა დამარცხდა. ალბიგოელები დამარცხდნენ.[25] ვალდენსები დამარცხდნენ. ლოლარდები დამარცხდნენ. ჰუსიტები დამარცხდნენ. თვით ლუთერის ეპოქის შემდგაც, კი ყველგან, სადაც დევნა არ შემწყდარა, ის წარმატებული აღმოჩნდა. პროტესტანტიზმი ამოიძირკვა ესპანეთში, იტალიაში, ფლანდრიაში, ავსტრიის იმპერიაში; და უფრო სავარაუდოა, რომ ასევე ამოიძირკვებოდა ინგლისში, დედოფალ მერის[26] რომ ეცოცხლა ან დედოფალი ელისაბედი[27] დაღუპულიყო. დევნა ყოველთვის წარმატებული იყო, გარდა იმ შემთხვევებისა, როცა ერეტიკოსები ერთობ ძლიერები იყვნენ იმისთვის, რომ ეფექტურად ედევნათ. არც ერთ გონიერ ადამიანს ეჭვი არ შეიძლება შეეპაროს იმაში, რომ შეიძლებოდა ქრისტიანობა ამოძირკვულიყო რომის იმპერიაში. ის გავრცელდა და გაბატონდა იმიტომ, რომ მისი დევნა მხოლოდ დროდადრო ხდებოდა, მხოლოდ მოკლე ხნით გრძელდებოდა და მას ენაცვლებოდა თითქმის დაუბრკოლებელი პროპაგანდის ხანგრძლივი ინტერვალები. ფუჭი სენტიმენტალობის ნიმუშია აზრი, რომ ჭეშმარიტებას, უბრალოდ როგორც ჭეშმარიტებას, აქვს რაღაც შინაგანი ძალა, რომელიც შეცდომას არ გააჩნია – დილეგისა და ეშაფოტის ძლევის ძალა. ადამიანები შეცდომისთვის არანაკლებ ხშირად იდებენ თავს, ვიდრე ჭეშმარიტებისთვის, და სამართლებრივი ან თუნდაც სოციალური სასჯელის საკმაო გამოყენება საზოგადოდ წარმატებული იქნება ნებისმიერი მათგანის გავრცელების აღსაკვეთად. ნამდვილი უპირატესობა, რომელიც ჭეშმარიტებას აქვს, ისაა, რომ თუ შეხედულება ჭეშმარიტია, ის შეიძლება ჩაახშონ ერთხელ, ორჯერ, ან მრავალჯერ, მაგრამ საუკუნეთა მსვლელობაში, როგორც წესი, მოიძებნებიან ადამიანები, რომლებიც ხელახლა აღმოაჩენენ მას, სანამ მისი ერთ-ერთი ხელახლა გამოჩენა არ დაემთხვევა ისეთ დროს, რომ ხელსაყრელი გარემოებების გამო

დევნას გადაურჩება იქამდე, ვიდრე იმდენად არ მოიკიდებს ფეხს, რომ მისი დათრგუნვის ყველა მომდევნო ცდას გაუძლოს.

იტყვიან, რომ ახლა სიკვდილით აღარ ვსჯით ახალ შეხედულებათა შემომტანთ: ჩვენ არ ვგავართ ჩვენს მამებს, რომლებიც წინასწარმეტყველებს ხოცავდნენ, ჩვენ მათ აკლდამებსაც კი ვუგებთ. დიახ, ჩვენ აღარ ვკლავთ ერეტიკოსებს; და სასჯელის ზომა, რომელსაც ალბათ თანამედროვე მგრძნობელობა თუნდაც ყველაზე ამაზრზენი შეხედულებებისთვის დაუშვებდა, არ არის საკმარისი მათ ამოსაძირკვად. მაგრამ მოდი ნუ დავიიმედებთ თავს იმით, რომ ჩვენ უკვე თავისუფლები ვართ თუნდაც სამართლებრივი დევნის სირცხვილისგან. კანონით ჯერ კიდევ არსებობს შეხედულებისთვის ან, სულ მცირე, მისი გამოხატვისთვის სასჯელი; და მისი აღსრულება, თუნდაც ჩვენს დროში, ისე უპრეცედენტო არ არის, რომ სავსებით წარმოუდგენელი იყოს ერთ მშვენიერ დღეს მისი სრული ძალით აღორძინების შესაძლებლობა. 1875 წლის ზაფხულში კორნუოლის საგრაფოს სასამართლო სხდომაზე ერთ უბედურ ადამიანს,* რომელიც, როგორც ამბობდნენ, ყველა ცხოვრებისეულ ურთიერთობაში უნაკლოდ იქცეოდა, ოცდაერთი თვით პატიმრობა მიესაჯა იმის გამო, რომ წარმოთქვა და ალაყაფის კარზე დაწერა ქრისტიანობისთვის შეურაცხმყოფელი რამდენიმე სიტყვა. იმ შემთხვევიდან ერთი თვეც არ იყო გასული, როცა ოლდ ბეილიში ორ ადამიანს, ორ სხვადასხვა შემთხვევაში,** უარი უთხრეს ნაფიც მსაჯულობაზე, ხოლო ერთ მათგანს მძიმე შეურაცხყოფა მიაყენეს მოსამართლემ და ერთ-ერთმა მრჩეველმა, იმის გამო, რომ მათ გულწრფელად განაცხადეს, რომ არ ჰქონდათ თეოლოგიური მრწამსი; ხოლო მესამეს, უცხოელს,*** იმავე მიზეზის გამო, უარი უთხრეს ქურდის წინააღმდეგ სარჩელის დაკმაყოფილებაზე. კომპენსაციაზე უარის თქმის საფუძველი იყო სამართლებრივი მოძღვრება, რომ სასამართლოს დარბაზში ჩვენების მიცემა არ შეუძლია არც ერთ ადამიანს, რომელიც არ აღიარებს ღმერთისა (ნებისმიერი ღმერთი საკმარისია) და იმქვეყნიური ცხოვრების რწმენას; ეს იგივეა, რაც ასეთი ადამიანების კანონგარეშედ გამოცხადება, მათი გამორიცხვა სასამართლოს მფარველობისგან; შესაძლებელია არა მხოლოდ მათი დაუსჯელად გაძარცვა ან შეურაცხყოფა, თუ მათ ან მათი მსგავსი შეხედულებების მქონე ადამიანებს გარდა მოწმე არავინაა, არამედ შესაძლებელია ნებისმიერი სხვა ადამიანის დაუსჯელად გაძარცვაც და შეურაცხყოფაც, თუ ამ ფაქტის დადასტურება მათ ჩვენებაზეა დამოკიდებული. ეს მოძღვრება ემყარება დაშვებას, რომ, თუ ადამიანს იმქვეყნიური ცხოვრებისა არ სწამს, მის ფიცს არავითარი ფასი არა აქვს. ეს დებულება იმაზე მეტყველებს, რომ მათ, ვინც მას ეთანხმება, ისტორია სრულიად არ იციან (რადგან ისტორიულად ჭეშმარიტია, რომ ყველა ეპოქაში ურწმუნოთა დიდი ნაწილი გამორჩე-

* თომას პული, ბოდმინის სხდომები, 31 ივლისი, 1857. მომდევნო დეკემბერში მან მიიღო მეფის შეწყალება.

** ჯორჯ იაკობ ჰოლიოუკი, 17 აგვისტო, 1857; ედუარდ ტრულოვი, ივლისი, 1857.

*** ბარონ დე გლაიხენი, მარლბოროს ქუჩის პოლიციის განყოფილება, 4 აგვისტო, 1857.

ულად პატიოსანი და ღირსეული ადამიანი იყო); და მას არ გაიზიარებს არავინ, ვისაც ოდნავი წარმოდგენა მაინც აქვს, თუ რამდენია მისი სათნოებისა თუ დამსახურებების გამო ქვეყნად უდიდესი რეპუტაციის მქონე ადამიანი, რომელზეც მისმა ახლობლებმა მაინც კარგად იციან, რომ ურწმუნოა. ამას გარდა, ეს წესი თვითგამანადგურებელია და საკუთარ თავს უთხრის საფუძველს. იმ საბაბით, რომ ათეისტები მატყუარები უნდა იყვნენ, ის დასაშვებს ხდის ყველა იმ ათეისტის ჩვენებას, რომელიც მოინდომებს ტყუილის თქმას და უკუაგდებს მხოლოდ მათსას, ვისაც ტყუილის თქმას ურჩევნია, თვალი გაუსწოროს დამცირებას, რომელსაც მათ საძულველი მრწამსის საჯაროდ აღიარება მოუტანს. წესი, რომლის აბსურდულობაც ასე თვითცხადია იქ, სადაც საქმე მის დეკლარირებულ მიზანს ეხება, შეიძლება ძალაში რჩებოდეს მხოლოდ როგორც სიძულვილის სიმბოლო, დევნის გადმონაშთი; დევნაც ასეთია, რადგან მისი თავისებურება ისაა, რომ ვისიმე დევნის წინაპირობაა, აშკარად იყოს დამტკიცებული, რომ ის ამას არ იმსახურებს. საეჭვოა, რომ ეს წესი და მასში ნაგულისხმები თეორია ნაკლებ შეურაცხმყოფელი იყოს მორწმუნეებისთვის, ვიდრე ურწმუნოთათვის. ვინაიდან, თუ ის, ვისაც იმქვეყნიური ცხოვრებისა არ სწამს, აუცილებლად იტყუება, გამოდის, რომ მას, ვისაც სწამს, ტყუილის თქმისგან მხოლოდ ჯოჯოხეთის შიში აკავებს (თუკი მართლა აკავებს). ამ წესის ავტორებსა და მხარდამჭერებს აღარ ვატკენთ გულს იმის დაშვებით, რომ ქრისტიანული სათნოების მათ მიერ ჩამოყალიბებული გაგება მათი საკუთარი ცნობიერებიდანაა გამოყვანილი.

ყველაფერი ეს დევნის მართლაც მხოლოდ ნაფლეთები და ნარჩენებია და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ისინი მეტყველებს არა იმდენად დევნის სურვილზე, რამდენადაც ინგლისელ მოაზროვნეთა ძალიან გავრცელებულ სენზე, ცუდი პრინციპის მტკიცებით მიიღონ ყოვლად გაუგებარი სიამოვნება, თუმცა თავად აღარ არიან იმდენად ცუდები, რომ მოინდომონ მისი რეალურად განხორციელება პრაქტიკაში. მაგრამ, საუბედუროდ, საზოგადოების აზროვნების მდგომარეობა არ გვაძლევს გარანტიას, რომ, თუ დაახლობით ერთი თაობის განმავლობაში არ იყენებდნენ სამართლებრივი დევნის ყველაზე უარეს ფორმებს, ეს მომავალშიც გაგრძლდება. ჩვენს ეპოქაში რუტინის მშვიდ ზედაპირს ისევე ხშირად აშფოთებს წარსულ ბოროტებათა აღდგენის, როგორც ახალ სიკეთეთა შემოტანის მცდელობები. ამჟამად რომ კვეხნით ლაპარაკობენ რელიგიის აღორძინებაზე, ეს ყოველთვის არის, სულ მცირე იმდენადვე, ფანატიზმის აღორძინება ვიწრო და განუვითარებელ გონებებში. ხოლო იქ, სადაც ხალხის გრძნობებში არსებობს შეუწყნარებლობის ძლიერი და მდგრადი პოტენცია, ეს კი ყოველთვის ბუდობდა ჩვენი ქვეყნის საშუალო ფენებში, ძალიან მცირედიც იკმარებს იმისთვის, რომ მათ დაიწყონ იმათი აქტიურად დევნა, ვინც ყოველთვის ესახებოდათ დევნის შესაფერის ობიექტებად.* მართლაც, სწორედ ეს – ადამიანების შეხედულებები და

* სერიოზული გაფრთხილება შეიძლება ამოვიკითხოთ სეპოის ამბოხების შემთხვევაში მდევნელთა დიდი ვნებათაღელვიდან, რომელიც შერწყმული იყო ჩვენი ეროვნული ხასიათის უარესი მხარეების სააშკარაოზე გამოტანასთან. ფანატიკოსებისა თუ შარ-

გრძნობები იმათ მიმართ, ვინც არ იზიარებს რწმენებს, მათ რომ მნიშვნელოვნად მიაჩნიათ – არის ის, რის გამოც ეს ქვეყანა არ არის სულიერი თავისუფლების ადგილი. უკვე დიდი ხანია, რაც სამართლებრივი სასჯელის მთავარი ბოროტება ის არის, რომ ის სოციალურ დაღს აძლიერებს. სწორედ ეს დაღია ნამდვილად ეფექტური, იმდენად ეფექტური, რომ საზოგადოების მიერ განკიცხულ შეხედულებათა აღიარება გაცილებით უფრო ნაკლებაა გავრცელებული ინგლისში, ვიდრე ბევრ სხვა ქვეყანაში, სადაც მათი აღიარება ადამიანს სამართლებლივი დასჯის საფრთხეს უქმნის. იმათ გარდა, ვინც თავისი ფინანსური მდგომარეობის წყალობით დამოუკიდებელია სხვების კეთილი ნებისგან, ყველა სხვა ადამიანის შემთხვევაში ამ საკითხთან საზოგადოების დამოკიდებულება ისევე ეფექტურია, როგორც კანონი; ადამიანები ისევე შეიძლება დაისაჯონ ლუკმაპურის შოვნის საშუალებების წართმევით, როგორც დაპატიმრებით. მას, ვისაც ლუკმაპური უკვე გარანტირებული აქვს და არავითარი შეღავათები არ სჭირდება ძალაუფლების მქონე ადამიანების, ხალხის მასების ან საზოგადოების მხრიდან, არავითარი საფრთხე არ ემუქრება ნებისმიერი შეხედულების საქვეყნო აღიარების გამო, იმის გარდა, რომ მასზე ცუდად იფიქრებენ და აუგს იტყვიან; ხოლო ამის გადასატანად არ უნდა იყოს აუცილებელი ძალიან გმირული ბუნება. ასეთ ადამიანების სახელით *ad misericordiam*[28] მოწოდება უადგილოა. მართალია, მათ, ვინც ჩვენგან განსხვავებულად ფიქრობს, ახლა უკვე აღარ ვატეხთ თავზე იმდენ ბოროტებას, როგორც ადრე გვჩვეოდა, შეიძლება მათდამი მოპყრობით საკუთარ თავებს ვაყენებთ არანაკლებ ბოროტებას, ვიდრე ოდესმე. სოკრატე სიკვდილით დასაჯეს,

ლატანების კათედრებიდან ნაქადაგები სიგიჟეების ხენება შეიძლება არც ღირდეს; მაგრამ ევანგელისტური პარტიის მეთაურებმა ინდუისტებისა და მუსლიმების მართვის თავიანთ პრინციპად გამოაცხადეს, რომ საზოგადოებრივ დაფინანსებას არ მიიღებდა არც ერთი სკოლა, რომელშიც ბიბლია არ ისწავლებოდა, და, როგორც ამის აუცილებელი შედეგი, საზოგადოებრივ სამსახურში არავის აიყვანდნენ ნამდვილი ან მოჩვენებითი ქრისტიანების გარდა. მეორე სახელმწიფო მდივანმა 1857 წლის 12 ნოემბერს თავის ამომრჩეველთა წინაშე წარმოთქმულ სიტყვაში, როგორც ამბობენ, ასეთი რამ თქვა: „ბრიტანეთის მთავრობის მიერ მათი სარწმუნოების“ (ასობით მილიონი ბრიტანელი მოქალაქის სარწმუნოების) „შეწყნარებას – შეწყნარებას ცრურწმენისა, რომელსაც ისინი რელიგიას უწოდებენ, შედეგად მოჰყვა ბრიტანეთის დიდების აღმასვლის ჩამორჩენა და ქრისტინობის მისასალმებელი ზრდის შეფერხება... შეწყნარება ამ ქვეყნის რელიგიურ თავისუფლებათა დიდი ქვაკუთხედი იყო; მაგრამ არ მივცეთ მათ საშუალება, ბოროტად გამოიყენონ ეს ძვირფასი სიტყვა. შეწყნარებაში იგულისხმებოდა ყველაფრის სრული თავისუფლება, აღმსარებლობის თავისუფლება ქრისტიანებისთვის, რომელთაც აღმსარებლობის ერთი და იგივე საფუძველი აქვთ. ის ნიშნავდა ქრისტიანთა ყველა სექტისა და დენომინაციის შეწყნარებას, რომელთაც ერთი და იმავე გამოცხადებისა სწამთ.~ მე მინდა ყურადღება მივაქციო იმ ფაქტს, რომ ადამიანი, რომელიც ამ ქვეყნის მთავრობაში მაღალი თანამდებობისთვის შესაფერისად ჩათვალეს ლიბერალური მინისტრთა კაბინეტის პირობებში, იცავს მოძღვრებას, რომ ყველა, ვინც ქრისტეს ღმერთად არ აღიარებს, შეწყნარების საზღვრებს გარეთაა. ამ იდიოტური სპექტაკლის შემდეგ ვის შეუძლია თავი ინუგეშოს ილუზიით, რომ რელიგიური დევნა წარსულს ჩაბარდა და აღარასოდეს დაბრუნდება?

მაგრამ სოკრატეს ფილოსოფია მზესავით ამაღლდა ზეცაში და თავისი ნათლით შემოსა მთელი ინტელექტუალური საუფლო. ქრისტიანებს ლომებს უგდებდნენ ხახაში, მაგრამ ქრისტიანული ეკლესია მძლავრ და გაშლილტოტებიან ხესავით გაიზარდა, რომელმაც უფრო ძველ და ნაკლებად სიცოცხლისუნარიან ნარგავებს სიმაღლით გაასწრო და დაჩრდილა ისინი. მხოლოდ სოციალური შეუწყნარებლობა არავის კლავს, არავითარ შეხედულებებს არ ამოძირკვავს, მაგრამ ადამიანებს მათი დაფარვისკენ ან მათი გავრცელებისთვის ყოველგვარი აქტიური ქმედებისგან თავის შეკავებისკენ უბიძგებს. ჩვენში თითოეული ათწლეულის ან თაობის განმავლობაში ერეტიკული შეხედულებები არც წინ მიიწევს და არც უკან იხევს შესამჩნევად; ისინი არასოდეს აგიზგიზდება ხანძარივით, არამედ ნელ წვას აგრძელებს იმ მოაზროვნე და განსწავლული ადამიანების ვიწრო წრეებში, რომელთა შორისაც ისინი იშვა, ისე, რომ არასოდეს ანათებს საყოველთაო საკაცობრიო საქმეებს ჭეშმარიტებით ან მაცდური სინათლით. და ასე ხდება იმ მდგომარეობის შენარჩუნება, რომელიც ზოგს ძალიან აკმაყოფილებს, რადგან ყველა გაბატონებული შეხედულება გარეგნულად შეუშფოთებელი რჩება ვინმეს დაჯარიმების ან დაპატიმრების უსიამოვნო პროცესის გარეშეც, და თან არც აზროვნების სენით შეპყრობილ სხვაგვარად მოაზროვნეებს ეკრძალებათ უპირობოდ თავიანთი გონების გავარჯიშება. ეს მოხერხებული გეგმაა იმისთვის, რომ ინტელექტუალურ სამყაროში მშვიდობა სუფევდეს და თან ყველაფერი ზუსტად ისე დარჩეს, როგორც უკვე არის. მაგრამ ამგვარი ინტელექტუალური მშვიდობიანობისთვის გადახდილი საფასურია ადამიანის გონების მთელი მორალური გაბედულების მსხვერპლად გაღება. ვითარება, რომლის დროსაც ყველაზე აქტიური და მაძიებელი ინტელექტუალების დიდი ნაწილი ამჯობინებს გულში ჩაიმარხოს თავისი რწმენის ზოგადი პრინციპები და საფუძვლები, ხოლო საჯარო გამოსვლებში ცდილობს, საკუთარი დასკვნები მაქსიმალურად მოარგოს თავისთვის შინაგანად მიუღებელ წანამძღვრებს, ვერ გამობრძმედს იმ ღია, უშიშარ ხასიათებსა და ლოგიკურად თანმიმდევრულ ინტელექტებს, რომლებიც ოდესღაც ამშვენებდნენ მოაზროვნე სამყაროს. ასეთ ვითარებაში სხვა ტიპის ადამიანების გამოჩენაა მოსალოდნელი: მათი, ვინც უბრალოდ ეთანხმება ბანალობებს, ან კიდევ მათი, ვინც ჭეშმარიტების მედროვე მსახურია და ვისი არგუმენტებიც ყველა დიდ საკითხზე თავად მათთვის არ არის დამარწმუნებელი და მხოლოდ მსმენელთათვისაა გამიზნული. თუ ვინმე თავს აღწევს ამ ალტერნატივებს, ამას იმით აკეთებს, რომ საკუთარ აზრებსა და ინტერესებს ზღუდავს საკითხებით, რომლებზე მსჯელობაც პრინციპების სფეროში შეჭრის გარეშე შეიძლება, ანუ წვრილმანი პრაქტიკული საკითხებით, რომლებიც თავისთავადაც მოგვარდებოდა, ადამიანების გონება რომ გაძლიერებულიყო და გაფართოებულიყო, და რომელთა მოგვარებაც ვერასოდეს იქნება ეფექტური ამის გარეშე, კერძოდ მაშინ, როცა უარია ნათქვამი იმაზე, რაც ადამიანების გონებას გააძლიერებდა და გააფართოებდა — თავისუფალ და გაბედულ სპეკულაციაზე ამაღლებული საკითხების შესახებ.

მან, ვის თვალშიც ერეტიკოსების ეს თავშეკავება ბოროტება არ არის, პირველ რიგში ის უნდა გაითვალისწინოს, რომ ამის შედეგია ერეტიკულ შეხედულებათა სამართლიანი და ზედმიწევნითი განხილვის სამუდამო გამორიცხვა; და რომ ამით არ აღმოიფხვრება ის ერეტიკული შეხედულება, რომელიც ასეთ განხილვას ვერ გაუძლებდა, თუმცა შეიძლება მართლა შეეშალოს ხელი მის გავრცელებას. მაგრამ ერეტიკოსთა აზროვნება არ არის ის, რაც ყველაზე მეტად გადაგვარდება ყველა ისეთი კვლევის აკრძალვით, რომელიც ოთოდოქსულ დასკვნებს არ იძლევა. ამას უდიდესი ვნება მოაქვს მათთვის, ვინც ერეტიკოსი არ არის და ვისი მთელი გონებრივი განვითარებაც დასახიჩრებულია, ხოლო გონება დათრგუნულია ერესის შიშით. ვინ დათვალოს, რამდენს კარგავს სამყარო იმ იმედისმომცემ, მაგრამ მშიშარა ხასიათებთან შერწყმულ ინტელექტთა სახით, რომლებსაც არ ჰყოფნით გაბედულება, რომელიმე მოურიდებელი, ძლიერი, დამოუკიდებელი მიმართულებით იაზროვნონ, იმის შიშით, რომ მივლენ რაღაცასთან, რაც შეიძლება არარელიგიურად ან ამორალურად იქნეს მიჩნეული? ასეთთა შორის შიგადაშიგ შეიძლება შევხვდეთ ღრმა კეთილსინდისიერებისა და ფაქიზი და დახვეწილი გონების მქონე ადამიანებს, რომლებიც საკუთარი ინტელექტით (რომლის ხმის ჩახშობასაც ვერ ახერხებენ) ჩხირკედელაობაში ატარებენ ცხოვრებას და საზრიანობის თავიანთ რესურსებს იმის ცდაში ფლანგავენ, რომ საკუთარი სინდისისა და გონების მოწოდებები ორთოდოქსიასთან შეარიგონ, რაშიც ისინი ალბათ მაინც ვერ აღწევენ საბოლოოდ წარმატებას. დიდი მოაზროვნე ვერ იქნება ვერავინ, ვინც არ აღიარებს, რომ მისი, როგორც მოაზროვნის, უპირველესი მოვალეობაა, მისდიოს საკუთარ გონებას, რა დასკვნებთანაც არ უნდა მიიყვანოს მან. ჭეშმრიტება მეტს მოიგებს იმათი შეცდომებითაც კი, ვინც სათანადო კვლევისა და მომზადების საფუძველზე დამოუკიდებლად ფიქრობს, ვიდრე მათი ჭეშმარიტი შეხედულებებით, ვინც ამ შეხედულებებს მხოლოდ იმიტომ იზიარებს, რომ ფიქრით თავის შეწუხება არ უნდა. აზროვნების თავისუფლების მოთხოვნის ერთადერთი ან მთავარი მიზეზი არ არის ის, რომ ის აუცილებელია დიდი მოაზროვნის ჩამოყალიბებისათვის. პირიქით, აზროვნების თავისუფლება არანაკლებ, და იქნებ მეტადაც, აუცილებელია, რათა საშუალო ადამიანმა შეძლოს იმ გონებრივი მდგომარეობის მიღწევა, რომლის უნარიც მას აქვს. გონებრივი მონობის საყოველთაო ატმოსფეროში უარსებიათ და ისევ შეიძლება იარსებონ დიდმა ინდივიდუალურმა მოაზროვნეებმა. მაგრამ ასეთ ატმოსფეროში არასოდეს ყოფილა და არც არასოდეს იქნება ინტელექტუალურად აქტიური ხალხი. თუ რომელიმე ხალხი ოდესმე დროებით მიუახლოვდა ასეთ ხასიათს, ეს იმის წყალობით მოხდა, რომ ჰეტეროდოქსული[29] განაზრებების შიში დროებით გადავლილი იყო. იქ, სადაც არსებობს ფარული შეთანხმება, რომ კამათი არ უნდა შეეხოს პრინციპებს; იქ, სადაც დასრულებულადაა მიჩნეული იმ უმნიშვნელოვანესი საკითხების განხილვა, რომლებიც ადამიანებს შეიძლება აღელვებდეთ, არ უნდა მოველოდეთ, რომ შევხვდებით გონებრივი აქტივობის ზოგადად ისეთ მაღალ მაჩვენებელს, რომლის გამოც ასე გამოირჩევა ზოგიერთი ისტორიული პერიოდი. არასოდეს, როცა თავს არიდებდნენ დაპირის-

პირებას ენთუზიაზმის გასაღვივებლად საკმაოდ დიდ და მნიშვნელოვან საკითხებზე, არ მომხდარა ხალხის გონების ძირფესვიანად აღგზნება და არ გაჩენილა იმპულსი, რომელიც ყველაზე ჩვეულებრივი ინტელექტის მქონე ადამიანებსაც კი აამაღლებდა რაღაც ისეთამდე, რაც მოაზროვნე არსების ღირსებას შეადგენს. ამის მაგალითია რეფორმაციის უშუალოდ მომდევნო პერიოდში ევროპაში არსებული მდგომარეობა; სხვა, თუმცა კონტინენტითა და უფრო განვითარებული კლასით შემოფარგლული მაგალითია მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის სააზროვნო მოძრაობა; მესამე, კიდევ უფრო ხანმოკლე ილუსტრაციას წარმოადგენს ინტელექტუალური მღელვარება გოეთესა[30] და ფიხტეს[31] პერიოდის გერმანიაში. ეს პერიოდები ძალიან განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან იმ კონკრეტული შეხედულებებით, რომლებიც მათ დროს განვითარდა; მაგრამ ისინი ერთმანეთს იმით ჰგავდა, რომ სამივეში დაიმსხვრა ავტორიტეტის უღელი. თითოეულ ამ პერიოდში უკვე დამხობილია ძველი სააზროვნო დესპოტიზმი, მაგრამ მის ადგილზე ჯერ არ არის მოსული არც ერთი ახალი. ამ სამ პერიოდში გაჩენილმა იმპულსმა აქცია ევროპა იმად, რაც ის ახლაა. ადამიანის გონებასა ან ინსტიტუტებში ყოველ ცალკეულ წინ გადადგმულ ნაბიჯს გამოკვეთილი სათავე მოეძებნება რომელიმე მათგანში. უკვე კარგა ხანია, რაც მოვლენები მეტყველებს იმაზე, რომ ეს სამივე იმპულსი ბოლომდეა ამოწურული; და განახლების იმედი ვერ გვექნება იქამდე, ვიდრე ჩვენს გონებრივ თავისუფლებას ისევ არ დავამტკიცებთ.

ახლა არგუმენტის მეორე ნაწილზე გადავიდეთ. უგულებელვყოთ წინასწარი დაშვება, რომ ნებისმიერი საყოველთაოდ მიღებული შეხედულება შეიძლება მცდარი იყოს. დავუშვათ, ის ჭეშმარიტია და გამოვიკვლიოთ, რამდენად ღირებული იქნება მისი გაზიარება, როცა მისი ჭეშმარიტება არ ექვემდებარება თავისუფალ და ღია განსჯას. როგორც არ უნდა ეწინააღმდგებოდეს მყარი შეხედულების მქონე ადამიანი იმის აღიარებას, რომ შესაძლებელია, მისი ეს შეხედულება მცდარი აღმოჩნდეს, ის უნდა შეაშფოთოს იმაზე დაფიქრებამ, რომ, რაოდენ ჭეშმარიტიც არ უნდა იყოს ეს შეხედულება, თუ არ ხდება მისი განხილვა სრულად, ხშირად და შიშის გარეშე, ის გაზიარებული იქნება არა როგორც ცოცხალი ჭეშმარიტება, არამედ როგორც მკვდარი დოგმა.

არსებობენ ადამიანები (საბედნიეროდ, ისინი აღარც ისე ბევრნი არიან, როგორც ადრე), რომლებიც საკმარისად თვლიან, რომ ადამიანი ეჭვის გარეშე იღებდეს იმას, რაც ჭეშმარიტად მიაჩნია, თუნდაც საერთოდ არაფერი იცოდეს ამ შეხედულების საფუძვლებზე და არ შეეძლოს მისი დამაჯერებლად დაცვა ყველაზე ზედაპირული შედავებებისგანაც კი. ასეთი ადამიანები, თუ ისინი ერთხელ შეძლებენ თავიანთი მრწამსის მიღებას ავტორიტეტისგან სწავლის გზით, ბუნებრივად ფიქრობენ, რომ მასში ეჭვის შეტანის დაშვებას არავითარი სიკეთე არ მოაქვს და, გარკვეული აზრით, მავნებელია. როცა ასეთი ადამიანების გავლენა ძლიერია, ისინი თითქმის შეუძლებლად აქცევენ საყოველთაოდ მიღებულ შეხედულებაზე ბრძნულად და დაფიქრებულად უარის თქმას, თუმცა ის მაინც შეიძლება უკუიგდოს ნაჩქარევად და უმეცრულად; ეს იმიტომ, რომ დისკუსიის სავსებით აღკვე-

თა იშვიათად არის შესაძლებელი და მას შემდეგ, რაც ის ერთხელ შემოიპარება, რწმენა, რომელიც დამაჯერებელ საბუთებს არ ემყარება, როგორც წესი, უკან იხევს არგუმენტის უმცირესი ჩანასახის წინაშეც. მაგრამ, თუ ამ შესაძლებლობას გვერდზე გადავდებთ და დავუშვებთ, რომ გონებაში გვაქვს ჭეშმარიტი შეხედულება, მაგრამ გვაქვს, როგორც არგუმენტებისგან დამოუკიდებელი და მათთვის შეუვალი რწმენა, ეს არ არის ის წესი, რომლითაც ჭეშმარიტება უნდა აღიაროს რაციონალურმა არსებამ. ეს არ არის ჭეშმარიტების ცოდნა. ასე მიღებული ჭეშმარიტება მხოლოდ მორიგი ცრურწმენაა, რომელიც შემთხვევით დაუკავშირდა სიტყვებს, რომლებშიც ჭეშმარიტება ცხადდება.

თუ ადამიანების გონება და მსჯელობის უნარი უნდა განვითარდეს, რის საჭიროებასაც პროტესტანტები, ყოველ შემთხვევაში, არ უარყოფენ, რა შეიძლება იყოს ამ უნარების გავარჯიშებისთვის უფრო შესაფერისი, ვიდრე საკითხები, რომლებიც ადამიანს იმდენად აწუხებს, რომ აუცილებლად მიაჩნია, ჰქონდეს მათ შესახებ შეხედულებები? თუ გონების განვითარება ერთ რამეში მეტად ხდება, ვიდრე სხვაში, ეს უდავოდ არის საკუთარი შეხედულებების საფუძვლების შესწავლა. რაც არ უნდა სწამდეთ ადამიანებს საკითხებზე, რომლებზე სწორი რწმენების ქონასაც უპირველესი მნიშვნელობა აქვს, მათ, სულ მცირე, გავრცელებული და მარტივი შედავებების წინააღმდეგ მაინც უნდა შეეძლოთ საკუთარი რწმენების დაცვა. მაგრამ ვინმემ შეიძლება თქვას: „კეთილი, ასწავლონ მათ თავიანთი შეხედულებების საფუძვლები. იქიდან, რომ, მათ არასოდეს გაუგონიათ თავიანთი შეხედულებების საპირისპირო აზრი, არ გამოდის, რომ მათ ისინი უბრალოდ თუთიყუშებივით უნდა გაიმეორონ. ადამიანები, რომლებიც გეომეტრიას სწავლობენ, უბრალოდ კი არ იმახსოვრებენ თეორემებს, არამედ მათ დასაბუთებებსაც იგებენ და სწავლობენ; აბსურდული იქნებოდა გვეთქვა, რომ მათ არ იციან გეომეტრიული ჭეშმარიტებების საფუძვლები, რადგან მათ არასოდეს გაუგონიათ ვინმეს მიერ მათი უარყოფისა და უკუგდების ცდა.“ უდავოდ ასეა, მაგრამ ასეთი სწავლება საკმარისია მათემატიკის მსგავსი საგნებისთვის, სადაც საერთოდ არაფერია სათქმელი საკითხის არასწორ მხარეზე. მათემატიკური ჭეშმარიტებების საბუთების თავისებურებაა ის, რომ ყველა არგუმენტი ერთ მხარეზეა. არ არსებობს არავითარი შედავებები და არავითარი პასუხები შედავებებზე. მაგრამ ყველგან, სადაც შესაძლებელია შეხედულებათა სხვადასხვაობა, ჭეშმარიტება დამოკიდებულია საპირისპირო საბუთების ორ ჯგუფს შორის არსებულ წონასწორობაზე. ბუნების ფილოსოფიაშიც კი ყოველთვის შესაძლებელია ერთი და იმავე ფაქტების რაღაც სხვა ახსნა; რაღაც გეოცენტრული თეორია ჰელიოცენტრულის ნაცვლად, რაღაც ფლოგისტონი ჟანგბადის ნაცვლად;

და საჭიროა იმის ჩვენება, რატომ არ შეიძლება ეს მეორე თეორია იყოს ჭეშმარიტი. სანამ ეს არ იქნება ნაჩვენები და სანამ არ გვეცოდინება, როგორ ხდება ამის ჩვენება, ჩვენ არ გვესმის ჩვენი შეხედულების საფუძვლები. მაგრამ, როცა გადავდივართ უსასრულოდ უფრო რთულ საკითხებზე – მორალზე, რელიგიაზე, პოლიტიკაზე, სოციალურ ურთიერთობებზე, ცხოვრებისეულ საქმეებზე – ყოვე-

ლი სადავო შეხედულების სასარგებლო არგუმენტების სამი მეოთხედი ემსახურება იმ მონაცემთა გაქარწყლებას, რომლებიც თითქოს რაღაც მისგან განსხვავებული შეხედულების სასარგებლოდ მეტყველებს. უდიდესმა ორატორმა, რომელსაც ანტიკურ ეპოქაში მხოლოდ ერთი სჯობნიდა, დაგვიტოვა ჩანაწერი, რომ ის ყოველთვის სწავლობდა თავისი მოწინააღმდეგის პოზიციას თავის საკუთარზე არანაკლებ საფუძვლიანად და შეიძლება მეტი გულმოდგინებითაც. რასაც ციცერონი[32] სასამართლოში გამარჯვების საშუალებად იყენებდა, ყველამ უნდა გაიმეოროს ნებისმიერი საკითხის შესწავლისას, რათა ჭეშმარიტებამდე მივიდეს. ვინც საქმის მხოლოდ საკუთარი მხარე იცის, მის შესახებ ცოტა რამ იცის. შეიძლება მისი საბუთები კარგია და შეიძლება ჯერ არავის მოუხერხებია მათი უკუგდება. მაგრამ, თუ მას საწინააღმდეგო მხარის საბუთების უკუგდებაც არ შეუძლია, თუ მან ისიც კი არ იცის, რას წარმოადგენს ეს საბუთები, მას არავითარი საფუძველი არ გააჩნია, უპირატესობა მიანიჭოს რომელიმე შეხედულებას. მისთვის რაციონალური პოზიცია იქნებოდა მსჯელობისგან თავის შეკავება; და თუ ის ამას არ სჯერდება, ის ან ავტორიტეტს მისდევს, ან კიდევ, ადამიანების უმრავლესობის მსგავსად, იმ მხარეზე დგება, რომლისკენაც მეტ მიდრეკილებას გრძნობს. საკმარისი არც ისაა, რომ ადამიანმა მოწინააღმდეგეთა არგუმენტები საკუთარი მასწავლებლებისგან მოისმინოს – მათი ფორმულირებით და იმასთან ერთად, რასაც ისინი ამბობენ მათ უარსაყოფად. ეს არ არის არგუმენტების სამართლიანად შეფასების ან მათი საკუთარ გონებასთან ნამდვილ ურთიერთქმედებაში შეყვანის გზა. ადამიანს უნდა შეეძლოს მათი მოსმენა იმათგან, ვისაც მართლა სჯერა ისინი, ვინც გულწრფელად იცავს მათ და თავისი შესაძლებლობების მაქსიმუმს აკეთებს მათთვის. ადამიანმა ისინი უნდა იცოდეს მათი ყველაზე დამაჯერებელი და დამარწმუნებელი ფორმით; ბოლომდე უნდა გრძნობდეს იმ სიძნელის ძალას, რომელთან შეჯახებაც მოუწევს და რომლის დაძლევაც უნდა შეეძლოს ჭეშმარიტ თვალსაზრისს. ამის გარეშე ის ვერასოდეს ნამდვილად ვერ დაეუფლება ჭეშმარიტების იმ ნაწილს, რომელიც ამ სიძნელის პასუხი და გადაჭრაა. იმათში, ვისაც განათლებულ ადამიანებს უწოდებენ, ასიდან ოთხმოცდაცხრამეტი ამ მდგომარეობაშია; ასეა იმათშიც, ვისაც თავისუფლად შეუძლია საკუთარი შეხედულებებისთვის არგუმენტების მოტანა. მათი დანასკვი შეიძლება ჭეშმარიტი იყოს, მაგრამ ის შეიძლება მცდარიც ყოფილიყო იმ ყველაფრის მიუხედავად, რაც მათთვის არის ცნობილი: მათ არასოდეს ჩაუყენებიათ საკუთარი თავი იმათ სააზროვნო სიტუაციაში, ვინც მათგან განსხვავებულად ფიქრობს და არასოდეს უფიქრიათ იმაზე, რა შეიძლება ჰქონდეთ სათქმელი ასეთ ადამიანებს; და ამის გამო მათ არ იციან, სიტყვის რომელიმე საკუთარი მნიშვნელობით, მოძღვრება, რომელსაც თავად აღიარებენ. მათ არ იციან მისი ის ნაწილები, რომლებიც დანარჩენს ხსნის და ამართლებს; არ იციან მოსაზრებები, რომლებიც უჩვენებს, რომ ფაქტი, რომელიც ერთი შეხედვით კონფლიქტშია სხვასთან, შეთანხმებადია მასთან, ან უჩვენებს, რომ ერთი შეხედვით ძლიერი ორი საბუთიდან ერთს უნდა მიენიჭოს უპირატესობა და არა – მეორეს. ჭეშმარიტების მთელი ეს ნაწილი, რომელიც გადამწყვეტია

და განსაზღვრავს სრული ინფორმაციის მქონე გონების მსჯელობას, მათთვის უცხოა. მისი ნამდვილი ცოდნა არასოდეს აქვს არავის, იმათ გარდა, ვინც თანაბრად და მიუკერძოებლად უსმინა ორივე მხარეს და სცადა, ორივე მხარის საბუთები უძლიერესი მხრიდან დაენახა. ეს წესი იმდენად არსებითია მორალური და ადამიანური საკითხების ნამდვილი გაგებისთვის, რომ თუ არ არსებობენ ოპონენტები რომელიმე მნიშვნელოვანი ჭეშმარიტებისთვის, აუცილებელია მათი წარმოსახვა და მათი აღჭურვა უძლიერესი არგუმენტებით, როგორიც კი შეიძლება მოიგონოს ყველაზე მოხერხებულმა ეშმაკის ადვოკატმა.

ამ მოსაზრებათა ძალის შესასუსტებლად თავისუფალი დისკუსიის მტერმა შეიძლება თქვას: ზოგადად ადამიანებისთვის სულ არ არის აუცილებელი, იცოდნენ და ესმოდეთ ყველაფერი, რასაც მათი შეხედულებების საწინააღმდეგოდ ან სასარგებლოდ ფილოსოფოსები ან თეოლოგები იტყვიან. რომ ჩვეულებრივი ადამიანისთვის არ არის საჭირო, შეეძლოს გონებამახვილი ოპონენტის ყველა არასწორი დებულებისა და შეცდომის გამოვლენა. რომ საკმარისია, ყოველთვის არსებობდეს ვიღაც, ვინც შეძლებს მათთვის პასუხის გაცემას, რათა არაფერი, რამაც შეიძლება შეცდომაში შეიყვანოს უსწავლელი ადამიანები, არ დარჩეს უარყოფის გარეშე. ხოლო უბრალო გონებებს, რომელთაც მათში ჩანერგილი ჭეშმარიტებების აშკარა საფუძვლები ასწავლეს, შეუძლიათ დანარჩენისთვის ავტორიტეტის იმედზე იყვნენ; და რაკი იციან, რომ მათ არც ცოდნა აქვთ და არც ნიჭი ყველა იმ სიძნელის გადასაჭრელად, რომელმაც შეიძლება თავი იჩინოს, შეუძლიათ მშვიდად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ აქამდე წამოჭრილ ყველა სიძნელეს უკვე გასცეს ან ძალუძთ გასცენ პასუხი მათ, ვინც სპეციალურადაა გაწვრთნილი ამ ამოცანისთვის.

დავუთმოთ ამ თვალსაზრისს მაქსიმუმი, რაც კი მის სასარგებლოდ შეიძლება ამტკიცონ მათ, ვინც ყველაზე ნაკლებით კმაყოფილდება იმის მოთხოვნაში, თუ ჭეშმარიტების რა ხარისხის გაგება უნდა ახლდეს მის რწმენას. ამ შემთხვევაშიც კი თავისუფალი დისკუსიის სასარგებლო არგუმენტი არასგზით არ სუსტდება, რადგან ეს მოძღვრებაც კი აღიარებს, რომ ადამიანები რაციონალურად უნდა იყვნენ დარწმუნებული, რომ ყველა შედავებას გაეცა დამაკმაყოფილებელი პასუხი. მაგრამ როგორ შეიძლება მათ პასუხი გაეცეს, თუ ის, რაც პასუხის გაცემას მოითხოვს, ნათქვამი არ არის? ან როგორ შეიძლება ვიცოდეთ, რომ პასუხი დამაკმაყოფილებელია, თუკი მოწინააღმდეგეთ არ ჰქონდათ შესაძლებლობა, ეჩვენებინათ, რომ ის დამაკმაყოფილებელი არ არის? საზოგადოება თუ არა, ფილოსოფოსები და თეოლოგები, რომელთაც სიძნელეები უნდა გადაჭრან, მაინც უნდა იცნობდნენ ამ სიძნელეებს მათ ყველაზე თავსატეხ ფორმაში; ეს კი შეუძლებელი იქნება, თუ არ ხდება მათი თავისუფალი ჩამოყალიბება და მაქსიმალურად ხელსაყრელი სახით წარმოდგენა. კათოლიკურ ეკლესიას საკუთარი გზა აქვს ამ დამაბნეველი პრობლემის მოსაგვარებლად. ის მკვეთრად მიჯნავს ერთმანეთისგან მათ, ვისაც შეიძლება უფლება მიეცეს საბუთების საფუძველზე აღიაროს მისი მოძღვრებები, და მათ, ვინც ისინი რწმენით უნდა მიიღოს. სინამდვილეში არც ერთსა და არც

მეორეს არ ეძლევა არჩევანი, თუ რას აღიარებს; მაგრამ სამღვდლოებისთვის, მისი ბოლომდე სანდო ნაწილისთვის მაინც, დასაშვებიცაა და რეკომენდებულიც ოპონენტების არგუმენტების გაცნობა მათზე პასუხის გაცემის მიზნით; ამდენად, მათ შეუძლიათ ერეტიკული წიგნების კითხვა; ხოლო საეროებს ამის უფლება არა აქვთ განსაკუთრებული ნებართვის გარეშე, რომლის მოპოვებაც ძნელია. ამ წესით აღიარებულია, რომ მასწავლებელთათვის სასარგებლოა მტრის პოზიციის ცოდნა, მაგრამ ნაპოვნია ამასთან თანხმობაში დანარჩენი ქვეყნიერებისთვის იმავეს უარყოფის ხერხი. ამით ელიტას ეძლევა მეტი გონებრივი კულტურა, თუმცა არა მეტი გონებრივი თავისუფლება, ვიდრე დაშვებულია მასისთვის. ეს გამოგონება წარმატებით უზრუნველყოფს იმ სახის გონებრივ უპირატესობას, რომელსაც მისი მიზნები მოითხოვს; მართლაც, თუმცა თავისუფლებას მოკლებულ კულტურას არასოდეს შეუქმნია ფართო და ლიბერალური გონება, მან შეიძლება შვას ჭკვიანი *nisi prius*[33] ადვოკატი. მაგრამ ქვეყნებს, რომელთა სარწმუნოებაც პროტესტანტიზმია, ეს გამოსავალი არ გააჩნიათ, რადგან პროტესტანტები, თეორიულად მაინც, ამტკიცებენ, რომ რელიგიური არჩევანის პასუხისმგებლობა თითოეულმა ადამიანმა პირადად უნდა ატაროს და მას ვერ გადააბარებს მოძღვრებს. ამის გარდა, დღევანდელ სამყაროში პრაქტიკულად შეუძლებელია, უსწავლელები არ მივაკაროთ ნაწერებს, რომელთაც განათლებულები კითხულობენ. იმისთვის, რომ კაცობრიობის მოძღვართ იცოდნენ ყველაფერი, რაც მათ უნდა იცოდნენ, ყველაფრის წერა და გამოქვეყნება ყოველგვარი შეზღუდვებისგან თავისუფალი უნდა იყოს.

მაგრამ, თუ მაშინ, როცა აღიარებული შეხედულებები ჭეშმარიტია, თავისუფალი დისკუსიის არარსებობის მანკიერი ზემოქმედება შემოიფარგლება იმით, რომ ადამიანებს ამ შეხედულებათა საფუძვლების ცოდნის გარეშე ტოვებს, შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რომ ეს, მიუხდავად იმისა, რომ ინტელექტუალური ბოროტებაა, არ არის ზნეობრივი ბოროტება და გავლენას არ ახდენს შეხედულებათა ღირებულებაზე, ხასიათზე მათი გავლენის თვალსაზრისით. მაგრამ ფაქტია, რომ დისკუსიის არარსებობისას დავიწყებას ეძლევა არა მხოლოდ შეხედულების საფუძვლები, არამედ ძალიან ხშირად თავად შეხედულების შინაარსიც. სიტყვები, მას რომ გამოხატავს, აღარ აღგვიძრავს იდეებს, ან აღგვიძრავს იმის მხოლოდ მცირე ნაწილს, რის გადმოსაცემადაც ისინი თავიდან გამოიყენებოდა. მკაფიო გაგებისა და ცხოველი რწმენის ნაცვლად მხოლოდ რამდენიმე დაზეპირებული ფრაზა რჩება; ან, თუ შენარჩუნებულია მნიშვნელობის რაიმე ნაწილი, ესაა მხოლოდ ნაჭუჭი და ქერქი, ხოლო მისი უფრო ფაქიზი არსი დაკარგულია. არასგზით არ შეიძლება, გადაჭარბებული იყოს ადამიანების ისტორიის იმ უდიდესი თავის გულმოდგინე შესწავლა და გააზრება, რომელსაც ეს ფაქტი იკავებს და ავსებს.

თითქმის ყველა ეთიკური მოძღვრების და რელიგიური მრწამსის გამოცდილება ამის ილუსტრაციაა. მათი შემქმნელებისა და შემქმნელთა უშუალო მოსწავლეებისთვის ისინი გაჯერებულია შინაარსითა და სიცოცხლით. მათი მნიშვნელობის განცდა არ მცირდება, მეტიც, შეიძლება უფრო მეტი შეგნებითაც კი

ვლინდება იქამდე, ვიდრე გრძელდება ბრძოლა იმისთვის, რომ მოძღვრებამ ან მრწამსმა უპირატესობა მოიპოვოს მეტოქეებზე. საბოლოოდ ის ან გაბატონდება და საყოველთაო შეხედულებად იქცევა, ან წინსვლას შეწყვეტს – ინარჩუნებს უკვე მოპოვებულ გავლენას, მაგრამ მეტად აღარ ვრცელდება. როცა ამ შესაძლებლობებიდან რომელიმე განხორციელდება, დაპირისპირება სუსტდება და თანდათან ქრება. მოძღვრება იმკვიდრებს თავის ადგილს – და თუ გაბატონებულ შეხედულებად არა, ერთ-ერთ დასაშვებ სექტად ან შეხედულების ნაირსახეობად მაინც იქცევა. მათ, ვინც მას აღიარებს, ჩვეულებრივ, ის შეგნებული გაზიარების გარეშე, მემკვიდრეობით აქვთ მიღებული. ასეთი მოძღვრებების აღმსარებლები იშვიათად ფიქრობენ რომელიმე სხვაზე გადასვლას, რაც ახლა მხოლოდ გამონაკლისის სახით ხდება. იმის ნაცვლად, რომ, როგორც თავიდან, მუდამ ფხიზლად იყვნენ ან სამყაროსგან თავის დასაცავად, ან სამყაროს საკუთარ აზრზე გადმოსაბირებლად, ისინი ეგუებიან მდგომარეობას, აღარც თავიანთი მრწამსის საწინააღმდეგო არგუმენტებს უსმენენ, როცა ეს შესაძლებელია, და აღარც სხვაგვარად მოაზროვნეებს (თუ ასეთები არსებობენ) აწუხებენ ამ მრწამსის მხარდამჭერი არგუმენტებით. ჩვეულებრივ ამ დროიდან იწყება მოძღვრების სასიცოცხლო ძალის დაცემა. ხშირად გვესმის ყველა მრწამისის მოძღვართა გოდება იმაზე, თუ როგორ ჭირს ნომინალურად აღიარებული ჭეშმარიტების ცხოველმყოფელი გაგების შენარჩუნება მორწმუნეთა გონებაში ისე, რომ მან გრძნობები გამსჭვალოს და ქცევის ნამდვილ ბატონად იქცეს. ასეთ სიძნელეზე არავინ ჩივის იქამდე, ვიდრე მრწამსი ჯერ კიდევ იბრძვის არსებობისთვის: ასეთ დროს უფრო სუსტი მებრძოლებიც კი აცნობიერებენ და გრძნობენ იმას, თუ რისთვის იბრძვიან და რა განსხვავებაა ამ და სხვა მოძღვრებებს შორს; ყოველი მრწამსის არსებობის ამ მონაკვეთში არცთუ ცოტა ადამიანი მოიძებნება, ვინც ყოველმხრივ აცნობიერებს მის ფუნდამენტურ პრინციპებს, ვისაც აწონ-დაწონილი და გააზრებული აქვს ამ პრინციპების ყველა მნიშვნელოვანი შედეგი და განცდილი აქვს ხასიათზე ის სრული ზეგავლენა, რომელიც ამ მრწამსის აღიარებამ უნდა გამოიწვიოს მისით ბოლომდე გამსჭვალულ გონებაში. მაგრამ, მას შემდეგ, რაც ის მემკვიდრეობით მრწამსად იქცა და მას პასიურად იღებენ და არა აქტიურად – როცა გონება აღარ არის იძულებული, კითხვებისთვის, რომელთაც მის წინაშე მისი რწმენა წამოჭრის, იმავე ხარისხით გამოიყენოს თავისი სასიცოცხლო ძალები, როგორც თავიდან – სულ უფრო მატულობს ტენდენცია, ფორმალური წესების გარდა, მთელი დანარჩენი მრწამსი დავიწყებას მიეცეს ან მისი მიღება დუნე და ზარმაცი თანხმობით მოხდეს, თითქოს მისი ბრმა რწმენით მიღება მისი ცნობიერი ათვისების ან პირადი გამოცდილებით შემოწმების აუცილებლობას გვაცილებდეს თავიდან; და ასე გრძელდება, ვიდრე თითქმის საერთოდ არ გაწყდება კავშირი მრწამსსა და ადამიანის შინაგან ცხოვრებას შორის. მაშინ, ჩვენს ეპოქაში კი უმეტესწილად ასეა, ვხედავთ, რომ მრწამსი თითქოს გარედან აკრავს გონებას, აქვავებს მას და შეუვალს ხდის ყველა იმ გავლენისთვის, ჩვენი ბუნების ამაღლებულ მხარეებზე რომაა მიმართული. ის თავის ძალას იმაში კი არ ავლენს, რომ საღი და ცოცხალი

დარწმუნების გზით დამკვიდრდეს; არაფერს აკეთებს გონებისა და გულისათვის, იმის გარდა, რომ თავზე ადგას მათ დარაჯივით, რათა მათში არც ერთმა სხვა მრწამსმა არ დაისადგუროს.

იმის მაგალითი, თუ რა ზომით შეიძლება, რომ მოძღვრება, რომელსაც შინაგანად შესწევს გონებაზე უღრმესი შთაბეჭდილების მოხდენის ძალა, გონებაში მკვდარ რწმენად დარჩეს ისე, რომ არასოდეს განხორციელდეს წარმოსახვაში, გრძნობებში, ან გაგებაში, არის მორწმუნეთა უმრავლესობის მიერ ქრისტიანობის მოძღვრებების გაზიარების წესი. აქ ქრისტიანობაში ვგულისხმობთ იმას, რასაც ქრისტიანობად მიიჩნევს ყველა ეკლესია და სექტა: ახალ აღთქმაში მოცემულ მაქსიმებსა და მცნებებს. მათ წმიდათაწმიდად აღიარებს და კანონებად იღებს ქრისტიანობის ყველა აღმსარებელი. მაგრამ, ალბათ, გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვი, რომ ათასი ქრისტიანიდან ერთიც არ წარმართავს და არ ამოწმებს საკუთარ საქციელს ამ კანონების მიხედვით. სტანდარტი, რომელსაც ის იყენებს, არის მისი ერის, მისი კლასის, ან მისი რელიგიური ერთობის ადათი. ამდენად, მას აქვს: ერთი მხრივ, ეთიკური მაქსიმების ჯგუფი, რომლებიც, მისი რწმენით, უცდომელმა სიბრძნემ დაუწესა წარმმართველად; მეორე მხრივ კი, ყოველდღიური აზრებისა და ჩვევების ერთობლიობა, რომელიც ამ მაქსიმებიდან ზოგთან საკმაოდ კარგადაა შეთანხმებული, სხვებთან ნაკლებად, ზოგთან კი პირდაპირ წინააღმდეგობაშია და, მთლიანობაში, ქრისტიანულ მრწამსსა და ამქვეყნიური ცხოვრების ინტერესებსა და მისწრაფებებს შორის კომპრომისს წარმოადგენს. ამ სტანდარტების პირველ ჯგუფს ის პატივს მიაგებს, მეორეს კი ნამდვილ ერთგულებას უწევს. ყველა ქრისტიანს სჯერა, რომ ნეტარ არიან ღატაკნი, სუსტნი, და ბედის მიერ დაჩაგრულნი; რომ აქლემი უფრო იოლად გაძვრება ნემსის ყუნწში, ვიდრე მდიდარი შეაღწევს ზეციურ საუფლოში; რომ არ უნდა განიკითხონ, რათა თავად არ იქნენ განკითხულნი; რომ არ უნდა დაიფიცონ; რომ მოყვასი ისევე უნდა უყვარდეთ, როგორც საკუთარი თავი; რომ თავიანთი მოსასხამიც უნდა მისცენ იმას, ვინც მათთვის პერანგის წართმევას ეცდება; რომ არ უნდა იფიქრონ ხვალინდელ დღეზე; რომ სრულყოფილები რომ ყოფილიყვნენ, მთელი თავიანთი ქონება უნდა გაეყიდათ და რასაც აიღებდნენ, ღარიბებისთვის დაერიგებინათ. ისინი არ თვალთმაქცობენ, როცა ამბობენ, რომ მათ ამ ყველაფრისა სჯერათ. სჯერათ ისევე, როგორც ადამიანებს სჯერათ ის, რის ხოტბაც ესმით ყოველთვის და რაზეც არასოდეს კამათობენ. მაგრამ ქცევის განმგებელი ცხოველმყოფელი რწმენის აზრით მათ ამ მცნებების მხოლოდ იმ ზომით სჯერათ, რა ზომითაც გავრცელებულია მათ მიხედვით მოქმედება. ეს მცნებები, მათი უზადო მთლიანობით, გამოსადეგია მოწინააღმდეგეთა ჩასაქოლად; და ფიქრობენ, რომ ისინი უნდა წამოაყენონ (ყველა შესაძლო შემთხვევაში) საბუთად ადამიანების იმ ქმედებების გასამართლებლად, რომლებიც მოსაწონად მიაჩნიათ. მაგრამ ნებისმიერი, ვინც მათ შეახსენებდა, რომ ეს მაქსიმები მოითხოვს უსასრულოდ ბევრ ისეთ რამეს, რის გაკეთებაც მათ არც არასოდეს უფიქრიათ, მხოლოდ იმას მოიმკიდა, რომ მიაკუთვნებდნენ იმ ძალიან არაპოპულარულ ტიპებს, თავი სხვებზე უკეთესად რომ

მოაქვთ. ამ მაქსიმებს არავითარი გავლენა არა აქვს ჩვეულებრივ მორწმუნეებზე – არ წარმოადგენს ძალას მათ გონებაში. ისინი ჩვევად ქცეულ პატივისცემას განიცდიან მათი გამომხატველი ბგერების მიმართ, მაგრამ არავითარ გრძნობას, რომელიც სიტყვებით მინიშნებულ საგნებზეც ვრცელდება და მათ გონებას აიძულებს, მიიღოს ისინი, თვითონ მათ კი – მოიქცნენ ამ წესების მიხედვით. როცა საქმე ქცევას ეხება, ისინი ირგვლივ ეძებენ ბატონ A-ს ან B-ს, რომელიც დამოძღვრავს მათ, რამდენად შორს უნდა წავიდნენ ისინი ქრისტეს მორჩილებაში.

შეგვიძლია, სავსებით დარწმუნებულები ვიყოთ, რომ ადრინდელ ქრისტიანებში ვითარება სულ სხვაგვარი იყო. ასე რომ არ ყოფილიყო, ქრისტიანობა საძულველი ებრაელების გაუგებარი სექტიდან ვერასდროს იქცეოდა რომის იმპერიის რელიგიად. თუკი მათი მტრები ამბობდნენ: „შეხედეთ, როგორ უყვართ ამ ქრისტიანებს ერთმანეთი“ (რასაც დღეს ალბათ არავინ იტყვის), მათ უთუოდ უნდა ჰქონოდათ თავიანთი მრწამსის ბევრად უფროცხოველი გრძნობა, ვიდრე მას შემდეგ ოდესმე ჰქონიათ ქრისტიანებს. ალბათ უმთავრესად ამ მიზეზის გამოა, რომ ქრისტიანობა ახლა ასე მცირედ აფართოებს თავის სამფლობელოს და თვრამეტი საუკუნის შემდეგაც თითქმის ისევ ევროპელებითა და ევროპელთა შთამომავლებითაა შეზღუდული. თვით იმათ ღრმად რელიგიურ გონებაშიც კი, ვინც მართლა სერიოზულად უდგება საკუთარი მრწამსის მოძღვრებებს და უფრო დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ბევრ მათგანს, ვიდრე ამას ჩვეულებრივად აკეთებენ ადამიანები, როგორც წესი, შედარებით აქტიურია მრწამსის ის ნაწილი, რომელიც შექმნა კალვინმა[34] ან ნოქსმა[35], ან რომელიმე მსგავსმა პიროვნებამ, ხასიათით ბევრად უფრო ახლოს რომ იყო მათთან. მათ გონებაში მრწამსის ამ ნაწილთან პასიურად თანაარსებობს ქრისტეს გამონათქვამები და თითქმის არავითარი შედეგი არ მოაქვს, იმის გარდა, რაც შეიძლება გამოიწვიოს ასე საამო და ალერსიანი სიტყვების უბრალოდ სმენამ. უეჭველია, ბევრი მიზეზი არსებობს იმისა, თუ რატომ ინარჩუნებს რომელიმე სექტისთვის სპეციფიკური მოძღვრებები თავიანთ ცხოველმყოფელობას მეტად, ვიდრე ის, რაც საერთოა ყველა აღიარებული სექტისთვის, და რატომ ახმარენ მასწავლებლები მეტ ძალისხმევას მათი მნიშვნელობის ცხოვლად შენარჩუნებას; მაგრამ ერთი მიზეზი უდავოდ ის არის, რომ სპეციფიკური მოძღვრებები უფრო ხშირად დგება ხოლმე ეჭვქვეშ და უფრო ხშირად საჭიროებს დაცვას აშკარა მოწინააღმდეგეთაგან. როგორც კი მტერი თვალს მიეფარება, მასწავლებლებიც და მოსწავლეებიც მაშინვე იძინებენ თავიანთ საგუშაგოზე.

ზოგადად თუ ვიტყვით, იგივე ჭეშმარიტია ყველა ტრადიციული მოძღვრებისთვის – იქნება ეს მოძღვრება წესიერებასა და ცხოვრების ხელოვნებაზე, თუ ზნეობასა და რელიგიაზე. ყველა ენა და ლიტერატურა სავსეა ზოგადი დაკვირვებებით ცხოვრებაზე: იმაზეც, თუ რა არის ის, და იმაზეც, როგორ უნდა წარვმართოთ ის; დაკვირვებებით, რომლებიც ყველამ იცის, რომელთაც ყველა მორჩილად იმეორებს ან ისმენს, რომლებიც ტრუიზმებადაა მიღებული, მაგრამ რომელთა შინაარსსაც ადამიანების უმრავლესობა პირველად მხოლოდ მაშინ იგებს ნამდვი-

ლად, როცა გამოცდილება – როგორც წესი, მტკივნეული გამოცდილება – მათ რეალობად აქცევს. რა ხშირია, როდესაც რაიმე გაუთვალისწინებელი უბედურებით ან იმედგაცრუებით გამოწვეული ტკივილის დროს ადამიანს ახსენდება რაიმე ანდაზა ან გავრცელებული გამონათქვამი, რომელიც მთელი ცხოვრება იცოდა და რომლის მნიშვნელობის ცოდნაც კატასტროფისგან დაიხსნიდა, ოდესმე მანამდეც რომ ეგრძნო ის ისე ცხადად, როგორც ახლა. მართალია, ამას დისკუსიის არარსებობის გარდა სხვა მიზეზებიცა აქვს: ბევრი ისეთი ჭეშმარიტება არსებობს, რომელთა სრული შინაარსის გაცნობიერება შეუძლებელია, სანამ მასთან პირადი გამოცდილება არ მიგვიყვანს. მაგრამ ასეთ ჭეშმარიტებათა შემთხვევაშიც კი, ადამიანი მათი მნიშვნელობის ბევრად უფრო დიდ ნაწილს გაიგებდა, ხოლო რაც გაიგო, ბევრად უფრო ღრმად აღიბეჭდებოდა მის გონებაში, ის რომ შეჩვეული ყოფილიყო მისი სასარგებლო და საწინააღმდეგო არგუმენტების მოსმენას იმათგან, ვისთვისაც ის გასაგებია. ადამიანების საბედისწერო მიდრეკილება, შეწყვიტონ რამეზე ფიქრი, როგორც კი ის ეჭვქვეშ აღარ დგას, იწვევს მათი შეცდომების ნახევარს. ერთმა თანამედროვე ავტორმა კარგად შენიშნა „უეჭველი შეხედულების ღრმა თვლემის“ თაობაზე.

რას ამბობთ! (შეიძლება იკითხოს ვინმემ) განა ერთსულოვნების არარსებობა აუცილებელი პირობაა ჭეშმარიტი ცოდნისთვის? განა აუცილებელია, რომ კაცობრიობის ნაწილი შეცდომაში დარჩეს, რათა ვინმემ შეძლოს ჭემარიტების გაგება? განა რწმენა კარგავს თავის სინამდვილეს და ცხოველმყოფელობას, როგორც კი მას საყოველთაოდ მიიღებენ? და განა დებულება ბოლომდე გაგებული და განცდილი არ არის, თუ მის მიმართ რაღაც ეჭვი არ რჩება? განა ჭეშმარიტება ქრება მაშინვე, როგორც კი კაცობრიობა ერთსულოვნად მიიღებს მას? აქამდე ფიქრობდნენ, რომ აზროვნების სრულყოფის უმაღლესი მიზანი და საუკეთესო შედეგია კაცობრიობის სულ უფრო მეტად გაერთიანება ყველა მნიშვნელოვანი ჭეშმარიტების აღიარებაში; და განა აზროვნება მხოლოდ იქამდე არსებობს, ვიდრე მას თავისი მიზნისთვის არ მიუღწევია? განა მონაპოვარს ანადგურებს თავად გამარჯვების სისრულე?

მე მსგავსს არფერს ვამტკიცებ. კაცობრიობის წინსვლასთან ერთად გამუდმებით იზრდება იმ მოძღვრებათა რაოდენობა, რომლებიც აღარ არის დავის ან ეჭვის საგანი; და შეიძლება კაცობრიობის კეთილდღეობა თითქმის სრულად გაიზომოს იმ ჭეშმარიტებათა რაოდენობით და წონით, რომელთაც უტყუარობის მწვერვალს მიაღწიეს. ერთი კითხვის შემდეგ მეორის დასმის გზით სერიოზული დაპირისპირების შეწყვეტა შეხედულებათა კონსოლიდაციის ერთ-ერთი აუცილებელი თანამდევი მოვლენაა; ასეთი კონსოლიდაცია იმდენადვე მისასალმებელია ჭეშარიტი შეხედულებების შემთხვევაში, რამდენადაც საშიში და დამღუპველია, როცა შეხედულებები მცდარია. მართალია, შეხედულებათა მრავალფეროვნების საზღვრების ასე თანდათანობით დავიწროება აუცილებელია ამ სიტყვის ორივე მნიშვნელობით – როგორც გარდაუვალი, ისე აუცილებლად საჭირო ერთდროულად, მაგრამ ეს არ გვავალდებულებს დავასკვნათ, რომ ყველა მისი შედეგი სა-

სარგებლო უნდა იყოს. ჭეშმარიტების გააზრებული და ცოცხალი წვდომის ისეთი მნიშვნელოვანი საშუალების დაკარგვა, როგორსაც ოპონენტებისთვის მისი ახსნის ან მათ წინაშე მისი დაცვის აუცილებლობა გვაძლევს, თუმცა ვერ გადაწონის მისი უნივერსალურად აღიარების უპირატესობას, არც ასეთი აღიარების უმნიშვნელო ნაკლოვანება არ არის. როცა უკვე აღარ გვექნებოდა ხელთ ეს საშუალება, უნდა გამოვტყდე, მომინდებოდა მენახა, როგორ შეეცდებოდნენ კაცობრიობის მასწავლებლები მისთვის შემცვლელის მოძებნას; რას მოიფიქრებდნენ იმისათვის, რომ საკითხის სიძნელეები ისევე ცხადად გაეცნობიერებინებინათ მოსწავლეებისთვის, როგორც ამას იზამდა საწინააღმდეგო აზრის დამცველი, რომელიც მათ საკუთარ აზრზე მოქცევას ესწრაფვის.

მაგრამ ამ მიზნისთვის ახალი საშუალებების ძებნის ნაცვლად მასწავლებლებმა ისიც დაკარგეს, რაც მანამდე ჰქონდათ. სოკრატული დიალექტიკა, რომლის დიდებული ნიმუშებია პლატონის დიალოგები, სწორედ ამ სახის საშუალება იყო. ეს დიალოგები არის დიდი ფილოსოფიური და ცხოვრებისეული საკითხების არსებითად ნეგატიური განხილვა და სრულყოფილი ოსტატობით ახორციელებს მიზანს: ყველა, ვინც უბრალოდ იღებს დამკვიდრებული შეხედულების ბანალობებს, დაარწმუნოს იმაში, რომ მას არ ესმის საკითხი – რომ ის ჯერ არავითარ განსაზღვრულ მნიშვნელობას არ უკავშირებს მის მიერ აღიარებულ მოძღვრებებს; ეს იმისთვის, რომ ადამიანმა საკუთარი უმეცრების გაცნობიერების შემდეგ შეძლოს სტაბილური რწმენის მოპოვების გზაზე დადგომა – რწმენისა, რომელიც ემყარება როგორც მოძღვრებათა შინაარსის, ისე მათი საბუთების ნათელ გაგებას. შუა საუკუნეების სქოლასტიკურ[36] დისპუტებს დაახლოებით მსგავსი მიზანი ჰქონდა. ისინი ჩაფიქრებული იყო იმის უზრუნველსაყოფად, რომ მოწაფეს გაეგო საკუთარი და (აუცილებელი კორელაციით) მისი საპირისპირო შეხედულება, შეეძინა პირველის საფუძვლების გამყარებისა და მეორის საფუძვლების შერყევის უნარი. თუმცა, ამ უკანასკნელ პაექრობებს ერთი განუკურნავი ნაკლი ჰქონდა: მათში მოხმობილი წანამძღვრები ავტორიტეტისგან იყო მიღებული და არა გონებისგან; როგორც გონების ვარჯიში, ისინი ყველა თვალსაზრისით ნაკლებ სრულფასოვანი იყო იმ მძლავრ დიალექტიკასთან შედარებით, რომელიც "Socratici viri"[37] ინტელექტს აყალიბებდა. მაგრამ თანამედროვე აზროვნება გაცილებით მეტადაა დავალებული ორივესგან, ვიდრე მას საზოგადოდ სურს აღიაროს, ხოლო განათლების თანამედროვე ფორმები არაფერს შეიცავს ისეთს, რაც უმცირესი ხარისხით მაინც შეავსებდა ერთის ან მეორის ადგილს. ადამიანი, რომელიც მთელ თავის ცოდნას იღებს მასწავლებლებისგან ან წიგნებიდან, თუნდაც მან თავი დააღწიოს მარადიულ ცდუნებას, დაზეპირებით დაკმაყოფილდეს, არასოდეს არ იქნება იძულებული, ორივე მხარეს მოუსმინოს; შესაბამისად, ორივე მხარის ცოდნის მიღწევა, თუნდაც მოაზროვნეთა შორის, სულაც არ არის ხშირი; ყოველი ადამიანის მიერ საკუთარი შეხედულების დასაცავად წამოყენებული მოსაზრებების ყველაზე სუსტი ნაწილი ის არის, რაც მას ჩაფიქრებული აქვს მოწინააღმდეგეთათვის პასუხად. დღეს მოდაშია ნეგატიური ლოგიკის მნიშვნელობის დაკნინება – ლო-

გიკისა, რომელიც თეორიულ სისუსტეებს ან პრაქტიკულ შეცდომებს აჩვენებს პოზიტიური ჭეშმარიტებების დაფუძნების გარეშე. ასეთი ნეგატიური კრიტიკა, როგორც საბოლოო შედეგი, მართლაც საკმაოდ ცუდი იქნებოდა; მაგრამ შეუძლებელია გადაჭარბებით შევაფასოთ ის, როგორც საშუალება ნებისმიერი ისეთი რამის მისაღწევად, რაც პოზიტიური ცოდნის ან რაციონალური რწმენის სახელს იმსახურებს. და სანამ ისევ არ დაიწყება ადამიანების რეგულარულად წვრთნა ამაში, იარსებებს ცოტა დიდი მოაზროვნე და ინტელექტის საერთო დაბალი დონე აზროვნების ყველა სფეროში, მათემატიკისა და ფიზიკის გარდა. ნებისმიერ სხვა საკითხზე არავის შეხედულება არ იმსახურებს ცოდნის სახელს, თუ მას სხვების მიერ იძულებით ან საკუთარი ინიციატივით არ გაუვლია აზროვნების იგივე პროცესი, რომლის გავლაც ოპონენტებთან აქტიური დაპირისპირების შემთხვევაში მოუწევდა. ამრიგად, აბსურდზე რამდენად უარესი უნდა იყოს უარის თქმა იმაზე, რაც ასე აუცილებელია, მაგრამ ასე ძნელი შესაქმნელია მისი არქონის შემთხვევაში, როცა ის სპონტანურად გვთავაზობს თავს! თუ არსებობენ ადამიანები, რომლებიც ეპაექრებიან გავრცელებულ შეხედულებას ანდა ასე მოიქცეოდნენ, კანონს ან შეხედულებას რომ საშუალება მიეცა მათთვის, მადლობა ვუთხრათ მათ, გონების ყური მივაპყროთ მათ და გვიხაროდეს, რომ არსებობს ვიღაც, ვინც ჩვენს ნაცვლად აკეთებს იმას, რაც სხვა შემთხვევაში თავად უნდა გაგვეკეთებინა ბევრად უფრო დიდი შრომის ფასად, თუკი საერთოდ რამედ ვაგდებთ ჩვენი რწმენების უტყუარობას ან სიცოცხლისუნარიანობას.

განსახილველი დაგვრჩა კიდევ ერთი ძირითადი მიზეზი, რის გამოც შეხედულებათა მრავალფეროვნება სასარგებლოა და ასე იქნება, ვიდრე კაცობრიობა არ გადავა ინტელექტუალური განვითარების იმ საფეხურზე, რომლისგანაც ამჟამად განუზომლად დიდი მანძილი გვაშორებს. აქამდე ჩვენ მხოლოდ ორ შესაძლებლობაზე ვიმსჯელეთ: ერთი, გავრცელებული შეხედულება შეიძლება მცდარი იყოს და, შესაბამისად, რაღაც სხვა შეხედულება – ჭეშმარიტი; მეორე, თუ გავრცელებული შეხედულება ჭეშმარიტია, საპირისპირო შეცდომასთან დაპირისპირება არსებითია ჭეშმარიტების ნათელი წვდომისა და ღრმა განცდისათვის. მაგრამ არსებობს ამ ორზე უფრო ჩვეულებრივი შემთხვევაც, კერძოდ, როცა ნაცვლად იმისა, რომ კონფლიქტში მყოფი მოძღვრებებიდან ერთი ჭეშმარიტი იყოს და მეორე მცდარი, ჭეშმარიტება განაწილებულია მათ შორის და დამკვიდრებულთან დაპირისპირებული შეხედულება საჭიროა, რათა შეავსოს ჭეშმარიტება, რომლის მხოლოდ ნაწილს შეიცავს აღიარებული მოძღვრება. პოპულარული შეხედულებები შეგრძნებებისთვის მიუწვდომელ საკითხებზე ხშირად ჭეშმარიტია, მაგრამ იშვიათად ან არასოდეს არის სრული ჭეშმარიტება. ისინი ჭეშმარიტების რაღაც, ზოგჯერ უფრო დიდი, ზოგჯერ უფრო მცირე ნაწილია, მაგრამ გაზვიადებული, დამახინჯებული და მოწყვეტილი იმ ჭეშმარიტებებისგან, რომლებიც მას უნდა ახლდეს და მას უნდა ზღუდავდეს. მეორე მხრივ, ერეტიკული შეხედულებები, როგორც წესი, ასეთი დათრგუნული და უგულებელყოფილი ჭეშმარიტებებია, რომლებიც წყვეტენ მათ შემბოჭავ არტახებს და ან გავრცელებულ შეხედულება-

ში მოცემულ ჭეშმარიტებასთან კავშირების აღდგენას ესწრაფვიან, ან მას მტრებივით უპირისპირდებიან და საკუთარ თავს ისეთივე კატეგორიულობით აცხადებენ სრულ ჭეშმარიტებად. ეს ბოლო შემთხვევა დღემდე ყველაზე ხშირია, რადგან ადმიანის გონებაში ცალმხრივობა ყოველთვის წესი იყო, ხოლო მრავალმხრივობა – გამონაკლისი. ამდენად, შეხედულებების რევოლუციებშიც, ჩვეულებრივ, ჭეშმარიტების ერთი ნაწილი იძირება, როცა მეორე აღზევებას განიცდის. თვით პროგრესიც, რომელიც უნდა ზრდიდეს ჭეშმარიტებას, ძირითადად მხოლოდ ცვლის ერთ ნაწილობრივ და არასრულ ჭეშმარიტებას მეორით; გაუმჯობესება ძირითადად იმაში მდგომარეობს, რომ ჭეშმარიტების ახალი ფრაგმენტი უფრო სასურველია, უფრო მორგებულია დროის მოთხოვნებს, ვიდრე ის, რომლის ადგილსაც ის იკავებს. ვინაიდან ასეთი ნაწილობრივი ხასიათი აქვს გაბატნებულ შეხდულებას მაშინაც კი, როცა ის ჭეშმარიტ საფუძველს ემყარება, ყოველი შეხედულება, რომელიც შეიცავს ჭეშმარიტების რაღაც ისეთ ნაწილს, რომელიც გავრცელებულ შეხედულებაში გამოტოვებულია, ღირებულად უნდა ჩაითვალოს, რაოდენ ბევრი შეცდომითა და გაუგებრობითაც უნდა იყოს ეს ჭეშმარიტება გაზავებული. ადამიანების საქმეების არც ერთ ფხიზელ მსაჯულს არ მოერევა აღშფოთება იმის გამო, რომ იმათ, ვინც გვაიძულა შეგვემჩნია ჭეშმარიტებები, რომლებიც სხვა შემთხვევაში მხედველობიდან გამოგვეპარებოდა, თვითონ ეპარებათ მხედველობიდან ზოგი ის ჭეშმარიტება, რომელთაც ჩვენ ვხედავთ. პირიქით, ის იფიქრებს, რომ, რადგან პოპულარული ჭეშმარიტება ცალმხრივია, არასასურველი კი არა, სასურველია, რომ არაპოპულარულ ჭეშმარიტებასაც ცალმხრივი დამცველები ჰყავდეს; რადგან ასეთი დამცველები არიან ხოლმე ყველაზე ენერგიულები და, ყველაზე სავარაუდოა, რომ მათ ძალუძთ ადამიანების ნების საწინაღმდეგოდ მათი ყურადღების მიპყრობა სიბრძნის იმ ფრაგმენტზე, რომელსაც ისე ავრცელებენ, თითქოს ის მთელი იყოს.

ასე მაგალითად, მეთვრამეტე საუკუნეში, როცა თითქმის ყველა სწავლული და მათ კვალდაკვალ ყველა უსწავლელიც თავდავიწყებამდე იყო აღტაცებული იმით, რასაც ცივილიზაციას უწოდებენ, თანამედროვე მეცნიერების, ლიტერატურის და ფილოსოფიის საოცრებების ჩათვლით, როცა ყველა ძალიან გადაჭარბებით აფასებდა განსხვავებას ახალი დროისა და ძველი დროის ადამიანებს შორის და თავს იტყუებდა რწმენით, რომ ყველა განსხვავება პირველებს ანიჭებდა უპირატესობას, მართლაც სასიკეთო შოკი მოჰყვა რუსოს[38] პარადოქსების ბომბივით აფეთქებას, რომელმაც განდევნა ცალმხრივი შეხედულების კომპაქტური მასა და გამოიწვია მისი ელემენტების ხელახლა კომბინირება უკეთესი, ახალი ინგრედიენტებით შევსებული ფორმით. საქმე ის კი არ არის, რომ გავრცელებული შეხედულებები მთლიანობაში უფრო შორს იყო ჭეშმარიტებისგან, ვიდრე რუსოს შეხედულებები; პირიქით, ისინი უფრო ახლოს იყო მასთან, მეტ პოზიტიურ ჭეშმარიტებას შეიცავდა და ბევრად ნაკლებ შეცდომას. ამის მიუხედავად, რუსოს მოძღვრება შეიცავდა ჭეშმარიტებების ზუსტად იმ რაოდენობას, რომლებიც პოპულარულ შეხედულებას აკლდა და რუსოს შეხედულების ნაკადმა მოიყოლა.

სწორედ ისინი დაილექა წყალდიდობის დაკლების შემდეგ. უბრალო ცხოვრების მაღალი ღირებულება, ხელოვნური საზოგადოების ბარიერებისა და ფარისევლობის დამამაბუნებელი და მადემორალიზებელი გავლენა – ეს ის იდეებია, რომელთა კვალიც რუსოს შემოქმედების შემდეგ არასოდეს ბოლომდე არ გამქრალა მოაზროვნე ადამიანების გონებიდან; დროთა განმავლობაში ისინი სათანადო შედეგს გამოიღებენ, თუმცა ამჟამად ადრინდელზე არანაკლებ საჭიროა მათი მტკიცება – თან მტკიცება საქმეებით, რადგან ამ საკითხზე სიტყვების ძალა თითქმის ამოწურულია.

ისევ პოლიტიკაზე, თითქმის ბანალობაა, რომ წესრიგისა და სტაბილურობის პარტიაც და პროგრესისა და რეფორმის პარტიაც – ორივე აუცილებელი ელემენტია ჯანსაღი პოლიტიკური ცხოვრებისთვის. ასე იქნება იქამდე, ვიდრე ერთი ან მეორე ისე არ გააფართოებს თავისი აზროვნების ფარგლებს, რომ შეძლოს, თანაბრად იყოს წესრიგის პარტიაც და პროგრესის პარტიაც, რომელმაც იცის და შეუძლია ერთმანეთისგან გაარჩიოს ის, რის შენარჩუნებაც საჭიროა, და ის, რაც უნდა გაუქმდეს და მოისპოს. აზროვნების ამ ფორმებიდან თითოეულის სასარგებლოობა მეორის ნაკლოვანებებიდან მოდის; მაგრამ დიდწილად სწორედ მეორესთან დაპირისპირებაა ის, რაც თითოეულს გონიერებისა და საღი აზრის ფარგლებში აკავებს. თუ არ ხდება დემოკრატიისა და არისტოკრატიის, საკუთრებისა და თანასწორობის, კოოპერაციისა და კონკურენციის, ფუფუნებისა და ზომიერების, სოციალურობისა და ინდივიდუალურობის, თავისუფლებისა და წესრიგის, თუ პოლიტიკური ცხოვრების ნებისმიერი სხვა აქტიური დაპირისპირების ორი მხარის დამცველი შეხედულებების თანაბარი თავისუფლებით გამოხატვა და თანაბარი ნიჭითა და ენერგიით განხორციელება და დაცვა, გამორიცხულია, რომ ორივე ელემენტს თავისი კუთვნილი მიეზღოს; სასწორის ერთი პინა აუცილებლად მაღლა ავარდება, ხოლო მეორე დაბლა დაიწევს. ცხოვრების მნიშვნელოვან პრაქტიკულ საკითხებში ჭეშმარიტება იმდენად არის დამოკიდებული დაპირისპირებულთა შეთანხმებასა და შერწყმაზე, რომ ძალიან ცოტა ვინმეს თუ აქვს საკმარისად ფართო და მიუკერძოებელი გონება იმისთვის, რომ საკუთარი ძალებით შეძლოს სწორ პოზიციასთან მიახლოება; ასეთი მიახლოება უნდა განხორციელდეს მტრულ ბანაკებში გაერთიანებულ ძალებს შორის ბრძოლის უხეში პროცესით. თუ ზემოთ ჩამოთვლილი გადაუჭრელი დიდი საკითხებიდან ნებისმიერთან დაკავშირებით ორი საპირისპირო შეხედულებიდან რომელიმეს პრეტენზია, რომ უბრალოდ კი არ შეიწყნარონ, არამედ წაახალისონ და მხარი დაუჭირონ, მეორის შესაბამის პრეტენზიაზე უფრო საფუძვლიანია, ასეთი ის შეხედულებაა, რომელიც კონკრეტულ დროს და კონკრეტულ ადგილზე უმცირესობაშია. ეს ის შეხედულებაა, რომელიც მოცემულ დროს წარმოადგენს უგულებელყოფილ ინტერესებს – ადამიანის კეთილდღეობის იმ მხარეს, რომელსაც ემუქრება იმაზე ნაკლების მიღება, ვიდრე ერგება. მე ვიცი, რომ ამ საკითხების უმრავლესობასთან დაკავშირებით შეხედულებათა სხვადასხვაობის მიმართ არავითარი შეუწყნარებლობა არ არსებობს ამ ქვეყანაში. მრავალი აღიარებული მაგალითი მოჰყავთ

იმ ფაქტის უნივერსალურობის საჩვენებლად, რომ შეხედულებათა ერთადერთი ჭეშმარიტი მრავალფეროვნება განხორციელებულია ადამიანის ინტელექტის დღევანდელ მდგომარეობაში; რომ ჭეშმარიტების ყველა მხარეს აქვს შანსი, სამართლიან თამაშში ჩაებას. თუკი არსებობენ ადამიანები, რომლებიც გამონაკლისს შეადგენენ რაიმე საკითხზე მთელი ქვეყნის აშკარა ერთსულოვნებიდან, თუნდაც მთელი ქვეყანა მართალი იყოს, ყოველთვის სავარაუდოა, რომ უთანხმოებაში მყოფთ რაღაც ყურადსაღები აქვთ სათქმელი თავის დასაცავად და რომ ჭეშმარიტება მათი დუმილით რაღაცას დაკარგავდა.

შეიძლება შეგვედავონ: „მაგრამ ზოგიერთი დამკვიდრებული პრინციპი, განსაკუთრებით ისინი, რომლებიც ყველაზე მნიშვნელოვან და სასიცოცხლო საკითხებს ეხება, ხომ მეტია, ვიდრე ნახევრად ჭეშმარიტება. მაგალითად, ქრისტიანული მორალი სრული ჭეშმარიტებაა მორალის საკითხებზე და თუ ვინმე მისგან განსხვავებულ ზნეობას ქადაგებს, ის მთლიანად ცდება“. როგორც ყველა იმ შემთხვევაში, რომელიც უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობისაა, საუკეთესო გზაა ზოგადი მაქსიმის შემოწმება. მაგრამ სანამ გამოვაცხადებდეთ, თუ რა არის ან არ არის ქრისტიანული მორალი, სასურველი იქნებოდა გადაგვეწყვიტა, თუ რა იგულისხმება ქრისტიანულ მორალში. თუ ეს ახალი აღთქმის მორალს ნიშნავს, მე მიკვირს, რომ რომელიმე ადამიანს, ვინც ამ საკითხის შესახებ თავის ცოდნას თავად ამ წიგნიდან იღებს, შეიძლება ეფიქრა, რომ ეს წიგნი ზნეობის სრულ მოძღვრებად იყო გამოცხადებული ან ჩაფიქრებული. სახარება ყოველთვის მანამდე არსებულ მორალს ეყრდნობა და თავის შეგონებებს იმ კონკრეტული შემთხვევებით ზღუდავს, რომლებშიც ეს ძველი მორალი შესწორებას ან უფრო ფართო და მაღალი მორალით შეცვლას საჭიროებს; მეტიც, ის გვესაუბრება ყველაზე ზოგადი ტერმინებით, რომელთა სიტყვასიტყვით ინტერპრეტაცია ხშირად შეუძლებელია, და მისი ძალა უფრო მეტად პოეზიის ან მჭევრმეტყველების შთამბეჭდაობაშია, ვიდრე კანონმდებლობის სიზუსტეში. მისგან ეთიკური მოძღვრების გამოყვანა არასოდეს იყო შესაძლებელი ძველი აღთქმით – ამ მართლაც დახვეწილი, მაგრამ ბევრი თვალსაზრისით ბარბაროსული სისტემით, რომელიც მხოლოდ ბარბაროსებისთვის იყო გამიზნული – მისი შევსების გარეშე. წმინდა პავლე, მოძღვრების ასეთი იუდაური სახით ინტერპრეტაციისა და მისი მასწავლებლის სქემის შევსების დაუფარავი მტერი, ასევე გულისხმობს წინასწარ არსებულ მორალს, სახელდობრ, ბერძნებისა და რომაელების მორალს; და რასაც ის ქრისტიანებს სთავაზობს, დიდწილად ამ უკანასკნელთანაა მორგებული; იმ ზომამდეც კი, რომ აშკარა სანქციას აძლევს მონობას. ის, რასაც ქრისტიანულს უწოდებენ, მაგრამ თეოლოგიურ მორალს უნდა უწოდებდნენ, არ შეუქმნიათ ქრისტეს ან მის მოციქულებს; ის ბევრად უფრო გვიან ჩამოყალიბდა – თანდათანობით ააგო კათოლიკურმა ეკლესიამ პირველი ხუთი საუკუნის განმავლობაში; და თუმცა თანამედროვეებმა და პროტესტანტებმა ის უპირობოდ არ მიიღეს, მათ ის გაცილებით ნაკლებად შეცვალეს, ვიდრე შეიძლება მოსალოდნელი ყოფილიყო. მართლაც, ისინი ძირითადად დასჯერდნენ შუა საუკუნეებში შეტანილი დამატებების ამოჭ-

რას; გათავისუფლებულ ადგილს თითოეული სექტა ახალი, საკუთარ ხასიათსა და ტენდენციებზე მორგებული დამატებებით ავსებდა. მე არავითარ შემთხვევაში არ უარვყოფ, რომ კაცობრიობა დიდად არის დავალებული ამ მორალისა და მისი ადრეული მასწავლებლებისგან. მაგრამ არ მეუხერხულება ვთქვა, რომ მრავალი მნიშვნელოვანი თვალსაზრისით ის არასრული და ცალმხრივია; და ევროპული ცხოვრების წესისა და ხასიათის ჩამოყალიბებაში წვლილი რომ არ შეეტანათ იდეებსა და გრძნობებს, რომელთაც ის არ იწონებს, ადამიანების ყოფა იმაზე უარეს მდგომარეობაში იქნებოდა, ვიდრე ახლაა. (ეგრეთ წოდებულ) ქრისტიანულ ზნეობას რეაქციის ყველა ნიშანი აქვს; ის დიდწილად პროტესტია წარმართობის წინააღმდეგ. მისი იდეალი ნეგატიურია და არა პოზიტიური, პასიური და არა აქტიური, უმანკოება და არა წარჩინებულობა, ბოროტებისგან თავის შეკავება და არა სიკეთის ენერგიული ძიება. მის შეგონებებში (როგორც მოსწრებულად ითქვა) „შენ არ უნდა“ მეტისმეტად ჭარბობს „შენ უნდა“-ს. ავხორცობით შეძრწუნებულმა, მან კერპად აქცია ასკეტიზმი, რომელიც თანდათან შერბილდა და კანონიერების კერპად გარდაიქმნა. ის სამოთხით დაიმედებასა და ჯოჯოხეთით მუქარას გვთავაზობს სათნო ცხოვრების დადგენილ და შესაფერის მოტივებად. ამით ის უფრო დაბლა ეცემა, ვიდრე ანტიკურობის საუკეთესო მოძღვრებები; ყველაფერს აკეთებს იმისთვის, რომ ადამიანის მორალურობას არსებითად ეგოისტური ხასიათი შესძინოს: წყვეტს კავშირებს ცალკეული ადამიანის მოვალეობის გრძნობასა და მისი თანამოძმეების ინტერესებს შორის, იმ შემთხვევის გარდა, როცა ადამიანს პირადი დაინტერესებით წახალისებას სთავაზობს იმისთვის, რომ მან სხვებს გაუწიოს ანგარიში. ის არსებითად პასიური მორჩილების მოძღვრებაა და გვინერგავს ყველა უკვე დამკვიდრებული ავტორიტეტის წინაშე ქედის მოხრას: მართალია, მათ არ უნდა დავემორჩილოთ აქტიურად, თუ ისინი იმას გვიბრძანებენ, რასაც რელიგია კრძალავს, მაგრამ მათ არ უნდა გავუწიოთ წინააღმდეგობა და, მით უმეტეს, არ უნდა ავუჯანყდეთ ჩვენ წინაშე ჩადენილი არავითარი უსამართლობისთვის. იმ დროს, როცა საუკეთესო წარმართი ერების ზნეობაში ქვეყნის წინაშე მოვალეობას გადაჭარბებული ადგილიც კი უჭირავს და ინდივიდის კანონიერ თავისუფლებას ზღუდავს, წმინდად ქრისტიანული ეთიკა მოვალეობის ამ უმნიშვნელოვანეს სფეროს თითქმის სულ ვერ ამჩნევს და არ აღიარებს. ყურანში და არა ახალ აღთქმაში ვკითხულობთ მაქსიმას: „მმართველი, რომელიც რაიმე თანამდებობაზე ნიშნავს ერთ ადამიანს მაშინ, როცა მის ქვეშევრდომებს შორის ამისათვის უკეთ მომზადებული სხვა ადამიანი მოიპოვება, სცოდავს ღმერთისა და ქვეყნის წინაშე“. ის მცირე აღიარებაც, რომელიც საზოგადოების წინაშე მოვალეობას აქვს თანამედროვე მორალში, მიღებულია არა ქრისტიანული, არამედ ბერძნული და რომაული წყაროებიდან. პირადი ცხოვრების მორალშიც კი, თუკი არსებობს რაიმე ნასახი დიდსულოვნებისა, სულგრძელობისა, პირადი ღირსებისა და თვით პატიოსნების გრძნობისაც, ის მიღებულია განათლების არა რელიგიური, არამედ წმინდად ადამიანური ნაწილისგან და ვერასოდეს ამოიზრდებოდა

ისეთი ეთიკის სტანდარტიდან, რომელშიც მრწამსით აღიარებული ერთადერთი ღირებულებაა მორჩილება.

მე ასევე ძალიან შორს ვარ მტკიცებისგან, რომ ეს ნაკლოვანებები აუცილებლად შინაგანია ქრისტიანული ეთიკის ნებისმიერი შესაძლო გაგებისთვის, ან რომ მასთან შეუთავსებადია სრული მორალური მოძღვრებისთვის აუცილებელი ბევრი ის ნაწილი, მას რომ აკლია. კიდევ უფრო ნაკლებ წამოვაყენებდი მსგავს ეჭვებს თავად ქრისტეს მოძღვრებებისა და შეგონებების მიმართ. მჯერა, რომ ქრისტეს გამონათქვამებში არის ყველაფრი ის, რისთვისაც ისინი ჩაფიქრებული იყო ყველა იმ საბუთის მიხედვით, რომელთა დანახვაც მე ძალმიძს: რომ ისინი შეუთავსებადი არ არის არაფერთან, რასაც ყოველმხრივი ზნეობრიობა მოითხოვს; რომ ყველაფერი, რაც შესანიშნავია ეთიკაში, შეიძლება მათ ისე დაემატოს, რომ იმაზე მეტ ძალადობას არ მოითხოვდეს მათი ენის მიმართ, ვიდრე ძალადობა, რომელიც განახორციელა ყველამ, ვისაც ოდესმე უცდია მათგან ქცევის რაიმე პრაქტიკული სისტემის გამოყვანა. მაგრამ ამ ყველაფერთან სავსებით თავსებადია რწმენა, რომ ისინი ჭეშმარიტების მხოლოდ ნაწილს შეიცავს და მეტისთვის არც იყო ჩაფიქრებული; რომ უმაღლესი ზნეობრიობის ბევრი არსებითი ელემენტი არ არის მოცემული ქრისტიანობის ფუძემდებლის ჩაწერილ საუბრებში და არც იყო ჩაფიქრებული მათი იქ მოცემა; და რომ ეს ელემენტები სავსებით უგულებელყოფილია ეთიკის სიტემაში, რომელიც ამ საუბრების საფუძველზე ააგო ქრისტიანულმა ეკლესიამ. ამიტომ, ჩემი აზრით, დიდი შეცდომაა, გავაგრძელოთ ქრისტიანულ მოძღვრებაში ჩვენი ქცევის წარმმართველი იმ სრული კოდექსის ძებნა, რომლის სანქცირება და დანერგვა, მაგრამ ჩვენთვის მხოლოდ ნაწილობრივ მოწოდებაც ჩაიფიქრა ამ მოძღვრების ავტორმა. მე ასევე მჯერა, რომ ეს ვიწრო თეორია პირქუშ პრაქტიკულ ბოროტებად იქცევა, რაც ძალზე აკნინებს იმ სახის მორალური აღზრდისა და განათლების ღირებულებას, რომლის დანერგვასაც ძალიან ცდილობს ახლა ბევრი კეთილმოსურნე ადამიანი. სერიოზულად ვშიშობ, რომ ცდა, ჩამოაყალიბონ გონება და გრძნობები მხოლოდ რელიგიური სტანდარტებით, იმ საერო (უკეთესი სახელის არქონის გამო მათ შეიძლება ასე ვუწოდოთ) სტანდარტების უგულებელყოფით, რომლებიც აქამდე ქრისტიანულ ეთიკასთან თანაარსებობდა და ავსებდა მას, თავადაც იღებდა მისი სულისკვეთების რაღაც ნაწილს და მასაც სძენდა საკუთარიდან რაღაცას, შედეგად მოგვცემს და უკვე გვაძლევს კიდეც ხასიათის დაბალ, საცოდავ, მონურ ტიპს; ამ ტიპის ადამიანს, თუმცა ის როგორც შეუძლია ემორჩილება იმას, რაც უზენაეს ნებად მიაჩნია, არ ძალუძს უზენაესი სიკეთის ცნებამდე ამაღლება ან მისი განცდა. ჩემი რწმენით, კაცობრიობის ზნეობრივი აღორძინებისთვის ქრისტიანული ეთიკის გვერდით უნდა არსებობდეს სხვა ეთიკაც, განსხვავებული ყველა იმ ეთიკისგან, რომელიც მხოლოდ ქრისტიანული წყაროებიდან შეიძლება განვითარდეს; მწამს აგრეთვე, რომ ქრისტიანული სისტემა არ წარმოადგენს გამონაკლისს წესიდან, რომლის თანახმად ადამიანის გონების არასრულყოფილ მდგომარეობაში ჭეშმარიტების ინტერესები მოითხოვს შეხედულებათა მრავალფეროვნებას. აუცილებელი არ

არის, რომ თუ ადამიანი შეწყვეტს იმ ზნეობრივ ჭეშმარიტებათა უგულებელყოფას, რომელთაც ქრისტიანობა არ შეიცავს, მან უნდა უგულებელყოს რომელიმე ჭეშმარიტება, რომელსაც ის შეიცავს. ასეთი ცრურწმენა ან წინდაუხედაობა, თუ ხდება, რა თქმა უნდა ბოროტებაა; მაგრამ შეუძლებელია, მისგან ერთხელ და სამუდამოდ გათავისუფლების იმედი გვქონდეს და ეს ფასდაუდებელი სიკეთისთვის გადახდილ საზღაურად უნდა ჩაითვალოს. საჭიროა და ჯერ არს ჭეშმარიტების ნაწილის მთელ ჭეშმარიტებად ყოფნაზე განსაკუთრებული პრეტენზიის წინააღმდეგ ხმის ამაღლება; და თუ რეაქციული იმპულსის გამო მოდავენი თავადაც უსამართლონი აღმოჩნდებიან, მათი, ისევე, როგორც მათ მოწინააღმდეგეთა ცალმხრივობის გამო შეიძლება საყვედური გამოვთქვათ, მაგრამ უნდა შევიწყნაროთ ისინი. თუ ქრისტიანები ურწმუნოთ მოუწოდებდნენ, სამართლიანობა გამოეჩინათ ქრისტიანობის მიმართ, ისინი თავადაც სამართლიანები უნდა იყონ ურწმუნობის მიმართ. ჭეშმარიტებას სულ არ გაუწევს სამსახურს თვალის დახუჭვა ლიტერატურის ისტორიის ოდნავ მაინც მცოდნე ყველა ადამიანისთვის ცნობილ იმ ფაქტზე, რომ ყველაზე გამორჩეული და ყველაზე ღირებული ზნეობრივი მოძღვრების დიდი ნაწილი შექმნეს არა მხოლოდ ადამიანებმა, რომელთაც არაფერი სმენოდათ ქრისტიანულ მრწამსზე, არამედ იმათაც, ვინც იცოდა მის შესახებ, მაგრამ უკუაგდებდა მას.

მე არ ვამტკიცებ, რომ ყველა შესაძლო შეხედულების აღიარების ყველაზე შეუზღუდავი თავისუფლება ბოლოს მოუღებდა რელიგიური ან ფილოსოფიური სექტანტობის მანკიერებებს. უეჭველია, რომ შეზღუდული შესაძლებლობის ადამიანები ყოველ ჭეშმარიტებას, რომელიც მათ გულწრფელად სჯერათ, ყოველთვის ისე ამტკიცებენ, იმეორებენ და მრავალი თვალსაზრისით სამოქმედო პრინციპადაც კი იხდიან, თითქოს სამყაროში არ არსებობდეს არც ერთი სხვა ჭეშმარიტება ან, ყოველ შემთხვევაში, არც ერთი სხვა ჭეშმარიტება, რომელსაც შეიძლება შეეზღუდა, შემოეფარგლა პირველი. მე ვაღიარებ, რომ ყოველი შეხედულებისთვის დამახასიათებელი ტენდენცია, შეიძინოს სექტური ხასიათი, არათუ არ იკურნება ყველაზე თავისუფალი დისკუსიითაც კი, არამედ ხშირად ძლიერდება და მძაფრდება კიდეც ამ უკანასკნელით; ჭეშმარიტებას, რომელიც უნდა დაენახათ, მაგრამ ვერ დაინახეს, კიდევ უფრო გააფთრებით უკუაგდებენ ხოლმე იმის გამო, რომ მას აღიარებენ ადამიანები, რომლებიც ოპონენტებად მიაჩნიათ. მაგრამ შეხედულებათა ასეთი დაპირისპირება სასიკეთო გავლენას ახდენს არა რომელიმე მხარის მღელვარე დამცველზე, არამედ უფრო მშვიდ და დაუინტერესებელ დამკვირვებელზე. საზარელი ბოროტებაა არა ჭეშმარიტების სხვადასხვა ნაწილს შორის მწვავე შეჯახება, არამედ მისი ერთი ნახევრის ჩუმი დათრგუნვა; ყოველთვის არსებობს იმედი, თუკი ადამიანები იძულებული არიან, ორივე მხარეს მოუსმინონ; როცა ისინი მხოლოდ ერთ მხარეს უსმენენ, სწორედ მაშინ ხდება შეცდომების გაქვავება მცდარ რწმენებად და თავად ჭეშმარიტებაც კარგავს ჭეშმარიტების ძალას, რადგან გაზვიადება მას მცდარობად აქცევს. მენტალური თვისებებიდან ცოტა რამაა უფრო იშვიათი, ვიდრე სამართლიანობის

ისეთი უნარი, რომ ადამიანს შეაძლებინოს ორ მხარეს შორის დავის გონივრულად განსჯა, როცა ამ მხარეთაგან მხოლოდ ერთს წარმოადგენს დამცველი მის წინაშე, ამიტომ ჭეშმარიტების გამარჯვების შანსი ზუსტად იმის პროპორციულია, რომ მის ყოველ მხარეს – ყოველ შეხედულებას, რომელიც ჭეშმარიტების რაიმე ნასახს შეიცავს – მარტო დამცველები კი არ მოეძებნოს, არამედ მისი დაცვა სხვებსაც ესმოდეთ.

ამრიგად, ჩვენ ვუჩვენეთ კაცობრიობის გონებრივი კეთილდღეობისთვის (მასზეა დამოკიდებული მისი ყველა სხვაგვარი კეთილდღეობა) შეხედულების თავისუფლებისა და შეხედულების გამოხატვის თავისუფლების აუცილებლობა და გამოვყავით ამის ოთხი სხვადასხვა საფუძველი, რომელთაც ახლა მოკლედ შევაჯამებთ.

პირველი, როცა რაიმე შეხედულების მომხრეებს აიძულებენ, რომ დადუმდნენ, ეს შეხედულება, რამდენადაც ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, შეიძლება ჭეშმარიტი იყოს. ამის უარყოფა კი საკუთარი უცდომლობის დაშვებაა.

მეორე, ჩაჩუმებული შეხედულება შეცდომაც რომ იყოს, ის შეიძლება ჭეშმარიტების ნაწილს შეიცავდეს და ძალიან ხშირად სწორედ ასეა. და რადგან ნებისმიერ საკითხზე გავრცელებული ან გაბატონებული შეხედულება იშვიათად ან არასოდეს არის მთელი ჭეშმარიტება, მხოლოდ საპირისპირო შეხედულებათა შეჯახება ქმნის იმის შანსს, რომ ჭეშმარიტების დანარჩენი ნაწილი მისაწვდომი გახდეს.

მესამე, თუნდაც გავრცელებული შეხედულება უბრალოდ ჭეშმარიტი კი არა, სრული ჭეშმარიტებაც იყოს, თუკი მას წარსულში არ შებრძოლებიან ან ახლა არ ებრძვიან გააფთრებითა და გულწრფელად, მის გამზიარებელთა უმრავლესობა მას მიიღებს ბრმად, მისი რაციონალური საფუძვლების გაგებისა და განცდის გარეშე. და ამის გარდა, მეოთხე, თავად მოძღვრების შინაარსს ექმნება საფრთხე, რომ გაქრეს ან დასუსტდეს და დაკარგოს ხასიათსა და ქცევაზე ზემოქმედების ცხოველმყოფელი ძალა. დოგმა იქცევა მხოლოდ ფორმალურ აღიარებად, რომელსაც სიკეთის მოტანა არ ძალუძს, ის ბორკავს ადამიანს და ხელს უშლის გონებიდან ან პირადი გამოცდილებიდან რაიმე რალური და გულითადი მრწამსის გაღვივებას.

სანამ შეხედულების თავისუფლების საკითხზე მსჯელობას დავასრულებდე, რაღაც უნდა ვთქვა იმათი მისამართით, ვინც ამტკიცებს, რომ ყველა შეხედულების თავისუფალი გამოხატვა ნებადართული უნდა იყოს იმ პირობით, რომ გამოთქმის ხერხი ზრდილობიანია და არ სცდება სამართლიანი და პატიოსანი პაექრობის საზღვრებს. ბევრი შეიძლება ითქვას იმაზე, რომ შეუძლებელია დადგენა, სად უნდა გადიოდეს ეს ნაგულისხმევი საზღვრები; თუ ამის მაჩვენებლად მივიღებთ იმათ შეურაცხყოფას, ვის შეხედულებასაც თავს ესხმიან, ჩემი აზრით, გამოცდილება აჩვენებს, რომ ასეთ შეურაცხყოფას ადგილი აქვს მაშინვე, როგორც კი თავდასხმა სერიოზული და მძლავრი აღმოჩნდება, და რომ ადამიანები უზრდელ ოპონენტად მიიჩნევენ ყველას, ვინც მათ მტკიცე წინააღმდეგობას გაუწევს და

ვისთვისაც პასუხის გაცემაც უჭირთ, თუკი ის ძალიან ღელავს სადავო საკითხზე. მართალია, ეს მნიშვნელოვანი მოსაზრებაა პრაქტიკული თვალსაზრისით, მაგრამ მას კიდევ უფრო ფუნდამენტურ შედავებასთან მივყავართ. უდავოა, რომ შეხედულების, თუნდაც ჭეშმარიტის, მტკიცების ხერხი შეიძლება ძალიან მიუღებელი იყოს და სამართლიანად გამოიწვიოს სასტიკი დაგმობა. მაგრამ ამ სახის სერიოზული შეურაცხყოფა, როგორც წესი, ისეთია, რომ, თუ ადამიანმა შემთხვევით თავად არ გაამჟღავნა თავი, შეუძლებელია მისი დანაშაულის დადგენა. ასეთთა შორის ყველაზე მძიმეა სოფისტური კამათი, ფაქტებისა და არგუმენტების დაფარვა, საქმის დეტალების არასწორი წარმოდგენა ან საპირისპირო თვალსაზრისის დამახინჯება. მაგრამ ამ ყველაფერს, ყველაზე მძიმე ხარისხითაც კი, იმდენად გამუდმებით სჩადიან სრულყოფილად კეთილსინდისიერი ადამიანები, რომლებიც არ ითვლებიან და ბევრი სხვა თვალსაზრისით ალბათ არც იმსახურებენ, რომ უმეცრებად ან არაკომპეტენტურებად ითვლებოდნენ, რომ იშვიათადაა შესაძლებელი ადეკვატური საფუძვლებით, კეთილსინდისიერად გამოვაცხადოთ დამახინჯება ზნეობრივ დანაშაულად; კიდევ უფრო ნაკლებ შეიძლება კანონმა ითავოს ამ სახის სადავო უსაქციელობის აღკვეთა. რაც შეეხება იმას, რაც ჩვეულებრივ იგულისხმება ზღვარგადასულ კამათში, სახელდობრ, ლანძღვა, სარკაზმი, პიროვნებაზე აპელირება და მსგავსი – ასეთი საშუალებების დაგმობა მეტ თანაგრძნობას დაიმსახურებდა, ოდესმე რომ შემოეთავაზებინათ მათი აკრძალვა ორივე მხარისთვის ერთნაირად. მაგრამ, როგორც წესი, სურთ შეზღუდონ მათი გამოყენება მხოლოდ გაბატონებული შეხედულების წინააღმდეგ; ხოლო არაგაბატონებული შეხედულების წინააღმდეგ მათი გამოყენება არა მხოლოდ საყოველთაო დაგმობის გარეშე შეიძლება, არამედ მოსალოდნელია, რომ ის, ვინც მათ იყენებს, ამით გულწრფელი ენთუზიაზმისა და სამართლიანი აღშფოთების საქებარ სახელს მოიმკის. მაგრამ რამხელაც უნდა იყოს ამ საშუალებების გამოყენებით გამოწვეული ზიანი, ის უფრო დიდია უფრო დაუცველის წინააღმდეგ მათი გამოყენების შემთხვევაში; და რამხელაც უნდა იყოს უსამართლო უპირატესობა, რომელსაც რაიმე შეხედულებას მისი დაცვის ასეთი ყაიდა ანიჭებს, ის თითქმის მხოლოდ და მხოლოდ გავრცელებული შეხედულებების მხარესაა. ამ სახის ყველაზე უარესი შეურაცხყოფა, რომელსაც შეიძლება ადგილი ჰქონდეს პოლემიკაში, არის საპირიპირო შეხედულების მქონეთა ცუდ და ამორალურ ადამიანებად მონათვლა და მათთვის სახელის გატეხა. განსაკუთრებით იოლია იმათი ამ სახით დამცირება, ვინც რაიმე არაპოპულარულ შეხედულებას იზიარებს, რადგან ასეთთა რიცხვი და გავლენა საზოგადოდ მცირეა და, მათ გარდა, არავინაა დიდად დაინტერესებული იმით, რომ მათ სამართლიანად მოეპყრონ. მაგრამ ამ საშუალებაზე, მისი ბუნებისგან გამომდინარე, უარი უნდა თქვან იმათ, ვინც გაბატონებულ შეხედულებას ესხმის თავს: მათ არც შეუძლიათ მისი გამოყენება საკუთარი თავის საფრთხეში ჩაგდების გარეშე და, კიდევაც რომ შეეძლოთ, ეს მათ უკუდარტყმის გარდა არაფერს მოუტანდა. საზოგადოდ, ფართოდ აღიარებული შეხედულებების საპირისპირო შეხედულებებმა მსმენელი შეძლება მოიპოვონ

მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მათი დამცველნი საგანგებო ზომიერებით იყენებენ ენას და უდიდესი სიფრთხილით ცდილობენ, თავი აარიდონ ოპონენტების არააუცილებელ გაღიზიანებას; ამ წესისაგან თუნდაც უმცირესი გადახვევაც კი მათ ყოველთვის გამოაცლის ფეხქვეშ ნიადაგს; ეს მაშინ, როცა უზომო ლანძღვა-გინება, რომელსაც გაბატონებული შეხედულების მომხრეები მიმართავენ, მართლაც აკავებს ადამიანებს საპირისპირო შეხედულებების აშკარა აღიარებისგან და მათ მქადაგებელთა მოსმენისგან. მაშასადამე, ჭეშმარიტებისა და სამართლიანობის ინტერესების დასაცავად გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანია, შეიზღუდოს შეურაცხმყოფელი ენის გამოყენება გაბატონებული შეხედულებების დასაცავად; მაგალითად, თუ აუცილებელი იქნებოდა არჩევანის გაკეთება, ურწმუნობაზე მიმართული შეურაცხმყოფელი თავდასხმების აღკვეთა ბევრად უფრო საჭიროა, ვიდრე რელიგიაზე მიმართულისა. მაგრამ აშკარაა, რომ რომელიმეს შეზღუდვა არასგზით არ არის კანონის და ხელისუფლების საქმე, ხოლო საზოგადოებრივმა აზრმა განაჩენი ნებისმიერ შემთხვევაში ცალკეული შემთხვევის გარემოებათა მიხედვით უნდა განსაზღვროს; უნდა გაიკიცხოს ყოველი ადამიანი, დავის რომელ მხარესაც არ უნდა იდგეს ის, თუ მისი დაცვის ხერხში თავს იჩენს მიკერძოება, გაბოროტება, ფანატიზმი ან შეუწყნარებლობა. მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მანკიერებები მოდის პოზიციიდან, რომელზეც დგას ადამიანი, თუდაც ის ჩვენი პოზიციის საპირისპირო იყოს. დამსახურებული პატივისცემა უნდა მივაგოთ ყველას, რა შეხედულებასაც არ უნდა იზიარებდეს ის, ვისაც ჰყოფნის სიმშვიდე იმისთვის, რომ დაინახოს, და პატიოსნება იმისთვის, რომ ჩამოაყალიბოს, თუ რას წარმოადგენენ მისი ოპონენტები და მათი რეალური შეხედულებები, არ გააზვიადოს არაფერი მათი დისკრედიტაციის მიზნით, არ დაფაროს არაფერი, რაც მათ სასარგებლოდ მეტყველებს ან შეიძლება მეტყველებდეს. ეს არის საჯარო დისკუსიის ნამდვილი მორალი. და თუმცა მას ხშირად არღვევენ, მე მახარებს იმაზე ფიქრი, რომ ბევრი ისეთი მოკამათე არსებობს, ვინც დიდწილად იცავს მას, და კიდევ უფრო მეტია ისეთი, ვინც კეთილსინდისიერად ესწრაფვის მის დაცვას.

თავი III
ინდივიდუალურობა, როგორც კეთილდღეობის ერთ-ერთი ელემენტი

ასეთია საბუთები იმპერატივისა, რომ ადამიანებს უნდა ჰქონდეთ შეხედულებების შექმნისა და საკუთარი შეხედულებების მორიდების გარეშე გამოხატვის თავისუფლება; და ასეთი დამღუპველი შედეგები აქვს ადამიანის ინტელექტუალური, მისი გავლით კი ზნეობრივი ბუნებისათვის იმას, რომ ასეთი თავისუფლება დაშვებული არ არის და არც არავინ უპირისპირდება მის აკრძალვას. ახლა განვიხილოთ, იმავე საბუთებით ხომ არ მოითხოვება, რომ ადამიანებს ჰქონდეთ საკუთარი შეხედულებების მიხედვით მოქმედების თავისუფლება, საკუთარ ცხოვ-

რებაში მათი განხორციელების თავისუფლება თავიანთ თანამოძმეთა მხრიდან ფიზიკური თუ მორალური დაბრკოლების გარეშე, მხოლოდ და მხოლოდ საკუთარი რისკისა და საფრთხის ფასად. ეს ბოლო დაზუსტება, რა თქმა უნდა, აუცილებელია. არავინ მოითხოვს, რომ ქმედებები ისევე თავისუფალი იყოს, როგორც შეხედულებები. პირიქით, თვით შეხედულებებიც კი კარგავს თავიანთ ხელშეუხებლობას, როცა მათი გამოხატვის გარემოებები ისეთია, რომ ეს გამოხატვა აღმოჩნდება ბოროტმოქმედებისკენ პოზიტიური წაქეზება. შეხედულება, რომ მარცვლეულით მოვაჭრეთა ბრალია, თუ ღარიბებს შიმშილით სული ხდებათ, ან, რომ კერძო საკუთრება ყაჩაღობაა, უბრალოდ პრესით გავრცელების შემთხვევაში ხელშეუხებელი უნდა იყოს, მაგრამ შეიძლება სამართლიანად გახდეს დასჯის მიზეზი, თუკი მას წარმოთქვამენ მარცვლეულით მოვაჭრის სახლთან შეკრებილი აღგზნებული ბრბოს წინაშე, ან როცა მას პროკლამაციის სახით ავრცელებენ იმავე ბრბოში. რა ქმედებებიც უნდა იყოს, თუ ისინი გაუმართლებელი მიზეზით აყენებს ვნებას სხვებს, შეიძლება, ხოლო უფრო მნიშვნელოვან შემთხვევებში აბსოლუტურად აუცილებელია, რომ ისინი აღიკვეთოს საზოგადოების უარყოფითი დამოკიდებულებით და, თუ საჭიროა, მისი აქტიური ჩარევითაც. ინდივიდის თავისუფლება ამ ზომით შეზღუდული უნდა იყოს; ის არ უნდა ავიწროებდეს სხვებს. მაგრამ თუ ის თავს არიდებს სხვების შეწუხებას იმ სფეროში, რაც მათ ეხება, და უბრალოდ თავისი საკუთარი მიდრეკილებისა და შეფასების მიხედვით წყვეტს პირადად მასთან დაკავშირებულ საქმეებს, იგივე არგუმენტები, რომლებიც აჩვენებს, რომ შეხედულება თავისუფალი უნდა იყოს, ასევე ასაბუთებს, რომ ინდივიდს სხვების ჩარევის გარეშე უნდა შეეძლოს საკუთარი შეხედულებების პრაქტიკაში განხორციელება საკუთარი თავის ხარჯზე. რომ ადამიანები არ არიან უცდომლები, რომ მათი ჭეშმარიტებები უმეტესწილად მხოლოდ ნახევრად ჭეშმარიტებებია, რომ შეხედულებაში ერთსულოვნება, თუ ის დაპირისპირებული შეხედულებების ყველაზე სრული და ყველაზე თავისუფალი შედარების შედეგი არ არის, არ არის სასურველი, ხოლო აზრთა სხვაობა ბოროტება კი არა, სიკეთეა იქამდე, ვიდრე ადამიანები არ შეიძენენ ახლანდელზე ბევრად უფრო სრულყოფილ უნარს ჭეშმარიტების ყველა მხარის ამოცნობისა – ეს პრინციპები არანაკლებ მიუდგება ადამიანების ქმედების სახეებს, ვიდრე მათ შეხედულებებს. როგორც განსხვავებული შეხედულებების არსებობაა სასარგებლო იქამდე, ვიდრე ადამიანების მოდგმა არასრულყოფილია, ისევე სასარგებლოა ცხოვრების განსხვავებული ექსპერიმენტების არსებობა; ისევე საჭიროა, რომ თავისუფალი სარბიელი მიეცეს ხასიათის სხვებისთვის არასაზიანო ტიპებს; და რომ ცხოვრების სხვადასხვა ფორმის ღირებულება პრაქტიკულად დამტკიცდეს, როცა ვინმე მათ მოსინჯვას მოინდომებს. მოკლედ, სასურველია, რომ საქმეებში, რომლებიც უმთავრესად სხვებს არ ეხება, ინდივიდუალურობამ თავისი სიტყვა თქვას. სადაც ქცევის წარმმართველია არა ადამიანის საკუთარი ხასიათი, არამედ სხვა ადამიანების ტრადიციები და ჩვეულებები, იქ არასაკმარისად არის ადამიანის ბედნი-

ერების ერთ-ერთი პრინციპული შემადგენელი ნაწილი, რომელიც ინდივიდუალური და სოციალური პროგრესის თითქმის მთავარი ინგრედიენტიცაა.

უდიდესი სიძნელე, ამ პრინციპის დაცვისას რომ ვეჯახებით, არის არა აღიარებული მიზნის მიღწევის საშუალებების შეფასება, არამედ ზოგადად ადამიანების ინდიფერენტულობა თავად მიზნის მიმართ. გაცნობიერებული რომ ყოფილიყო, რომ ინდივიდუალურობის თავისუფალი განვითარება კეთილდღეობის ერთ-ერთი უპირველესი არსებითი ელემენტია და რომ ის არა მხოლოდ კორელაციაშია იმ ყველაფერთან, რაც აღინიშნება ტერმინებით ცივილიზაცია, აღზრდა, განათლება, კულტურა, არამედ თავად არის ამ ყველაფრის აუცილებელი ნაწილი და პირობა, არ იარსებებდა თავისუფლების დაბალი შეფასების საშიშროება და განსაკუთრებულად ძნელი არ იქნებოდა მას და სოციალურ კონტროლს შორის საზღვრის დადგენა. მაგრამ უბედურება ისაა, რომ აზროვნების გავრცელებული წესი თითქმის არ აღიარებს ინდივიდუალური სპონტანურობის რაიმე შინაგან ღირებულებას ან იმას, რომ ის თავისთავად რაიმე ანგარიშგაწევას იმსახურებს. უმრავლესობა, ადამიანების დღევანდელი ყოფით კმაყოფილი (რადგან სწორედ უმრავლესობა აქცევს მას ასეთად), ვერ იგებს, რატომ არ უნდა მოსწონდეს ყველას ასეთი ყოფა; მეტიც, სპონტანურობა სულ არ შედის ზნეობისა და საზოგადოების რეფორმატორების უმრავლესობის იდეალში; პირიქით, მას უფრო ეჭვით უყურებენ, როგორც შემაშფოთებელ და ალბათ ამბოხისმაგვარ დაბრკოლებას იმის საყოველთაო აღიარების გზაზე, რაც ამ რეფორმატორებს, თავიანთი საკუთარი შეფასებით, საუკეთესოდ მიაჩნიათ კაცობრიობისთვის. გერმანიის გარეთ ძალიან ცოტაა ისეთი ადამიანი, ვინც გაიგო მაინც იმ მოძღვრების შინაარსი, რომელიც თავის ტრაქტატში ჩამოაყალიბა ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა,[39] ასე სახელგანთქმულმა მწიგნობარმა და პოლიტიკოსმა: „ადამიანის მიზანი, ანუ ის, რასაც ბუნდოვანი და წარმავალი სურვილები კი არ გვთავაზობს, არამედ გონების მარადიული და უცვლელი მითითებები გვიკარნახებს, არის მისი უნარების უმაღლესი და ყველაზე ჰარმონიული განვითარება სრულ და თანმიმდევრულ ერთიანობამდე“; ამიტომ ის, „რისკენაც ყველა ადამიანი დაუღალავად უნდა მიმართავდეს საკუთარ ძალისხმევას და რაზეც მარად უნდა ჰქონდეთ მიპყრობილი თვალები განსაკუთრებით მათ, ვინც თავის თანამოძმეებზე გავლენის მოხდენას ესწრაფვის, უნარებისა და განვითარების ინდივიდუალურობაა;“ ამისთვის კი ორი აუცილებელი პირობა არსებობს: „თავისუფლება და სიტუაციების სხვადასხვაობა;“ მათი ერთიანობიდან წარმოდგება „ინდივიდუალური ძლიერება და მდიდარი მრავალფეროვნება,“ რომლებიც ერთმანეთს „ორიგინალურობაში“ ერწყმის.*

მაგრამ რა მცირედაც უნდა იყვნენ ადამიანები შეჩვეულნი ფონ ჰუმბოლდტის მოძღვრების მსგავს მოძღვრებებს და რა გასაკვირიც უნდა იყოს მათთვის ინდივიდუალურობისთვის ეგზომ მაღალი ღირებულების მინიჭება, მაინც უნდა ვიფიქროთ, რომ განსხვავება მხოლოდ ხარისხობრივი შეიძლება იყოს. არავისა აქვს

* „ხელისუფლების საზღვრები და მოვალეობები“ (გერმანულად), ბარონ ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი, გვ. 11, 13.

ქცევის სრულყოფილებაზე ისეთი წარმოდგენა, თითქოს ადამიანები აბსოლუტურად არაფერს უნდა აკეთებდნენ ერთმანეთის მიბაძვის გარდა. არავინ დაიწყებს მტკიცებას, რომ ადამიანმა საერთოდ არ უნდა დაუშვას, რომ მისი ცხოვრების წესსა და მისი ინტერესებისთვის ზრუნვაში რაიმე სახით თავი იჩინოს მისმა საკუთარმა შეფასებამ ან ინდივიდუალურმა ხასიათმა. მეორე მხრივ, სისულელე იქნებოდა მტკიცება, რომ ადამიანებმა ისე უნდა იცხოვრონ, თითქოს მათ გაჩენამდე საერთოდ არავინ არაფერი იცოდა ქვეყნად, თითქოს გამოცდილებას ჯერ არაფერი გაუკეთებია იმის საჩვენებლად, რომ ცხოვრების ან ქცევის ერთი ფორმა მეორეს სჯობს. არავინ უარყოფს, რომ ახალგაზრდობაში ადამიანებს ისეთ განათლებას და წვრთნას უნდა აძლევდნენ, რომ მათ იცოდნენ ადამიანური გამოცდილების დადასტურებული შედეგები და შეეძლოთ ამ შედეგებით სარგებლობა. მაგრამ თავისი უნარების სიმწიფეს მიღწეული ადამიანის უპირატესობა და შესაფერისი მდგომარეობა ისაა, რომ გამოცდილებას საკუთარი გზით იყენებდეს და განმარტავდეს. მან თავად უნდა აღმოაჩინოს, თუ დაგროვილი გამოცდილების რა ნაწილი მიეყენება ჯეროვნად მის საკუთარ გარემოებებსა და ხასიათს. სხვა ადამიანების ტრადიციები და ჩვეულებები გარკვეული ზომით მეტყველებს იმაზე, თუ რა ასწავლა მათ მათმა გამოცდილებამ. ეს სავარაუდო მონაცემებია და, როგორც ასეთებს, ადამიანმა მათ ანგარიში უნდა გაუწიოს. მაგრამ, პირველ რიგში, სხვების გამოცდილება შეიძლება მეტისმეტად მწირი იყოს, ან შეიძლება მათ სწორად არ ესმოდეთ ის. მეორე, გამოცდილების მათი ინტერპრეტაცია შეიძლება სწორი, მაგრამ შეუფერებელი იყოს მისთვის. ჩვეულებები არსებობს ჩვეულებრივი გარემოებებისთვის და ჩვეულებრივი ხასიათებისთვის; ხოლო გარემოებები და ადამიანის ხასიათი შეიძლება არ იყოს ჩვეულებრივი. მესამე, თუმცა შეიძლება ჩვეულებები კარგიც იყოს და მისთვის შესაფერისიც, ჩვეულების, უბრალოდ როგორც ჩვეულების, მორჩილება მასში არ აღზრდის და არ განავითარებს რომელიმე ისეთ თვისებას, რომელიც ადამიანს გამორჩეულად მიემადლა. აღქმის, მსჯელობის, ფაქიზი განსხვავებების განცდის, გონებრივი აქტივობის და თვით ზნეობრივი გამორჩევის ადამიანური უნარების გამოვლენა მხოლოდ არჩევანის გაკეთებისას ხდება. ის, ვინც რაიმეს აკეთებს იმიტომ, რომ ეს ჩვეულებაა, არავითარ არჩევანს არ აკეთებს. ის არავითარ პრაქტიკას არ იძენს არც იმაში, რომ გაარჩიოს, და არც იმაში, რომ მოისურვოს ის, რაც უკეთესია. გონებრივი და მორალური ძალები, კუნთების ძალის მსგავსად, მხოლოდ მათ მოქმედებაში უმჯობესდება. ეს უნარები სულ არ გამოიყენება, როცა ადამიანი რაღაცას უბრალოდ იმიტომ აკეთებს, რომ სხვები აკეთებენ ამას, ისევე, როგორც მაშინ, როცა ადამიანი რაღაცას იჯერებს მხოლოდ იმიტომ, რომ სხვებს სჯერათ ეს. თუ შეხედულების საფუძვლები დამარწმუნებელი არ არის თავად ადამიანის გონებისთვის, მისი გონება ვერ გაძლიერდება, პირიქით, უფრო მოსალოდნელია, რომ დასუსტდეს ამ შეხედულების მიღებით; და ქმედებაც, გამოწვეული არა საკუთარი გრძნობების და ხასიათის შესაბამისი სტიმულებით (თუკი საქმე არ ეხება სხვების გრძნობებს

ან უფლებებს), მხოლოდ იმას უწყობს ხელს, რომ ადამიანის გრძნობები და ხასიათი ინერტული და ზარმაცი გახდეს და არა აქტიური და ენერგიული.

მას, ვინც სამყაროს ან სამყაროს საკუთარ ნაწილს მიანდობს მისთვის ცხოვრების გეგმის არჩევას, მიბაძვის მაიმუნებისგვარი უნარის გარდა არავითარი სხვა უნარი არ სჭირდება. ის, ვინც თავის გეგმას თავად ირჩევს, ყველა თავის უნარს იყენებს. მას სჭირდება დაკვირვებულობა, რათა დაინახოს, აზროვნების და მსჯელობის უნარი, რათა წინასწარ განჭვრიტოს, ქმედება, რათა გადაწყვეტილების მისაღებად მასალა შეაგროვოს, შეფასების უნარი, რათა გადაწყვეტილება მიიღოს, ხოლო გადაწყვეტილების მიღების შემდეგ – სიმტკიცე და თვითკონტროლი, რათა თავისი ჩაფიქრებული გადაწყვეტილება შეასრულოს. ეს თვისებები მას სჭირდება და ის მათ იყენებს მისი ქცევის ზუსტად იმ ნაწილის პროპორციულად, რომელსაც ის თავისი საკუთარი მსჯელობისა და გრძნობების მიხედვით განსაზღვრავს. შესაძლებელია, ამ ყველაფრის გარეშეც დაადგეს ის რომელიმე კარგ გზას და ასცდეს ბოროტებას. მაგრამ რა იქნება მისი, როგორც ადამიანის, ფარდობითი ღირებულება? მართლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ის, თუ რას აკეთებენ ადამიანები, არამედ ისიც, თუ როგორ აკეთებენ ადამიანები იმას, რასაც აკეთებენ. ადამიანების ნაღვაწში, რომლის სრულყოფისა და გამშვენიერებისთვის მართებულად იხარჯება ადამიანების ცხოვრება, უპირველესი მნიშვნელობისა უდავოდ თავად ადამიანია. თუ დავუშვებთ, რომ შესაძლებელია მანქანებმა – ადამიანის ფორმის ავტომატებმა – აშენონ სახლები, მოიყვანონ მარცვლეული, იბრძოლონ, გაარჩიონ საქმეები, ტაძრებიც კი აღმართონ და ლოცვებიც წარმოთქვან, მნიშვნელოვნად დავზარალდებოდით, თუ ამ ავტომატებში გავცვლიდით თუნდაც დღევანდელი სამყაროს უფრო ცივილიზებულ ნაწილებში მცხოვრებ კაცებსა და ქალებს, რომლებიც, უეჭველია, მხოლოდ გასაცოდავებული ნიმუშები არიან იმისა, რის შექმნაც ბუნებას ძალუძს და შექმნის კიდეც. ადამიანის ბუნება არ არის მანქანა, რომელიც მოდელის მიხედვით უნდა აიგოს და ზუსტად იმ სამუშაოს შესასრულებლად მოიმართოს, რასაც მას მიუჩენენ; ის ხეა, რომელიც საჭიროებს მის ყოველმხრივ გაზრდას და განვითარებას იმ შინაგანი ძალების ტენდენციის მიხედვით, რომელთა წყალობითაც ის ცოცხალი არსებაა.

ალბათ დამეთანხმებით, რომ, სასურველია, ადამიანებმა თავიანთი აზროვნება ავარჯიშონ და რომ წეს-ჩვეულების გააზრებულად შესრულება, ან თუნდაც ჩვეულებისგან შიგადაშიგ გააზრებული გადახვევა უკეთესია, ვიდრე მისი ბრმა და წმინდად მექანიკური მიყოლა. გარკვეულწილად აღიარებულია, რომ ჩვენი აზროვნება ჩვენი საკუთარი უნდა იყოს; მაგრამ ისეთივე ხალისით არ აღიარებენ იმას, რომ ასევე ჩვენი საკუთარი უნდა იყოს ჩვენი სურვილები და იმპულსებიც; ან რომ საკუთარი, ოდნავ ძლიერი იმპულსების ქონა, ხიფათისა და ხაფანგის გარდა, რაიმეს წარმოადგენს. მაგრამ სურვილები და იმპულსები იმდენადვეა სრულყოფილი ადამიანის ნაწილი, რამდენადაც რწმენები და შეზღუდვები; ძლიერი იმპულსები მხოლოდ მაშინაა სახიფათო, როცა ისინი სათანადოდ არ არის გაწონასწორებული; როცა მიზნებისა და მიდრეკილებების ერთი ჯგუფი ძლიერად

არის განვითარებული, ხოლო სხვები, რომელთაც მათ გვერდით უნდა ეარსებათ, სუსტი და გაუაქტიურებელი რჩება. ადამიანები ცუდად იქცევიან არა ძლიერ ვნებათა გამო, არამედ იმიტომ, რომ მათი სინდისია სუსტი. არ არსებობს ბუნებრივი კავშირი ძლიერ იმპულსებსა და სუსტ სინდისს შორის. ბუნებრივი კავშირი სწორედ რომ სხვაგვარია. იმის თქმა, რომ ერთი ადამიანის სურვილები და გრძნობები უფრო ძლიერი და ცვალებადია, ვიდრე მეორისა, უბრალოდ იმის თქმაა, რომ მასში მეტია ადამიანური ბუნების ნედლეული და, ამდენად, მას ალბათ მეტი ცუდის, მაგრამ უდავოდ მეტი კარგის გაკეთებაც ძალუძს. ძლიერი იმპულსები მხოლოდ ენერგიის სხვა სახელია. ენერგია შეიძლება ცუდად გამოვიყენოთ; მაგრამ უფრო მეტ სიკეთეს ყოველთვის უფრო ენერგიული ბუნება აკეთებს, ვიდრე ზარმაცი და უემოციო. ვისაც ყველაზე დიდი ბუნებრივი გრძნობა აქვს, ყოველთვის არის ის, ვისი გრძნობებიც კულტივაციის შედეგად შეიძლება ყველაზე ძლიერი გახდეს. იგივე ძლიერი მგრძნობიარობა, რომლის გამოც პიროვნული იმპულსები ცოცხალი და მძლავრია, ასევე არის სათნოების ყველაზე ვნებიანი სიყვარულისა და უმკაცრესი თვითკონტროლის წყარო. საზოგადოება სწორედ მგრძნობიარობის განვითარებით ახერხებს თავისი მოვალეობის შესრულებასაც და თავისი ინტერესების დაცვასაც და არა იმ მასალაზე უარის თქმით, რომლისგანაც გმირები იძერწებიან, რადგან მან არ იცის, როგორ შექმნას ისინი. ადამიანზე ამბობენ, რომ მას აქვს ხასიათი, თუკი მისი სურვილები და იმპულსები ნამდვილად მისია, მისი საკუთარი ბუნების, მისი კულტურის მიერ განვითარებულისა და მოდიფიცირებულის, გამოხატულებაა. ადამიანს, რომლის სურვილები და იმპულსები არ არის ნამდვილად მისი, არავითარი ხასიათი არ გააჩნია – ისევე, როგორც არა აქვს ხასიათი ორთქლის მანქანას. თუ, გარდა იმისა, რომ ნამდვილად მისია, მისი იმპულსები ძლიერიცაა და ძლიერი ნებითაც იმართება, მას ენერგიული ხასიათი აქვს. ის, ვინც ფიქრობს, რომ არ უნდა წავახალისოთ სურვილებისა და იმპულსების ინდივიდუალურობის განვითარება, უნდა ამტკიცებდეს, რომ საზოგადოებას საერთოდ არ სჭირდება ძლიერი ბუნების ადამიანები; რომ სულაც არ იქნება კარგი, თუ მასში ძლიერი ხასიათის მქონე ბევრი ადამიანია; და რომ ენერგიის საშუალო დონის მაღალი მაჩვენებელი სასურველი არ არის.

საზოგადოების ზოგიერთ ადრინდელ მდგომარეობაში შეიძლება ეს ძალები მეტისმეტად აღემატებოდა მათი მოწესრიგებისა და კონტროლის მაშინდელი საზოგადოების ხელთ არსებულ ძალას. იყო დრო, როცა თავისთავადობისა და ინდივიდუალურობის ელემენტი გადამეტებულად არსებობდა და საზოგადოებრიობის პრინციპს მძიმე ბრძოლა უწევდა მასთან. მაშინ პრობლემა იყო ძლიერი სხეულის ან გონების მქონე ადამიანების იძულება, რომ ისინი დამორჩილებოდნენ რაიმე წესებს, რომლებიც მათგან მოითხოვდა საკუთარი იმპულსების გაკონტროლებას. ამ სიძნელის გადასალახად კანონი და დისციპლინა, იმპერატორთა წინააღმდეგ მებრძოლი პაპების მსგავსად, მთელ ადამიანზე მოითხოვდა ძალაუფლებას; ადამიანის მთელი ცხოვრების კონტროლის პრეტენზია ჰქონდა იმისთვის, რომ გაეკონტროლებინა მისი ხასიათი, რომლის მოსათოკადაც საზოგადოებას

ჯერ არ ჰქონდა რაიმე სხვა საკმარისი საშუალება. მაგრამ ახლა საზოგადოება ინდივიდუალურობაზე ძლიერია და საშიშროება, რომელიც ადამიანის ბუნებას ემუქრება, არის პიროვნული იმპულსებისა და არჩევანების არა სიჭარბე, არამედ ნაკლებობა. ვითარება ძალიან შეიცვალა მას შემდეგ, რაც მათი საზოგადოებრივი მდგომარეობის ან პიროვნული უნარების გამო ძლიერი ადამიანების ვნებები მუდმივ ჯანყში იყვნენ კანონებისა და წესების წინააღმდეგ და აუცილებელი იყო მათი სასტიკად შებორკვა, რათა მათი ზემოქმედების არეში მოქცეულ ადამიანებსაც ჰქონოდათ საშუალება, ოდნავ მაინც ეგრძნოთ თავი უსაფრთხოდ. ჩვენს დროში საზოგადოების უმაღლესი კლასით დაწყებული და ყველაზე დაბალი კლასის ჩათვლით, ყველა ისე ცხოვრობს, თითქოს მტრულად განწყობილი და შემზარავი ცენზორის ზედამხედველობის ქვეშ იყოს. არა მხოლოდ იმაში, რაც სხვებს ეხება, არამედ იმაშიც, რაც მხოლოდ მას ეხება, ინდივიდი ან ოჯახი არ ეკითხება საკუთარ თავს: რა მირჩევნია მე? ან, რა იქნებოდა შესაფერისი ჩემი ხასიათისა და მიდრეკილებებისთვის? ან, რა მისცემდა საშუალებას იმას, რაც ჩემში საუკეთესო და უზენაესია, სამართლიან შეჯიბრში ჩაბმულიყო და გაზრდილ-გაფურჩქნულიყო? ისინი თავიანთ თავს ეკითხებიან: რა არის შესაფერისი ჩემი მდგომარეობისთვის? ჩვეულებრივ რას აკეთებენ ჩემი სოციალური და ფინანსური მდგომარეობის ადამიანები? ან (კიდევ უარესი) ჩვეულებრივ რას აკეთებენ ჩემზე უკეთესი სოციალური და ფინანსური მდგომარეობის ადამიანები? მე არ ვგულისხმობ, რომ ისინი ირჩევენ იმას, რაც ჩვეულებრივია იმიტომ, რომ მას უპირატესობას ანიჭებენ იმასთან შედარებით, რაც მათ საკუთარ მისწრაფებას შეეფერება. მათ საერთოდ არ მოსდით აზრად, რომ აქვთ რაიმე მისწრაფება იმის გარდა, რაც ჩვეულებრივია. ამრიგად, თავად გონებაა უღელქვეშ ქედმოდრეკილი: იმაშიც კი, რასაც ადამიანები სიამოვნებისთვის აკეთებენ, სხვებისგან გამოურჩევლობა პირველი რამაა, რაზეც ისინი ფიქრობენ; მათ ერთად მოსწონთ; ისინი არჩევანს აკეთებენ მხოლოდ იმ საგნებს შორის, რაც ჩვეულებრივია. გემოვნების თავისებურებას, ქცევის ექსცენტრიკულობას ისინი ზუსტად ბოროტმოქმედების მსგავსად უფრთხიან, იქამდე, ვიდრე თავიანთი ბუნების უგულებელყოფის შედეგად საერთოდ აღარ ექნებათ ბუნება, რომლისმიხედვითაც შეიძლება ემოქმედათ: მათი ადამიანური უნარები ამოწურული და გაფლანგულია, მათ აღარ ძალუძთ ძლიერი სურვილების ქონა ან ბუნებრივ სიამოვნებათა მიღება და, როგორც წესი, ისეთი შეხედულებების და გრძნობების გარეშე ცხოვრობენ, რომლებიც საკუთარ თავში გამოზარდეს, ანუ მართლა მათია. ახლა გეკითხებით, არის ეს თუ არა სასურველი მდგომარეობა ადამიანის ბუნებისთვის?

კალვინისტური[40] თეორიის მიხედვით, დიახ, არის. ამ თეორიის თანახმად, ყველაზე დიდი ბოროტებაა ადამიანის საკუთარი ნება. ყველაფერი კარგი, რის უნარიც ადამიანს შესწევს, მორჩილებაში ერთიანდება. თქვენ არ გაქვთ არავითარი არჩევანი, თქვენ უნდა გააკეთოთ ეს და მეტი არაფერი: „რაც მოვალეობა არ არის, არის ცოდვა“. ვინაიდან ადამიანის ბუნება რადიკალურად გარყვნილია, არავისთვის არ არსებობს ხსნა იქამდე, ვიდრე ადამიანის ბუნება მოკლული არ იქ-

ნება მასში. ადამიანისთვის, რომელიც ცხოვრების ამ თეორიას იზიარებს, ყველა ადამიანური უნარის, შესაძლებლობისა და მგრძნობიარობის მსხვრევა არ არის ბოროტება – ადამიანს არც ერთი სხვა უნარი არ სჭირდება, საკუთარი თავის ღმერთის ნებისთვის დამორჩილების გარდა; თუ ის რომელიმე თავის უნარს რაიმე სხვა მიზნისთვის იყენებს, იმის გარდა, რომ ეს ნაგულისხმევი ნება უფრო ეფექტურად აღასრულოს, უმჯობესია, მას საერთოდ არ ჰქონდეს ეს უნარები. ასეთია კალვინიზმის თეორია; მას შერბილებული ფორმით ბევრი ისეთიც იზიარებს, ვინც თავს არ თვლის კალვინისტად. შერბილება იმაში მდგომარეობს, რომ ნაკლებ ასკეტური ინტერპრეტაცია ეძლევა იმას, რასაც ისინი ღვთის ნებად მიიჩნევენ: ამტკიცებენ, რომ მისი ნებაა, ადამიანმა ზოგიერთი თავისი სურვილი დაიკმაყოფილოს; რა თქმა უნდა, არა იმ სახით, როგორც თავად მას ურჩევნია, არამედ მორჩილების გზით, ანუ იმ გზით, რომელსაც მას ავტორიტეტი უწესებს; და რომელიც, ამიტომ, ვითარების აუცილებელი პირობებიდან გამომდინარე, ყველასთვის ერთი და იგივეა.

ამჟამად რომელიმე ასეთი მანკიერი ფორმით არსებობს ძლიერი მიდრეკილება ცხოვრების ამ ვიწრო თეორიისკენ და ადამიანის ხასიათის იმ შებორკილი და შეზღუდული ტიპისკენ, მასში რომაა მოწონებული. უეჭველია, ბევრი გულწრფელად ფიქრობს, რომ ასე დათრგუნული და ჯუჯა არსებაა ის, რადაც ადამიანები მათმა შემოქმედმა ჩაიფიქრა; ზუსტად ისევე, როგორც ბევრი ფიქრობს, რომ ხეები ბევრად უფრო მშვენიერია, როცა ისინი ვარჯამდეა გასხეპილი ან ცხოველების ფიგურებადაა შეკრეჭილი, ვიდრე ისე, როგორც ბუნებამ შექმნა ისინი. მაგრამ, თუ რელიგიაში რაიმეადგილი აქვს რწმენას, რომ ადამიანი კეთილმა არსებამ შექმნა, ამ რწმენასთან უფრო მეტად თავსებადია, დავიჯეროთ, რომ ამ არსებამ ყველა ადამიანური უნარი იმისთვის მოგვცა, რომ მათი განვითარება და გაშლა შეგვეძლოს და არა – ამოსაძირკვად და გასანადგურებლად; და რომ მას სიამოვნებას ჰგვრის მის მიერ შექმნილთა ყოველი მორიგი ნაბიჯი მათში ჩაქსოვილი იდეალური ჩანაფიქრის მიმართულებით, გაგების, ქმედების ან სიამოვნების მიღების მათი უნარებიდან ნებისმიერის ყოველი ზრდა. არსებობს ადამიანის სრულყოფის კალვინისტურისგან განსხვავებული ტიპი – ადამიანის გაგება, რომლის თანახმადაც მას მისი ბუნება მიემადლა რაღაც სხვა მიზნებისთვის, და არა უბრალოდ იმისთვის, რომ მასზე უარი ითქვას. „წარმართული თვითდამკვიდრება“ ადამიანის ღირებულების ერთერთი ელემენტია ისევე, როგორც „ქრისტიანული თვითუარყოფა.“* არსებობს თვითგანვითარების ბერძნული იდეალი, რომელსაც თვითმართვის პლატონური და ქრისტიანული იდეალი ერწყმის, მაგრამ არ გამოდევნის. შეიძლება ჯობდეს, იყო ჯონ ნოქსი, ვიდრე ალკიბიადე,[41] მაგრამ ორივეს სჯობია, იყო პერიკლე;[42] ხოლო პერიკლეს, დღეს რომ ასეთი გვყოლოდა, არ დააკლდებოდა არც ერთი ის სიკეთე, რაც ჯონ ნოქსს ჰქონდა.

ადამიანებს აზროვნების ღირსეულ და მშვენიერ ობიექტებად აქცევს არა მათში არსებული ყველაფერი ინდივიდუალურის ერთგვაროვანში გათქვეფა,

* სტერლინგის „ესეები.“

არამედ მისი კულტივირება და სააშკარაოზე გამოტანა – იმ საზღვრებში, რომელთაც სხვების უფლებები და ინტერესები გვიწესებს; და რამდენადაც შრომის ნაყოფი მის შემქმნელთა ხასიათში აღიბეჭდება, ამავე პროცესის შედეგად ადამიანის ცხოვრებაც უფრო მდიდარი, მრავალფეროვანი და ცხოველმყოფელი ხდება, უფრო უხვად ასაზრდოებს ამაღლებულ აზრებს და შთააგონებს გრძნობებს, განამტკიცებს ჯაჭვს, რომელიც თითოეულ ინდივიდს ადამიანების მოდგმასთან აკავშირებს იმით, რომ უსასრულოდ უფრო მეტად ღირებულს ხდის ამ მოდგმისადმი კუთვნილებას. თავისი ინდივიდუალურობის განვითარების კვალად თითოეული ადამიანი უფრო მეტ ღირებულებას იძენს საკუთარი თავისთვის და, ამდენად, ძალუძს, უფრო ღირებული გახდეს სხვებისთვის. ინდივიდუალურ ცხოვრებაში მეტია სიცოცხლის სისავსე და, როცა სიცოცხლე მეტია ერთეულებში, ის მეტია მასაშიც, რომელიც მათგან შედგება. შეუძლებელია, უარი ვთქვათ ინდივიდის იმ ზომით შეზღუდვაზე, რაც აუცილებელია იმისთვის, რომ აღვკვეთოთ ადამიანების გვარის უფრო ძლიერი წარმომადგენლების მიერ სხვათა უფლებების შელახვა; მაგრამ არსებობს ამ შეზღუდვის დიდი ანაზღაურება ადამიანის განვითარების თვალსაზრისითაც კი. განვითარების საშუალებები, რომელთაც ინდივიდი კარგავს იმის გამო, რომ ხელი ეშლება საკუთარი მიდრეკილებების სხვების საზიანოდ დაკმაყოფილებაში, ძირითადად, სხვა ადამიანების განვითარების ხარჯზეა მოპოვებული. თვით მისთვისაც დანაკარგს სრულად ანაზღაურებს მისი ბუნების სოციალური მხარის უკეთ განვითარება, რასაც შესაძლებელს ხდის ეგოისტურ მისწრაფებებზე დაწესებული შეზღუდვა. სხვების გულისთვის სამართლიანობის ხისტი წესების დაცვის იძულება ავითარებს გრძნობებს და უნარებს, რომლებსაც სხვების სიკეთე აქვს მიზნად. მაგრამ შეზღუდვა იმაში, რაც სხვების სიკეთეს კი არ ეხება, არამედ უბრალოდ უსიამოვნებას იწვევს მათში, არაფერს ღირებულს არ ავითარებს, გარდა ხასიათის იმ თვისებისა, რომელიც შეიძლება წარმოქმნას შეზღუდვის მიმართ წინააღმდეგობამ. ხოლო თუ შეზღუდვას ემორჩილებიან, ის აჩლუნგებს და აბლაგვებს ადამიანის მთელ ბუნებას. იმისათვის, რომ თითოეულის ბუნება სამართლიან პირობებში იყოს, არსებითია, სხვადასხვა ადამიანს სხვადასხვაგვარად ცხოვრების ნება ეძლეოდეს. იმის მიხედვით იყო ესა თუ ის ეპოქა ღირსსახსოვარი მომდევნო თაობებისთვის, თუ რამდენად განხორციელდა მასში ეს თავისუფლება. დესპოტიზმიც კი არ იწვევს მისი შესაძლო შედეგებიდან უარესს, თუკი მის პირობებში ინდივიდუალურობა არსებობს; ხოლო რაც ინდივიდუალურობას ანადგურებს, ის დესპოტიზმია, იმის მიუხედავად, რა სახელს ვუწოდებთ მას და იმის მიუხედავადაც, თავს ღმერთის ნების აღმასრულებლად აცხადებს თუ ადამიანების მითითებებისა.

მას შემდეგ, რაც ვთქვი, რომ ინდივიდუალურობა იგივეა, რაც განვითარება და რომ მხოლოდ იდივიდუალურობის მოვლა-აღზრდაა ის, რაც წარმოშობს კარგად განვითარებულ ადამიანს ან ძალუძს მისი წარმოშობა, შეიძლებოდა დამესრულებინა ჩემი არგუმენტი. მართლაც, იმაზე მეტი ან უკეთესი რა შეიძლება ითქვას ადამიანების ყოფის რომელიმე პირობაზე, ვიდრე ის, რომ ის ადამიანებს

უფრო აახლოებს იმ საუკეთესოსთან, რადაც შეიძლება ისინი იქცნენ? ან იმაზე უარესი რა შეიძლება ითქვას სიკეთის გზაზე არსებულ რომელიმე დაბრკოლებაზე, ვიდრე ის, რომ ის ხელს უშლის ამას? მაგრამ, უეჭველია, ეს მოსაზრებები საკმარისი არ იქნება იმათ დასარწმუნებლად, ვისაც ყველაზე მეტად სჭირდება დარწმუნება. აუცილებელია, კიდევ ვაჩვენოთ, რომ ასე განვითარებული ადამიანები გარკვეულად სასარგებლონი არიან განუვითარებელთათვის, რათა მათ, ვისაც არც სურს თავისუფლება და არც გამოიყენებდა მას, დაინახონ, რომ რეალურად შესაძლებელია, მათთვის სასარგებლო იყოს, თუკი სხვებს თავისუფლების შეუფერხებლად გამოყენების საშუალება მიეცემათ.

პირველ რიგში, მე ვფიქრობ, რომ მათ შეიძლება რაღაც ისწავლონ მათგან. არავინ უარყოფს, რომ ორიგინალურობა ღირებული ელემენტია ადამიანების საქმეებში. ყოველთვის საჭიროა არა მხოლოდ ადამიანები, რომლებიც ახალ ჭეშმარიტებებს აღმოაჩენენ ან დაგვანახვებენ, რომ ის, რაც ერთხელ ჭეშმარიტება იყო, აღარ არის ჭეშმარიტება, არამედ ასევე ადამიანები, რომლებიც ახლებურად მოქმედებას დაიწყებენ და ადამიანების ცხოვრებაში უფრო განათლებული ქცევის და უკეთესი გემოვნებისა და გრძნობის მაგალითს შექმნიან. ამას ვერ დაუპირისპირდება ვერავინ, იმის გარდა, ვინც ფიქრობს, რომ მსოფლიომ უკვე მიაღწია სრულყოფილებას მის ყველა წესსა და მოქმედებაში. მართალია, რომ ასეთ სარგებლობას ყველა ერთნაირად ვერ მოგვიტანს; მთელ კაცობრიობასთან შედარებით მხოლოდ ცოტა ვინმე თუ არსებობს, ვისმა ძალისხმევამაც, თუ მათ სხვებიც გაიზიარებენ, მოსალოდნელია, რაიმე გაუმჯობესება შეიტანოს დამკვიდრებულ პრაქტიკაში. მაგრამ სწორედ ისინი არიან მარილი ქვეყნისა; მათ გარეშე ადამიანების ცხოვრება დაჭაობებულ ტბორად იქცევა. ესენი არიან არა მხოლოდ ისინი, ვისაც მანამდე არარსებული კარგი შემოაქვს; ესენი არიან ისინიც, ვინც სიცოცხლეს უნარჩუნებს უკვე არსებულს. რომ არაფერი ყოფილიყო გასაკეთებელი ახალი, განა ადამიანების ინტელექტი აუცილებელი აღარ იქნებოდა? განა ეს იქნებოდა საფუძველი იმისათვის, რომ მათ, ვინც ძველ რაღაცებს აკეთებს, დაივიწყონ, რატომ აკეთებენ ამას და ყველაფერი ადამიანებივით კი არა, ნახირივით აკეთონ? მართლაც მეტისმეტად დიდია საუკეთესო რწმენებისა და მოქმედებების მექანიკურობამდე გადაგვარების ტენდენცია. რომ არ არსებულიყვნენ ადამიანები, რომელთა მარად განახლებადი ორიგინალურობა ხელს უშლის ამ რწმენებისა და მოქმედებების უბრალო ტრადიციად ქცევას, ასეთი მკვდარი მატერია რაიმე მართლა ცოცხალისგან უმცირეს შერყევასაც კი ვერ გაუწევდა წინააღმდეგობას და არ იარსებებდა საფუძველი იმისთვის, რომ ცივილიზაცია ისევე არ მოისპოს, როგორც ბიზანტიის იმპერიაში. მართალია, გენიოსი ადამიანები ძალიან პატარა უმცირესობას შეადგენენ და ალბათ ყოველთვის ასე იქნება; მაგრამ მათი არსებობისთვის აუცილებელია, შევინარჩუნოთ ნიადაგი, რომელშიც ისინი იზრდებიან. გენიოსს თავისუფლად სუნთქვა მხოლოდ თავისუფლების ატმოსფეროში შეუძლია. გენიოსები, *ex vi termini*,[43] ნებისმიერ სხვა ადამიანზე უფრო მეტად ინდივიდუალურები არიან და, ამის შედეგად, უფრო ნაკლებად აქვთ უნარი, მტკივნეული

შევიწროების გარეშე მოერგონ იმ მცირე რაოდენობის ყალიბებიდან რომელიმეს, რომელთაც საზოგადოება სთავაზობს თავის წევრებს, რათა ისინი საკუთარი ხასიათის ჩამოყალიბებით შეწუხებისგან იხსნას. თუ მორიდებულობის გამო ისინი საკუთარი თავის რომელიმე ამ ყალიბში მომწყვდევას დასთანხმდებიან და მის იმ ნაწილს, რომელიც ყალიბში ვერ იშლება, მთლიანად განუვითარებლად დატოვებენ, საზოგადოება ცოტას შეიძენს მათი გენიიდან. ხოლო თუ მათ ძლიერი ხასიათი აქვთ და თავიანთ ხუნდებს ამსხვრევენ, ისინი იმ საზოგადოებისთვის, რომელმაც ვერ მოახერხა მათი ჩვეულებრიობამდე დაყვანა, იქცევიან ნიშანსვეტებად, რომლებზეც „ველური“, „გამოუცნობი“ და სხვა მსგავსი ეპითეტებით მიუთითებენ პირქუში გაფრთხილების ტონით; ეს ძალიან ჰგავს საყვედურს იმის გამო, რომ მდინარე ნიაგარა, ჰოლანდიური არხის წყლის მსგავსად, მშვიდად არ მიედინება თავის ნაპირებს შორის.

თუმცა მე ასე ხაზგასმით ვამტკიცებ გენიის მნიშვნელობას და იმის აუცილებლობას, რომ მას საკუთარი თავის თავისუფლად გაფურჩქვნის საშუალება მიეცეს აზროვნებაშიც და პრაქტიკაშიც, იმავე დროს სრულად ვაცნობიერებ, რომ არავინ უარყოფს ამ პოზიციას თეორიულად; მაგრამ ისიც ვიცი, რომ რეალობაში თითქმის ყველა სრულებით ინდიფერენტულია მის მიმართ. ადამიანები ფიქრობენ, რომ გენიალურობა მშვენიერია, თუ ის ადამიანს სულისშემძვრელი ლექსის დაწერას ან ნახატის დახატვას შეაძლებინებს. მაგრამ მისი ნამდვილი აზრით, აზროვნებასა და ქმედებაში ორიგინალურობის აზრით, თუმცა არავინ იტყვის, რომ ის აღფრთოვანებას არ იმსახურებს, გულში თითქმის ყველა ფიქრობს, რომ მის გარეშეც ძალიან კარგად იქნება. სამწუხაროდ, ეს მეტისმეტად ბუნებრივია იმისთვის, რომ გავიოცოთ. ორიგინალურობის სარგებლიანობას არაორიგინალური გონების ადამიანები ვერ გრძნობენ; ვერ ხედავენ, რას მისცემს ის მათ. ანკი როგორ დაინახავენ? მათ რომ ამის დანახვა შესძლებოდათ, ეს აღარ იქნებოდა ორიგინალურობა. პირველი სამსახური, რაც ორიგინალურობამ უნდა გაუწიოს, მათთვის თვალების ახელაა; როცა ეს ბოლომდე გაკეთდება, მათ შანსი მიეცემათ, თავად გახდნენ ორიგინალურები. მანამდე კი, დაე, გაიხსენონ, რომ ჯერ არასოდეს გაკეთებულა არაფერი ისეთი, რაც ვიღაცამ პირველად არ გააკეთა და რომ, თუ რამ კარგი არსებობს, ყველაფერი ორიგინალურობის ნაყოფია; ეყოთ მოკრძალება იმის დასაჯერებლად, რომ ჯერ კიდევ რაღაც რჩება მისი გასაკეთებელი; და ირწმუნონ, რომ მათ მით უფრო მეტად სჭირდებათ ორიგინალურობა, რაც უფრო ნაკლებ აცნობიერებენ მის საჭიროებას.

თუ მართალს ვიტყვით, უნდა ვაღიაროთ, რომ, როგორც უნდა აფასებდნენ ან პატივს მიაგებდნენ ნამდვილ ან ნაგულისხმევ გონებრივ უპირატესობას, მთელ მსოფლიოში ზოგადი ტენდენციაა, ადამიანებს შორის გაბატონებულ ძალად საშუალოობა იქცეს. ანტიკურ ისტორიაში, შუა საუკუნეებში და უფრო ნაკლებად ფეოდალიზმიდან თანამედროვე ხანაზე გადასვლის ხანგრძლივ პერიოდში ინდივიდი თავისთავად ძალას წარმოადგენდა; ხოლო თუ მას დიდი ნიჭი ან მაღალი სოციალური მდგომარეობა ჰქონდა, ის მნიშვნელოვანი ძალა იყო. ამჟამად ინდი-

ვიდები ბრბოში არიან ჩაკარგულები. პოლიტიკაში თითქმის ტრივიალობაა იმის თქმა, რომ ახლა მსოფლიოს საზოგადოებრივი აზრი მართავს. ერთადერთი ძალა, რომელიც ამ სახელს იმსახურებს, არის მასების ძალა და მთავრობების ძალა იმდენად, რამდენადაც მათ საკუთარი თავი მასების სურვილების და ინსტინქტების ორგანოდ აქციეს. ეს ისევე ჭეშმარიტია პირადი ცხოვრების მორალურ და სოციალურ ურთიერთობებში, როგორც საჯარო ურთიერთქმედებებში. ისინი, ვისი შეხედულებებიც საზოგადოებრივი აზრის სახელით გამოდის, ყოველთვის ერთი და იგივე ჯგუფი არ არის: ამერიკაში ესაა მთელი თეთრკანიანი მოსახლეობა, ინგლისში – ძირითადად საშუალო კლასი. მაგრამ ეს ყოველთვის არის მასა, ანუ კოლექტიური საშუალოობა. კიდევ უფრო დიდი სიახლეა ის, რომ ჩვენს დროში მასა თავის შეხედულებებს არ იღებს ეკლესიის ან სახელმწიფოს წარჩინებული პირების, აშკარა ლიდერებისგან, ან წიგნებიდან. მათთვის მათ ნაცვლად აზროვნებენ მათივე ძალიან მსგავსი ადამიანები, რომლებიც მათ მიმართავენ ან მათი სახელით ლაპარაკობენ ნაჩქარევად, გაზეთებიდან. მაგრამ ამას არ ვჩივი. მე არ ვამტკიცებ, რომ რაიმე უკეთესი, საყოველთაო წესის სახით, შეთავსებადია ადამიანის გონების ამჟამინდელ დაბალ მდგომარეობასთან. მაგრამ ეს ხელს არ უშლის საშუალოობის მთავრობას იმაში, რომ საშუალო მთავრობა იყოს. დემოკრატიაზე ან მრავალრიცხოვან არისტოკრატიაზე დამყარებული არც ერთი მთავრობა არც მის პოლიტიკურ ქმედებებში და არც შეხედულებებში, თვისებებში და იმაში, თუ რა შეფერილობის გონებას ასაზრდოებს ის, არასოდეს ასულა და ვერც ვერასოდეს ავა საშუალოობაზე მაღლა, თუკი მმართველი უმრავლესობა არ ხელმძღვანელობს უფრო მაღალი ნიჭისა და განათლების მქონე ერთი ან რამდენიმე ადამიანის რჩევებითა და გავლენით (რასაც უმრავლესობის მთავრობები ყოველთვის აკეთებდნენ მათ საუკეთესო დღეებში). ყველა ბრძნული ან ქველი საქმის წამოწყება მოდის და უნდა მოდიოდეს ინდივიდებისგან; როგორც წესი, პირველად რომელიმე ერთი ინდივიდისგან. საშუალო ადამიანის პატივი და დიდებაა, რომ მას შეუძლია მისდიოს ასეთ ინიციატივას; რომ მას შეუძლია შინაგანად გამოეხმაუროს ბრძნულ და ქველ საქმეებს; და რომ შესაძლებელია მისი მათკენ წაყვანა გახელილი თვალებით. მე არ ვიცავ თავისებურ „გმირთა თაყვანისცემას“, რომელიც ძლიერ და გენიოს ადამიანს უწონებს მსოფლიოს მმართველობის ძალით ხელში ჩაგდებას და მის იძულებას, საკუთარი ნების წინააღმდეგ შეასრულოს მისი მითითებები. მას მხოლოდ იმის პრეტენზია შეიძლება ჰქონდეს, რომ თავისუფალი იყოს სხვებისთვის გზის ჩვენებაში. ძალაუფლება, აიძულოს სხვები, ამ გზას დაადგნენ, არა მხოლოდ ყველა დანარჩენის თავისუფლებასა და განვითარებასთანაა შეუთავსებელი, არამედ თავად ძლიერ ადამიანსაც რყვნის. ამის მიუხედავად, ისე ჩანს, რომ იმ დროს, როცა უბრალოდ საშუალო ადამიანების მასების შეხედულებები უკვე გახდა ან ხდება დომინანტური ძალა ყველგან, ამ ტენდენციის გაწონასწორება და მისი კორექტირება იქნებოდა მათი სულ უფრო მეტად ხაზგასმული ინდივიდუალურობა, ვინც აზროვნების უფრო მაღალ საფეხურებზე დგას. სწორედ ამ ვითარებაშია განსაკუთრებით საჭირო გამორჩეული

ინდივიდების წახალისება, ნაცვლად დათრგუნვისა, თუკი ისინი მასისგან განსხვავებულად იქცევიან. სხვა პერიოდებში მათ ასე მოქცევას არავითარი უპირატესობა არ ჰქონდა, თუ ისინი უბრალოდ განსხვავებულად კი არა, არამედ უკეთესადაც არ იქცეოდნენ. ჩვენს დროში უბრალოდ არაკონფორმულობის მაგალითი, უბრალოდ ჩვეულების წინაშე დაჩოქებაზე უარის თქმაც თავისთავად სასარგებლოა. ზუსტად იმიტომ, რომ საზოგადოებრივი აზრის ტირანია ისეთია, რომ ექსცენტრიკულობას სამარცხვინოდ აქცევს, ამ ტირანიის შესარყევად სასურველია, რომ ადამიანები ექსცენტრიკულები იყვნენ. ექსცენტრიკულობა ყოველთვის უხვად იყო ყველგან და ყოველთვის, სადაც და როცა უხვად იყო ძლიერი ხასიათები; საზოგადოებაში ექსცენტრიკულობის ზომა, როგორც წესი, მასში არსებული გენიის, გონებრივი ენერგიის და მორალური სიმამაცის ზომის პროპორციული იყო. ის, რომ დღეს ასე ცოტა ვინმე თუ ბედავს, იყოს ექსცენტრიკული, ჩვენი დროის მთავარი ხიფათის ნიშანია.

მე ვთქვი, რომ მნიშვნელოვანია, რაც შეიძლება თავისუფალი სარბიელი მიეცეს არაჩვეულებრივ საქმეებს, რათა შესაძლებელი იყოს, დროთა განმავლობაში გამოჩნდეს, მათგან რომელი გამოდგება იმისთვის, რომ ჩვეულებად იქცეს. მაგრამ ქმედების თავისთავადობა და ჩვეულების უგულებელყოფა უნდა წახალისდეს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი ქმედების უკეთესი ფორმებისა და საყოველთაო აღიარებისთვის უფრო ღირებული ჩვეულებების აღმოცენების შესაძლებლობას ქმნის. არც მხოლოდ აშკარა გონებრივი უპირატესობის მქონე ადამიანები არიან ისინი, ვისაც სამართლიანად შეიძლება ჰქონდეთ თავიანთი ცხოვრების საკუთარი გზით გატარების პრეტენზია. არ არსებობს იმის საფუძველი, რომ მთელი ადამიანური არსებობა აგებული უნდა იყოს რომელიმე ერთი ან რამდენიმე მცირერიცხოვანი მოდელის მიხედვით. თუ ადამიანს აქვს საღი აზრი და გამოცდილება რაიმე მისაღები ზომით, საკუთარი ცხოვრების დაგეგმვის მისეული წესი საუკეთესოა, თუმცა, არა იმიტომ, რომ ის საუკეთესოა თავისთავად, არამედ იმიტომ, რომ ეს მისი საკუთარია. ადამიანები ცხვრები არ არიან, მაგრამ ცხვრებიც კი არ არიან ზუსტად ერთნაირები. ადამიანი ვერ იშოვის თავის სარგო პალტოს ან ჩექმებს, თუ ისინი სპეციალურად არ არის შეკერილი მისი ზომით ან კიდევ მას მთელი საწყობი არა აქვს ამოსარჩევად. და განა უფრო იოლია ადამიანს ცხოვრება მოვარგოთ, ვიდრე პალტო? ან განა ადამიანები მეტად ჰგვანან ერთმანეთს თავიანთი მთელი ფიზიკური და სულიერი წყობით, ვიდრე თავიანთი ფეხების ფორმით? მხოლოდ ისიც კი, რომ ადამიანები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან გემოვნებით, საკმარისი საფუძველია იმისთვის, რომ არ ვცადოთ ყველა მათგანის ერთ მოდელზე მორგება. მაგრამ ადამიანები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან იმ პირობებითაც, რომლებიც აუცილებელია მათი სულიერი განვითარებისთვის. მათ არ ძალუძთ ერთსა და იმავე მორალურ გარემოში ჯანსაღად არსებობა ისევე, როგორც მცენარეთა მთელი მრავალფეროვნებისთვისაა შეუძლებელი ერთსა და იმავე ფიზიკურ გარემოში, ატმოსფეროსა და კლიმატში არსებობა. ის, რაც ერთს ხელს უწყობს მისი ბუნების უკეთესი მხარეების განვი-

თარებაში, სხვისთვის დაბრკოლებაა. ერთი და იგივე ცხოვრების წესი ერთს ჯანსაღი ენთუზიაზმით აღავსებს და ქმედებისა და სიამოვნების მიღების ყველა მის უნარს საუკეთესო სახით აწესრიგებს, ხოლო სხვისთვის შემაწუხებელი ტვრთია, რომელიც მთელ მის შინაგან ცხოვრებას აყოვნებს ან თრგუნავს. ადამიანებს შორის განსხვავებები სიამოვნების წყაროებში, ტკივილის მიმართ მგრძნობიარობაში, სხვადასხვა ფიზიკური და მორალური ძალის ზეგავლენაში იმოდენაა, რომ თუ შესაბამისი მრავალფეროვნება არ არსებობს მათი ცხოვრების წესებში, ისინი ვერც ბედნიერების კუთვნილ წილს მიიღებენ და ვერც გაიზრდებიან იმ გონებრივ, ზნეობრივ და ესთეტიკურ მდგომარეობამდე, რომელთა მიღწევაც მათ ბუნებას ძალუძს. მაშინ რატომ უნდა ვრცელდებოდეს საზოგადოების შემწყნარებლობა გემოვნების მხოლოდ იმ ტიპებზე და ცხოვრების იმ ფორმებზე, რომელთაც იწყნარებენ მათ მიმდევართა სიმრავლის გამო? არსად (მონასტრის ტიპის ზოგიერთი ინსტიტუტის გარდა) არ არის გემოვნებათა მრავალფეროვნება მთლიანად უგულებელყოფილი; ადამიანს შეუძლია მოსწონდეს ან არ მოსწონდეს ნავით გასეირნება, მოწევა, მუსიკა, სპორტული ვარჯიშები, ბანქოს თამაში ან კითხვა ისე, რომ არ რცხვენოდეს, რადგან ისინიც, ვისაც ამათგან რომელიმე მოსწონს, და ისინიც, ვისაც იგივე რამ არ მოსწონს, ძალიან ბევრნი არიან იმისთვის, რომ ერთმა ჯგუფმა მეორე დაჯაბნოს. მაგრამ მამაკაცი, კიდევ უფრო მეტად კი ქალი, რომელსაც შეიძლება ბრალად დაედოს, რომ აკეთებს იმას, „რასაც არავინ აკეთებს“, ან არ აკეთებს იმას, „რასაც ყველა აკეთებს“, ისეთი დამამცირებელი შენიშვნების საგანი ხდება, თითქოს რაღაც მძიმე ზნეობრივი ბოროტმოქმედება ჩაედინოს. იმისთვის, რომ ადამიანს რეპუტაციის დაკარგვის გარეშე შეეძლოს რაიმე ზომით თავის ჭკუაზე მოქცევის ფუფუნების უფლება მისცეს თავს, მას უნდა ჰქონდეს ტიტული, ან წოდება, ან მაღალი წოდების ადამიანების მიერ აღიარებული რაიმე სხვა იარლიყი. ვიმეორებ: რაიმე ზომით მისცეს თავს ფუფუნების უფლება, რადგან ის, ვინც თავს ასეთი ფუფუნების უფლებას დიდი ზომით მისცემს, რაღაც უფრო უარესის რისკის წინაშე დგება, ვიდრე დამამცირებელი საუბრებია – მათ ემუქრებათ *de lunatico*[44] შერაცხვის, ქონების ჩამორთმევისა და მისი ნათესავებისთვის გადაცემის საშიშროება.*

* რაღაც საზიზღარიცაა და შემზარავიც იმაში, თუ ბოლო წლებში რა სახის მოწმობების საფუძველზე შეიძლება კანონმა ნებისმიერი ადამიანი საკუთარი საქმეების გაძღოლის უნარის არმქონედ გამოაცხადოს, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ მისი ქონების განკარგვაზე მისი ანდერძი უგულებელყოს, თუ ეს ქონება საკმარისია იმისთვის, რომ დაფაროს სასამართლოს ხარჯები, რომლებიც თავად ქონებას ერიცხება. ადამიანის ყოველდღიური ცხოვრების უმცირეს დეტალებშიც კი იქექებიან და თუ ისეთ რამეს მოძებნიან, რაც, აღქმისა და აღწერის უდაბლესი დონის უნარებით დანახული, აბსოლუტური ბანალობისგან განსხვავებულად გამოიყურება, სასამართლოს წინაშე წარადგენენ, როგორც შეურაცხადობის საბუთს და ხშირად წარმატებითაც; თავად ნაფიცი მსაჯულები ვულგარულობასა და უმეცრებაში მოწმეებს ოდნავ, თუკი საერთოდ, ჩამოუვარდებიან; ხოლო მოსამართლეები, რომელთა ცოდნაც ადამიანის ბუნებისა და ცხოვრების შესახებ არაჩვეულებრივად მწირია – ინგლისელი იურისტების ეს თვისება ხომ გაოცების უშრეტი წყაროა – ხშირად ხელს უწყობენ მათ შეცდომაში შეყვანას. ასეთი სასამართ-

საზოგადოებრივი აზრის ახლანდელ მიმართულებას აქვს ერთი თავისებურება, რომელიც განსაკუთრებულად შეუწყნარებელს ხდის მას ინდივიდუალურობის ყოველი გამოკვეთილი გამოვლენის მიმართ. ადამიანების საშუალო მასა ზომიერია არა მხოლოდ ინტელექტით, არამედ ზომიერია სურვილებითაც: მათ არ გააჩნიათ ისეთი საკმაოდ ძლიერი გემოვნება ან სურვილები, რომლებიც მათ რაიმე არაჩვეულებრივის გაკეთებისკენ უბიძგებდა; ამის შედეგად ისინი ვერ უგებენ მათ, ვისაც ასეთი გემოვნება ან სურვილები აქვს, ყოველი მათგანი გიჟი და გაუწონასწორებელი ჰგონიათ და, როგორც წესი, ზემოდან უყურებენ. ამ ზოგადი ფაქტის გარდა, საკმარისია, მხოლოდ დავუშვათ, რომ დაიწყო ძლიერი მოძრაობა მორალის გაჯანსაღებისთვის, და აშკარა გახდება, რას უნდა ველოდეთ. ამჟამად მართლა დაწყებულია ასეთი მოძრაობა; ბევრი რამ რეალურად შეიცვალა იმისკენ, რომ გაიზარდოს ქცევის ერთგვაროვნება და ხელი შეეშალოს გადახვევებს; გამოცოცხლებულია ფილანთროპიული სულისკვეთება, რომლისთვისაც არ არსებობს უფრო მიმზიდველი სარბიელი, ვიდრე ჩვენი თანამოძმეების გაუმჯობესება ზნეობისა და წესიერების თვალსაზრისით. ჩვენი დროის ეს ტენდენციები განაპირობებს იმას, რომ საზოგადოება დღეს უფრო მეტად, ვიდრე წარსულში, მიდრეკილია შემოიღოს ქცევის ზოგადი წესები და სცადოს აიძულოს ყველა, შეეგუოს მოწონებულ სტანდარტს. ეს აშკარა თუ ფარული სტანდარტი კი მოითხოვს, რომ არაფერი გვსურდეს ძლიერ. მისთვის იდეალური ხასიათია გამორჩეული ხასიათის არქონა; მისი იდეალია, ჩინელი ქალის ფეხის მსგავსად,[45] დასახიჩრებამდე შეკუმშვა ადამიანის ბუნების ყველა იმ გამორჩეული ნიშნისა, რომელსაც ძალუძს, პიროვნებას ბანალური ადამიანურობისგან შესამჩნევად განსხვავებული კონტურები ჩამოუყალიბოს.

როგორც ჩვეულებრივ ხდება იდეალების შემთხვევაში, მისაღებობის თანამედროვე სტანდარტიც გამორიცხავს იმის ნახევარს, რაც სასურველია, ხოლო მეორე ნახევრისას მხოლოდ უვარგის იმიტაციას ქმნის. ცოცხალი გონებითა და სინდისიერი ნებით მკაცრად კონტროლირებადი ძლიერი გრძნობებით წარმართული დიდი ენერგიების ნაცვლად, ის შედეგად გვაძლევს სუსტ გრძნობებს და სუსტ ენერგიებს, რომლებიც, ამიტომ, ნების ან გონების ყოველგვარი ძალის გა-

ლო გარჩევების დავთრების მთელი ტომები მეტყველებს იმაზე, თუ როგორია უბრალო ხალხის გრძნობები და აზრები ადამიანის თავისუფლებაზე. მოსამართლეებს და ნაფიც მსაჯულებს, რომლებიც ასე შორს დგანან ინდივიდუალურობისთვის რაიმე ღირებულების მინიჭებისგან, ასე შორს დგანან პატივისცემისგან თითოეული ადამიანის უფლებისა, ნეიტრალურ საკითხებში ისე მოიქცეს, როგორც მის საკუთარ მსჯელობასა და სურვილებს ესახება უკეთესად, ისიც კი ვერ წარმოუდგენიათ, რომ შერაცხად ადამიანს შეიძლება სურდეს ასეთი თავისუფლება. ძველად, როცა ათეისტების დაწვას მოითხოვდნენ, გულმოწყალე ადამიანები ამის სანაცვლოდ მათ სულით ავადმყოფთა სახლებში გამომწყვდევას გვთავაზობდნენ. გასაკვირი არ იქნებოდა, დღეს დაგვენახა, რომ ადამიანები იმავეს აკეთებენ და თან თავს იწონებენ იმით, რომ რელიგიის გამო დევნის ნაცვლად ამ უბედურთა მიმართ მოპყრობის ასე ჰუმანური და ქრისტიანული ხერხი მოძებნეს, თუმცა ემჩნევათ ჩუმი კმაყოფილება იმის გამო, რომ ამ გზით თავისუფლად დარჩენილ ადგილსაც დაეპატრონნენ.

რეშეც შეიძლება წესთან გარეგნულ შესაბამისობაში ვამყოფოთ. უკვე დაწყებულია რამდენადმე დიდი მასშტაბის ენერგიული ხასიათების უბრალო ტრადიციულ ხასიათებად ქცევა. დღეს ჩვენს ქვეყანაში, ბიზნესის გარდა, თითქმის არ არსებობს სარბიელი ენერგიის დასახარჯად. თუმცა, ბიზნესში დახარჯული ენერგია მაინც შეიძლება მნიშვნელოვნად ჩაითვალოს. ის მცირედი, რაც ამ საქმიანობიდან რჩება, იხარჯება რაიმე გატაცებაზე, რომელიც შეიძლება სასარგებლო, მეტიც, ფილანთროპიულიც კი იყოს; მაგრამ ის ყოველთვის ერთი და, როგორც წესი, მცირე განზომილებების მქონე რამაა. ინგლისის სიდიადე ამჟამად მთლიანად კოლექტიურია: ინდივიდუალურად პატარები, რაიმე დიდის შემძლებლები ვჩანვართ მხოლოდ თანამშრომლობის ჩვენი ჩვევის წყალობით; და ეს ჩვენს მორალურ და რელიგიურ ფილანთროპებს მთლიანად აკმაყოფილებს. სრულიად განსხვავებული ყალიბისანი იყვნენ ის ადამიანები, ვინც ინგლისი იმად აქცია, რაც არის; და განსხვავებული ყალიბის ადამიანები იქნებიან საჭირო მისი დაცემის თავიდან ასაცილებლად.

ჩვეულებათა დესპოტიზმი ყველგან აქტიური დაბრკოლებაა ადამიანის წინსვლის გზაზე, რადგან ის განუწყვეტლივ უპირისპირდება ჩვეულებრივზე უკეთესის მიზნად დასახვის მიდრეკილებას, რასაც, გარემოებათა მიხედვით, უწოდებენ თავისუფლების, წინსვლის ან გაუმჯობესების სულისკვეთებას. გაუმჯობესების სულისკვეთება ყოველთვის თავისუფლების სულისკვეთება არ არის, რადგან ის შეიძლება მიზნად ისახავდეს გაუმჯობესების თავს მოხვევას ამის არმსურველი ადამიანებისათვის; თავისუფლების სულისკვეთება, რამდენადაც ის წინააღმდეგობას უწევს ასეთ მცდელობებს, შეიძლება ლოკალურად და დროებით გაუმჯობესების ოპონენტების მოკავშირე გახდეს. მაგრამ გაუმჯობესების ერთადერთი საიმედო და მყარი წყარო თავისუფლებაა, რადგან მისი წყალობით შესაძლო გაუმჯობესების იმდენივე დამოუკიდებელი ცენტრი არსებობს, რამდენიც ინდივიდი. წინსვლის პრინციპი, ნებისმიერ ფორმაში – იქნება ეს თავისუფლების თუ გაუმჯობესების სიყვარული – უპირისპირდება ჩვეულებათა ბატონობას, რამდენადაც ის, სულ მცირე, ამ უღლისაგან ემანსიპაციას გულისხმობს; ამ ორ რაიმეს შორის ბრძოლა წარმოადგენს ადამიანების მოდგმის ისტორიის ძირითად მამოძრავებელს. მსოფლიოს უფრო დიდ ნაწილს, ზუსტად თუ ვიტყვით, სულ არა აქვს ისტორია, რადგან იქ ჩვეულებათა დესპოტიზმი აბსოლუტურია. ასეა საქმე მთელ აღმოსავლეთში. იქ ჩვეულება ყველაფერში საბოლოო ინსტანციაა; სამართლიანობა და სიმართლე მის მორჩილებას ნიშნავს; ძალაუფლებით მთვრალი ამა თუ იმ ტირანის გარდა, არავინ ფიქრობს, წინაღმდეგობა გაუწიოს ჩვეულებათა არგუმენტებს. და შედეგი სახეზეა. ამ ერებს ოდესღაც უნდა ჰქონოდათ ორიგინალურობა; ისინი არ იყვნენ თავიდანვე მრავალრიცხოვანნი, განსწავლულნი და ცხოვრების მრავალ ხელოვნებაში დაოსტატებულნი; მათ თავად აქციეს საკუთარი თავი ამ ყველაფრად და მაშინდელ მსოფლიოში უდიდესი და უძლევამოსილესი ერები იყვნენ. რანი არიან ისინი დღეს? იმ ტომთა ქვეშევრდომები ან მათზე დამოკიდებულები, რომელთა წინაპრებიც ტყეღრეში დაეხეტებოდნენ იმ დროს,

როცა ამათ წინაპრებს დიდებული სასახლეები და უმშვენიერესი ტაძრები ჰქონდათ, მაგრამ რომლებზეც ჩვეულება მხოლოდ ნაწილობრივ, თავისუფლებასთან და წინსვლასთან საზიაროდ ბატონობდა. როგორც ჩანს, რომელიმე ხალხი შეიძლება გარკვეული დროის განმავლობაში პროგრესული იყოს და შემდეგ შეჩერდეს: როდის ჩერდება ის? როცა ის კარგავს ინდივიდუალურობას. მსგავსი ცვლილება ევროპის ერებსაც რომ შეემთხვეთ, ევროპა ზუსტად იმავე მდგომარეობაში მაინც არ აღმოჩნდება, რადგან ადათის დესპოტიზმი, რომელიც ევროპულ ერებს ემუქრებათ, არ არის პირდაპირ უძრაობა; ის კრძალავს გამორჩეულობას, მაგრამ ის არ გამორიცხავს ცვლილებას, იმ პირობით, რომ ყველა ერთად შეიცვლება. ჩვენ უარი ვთქვით ჩვენი წინაპრების უცვლელ კოსტიუმებზე; ყველა ისევ ვალდებულია სხვებივით ჩაიცვას, მაგრამ მოდა შეიძლება წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ შეიცვალოს. ამრიგად, ჩვენ ვზრუნავთ იმაზე, რომ, თუ ცვლილება ხდება, ეს იყოს ცვლილება თავად ცვლილებისთვის, და არა რაიმე წარმოდგენის გამო მშვენიერებაზე ან მოხერხებულობაზე; მართლაც, შეუძლებელია, მშვენიერების ან მოხერხებულობის შესახებ ერთი და იგივე იდეა ერთსა და იმავე მომენტში მოსდიოდეს მთელ მსოფლიოს და ყველა ერთდროულად ამბობდეს მასზე უარს მეორე მომენტში. მაგრამ ჩვენ არა მხოლოდ ცვალებადი, არამედ პროგრესულებიც ვართ: ჩვენ გამუდმებით ახალს ვიგონებთ მექანიკაში და მანამდე ვინარჩუნებთ, სანამ კიდევ უკეთესი გამოგონება არ გამოდევნის მას; ჩვენ ხალისით ვხვდებით გაუმჯობესებას პოლიტიკაში, განათლებაში, ზნეობაშიც კი, თუმცა ამ უკანასკნელში გაუმჯობესების ჩვენი იდეა ძირითადად მდგომარეობს სხვა ადამიანების დარწმუნებაში ან იძულებაში, იყვნენ ისევე კარგები, როგორებიც ჩვენა ვართ. წინსვლა არ არის ის, რასაც ჩვენ ვეწინააღმდეგებით; პირიქით, ჩვენ თავს ვიწონებთ იმით, რომ ვართ ყველაზე პროგრესული ხალხი, ვისაც ოდესმე უცხოვრია. ინდივიდუალურობაა ის, რის წინაღმდეგაც ჩვენ ვომობთ: ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სასწაულს მოვახდენთ, თუ ყველანი ერთნაირები გავხდებით; გვავიწყდება, რომ, საზოგადოდ, ერთი ადამიანის მეორისგან განსხვავებულობა უმთავრესია, რაც ყურადღებას მიგვაქცევინებს ან ერთის არასრულყოფილებასა და მეორის უპირატესობაზე, ან იმის შესაძლებლობაზე, რომ ორივეს ღირსებების კომბინირებით რაღაც ორივეზე უკეთესი შეიქმნას. ჩინეთი ჩვენთვის გამაფრთხილებელი მაგალითია. ეს არის დიდი ნიჭისა და, გარკვეული თვალსაზრისით, თვით სიბრძნის მქონე ერი; ეს იმის წყალობაა, რომ უჩვეულოდ გაუმართლა და ადრევე იყო უზრუნველყოფილი განსაკუთრებულად კარგი, გარკვეულწილად იმ ადამიანების შექმნილი ადათწესებით, რომელთაც ყველაზე განათლებულმა ევროპელმაც კი გარკვეული შეზღუდვებით ბრძენთა და ფილოსოფოსთა ტიტული უნდა მიანიჭოს. ეს ადათები და ჩვეულებები შესანიშნავია აგრეთვე იმით, რომ შეიცავს ბრწყინვალე აპარატს იმის უზრუნველყოფისა, რომ მათში არსებული საუკეთესო სიბრძნე მაქსიმალურად ეფექტურად აღიბეჭდოს საზოგადოების ყველა წევრის გონებაში და რომ მათ, ვინც ამ სიბრძნის უდიდესი ნაწილი აითვისა, საპატიო და გავლენიანი პოსტები დაიკავონ. უდავოა, რომ ხალხს, რომელმაც ეს შეძლო,

აღმოჩენილი უნდა ჰქონოდა ადამიანის წინსვლის საიდუმლო და მტკიცედ უნდა შეენარჩუნებინა ადგილი მსოფლიო მოძრაობის სათავეში. მოხდა პირიქით, ისინი უძრავები გახდნენ და ასე რჩებიან უკვე ათასობით წელია; და თუ მათ ოდესმე კიდევ სრულყოფა უწერიათ, ეს უცხოელებმა უნდა განახორციელონ. მათ წარმოუდგენელ წარმატებას მიაღწიეს იმაში, რაზეც ასე მოწადინებთ მუშაობენ ინგლისელი ფილანთროპები – ყველა ადამიანი ერთნაირი გახდეს, საკუთარი აზრები და ქცევა ყველამ ერთი და იმავე მაქსიმებითა და წესებით მართოს; ნაყოფი კი ასეთი აღმოჩნდა. საზოგადოებრივი აზრის თანამედროვე *régime*[46] არის იმის არაორგანიზებული ფორმა, რასაც ორგანიზებული ფორმით წარმოადგენს განათლებისა და პოლიტიკის ჩინური სისტემები; თუ ინდივიდუალურობას არ ექნება შესაძლებლობა, წარმატებულად დაიცვას თავი ამ უღლისაგან, ევროპაში, მისი წარჩინებული წინაპრებისა და მისი აღიარებული ქრისტიანობის მიუხედავად, გაჩნდება ტენდენცია, ისიც ჩინეთად გადაიქცეს.

რა არის ის, რაც ევროპას აქამდე ამ ხვედრისგან იცავდა? რამ მისცა ერთა ევროპულ ოჯახს სრულყოფის უნარი, ნაცვლად იმისა, რომ ის კაცობრიობის უძრავი ნაწილი ყოფილიყო? ეს არ არის ევროპელების ისეთი უპირატესობა, რომელიც, თუ არსებობს, რაღაც სხვის შედეგია და არა მიზეზი. არა, ეს არის მათი ხასიათებისა და კულტურების გამორჩეული მრავალფეროვნება. ინდივიდები, კლასები, ერები უკიდურესად განსხვავებულები იყვნენ ერთმანეთისგან: მათ აღმოაჩინეს გზების დიდი მრავალფეროვნება, რომელთაგან თითოეული რაღაც ღირებულისკენ მიდიოდა. მართალია, ისინი, ვინც სხვადასხვა გზით მიდიოდა, ყოველ დროს შეუწყნარებლები იყვნენ ერთმანეთის მიმართ და თითოეული ფიქრობდა, რომ შესანიშნავი იქნებოდა, შეძლებოდა ყველა დანარჩენის იძულება, მათაც მისი გზით ევლოთ. ამის მიუხედავად, ერთმანეთის განვითარების დაბრკოლების მათ მცდელობებს იშვიათად ხვდებოდა რამდენადმე ხანგრძლივი წარმატება და თითოეულმა იმდენ ხანს გაძლო, რომ შეეთვისებინა სხვების მიერ შეთავაზებული სიკეთე. ჩემი აზრით, თავის პროგრესულ და მრავალმხრივ განვითარებას ევროპა ბოლომდე გზების ამ სიმრავლეს უნდა უმადლოდეს. მაგრამ მისი ეს უპირატესობა უკვე მნიშვნელოვნად ნაკლებია. ის აშკარად მიიწევს ყველა ადამიანის ერთნაირად ქცევის ჩინური იდეალისკენ. ბატონი დე ტოკვილი[47] თავის ბოლო მნიშვნელოვან შრომაში შენიშნავს, რამდენად მეტად ჰგვანან დღევანდელი ფრანგები ერთმანეთს თუნდაც წინა თაობასთან შედარებით. იმავე შენიშვნის გაკეთება ინგლისელებზე ბევრად უფრო უყოყმანოდ შეიძლება. ზემოთ ციტირებულ ნაწყვეტში ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი ორ რამეს გამოყოფს, როგორც ადამიანის განვითარების აუცილებელ პირობას, რადგან ისინი აუცილებელია იმისთვის, რომ ადამიანები ერთმანეთისგან განსხვავებულებად ჩამოყალიბდნენ: სახელდობრ, თავისუფლებას და სიტუაციების მრავალფეროვნებას. ამ პირობებიდან მეორე ყოველდღიურად მცირდება ჩვენს ქვეყანაში. გარემოებები, რომლებშიც სხვადასხვა კლასები და ინდივიდები არსებობენ და რომლებიც მათ ხასიათებს აყალიბებს, ყოველდღიურად უფრო და უფრო ერთგვაროვანი ხდება. ადრე სხვადასხვა

წოდებები, სხვადასხვა სამეზობლოები, სხვადასხვა ხელობები და პროფესიები ცხოვრობდნენ იმაში, რასაც შეიძლება სხვადასხვა სამყაროები ვუწოდოთ; ამჟამად არსებითად მათი სამყარო ერთია. თუ შევადარებთ, ისინი ახლა ერთსა და იმავეს კითხულობენ, ერთსა და იმავეს ისმენენ, ერთსა და იმავე რამეებს ხედავენ, ერთსა და იმავე ადგილებში დადიან, ერთსა და იმავე საგნებზე აქვთ მიმართული თავიანთი იმედები და შიშები, ერთი და იგივე უფლებები და თავისუფლებები და მათი განხორციელების ერთი და იგივე საშუალებები აქვთ. როგორი დიდიც უნდა იყოს სოციალურ სტატუსებს შორის შემორჩენილი განსხვავებები, ისინი არაფერია უკვე გამქრალ განსხვავებებთან შედარებით. ასიმილაცია ჯერ კიდევ გრძელდება. ჩვენი დროის ყველა პოლიტიკური ცვლილება ხელს უწყობს მას, რადგან ყველა მათგანის მიზანია დაბალი კლასების ამაღლება და მაღალთა დადაბლება. მას ხელს უწყობს განათლების გავრცელებაც, რადგან განათლება ადამიანებს საერთო გავლენებში აქცევს და ფაქტებისა და გრძნობების საერთო მარაგისკენ უხსნის გზას. მას ხელს უწყობს გაუმჯობესებები კომუნიკაციის საშუალებებში, რადგან მათი მეშვეობით პირად კონტაქტს ამყარებენ ერთმანეთისგან დაშორებულ ადგილებში მცხოვრები ადამიანები და იზრდება ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლების სისწრაფე. მას ხელს უწყობს ვაჭრობისა და წარმოების ზრდა, რადგან ის უფრო ფართოდ ავრცელებს კარგი ფინანსური მდგომარეობის უპირატესობებს და მისწრაფების ყველა საგანს, ყველაზე ძნელად მისაწვდომთა ჩათვლით, საყოველთაო კონკურენციის საგნად აქცევს, რის შედეგადაც დაწინაურების სურვილი კონკრეტული კლასის თვისებურება კი აღარ არის, ყველა კლასს ერთნაირად ახასიათებს. ადამიანების მოდგმაში საყოველთაო ერთნაირობის გამომწვევი კიდევ ერთი ძალა, რომელიც ყველა ჩამოთვლილზეც კი უფრო მძლავრია, არის ჩვენი ქვეყნისა და სხვა თავისუფალი ქვეყნების ხელისუფლებაში საზოგადოებრივი აზრის ბატონობის სრული დამკვიდრება. სოციალური წოდებების (წოდება მათ წარმომადგენელ ადამიანებს უმრავლესობის შეხედულების უგულებელყოფის საშუალებას აძლევდა) თანდათანობით გათანაბრებასთან ერთად, პრაქტიკული პოლიტიკოსების აზრებიდან ხალხის სურვილის (როცა დანამდვილებთ ცნობილია, რომ მას აქვს რაღაც სურვილი) წინააღმდეგ წასვლის თავად იდეის სულ უფრო მეტად გაქრობასთან ერთად, არაკონფორმულობას აღარ გააჩნია არავითარი სოციალური საყრდენი – საზოგადოებაში აღარ არსებობს არავითარი დამოუკიდებელი ძალა, რომელიც თავად უპირისპირდება უმრავლესობის ბატონობას და ამდენად, საზოგადოების შეხედულებებისა და ტენდენციებისგან განსხვავებული შეხედულებების და ტენდენციების მფარველობითაა დაინტერესებული.

ყველა ამ მიზეზის ერთობლივი მოქმედების შედეგია ინდივიდუალურობაზე იმდენად ძლიერი მტრული ზემოქმედება, რომ ძნელი დასანახია, როგორ შეიძლება მან თავი გადაირჩინოს. მისთვის ეს სულ უფრო ძნელი გახდება, თუკი საზოგადოების გონიერი ნაწილი ვერ შეძლებს მისი ღირებულების გაცნობიერებას – იმის დანახვას, რომ განსხვავებების არსებობა კარგია, თუნდაც განსხვავებული არ

ნიშნავდეს უკეთესს, მეტიც, თუნდაც ზოგ შემთხვევაში განსხვავებული უარესს ნიშნავდეს მათი თვალთახედვით. თუ ოდესმე უნდა მოხდეს ინდივიდუალურობის უფლებების დაცვა, ამის დრო ახლაა – სანამ ჯერ კიდევ ბევრია დარჩენილი იძულებითი ასიმილაციის დასრულებამდე. მხოლოდ ადრეულ საფეხურზეა შესაძლებელი ამ უფლებების ხელყოფის წინააღმდეგ წარმატებით ხმის ამაღლება. მოთხოვნას, რომ ყველა სხვა ადამიანი ჩვენ უნდა გვგავდეს, ნებისმიერი საკვები ჰყოფნის გასაზრდელად. თუ მის მიმართ წინააღმდეგობა იქამდე დაიცდის, ვიდრე ცხოვრება თითქმის არ იქნება დაყვანილი ერთ უნიფორმულ ტიპზე, ამ ტიპისგან ყველა გადახრა უწმინდურად, ამორალურად, ამაზრზენად და არაბუნებრივადაც კი ჩაითვლება. ადამიანები სწრაფად კარგავენ მრავალფეროვნების აღქმის უნარს, თუ გარკვეული დროის განმავლობაში მათთვის უჩვეულო იყო მისი ხილვა.

[…]

განმარტებები

1. მილს მხედველობაში აქვს ადამიანის ნების თავისუფლების აღიარებისა და დეტერმინიზმის მოძღვრების ერთმანეთთან შეთავსების ძველი ფილოსოფიური პრობლემა. დეტერმინიზმი (მოძღვრება სამყაროს მოვლენების წინასწარგანსაზღვრულობის შესახებ) შეიძლება ემყარებოდეს ღვთაებრივი განგების რწმენას ან ფილოსოფიურ თვალსაზრისს მიზეზშედეგობრივი კავშირების აუცილებელი ხასიათის შესახებ. ნებისმიერ შემთხვევაში, პრობლემად მიიჩნევა მისი შეთავსება იმის აღიარებასთან, რომ ადამიანის ქმედებებს თვითონ მისი თავისუფალი არჩევანი განსაზღვრავს და ის უკვე წინასწარ არ არის გადაწყვეტილი ადამიანის ნებისაგან დამოუკიდებელი წინაპირობებით.
2. სპარტელები და ჰილოტები – სპარტა, ანუ ლაკედემონი იყო ძველი ბერძნული ქალაქი სახელმწიფო. მისი სოციალური სტრუქტურა სამი ფენისგან შედგებოდა: სპარტელები იყვნენ სრულუფლებიანი მოქალაქეები, პერიეკები შეადგენდნენ თავისუფალი, მაგრამ ნაკლები უფლებების მქონე ვაჭართა და ხელოსანთა კლასს, ხოლო ჰილოტები შეადგენდნენ მოსახლეობის ყველაზე მრავალრიცხოვან, მიწათმოქმედთა ფენას, რომელიც ყველაზე უუფლებო იყო და მონის სტატუსს უახლოვდებოდა.
3. ერეტიკოსი – ერესი (ძველბერძნული სიტყვიდან αρεσις - არჩევანი, არჩეული საგანი) ნიშნავს გაბატონებული რწმენებისა და წარმოდგენებისაგან მკვეთრად განსხვავებულ შეხედულებებს. შესაბამისად, ერეტიკოსი არის ადამიანი, რომელიც ასეთ განსხვავებულ შეხედულებებს იზიარებს. შუა საუკუნეებში „ერეტი-

კოსს“ უფრო კონკრეტულად უწოდებდნენ მას, ვინც იზიარებდა ქრისტიანობის ოფიციალურად (ეკლესიის მიერ) აღიარებული დოქტრინისგან განსხვავებულ ინტერპრეტაციას. შუა საუკუნეებში განსაკუთრებით ხშირი იყო ადამიანთა გასამართლება ერეტიკოსობის ბრალდებით. ამ ეპოქაში უამრავი ადამიანი დაწვეს კოცონზე ერეტიკოსობის ბრალდებით.

4. ლათინურად პირდაპირ ითარგმნება, როგორც თეოლოგიური სიძულვილი. ამ ფრაზით აღნიშნავდნენ ბრაზსა და სიძულვილს, რომელიც ჩვეულებრივ იპყრობს მოკამათეებს თეოლოგიურ საკითხებზე დისპუტისას.
5. პაპისტი და უნიტარიანისტი – პაპისტებს ინგლისური რეფორმაციის მომხრეები უწოდებდნენ რომის კათოლიკური ეკლესიის მიმდევრებს. უნიტარიანიზმი არის მიმართულება ქრისტიანულ თეოლოგიაში, რომლის მიხედვითაც ღმერთი ერთპიროვანია (ამით ის უპირისპირდება ტრინიტარიანიზმს, რომელიც ღმერთს განსაზღვრავს, როგორც სამებას). უნიტარიანიზმი მე-16 საუკუნეში წარმოიშვა ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ევროპაში.
6. აქბარი – ჯალალ-ად-დინ მუჰამად აქბარი (1542-1605), მონგოლთა იმპერიის იმპერატორი 1556-1605 წლებში, თემურიდების დინასტიის წარმომადგენელი, თემურ-ლენგის პირდაპირი შთამომავალი.
7. კარლოს დიდი – იგივე კარლოს I ან შარლ I (742-814) იყო ფრანკთა მეფე 768 წლიდან, იტალიის მეფე 774 წლიდან. მან (რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ პირველად) დასავლეთ ევროპის დიდი ნაწილი ერთ იმპერიად გააერთიანა, რომელსაც 800 წლიდან მართავდა. მის მოღვაწეობას უკავშირდება ე. წ. კაროლინგური რენესანსი.
8. ლათინურად: აშკარად, ერთი შეხედვით.
9. ლათინურად: იურიდიულად, სამართლებრივად, ფორმალურად.
10. ტრუიზმი – დებულება, რომელიც იმდენად აშკარა ან ცხადია, რომ მისი აღნიშვნაც კი ზედმეტია.
11. ოგიუსტ კონტი (სრული სახელი – ისიდორე ოგიუსტ მარი ფრანსუა ხავიერ კონტი, 1798-1857) – ფრანგი ფილოსოფოსი, რომელმაც სათავე დაუდო პოზიტივისტურ ფილოსოფიას. ის ითვლება სოციოლოგიის დისციპლინის დამფუძნებლად, აგრეთვე, ფილოსოფიის ერთ-ერთი თანამედროვე დარგის – მეცნიერების ფილოსოფიის – პირველ წარმომადგენლად. მილს მხედველობაში აქვს მისი შრომა „პოზიტიური პოლიტიკის სისტემა“, რომელიც ოთხ ტომად გამოიცა 1851-1854 წლებში.
12. ტიუდორები – უელსური წარმოშობის სამეფო დინასტია, რომელიც ინგლისსა და ირლანდიას მართავდა 1485-1603 წლებში.
13. კონფუცი (551-479 ძვ. წ. აღ.) – ჩინელი მოძღვარი, ფილოსოფოსი და პოლიტიკოსი, რომლის იდეებიც საფუძვლად დაედო კონფუციანელობას – ეთიკურ, სოციალურ-პოლიტიკურ, მეტაფიზიკურ და კოსმოლოგიურ დოქტრინას. კონ-

ფუციანისტურ მსოფლმხედველობას დიდი გავლენა ჰქონდა ჩინეთის ისტორიის ზოგიერთ პერიოდში, ბუდისტურ და ტაოისტურ მოძღვრებებთან ერთად.

14. ეშმაკის ადვოკატი – წმინდანად კანონიზაციის საკითხის განხილვისას კათოლიკური ეკლესია ნიშნავდა „ეშმაკის ადვოკატს“ (advocatus diaboli), რომლის ფუნქციაც იყო კანდიდატის წინააღმდეგ არგუმენტების წამოყენება. ის უპირისპირდებოდა „ღმერთის ადვოკატს“ (advocatus Dei), რომელსაც კანონიზაციის სასარგებლო არგუმენტების წარმოდგენა ევალებოდა. ამ ხერხით ხდებოდა კანონიზებული პიროვნების ცხოვრებისა და მოღვაწეობის საფუძვლიანი განხილვა.
15. არისტოტელე (384-322 ძვ. წ. აღ.) – პლატონის მოსწავლე, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ბერძენი ფილოსოფოსი, რომელმაც უდიდესი გავლენა მოახდინა შემდგომ ეპოქებში მეცნიერების, ფილოსოფიისა და თეოლოგიის განვითარებაზე ევროპასა და ისლამურ სამყაროში.
16. უტილიტარიზმი – ეთიკური მოძღვრება, რომელიც ქცევის ზნეობრიობის საზომად აცხადებს მის სარგებლიანობას კაცობრიობის ბედნიერებისთვის.
17. იტალიურად: სწავლულთა მასწავლებლები.
18. აპოლოგია – იგულისხმება პლატონის დიალოგი „სოკრატეს აპოლოგია“, რომელშიც პლატონი გადმოგვცემს სოკრატეს მიერ თავის სასამართლოზე წარმოთქმულ სიტყვას.
19. მილს მხედველობაში აქვს იესო ქრისტეს ჯვარცმა.
20. მარკუს ავრელიუსი (მარკუს ავრელიუს ანტონინუს ავგუსტუსი, 121-180) – რომის იმპერატორი 161-180 წლებში, მეხუთე და ბოლო „კარგი იმპერატორი“. ამავე დროს იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სტოიცისტი ფილოსოფოსი.
21. კონსტანტინე დიდი (ფლავიუს ვალერიუს ავრელიუს კონსტანტინუს ავგუსტუსი, 272-337), ასევე ცნობილია, როგორც კონსტანტინე პირველი ან წმინდა კონსტანტინე – რომის იმპერატორი 306-337 წლებში. მას ეკუთვნის იმპერიის გასაძლიერებლად განხორციელებული მრავალი რეფორმა. პირველი რომის იმპერატორი, რომელმაც მიიღო ქრისტიანობა და აღკვეთა რომის იმპერიაში ქრისტიანთა დევნა. მანვე მოიწვია ნიკეის პირველი საეკლესიო კრება 325 წელს; ააშენა ახალი საიმპერატორო რეზიდენცია ბიზანტიაში და კონსტანტინოპოლი უწოდა. შუა საუკუნეებში ის სანიმუშო მმართველად მიიჩნეოდა, თუმცა რენესანსის პერიოდში აღმოჩენილმა წყაროებმა მისი რეპუტაცია შელახა, რადგან გამოამჟღავნა მისი, როგორც დესპოტი და ტირანი მმართველის, სურათი.
22. ანტონინუსი – მარკუს ავრელიუსის ერთ-ერთი სახელი.
23. დოქტორი ჯონსონი, იგივე სემუელ ჯონსონი (1709-1784) – ინგლისელი პოეტი, ესეისტი, მორალისტი, ლიტერატურის კრიტიკოსი, ბიოგრაფი, ლექსიკოგრაფი და გამომცემელი, თავისი დროის დიდი ინტელექტუალური ავტორიტეტი.
24. ლოკრიდელები (Λοκροί) – ძველბერძნული ტომი, რომელიც ცხოვრობდა საბერძნეთის ცენტრალურ ნაწილში, ლოკრიდაში, პარნასის მთის ახლოს.

25. მილს მხედველობაში აქვს კათოლიკური ეკლესიისა და პაპობის წინააღმდეგ მიმართული პროტესტანტული რეფორმაცია, რომლის ცენტრალურ ფიგურადაც გერმანელი ბერი და თეოლოგი **მარტინ ლუთერი** (1583-1546) ითვლება. მილი აქ ჩამოთვლის სხვა რელიგიურ წინამძღოლებს და მიმდინარეობებს, რომლებიც ლუთერზე ადრე დაუპირისპირდნენ კათოლიკურ ეკლესიას: **არნოლდ ბრეშელი** (1090-1155), იტალიელი მღვდელი ლომბარდიიდან, რომელიც ეკლესიის მიერ სიმდიდრის ფლობას უპირისპირდებოდა, ჩამოახრჩვეს, ხოლო მისი გვამი დაწვეს. **ფრა დოლჩინო** (1250-1307) იყო იტალიელი მქადაგებელი, რადიკალ რეფორმატორთა ჯგუფის (**დულჩინელების**) წინამძღოლი, რომელიც უპირისპირდებოდა საეკლესიო იერარქიას, ქადაგებდა სიღარიბეს და საერთო საკუთრებას; ის ერეტიკოსობის ბრალდებით კოცონზე დაწვეს. **ჯიროლამო სავონაროლა** (1452-1498) იყო იტალიელი დომინიკანელი ბერი, რომელიც რენესანსის პერიოდის ფლორენციაში ქადაგებდა, უპირისპირდებოდა ამქვეყნიურ ფუფუნებას, სეკულარულ ხელოვნებას და მეცნიერებას, ამხელდა საეკლესიო მოხელეების კორუმპირებულობას; მისი მოწოდებით ფლორენციიდან გააძევეს მმართველი მედიჩები და სახალხო რესპუბლიკა დაამყარეს; მის სახელს უკავშირდება უამრავი „ამაოების კოცონი“, რომელზეც წვავდნენ წიგნებს, სამკაულებს, სარკეებს და სხვა „ცოდვის საგნებს“; ის, ორ თანამოაზრესთან ერთად, ერეტიკოსობის ბრალდებით ჩამოახრჩეს და დაწვეს. **ალბიგოელები** – სამხრეთ საფრანგეთის ქალაქ ალბიში და მის შემოგარენში მე-12-13 საუკუნეებში გაძლიერებული კათარების ქრისტიანული სექტა, რომლის გასანადგურებლადაც პაპმა ინოკენტი მესამემ 20-წლიანი სამხედრო კამპანია – ალბიგოური ჯვაროსნული ლაშქრობა – წამოიწყო; ისტორიკოსების ვარაუდით, ლაშქრობას 100000-დან 1000000-მდე ადამიანის სიცოცხლე შეეწირა. **ვალდენსები** – მე-12 საუკუნის ბოლოს საფრანგეთში, ძირითადად, მოსახლეობის ღარიბ ფენებში წარმოქმნილი ქრისტიანული მოძრაობა, რომელიც კათოლიკური ეკლესიის იერარქიას დაუპირისპირდა; მოძრაობის სახელი უკავშირდება მის ლიდერს, პიტერ ვალდოს (1140-1218); მოძრაობა ერეტიკულად გამოცხადდა 1184 წელს და სასტიკად იდევნებოდა კათოლიკური ეკლესიის მიერ. **ლოლარდები –** რელიგიური და პოლიტიკური რეფორმისტული მოძრაობა, რომელიც მე-14 საუკუნის შუა წლებიდან დაიწყო ინგლისში ფილოსოფოსის და თეოლოგის, ჯონ უიქლიფის (1330-1384) თაოსნობით; მოძრაობა ერეტიკულად გამოცხადდა და როგორც ეკლესიის, ისე სახელმწიფოს მიერ სასტიკად იდევნებოდა ინგლისის რეფორმაციამდე. **ჰუსიტები** – ჩეხი რეფორმატორის, იან ჰუსის (1369-1415) მიმდევართა მოძრაობა, რომელიც ცნობილია, როგორც ბოჰემიის რეფორმაციის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი და პროტესტანტული რეფორმაციის უშუალო წინამორბედი; იან ჰუსის კოცონზე დაწვას ერეტიკოსობის ბრალდებით მოჰყვა ე. წ. ჰუსიტური ომები (1420-1434) ჰუსის მიმდევრებსა და კათოლიკებს შორის.

26. დედოფალი მერი I (1516-1558) – ინგლისის და ირლანდიის დედოფალი 1553-1558 წლებში. მან ინგლისში კათოლიციზმი აღადგინა და 280-ზე მეტი პროტესტანტი

კოცონზე გაგზავნა, რის გამოც „სისხლიანი მერი“ შეარქვეს. ის მემკვიდრის გარეშე გარდაიცვალა და მის შემდეგ ტახტზე ავიდა მისი ნახევარდა, ელისაბედი, რომელიც პროტესტანტად იყო აღზრდილი.

27. დედოფალი ელისაბედ I (1533-1603) – ინგლისის და ირლანდიის დედოფალი 1558-1603 წლებში, ტიუდორების დინასტიიდან მეხუთე და ბოლო მონარქი. მან ინგლისში აღადგინა პროტესტანტიზმი და დააფუძნა ინგლისის პროტესტანტული ეკლესია. თავისი წინამორბედი მონარქებისგან განსხვავებით, მან რელიგიური შემწყნარებლობის პოლიტიკა არჩია და სარწმუნოების ნიშნით დევნა არ განუხორციელებია.

28. ლათინურად: გულმოწყალებისკენ.

29. ჰეტეროდოქსული – არაორთოდოქსული; დამკვიდრებული შეხედულებებისგან განსხვავებული, მათთან უთანხმოებაში მყოფი.

30. იოჰან ვოლფგანგ გოეთე (1749-1832) – გერმანელი მოაზროვნე, მწერალი, პოეტი, ლიტერატურის კრიტიკოსი, ნატურალისტი, სახელმწიფო მოღვაწე. უდიდესი გავლენა მოახდინა მე-19 საუკუნის გერმანულ კულტურაზე. იყო ვაიმარის კლასიკოსების ერთ-ერთი წამყვანი ფიგურა.

31. იოჰან გოტლიბ ფიხტე (1762-1814) – გერმანელი ფილოსოფოსი, ერთ-ერთი ფუძემდებელი გერმანული იდეალისტური ფილოსოფიისა, რომელიც იმანუელ კანტის შრომებიდან განვითარდა.

32. მარკუს ტულიუს ციცერონი (106-43 ძვ. წ. აღ.) – რომაელი ფილოსოფოსი, ორატორი, პოლიტიკოსი და კანონმდებელი; საყოველთაოდაა აღიარებული რომის უდიდეს ორატორად, რომელმაც უდიდესი გავლენა იქონია ლათინური ენის ჩამოყალიბებაზე. მე-14 საუკუნეში ევროპაში მის ხელახლა აღმოჩენას უკავშირებენ რენესანსის დაწყებას; მისმა შრომებმა ასევე უდიდესი გავლენა იქონია განმანათლებლობის პერიოდის მოაზროვნეებზე.

33. nisi prius – სამოქალაქო საქმის სასამართლო განხილვის პირველი ინსტანცია.

34. ჟან კალვინი (1509-1564) – გავლენიანი ფრანგი თეოლოგი და მღვდელი, პროტესტანტული რეფორმაციის მნიშვნელოვანი ფიგურა; მის სახელს უკავშირდება კალვინიზმის – ქრისტიანული თეოლოგიის ერთ-ერთი გავლენიანი ფორმის – ჩამოყალიბება. მისი იდეები განმსაზღვრელია ბევრი პროტესტანტული ეკლესიისთვის (რეფორმისტები, კონგრეგაციონისტები, პრესვიტერიანელები).

35. ჯონ ნოქსი (1514-1572) – შოტლანდიელი სასულიერო პირი და მქადაგებელი, პროტესტანტული რეფორმაციის ერთ-ერთი ლიდერი, შოტლანდიაში პრესვიტერიანული დენომინაციის დამფუძნებელი.

36. სქოლასტიკა – შუა საუკუნეებში ჯერ სამონასტრო სკოლებში და შემდგომ უნივერსიტეტებში (აქედან სიტყვა „სასკოლო“) გაბატონებული აზროვნების მეთოდი, რომელიც ემყარებოდა დეტალურ კონცეპტუალურ ანალიზს, დედუქციურ ბჭობას და დიალექტიკას. სქოლასტიკა ჩამოყალიბდა ქრისტიანული თე-

ოლოგიის დოგმებისა და ანტიკური ხანის ფილოსოფოსების (განსაკუთრებით, არისტოტელეს, ასევე ნეოპლატონიზმის) იდეების ერთმანეთთან შეთანხმების ცდების შედეგად. მასში განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ფორმალურ დისპუტებს, რომლებიც ლოგიკური არგუმენტაციის მკაცრი წესების დაცვით წარიმართებოდა.

37. ლათინურად: სიტყვასიტყვით – სოკრატეს კაცები; იგულისხმება სოკრატეს მოსწავლეები.

38. ჟან-ჟაკ რუსო (1712-1778) – ფრანგული განმანათლებლობის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი, რომლის იდეებიც განსაკუთრებით გავლენიანი იყო, როგორც საფრანგეთის რევოლუციის იდეოლოგიის საფუძველი. აქ მილს მხედველობაში აქვს რუსოს იდეები ცივილიზაციის გამრყვნელი როლისა და ბუნებრივი ადამიანის კეთილშობილების შესახებ.

39. ფრიდრიხ ვილჰელმ ქრისტიან კარლ ფერდინანდ ფონ ჰუმბოლდტი (1767-1835) – გერმანელი ფილოსოფოსი და ენათმეცნიერი, განათლების თეორეტიკოსი, სახელმწიფო მოხელე, დიპლომატი, ბერლინის უნივერსიტეტის დამფუძნებელი. ის აღიარებულია შემქმნელად პრუსიის განათლების სისტემისა, რომელიც ბევრი სხვა ქვეყნის განათლების სისტემის მოდელადაც იქცა. მილი აქ საუბრობს ჰუმბოლდტის 1792 წელს გამოცემულ შრომაზე.

40. კალვინიზმი – პროტესტანტიზმის დიდი მიმართულება, რომელსაც სათავე ჟან კალვინის იდეებმა დაუდო. კალვინიზმს პროტესტანტიზმის მეორე დიდი მიმართულების, ლუთერანიზმისგან განასხვავებს რამდენიმე მნიშვნელოვანი თეოლოგიური დოგმატი; თვითონ კალვინიზმიც მრავალ სხვადასხვა მიმართულებას და ეკლესიას აერთიანებს. უფრო ვიწრო მნიშვნელობით კალვინიზმი აღნიშნავს კონკრეტულ თვალსაზრისს წინასწარგანსაზღვრულობისა და ადამიანის ხსნის შესახებ.

41. ალკიბიადე (450-404) – ათენელი პოლიტიკოსი, ორატორი და მხედართმთავარი, სოკრატეს მოწაფე. პელოპონესის ომის მსვლელობაში ათენის მოწინააღმდეგის, სპარტას მხარეზე გადავიდა, შემდეგ იქიდანაც მოუხდა გაქცევა და სპარსეთს შეაფარა თავი, შემდეგ ისევ ათენში დაბრუნდა და სამხედრო თანამდებობაც მოიპოვა, თუმცა, პოლიტიკურმა ოპონენტებმა ბოლოს მაინც შეძლეს მისი ათენიდან გაძევება. მიუხედავად იმისა, რომ ნიჭიერი და წარმატებული მხედართმთავარი იყო, არ ერიდებოდა ბრძოლაში ისეთი მეთოდების გამოყენებას, როგორიც მოსყიდვა და ღალატია.

42. პერიკლე (495-429) – გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე, ორატორი და მხედართმთავარი ათენის ოქროს ხანაში. მისი დამსახურების აღსანიშნავად, მისმა თანამედროვე ისტორიკოსმა თუკიდიდემ მას „ათენის პირველი მოქალაქე“ უწოდა. მის დროს ჩამოყალიბდა ათენის იმპერია; მისი ძალისხმევით იქცა ათენი ანტიკური საბერძნეთის განათლებისა და კულტურის ცენტრად; მან წამოიწყო ათე-

ნის აკროპოლისზე ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაგებობების მშენებლობა. პერიკლე იყო ათენური დემოკრატიის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი მხარდამჭერიც.

43. ლათინურად: ტერმინის მნიშვნელობის ძალით.

44. ლათინურად: შეურაცხადად.

45. ჩინელი ქალის ფეხის მსგავსად – მილს მხედველობაში აქვს პატარა გოგონებისათვის ტერფების შეკოჭვის ადათი, რომელიც ჩინეთში იყო გავრცელებული. აქ ქალისთვის სილამაზედ ითვლებოდა პატარა ფეხის ზომა და, რათა გოგონების ტერფების ზრდა შეეფერხებინათ, მათ პატარაობიდანვე მტკივნეულად უკრავდნენ ფეხებს არტახებით. ეს, ამასთან, სოციალური სტატუსის ნიშანი იყო, რადგან ამის უფლებას თავს მხოლოდ მდიდარი ოჯახები თუ მისცემდნენ, რომლებშიც ქალის მუშაობა აუცილებელი არ იყო. ფეხების შეკვრა ტერფების შეუქცევად დეფორმირებას იწვევდა, ქალს უზღუდავდა სიარულის და დგომის შესაძლებლობას.

46. ფრანგულად: რეჟიმი, ძალაუფლება, სისტემა, წყობა.

47. ალექსის შარლ ჰენრი კლერელ დე ტოკვილი (1805-1859) – ფრანგი პოლიტიკის თეორეტიკოსი და ისტორიკოსი, რომელსაც აღიარება მოუტანა მისმა ორტომიანმა ნაშრომმა „დემოკრატია ამერიკაში“ (1835, 1840) და, ასევე, ტრაქტატმა „ძველი რეჟიმი და რევოლუცია“ (1856). სწორედ ეს უკანასკნელი შრომა აქვს მხედველობაში მილს.

ილია ჭავჭავაძე

(1837-1907)

შესავალი

ილია ჭავჭავაძე დღეს საქართველოში ყველაზე ხშირად დამოწმებული სახელია, მის ავტორიტეტს იმოწმებენ ზოგჯერ სრულიად ურთიერთსაპირისპირო შეხედულებების გასამყარებლად. ამ სახელის განსაკუთრებული პოპულარობის გამოც ხშირად საჭიროდ აღარც კი მიიჩნევა ილიას ნააზრევის წაკითხვა, გაცნობა და გაცნობიერება, ითვლება, რომ ეს ისედაც ყველამ იცის.

თუმცა სწორედ ილია ჭავჭავაძეა ის ქართველი მოაზროვნე, რომელიც გვასწავლის, აუცილებლობად გვისახავს მოვლენებისადმი და სინამდვილისადმი ცნობიერ მიდგომას, მათ შესწავლას, გააზრებას და ისეთი დასკვნების გამოტანას, რომელიც ცხოვრების გაუმჯობესებაში დაგვეხმარება, როცა ამ დასკვნების მიხედვით ვიმოქმედებთ.

მოქმედება უმოქმედობის ნაცვლად, ახლის ქმნა დარდის ნაცვლად, მიზანმიმართულება უმიზნობის ნაცვლად, პასუხისმგებლობა და ზრუნვა უდარდელობის ნაცვლად, სწავლა და გონიერება უგუნურობის ნაცვლად, სულიერება უსულობის ნაცვლად, თავდადება თავკერძოობის ნაცვლად, ერთსულოვნება და ერთგულება ორგულობის ნაცვლად, კავშირი გათიშულობის ნაცვლად, მსოფლიო პროგრესში ჩართვა და სიახლეების ათვისება ქვეყნის თვითიზოლაციის ნაცვლად – ასეთია ის უმთავრესი პრინციპები, რომელთა დამკვიდრებასაც ილია თავისი პირადი მაგალითით, აზროვნებით, მოქმედებითა და შემოქმედებით ახდენდა, რომელთა მეშვეობითაც საქართველოს როგორც იდეისა და ქვეყნის განვითარება ესახებოდა შესაძლებლად.

ილიას საქმიანობა და მისი მემკვიდრეობა ერთდროულად არის ძალიან მრავალმხრივიც და გამთლიანებულიც. მრავალმხრივია იმდენად, რამდენადაც მოიცავს მხატვრულ შემოქმედებას – პოეზიას და პროზას, თარგმანებს, ასევე – ანალიტიკურ ნააზრევს, პუბლიცისტიკას; მოიცავს საზოგადოებრივ საქმიანობასაც: ის იყო შემოქმედი, ჟურნალის თუ გაზეთის გამომცემელი, რედაქტორი, მიმომხილველი; იყო ბანკის დამაარსებელი და მმართველი, საგანმანათლებლო საზოგადოების დამფუძნებელი. მაგრამ ილიას ეს მრავალმხრივი საქმიანობა გამთლიანებულია იმდენად, რამდენადაც მის მიერც შექმნილი ყველა ტექსტი და მის მიერ განხორციელებული ყველა საქმე ეფუძნება ერთიან ღირებულებებს და მიმართულია ერთიანი მიზნებისაკენ.

ილია ამ მიზნებს ძალიან ნათლად განსაზღვრავს: ქართველობა უნდა ჩამოყალიბდეს თანამედროვე საზოგადოებად და ერად, რათა შეძლოს ქართველთა თავისუფალი ერი-სახელმწიფოს შექმნა; ამისათვის თითოეულმა პიროვნებამ

ამოცანად უნდა დაისახოს თვითგანვითარება, ხოლო მთელმა საზოგადოებამ – თვითორგანიზება. ამ გზით ქართველემა უნდა შექმნან როგორც საკუთარი აწმყო, ისე მომავლის პერსპექტივა – უნდა „ვშვათ მყოობადი“ და „მივსცეთ მომავალი ხალხს“.

ილია ჭავჭავაძე მის თანამედროვე საქართველოს უსახავს ძალიან კონკრეტულ ამოცანას – „აღდგეს“ და „დადგეს ერად სხვა ერთა შორის“. ახალ საერთაშორისო სინამდვილეში ქართველი ერი საკუთარი „ისტორიის ღირსიც“ უნდა გახდეს და სხვა „მოწინავე“ ერებისგან განვითარების გამოცდილებაც აითვისოს. ილია საკუთარ ხალხს ასწავლის: ერთიანობას, თავისუფლებას, ახალი სინამდვილის გაცნობიერებას, თანამედროვე მსოფლიოში საკუთარი ადგილისა და ხმის მოპოვებას. ამიტომ დღეს აღიარებულია, რომ სწორედ ილია ჭავჭავაძემ შექმნა თანამედროვე ქართული ნაციონალური იდენტობა: მან ყველაზე ნათლად დაანახა ქართველებს, თუ რის საფუძველზე უნდა გამთლიანდნენ; როგორ უნდა გაიაზრონ წარსული და რისი მოცემა შეუძლია მათთვის საკუთარ ისტორიას; როგორია მათი თანამედროვე მსოფლიოს განვითარების მიმართულებები და, ზოგადად, რას ნიშნავს თანამედროვობა; როგორ შეძლებენ ქართვლები შეცვალონ საკუთარი სინამდვილე და შეიქმნან მომავალი.

ილია ჭავჭავაძის პუბლიცისტური წერილების წაკითხვისას ნათელი ხდება, თუ რა თანმიმდევრული ნაბიჯებით უნდა იაროს ქართულმა საზოგადოებამ იმ მიზნების მისაღწევად, რომლებიც ილიასავე ლექსებში მოწოდებების სახით არის მოცემული. კოლონიური სინამდვილე ილიასთვის არის ის რეალობა, რომელშიც (და რომლის მიუხედავადაც) საქართველომ განვითარება და მომავლის პერსპექტივის შექმნა უნდა მოახერხოს. არსებული ვითარების, სინამდვილის მიღება და გაცნობიერება, სამომავლო მიზნების დასახვა, საქართველოს, როგორც იდეის შენარჩუნება და ამ იდეაზე დაფუძნებით ახალი რეალობის, თავისუფალი, ძლიერი, თანამედროვე ქვეყნის შექმნა ქართველების ამოცანად ცხადდება. რუსეთის იმპერიის დაქვემდებაში მყოფი ქართველ ხალხისთვის ილია სახავს სრულიად განკერძოებულ მიზნებს – მიზნებს, რომლებიც საკუთრივ ქართველებს ეხებათ და საკუთრივ მათ სამომავლო პერსპექტივას უქმნის. ამ გზით ილია შესაძლებელს ხდის საერთო მეხსიერებით, ინტერესებით, სამომავლო ამოცანებით გამთლიანებული ქართველი ერის შექმნას.

დრო შეიცვალა და ეს ქართველებმაც უნდა გააცნობიერონ – ეს ილიას ერთერთი ყველაზე ნათელი გზავნილია. ის საქართველო, რომელსაც მტერი ხმლით უტევდა და რომელიც ხმლით იბრძოდა, უბრალოდ, აღარ არსებობს – რადგან აღარ არსებობს ასეთი გარე-სინამდვილე. ახლანდელი ქართველები უნდა მიხვდნენ, რომ ახალ დამპყობელთან ბრძოლა, ისევე როგორც ახალ მსოფლიოში თვითგადარჩენა და თვითდამკვიდრება მხოლოდ ცოდნით შეიძლება. ხმლით ბრძოლის ნაცვლად ცოდნით ბრძოლის მოდელის გააქტიურებით ილია რეალურად ცვლის ქართველთა ცნობიერებაში შუასაუკუნოებრივ, მედიევალურ პარადიგმას და ამკვიდრებს მოდერნულ პარადიგმას, ქმნის თანამედროვეობას.

როგორ ახორციელებს ილია ამ მიზანს – საქართველოს ტრანსფორმაციას პოსტმედიევალური საზოგადოებიდან მოდერნულ საზოგადოებად, და რუსეთის კოლონიის სტატუსს შეგუებული ქვეყნიდან თავისუფლებისკენ მიმსწრაფ ქვეყნად? ეს უკავშირდება მუშაობას ორი მიმართულებით – ინსტიტუციონალური და მსოფლმხედველობრივი მიმართულებებით.

ილიას მცდელობით, ინიციატივით და უშუალო ჩართულობით იქმნება და იმართება საზოგადოებრივი ინსტიტუტები და და წახალისებულია სხვების მიერ ამგვარი ინსტიტუტების შექმნაც: არსდება ჟურნალი („საქართველოს მოამბე“ 1863 წლიდან), გაზეთი („ივერია“, 1877 წლიდან) – ილია ამ გამოცემების რედაქტორი და მუდმივი ავტორია, ის ქმნის საზოგადოების ინფორმირებულობის, თვითანალიზის სივრცეს; არსდება ბანკი (სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი; ილია ბანკის თავმჯდომარეს არჩეულია 1875 წელს), საგანმანათლებლო საზოგადოება (ილია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი შექმნის ინიციატორი და საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილეა 1879 წლიდან, და თავმჯდომარე – 1985 წლიდან), ილია მხარს უჭერს ქართულ თეატრს (მისი ინიციატივით არსდება ქართული დრამატული საზოგადოება, რომლის თავმჯდომარეც არის 1881 წლიდან).

თუმცა, რაც მთავარია, საზოგადოების განვითარების მიზნების განხორციელებისთვის ილია თავად ატარებს აზრობრივ-მსოფლმხედველობრივ სამუშაოს, მის თანამედროვეებსაც და ყოველ შემდგომ თაობასაც ასწავლის, თუ როგორ ვიმუშაოთ და რა მიმართულებით. ილია ქართულ საზოგადოებაში ამკვიდრებს ღირებულებებს, რომელთაგან უწინარესია ცოდნაზე ორიენტაცია. ის აჩვენებს ქართველებს, რომ თუ ჩვენ რამე გვაბრკოლებს, სწორედ „ჩვენი უცოდინარობა, უსწავლელობა“; „ცოდნა, სწავლა განათლება დღევანდელ კაცისთვის არსებითი პურია“; „ცხოვრების მოედნიდამ ბურთი დღეს მარტო მცოდნეს გაქვს“; „დღეს მარტო მცოდნე და ნასწავლია ბატონი და უსწავლელი, უცოდინარი კი მისი ყურმოჭრილი ყმაა“ (ილია ჭავჭავაძე, „ისევ განათლების საკითხზე“, 1889). მხოლოდ ცოდნიდან მომდინარეობს საზოგადოებისთვის საჭირო, პროგრესისკენ მიმართული ცვლილებების დასახვის უნარი; შესაძლებელი ხდება საზოგადო საქმისთვის ადამიანთა მობილიზაცია; შასაძლებელი ხდება საზოგადოების, სოციუმის, როგორც საერთი ინტერესებზე ორიენტირებული გარემოს ფორმირება; შესაძლებელი ხდება საზოგადოების შიგნით პიროვნებისა და სოციუმის ურთიერთობის ბალანსი – პიროვნების ორიენტაცია საკუთარი ვიწრო ინტერესების ნაცვლად საზოგადო ინტერესებზე და, ამავე დროს, მთელი საზოგადოების მცდელობა, რომ მის შიგნით დაცული იყოს თითოეული პიროვნების უფლებები და თავისუფლება.

ილია მუდმივი მხარდამჭერია პიროვნების უფლებებისა – მიიღოს ცოდნა, შეიქმნას კეთილდღეობა, იშრომოს საკუთარი თავის და ოჯახის სასიკეთოდ, ჰქონდეს რწმენის თავისუფლება, ჰქონდეს საკუთარი მსოფლმხედველობის შემუშავების და მისი გამოხატვის უფლება, საჭირო დროს იპოვოს სამართალი, ჰქონდეს ინიციატივის გამოვლენის უფლება და საშუალება. პიროვნება, რომე-

ლიც გრძნობს, რომ დაცულია მისი ამგვარი უფლებები, თავად იწყებს სხვების უფლებების გათვალისწინებას და საზოგადოების ინტერესების დაცვას. სწორედ პიროვნების უფლებების დაცვის პირობებში იქნება შესაძლებელი თავისუფალი და პროგრესული საზოგადოების ჩამოყალიბება; უფრო ზუსტად – განვითარებული საზოგადოება თავისუფალი, თვითგანვითარებაზე ორიენტირებული და ერთობლივი საქმიანობის უნარით სავსე პიროვნებებისგან იქმნება, ხოლო ამ ღირებულებებით გაერთიანებული საზოგადოება თავად უზრუნველყოფს მის რიგებში ამგვარი პიროვნებების სიმრავლეს.

ამავე დროს, პიროვნებას ილია უდიდესი ვალდებულებებით აღჭურვავს – ეს არის, ცხადია, ვალდებულებები სოციუმის წინაშე, საზოგადოებისთვის საკეთილდღეო მოქმედება; თუმცა, უწინარესად, ეს არის ვალდებულებები საკუთარი შინაგანი სამყაროს, სულიერების, საკუთარი ზნეობის წინაშე, რომელთა გაცნობიერებით და შესრულებით არის შესაძლებელი ყველა სხვა ვალდებულების და მისიის შესრულებაც. ადამიანის სულიერი სახის, მისი ზნეობრივი ვალის გააზრებას ილია ღრმად რელიგიური პოზიციიდან ახდენს. ის ქართველი ადამიანის წინაშე აცოცხლებს ქრისტიანული სარწმუნოების ნამდვილ, თავდაპირველ მისიას, ქრისტიანულ ცხოვრებას გვაჩვენებს მორალურ განზომილებაში, როგორც განუწყვეტელი შინაგანი მცდელობის, თვითანალიზის ყოველდღიურ პრაქტიკას, ყოველდღიურ ანგარიშვალდებულებას – თუ „დღეს მე ვის რა ვარგე“. ამდენად, შინაგანი ცხოვრება, რელიგიური სიფხიზლე ილიასთვის არის არა საზოგადოების დასანახად, არამედ კერძოდ, თუმცა კი, ისევ და ისევ, სხვების საკეთილდღეოდ – და ამ გზით, საკუთარი სულისთვის საკეთილდღეოდაც – წარმოებული საქმიანობა.

სწორედ იმიტომ, რომ ილიას მიერ დასახული მიზნები მუდმივ მცდელობას, დინამიურ განვითარებას უკავშირდება, ილიას ნააზრევი და მისი მოწოდებები ყოველთვის აქტუალურია. ამგვარი მიზნები ერთჯერადი ღონისძიებით არ მიიღწევა, მათ რეალიზაციას მუდმივი მუშაობა, მუდმივი მოძრაობა, პროგრესისკენ მუდმივი სწრაფვა სჭირდება. პიროვნების თუ საზოგადოების განვითარება შეწყდება იმ მომენტში, როცა შეწყდება სიახლისკენ, განვითრებისკენ, გაუმჯობესებისკენ სვლა.

ის მეტაფორები, რომლებსაც ილია თავის მხატვრულ ტექსტებში ქმნის, მისი პუბლიცისტიკის გაცნობით და მის მიერ დასახული საზოგადოებრივი ამოცანების გააზრებით ხდება გასაგები: უძრაობა თუ მოძრაობა? ჭაობი თუ შეუპოვარი მდინარე? თითკმაყოფილი უმოქმედობა თუ ქმედება ყოველდღიური უკეთესობისთვის? მორჩილება თუ თავისუფლებისკენ სწრაფვა? ძილი თუ სიფხიზლე? – ილიას ეს კითხვები, მისი პოეტურ და პროზაული ტექსტების მეტაფორები პუბლიცისტურ ტექსტებში არის ახსნილი და გააზრებული.

1970-1990-იან წლებში ილია თითქმის ყოველდღიურად აქვეყნებს პუბლიცისტურ წერილებს, რითიც ქართული საზოგადოებრივი ცნობიერებისა და ნაციონალური იდენტობის ფორმირებაში უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს. პუბლიცისტიკაში ილია, როგორც წესი, რამდენიმე პრინციპს იცავს: თემები და პრობ-

ლემები, რომელთაც ის ხშირად ეხება, ზოგადეროვნული ან ზოგადსაკაცობრიო ხასიათისაა, ამ თემების განსჯითა და ანალიზით ილია ეხმარება ქართველ მკითხველს მათ გათავისებაში და თავადვე სთავაზობს ხედვის კუთხეს. ილიას წერილები, ხშირ შემთხვევაში, რომელიმე კონკრეტულ საკითხს ეხება ან კონკრეტულ მოვლენას ეხმიანება, მაგრამ ავტორი განაზოგადებს თემას და გვაძლევს ზოგად დასკვნას ამა თუ იმ პრობლემის შესახებ; შესაბამისად, ავტორი ყოველთვის ითვალისწინებს წერილის დაწერის დროს, მაგრამ განზოგადებული ხედვისა და მიზეზ-შედეგობრივი ანალიზის წყალობით მისი წერილები მუდამ აქტუალურია; ილია ხშირად მიმოიხილავს მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების სამხედრო, პოლიტიკურ, სოციალურ, კულტურულ ვითარებას, მისი ინტერესების სფერო უაღრესად მრავალფეროვანია. როგორც მხატვრულ-შემოქმედებით ან საზოგადოებრივი საქმიანობით, ისე პუბლიცისტური წერილებით ილიამ მართლაც გააქტიურია ქართველთა ერთიანი „ცნობიერი ცხოვრება“, რათა ამ გზით განსაზღვრულიყო „სულიერი და ხორციელი ვინაობა ერთიანის კრებულისა“, ანუ, განსაზღვრულიყო ერთიანი ნაციონალური სახე. ამ გზით ესახებოდა ილიას შესაძლებლად ქართველი ხალხის გარდაქმნა ეთნოსიდან ერთიან თანამედროვე ერად.

თავისი პუბლიცისტური წერილებით ილია ქმნის სამოქალაქო აზროვნების სივრცეს და აყალიბებს მოქალაქის შეგნებას, რის საფუძველზეც ყალიბდება ერთიანი ნაციონალური იდენტობის განცდაც: ცხადია, ილიას წერილები შეეხება მწერლობასაც, თუმცა ლიტერატურა გააზრებულია როგორც პიროვნების შინაგანი განვითარების და საზოგადოების აზრობრივი გაერთიანების საშუალება; ხოლო ენა გააზრებულია როგორც ადამიანთა საერთო ცნობიერებით გამთლიანების პირველადი საფუძველი; ამავე მისიით გააზრებულია ისტორიაც – საერთო წარსულის განცდა საერთო მომავლის შენების საშუალებას ქმნის. ამავე დროს, ილია წერილები შეეხება ცხოვრების ყველა სფეროს: საქართველოს შიდა პრობლემებს, ეკონომიკას, საბანკო საქმეს, სოფლის მეურნეობას, პოლიტიკას, ევროპისა თუ აღმოსავლეთის ქვეყნების ცხოვრებას. ილია გვაჩვენებს, რომ ქვეყნის შიგნით უნდა მიმდინარეობდეს ცოცხალი პოლიტიკური პროცესები; ერს უნდა აერთიანებდეს საერთო და მზარდი ეკონომიკა; ერი უნდა აცნობიერებდეს თავის არსებობას საერთაშორისო სივრცეში – უნდა იცნობდეს და ითავისებდეს სხვა ერების საუკეთესო გამოცდილებას.

საერთო კულტურით, ენით, ეკონომიკით და პოლიტიკით, ისტორიით, მომავლის გეგმებით მთლიანდება ადამიანთა ერთობა და იქმნება ერთიანი ნაციონალური იდენტობა, რაც თავისუფალი და პროგრესული სახელმწიფოს შექმნის აუცილებელი პირობაა.

საერთაშორისო სინამდვილის გაცნობიერებას და ამ სიცრცეში საკუთარი ადგილის მოპოვებას ილია ქართველი ხალხის განვითარებისთვის ყველაზე აუცილებელ პირობად სახავს. სხვადასხვა ხალხისგან განვითარების საუკეთესო გამოცდილებების ათვისებას თუ სხვათა მცდარი გზების ანალიზს ილიას პუბლიცისტიკაში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა. ილიას საგანგებო ინტერესის

საგანია დასავლეთის დაწინაურებული ქვეყნები, რომელთა გამოცდილების ათვისება და მათ მიერ არჩეული განვითარების გეზის გათავისება საქართველოს ცხოვრების გაუმჯობესების საშუალებად ესახება. თავის წერილებში ილია ნათლად აჩვენებს, რომ სწორედ საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი განვითარების ევროპული მოდელი ქმნის პროგრესის შესაძლებლობას: „ისტორია და წარმატება – მარჯვესი, გამრჯესი, მხნესი და მერმისისთვის მებრძოლის კუთვნილია. ამისთანად აღმოჩნდა ევროპიელნი და ბურთი და მოედანიც იმას დარჩა. იგია დღეს გამგებელი ქვეყნიერობისა, იგია დღეს ქვეყნის უღლის მწეველი და იგივეა ქვეყნის სიკეთის მკრეფავი და პატრონიცა. ამა ქვეყნის მადლის თაფლსა მარტო ევროპიელიღა იღებს ქვეყნის სკისგან, რომელსაც ხან იქით უბრუნებს პირს, ხან აექთ, იმისდა მიხედვით, როგორც და საითაც უჯობს, რადგან ამისთვის ბარიც აქვს და ნიჩაბიც, ესე იგი, მეცნიერება და მხნეობა, ჭკუა და ხელი. ამ მეცნიერებას და მხნეობას, ამ ჭკუასა და ხელს ამოქმედებს დაუღალავი წყურვილი ხვალის უკეთესობისა და მწვავი უკმარობა დღევანდელობისა (ილია ჭავჭავაძე, „აზია წინათ და ეხლა“, 1889). ერი, რომელიც „ჰთაკილობს სხვისგან ჭკუის სწავლებას“, არ ითვისებს „სხვის ავკარგიანობას“, კარგავს საკუთარ ისტორიასაც, ნაციონალურ ფასეულობებსაც, განვითარების შესაძლებლობებსაც; ის ვერ გაუფრთხილდება იმას, რაც აქამდე შეუქმნია და ვერც რამე ახალს შექმნის. ევროპისა და აზიის ქვეყნების გამოცდილებების შეპირისპირებით ილიას აჩვენებს ქართველებს, თუ რა საშიშია იზოლაცია და, მეორე მხრივ, როგორ პერსპექტივებს ქმნის კულტურული გახსნილობა, განვითარების საუკეთესო მოდელების ათვისება.

შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული სინამდვილის ფორმირებისას ილია ჭავჭავაძესახავს ისეთ მიზნებს, რომლებიც აქტუალურია დღევანდელი საქართველოსთვისაც. ილიამ როგორც მწერალმა და მოღვაწემ შექმნა საქართველოს თანამედროვე სახე, ქართველთა ერთიანი ცნობიერება, შექმნა საქართველოს თანამედროვე ეროვნული იდენტობა. თანამედროვეობის ფაქტორი აქ მხოლოდ დროის საზღვრებს როდი აღნიშნავს. ილიამ ქართველ ხალხს განუსაზღვრა ზნეობრივი, ეროვნული და პიროვნული ფასეულობების ირგვლივ გაერთიანების, თანადროული მსოფლიოს ცვალებად, განვითარებად სინამდვილეში ერისა და ქვეყნის სახით დამკვიდრების, პროგრესული საზოგადოების ფორმირების, საკუთარი მიზნებისა და ამოცანების დასახვის შესაძლებლობები, რის შედეგადაც ილიასეული პრინციპები მუდამ თანამედროვეა და საქართველოს ყოველ ახალ გზაგასაყართან ეხმარება თვითგადარჩენის თუ თვითგანვითარების გზების პოვნაში.

რჩეული წერილები

შინაური მიმოხილვა

1879 წელი, იანვარი

აღმოსავლეთის საქმე და ჩვენ. – ჩვენ სხვისთვის ვართ რამე თუ არა. – ჩვენი მსხვერპლი და ძმათა შემოერთება. – ჩვენის განათლების საქმე. – ჩვენის ხალხის სწავლების საქმე. – რა არის შკოლა. – ქართული საზოგადოება სწავლის გავრცელებისათვის. – შარშანდელი მასწავლებელთა კრება – "Тифлисский Вестник" – ის და „დროების" ღვაწლი.

ბალკანეთის ნახევარკუნძულზედ აღმოსავლეთის საქმეს ბერლინის ხელშეკრულობით წვერი შემოერღვა, როგორც პაჭიჭს, და რაკი წვერი შემოერღვა, ბოლომდინ რღვევით უნდა წავიდეს. ჩვენ აქ რა შუაში ვართო, იტყვის მკითხველი. ეს პატარა ქვეყანა, რომელსაც ამიერ-კავკასიას ეძახიან და სადაც უპირატესობა ყოველისფრით ქართველობას უპყრია, დღეს იმ ქვეყნად შეიქმნა, რომელშიაც, ბერლინის ხელშეკრულების შემდეგ, გამოიკვანძა დიდი კვანძი აღმოსავლეთის საქმისა. ჩვენის ფიქრით, ეხლა აღმოსავლეთის საქმემ, აქამომდე სლავიანებზე გაჩერებულმა, აქეთ, აზიაში გადმოიწია და რუსეთი და ინგლისი – ეს ორი დაუძინებელი მეტოქე აზიაში მფლობელობისათვის – აქ, აზიაში, დაეჯახებიან ერთმანეთს და ბოლოს საქმე იქამდის მივა, რომ მაგ საქმის კვანძი აქ უნდა გაიხსნას. რით გაიხსნება ეს კვანძი, ხმლით გაჰკვეთენ თუ საცივილიზაციო ღონისძიებითა, – ამისი გადაწყვეტილად თქმა ძნელია წინათვე. ამას კი ვიტყვით, რომ პირველი ნიშნები ინგლისის მხრით საცივილიზაციო ღონისძიების ხმარებას მოასწავებს. ჩვენ ამით იმისი თქმა კი არ გვინდა, რომ ეგ ინგლისს მოსდიოდეს სხვისა თუ ჩვენის სიყვარულით და ტრფიალებითა, – აქ ინგლისი თავის საკუთარის სარგებლობისათვის იღვაწებს. და რადგანაც ერთის ჭეშმარიტი და უცოდველი სარგებლობა მარტო იმაზეა დამყარებული, რომ მეორეც კარგად იყოს, ამიტომაც ინგლისი, რომლის საქმენი ხალხის თვითმოქმედებით იმართებიან, ეცდება თავისი ჭეშმარიტი სარგებლობა ჭეშმარიტს საძირკველზედ ამოიყვანოს, ესე იგი, ეცდება ძალაუნებურად იმათ კარგამყოფობასაც, ვინც მას აზიაში ბინადრად დახვდება. ჩვენ აქ საპოლიტიკო სიგელს არ ვწერთ, და ამიტომაც ჩვენ ესე გაკვრით ვლაპარაკობთ ამ საგანზედა და ჩვენს მკითხველს ჩვენს ამონაფიქრებს

ვაუწყებთ სმენისა და გაგონებისათვის. ჩვენ არ გვინდოდა, როგორც ლიტონს მემატიანეს, შეგვენიშნა, რომ აზია საერთოდ და ჩვენ თითონ საკუთრივ ვართ საჭირონი არამც თუ ჩვენის თავისათვის მხოლოდ, არამედ სხვისათვისაც, თუმცა ბევრი რამ შეიცვალა ქვეყნიერობაზედ ამ ხუთას-ექვსას წელიწადში, მაგრამ ეს მიწის-ყელი, რომელსაც კავკასიას ეძახიან, რომელიც აზიისა და ევროპის კარად ყოფილა უწინ და რომლის დაპყრობისათვის ბევრი სხვადასხვა ხალხის სისხლი დაღვრილა, მაინც ისევ კარად დარჩა და ხალხთა შორის შუღლისა და ცილების მიზეზად იქნება კიდეც.

ბერლინის ხელშეკრულებამ ჩვენ ერთი დიდი სიკეთე შეგვძინა და ამ მხრით შარშანდელი წელიწადი ჩვენთვის ფრიად ღირს-სახსოვარია: ჩვენი ძმები, ჩვენი სისხლხორცი, ჩვენთან ერთად „მებრძოლი შავის ბედისა“, ჩვენის გმირების ბუდე, ჩვენის უწინდელის განათლების და სწავლის აკვანი, ჩვენი ძველი საქართველო, – დღეს ჩვენ შემოგვიერთდა, და თუ კარგად მოექცევიან – ვის ხელთაც აწ იმათი ბედია, ჩვენთან იქნება კიდეც სამუდამოდ. წარსულმა ომმა ბევრი სისხლი დანსთქა ქართველობისა, ბევრმა ვაჟკაცმა ჩვენმა დასდო თავი, ბევრმა დაღვარა სისხლი. ბევრმა ჩვენმა აფიცრობამ თავისი ყმაწვილკაცობის დღენი დალია ამ ომში, ბევრი წარვიდა-მეთქი ამ წუთისოფლიდამ თვისტომთაგან დაუტირებელი, ბევრი დაიხოცა სახელოვანის სიკვდილით, – და მათი სახელი არც კი არავინ ახსენა და აღიარა. (საწყალნო, ეგრე გულგმირად თავდადებულნო ყმაწვილ-კაცნო!) თქვენ, საცა ჭირი იყო, პირველნი იყავით ნებით თუ უნებლიეთ, და საცა ლხინი იყო – უკანასკნელნი!... სახელი და დიდება თქვენც, რომელნიც ბედმა სიკვდილისაგან გიხსნათ, რომელთაც ნებით თუ უნებლიეთ აჩვენეთ ქვეყანას, რომ ვაჟკაცობა ქართველობისა უქმი სიტყვა არ არის და რომელთაც გიცნობთ ჯარი და უბრალო ჯარისკაცნი და სხვა არავინ ზედაც არ გიყურებთ ჩვენში! თქვენც, თქვენთა თავდადებულთ ძმათაებრ, ჭირში პირველნი იყავით და ლხინში უკანასკნელნი ხართ... თქვენ თავებს იხოცდით, თოფს და ზარბაზანს გულდაგულ ედეგით და თქვენი სახელი და დიდება სხვამ გაისაკუთრა, სხვამ დაინარჩუნა. იმითი მაინც ინუგეშეთ, რომ ამ ომმა, საცა ამოდენა მსხვერპლი მოიტანა ქართველობამ, ამოდენა ძალ-გული და ვაჟკაცობა გამოიჩინა, ამ ომმა ამდენის ხნის დაშორებულნი ძმანი ისევ ერთმანეთს შეგვყარა. (რასაკვირველია, ამისთანა ბოლო იქნება გულშიაც არა ჰქონდათ მათ, ვინც თავი დასდო ამ ომში, მაგრამ ჩვენ, როგორც ლიტონმა მემატიანემ, უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ დიდს საქმეს ძმათა შეერთებისას ჩვენი საკუთარი სისხლი ზედ გადაესხა.) მიიღო კიდევ ჩვენმა სისხლში ამოვლებულმა ბედმა ჩვენი სისხლის შესაწირავი!... ნუთუ უსისხლოდ ჩვენი ბედი არას გვითმობს!..

ეხლა ჩვენ ერთი დიდი და უდიდესი მოვალეობა გვაწევს: ძმებს ძმურად უნდა დავხვდეთ ყველგან და ყოველიფერში; უნდა იმათთვისაც ვიზრუნოთ, – როგორც ჩვენთვის, იმათთვისაც თავი გამოვიდოთ, როგორც ჩვენთვის. თუ ჭირში ვუძმეთ, ჭირში მივეშველენით, – ჩვენი ერთმანეთის დაურღვეველის კავშირის გაბმაც უეჭველია. ეს ისმინეთ და გაიგევით, ქართველობავ! რა გაგვიხსნის გზას

მაგ კავშირის გაბმისათვის? აკაკი წერეთელმა სთქვა და ჩვენც ვიტყვით, რომ ამისათვის ერთი უებარი სახსარია: სწავლა, ცოდნა და მეცნიერება. აი წამწყმედელი ყოველის უთანხმოებისა, დამადგინებელი ყოველის ერთობისა, ამამაღლებელი ადამიანისა! აი ჭირთა ამხდელი სახსარი, კეთილდღეობის მომფენი ღონისძიება! სწავლა, ცოდნა, მეცნიერება – ღონეა იმისთანა, რომელსაც დღეს წინ ვეღარაფერი ვერ უდგება: ვერც მუშტი, ვერც ხმალი, ვერც ჯართა სიმრავლე. ცოდნა უძლეველი ფარია არსებობისათვის, ბასრი ხმალია მოგერიებისათვის. თუ მაგაში ფეხი გავიდგით, თუ მაგაში წინ წავდექით, ჩვენი ეხლა დაუძლურებული ღონე ამოხეთქს მაგარ ფესვებს.....[1]) ტყუილად კი არ ანაცვალეს ცნობადის ხეს თითონ სამოთხეც კი პირველ კაცთა, ადამმა და ევამ. ეგ ის ხეა, რომელსაც გამოაქვს მშვენიერი ნაყოფი თვითოეულისათვის ცალკე და ხალხისათვის საერთოდ; ეგ ის ხეა, საიდამაც ეჩოს ტარიც გაითლება და ხერხისაც; ეგ ის ხეა, რომელიც ყველას იწვევს ერთნაირის გულის-ტკივილითა და ეუბნება: „მოდით, მაშვრალნო და ტვირთმძიმენო და მე განგისვენებთ თქვენ“; ეგ ის ხეა, რომელქვეშაც ჩვენ უნდა დავდგათ ოქროს აკვანი ჩვენის ერთობისა. საქმე იმაშია ეხლა, რა გზით და როგორ?

ხალხის სწავლების და განათლების საქმე ჩვენში ამ უკანასკნელ დრომდე იმაზედ იყო მიმდგარი, რომ მთავრობა მარტო საშუალო სასწავლებელთათვის ზრუნავდა მხოლოდ და მარტო მათს, ასე თუ ისე, გავრცელებას ცდილობდა. საშუალო სასწავლებელნი მარტო შემძლებელთათვის არის მისაღწევი, ესე იგი – თავად-აზნაურობისათვის და მოქალაქეობისათვის. ამის გამო მთავრობის მზრუნველობა განათლების შესახებ დღეს-აქამომდე მარტო წოდებათა (*сословный*) განათლების მზრუნველობას მოასწავებდა და სხვას არასფერს. სხვა დანარჩენი, ფრიად დიდძალი ხალხი კი, რომელიც ქვეყნის ჭეშმარიტს ღონეს შეადგენს, ამ მზრუნველობიდამ გამოკლებული იყო. მარტო ამ უკანასკნელ დროს – ყველამ, თუ არა სცნა, ცნობილი მაინც აღიარა, რომ ესეთი განსაკუთრებული მზრუნველობა მარტო ერთის წოდებისათვის დიდი შეცდომაა წინაშე საერთოდ ხალხის განათლების მოთხოვნილებისა; რომ სწავლა და განათლება უფესვოა იქ, საცა უდიდესი ნაწილი ხალხისა კარდახშულია, მოკლებულია სწავლის სახსარსა. ამიტომაც, დიდი თუ პატარა, ყველა მოიმართა ამ ბოლოს დროს იმაზედ, რომ სახალხო შკოლები დაიმართოს. აქ, ჩვენდა სანუგეშოდ, იმას შევნიშნავთ, რომ სწავლის გავრცელების და სახსრების მოპოებისათვის თითონ ჩვენმა დაბალმა ხალხმა დიდი თვითმოქმედება გამოიჩინა და არც უმაღლესი საზოგადოება დარჩა უგულმოდგინოდ, როგორც ქვევით ვნახავთ. ამ სახით თაოსნობა სწავლის გავრცელებისათვის ხალხში თითონ ხალხმა იტვირთა. ამაში ჩვენ ვხედავთ მომავლისათვის ბევრს სანუგეშოს. დიდი საქმეა, როცა თითონ ხალხი ცდილობს თავისი-თავი გაიტანოს. დღე-და-დღე გვესმის, რომ ჩვენი ხალხი, ნამეტნავად ტფილისის გუბერნიაში, იღვწის შკოლების დამართვისათვის, ყოველდღე ისმის, რომ აქ და აქ გამართეს შკოლაო; დღე-და-დღე ეგ თვითმოქმედება მატულობს და იმატებს კიდეც, თუ ხელს არ შეუშლიან.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ამასვე ვერ ვიტყვით ახლად შემოერთებულს საქართველოზედ. იქ, არა მგონია, პირველ ხანებში, თითონ იქაურთა მცხოვრებთა შორის მაგ თვითმოქმედებამ გაიღვიძოს და ან ჩვენმა საკუთარმა გულმოდგინებამ ძალიან ფრთა გაშალოს. რადგანაც იქ სარწმუნოებით მაჰმადიანები არიან, არ იქნება, რომ ამ გარემოებამ ცოტად თუ ბევრად არ შეაფერხოს შკოლების გავრცელების საქმე. ამას იმიტომ კი არ ვამბობთ, რომ ვითომ მაჰმადიანობა თითონ თავისით ეწინააღმდეგებოდეს განათლების მიღებას და გავრცელებას; ჩვენ იმისი თქმა გვინდა, რომ რადგანაც დღეს სწავლის ხელთმძღვანელი ჩვენშიაც და იქაც მარტო მთავრობაა, მერე რუსისა, ესე იგი იმ ხალხისა, რომელიც სარწმუნოებით და ენით მათ უნდა ეუცხოებოდეს უსათუოდ, ამის გამო რუსთაგან ყოველგვარს ცდას განათლებისათვის სხვა თვალით დაუწყებენ ყურებას. შესაძლოა იფიქრონ (განა ცოტა უხეირო და უგვანი ტაშკენტელნი პედაგოგები გვყავს, რომ არ აფიქრებინონ), შესაძლოა-მეთქი აფიქრებინონ, რომ შკოლების მეოხებით ეცდებიანო ჩვენი ზნეობითი და გონებითი მხედველობა შესცვალონო ჩვენის რჯულის არსების შერყევისათვისო. ღმერთმა გვიხსნას ჩვენც და ისინიც იმისთანა შკოლებისაგან, რომელთაც განათლებისა და სწავლის მოფენის გარდა, სხვა რასმე დაუნიშნავენ მისაღწევად და ამ აკვანს ადამიანის გონების და ზნეობის აღზრდისას წაბილწვენ სხვადასხვა ბიწიერ მოსაზრებით. შორს ჩვენგან ამისთანა შკოლები! შორს ჩვენგან იმისთანა ტაშკენტელნი, რომელნიც არცხვენენ თავის ხალხს სხვის თვალში, და საცა მოქმედობენ – მარტო მტერს უჩენენ თავის ქვეყანას და თავის ერსა.

ამ სახით, ეს ორი სხვადასხვა გარემოება ჩვენის ქართველობისა ორ-გვარს სახსარსაც ითხოვს საქმის წარმატებისათვის. ჩვენში, საცა თვითმოქმედება ხალხისა გაღვიძებულია განათლების გავრცელებისათვის, მთავრობამ, როგორც განათლების ხელთმძღვანელმა, ხელი უნდა შეუწყოს ამ თვითმოქმედებას, წაახალისოს თაოსნობა ხალხისა, ფულით თუ სხვა რაიმე საჭირო ღონისძიებით დაუღალავად და ხანდაუზმელად მიეშველოს, და ამასთან უფრო ფართო და ადვილი გზა მისცეს ხალხის ხალისს და თვითმოქმედებას შკოლების დაარსებისათვის, ესე იგი ტყულ-უბრალო მიწერ-მოწერით არ დააგვიანოს ხოლმე ნების-რთვა. სადაც ეგ თვითმოქმედება არ არის ჯერ გაღვიძებული, იქ კი ყოველი ღონისძიება უნდა იხმაროს მთავრობამ თვითმოქმედების გაღვიძებისათვის. იქ თითონ მთავრობამ თავისი ხარჯით, თავისი თაოსნობით უნდა დამართოს შკოლები, და მერე იმისთანა სიფრთხილით, იმისთანა თვალ-გაფაციცებით, იმისთანა წინმხედველობით, რომ არა მიზეზი არ მისცეს კაცს აფიქრებინოს, რომ განათლების და სწავლის მეტი აქ შკოლას სხვა რამე წადილიცა აქვს. ამ მძიმე ტვირთსა შეუმსუბუქებს მთავრობას მარტოდ და მარტოდ ქართველი კაცი, ქართულის ენის მცოდნე. ამისათვის საჭიროა სახალხო შკოლების დირექტორებად მოწვეულ იყვნენ უსათუოდ ქართულის ენის მცოდნენი, საჭიროა საყოველთაოდ ჩვენთვის, და ახლად შემოერთებულ საქართველოსათვის ხომ აუცილებელია და აუცილებელი.

ამასთან, ეს არ უნდა დაივიწყონ, რომ პირველდაწყებითს სახალხო შკოლას მარტო ერთი წადილი უნდა ჰქონდეს, მარტო ერთი საგანი: მოზარდს თაობას მიანიჭოს ცოდნა იმ პატარა საწყაოთი, რომლის აუვსებლადაც შემდეგი განათლება და განვითარება შეუძლებელია. აი ამაშია სული და გული პირველდაწყებითის შკოლისა. „ამ გზაზედ მას შეუძლიანო, – ამბობს ერთი მწერალი, – ყოველმხრივი განვითარება მისცეს მოზარდსაო, შეუძლიან გაუმაგროს, გაუღონიეროს და გაუხსნას სულიერი და ხორციელი ძალნი მოზარდსაო. თუ ეს ჩემი ნათქვამი მეტად აზოგადებს პირველდაწყებითი შკოლის მნიშვნელობასაო და მეტის-მეტად ეჩვენება ვისმეო, მე იმათ აი რასა ვკითხავო: იცით თუ არაო, რა არის ყრმისათვის, რომ რამდენიმე წელიწადი ზნეობით და გონებით განვითარებულ კაცის ხელში იყოს? იცით რა არის, რომ რამდენიმე წელიწადს გაუწყვეტლად ყრმა ემორჩილებოდეს გონიერს დისციპლინას შკოლისას, საცა გონივრად დადგენილ წესსა და რიგსა წარბშეუხრელად და გულის-ტკივილითაც მუდამ უნდა ამოქმედებდეს შკოლის ოსტატიო? ცხადი არ არის აქედამაო, მით რომ ყრმა შკოლაშია, მით რომ მოზარდი ნერგი მუდამ თვალქვეშა ჰყავს გულშემატკივარს, განვითარებულს, ზნეობიანს ოსტატს და მის წინ როგორც კოკორი იშლება, სულიერად და ხორციელად დღე-და-დღე იმართება, – ნუთუ ცხადი არ არისო, რომ ამით ყრმას ენერგება გულში პატივისცემა სხვისა და საკუთარის თავისა, პატივისცემა კანონიერობისა და სიმართლისა, გრძნობა ადამიანის ღირსებისა, მართებულობისა, რიგიანობისა, პატივისცემა სხვის საკუთრებისა, სიყვარული ხალისი შრომისა, გაფრთხილებისა, ზოგვისა, სიყვარული ოჯახისა, თვისტომისა, ქვეყნისა“. – ამ-რიგად, პირველდაწყებითს შკოლაშიაც კი შესაძლოა იხეიროს ყოველ იმ მოზარდმა ნერგმა კაცის ბუნებისამ, რომელიც ერთად გამოიტანს ხოლმე ნაყოფს კაიკაცობისას, ადამიანობისას. ამ წრის გარეთ შკოლას საერთოდ და სახალხოს საკუთრივ საქმე არა აქვს, და თუ ვინმე ზახაროვისა და კუვშინსკისთანა შკოლას ზურგზედ სხვას რასმე აჰკიდებს, იმას არა სწამს შკოლის უწმინდაესი მადლი, ის უარ-ჰყოფს მის სანატრელს მნიშვნელობას, ის წმინდა საგანს – შკოლას – სახედარადა ხდის და ზედ ჰკიდებს თავის დახშულის გულის ღვარძლსა და ნაგავსა, ის უარ-ჰყოფს ხელმწიფე იმპერატორის უმაღლესს ნებას, გამოცხადებულს 1864 წ. რესკრიპტშია.[2]

მადლობა ღმერთს, ეს შკოლის მნიშვნელობის წაბილწების და წარყვნის შიში ჩვენში ეხლა არამც თუ შეფერხდა, არამედ სანუგეშო იმედად შეიცვალა. შარშანდელმა კრებამ სასოფლო შკოლების მასწავლებელთა ეს ცხადად დაგვიმტკიცა. ჩვენმა ქართულმა ენამ, აქამომდე შკოლებიდან გამოდევნილმა[3], ისევ ფეხი შესდგა ჩვენს შკოლებში. ამაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ეხლანდელს რედაქციას „დროებისას“ და ნამეტნავად *“Тифлисский Вестник”*-ს. სიმართლე გვაიძულებს აღვიაროთ, რომ ეგ ღვაწლი მარტო მაგ რედაქციამ დასდო ჩვენის განათლების საქმეს და მასთან ერთად *“Тифлисский Вестник”*-მა, რომელმაც ამ საგანზედ თვალსაჩინო წერილები დაბეჭდა. ეგ პატარა გაზეთი „დროება“ ეხლანდელ ნაღმის მიმტანს პატარა გემს მაგონებს, რომელიც ეხლახან მოიგონეს და რომელმაც

იმდენი ვაი-ვაგლახი დააყარა ზორბა ხომალდებს წასულს ომებში. ჩვენა გვგონია, რომ იმ პატარა გემების სამსახურსა ადვილად გაუწევს ჩვენს ქვეყანას ჩვენი პატარა „დროება“, თუ რომ იგი არ მიიკარებს იმ სენს, რომელსაც ქვიან სხარტე სახელი – გონების მრუშობა. ღმერთმა დაიხსნას იმ ჭირისაგან ის ტანად მომცრო მოძმე ჩვენი. ესეა თუ არა, „დროებამ“ და *“Тифлисский Вестник”*-მა კი ნაღმი მიიტანეს და ააფეთქეს ის უგვანი და ზორბა გემი, რომელსაც მმართველად უსხდნენ ტაშკენტელნი პედაგოგები...[4]). შარშანდელმა სოფლის შკოლის მასწავლებელთა კრებამ უარჰყო უწინდელი მიმართულება ჩვენის შკოლებისა და აღიარა, რომ ქართული ენა უნდა დაიდვას ქვაკუთხედად ჩვენის განათლებისა. ამ კრებამ კანონად დასდვა, რომ მთელის სწავლის მსვლელობა სასოფლო შკოლებში ქართულს ენაზედ უნდა იყვესო და დააწესა სრული კურსი პირველდაწყებითის სწავლისა. საღმრთო ისტორია, მოკლე კატეხიზმო, არითმეტიკა, გეოგრაფია – ყველა ეს საგნები პირველ წლიდამ დაწყებული ვიდრე მეოთხე წლის გასვლამდე, ესე იგი კურსის შესრულებამდე, უნდა ისწავლებოდეს ქართულს ენაზედ. რუსულს ენასაც კი უნდა ჰქონდესო ადგილი, მაგრამ როგორც ცალკე საგანსა და არა სახსარს, ანუ საშუალებას სწავლისასაო, და ამიტომაც დაადგინეს, რომ მისი სწავლება უნდა იწყებოდეს მხოლოდ მესამე წლიდამ. ესეთი გადაწყვეტილება არის ჭეშმარიტი პედაგოგიური, სრულიად ეთანხმება მცოდნე და გამოჩენილ პედაგოგების აზრსა და მხედველობას ამ საგანზედ და აღუთქვამს ჩვენს სახალხო შკოლას სანატრელს და სანუგეშო მომავალსა. ესეთი გადაწყვეტილება მტკიცე ნიადაგზედაც დგას, რადგანაც ერთის მხრით ცხოვრების მძლავრს ნიადაგზედ და მეცნიერებისაგან აღიარებულს ჭეშმარიტებაზედ არის დამყარებული, და მეორეს მხრით – აღიარებულია აქაურის უმაღლესის მთავრობის მხრითაც. თუმცა ამ გადაწყვეტილებას ზედ არ დაერთვა გონიერი და განვითარებული პროგრამები, მაგრამ ეს იმისთანა ნაკლია, რომლის მოსპობაც ადვილად შეიძლება, ოღონდ ჭეშმარიტი სურვილი იყოს და ჭეშმარიტი გულმტკივნეულობა ხალხის განათლებისადმი მათ შორის, ვინც პირდაპირ უდგანან განათლების საქმეს. საზოგადოდ ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ამიერიდგან ხალხის განათლების საქმეს ექნება უფრო ნაყოფიერი მსვლელობა.

თავი მეორე

1879 წელი, თებერვალი

აჭარა და ქობულეთი. – კინტრიშის მაზრა გაჭირვებულია. – შველა ჩვენი ზნეობითი მოვალეობაა. აჭარელების გადასახლების ხმა. – რათ და რისთვის? – როგორ უნდა მოევლოთ და როგორ მოუარეს. – მთავრობას რით იცნობს ხალხი. – ადმინისტრაცია. – არსებითი ნაკლი ადმინისტრაციისა. – უენობა და სიყრუე. – არ იცნობს და არ იცნობენ. – ცხოვრება, კანონი და შუა ცარიელია. – კანონმდებლობა ოთხ კედელ შუა. – ვნება ამის გამო, – კიდევ ქართული და აქაური ენები. – ქართული სცენა. – რა არის სცენა საზოგადოდ და რა უნდა იყოს ჩვენთვის საკუთრივ.

ყოველ მხრიდამ ისმის, რომ ჩვენი მოძმენი – აჭარელები და ქობულეთლები ძალიან ცუდს მდგომარეობაში არიან და ნუგეშსაც ჯერ-აქამომდე არსაიდამ მოელიან. წარსულმა ომებმა თუმცა ყველას მიაყენა აუცილებელი ზარალი, მაგრამ აჭარა და ქობულეთი ყველაზედ მომეტებულად დაისაჯა. ამას ეჭვი არ უნდა: აჭარა და ქობულეთი ომის მოედნად გახადა ბედმა. იქ იდგა ცალკე რუსის ჯარი და ცალკე ოსმალოსი. ჯარების დგომა, ნამეტნავად ერთი-ერთმანეთზედ სამტროდ გალაშქრებულისა, რასაკვირველია, კეთილს არ დააყრიდა ხალხს საზოგადოდ და უფრო იმ ხალხს საკუთრივ, რომლის მამულშიაც ჯარები იდგა და რომლის ბედი წინათვე არავინ იცოდა, ვის ჩაუვარდებოდა ხელში. ამიტომაც აშკარაა, არც რუსი გაუფრთხილდებოდა ხალხის სიკეთესა და არც ოსმალო; არც რუსი მოიქცეოდა გულმტკივნეულად და არც თათარი. „დროების“ №32-ში კარგა ცხოვლად არის აწერილი გ. წერეთლისაგან ის საცოდაობა, რასაც წარმოადგენდა ქობულეთი ომის დროს და ომის მერმეთაც. ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ არამც თუ გადამეტებულია, რასაც გ. წერეთელი გვაუწყებს, არამედ იმის ნატამალიც არ უნდა იყოს, რაც საცოდაობა აჭარას და ქობულეთს მიადგა ომის გამო. აოხრება ტყეებისა და მინდვრებისა, წვა და ბუგვა სოფლებისა, დაწიოკება ხალხისა, გარდახვეწა ზარდაცემულთა მცხოვრებთა, ამის გამო წარამარად დაღუპვა ხალხის ქონებისა, რომლის წაღებაც თან არ შეიძლებოდა, უხვნელ-უთესავად დარჩომა, ბოლოს სიკვდილი და სისხლის ღვრა, – ესენი სულ იმისთანა თვისების უბედურობაა, რომელიც დიდხანს გასწევს და დიდხანს იქნება საგრძნობელი, თუ მთავრობა ეხლავე ხელს არ შეუწყობს ხალხსა, არ დააკვირდება მის აწინდელს მდგომარეობას, არ მიეშველება ფულით, თუ სხვა ღონისძიებითა, და თუ დროებით მაინც არ ამოუშვა ამ მოვალეობისაგან, რომელიც ხაზინის ინტერესს შეადგენს. ეს უკანასკნელი მაინც აუცილებელი საჭიროებაა ქობულეთის და აჭარისათვის, თუ მთავრობას ჰსურს დაანახვოს ხალხსა თვისი უკეთესი მხარე, რომლითაც იგი მართლა-და სანატრელია ყოველის კაცისათვის, სახელდობრ – ის მხარე, რომლითაც სახელმწიფო თავის უწმინდაეს მოვალეობად უნდა აღიარებდეს ხალხის

შველას ყოველთვის და გაჭირვების დროს ხომ უფრო, მის კეთილდღეობისათვის წადილს, მზრუნველობას და მხურვალე გულდადებას, და ამ შემთხვევაში ზოგვა და ძუნწობა საბოლოოდ საქმის წახდენაა და ღალატი სახელმწიფო საქმისა. ეგ შველა და ხელუხვობა სახელმწიფოსი მით უფრო არის სასარგებლო, რომ თითონ სახელმწიფო არასფერს დაჰკარგავს: ხალხი, ფეხზედ წარმომდგარი, უფრო უკეთესი ღონეა სახელმწიფოსათვის, ვიდრე დავრდომილი და სულით და ხორცით გათახსირებული; მარტო გულმოგებული და ფეხგამაგრებული ხალხია უშრეტი წყარო სახელმწიფოს სიმდიდრისა და ძალისა. აქ ყოველივე შესაწირავი, ყოველივე სანთელ-საკმეველი გზას იპოვის, გლეხისა არ იყოს, და სახელმწიფოს გარდამეტებით დაუბრუნდება. ჩვენდა სამწუხაროდ, ისმის, რომ ეს სანატრელი მხარე მთავრობისა ფეხადგმული არ არის ჯერ აჭარასა და ქობულეთში, თუმცა მოხელეთა შორის იმისთანა პატიოსანი და ხალხის გულშემატკივარი კაციც არის სხვათა შორის, როგორც თავ. გრიგოლ გურიელი. მაგრამ ხომ მოგეხსენებათ, ერთის მერცხლის ჭიკჭიკი გაზაფხულს არ მოიყვანს...

ნამეტნავად კინტრიშის მაზრაა თურმე საშინელს ყოფაში და გაჭირვებაში. რომ მართლა იგი ყოფა და გაჭირვება საშინელია, მარტო ის ამტკიცებს, რომ თითონ მთავრობას საჭიროდ დაუნახავს იმისი გამოცხადება საქვეყნოდ. ვინ არ იცის, რომ ამისთანა ამბების გამოცხადება მთავრობას ყოველთვის ეძნელება და ემძიმება ხოლმე. სჩანს, მართლა დიდი უბედურობა უნდა ტრიალებდეს კინტრიშის მაზრაში, რომ მთავრობა იძულებულ იქმნა ეგ უბოდურობა ყველასათვის ეუწყებინა. მთავრობა მიშველებია კიდეც გაჭირვებულს ხალხს, მაგრამაო იგი შველა საკმარისი არ არისო. ჩვენ ეს არ გვესმის! რატომ იმდენად არ მიჰშველებიან, რამოდენადაც საკმარისია? რაო, სახელმწიფოს იმოდენა ღონე აღარა აქვს, თუ სხვა რამ მიზეზია? განა ამისთანა შემთხვევაში, უღონობის გარდა, სხვა რამ მიზეზიც შეიძლება რომ იყოს! უღონობა კიდევ ჭკუაში მოსასვლელი არ არის: სახელმწიფოსათვის ერთის მაზრის შენახვა, თუნდ მთელს წელიწადს, წვეთია ზღვისათვის. ვფიქრობთ და ვერ მოგვიფიქრნია, რით ავხსნათ ეგ ნამცეცების მიწვდა, როცა ხალხი ერთის მთელის მაზრისა შიშველ-ტიტველი, მშიერ-მწყურვალი თვის გარეშემო ჯოჯოხეთსა ჰგრძნობს, ან სულ ჰო, ან სულ არა. აქ ორ წყალ-შუა დგომა უადგილოა და ამაზედ მეტიც, თუ სწორეს გვათქმევინებთ...

ჩვენ ამითი იმისი თქმა კი არ გვინდა, რომ რაკი მთავრობაა ამისთანაებში მოვალე და ყოვლად-შემძლებელი ღონე, ჩვენ გულ-ხელი დავიკრიფოთ და გულგრილად ვუყუროთ ჩვენის ძმების უბედურებას, გულგრილად და თუნდ ცარიელის გულის-ტკივილითაც შევყურებოდეთ, როგორ თრთის და იკრუნჩხება შიშველი ბავში სიცივისაგან, როგორ უკვდება იგი კალთაში შიმშილისაგან ძუძუგამშრალს დედას, როგორ ტყის ნადირსავით დაძრწის ღონემიხდილი დამშეული მამა, იმედდანთქმული, რომ რითიმე მიეშველოს შიმშილისაგან სულთმობრძავს ოჯახსა. გარბის ამ ოჯახიდამ შორს, რომ თავისის თვალით არ დაინახოს გულსაკლავი სურათი კარზედ მოდგომილის სულთამხუთავისა, არ დაინახოს თავისის ცოლის, თავისის შვილის, თავისის ძმის, დის, თვისისა და ტომის სასოწარკვეთილი ყოფა,

არ გაიგონოს თავისის ყურით ამაო ძახილი ცოლისა: „კაცო, გვიშველე, ვიხოცებით“, საცოდავი კნავილი ბავშისა „მამავ, პური, მამავ, პური“.. გარბის თითონაც დამწვარი და დადაგული შიმშილისაგან, გარბის შორს, შორს... გარბის და ჰგრძნობს, რომ სამუდამოდ ეცლება ხელიდამ ყოველივე ის, რისთვისაც სცხოვრობდა, რისთვისაც სულდგმულობდა, რისთვისაც იღვწოდა. ყოველივე ის, რაც მისთვის ყველაზე უძვირფასესია... ჰგრძნობს და გულს უბზარავს მწვავი ტკივილი სასოწარკვეთილებისა, უიმედობისა და უღონობისა. ან არა და დგას ამ საშინელის სურათის წინ – უღონო, უილაჯო, თვალებ-ჩაცვივნული, ნაწლებ-ამომწვარი შიმშილისაგან, დგას და უყურებს, რომ თვალ-წინ უკვდება ცოლი, უკვდება შვილი, უყურებს და იწვის, იდაგვის, რომ არსაიდამ ხსნა არ არის, არსაიდამ შველა, და თუ რამ ნუგეში აქვს, ეგ ის ნუგეშია, რომ მეც შიმშილი დღესა თუ ხვალე ამომხდის დაუძლურებულს სულსო და ჩემს ცოლ-შვილს საიქიოს შევეყრებიო... იცით მერე ამისთანა ყოფა რა ტანჯვაა, ნამეტნავად მაშინ, როცა ხედავ, რომ გარშამო მთელი მაზრა, ათას-ათასი ღვთის-კერძო ადამიანი წივის, კივის: „გვიშველეთ, შიშვლები, მშივრები ვიხოცებითო!“ ეგ მთელი ჯოჯოხეთია, მთელი!..

აბა ახლა წარმოიდგინეთ, ეს ჯოჯოხეთი რამოდენად გაძლიერებული უნდა იყოს იმ კაცის გულში, რომელიც მაგ ყოფაშია ჩავარდნილი და გვერდით ხედავს თავის ძმას, რომელსაც შველა ცოტად თუ ბევრად შეუძლიან და არ შველის. ქართველობავ, ნუ იქმ მაგ სამარცხვინო საქმეს... ხელი გაუწოდე შენს ძმებსა და დებსა, რომელნიც დღემდინ შენთვის დაკარგულნი იყვნენ და რომელნიც დღეს შენთანვე მოვიდნენ! შევეწივნეთ, რითაც შეგვიძლიან, ფულით, საჭმლით, საცმლით, ხორაგით! ამას ითხოვს ყველასაგან საზოგადოდ კაცთმოყვარეობა და ჩვენთვის კი საკუთრად ზნეობითი მოვალეობაც ძმისა ძმის წინაშე. შევეწიოთ და ვაჩვენოთ ქვეყანას, რომ კაცთმოყვარეობა ჩვენი თვისებაც არის, ვაჩვენოთ, რომ ძმათა სიყვარული ჩვენშიაც ისე ყოვლად-შემძლებელია, როგორც სხვაგან, ვაჩვენოთ, რომ ჭირში ჩვენც ვიცით დახმარება, ვაჩვენოთ, რომ ძმობა, ერთურთობა, ერთმანეთის შველა და გატანა უქმი სიტყვა არ არის ქართველობისათვის!... აქ უკან დახევა სირცხვილია ყველასათვის და ჩვენთვის ხომ სირცხვილზედ მეტიც... ჩვენ გაჭირვებულების ძმები ვართ, ძმები!.. ეს არასდროს და არას შემთხვევაში არ უნდა დაივიწყოს ქართველობამ... ამ ძმობაში გამოიკვანძა ჩვენი ბედი, ამ ძმობამ ჩვენის ბედნიერების კვირტი უნდა გამოიტანოს. ქართველობავ, ჩვენი უწმინდაესი ვალია, უნდა მივეშველნეთ!... ღარიბნი ვართო, ვიძახით, მაგრამ ქვეყანაზედ მარტო ღარიბმა იცის – რა არის შველა, რა არის ძმობა გაჭირვებაში.

ამიტომაც უფრო იმედი გვაქვს, რომ ყოველსფერში გულუხვი ქართველი, ქველის საქმეში უფრო გულუხვობას გასწევს და არ დაიზარებს გაჭირვებულ ძმათათვის შესაწირავს. რედაქციები „ივერიისა“ და „დროებისა“ ყოველ-დღე მზად არიან მაგ შესაწირავის მისაღებად. ჩვენ ვურჩევთ, რომ შემწირველთა უფრო „დროების“ რედაქციას მიჰმართონ, რადგანაც „დროება“ ყოველ-დღე გამოდის და ამის გამო მას შეეძლება ყოველ-დღე აუწყოს საზოგადოებას შეწირულის ფულის ანგარიში და ამასთანავე შემწირველთა სახელებიცა.

აბა, ქართველობავ, ეხლა შენ იცი, როგორ დაანახვებ თავს შენს ახლად შემოერთებულს ძმებსა! ეხლა შენ იცი, როგორ დაუმტკიცებ ქვეყანას მამა-პაპათ ანდერძს: „ძმა ძმისთვისა და შავ დღისთვისაო!“ ეხლა გამოჩნდება, ეს ანდერძი შენთვის ცარიელი სიტყვაა, თუ სავსე საქმეა!... ეხლა გამოჩნდება, შენ მარტო დღევანდელს დღეზედ ხარ მიბმული, თუ ხვალისათვისაც სწუხ და ჰფიქრობ!...

ყოველივე ეს უბედურობა, რომელიც თავს დასცემია აჭარა-ქობულეთს და მისი უნუგეშოდ ყოფნა — დიდს განსაცდელში ჰყრის ახლად შემოერთებულ ქვეყნის მცხოვრებელთა. რუსულ გაზეთ *“Голос”*-ში დაბეჭდილი იყო კორესპონდენცია და მერე სხვა გაზეთებშიაც გადაბეჭდილი, რომ აჭარელები აყრას ჰფიქრობენ და ოსმალეთში გადასახლებასაო. ამის მიზეზი იცის, როგორც ეტყობა, კორესპონდენტმა, მაგრამ გამჟღავნება მისი „შემთხვევისა გამო სხვისა და სხვისა“ ვერ მოუხერხებია. რუსული გაზეთები კი ამბობენ, რომ ხალხის აყრა და ჩვენიდამ გადასახლება ოსმალეთში ასეთი მძიმე და ღირსშესანიშნავი ამბავია, რომ აქ დამალვა ნამდვილის მიზეზისა ცოდვა არისო და დიდი დანაშაულიაო სახელმწიფოს წინაშეო. ჩვენც ამ აზრისა ვართ, მაგრამ რას იქ?

. . . . . [5]*) თუ მართლა აჭარა აიყრება და გადასახლდება, საკვირველი რამ იქმნება, თუ შენც იტყვი, მკითხველო! ხალხი რათ უნდა მიიზიდებოდეს ოსმალეთში.....*) მერე როგორ? თავისს მამა-პაპეულს ბინას, სახლს, კარს, მამულს, დედულს, მამათა სალოცავს, მამათა საფლავს, — სულ ყველაფერზედ ხელს უნდა იღებდეს ხალხი და ოსმალეთში მიდიოდეს, გაგონილა!... საკვირველი ამბავია!... ნუთუ, რაც უნდა იყოს, რუსეთის ხელში ყოფნა არ უნდა ერჩივნოს, ვიდრე ოსმალეთის ხელში? ნუთუ ხალხი სტოვებს ყველაფერს, რაც კი მისთვის ძვირფასია, სტოვებს — ვიმეორებთ — მამულს, დედულს, სახლ-კარს, ადგილს, საცა დაიბადა, საცა გაიზარდა, საცა უმარხია დედა, მამა, ძმა, — და მიდის სად? ოსმალეთში. . . ? . .*) რაო, რა ამბავია? მოჩვენებაა შეშინებულის გონებისა, თუ მართლა მართალი ამბავია! . . . . . *) რათ მირბის ხალხი, მერე როგორ მირბის? ვიმეორებთ — სულ ყველაფერს სტოვებს, რისთვისაც კაცი თავს იკლავს ხოლმე მთელი თავის დღენი, რისთვისაც ზრუნავს დაბადების დღიდგანვე, რისთვისაც იღვწის და ამ წუთისოფლის ტანჯვას ითმენს, რაც უყვარს, რასაც შესტრფის, რასაც შეჰხარის, რასაც დღესასწაულობს, — დიაღ სტოვებს და მიდის სად? . . . . . *) ოსმალეთში!...

ეს რა ამბავია, რა ამბავია!... ადამიანი კიდევ ადამიანია ქვეყანაზედ, თუ განადირდა, გამხეცდა, რომ გვერდით ადამიანს ვეღარ იყენებს, ვეღარ იშვნევს, ვეღარ ითვისებს! ხალხი თავის ათას-წლობით დამკვიდრებულ ბინიდამ იშლება და მიდისო... ეს დაუჯერებელი, ტვინის შემარყევი ამბავი მხოლოდ შეიძლება მაშინ მოხდეს, როცა ხალხს ეტყვიან, ან აქ სიკვდილი, ან იქ სიცოცხლეო. სხვა არა მიზეზს არ შეუძლიან ხალხს ასე თავი გამოამეტებინოს, ასე ხელი ააღებინოს თავის ბინაზედ, თავის მამულზედ, თავის დედულზედ და გარდახვეწოს ვინ იცის საით... რამ მიიყვანა საქმე აქამდის, ამ განწირულობამდე, ამ სასოწარკვეთილებამდე? რამ და იმანაო, ამბობენ ყველგან, რომ ამ ახლად შემოერთებულ ქვეყანას კალი-

ასავით მიესია თურმე ყველა კალიაზედ უფრო მსუნაგი, უფრო ხარბი, უფრო გაუმაძღარი წვრილი ჩინოვნიკობა. რაოდენიმე კაცის გარდა, ასეთები არიან თურმე დანარჩენები, რომ როცა იმათს ამბავს ლაპარაკობენ, თმა ყალხზედ დგება. ამათ შორის, საცა გამოგდებული სამსახურიდამ კაცი იყო თურმე, საცა გამოუსადეგი, უხეირო, თავზედ-ხელაღებული იყო, იმ ახალ ქვეყნებში მოხელეობა მიიღო. აბა რა კეთილს დააყრიან ხალხს? აბა რა მხრით დაანახვებენ ისინი რუსის მთავრობასა, რუსის მმართველობასა? არავის ეჭვი არა აქვს, რომ თუ ეს სამარცხვინო საქმე მოხდა და აჭარა გადასახლდა, ბრალი იმათ უნდა დაედოთ, ვინც მოხელეთაგანი აქამდინ მიიყვანს საქმეს...

ღირსება და სიკეთე რომელიმე მთავრობისა, ხალხისაგან ცნობილი და აღიარებული, სთესავს ხალხში იმ სიყვარულის თესლს, რომელიც მეტად სანატრელი უნდა იყოს ცნობიერად მომართულ და მიმართულ სახელმწიფოსათვის; და მარტო ეს სიყვარულია სათავედ ყოველ იმისა, რაც კი შეადგენს სახელმწიფოს ძალასა და ღონეს, იმიტომ რომ მარტო სიყვარულით აღფრთოვანებული ხალხია საიმედო ყოველს განსაცდელში, რაც-კი სახელმწიფოს ისტორიის გზაზედ შეემთხვევა ხოლმე, მარტო სიყვარულით გულგამთბარს ხალხს შეუძლიან სიცოცხლისა და ქონების გაწირვა სახელმწიფო კეთილდღეობისათვის, მარტო სიყვარულით გაძლიერებულის ხალხით შეიძლება იმისთანა სასწაულები მოახდინოს სახელმწიფომ, რომლის მაგალითები ბევრია ისტორიაში და რომელიც დღესაც გვიკვირს და გვაოცებს. საცა ეს სიყვარული არ არის, ის სახელმწიფო ფუღუროა, ფუყეა, ერთი ლაზათიანის ქარის შემობერვა და იმისი გადამსხვრევა ერთია...

უმაღლესი სფერა მთავრობისა საზოგადოდ . . . . . [6*]) მეტად მიუწვდომელია ხალხის თვალისათვის. ისე შორსა სდგას იგი ხალხზედ, ისე იშვიათად დაენახვება ხოლმე ხალხის თვალს, რომ ძნელად თუ ხალხი მას პირისპირ გაიცნობს, და თუნდ ძალიან კარგიც იყოს, მისი სიკარგე, მინამ ხალხამდე ჩავა, მრავალ ხელში გაივლის ხოლმე და ამის გამო ვინ იცის რა სახით ეჩვენება. თითონ ხალხიც საზოგადოდ, და დაბალი საკუთრივ, ისე მომწყვდეულია თავის ვიწრო ავკარგიანობაში, მისი ყოველდღიური საჭიროება ზედ-გამობმულია ისეთს წვრილმანს საგანზედ, რომ ძნელად თუ მიეცემა მიზეზი პირისპირ შეხვდეს მთავრობას და მით იხელთოს შემთხვევა მისი ავ-კარგიანობა აწყოს. ყველგან უმაღლეს მთავრობის და ხალხის შორის სდგას ხოლმე მთელი რაზმი მოხელეებისა, რომელნიც მახლობელნი გამომთქმელნი არიან უმაღლესის მთავრობის წადილისა, მიმართულებისა და ავკარგიანობისა, ხალხი თუ იცნობს მთავრობას, ამ მოხელეებით იცნობს, რადგანაც იგინი არიან მისდა მახლობლად, მათ უდგათ მის ცხოვრების დირეზედ ფეხი, იგინი განაგებენ ყოველ-დღეს მის ავსა და კარგსა და ყოველ-დღე თვალ-წინ ტრიალებენ. უმაღლესი მთავრობა თუნდ კარგიც იყოს, შესაძლოა მოხელეების წყალობით ხალხმა აითვალწუნოს იგი უმაღლესი მთავრობა და იმდენად დაფრთხეს, რომ მამა-პაპეული ბინაც მოიშალოს და ცხრა მთას იქით გადავარდეს, ოღონდ თავი ცოცხალი დააღწიოს. ამიტომაც კეთილად, გონიერად და ცნობიერად აგება ხალხის მახლობელ მმართველობისა, კაი კაცების შერჩევა, – შეადგენს ერთს

იმისთანა უპირველეს და აუცილებელს საჭიროებას, ურომლისოდაც მთავრობა მთავრობა კი არ არის, წეწვა-გლეჯაა, ზედმისევაა, თავზარია ხალხისათვის. ამის შემდეგ ნუღარ ჰკვირობთ, რომ დღეს, მეცხრამეტე საუკუნეში, რამოდენიმე მაგალითი ვნახეთ ხალხის მამა-პაპეულ ბინიდამ აყრისა და გარდახვეწისა... დეე, ამაზედ ჩვენს შემდეგი ისტორიკოსი განცვიფრდეს, ჩვენ კი ეს გულის-ტკივილით შევნიშნოთ და შევიტანოთ ჩვენს მატიანეში...

ზევითა ვსთქვით, რომ ხალხის მახლობელნი მოხელენი პირველსახენი არიან უმაღლესის მთავრობისა, იგინი არიან მაგ მთავრობის წადილისა და მიმართულების გამომთქმელნი. აქედამ ცხადია, რამოდენად გულით და ჭკუით განვითარებულნი უნდა იყვნენ ის მოხელენი, რომ მათაც, – როგორც ერთგვარ ძალთა სახელმწიფო წყობისათა, – გააგნებინონ ხალხს გზა საზოგადო ცხოვრებისა, თვალი აუხილონ იმ საგანზედ, რომელიც ყოველს წყობას ადამიანისას მისაღწევად დანიშნული უნდა ჰქონდეს საყოველთაო საკეთილოდ; მათ უნდა ამცნონ ის საყოველთაო საკეთილო საგანი, რომლისაკენაც უნდა მიიზიდებოდეს ყოვლის ძალითა და ღონით ყოველივე სახელმწიფო, თუ მართლა სახელმწიფოა საქმით და არა მარტო სახელითა. ამ მხრით, მოხელეობა მმართველობისა მარტო მშვიდობიანობის მცველი კი არ არის, მარტო დარაჯი კი არ არის, არამედ მწვრთნელიც უნდა იყოს ხალხისა, მასთან ერთად ჩაბმული და ერთად მოღვაწე. უნდა იყოს-მეთქი, და არის თუ არა, – ეგ ღმერთმა იცის. . . . . [7*]) ხალხის მახლობლად მყოფი მთავრობითი ორღანო ორგვარია: პოლიცია და სამმართველო. ამათ უჭირავთ უპირატესი ადგილი ჩვენს ცხოვრებაში და ამაზეა დამოკიდებული ჩვენში ხალხის გულის მოგებაც, ხალხის გულის აყრაც და იმ დანიშნულების აღსრულებაც, რომელიც ზევით აღვნიშნეთ. ამიტომაც აშკარაა, რა არის საჭირო აქაურ მოხელეებისათვის გარდა საზოგადო თვისებისა, სახელდობრ, ჭკუისა და ზნეობის სიმაღლისა. საჭიროა მოხელემ კარგად იცოდეს აქაურის ხალხის ვითარება, ჩვეულება, ტკივილი და სიხარული და ღონე ჰქონდეს ხალხს უშუამავლოდ ელაპარაკოს. ჩვენდა სამწუხაროდ, ეს დავიწყებულია დღევანდლამდე ჩვენში და თითქმის უარყოფილიც. ხალხის სამართლის გამძღოლს, ხალხის სამართლის აღმადგენელს და დამდგენელს რომ კაცმა ენა მოსჭრას და ყური დაუხშოს, – რაღას უნდა გამოელოდეთ მისგან კარგს და კეთილს, თუნდა სხვაში ყოველფერში ციდამ ჩამოსულიც იყოს. მოსამართლეს რომ თავის ყურით არ ესმოდეს მოჩივარის საჩივარი და გულისტკივილი, რა მოსამართლეა? მოსამართლემ რომ თავის ყურით არ მოისმინოს მოწმის ჩვენება, საცა ხშირად ერთი სიტყვა, ასე თუ ისე გამოთქმული, უფრო დიდის და ცხოველის ნათელით მოჰფენს ყოველს საქმის გარემოებას, ვიდრე მთელი ლაქლაქი უვიცისა და ბრიყვის მთარგმნელისა, – ის რა მოსამართლეა? მოხელე, რომელსაც მე ჩემსას ვერ გავაგებინებ და ის თავისას, – ის რა ჩემი მომვლელია? აქ მარტო სახეა და არა სული და ხორცი. ამ უენობას დაუმატეთ ისიც, რომ ხშირად სრულიად უცხო კაცია მოსამართლედ თუ მოხელედ, სრულიად უცნობი ჩვენის ჩვეულებისა, ჩვენის მიდრეკილებისა, ზნეობისა, ჭირისა თუ ლხინისა, და მაშინ ცხადი იქნება, რათ

მიაჩნია ხალხს ჭირად, როცა საქმე ან სამოხელოდ, ან სასამართლოდ გაუხდება ხოლმე. მაშინ ცხადი იქნება, რათ იმდურება ხალხი და რათ არის კანონზედ და მმართველობაზედაც გულდაწყვეტილი და გულაყრილი. შორს რათ მივალთ! აი, ცხენების ჩუქება ავიღოთ თუნდა მაგალითად. ჩუქება ხომ კეთილი საქმეა, მაგრამ აქაც კი ხალხი დაფრთხა, ნამეტნავად, საცა მაზრის უფროსად უენო კაცი იჯდა, დაფრთხა, არ მიეკარა ცხენებს, რადგან ეს მთავრობის წყალობა სულ სხვაფრად დაანახვეს ხალხსა, – კაცი არ იყო. კაცი, რომ ხალხისათვის წყალობა წყალობად გამოესახა და პირდაპირ აეხსნა მთავრობის განზრახვა. რამდენი ბოროტმოქმედება მოჰყვა ამ განზრახვით კეთილს საქმეს, მკითხველმა ზოგი იცის ჩვენებურ გაზეთიდამ და ზოგი კი დავიწყებას მიეცა, როგორც სხვა რამ მრავალი.

როცა მოხელეები იმ ჯურიდამ ამორჩეულნი არიან, რომელიც სრულიად უცნობია ხალხისა, მისის ცხოვრებისა, სრულიად უცოდინარი ენისა, – ამას აუცილებლად ის მოსდევს, რომ მათ ხალხისა არა გაეგებათ რა და ხალხს კიდევ მათი. არიან ესე, ხშირად ერთი აღმა მიდის და მეორე წაღმა, უყურებენ ერთმანეთს და ჰკვირობენ, ან მე რად უნდივარ ამასაო, ან მე იგი რად მინდაო, ეს ჩემთვის მუნჯი და ყრუაიო, მე – იმისათვისაო; და თუ მოხელე კაი კაცია, მარტო იმას ფიქრობს, რომ არა ვავნო რა ხალხსაო, და ხალხი კიდევ იმოდენად არის ხოლმე მადლობელი მოხელისა, რამოდენადაც იგი უფრო ნაკლებ მავნებელია. ამისთანა ყოფაში სხვა საწყაოთი მიდგომა შეუძლებელია: მმართველობას სიკეთის უპირატესი ღონე ჩამორთმეული აქვს, სახელდობრ ენა და ყური. ანდრეევსკის ქალის საქმემ აშკარად გამოჰფინა საქვეყნოდ ის სასაცილობა, რომელიც მოსდევს ხოლმე ენის არ-ცოდნას.

ამას გარდა ამ ყრუ-მუნჯობას ერთი დიდი ვნებაც სხვა დაჰყვება ხოლმე: ხალხის ცხოვრებას არც პატივი აქვს და არც ზედ-მოქმედება არასფერზედ. მრავალ-სახისა და მრავალ-გვარი საჭიროება ხალხისა, რაც მის ყოველდღიურ ცხოვრების დენაში აღმოჩნდება ხოლმე, და აქედამ წარმომდგარი ვითარება, რომელიც ზოგჯერ კანონმდებლობის ღვაწლსა თხოულობს და რომელიც ყოველთვის საჭიროებს ყურადღებით გასინჯვას და გულმტკივნეულს შეწყნარებას, – რჩებიან არამც თუ უყურადღებოდ, არამედ იქავე სულსა ლევენ, საცა იბადებიან, რადგანაც მთავრობის აგენტი ყრუა და მუნჯი უენობის გამო. სულს ლევენ-მეთქი და ამით გულსა სწყვეტენ ხალხსაც, და თითონ მთავრობასაც ხელიდამ აცლიან იმ ძვირფასს მასალას, რომელზედაც დამყარებული უნდა იყოს ყოველივე მისი განკარგულება და კანონმდებლობა. ამიტომაც ჩვენში კანონი თუ იბადება, ოთხ კედელ შუა იბადება და ზოგჯერ ისე მოუხდება ხოლმე ჩვენს ცხოვრებას, როგორც კაცს სხვის ტანზედ შეკერილი ტანისამოსი. ეს არის, ჩვენის ფიქრით, იმ ყოფის მიზეზი, რომ ჩვენი ცხოვრება ძირს მიდის თავისთვის, ზემოდამ დაჰფარფარებს აჭრელებული ქაღალდი, საცა სუფევს კანონი, და შუაში კი ცარიელია. ამ ცარიელში დახტიან, ცხოვრების ზემოთ და კანონქვეშ, ჩვენი მოხელეები. ხალხი მათ ერიდება და ხალხს ისინი ერიდებიან.

ამისი წამალი – თითონ ტკივილიდამ სჩანს. აშკარაა, რომ მოხელეთა ამორჩევაში, განათლებისა და ზნეობით აღმატებულობის გარდა, ენის ცოდნას უპირველესი ადგილი უნდა ეჭიროს. უამისოდ ამაოა მთავრობის ცდა ხალხის გულის მოსაგებად; ეს არის უპირველესი ღონე მოხელისა, რომ მართალი და ჭეშმარიტი სამსახური გაუწიოს სახელმწიფოსაც და საზოგადოებასაც. ეს კარგად იციან ევროპიელებმა, რომელთაც კანონად მიღებული აქვთ, რომ თუ ენა არ იცის, კაცს ფეხსაც არ შეადგმევინებენ იმ ხალხში, საცა მოხელეობას ჰნდომობს. ასე მოქმედობს, მაგალითებრ, ინგლისი – შესახებ ინდოეთისა. ჩვენში კი სულ სხვასა ვხედავთ. აქ არამც თუ მოხელისაგან თხოულობენ, რომ აქაური ენები იცოდნენ, არამედ თითონ აქაურებისათვისაც კი ამოაკვეთინეს ფეხი აქაურს ენებს აქაურის სასწავლებლიდამ. იქ, საცა ჩვენის ხალხის მწყემსნი იზრდებიან, ჩვენის ხალხის მასწავლებელნი, მაგალითებრ – სასულიერო და საოსტატო სემინარიაში, იქიდამაც კი გამოდევნეს ჩვენი ენა. ქართველებსაც კი გზა არა გვაქვს ჩვენი ენა შევისწავლოთ, თორემ სხვას ვინა ჩივის. მთავრობა, რასაკვირველია, მიაქცევს ყურადღებას ამ დიდს ნაკლს და ეცდება იგი ნაკლი თავიდამ მოაშოროს აქაურს მმართველობას და ყოველს მოხელეს მოსთხოვს იმ ხალხის ენის ცოდნას, რომელთ შორის სამსახურს ჰნდომობს. ამისათვის საჭიროა ხელახლად შესაფერი ადგილი მიენიჭოს აქაურს სასწავლებლებში აქაურს ენებს. რასაკვირველია ამ წამალს იმოდენა მნიშვნელობას არ ვაძლევთ, რომ ამითი ყველა ტკივილი მორჩეს, აქ ბევრი სხვა ტკივილიც არის, რომელიც სულ სხვა მიზეზით წარმოდგება და რომელსაც სხვა წამალი უნდა... ჩვენ ვამბობთ, რომ დღეს ეგეც დიდი ფეხის წინ წადგმა იქნება, თუ მთავრობას ჰსურს ხალხისა შეიტყოს რამე და ხალხს კიდევ თავისი აცოდინოს.

* * *

ჩვენს ენას ჩვენში მოედანი არა აქვს სავარჯიშოდ. ჩვენი ეგრეთ-წოდებული მაღალი საზოგადოება, ნამეტნავად ქალაქში, თავის სამარცხვინოდ თაკილობს თავის დედა-ენით ლაპარაკსა. ნათქვამია, თევზი თავიდამ აყროლდებაო, სწორედ ეგრე მოგვდის ჩვენც, ჩვენს ეგრეთ-წოდებულ მაღალ საზოგადოებას თუ დავაკვირდებით. ცოცხალი ლაპარაკი, ის დარბაისლური ქართული საუბარი, ის საამური ქართულის სიტყვის მიხვრა-მოხვრა, ის სიმდიდრე ქართულის სიტყვიერებისა აღარ ისმის, აღარ არის. გადაგვავიწყდა ყოველივე, რაც ენის შვენებას შეადგენს, რადგანაც ჩვენი აზრი ჩვენის ენით აღარ მოძრაობს, ჩვენი გული ჩვენის ენით აღარ თბება. ამისთანა სავალალო და სამარცხვინო მდგომარეობაში ქართული სამუდამო სცენა სწორედ ცის ნამია დამჭკნარის ყვავილისათვის. უფ. არწრუნმა ამ ბოლოს დროს თავის დიდს ქარვასლაში გამართა კერძო თეატრი. ამ შემთხვევამ ფრთა შეასხა იმ დიდის ხნის სურვილს, რომ სამუდამო სომხური და ქართული სცენა გაიმართოს. აქაური სომხები დიდის გულმოდგინებით მოეკიდნენ სომხურის სცენის საქმეს და ამბობენ, პირველ გასაწყობად ათასი თუმანი ფული მოაგროვესო და კიდევაც აგროვებენო. არც ქართველობამ დაიკრიფა გულზედ

ხელი. ქართველობის მოყვარენიც ამასავე ცდილობენ და არ ვიცით, რა მადლობა უნდა გადუხადოს ქართველობამ იმ კაცთ, რომელთ მეოხებითაც ამ ბოლოს დროს ჩვენში გაძლიერდა სამუდამო ქართულის სცენის დადგენის სურვილი და ფეხი აიდგა კიდეც, რომ სისრულეში მოვიდეს. ერთმა კიდევ ქართველმა იმოდენა გულის სიკეთე და ჩვენი სიყვარული გამოიჩინა, რომ სამასი თუმანი შესწირა მაგ საქმეს, „დროების“ სიტყვით. იმედია, რომ ამაზედ არ გაჩერდება ქართული გულუხვობა და სხვაც ბევრი შეძლებისამებრ გამოიმეტებს შესაწირავსა ამ მეტად სანატრელ და საკეთილო საქმისათვის. დიდი რამ არის სცენა საზოგადოდ და ნამეტნავად ჩვენთვის, თუ იგი ეხლანდელ გულგარყვნილობის მოედნად არ გავხადეთ და რაღაც სალახანური „მშვენიერი ელენები“ არ ვავარჯიშეთ. დიდი რამ არის-მეთქი სცენა: ძლივს ერთი საჯარო ადგილი მაინც გვექნება, საცა ჩვენის ენით ვილხენთ, ჩვენის ენით ვინაღვლებთ, ჩვენის ენის მოწყალებით გავიტარებთ თვალ-წინ ჩვენს ცხოვრებასა მთელის მისის ჭკუისა და გულის მონაგარითა.

ამას გარდა, სცენა იგივე შკოლაა, რომელიც ცხოველის სურათებით ელაპარაკება კაცის გულსა და ჭკუასა, იგი ამ თავის თვისებით კაცის გუნებაზედ უფრო მედგრად მოქმედობს, ვიდრე სხვა რამე. ამ მხრით არის იგი სანატრელი, ამ მხრით არის იგი კაცის გრძნობისა და ჭკუის გამაფაქიზებელი, გამწმენდელი. სცენა ხალხის მწვრთნელი, ხალხის გამზრდელი უნდა იყოს, და ამასთანაც იმისთანა შემაქცევარიც არის, რომ უკეთეს მხარეს ადამიანისას ფეხს ადგმევინებს, ფრთას აშლევინებს. უკეთესი შესაქცევარი, უკეთესი დროს-გასართობი, სულისა და გულის ამამაღლებელი, სხვა ისეთი არა ვიცით რა, სცენის მეტი. თუ ეს ძვირფასი თვისება, როგორც ხალხის წვრთნა და ზრდა, სცენას ჩამოაცილეთ, იგი მიკიტანხანად გადაიქცევა და მაშინ სჯობს წაწყმდეს, ვიდრე სუფევდეს. ეს არ უნდა დავივიწყოთ ჩვენ, ქართველებმა, რაკი ის კეთილი აზრი მოგვსვლია, რომ ჩვენი საკუთარი სცენა ვიქონიოთ. ჩვენ ჩვენს სცენას ორ ღვაწლსა ვსთხოვთ. პირველი – რომ მართლა განმწმენდელი იყოს ჩვენის ცხოვრებისა, ჩვენის ჭკუისა და გულის განმანათლებელი და მწვრთნელი, და მეორე – იგი უნდა იქმნას იმ ადგილად, სადაც ჩვენი ენა ფეხზედ უნდა წამოდგეს მთელის თავის შვენებითა და სიმდიდრითა. დღეს ჩვენს მდგომარეობაში სცენის მეტი სხვა ისეთი სახსარი არა აქვს რა ჩვენს ხალხს, რომ გონება, გული გაიხსნას და ენაც ავარჯიშოს საჯაროდ, საქვეყნოდ. ამიტომაც საჭიროა ჩვენში სცენას იმისთანა გონებაგახსნილი ზედამხედველობა ჰქონდეს ვისგანმე, რომ ამ ორს სანატრელს საქმეს სცენა არ გადუდგეს და არ გახდეს „მშვენიერის ელენების“ სამარცხვინო სასალახნო ასპარეზად. ამბობენ, ამ საქმეში მეთაურობას ჰკისრულობსო ჩვენი – ყოველ კეთილ საქმეში დაუღალავი მოღვაწე – დ.ი. ყიფიანი. ჩვენის ფიქრით, უკეთესს კაცს ჩააბარებდნენ ამ დიდს და მძიმე საქმეს, როგორც ქართული სცენაა. მან ძალიან კარგად იცის, რა ძვირფასი რამ არის ხალხისათვის სცენა, როცა იგი იმ ორს ზემოაღნიშნულს საგანს ემსახურება. თითონ იმ თხზულებათა აღმორჩევა რომელთაც დ.ი. ყიფიანი სთარგმნის ხოლმე, ცხადად გვიმტკიცებს, რომ მას სცენა მიაჩნია იმ დიდ შკოლად, საცა ოსტატად მოწვეულნი უნდა იყვნენ იმისთანა სახელოვანნი კაცნი,

როგორც შექსპირი და მოლიერი და სხვა მრავალი მათი მომდევარი გამოჩენილი მწერალი. იმედია, რომ დ.ი. ყიფიანის ხელში სცენა თავის-დღეში ისე არ დამდაბლდება, რომ იგი შეიქმნეს გულისა და ენის გამრყვნელად. ღმერთმა ჰქმნას, რომ რამოდენადაც დ.ი. ყიფიანი გულმოდგინედ და გულმხურვალედ მოეკიდება ამ საქმეს, იმოდენად ჩვენც შემწეობა და გულის ტკივილი ამოვუჩინოთ, და მაშინ ჩვენის სცენის საქმე მკვიდრს საფუძველზედ იქმნებადამყარებული, ჩვენდა სანუგეშოდ და სასიხარულოდ.

თავი მესამე

1879 წელი, აპრილი.

ნუთუ ახალმა ნიავმა დაჰბერა ჩვენს ცხოვრებას? – ახალი საზოგადოება წერა-კითხვის გავრცელებისათვის საქართველოში და მისი მომავალი ღვაწლი ჩვენის ცხოვრებისათვის. – რა ურთიერთობა სუფევს ამ საზოგადოებასა და შარშან დაარსებულს შორის („შეუძლებელ მოსწავლეთა შემწეობისათვის")? – ორიოდე სიტყვა ბანკის თაობაზედ. – ქართული თეატრი. – თავად-აზნაურთა კრება.

ჩვენმა საზოგადოებამ, სწორე მოგახსენოთ, ვერაფერი სახელი დაიმკვიდრა შესახებ თაოსნობისა, გამჭრიახობისა, თვითმოქმედობისა და სხვა. გრძნობით-კი კარგადა გრძნობდა თავის ვაი-ვაგლახს და ყოველის მხრით გაჭირვებულს ცხოვრებას, მაგრამ შვებით კი თითქმის თითსაც არ გაანძრევდა ხოლმე, რომ რაიმე ცოტად თუ ბევრად მტკიცე საშუალება გამოენახა თავის დასახსნელად. იყო ისე, ყურმოჭრილი მონა გარემოებისა, და თითქო ფიქრობდა: როგორც ეს გარემოება მომევლინა ფათერაკად, იქნება შვებაც ამგვარადვე მომევლინოსო. ამისდა გვარად, ჩვენი საზოგადოება, იქნება, არც კი იყოს გასამტყუნარი ამაში: თაოსნობა, გამჭრიახობა, თვითმოქმედობა, – ყველა ამგვარი თავის აღმოსაცენად და განსავითარებლად მოითხოვს ნიადაგს არა იმისთანას, სადაც ფართო გზა და მსვლელობა უპყრია ფათერაკობას... იქნება არ იყოს-მეთქი მტყუანი, და არც იმიტომ მოვყევით ამაზედ ლაპარაკს, რომ გამოვძებნოთ ვინ არის მტყუანი და ვინ არის მართალი. ეს კი უეჭველია: გადიოდა ხანი და თითქმის არავითარი შვება არსაიდან არ მოჩანდა. ამასობაში მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო, რომ რაც კი რამ ხალისი და თაოსნობა ჰქონდა შერჩენილი ჩვენს საზოგადოებას, ისიც უნდა დაჰკარგოდა. მაგრამ, ამ ბოლო დროს ჩვენმა საზოგადოებამ თითქო ფერი იცვალა და ჩვენს ცხოვრებას თითქო ახალმა ნიავმა დაჰკრა; საზოგადოება თითქო შეკრთა, თითქო დაიძახა – „როდემდე და სადამდეო", ხელები გაანძრია, წელში გაიმართა და თითონვე განიზრახა თავის-თავისათვის შველა. ჯერ-ჯერობით მიჰყო ხელი სწავლა-განათლების საქმეს. ამისთვის დააარსა ჯერ ერთი საზოგადოება, რომელმაც გახსნა ესრეთ-წოდებული „მოსამზადებელი შკოლა", მერე კიდევ სხვა

საზოგადოება, რომელსაც საგნად აქვს წერა-კითხვისა და სწავლა-განათლების გავრცელება საქართველოში. პირველ საზოგადოებაზედ საკმაოდ იყო ნათქვამი „ივერიაში“ და მეტი ლაპარაკი საჭირო აღარ არის. ახლა ვთქვათ რამდენიმე სიტყვა ახალს საზოგადოებაზედ, რომლის პროგრამა იმდენად ვრცელია და იმდენად შორსა სწვდება რომ ფრიად დიდს ღვაწლს გვიქადის მომავალში და იმიტომაც ღირსია ყურადღებისა.

ეს საზოგადოება თავის დანიშნულების აღსასრულებლად მოჰკიდებს ხელს არა მარტო სასოფლო შკოლების გამართვას, არამედ დააარსებს აგრეთვე სახალხო სამწიგნობროებს, მასწავლებლებს გამოზრდის ან თავისგანვე დაფუძნებულს სასწავლებლებში, ან სხვაგან თავისის ხარჯით; გამართავს ლექციებს ხალხისათვის სხვადასხვა ადგილას და სხვ.

ლაპარაკი არ უნდა, რომ ეს საქმე საუცხოო საქმეა და თუ ამ საზოგადოების წევრთ ქართველურად მალე გული არ აუცრუვდათ, დიდი სარგებლობის მოტანა შეუძლიანთ.

არა ხალხში, რომელიც განათლებულებში ჩაითვლება, წერა-კითხვა ისე ნაკლებად არ არის გავრცელებული, როგორც ჩვენსაში. უწინდელს დროს, როდესაც მამაკაცები სულ ომში ტრიალებდნენ და წიგნის კითხვისათვის არა სცალოდათ, დედაკაცები მაინც არ ანებებდნენ ამ საქმეს თავსა, მიიბარებდნენ შეგირდებს და ამ-რიგად ქართულს მწიგნობრობას ძირიანად ამოვარდნას უშლიდნენ.

ეხლანდელს დროში დედაკაცები ისე-რიგად აღარ ეწყობიან წიგნის კითხვას და მამაკაცებს კი ჯერ გულდადებით არ მოუკიდნიათ ამ საქმისათვის ხელი. მართალია, ჩვენს სოფლებში ათასში ერთგან ამ უკანასკნელს ხანს შკოლები გაიხსნა, მაგრამ ისე კანტი-კუნტად, რომ ერთს შკოლიანს სოფელზედ ათი მეტი უშკოლო მოდის.

ჯერ-ჯერობით ამ საზოგადოებას დიდი შეძლება არა აქვს რა: საზოგადოების შემდგენელთ წევრთ, რიცხვით ჯერ ას-ოცდა-ექვსია, შეაქვთ ყოველ წელიწადს არა ნაკლებ ოცის მანეთისა; ამას გარდა საზოგადოება მოელის სხვადასხვა შემოწირულს ფულს პატივსაცემთ წევრთაგან და აგრეთვე ნამდვილთ წევრთაგან, რომელთაც ყოველწლივ უნდა შემოიტანონ არა ნაკლებ ექვსის მანეთისა.

ყველა ეს შემოსავალი დიდს ფულს არ შეადგენს, მაგრამ ნუ დაივიწყებთ, რომ ეს საქმე ჯერ ახლად ფეხადგმულს ბავშსა ჰგავს და ახლად ფეხადგმულს ვინ მოსთხოვს ვაჟიკაცისავით სწორე სიარულს!

წრეულობით ამ საზოგადოებამ ხუთი შკოლაც რომ გახსნას ისიც დიდი საქმე იქნება. რასაკვირველია, ეს დიდ საქმედ კი არა, მცირე საქმედაც არ ეჩვენებათ იმ პირთ, რომელნიც ყოველ საზოგადო საქმეს თვალებ-ახვეულსავით უცქერიან და იძახიან, რომ წერა-კითხვის გავრცელება ხალხს სარგებლობას არას მოუტანსო, ხალხს ჯერ კუჭი უნდა გავუძღოთ და მერე წიგნი ვასწავლოთო, ჩვენ გვინახავს სოფლებში ბევრი წერა-კითხვის მცოდნენი, რომელნიც უცოდინარებზედ უფრო უსინიდისო და გაფლიდებულნი არიანო. ამ ვაჟბატონებს სალაპარაკოდ ენა კი ექავებათ და რას ამბობენ და რას არა, იმისი კი არა გაეგებათ რა. იმათ

ეს არ ესმით, რომ ერთი და ორი წერა-კითხვის მცოდნე კაცი რომ გამოერევა სოფელში, იმას თავისი თავი ცხვრებში გარეული მგელი ეგონება და უსინდისოდ გამოიყენებს თავის სწავლას; მაგრამ ერთისა და ორის მაგივრად მთელს სოფელს რომ ეცოდინება წერა-კითხვა, მაშინ იმათ ისე არავინ აპარპაშებს. გარდა ამისა, ხალხის სიღარიბიდამ გამოყვანა და სწავლა და ცოდნა ისე არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი, რომ იმათ უერთმანეთოდ მნიშვნელობა არა აქვთ რა. ვინც კი იძახის, ხალხს ჯერ კუჭი გავუძღოთ და მერე ვისწავლოთო, იმაზედ არ ჩაფიქრებულა, რომ გლეხკაცმა რაც უნდა სიმდიდრე შეიმატოს, თუ პატარა უკეთესს ცხოვრებას არ შეეჩვია და ქვეყნიერობისა არა გაიგო-რა, ისევ-ისე ბინძურად და უხეიროდ იცხოვრებს, როგორც სიღარიბეში უცხოვრია. ჩვენ გვინახავს ბევრი გლეხკაცი, რომელსაც ათას თუმნამდინ შეიძლება აქვს, მაგრამ ისეთს მიწურს სახლშივე დგას, ისევ-ისე გვერდით უბია თავის საქონელი და იმისგან გამოსუნთქულს ჰაერსა სუნთქავს, როგორც ყოვლად უქონელი ღატაკი გლეხი. ერთის სიტყვით, თუ ჩვენის ხალხის ბედნიერება გვინდა, უნდა ვეცადოთ, რომ იმისი მდგომარეობა გავაუმჯობესოთ: სწავლაც შევძინოთ და უკეთესის ცხოვრების ღონეც მივსცეთ. ეს ისეთი ნათელი ჭეშმარიტებაა, რომ ვინც ამას უარყოფს, ან სრულებით ბნელში უნდა დადიოდეს, ან სინათლეს თვალებახვეული უცქეროდეს.

ვიმეორებთ: ჩვენ სწავლა გვეჭირვება, და რადგან სახალხო შკოლები სწავლის პირველს საფეხურს შეადგენენ, მხიარულებით უნდა მივეგებოთ ყოველს საზოგადოებას, რომელსაც კი სახალხო შკოლების გამრავლება განუზრახავს.

წინდაწინვე ვთქვით, რომ ამ უკანასკნელს ხანს შკოლები ჩვენს სოფელში კანტი-კუნტად იხსნებიანო. ეს უფრო იმისთანა სოფლებში ხდება, რომლებშიაც სამას-ოთხას მცხოვრებზედ მეტია. ამოდენა სოფლებში გლეხკაცებს არ უჭირდებათ წელიწადში სამი-ოთხი მანეთის გამოღება მასწავლებლისა და შკოლის შესანახავად. მაგრამ საქართველოს ზოგიერთ ნაწილებში დიდი სოფლები ძალიან ძვირად შეხვდება კაცსა. ზოგან ხალხი ხეობებში სცხოვრობს და სამი-ოთხი სოფლის მცხოვრებნი ერთად სულ ასს კომლს ვერ შეადგენენ. ცხადია, რომ თუ ამ სოფლებში მცხოვრებნი ძალიან შეძლებულნი არ არიან, სამმა-ოთხმა სოფელმაც რომ ერთად მოიყაროს თავი – მაინც შკოლის გაკეთება და მასწავლებლის შენახვა გაუძნელდებათ. აი ამ-გვარს ხეობებში და სხვა პატარ-პატარა სოფლებში შკოლების გამართვას უნდა მიაქციოს ხსენებულმა საზოგადოებამ ყურადღება.

არის კიდევ ერთი საზრუნავი საქმე, რომელსაც, თუ ამ საზოგადოებამ ყური ათხოვა, საუკუნოდ მადლობას მიიღებს, როგორც მთელის საქართველოსაგან, ისე ახლად საქართველოსთან შემოერთებულ ქვეყნებისაგან. აჭარა და ქობულეთი თუმცა თითქმის ერთი წელიწადია შემოგვიერთდნენ, მაგრამ იმათ ნამდვილს შემოერთებაზედ კი ჯერ ჩვენ არა გვიზრუნია რა. აქამდისინ ჩვენ უფრო იმათს ჩვენგან განშორებაზედ ვზრუნავდით. . . . . [8*]) რაღაც საცოდავი ორასი თუმანი თუ შევკრიბეთ და დამშეულს ქობულეთლებს დავურიგეთ, თორემ სხვაფრივ ჯერ ზრუნვა არა გამოგვიჩენია რა. აი ეხლა დაგვეტყობა, მართლა ვიცით საქმითაც შეწევნა, თუ მხოლოდ მოძმეს ხსენება გვესიამოვნება და ღვინით შეხურებუ-

ლის ენით ლამაზ-ლამაზი სიტყვების წარმოთქმა. ეხლა დავამტკიცებთ, მართლა გვინდა თუ არა ქობულეთლები ნამდვილად ჩვენი მოძმენი გახდნენ და როგორც ლაპარაკით, ისე წერა-კითხვით სრულიად შემოგვიერთდნენ.

თუ ჩვენი სიხარული ქობულეთის შემოერთებაზედ პირმოთნეობა არ იყო, თუ ჩვენგან წარმოთქმულს მხურვალე სიტყვებს მკვიდრი საფუძველი ჰქონდათ, ეხლა უნდა გაუმართოთ ხელი ამ ახლად დაბადებულს საზოგადოებას და ვალად დავსდოთ, რომ აჭარაში და ქობულეთში რაც შეიძლება მომეტებული შკოლები დამართოს. ეს შკოლები სხვა ყოველს საშუალებაზედ მეტად სულით და გულით შემოგვიერთებენ აჭარისა და ქობულეთის ერსა და ისევ-ისე ძმურს სიყვარულს ჩამოაგდებენ ჩვენში, როგორც უწინ, იმათ ოსმალოს ხელში ჩავარდნის დრომდე ყოფილა.

როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ განზრახვა და მოქმედობა შორსა სწვდება-მეთქი. თუ მართლა საზოგადოებამ და მისმა გამბედაობამ მთლად აღასრულეს ყოველიფერი, რაც კი წესდებულებაში არის მოხსენებული, იმედია, რომ ჩვენი ხალხის წარმატება და განვითარება ბევრად წინ წაიდგამს ფეხს; გავრცელდება სწავლა-განათლება სამშობლო ენაზედ და მით მიეცემა ჩვენს ქვეყანას ის ყოვლად უსაჭიროესი ნიადაგი, ურომლოდ საგვარტომო და თვითმომქმედი ცხოვრება და წარმატება შეუძლებელია. გავა რამდენიმე ხანი და მაცხოვარი სხივი განათლებისა მოჰფენს ნათელს ყოველს კუთხეს ჩვენის ქვეყნისას, რომელიც კი აქამომდე თვალგაუწვდენელ სიბნელეში იმყოფებოდა. მართალია, მარტო პირველდაწყებითი სწავლა საკმარისი არ არის, მაგრამ ჯერ ერთი ის, რომ როგორც მოგეხსენებათ, სახლი უსაძირკვლოდ ვერ დაიდგმის; გარდა ამისა, არსებობს ჩვენში შკოლა, ჯერ-ჯერობით მოსამზადებელი, რომელიც უნდა გახდეს საშუალო სასწავლებლად და მით შეივსოს საქმე, რომლისათვის ხელის მოკიდებას აპირობს ახლად დაარსებული საზოგადოება. ეს საშუალო სასწავლებელი, – ჩვენი საკუთარი, ქართული სასწავლებელი, – შეიქმნება ჩვენის ხალხისათვის სახსარი უფრო მომეტებულის სწავლისა და განათლების შესაძენად; ეს სასწავლებელი გამოგვიზრდის ჩვენ ჩვენს საკუთარს, ქართველს ინტელიგენციას, ე.ი იმ-გვარ პირთ, რომელნიც არიან დედაბოძნი ყოველის ხალხის განვითარებისა და წარმატებისა. ამ ქართულ საშუალო სასწავლებელზედ შემდეგ გვექნება დაწვრილებით ლაპარაკი. ვიტყვით აგრეთვე შემდეგ მაზედაც, თუ რა მნიშვნელობა ექნება ამ სასწავლებელს ჩვენის ლიტერატურისათვის. ეხლა კი აღვიარებთ, რომ ორივე საზოგადოებანი დასდგომიან ერთსა და იმავე საგანს, მაგრამ ორის მხრიდამ, ორნივე ერთი-ერთმანეთს ეხმარებიან, ავსებენ ერთი-ერთმანეთის ნაკლს. ახლა საქმე ჩვენზედ, ე. ი. ქართველ საზოგადოებაზედ, არის დამოკიდებული; უნდა აღმოვუჩინოთ რაც შეიძლება მეტი სახსარი და საშუალება, ფულით თუ სხვა რითიმე. ნურას დავზოგავთ ამ საქმისათვის! ვინ იცის, ჩვენი ბედი რა-რიგად დატრიალდება, თუ ეს საქმე სხვანაირად წავიყვანეთ!.. საქმე დამოკიდებულია აგრეთვე ჩვენ ცოტად თუ ბევრად ნასწავლ ყმაწვილ-კაცებზედ. ზემოხსენებულ საზოგადოებათ წინ უდევს დიდძალი, აუარებელი შრომა: ჩვენ ხომ ჯერ სულ ხელცარიელნი ვართ, – არც

სახელმძღვანელო გვაქვს, არც საკითხავი წიგნები, არც არა სხვა სახსარი სწავლისა, – აი ამას უნდა შეუდგნენ ეხლავე ჩვენი განათლებულნი, რათა სიტყვა მაინც არ მოგვიბრუნონ: „მაშ რაღასა თხოულობთ, თუკი გამოყენებაც არ იცით და არ შეგიძლიანთო?“

უმთავრესი შემწე ყველა ამ-გვარ საქმეთა არის, ჯერ-ჯერობით, საადგილმამულო ბანკი, ქუთაისისა თუ ჩვენი. ქუთაისის ბანკმა შემოსწირა კიდეც ათას ასი თუმანი ამ საზოგადოებას.

იმერთ-ამერთა, ესე იგი, მთელმა საქართველომ ამ სამოცდა-თვრამეტს .....[9*]) გავლილს წელიწადში მარტო ერთი საქმე დააწყო საკუთარის თაოსნობით, საკუთარის შეწირულობით და თავის საკუთარის ღონით, მხნეობით და ზედამხედველობით წარმართა კიდეც. ეგ საქმეა ჩვენის ბანკების დადგინება და მართვა. ამ სამოც-და-თვრამეტ წელიწადში ქართველი კაცი როგორღაც, ნებით თუ უნებურად, კუთხეში მიეგდო, მიწვა და მიიძინა, თითქოს ყველაფერზედ გული აიყარაო, ყველაფერზედ იმედი გადიწყვიტაო, ყველაფერზედ ხელი აიღოო, ერთის სიტყვით ზნეობითად მოკვდაო.

ამ ყოფამ ყოველ-მხრივ დაგვაუძლურა ჩვენ, გონებით, ზნეობით, თვალად, ტანად დავპატარავდით და მივილივენით; არამც თუ ხელის გაძვრის ილაჯი აღარა გვქონდა, არამედ თითონ მოძრაობის სურვილიც შიგ გულში ჩაგვიკვდა, ჩაგვიქრა. რას უნდა გამოეხსნა ჩვენი თავი ამ საცოდავობიდამ? მარტო თვითმოქმედებას და სხვას არაფერს. რაზედ უნდა მიგვემართა ის ყოვლად მხსნელი თვითმოქმედება? მეტყვით, მაგას ბევრი გზა აქვსო. ჩვენც ვიტყვით, მაგრამ იმ „ბევრამდინ“.. ღმერთო, ხომ შენ იცი, რა ტყრუშული ღობეებია, თვალთუწვდენი, შეუვალი. საიდამ რა მოევლოდა? ერთი პატარა ბილიკიღა იყო თავისუფალი სავლელად და ერთი პატარა მოედანი სავარჯიშოდ, ისიც ვაილაჩრობით, წეწვითა და გლეჯითა. მოედნად დაგვრჩა ჩვენი ქონების წრე და ბილიკად – გზა ქონების შეძენისა, ანუ გაფლანგვისა. აქ შეგვეძლო გვევარჯიშნა რამოდენიც ჩვენს სულსა და გულს ესურვებოდა, არავინ და არაფერი არ გვაბრკოლებდა. წყალწაღებული ხავსს ეკიდებოდაო, ნათქვამია. სხვა ღონე რომ არ იყო შველისა, ერთმა ჩვენმა კეთილის-მყოფელმა კაცმა ამ ბილიკს და მოედანს დააკვირვა თვალი და სთქვა: ცოტა რამ არის, მაგრამ ამისი გამოყენებაც შეიძლებაო, რომ ჩვენმა თვითმოქმედებამ ცოტათი მაინც ფრთები შეისხასო. სთქვა და თავის სასახელოდ აასრულა კიდეც. ამაზედ აშენდა ბანკების საქმე.

ამ საქმეს ჩვენ დიდს მნიშვნელობას ვაძლევდით და ვაძლევთ კიდეც. თუნდ თავი დავანებოთ იმას, რომ ბანკები ღონისძიებას გვაძლევენ ფულის სესხად შოვნისას, ნურც იმას გავიხსენებთ, რომ ამ ორს ჩვენს ბანკს შეუძლიანთ, ცოტა რომ ვსთქვათ, წელიწადში ორი ათასის თუმნის შეძენა საზოგადო საჭიროების დასაკმაყოფილებლად, ამას ყველაფერს თავი დავანებოთ, გავსინჯოთ ბანკი იმ მხრით, რა მხრითაც იგი უფრო სანატრელი უნდა იყვეს მათთვის, ვისაც სწამს ძალა თვითმოქმედებისა ქვეყნის სადღეგრძელოდ და საბედნიეროდ. ჩვენ, თევზისა არ იყოს, პირი სავსე გვაქვს წყლითა და ვრცლად მითითებით ვერას ვიტყ-

ვით, მაგრამ ვინც ამ მხრით ღრმად დააკვირდება ჩვენის ბანკების არსებობას და საფუძვლიანად თავიდამ ბოლომდე გაავლებს გონების თვალსა, ის, რასაკვირველია, დაგვეთანხმება, რომ აქაც ბანკის საქმეში, როგორც ყოველფერ სხვაში, ჩვენის ყელის საბელის ჩვენს ხელშივე ჩაგდება ჩვენთვის სანატრელიც უნდა იყოს და სასიხარულოც. ეგ საქმე ამ მხრით ჩვენთვის დიდი რამ არის. დღეს „შემთხვევისა გამო სხვისა და სხვისა“ ჩვენთვის მარტო ბანკია მხოლოობითი მოედანი, რომელზედაც უნდა აღიზარდოს, ფეხი აიდგას, გაიწურთნოს, გაინავარდოს ჩვენმა თვითმოქმედებამ, ჩვენმა ზნეობითმა ძალ-ღონემ. ვისაც ჩვენი ქვეყანა გულწრფელად უყვარს და ჩვენთვის კეთილი არა შურს, ის დიდის სიფრთხილით, დიდის მოსაზრებით უნდა ეკიდებოდეს ყოველს საგანს, ყოველს აზრს ბანკის შესახებ.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ამას ჩვენ ვერსად ვერა ვხედავთ, ვერც სხვა საზოგადო საქმეში საერთოდ და ვერც ბანკისაში საკუთრივ. ვერაფერი სანუგეშო ამბავია, როცა კაცი საზოგადო საქმის მოედანზედ გამოდის მარტო იმისათვის რომ სიტყვა და აზრი წინ გავიგდო და ვათამაშოო. ყოველი თამაში შექცევაა და საზოგადო საქმეს უპატიუროდ ხდის. საზოგადო საქმეს მარტო შრომა უნდა, ჯაფა უნდა, ბეჯითი და გულდადებითი ჯაფაცა. უამისოდ საზოგადო საქმე, რაც უნდა კარგი იყოს თვალად, შიგნით ფუღუროა, დღემოკლეა, სუსტია. წარამარად ბარბაცი საზოგადო საქმეში იქნება უსაქმო კაცისთვის სასაცილოც იყოს, მაგრამ საქმიანისათვის საწყენოა. ამაზედ უფრო სავაგლახოა, როცა საზოგადო საქმეში „მე ესე მიჯობს“ აღვირაშვებული დაიარება და ის კი, „რაც საქმეს უჯობს“, თავჩაღუნული დადის, თითქო დედინაცვლის ხელში ჩავარდნილი ობოლიაო, ჩაგრული და ხმაამოუღებელიო. ბოლოს ცხვირში ამოგვკრავს, რომ ესე წინდაუხედავად შევსვამთ ხოლმე საზოგადო მძიმე საქმეს ერთმანეთის მტრობისა და შურის საქანელაზედ და ისე უკადრისად წინდაუკან ვაქანებთ. ბოლოს ცხვირში ამოვიკრავთ-მეთქი, მაგრამ ვაი თუ გვიანღა იყოს...

აი, თუნდ ავიღოთ მაგალითად ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკის საქმე. თავდაპირველადვე ამ ბანკს ერთი შფოთი და არეულობა შეუდგა. დაეწყო დასები. ერთი იკითხეთ, ან ერთმა დასმა რა წამოაყენა წინ ისეთი, რომ მეორემ უარჰყო? რისთვის იბრძვიან? რათ აქვთ ატეხილი ტყუილ-უბრალო აყალ-მაყალი? რაზედ დაობენ, რაზედ ცილობენ? სწერენ კიდეც მრავალს, ჰქადაგობენ კიდეც, და აბა თუ კაცები ხართ, გარკვევით მეტყვით – რა არის ცილების საგანი? ყველაფერია, ყველაფერი, გარდა იმისა, რაც საზოგადო საქმისათვის საჭიროა. ეს არის ჩვენი ოსტატობა? ნუთუ ბოლო აღარ უნდა ჰქონდეს ბზარვას და ლალვას ისეც უბედურთ ქართველთა შორის. ღმერთო, გვიხსენ ამ ჭირისაგან და გვამყოფინე, რაც დღევანდლამდე მაგ ჭირისაგან გადაგვხდენია. გვეყო, ბატონებო, გვეყო! იქ „მე“ უღონოა, საცა „ჩვენ“ გაცუდებულია, უარყოფილია, გალახულია. ამას ყველა ვგრძნობთ და ვვალალებთ კიდეც.

* * *

ამ ბოლო დროს დაეწყო ქართულის თეატრის საქმეცა. აი კიდევ ერთი საზოგადო საქმე, რომელსაც დიდის სიფრთხილით მოქცევა უნდა. ღმერთმა ეს ახლად შობილი საქმე მაინც ააშოროს იმ მტრობასა და შურს, რომელიც ბანკების საქმეს შეუდგა ჩვენში. ჩვენ წინათაც გვითქვამს და ეხლაც ვამბობთ, რომ თეატრს დიდს მნიშვნელობას ვაძლევთ ჩვენის საზოგადოებისათვის. ეს ისეთი საქმეა, რომელსაც ყოველმა ქართველმა შეძლებისამებრ ხელი უნდა მოუმართოს. სახელი და დიდება ტფილისის ბანკის კრებას, რომ ქართული თეატრი საზოგადო საჭირო საქმედ იცნო და სამასი თუმანი ფული შესწირა. ფულის შეწირვის გარდა ამ ახლად შობილს საქმეს სხვაგვარი შემწეობაც უნდა. საჭიროა, რომ ჩვენმა ლიტერატურამ ყურადღება მიაქციოს ამ საქმეს, კვალში ჩაუდგეს, და რამოდენადაც გონება და ცოდნა გაუჭრის, იმოდენად, – როგორც მოყვარემ – პირში უძრახოს, კარგი და ავი პირში უთხრას, არც გაანებიეროს ტყუილის ბარაქალითა და არც გული აჰყაროს ტყუილის დაწუნებითა. ამისათვის ჩვენ ვეცდებით ამ მხრით სამსახური გავუწიოთ ჩვენს თეატრსა იმდენად, რამდენადაც ჩვენგან შესაძლო იქნება. ჯერ-ხანად მოკლედ განვიხილავთ, რაც აქამომდე იყო.

ამ ცოტას ხანში რამდენიმე ქართული წარმოდგენა იყო. პირველად წარმოადგინეს სამ-მოქმედებიანი კომედია: „გევო, მინას და კამპანია“, ფრანციულიდამ გადმოკეთებული, და მასთანავე ერთი ვოდევილიც „სხვა-გვარი სიყვარული“. თითონ კომედიაზე ბევრს ვერას ვიტყვით, შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ თხზულებას სამი ნაკლულევანება აქვს, თორემ სხვაფრივ კი არა უჭირს რა. ერთი ისა, რომ დამწერმა რათ დასწერა? მეორე ისა, რომ თუ დამწერმა დასწერა, გადამკეთებელმა რათ გადააკეთა? და მესამე ისა, რომ თუ ორნივ შესცდენ, თეატრში მაინც რათ წარმოადგინეს?

აქტიორებმა როლები არ იცოდნენ რიგიანად. რა დაგვემართა, რით ვერ მოვიშალეთ ეს უხამსი ჩვეულება. ურიგო არ იქნება, რომ ამ საგანს სასტიკი ყურადღება მიაქციოს რეჟისორმა, თორემ ეგ წყეული ჩვეულება პიესის მწერალსაც დააფრთხობს და მაყურებელსაცა. იმედია, რომ ბეჯითი რეჟისორი მოსპობს ამას.

ვოდევილმა კარგად ჩაიარა, ხალხმაც ბევრი იცინა და ზოგი იქნება იმასაც მიხვდა, რომ პირად მხურვალე სიყვარულს ხშირად სხვა სარჩული უდევს ხოლმე ქვეშ. ეს დიდის ზნეობის მასწავლებელი ჭეშმარიტება არ არის, მაგრამ ერთი პაწია ვოდევილისაგან ესეც კარგია. არა-მწევარმა რომ კურდღელი დაიბრუნოსო, დაჭერად ჩაეთვლებაო, ნათქვამია.

მერმე წარმოადგინეს მოლიერის კომედია „ეჭვით ავადმყოფი“, თარგმნილი ივ. მაჩაბელისაგან. თარგმანი არ არის ურიგო, მაგრამ მთარგმენლს შიგ ჩაურთავს ერთი იმისთანა სიტყვა, ხშირად ხმარებული პიესაში, რომელიც ზრდილობის მოყვარე ქართველისათვის მეტად სათაკილოა. ამისთანა სიტყვებს უნდა ერიდონ სცენაზედ. თუმცა ჩვენ, ქართველებმა, ერთობ უწმაწური ლაპარაკი ვიცით ხოლმე, როცა სალაზღანდაროდ შევიყრებით, მაგრამ საჯაროდ კი გვეთაკილება ხოლმე უმართებულო სიტყვის ხმარება. ეს პატივსადები ჩვეულებაა და არ შეიძლება ამას ყური არ ვათხოვოთ.

ბოლოს დროს წარმოადგინეს ილ.ჭავჭავაძის „ყმების განთავისუფლების პირველ დროების სცენები“, „აყალ-მაყალი ცოლ-ქმარ შუა“ და ვოდევილი (მეორედ) „ბნელს ოთახში“. „აყალ-მაყალი ცოლ-ქმარ შუა“ მოგვეწონა, კარგის ენით არის შედგენილი და სასაცილოც არის; ჩვენდა სამწუხაროდ ამასავე ვერ ვიტყვით ვოდევილზედ, თუმცა ზოგიერთგან აქაც ენა რიგიანად არის ხმარებული.

აქტიორების ღირსებაზედ ჯერ-ხანად არა ითქმის რა, ჯერ უჩვევნი არიან ბევრი მათგანი და, იმედია, რომ გაიწრთვნებიან, ხოლო წარმომადგენელთა შორის ერთია, რომლისათვისაც ღმერთს მიუმადლებია დიდი ნიჭი. მაგ ნიჭის პატრონი საფაროვის ქალია. ეგ ისეთი აქტრისაა, რომელიც ჩვენის სცენის თვალი იქნება, თვალი! ამ აზრისანი არიან ყველანი, ვისაც კი საფაროვის ქალი სცენაზედ უნახავს. ყოველს სიკეთესთან ერთი ის სიკეთეც სჭირს, რომ მშვენიერი ქართული გამოთქმა აქვს და ეს სიკეთე ეხლანდელს დროში, როცა ქართული აღარავის ახსოვს, მეტად ძვირფასი რამ არის.

ძალიან კარგი იყო უფ. ცაგარელი ილ.ჭავჭავაძის სცენაში. ჩვენა გვგონია, მაგ-გვარს როლებში უფ. ცაგარელი შეუდარებელი იქნება. გვიკვირს, რატომ გლახა ჭრიაშვილის როლი მაგისათვის არ მიუციათ?

* * *

ორიოდე სიტყვა უნდა მოგახსენოთ ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა ყრილობის თაობაზედ, რომელიც ამჟამად შემდგარია გუბერნიისა და უეზდების მარშლების ამორჩევისათვის. მართალია, აწინდელ დროში, როდესაც ბატონყმობა გადავარდნილია და სხვადასხვა წოდებათა შორის არავითარი შესანიშნავი განრჩევა არ არის კანონის და სახელმწიფოს წინაშე, თავად-აზნაურობას, როგორც ერთ-გვარ წოდებას, დაეკარგა უწინდელი მნიშვნელობა . . . . . [10*]) თუ ამ-ჟამად თავად-აზნაურთა კრება იპყრობს რაიმე ყურადღებას – იპყრობს მხოლოდ ამ მხრით, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი . . . . *) სარგებლობს თვისის უფლებით. თავად-აზნაურობას აქვს უფლება იზრუნოს თვის საჭიროებაზედ, განუცხადოს მთავრობას თვისი სურვილი ამის შესახებ, წარუდგინოს მას სხვადასხვა ზომიერებანი, რომელთაც დაინახავს სასარგებლოდ. აი, სასურველია, რომ ეს ზომიერებანი შეეხებოდნენ იმისთანა საგანს, რომელიც სარგებლობის მომტანია მთელის ქვეყნისათვის. ამ მხრით წლევანდელი ყრილობა თავად-აზნაურებისა ყურადღების ღირსი უნდა იყოს, რაგდანაც წამოყენებულ იქმნა ერთი საგანი ფრიად ღირსშესანიშნავი და ფრიად სასარგებლო საქართველოსთვის. ჩვენ ვამბობთ იმ წინადადებაზედ რომელიც შეიტანა კრებაში ღენერალმა კონსტანტინე მამაცაშვილმა და რომელიც არსებობს შემდეგში: ყოველმა თავადმა თუ აზნაურმა უნდა იკისროს წლითი-წლობით ხარჯი, რომ მის შემოსავალით დაარსებულ იქნეს საკუთარი გიმნაზია. ჩვენდა სამწუხაროდ, გუბერნიის კრებაში ამ საგანმა ვერ მოიპოვა ჯეროვანი უმეტესობა ხმისა, მაგრამ დადგენილ იქმნა კი, რომ ეს საქმე თვითოეულ უეზდის მარშალს და თავად-აზნაურთ უნდა მიენდოთო. მაშასადამე, საქმის კარგად წაყვანა დამოკიდებულია უეზდის მარშ-

ლის გამჭრიახობაზედ და უეზდის თავად-აზნაურთა კეთილ მიდრეკილებაზედ. იმედია, რომ არა აზნაურს არ დაშურდება და არც გაუჭირდება წელიწადში შეძლებისამებრ ცოტა რისამე მიცემა ქვეყნის სარგებლობისა და წარმატებისათვის. ამით ჩვენი საზოგადოება დაიმკვიდრებს უკვდავ სახელს და დიდებას წინაშე მთელის ქვეყნის და მეტადრე შთამომავლობისა.

თავი მერვე

1881 წელი, მაისი.

დასაწყისი უარმყოფელის მიმართულებისა რუსეთში. – მომხრეობა ძველისა და ახალისა. – ორი დიდი ბანაკი. – „მამები და შვილები“. – ევროპის კონსერვატორობა და ლიბერალობა. – ორკეცი სინჯვა საქმისა. – რუსეთში კონსერვატორობა რეტროგრადობად გადიქცა და ლიბერალობა მარტო უარყოფად. – პისარევი და მისი ზემოქმედება. – რამ წაიტყუა ყმაწვილკაცობა. – რით იკვებებიან დღესაც ჩვენებური შინგამომცხვარი ლიბერალები. – Современник-ი და ბაზაროვი, ბაზაროვი და პისარევი. – რათ მოხდა? – ჩვენებურ ლიბერალების უკან ჩამორჩომა. – არ იციან. – ჩვენშიაც ორი ბანაკია. – ახალი გუნდი ჩვენებურებისა. – მათი მიმართულება. – სლავიანების მაგალითი. – რისთვის უნდა მომზადდეს ჩვენი ყმაწვილკაცობა? – ჩვენი პროგრამა. – ჩვენი საწყაო რა უნდა იყოს. – თვით-ამორჩეული დეპუტატები და ვენზელები. – ტფილისის თავად-აზნაურთა ბანკის კრება.

ნეტარხსენებული იმპერატორი ალექსანდრე მეორე ავიდა ტახტზედ თუ არა, სულ სხვა, ახალმა სიომ დაუბერა რუსეთს. იმ დრომდე თვალდახუჭვილმა და ენადაბმულმა რუსეთმა თვალი აახილა, ენა ამოიდგა. რასაკვირველია, ეს უცებ არ მოხდა და არც ერთის კაცის ნებითა: ეგ მოიტანა ცხოვრებამ, რომელიც თავისდღეში უქმად არ შეჩერდება ხოლმე, ეგ მოიტანა ცხოვრების ნამუშევარმა. ახალმა დრომ თუ თავი რითმე იჩინა, ეგ იმით, რომ თავისი-თავი ცოტად თუ ბევრად იცნო და თავის მოთხოვნილებას აჰყვა.

ახლად თვალახილულმა რუსეთმა, რაღა თქმა უნდა, ჯერ თავის-თავზედ დაიხედა, გაიჩხრიკა თავისის ყოფაცხოვრების თირკმელები, შიგნეულობა. ნახა, რომ ზოგიერთი მაცხოვრებელი ძარღვი ჩასწყდომია, ჩირქი ჩასდგომია და შეჰგუბებია. შეუდგა მიზეზთა გამოძიებას: რამ იმოქმედა ასეო? ნახა, რომ მისის სნეულების სათავე – თითონ ცხოვრების წყობაა და აგებულება, ერთხელ და ერთხელ შემოღებული და გაუახლებლად დამკვიდრებული. უარჰყო იგი წყობა. უარჰყო ყოველივე, რაც კი ამ წყობას შესწევდა და ხელს უმართავდა. ამ არსებულის უარყოფამ წამოიწია იმ წრიდან, რომელსაც გონებით მცხოვრებს საზოგადოებას ეძახიან, რომელიც ყოველგან და ყოველთვის ნუგეშია და იმედი ყოველის ერისა,

და რომელიც ცხოვრების წარმატების უღლის თავში პირველი ჩადგება ხოლმე. ის საზოგადოება მთელის თავის ძალღონით მიაწყდა ამ უშველებელ საქმეს უარყოფისას, და ყოველს მის მოქმედებაში ან წუნი და კიცხვაა დრო-გარდასულის ძველისა, ან მოძღვრება და ნატვრა ნელად აკვირტებულის ახლისა. უკეთესნი წარმომადგენელნი ამ საზოგადოებისა – პოეზიაში, მეცნიერებაში თუ პუბლიცისტობაში, – სულ ამ დიდის საქმის მიმდევარნი იყვნენ დაუღალავად. მათის მართლა-და დაუვიწყარის ღვაწლით მაგ თამამმა და უარმყოფელმა მიმართულებამ ფეხი კარგად განზედ გაიდგა რუსეთში და ცხოვრების მოედანზედ დაიჭირა ადგილი. ამ ახალ მიმართულების მესვეური იყო სახელოვანი *Современник*-ი.

აზრთა მოძრაობაში, როგორც ყველაფერში ქვეყანაზედ, ერთი მეორეს ადგილს არ უთმობს უომრად, უბრძოლველად. აქაც ასე მოხდა. ცხადიც არის, რატომ. არსებული, ძველი, ისე არ გაცუდდება, რომ ვისიმე გამოსაყენი არ იყოს. ეს ერთი. მეორე ისა, რომ ბევრი იმისთანა მოდუნებული და შელახული კაცია ქვეყანაზედ, რომელიც ისე შეეჩვევა ხოლმე ჭირსა, რომ შეჩვეული ჭირი შეუჩვეველს ლხინს ურჩევნია. მესამე და ყველაზედ უფრო ფესვ-მაგარი კიდევ ის არის, რომ ყოველს არსებულს, ყოველს ძველს თავისი ადგილი უკვე დაუპყრია ადამიანის ცხოვრებაში, უმრავლესობისაგან აღიარებულია, ნებით თუ უნებლიეთ გულ-შეჯერებულია და ჟამთა ხნიერობით ბეჭედდაკრული და დამტკიცებული. ამ სამთა მიზეზთა გამო ძველს, არსებულს, მომხრე არ დაელევა. თითონ ახალიც, რომელიც ძველის ადგილას უნდა ჩამოსდგეს, დაბადებისავე უმალ ისე არ მომწიფდება, რომ პირში ჩადების და დაღეჭის მეტი სხვა აღარა უნდოდეს-რა. როგორც ძველის ობი, ისე ახალის კვირტი – ძნელი დასანახავია. ამისათვის მეტად საღი, გამჭრე თვალი უნდა გონებისა.

ამ მიზეზით, თითქმის მთელი რუსეთი გაიყო ორ დიდ ბანაკად: ერთში მოექცნენ ძველის, არსებულის მომხრენი, მეორეში ძველის უარმყოფელნი და ახალის მესვეურნი. პირველს ბანაკს დაერქვა „მამების ბანაკი“, მეორეს – „შვილებისა“. ეს სწორედ რუსეთში მოგონილი სახელებია და სრულებით არ უხდება იმ საგანს, რომელიც ევროპაში მოქმედებს კონსერვატორების და ლიბერალების გასარჩევად. „მამობა და შვილობა“ თვალად გასარჩევი საქმეა. ამისთანა გარეგანად სანიშნავმა სახელწოდებამ ბევრს წყალ-წყალა ჭკუას გზა და კვალი დაუბნია რუსეთში და რუსეთის ბაძვით ჩვენშიაც. ერთის სიბერე და მეორის სიყმაწვილე სამყოფი იყო ზოგიერთი ცრუპენტელა კაცისათვის, რომ ერთი ერთს ბანაკში მოექცია და მეორე – მეორეში, იმისდა მიუხედავად, თუ რა აზრების მაღიარებელნი არიან ან ერთნი ან მეორენი.

პირველს შეხედვაში კაცს ეგონება – რუსეთის „მამების“ ბანაკი ერთის მხრით და „შვილებისა“ მეორეს მხრით, ევროპის კონსერვატორობას და ლიბერალობას მოასწავებსო.. ჩვენის ფიქრით, ეგ შეცდომა იქნება. თუ რუსეთის ლიბერალობა, ამ ბოლონდელ ხანებისა მაინც, ჩამოჰგავს ევროპის ლიბერალობას, რუსეთის კონსერვატორობაზედ მაგას ვერ ვიტყვით. რუსეთში ჭეშმარიტი კონსერვატორობა არ არის დღეს-აქამომდე.

ყოველგან, საცა კი ისტორიის ღირსი ერი თავისითა სცხოვრებს, ორნაირი წყობაა აზრისა და ეგ ორნაირი წყობა აზრისა შეადგენს ცხოვრების მდინარეობასა. ერთი ის წყობაა, რომელიც ცხოვრებას უკვე აღმოუჩენია, დაუდგენია და დღეს მოქმედებს, მეორე ის_რასაც დღევანდელი დღე თხოულობს და საჭიროებს. ამ ორთა წყობათა მოქმედება დაუძინარია და მუდამი. როცა ის, რასაც დღევანდელი დღე თხოულობს, ყველას თუ არა – ბევრს მაინც ძვალსა და რბილში დაუვლის, შესმენილი და გაგებული ექნება, – მაშინ ეგ მეორე წყობა იმარჯვებს და ყოველ საქმეთა სათავეში მოექცევა ხოლმე. ეხლა ეგ წყობა დაიჭერს პირველს ადგილს ცხოვრებაში. რასაკვირველია, მინამ ეს ასე მოხდება, ცხოვრება მაინც მოქმედებს და ახალს საჭიროებას აჩენს. ამიტომაც ახლად გამარჯვებულს წყობასაც სხვა, ახალი წყობა გამოუჩნდება ხოლმე მოპირდაპირედ. ესე მიდის კაცობრიობის ცხოვრება და ამნაირ სვლას დასასრული არ აქვს. თითონ კაცობრიობის ისტორიაც სხვა არ არის-რა, გარდა ამნაირად ფეხის გადანაცვლებისა.

პირველის წყობის მომხრეებს ევროპაში კონსერვატორებს ეძახიან, მეორისას – ლიბერალებს. პირველები არიან უკვე დადგენილის მცველნი, მეორენი – ახლის მესვეურნი და მდომელნი. თუმცა ერთნი ძველის მცველები არიან და მეორენი ახლის მდომელნი, მაგრამ პირველებს ყველაფერი ძველი არ მოსწონთ და მეორეებს ყველა ახალი არ ენატრებათ. ბევრი იმისთანა ახალია, რომლის მოსაპოებლად ჭეშმარიტი კონსერვატორი სიცოცხლესაც არ დაზოგავს, და ბევრი იმისთანა ძველია, რომლის დღეგრძელობისათვის ჭეშმარიტი ლიბერალი თავის საკუთარ დღეს შეიმოკლებს. ირლანდიისათვის ინგლისის ხელიდან განთავისუფლება ახალი საქმე იქნება, მაგრამ ჭეშმარიტი კონსერვატორი ირლანდიისა თავს დასდებს, ოღონდ ეგ მოიპოვოს. ინგლისის ეგრეთ-წოდებული „დიდი ხარტია“ ძველი რამ არის, მაგრამ ინგლისის ლიბერალი უსიკვდილოდ არ დასთმობს არც ერთს ასოს იმ ხარტიისას.

ჭეშმარიტი კონსერვატორობა ესარჩლება და იცავს მარტო იმისთანა ძველს, რომელიც, მისის გულწრფელის აზრით, ჯერ კიდევ გამოსადეგია და საჭირო ცხოვრებისათვის, და თუ ხანდისხან სცოდავს რაშიმე ქვეყანას, მარტო იმაში, რომ ზოგჯერ იმისთანა ძველსაც გადეფარება, რომელიც თუმცა გამოსადეგი აღარ არის, მაგრამ უვნებელია, და ძველის ადგილს არ უთმობს ახალსა – მინამ კარგად გულს არ დააჯერებს, რომ ახალი კეთილს მოიტანს. ჭეშმარიტი ლიბერალობაც უარჰყოფს მარტო იმისთანა ძველს, რომელსაც თავისი დრო და ჟამი მოუჭამია, რომელიც დღეს ხარიხად გასდებია ცხოვრებას და წინსვლას უშლის. იგი ნდომობს იმ ძველის მაგიერ იმისთანა ახალს, რომელიც ძველზედ უკეთ ხელს მოუმართავს ცხოვრების განკარგებასა და წარმატებას. საცა ბრალმდებელია, იქ მფარველიც უნდა იყოს. მარტო ამ ორკეცად გასინჯულ საქმეს მოსდევს მართალი და ჭეშმარიტი. კაცობრიობას დღეს-აქამომდე სხვა გზა არ აღმოუჩენია ჭეშმარიტის და მართლის მოსაპოვებლად.

ჩვენ ესა ვსთქვით იმიტომ, რომ ვაჩვენოთ, სადამდის შეუძლიან, ჩვენის ფიქრით, გაიწვდინოს ხელი ან ძველის მცველმა და ახლის უარმყოფელმა, ან ძველის

უარმყოფელმა და ახლის მდომელმა, რომ ჭეშმარიტს კონსერვატორობას ან ლიბერალობას არ გადასცდეს.

კონსერვატორების უკან და ლიბერალების წინ, მარცხნივ და მარჯვნივ, ბევრნაირი სხვადასხვა აზრის ნაკადულებია კიდევ, და თუ ჩვენ მარტო ორი წყობა აზრისა მოვიხსენიეთ, ეგ იმიტომ – რომ ცხოვრების მდინარეობის შუა წელი მაგ ორ მხარ-და-მხარ მოარულს წყობას აზრისას უჭირავს.

რუსეთში სულ სხვასა ვხედავთ. აქ „მამებმა“ ისე გაიწიეს, რომ ყველაფერს ძველს გამოესარჩლენ ავისა და კარგის გაურჩევლად და ყველაფერს ახალს დაუწყეს ძაგება და დევნა; გაქირი ჰქმნეს ამაზედ და წინ ფეხი ვეღარ გადმოაბიჯეს. ამისი მაგალითი *“Русский Вестник”*-ია და *“Московские Ведомости”*, ეგ ორი უპირველესი ფალავანი „მამებისა“. ჯერ გუშინ ღაღადებდა *“Московские Ведомости”*, დამნაშავეებს რაღა გასამართლება უნდაო, აიღეთ და ჩამოარჩვეთო, და სასაცილოდ იგდებდა ეხლანდელ განსამართლების წესს, რომლის შემოღებისათვისაც განსვენებული იმპერატორი მადლობით მოიხსენიება ისტორიაში. არც ერთი კონსერვატორი ევროპისა არ იკადრებდა მაგას და ეგრე უსირცხვილოდ არ შეეხებოდა მაგ დიდს და ახალს დაწყობილებას, რომელსაც ახალს განსამართლების წესს ეძახიან. თუ გუშინ ამას კადრულობდნენ რუსეთის „მამები,“ რაღა უნდა ვსთქვათ მასზედ, რაც ამ ოცის წლის წინათ იქნებოდა მათის წყალობით.

ეგრეთმა წყალ-გაღმა გაბიჯებამ „მამებისა“-მ, ანუ უკეთ ვსთქვათ, გაქირმა, – გააგულისა „შვილები“. ამან გააფიცხა, გაამწვავა და გააკაპასა „მამებისა და შვილებს“ შორის ბრძოლა და „შვილების“ ბანაკი იქამდინ მიიყვანა, რომ უარაყოფინა არამც თუ მარტო ის, რაც ღირსი იყო უარყოფისა, არამედ ზოგიერთი იმისთანაც, რომლის უარყოფისათვის წამოწითლდება სირცხვილ-მორეული ეხლანდელი ჭეშმარიტი ლიბერალი რუსეთისა. შედგა „შვილების“ ბანაკიც მარტო უარყოფაზედ და მესვეურობა ახლისა უკან კუთხეში მიაგდო. უკანასკნელი ფალავანი ამ თითქმის ყოვლად უარმყოფელის მიმართულებისა იყო მეტად სხარტე და ნიჭიერი მწერალი პისარევი. მისის მეთაურობით, ამ გადაჭარბებულმა უარყოფამა იქამდე მიუშვა სადავე, რომ უარჰყო თვით პუშკინის მოღვაწეობაცა და მთელს შექსპირს ერთი კაი სიგარა ამჯობინა. ამ მიმზიდველმა, ლამაზად მოუბარმა, მაგრამ ხელსუბუქმა ახალგაზრდა მწერალმა ბევრი მოზარდი ყმაწვილი ჩაითრია და ბრმად აიყოლია. პისარევის მიმზიდველს ძალას ვერც ჩვენებურები გადურჩნენ.

ეს ჩათრევა, რასაკვირველია, მარტო პისარევის მიმზიდველობით არ აიხსნება. აქ ყმაწვილის გონების გასატაცებლად უარმყოფელის მიმართულების სითამამე და გაბედულობაც იყო. ყმაწვილის გონებას ისე არა მიიზიდავს-რა, როგორც სითამამე, გაბედულობა. სითამამეს, გაბედულობას ბევრი ბრწყინვალე მხარე აქვს და რათ უნდა გვიკვირდეს, რომ ყმაწვილმა მას მიატანოს, რაც ბრწყინავს. პატარა ბავში მაშინვე ხელს გაუწვდის ხოლმე სანთლის ალსა. ჩვენ ამას ვამბობთ მარტო იმ ყმაწვილ-კაცობაზედ, რომელთაც ჯერ გონების თვალი არ უჭრიდათ, რომ მაგ მიმართულების არსებითი ძარღვი ეპოვნათ. არც იმის თქმა გვინდა, რომ უარმყოფელს მიმართულებას კარგი არა მოუტანია-რა. ბულბულივით უაზრო

გალობას პოეზიისა კრიჭა აუკრა და მადა წაართვა, ავტორიტეტებზედ ბრმად დანდობა საიქიოს გაისტუმრა, ისტორიას, დიდკაცების ცუღლუტობის მაგიერ, საგნად ერის ყოფაცხოვრება მისცა, ყმა ადამიანად აღიარა და განათავისუფლა.

ჩვენ იმას ვამბობთ, რომ ბოლოს-და-ბოლოს, უფრო პისარევის წყალობით, ბევრი რამ მაგ მიმართულებაში ისეთი იყო, რომ ჩალასავით ტკაცა-ტკუცით აპილპილდა და გონებაგაუხსნელი ყმაწვილ-კაცობა წაიტყუა, როგორც ფარვანა ცეცხლმა. მეორე ნაწილმა ყმაწვილ-კაცობისამ კი, უფრო გონებაგახსნილმა, სრულად შეითვისა ყოველივე კეთილი მაგ მიმართულებისა და ზურგი შეუქცია ტყუილუბრალო ფრაზების ტკაცატკუცსა.

ასე თუ ისე, პისარევის უარყოფა დიდ მოდად შემოვიდა ბრმათათვის. ვისაც ადვილად და მოუმზადებლად კუსავით ფეხის გამოყოფა უნდოდა ქვეყანაზედ, ეგ მოდა უნდა მიეღო. ამისათვის ორიოდე ფრაზა იყო საჭირო. ერთი ის, რომ პოეზია, და ერთობ ხელოვნება, რა ჭკვიანი კაცის საქმეა, ერთი წყვილი წაღა შექსპირს მირჩევნიაო; მეორე – ავტორიტეტები არა მწამსო; მესამე – ისტორია ზღაპარიაო; და მეოთხე – ქვეყანაზედ მარტო გლეხკაცია ადამიანი და თავადი და აზნაური კი არაო. ეს ფრაზები რომ დაგესწავლათ, ლიბერალი იყავით და ლიბერალი. აი სწორედ ამ-გვარ ლიბერალობაში ჩაცვივდნენ ჩვენებურის ყმაწვილ-კაცობის ბევრი წილი. დღესაც, აბა დააკვირდით ჩვენებურს შინ გამომცხვარს ლიბერალებს, თუ მარტო ამ უთავბოლო ფრაზებით არ იკვებებოდნენ და ქვეყნის სასაცილოდ თავიანთ თავს ლიბერალებად და რადიკალებად არა ხადოდენ. აბა დააკვირდით, თუ ყველგან, საცა გინდა და არ გინდა, სულ ეგ ფრაზები არ წამოსჩხირონ, ფერად-ფერადს ძონძებში გახვეულები.

მინამ სახელოვანი *Современник*-ი თავში ედგა მას, რაც მერე „შვილების“ ბანაკად გადაიქცა, ძველის უარყოფას დამჯდარი ჭკუა და მეცნიერება წინ მიუძღოდა და ახლის მესვეურობა თავმინებებული არ იყო. ტურგენევმა რომ ყოვლის უარმყოფელი ბაზაროვი გამოხატა, *Современник*-მა თავის მოძმედ არ მიიღო და ითაკილა, თუმც-კი ჭეშმარიტი ლიბერალური მოძრაობა რუსეთში და თვით უარყოფა *Современник*-ის საქმე იყო და დროშა ლიბერალებისა მას ეჭირა. პისარევმა კი ბაზაროვი გულში ჩაიკრა და თავისიანად მიიჩნია. რათ მოხდა ესე? იმიტომ – რომ *Современник*-ის უარყოფა კარგისა და ავის გარჩევით იყო და პისარევისა ამას გარდაცილებული და ბაზაროვსავით ავისა და კარგის გაურჩეველი. ამ სახით, პისარევმა ჭეშმარიტს ლიბერალობას წინ კი არ გაასწრო, არამედ გვერდზედ გაუხტა, მის მოძღვრებას ნახტომი შეეშალა, ფეხი მოუსხლტა და დაეცა. დაძველდა ის ახალი ცა და ჩვენს ლიბერალებს ეგ ჯერ არ შეუტყვიათ.

დღეს რუსეთმა ბევრით წინ წამოიწია, თუმცა რუსეთის კონსერვატორობა ევროპის კონსერვატორობამდე ვერ შემთავრდა და გადიქცა რეტროგრადობად, მაგრამ ლიბერალობამ კი თავი გაიტანა, თავის გზაზედ დადგა და ბევრი რამ შეიძინა. შეიცვალა საუკეთესოდ რუსეთის ლიბერალების აზრი ხელოვნებაზედ, პოეზიაზედაც, ავტორიტეტებზედაც, გლეხსა და თავადზედაც; ყოველს ამაზედ აზრი უფრო ფართოდ გაიშალა და გაიხსნა მეცნიერების ნათელ ქვეშ. ცხოვრე-

ბის შიგნით და ცხოვრების გარეთ ბევრი საგანი ფეხზედ წამოაყენა, ბევრი ძველი მიიღო თავის მფარველობის ქვეშ, ბევრი ახალი აჰნუსხა დასადგენად და ბევრი განსადევნად. მაგრამ რადგანაც ყოველი ესე ჯერ „ჩოტკში“ ჩაგდებული არ არის, ყოველს ამას ჯერ ჯამი არ აქვს გამოყვანილი, რომ მზა-მზარეულად ხელზედ დახვევის მეტი არა უნდოდეს რა, და რადგანაც ჩვენებურს შინგამომცხვარს ლიბერალებს ღმერთმა იმოდენა ჭკუა არ მისცათ, თითონ აჰნუსხონ ის, რაც დღეს რუსეთის ლიბერალების მოძღვრებას შეადგენს, ამიტომაც ჩვენი ტყუილი ლიბერალები დღესაც იმ აზრებში ტრიალებენ, რომელთაც კარგა ხანია თავისი დრო და ჟამი მოიჭამეს, თავისი ჰქმნეს და ჩაილულის წყალი დალიეს. ამ სახით, ჩვენ ბრმა და ცრუპენტელა ლიბერალებს ჭეშმარიტი ლიბერალობა ცხვირ-წინ გაეპარათ, და თუ გაოცების ნიშნად ჯერ პირი არ დაუღიათ, ვაი ეს რა საქმე მოგვსვლიაო, ეგ იმიტომ, რომ ჯერ არ შეუტყვიათ, რა დღეში არიან ჩაცვივნულები.

თუმცა „მამების და შვილების“ ბრძოლამ რუსეთში ბრმად აიყოლია ჩვენებური ყმაწვილ-კაცობა და იმ ბრმად აყოლილებმა ეგ ბრძოლა ჩვენშიაც გადმოიტანეს, მაგრამ ჩვენის ყმაწვილ-კაცობის სასახელოდ ესეც უნდა ვსთქვათ, რომ მათგანმა თითო-ოროლამ გამოინაპირა და თავისი შეცდომა მალე იცნო, გამოვიდა და ცალკე გუნდად დადგა ცხოვრების მოედანზედ. მას აქეთ ჩვენშიაც ყმაწვილ-კაცობა ორ ბანაკად გაიყო: ერთში მოექცნენ ისინი, ვისაც რუსეთის უარმყოფელის მიმართულებიდამ ოთხ ზემოხსენებულ ფრაზებს გარდა არა გამოეტანათ რა, მეორეში – ახალის გუნდის მომხრენი. პირველებმა დაიხვიეს ხელზედ რუსეთის „მამა-შვილობა“, ენაზედ დაიკერეს ზემოთ მოყვანილი ოთხი ფრაზა და დღეს აქამომდე აწიოწოს იძახიან და იოლად მიდიან. მეორეები კი დააკვირდნენ ჩვენის ქვეყნის ვითარებასა და ნახეს, რომ ჩვენ ქვეყანას სულ სხვა ტკივილი აქვს, სულ სხვა ფათერაკი სდევს. სცნეს, რომ ჩვენებური დღევანდელი დღე სულ სხვასა თხოულობს, სულ სხვასა ჰღაღადებს და, მაშასადამე, ჩვენებური ლიბერალობა სულ სხვა რასმეზედ უნდა მიიქცეს მთელის თავისის ძალ-ღონითა. და თუ აქაც ბედისწერას ისე არ გადავრჩებოდით, რომ „მამა-შვილობა“ არ გამართულიყო, ბრძოლის საგნად ის „სხვა რამე“ უნდა ყოფილიყო და „მამებსა და შვილებს შუა მიჯნად დადებულიყო, ის „სხვა რამე“ იყო – ჩვენის დაცემულის ვინაობის აღდგენა, ფეხზედ დაყენება და დაცვა ყოველის მოსალოდნელის ფათერაკისაგან. რომ ეგ ფათერაკი მოსალოდნელი იყო და დღესაც თავიდამ არ აგვცდენია, – ყველასათვის ცხადზედ ცხადია.

იმ ახალმა გუნდმა მთელი თავისი ღონე მაგ საგანს მიჰმართა. მაგ ახალმა მიმართულებამ დაიპყრა მთელი ჩვენი ღარიბი ლიტერატურა. „საქართველოს მოამბე“, „მნათობი“, „დროება“ და ბოლოს „ივერია“ სულ მაგ მიმართულების ბუკსა და ნაღარასა სცემდენ. საუკეთესო წარმომადგენელნი ჩვენის პოეზიისა სულ მაგას გვამხელდნენ, მაგას გვიგალობდნენ დღეს აქამომდე. მართალია, ჩვენის „ვინაობის“ აღსადგენად მაგ ახალს გუნდს ბევრი არა უქნია რა, რადგანაც იმისათვის საჭირო მეცნიერებაში და ცოდნაში კარგა ქვეითობდნენ. მაგრამ ისიც დიდი საქმეა, რომ მაგ მიმართულებას მიაგნეს და ჩვენს ცხოვრებაში ცოტად თუ ბევ-

რად ფეხი მოაკიდებინეს. ისიც დიდი ამბავი იქნება, თუ ამ გუნდმა ამ საგანზედ მოახედა ჩვენი ალმაცერად მაყურებელი თვალი და რაც ძალ-ღონეა, სულ მაგ საქმეს ზედ მოახვია და შესჭიდა. რაც ვერ ჰქმნეს ამათ, იქმონენ სხვანი, ოღონდ ამ მიმართულებამ თავი დაიჭიროს ჩვენს ცხოვრებაში, ღრმად გაიკეთოს ძირი და იმოქმედოს, ვიდრე საჭიროება მოითხოვს.

ყოველი ჭეშმარიტი ლიბერალი, ჩვენი კაცი, დღესაც მარტო მაგ მიმართულების მიმდევარი უნდა იყოს ჩვენში. ნურავის ნუ ჰგონია, რომ ეგ მიმართულება, რადგანაც დიდი ხნისაა, იმიტომ ძველია, და რადგანაც ძველია, იმიტომ უკადრისია და სათაკილო ლიბერალებისათვის. დეე ოთხფრაზიანმა ლიბერალებმა ეგრე იფიქრონ, ჩვენ კი ამას ვიტყვით, რომ ეგ მიმართულება იქნება ახალი იმ დრომდე, მინამ ჩვენი ვინაობა თავის შესაფერს და კუთვნილს ადგილს არ დაიჭერს ჩვენს ცხოვრებაში და საზოგადო საქმეთა სათავეში არ მოექცევა. სხვა საგანი ამაზედ უმძიმესი, ამაზედ უსაჭიროესი არა აქვს ეხლანდელს საქართველოს შვილს. ყველამ, ვისაც რამ შეუძლიან, ამ მიმართულების ქვეშ უნდა მოიყაროს თავი და ერთად ძმურად იმოქმედოს. ყოველივე საქმე, ყოველივე საგანი, რაც ჩვენის ცხოვრების მიმავლობაში თავისით თუ სხვისით აღმოჩნდება, სულ ყოველისფერი ჩვენს ვინაობის საქმეს უნდა შევურჩიოთ, ქვეშ დავუყენოთ. სკოლაა, ბანკია, თუ თეატრი, ყველაფერს სულ მაგისაკენ უნდა მივუბრუნოთ თავი. ვაყენებთ სადმე კაცს მარშლად, თუ ბანკის გამგებლად, თუ მასწავლებლად, თუ რადმე სხვად, — მაგ მიმართულების სასწორზედ უნდა ავწონოთ. აი ჭეშმარიტის ლიბერალის საქმე რა არის ჩვენში. ჩვენებური რეტროგრადი ის უნდა იყოს, ვინც ამ ჩვენის დღევანდელის დღის მღაღადებელს ხმას არ გაუგონებს, ყურს მოუყრუებს და არ აჰყვება. გინდ „მამა“ დაარქვით ამისთანა კაცს, გინდათ „შვილი“, აქ სახელწოდება არაფერს შუაშია, ოღონდ ეს კი ვიცოდეთ, რომ მაგისთანა კაცი ჩვენი კაცი არ არის.

სლავიანებმა, რომელთ ვინაობასაც სხვადასხვა მტერი მიუჩინა ისტორიამ, სულ ამ საქმეს მოახმარეს თავისი დრო და მეცადინეობა. ამისათვის თავგანწირულ კაცებს დღესაც წმინდანებსავით ლოცულობენ და თაყვანსა-სცემენ. მათი უკეთესი წარმომადგენელნი იმით ქადულობენ, იმით ლიბერალობენ, რომ მაგ საქმეს მისდგომიან და მარტო მაგით სულდგმულობენ. დღესაც მაგ საქმეს ზედ აკვდებიან და, რასაკვირველია, არც მოეშვებიან, ვიდრე თავისას არ გაიტანენ. თავის ვინაობის აღსადგენად და ქვეყნის დასანახავად — თავისი წარსული ხელახლა დააყენეს საფლავიდამ, გამოსჩხრიკეს, მისხლობით ასწონეს, გოჯით გაზომეს ყოველისფერი რაც ძველად ჰქონდათ, რაც მათს ეროვნებას, მათს ვინაობას, ნაციონალობას შეადგენდა და სარჩულად ედვა. გაუცოცხლეს თავიანთ ერს პოეზიის შემწეობით დიდებულნი სახენი ძველის გმირებისა, ქვეყნისათვის თავდადებულებისა, ძველის ქველობისა, ძველის კაცურ-კაცობისა. მოაგონეს, ისტორიის შემწეობით, დავიწყებული სახელოვანნი დღენი წარსულისა, აღადგინეს, გასწმინდეს, გააძლიერეს დედა-ენა, ჟამთა ვითარებისაგან გარყვნილი და შელახული. ამ გზით გამოაბრუნეს, გამოაცოცხლეს თითქმის სასიკვდილოდ გადადე-

ბული ერი. ერმა თავისი ვინაობა გაიგო, შეიტყო რა ყოფილა, რა არის და რის იმედი უნდა ჰქონდეს, შეიტყო და ფეხზე დადგა, ფრთა შეისხა. ამისი მაგალითი, სხვათა შორის, ჩეხელები არიან.

აი საგანი და აი გზაც მისდა მისაღწევად. აი რისთვის უნდა მომზადდეს ჩვენი ყმაწვილ-კაცობა, მთელის ევროპის მეცნიერებით და გამოცდილების ფარ-ხმალით შეჭურვილი, აი რა მოედანი უნდა შემოიხაზოს თავისი მოქმედებისათვის და რა გზა უნდა ამოირჩიოს. ამისთვის სამყოფი არ არის კაცმა დაისწავლოს პარიზის ყავახანაში მოარული ფრაზები და იმითი თავი მოიტანოს. ყმაწვილ-კაცობა უნდა მომზადდეს ბეჯითის და ზედმიწევნილ ცოდნითა, უნდა, რამდენადაც შესაძლოა, ძირეულად შეისწავლოს ევროპიული მეცნიერება, წინ გაიმძღვაროს ევროპის გამოცდილება, და ამ თოფ-იარაღით შეუდგეს ჩვენის ქვეყნის საქმეს. უამისოდ, იმ მოედანზედ, რომელიც ჩვენ ზემოთ ვიგულისხმეთ, კაცი ერთ ბიჯსაც რიგიანად და სამკვიდროდ ვერ წარსდგამს და იმ საგანს და გზას, რომელიც ჩვენ აღვნიშნეთ, ვერაფერს საბოლოოდ ვერ დააჩნევს. ჩვენის მხრით, ამაზედ უკეთესს საგანს, ამაზედ უკეთესს გზას, უკვე სხვაგან გამოცდილს და გამოყენებულს სხვას ვერას ვუჩვენებთ ჩვენს საიმედო ყმაწვილ-კაცობას. ეს საგანი და ეს გზა სახეში უნდა გვქონდეს სულ მუდამ, ვიდრე ესეთნი დრონი მეფობენ. „ჯერ მაცოცხლეო, მერე მაფიქრებინე, როგორ გავმდიდრდეო“, – ამბობს ერთი სლავიანი პატრიოტი. ნამდვილად გულშემატკივარმა საქართველოს შვილმა ეს სიტყვები უნდა დაიწეროს გულის-ფიცარზედ და სხვაზედ არაფერზედ არ წაიტყუოს ჭკუა და ხელი.

ყოველის ჩვენგანის მოქმედების საწყაო, საზოგადო საქმეებში თუ ლიტერატურაში, მარტო ის უნდა იყოს თუ ვინ რამდენად ასრულებს და მისდევს ამ ჩვენთვის მოუცილებელს საგანსა და გზას. სხვა საწყაო ტყუილია და ამაო: სხვის ბაძი იქნება და არა ჩვენის თავის საჭიროებაზედ გამოჭრილი.

* * *

ამ ერთის თვის განმავლობაში ჩვენში თითქმის სხვაზედ არაფერზედ ლაპარაკობდნენ, გარდა ჩვენის ესრეთ-წოდებულ „დეპუტატებისაგან“ კონვოელებისათვის ვენზელების თხოვნისა. ქუჩაში შეხვედრის დროს ნაცნობები ერთმანეთს მწარეს ღიმილით ან გაჯავრებულნი ჰკითხავდნენ: „გაიგე, როგორ შევურცხვენივართ ჩვენს დეპუტატებსაო. პოლშელებს უთხოვნიათ, ჩვენს ენას სხვადასხვა უფლება მიანიჭეთ, ჩვენს ქვეყანაშიაც ის ცვლილება შემოიღეთ, რომელიც რუსეთს ეღირსა განსვენებულ იმპერატორის ალექსანდრე მეორის მეფობის დროს და ჩვენებს კი ვენზელების მეტი არა უთხოვნიათ რაო.“

პირველად დოლი ილია ბახტაძემ დაჰკრა, მას მიჰყვა „დედაკაცების“ და „მამაკაცების“ ხმაც და მთელმა საზოგადოებამ შეჰქმნა ყაყანი. ყველა სწუხდა, ყველა ცხარობდა.

მაგრამ აქ არც სამწუხარო და არც გასაცხარებელი არა იყო რა. სამწუხარო და გასაცხარებელი უფრო ის არის, რომ ჩვენს საზოგადოებას ან არა სცოდნია – რა არის „დეპუტატი“, ან არა სცოდნია – როგორ „ვირჩევთ“ ჩვენ დეპუტატებს.

დეპუტატი არის საზოგადოებისაგან ამორჩეული პირი, რომელმაც საზოგადო საქმეებში თავის ამომრჩეველთ მაგიერ უნდა მონაწილეობა მიიღოს, და თუ რომელსამე მაღალ პირთან გაგზავნიან, საზოგადოების სურვილი და მოთხოვნილება გამოაცხადოს.

ახლა ეს გვიბრძანეთ: ვინ ამოირჩია ქუთაისის თავად-აზნაურობის დეპუტატები?

_ არავინ.

_ ვინ ამოირჩია თბილისის თავად-აზნაურობის დეპუტატები?

_ არავინ.

ოთხიოდე თუ ხუთიოდ პირნი ერთად შეიკრიბნენ, თავი თვისი თვითვე ამოირჩიეს და გაემგზავრნენ პეტერბურგისკენ. იქ ერთს მათგანს, როგორც ნაცნობს, დაჩაგრულმა კონვოელებმა სთხოვეს, გვიშუამდგომლეთ, რომ მიცვალებულ ხელმწიფის სახსოვრად ვენზელები ჩვენც დაგვირიგონო; იმანაც იშუამდგომლა და კონვოელებს ვენზელები უწყალობეს.

ეს რა ცოდვაა, ან გული რათ უნდა მოგვდიოდეს! თუკი ევროპაში თვითმფლობელობა, თვითმმართველობა და სხვადასხვა თვით-უფლებები შემოიღეს, ჩვენ რაღა ეგრე უკან ჩამოვრჩით, რომ ერთის სიტყვის და ერთის დაწესებულების შემოღება ვერ შევიძლოთ.. შემოვიღეთ თვით-ამორჩევა, და ჩვენმა თვით-ამორჩეულმა დეპუტატებმა თუმცა ბევრი საყვედური მიიღეს, მაგრამ სრულიად უმიზეზოდ.

ხან იმაზედა ვჯავრობთ, ვენზელები რათ ითხოვესო, ხან იმაზედ, რატომ იგივე არ ითხოვეს, რაც პოლშელმა დეპუტატებმაო. ერთიც და მეორეც უსაფუძვლო ჯავრობაა.

ჩვენი დეპუტატები თვით-ამორჩეულნი იყვნენ, პოლშელები – ამორჩეულნი საზოგადოებისაგან. ჩვენებს უნდა თავისთავზედ და თავიანთ მეგობრებზედ ეზრუნათ, პოლშელებს – საზოგადოებაზედ; ჩვენებმა თავიანთ ნათესავ, ან მეგობრებ კონვოელებს ვენზელები უთხოვეს, პოლშელებმა ითხოვეს თავიანთი ენის თავისუფლება და თავის ქვეყნისათვის სხვადასხვა უფლება. პოლშელ დეპუტატებმა, გაზეთების სიტყვით, თურმე ერთბაშად სთქვეს, რუსული არ გვესმისო, რადგან იცოდნენ, რომ მათ ზურგს უკან რამდენიმე მილიონი ხალხი ამოჰფარებოდა, და ეჭირვებოდა – რომ სასამართლოებში და სასწავლებლებში მათი დედაენა შემოეღოთ; ამ აზრით იმათ იკისრეს რუსულის ენის უცოდინარობა, თუმცა, დარწმუნებული ვართ, ეს ენა იმათ ზოგიერთ ჩვენს „დეპუტატებზედ“ უკეთ ეცოდინებოდათ.

ჩვენი „დეპუტატები“ ასე როგორ შეირცხვენდნენ თავსა, დარწმუნებული ვართ, რო ეკითხათ, ყველა მათგანი იტყოდა, ჩვენ რუსული უფრო კარგად გვესმის, ვიდრე ქართულიო, – ოღონდ, ოღონდ...

ერთის სიტყვით, პოლშელს დეპუტატებს უნდა საზოგადოებაზედ ეზრუნათ და იზრუნეს კიდეც. ჩვენებს უნდა ეზრუნათ ან თავიანთ თავზედ, ან თავიანთ მეგობარ-ნათესავებზედ.

კვლავ თუ გვინდა, რომ ჩვენებმაც ჩვენთვის იზრუნონ, თვით-ამორჩევას თავი დავანებოთ და საზოგადოებრივ ამოვირჩიოთ, ჩვენი სურვილი გამოვუცხადოთ და ისე გავგზავნოთ, სადაც გასაგზავნია; თორემ არ ვიცით, ვინ წავიდა, სად წავიდა, რისთვის წავიდა, და ვიძახით კი – რატომ ესა და ეს არ ითხოვესო, ერთმანეთს ვეღრიჭებით, ვიცინით, – დახე, დახე ჩვენმა დეპუტატებმა რა სახელი გაითქვეს, როგორ მალე უშოვეს კონვოელებს ვენზელებიო.

ახი არ იქნება, რომ „რევიზორის“ გოროდნიჩი გაგვიჩნდეს საიდანმე და გვითხრას, – რო იცინით, რას იცინით? თქვენს თავს დასცინითო!

* * *

ამისთანა სამწუხარო მოვლენასთან, როგორიც არის თვით-ამორჩეულ დეპუტატების წასვლა პეტერბურგში და მათგან ვენზელების თხოვნა, ჩვენს ცხოვრებაში ხანდისხან მოხდება იმისთანა მოვლენა, რომელიც მანუგეშებელ სხივსავით მოგვეფინება ხოლმე.

აპრილის დასასრულს და მაისის დამდეგს ჩვენს საზოგადოებას ცოტაოდენი სიცოცხლე დაეტყობა ხოლმე. ამ დროს მოდის საზოგადო კრება ტფილისის, ქუთაისის ბანკებისა და სხვადასხვა ქველმოქმედ საზოგადოებისა. ჯერ არ ვიცით, როგორ გაივლის წრეულს ეს კრებები ტფილისში, ან ქუთაისში, რა სასიკეთო ნიშნებს შევამჩნევთ ჩვენს ცხოვრებას, ან რა განვითარებას დავატყობთ ამ კრებების შემწეობით.

შემდეგს ნომერში იმედი გვაქვს ვრცელს კორესპონდენციას დავბეჭდავთ ქუთაისის ბანკის კრების თაობაზედ ჩვენს ჟურნალში და სხვა საზოგადო კრებებზეც მოვილაპარაკებთ, დღეს კი ორიოდ სიტყვა გვინდა ვსთქვათ ტფილისის საადგილმამულო ბანკის კრებაზედ, რადგან ზოგიერთი მართლა-და სასიამოვნო რამ შევნიშნეთ.

ამ კრებამ დაამტკიცა, რომ ჩვენის საზოგადოების წევრნი თვალხუჭანას აღარ თამაშობენ, და რასაც რომელიმე გამგეობა ან დაწესებულება წარუდგენს, გაურჩევლად აღარ ამტკიცებენ. ვინც „თეთრში“ ან „შავში“ აგდებს თავის კენჭს, იცის, რისთვისაც აგდებს და რაცა სწადიან.

ტფილისის თავად-აზნაურთა ბანკს წრეულს ცხრაასი თუმანი ჰქონდა დარჩენილი საზოგადო საჭიროებისათვის. დიდი ლაპარაკი ასტყდა ამის თაობაზედ, რაზედ მოიხმარონ ეს ფული და ხანგრძლივის ბაასის შემდეგ ასე დაარიგეს:

ასი თუმანი შესწირეს ბავშვებისათვის სადგურის გასამართავად, მიცვალებულ ხელმწიფის სახელზედ.

ასი თუმანი შესწირეს ქართულ თეატრს, ასი – თელავის ქალების სასწავლებელს და ექვსასი თუმანი – ტფილისის თავად-აზნაურთა სკოლას.

ზოგიერთნი წევრნი ბანკისა მეტად ეწინააღმდეგებოდნენ თეატრისათვის შეწირვას, თუმცა ბევრნი უმტკიცებდნენ, რომ თუ ეს მცირე ფული არ გადასდეთ თეატრისათვის, შეიძლება ქართული თეატრი დაიშალოს და მოგვესპოს ის ერთად-ერთი დაწესებულება, სადაც ჩვენს ენაზედ ვსიამოვნობთ და ზოგჯერ

ჭკუასაც ვსწავლობთო. ვინ იყო მტყუანი და ვინ მართალი, აქ ამის გარჩევას არ შევუდგებით; შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ საგანს ორჯერ უყარეს კენჭი და ორჯერვე თითქმის ერთი და იგივე რიცხვი მოვიდა შავსა და თეთრს ყუთში. მხოლოდ მეორედ ერთის კენჭითა სძლიეს თეატრის მომხრეთ. ეს ცხადად ამტკიცებს ჩვენს აზრს, რომ ეხლა ყოველი წევრი მნიშვნელობას აძლევს თავის კენჭს და კოჭაობას აღარა თამაშობს. მეორე შესანიშნავი კიდევ ეს იყო, რომ როდესაც საზოგადო კრებამ გადასწყვიტა შესწიროს თელავის სასწავლებელს ასი თუმანი, თან სურვილი გამოაცხადა, რომ ეს ფული ქართულ ენის სწავლების გასაუმჯობესებლად მოხმარებულ იქმნასო.

ეს გადაწყვეტილება ღირსშესანიშნავია, როგორც ხმა მთელის საზოგადო კრებისა, და — ჩვენის აზრით — საყურადღებოა თვით სწავლა-განათლების გამგეთათვის.

ბოლოს შევნიშნავთ კიდევ, რომ ძვირად გვინახავს ჩვენში ესეთი მიუდგომლობა, მიუფერებლობა და პირში თქმა, როგორც ამ კრებაში შევამჩნიეთ. ღმერთმა ჰქმნას, რომ ქუთაისის კრებასაც ღირსეულად შეესრულებინოს თავისი საქმე, და ის ენერგია, სიცხოველე და გამჭრიახობა, რომელსაც იმერლები ხშირად პირად ინტერესებს ახმარებენ, კეთილისა და საზოგადო საქმესათვის მოეხმარებინოთ.

27 აპრილს

თავი მეცხრე

1881 წელი, ივლისი.

სახელმწიფო მამულის გაცემის თაობაზედ. — საჭიროა ამის წესების შეცვლა. — სახელმწიფო ქონებათა მინისტრის პროექტი. — სწავლა-განათლების მინისტრის ცირკულიარი. — ჩვენი მწვავე ტკივილი. — მიზეზნი ჩვენის სწავლა-განათლების უხეიროდ მსვლელობისა. — ქართველები ცოტანი რათ არიან სასწავლებლებში. — ჩვენი სამღვდელოება არა შველის სწავლა-განათლების საქმეს. — ზოგიერთი რამ ჩვენს სამღვდელოებაზედ. — დეპუტატთა კრება. — სასაცილო ამბავი ამ კრებისა.

„ივერიაში“ ამ ორის-სამის წლის წინათ ნათქვამი იყო, რომ ის წესები, რომელსაც ჩვენებური სახელმწიფო ქონებათა გამგეობა ხმარობს სახელმწიფო მამულების იჯარით გასაცემად, — ისე დახლართულია და დახვლანჭილი, ისე გაბმული და გამობმული და ისე შეუფერებელი, რომ კარს უხშობს ცხვირ-წინვე იმ ნაწილს ერისას, რომელიც პირდაპირ მწარმოებელია და მიწის-მოქმედი; ეგ წესები თითქო იმისათვის არიან დადგენილნი, რომ ამ ნაწილმა ერისამ თავ-ბედისა ვერა გაიგონ-რა და მითი ისარგებლონ მარტო იმათ, ვინც თითონ არ ამოქმედებს მიწას,და თუ იჯარით იღებს სახელმწიფო მამულს..... მომქმედს მოგებით და გა-

დამეტებულ ფასად გადასცეს. ჩვენებური გლეხკაცობა, რომელიც სუნით ეძებს მამულებს და რომელსაც სახელმწიფო მამულების იჯარით აღება ცხონებასავით ენატრება, ვერას-გზით ვერ აისრულებს მაგ ნატვრას, ვიდრე მაგისთანა წესები დარჩება და საწყალი მიწის-მოქმედი ხარბის მოიჯარადრის ხელში იქნება. მაგ წესების უმთავრესი ნაკლულევანება ის არის, რომ როცა იჯარით გაცემის ვაჭრობაა ხოლმე დანიშნული, გლეხკაცობა ვერ იტყობს. თუმცა რუსულ გაზეთებში გამოაცხადებენ ხოლმე, მაგრამ სად გლეხკაცი და სად გაზეთი, მერე ჩვენებური გლეხკაცი და რუსული გაზეთი. ამის გამო, მაგ ვაჭრობაზედ ქალაქელების მეტი არავინ ესწრობა. ამითი ორნაირი ვნება გამოდის. ერთი ის, რომ მამულები ჩალის ფასად რჩებათ ქალაქელებს, რადგანაც გლეხკაცობა, ესე იგი ისინი, ვინც მამულის ფასი კარგად იცის, ვინც პირდაპირი მოქმედია და ვინც ამის გამო მძლავრ-მოცილედ წინ დაუდგება ქალაქელებს, ვაჭრობაში არ შემოდის და ქალაქელებს მამულები უცილებლად რჩებათ. ამით შემოსავალი აკლდება სახელმწიფოს. მეორე ისა, რომ გლეხ-კაცი ტყუილ-უბრალოდ შუაში იჭყლიტება, რადგანაც ქალაქელი იღებს მამულს იჯარით მარტო იმის იმედით, რომ გლეხკაცსავე გადასცეს და ერთი-ორად, ერთი-სამად და ზოგჯერ ერთი-ათადაც მეტი გამოჰგლიჯოს, ერთის მხრით სახელმწიფო ჰკარგავს, მეორეს მხრით გლეხი, და ამის დაკარგვა ისევ სახელმწიფოს დაკარგვაა, რადგანაც სახელმწიფოს, ჯერ-ხანობით მაინც, გლეხი აცხოვრებს. გარდა ამისა, თვით ვაჭრობის წესები მეტად რთულია, გადაბმულ-გადმობმული. მათს შესრულებას ბევრი დრო, მოცალეობა და ხარჯი უნდა, ასე რომ გლეხკაცი თავ-ბედს იწყევლის, ვიდრე საქმეს საქმეზედ მოიყვანს. ამ მხრითაც მაგ წესებს შეცვლა უნდა და განმარტივება, რომ გლეხკაცს სახელმწიფო ქონებათა გამგეობასთან ადვილად საქმის დაჭერა მოუხერხდეს.

რასაკვირველია, თუ სახელმწიფო ქონებათა გამგეობა საქმეს საქმის თვალით უყურებს, სანატრელი უნდა იყოს, რომ იჯარით გაცემა მამულებისა ადვილად შესასრულებელ წესებით მოეწყოს, და მერე – რომ უფრო ბევრი მოვაჭრე დაესწროს ვაჭრობაზედ და მერე იმისთანა მოვაჭრე, რომელიც აიწევს და გლეხკაცს კი მაინც უფრო იაფად დაუჯდება, ვიდრე მაშინ, როცა ხარბის მოიჯარადრისაგან აიღებს მამულს.

ამ ბოლო ხანებში რუსეთში სცნეს მაგ წესების უხეირობა და უვარგისობა. ეხლა-ხანს სახელმწიფო ქონებათა მინისტრმა წინადადება შეიტანა მინისტრთა კომიტეტში იმის შესახებ, რომ გლეხკაცობას როგორმე გაუადვილოს სახელმწიფო მამულების იჯარით აღება. ეხლანდელს პროექტს მინისტრისას უმთავრეს აზრად ისა აქვს, რომ გლეხკაცობას მიეცეს ღონისძიება და გზა იჯარით იღოს სახელმწიფო მამული პირდაპირ სახელმწიფო ქონების გამგეობისაგან და მათ შუა არ ჩაეჩხიროს სხვა კაცი გლეხკაცის საწეწად. ჩვენ ჯერ დარწმუნებით არ ვიცით, რა ღონისძიებაა და რა გზა ნაჩვენები, რომ ეს ფრიად საკეთილო აზრი განხორციელდეს საქმით. ჩვენ თუ ამ საგანზედ მოვიტანეთ სიტყვა, იმიტომ მოვიტანეთ, რომ აქაურმა მთავრობამაც მიაქციოს ამ საგანს თავისი ყურადღება და აქაურობის საჭიროების მიხედვით შესცვალოს უხეირო და დახლართული წესები

სახელმწიფო მამულების იჯარით გაცემისა. დედააზრად ის უნდა წაიმძღვარონ, რომ გლეხკაცობას საკუთრივ და მიწათ-მომქმედს საერთოდ გზა და ღონისძიება მისცენ სახელმწიფო მამულების იჯარით აღებისა პირდაპირ სახელმწიფო ქონების გამგეობისაგან.

თავი მეთორმეტე

1881 წელი, დეკემბერი.

კიდევ ლოდინი. – ჩვენ რაღას ველოდით? – ლოდინით მომართული ადამიანი რასა ჰგავს? – რის წამალია ლოდინი. – თვისებანი ლოდინისა. – ლოდინი და ერთი ლექსი რუსთაველისა. – „ლოდინი“ და „სულელი“. – სასყიდელი ჩვენის საკუთარის ლოდინისა. – თ. დონდუკოვ-კორსაკოვის დანიშვნა მთავარმმართებლად. – მიზეზი საერთო სიხარულისა. – ლექსი შექსპირისა. – იციან თუ არა? – ძველი და ახალი ლოდინი. – რა თვალით და რა გულით. – უამისოდ სულ ფუჭ. – ერთი რუსული გაზეთი და ცვლილება. – ნაფიცთა მსაჯულება და ერობა. – განათლების საქმე. – სასულიერო საქმე. – სახელმწიფო ტყის ხმარების საქმე. – სახელმწიფო მამულების იჯარით გაცემა. – არაყის ბაჟი. – საეკონომიო გზები.

მთელმა წლევანდელმა წელიწადმა მარტო ლოდინით დაალევინა ადამიანს მისი უსიხარულო დღენი. „სძგერდა გლახგული, სცემდა სურვილის წამთა ხშირად, მლოდენი მოსწყლა თმენამ“, – მაგრამ მაინც ლოდინი კი კვალად ლოდინი დარჩა ქვეყანას ნუგეშადა. მაგ ამაო ლოდინმა სული და გული დაუმშია ადამიანს, ხელფეხი გაუბაწრა, გაუცვითა ნიჭი ნატვრისა, გაუქსუა სურვილი, მოშალა ტანში და ერთობ მოუდუნა მთელი აგებულება, უამისოდაც მოდუნებული. მაგ ლოდინმა იქამდინ ჩაითრია ყოველისფერით დაქვეითებული ადამიანი , იქამდინ დაიბრიყვა მისი გუნება და ხალისი, რომ სხვაზედ აღარაფერზედ არ მიახედა არც ჭკუა და არც გრძნობა. დიდმა თუ პატარამ სული შეიგუბა, განაბულმა ყოველივე გრძნობა სმენადღა გადაიქცია, – აცა, ხმა რამ გაიხმაურებსო და ჩვენს ყურს არ გამოეპაროსო. მაგრამ ამ სულგაკმენდილს დუმილში ბუზის ბზუილიც არსით იყო: თითქო ქვეყანას ენა მუცელში ჩაუვარდაო, თითქო ადამიანი თავის სიტყვიერების ნიჭს გამოეთხოვაო და როგორც მეტი და გამოუსადეგი ბარგი აიხსნა და თავიდამ მოიშორაო.

ჩვენ მაინც რას ველოდით? – რას ველოდით? კითხვა ადვილია, პასუხი კი ძნელი. ქვეყნის ჭირი ჩვენი ჭირიც არის. ჩვენც ქვეყანაში ვურევივართ და ქვეყანასთან ერთად ბევრი რამ საზიარო გვაქვს. პასუხად ესეც საკმარისია.

ლოდინით მომართული ადამიანი ბაკში დამწყვდეულ პირუტყვსავით ნებიერადა წევს და იცოხნება ნელ-ნელად, ტკბილად. ამ-გვარის ყოფისათვის მარტო

კბილია საჭირო და მაგარი კუჭი. ღვთის მადლით, არც ერთი დაუზოგავს ბუნებას ადამიანისათვის და არც მეორე: კბილიც უჭრის საცოხნელად და კუჭიც მოსანელებლად. ოღონდ-კი საცოხნელი ჰქონდეს და სხვა არა უშავს-რა. საცოხნელი კიდევ თითონ ლოდინია. ვერც კბილს გასცვეთს და ვერც კუჭს მოშლის, და მშიერს, როგორც იქნება, გამოჰკვებავს.

ადამიანის გაბრუებისათვის და თითონ ტკივილების დაყუჩებისათვისაც მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულმა ერთი უებარი წამალი იპოვნა. ეგ წამალი ლოდინია. ლოდინი ბუნებითაც დინჯი რამ არის, მშვიდობიანი, წყნარი და მთხოვარასავით მუდამ ხელგაწვდილი: მიაწვდი რასმე – მადლობელია და არ მიაწვდი – მაინც მადლობელია. ხელგაწვდით და ღრეჭით თუმცა ჰგავს მთხოვარსა, მაგრამ უმადურობით კი არა. მთხოვარს რომ არა მიაწოდო-რა, გულში მაინც წყევლა-კრულვას შემოგითვლის, ლოდინი კი თავის-დღეში მაგას არ იკადრებს, ყოველთვის მადლიერია და კმაყოფილი. არც ერთ შემთხვევაში არც ფერს იცვლის, არც ზნესა. გარდა მაგისა, ლოდინი იმისთანა სახედარია, რომ არც სადავე უნდა, არც ჯილავის დაჭერა. ოღონდ კი თითით, ან თვალით ანიშნეთ, და საითაც გნებავთ – თავს იქით იქს შესაფერის ღამითა და მთქნარებითა. ამიტომაც უაღვიროდ სიარულის ნება მარტო ლოდინსა აქვს ამ შემობაწრულ სარბიელზედ, რომელსაც ადამიანის ცხოვრებას ეძახიან. თავის-დღეში თავს არ მოგტაცებთ, კარგად დაგეშილ ცხენსავითა, და თუ მოგტაცებთ, ისე შემოგარბენინებთ მთელ ქვეყნიერობასა, რომ არას გაწყენთ. თითონაც ისიამოვნებს და თქვენც გასიამოვნებთ. ოღონდ კი ფეხი აადგმევინეთ ლოდინსა და ადამიანის გულში ბინა გაუკეთეთ და ფიქრი და შიში ნუღარაფრისა გაქვთ.

ლოდინში ერთი კიდევ კარგი ის არის, რომ მუქთია. რამდენიც გნებავთ ხარჯეთ, გროში არ გაგივათ. მეორე კიდევ ის არის, რომ თუ მოინდომეთ, დაუსრულებელი იქნება, ბოლო აღარ მოეღება. ამ მხრით ლოდინი მეტად კარგი ხერხია და ოსტატის კაცისათვის დიდად გამოსაყენი. შეიძლება ერთს რისამე ლოდინს რომ ბოლო მოეღოს, მაშინვე მეორე საგანი აუჩინო და ამას მიუსიო ადამიანის მუდამ დამშეული გული. ამ გზით შეგიძლიათ ადამიანის გულს არ მოაშოროთ ლოდინი არას-დროს. ლოდინი თოკია. თუ ოსტატმა კარგად და ხერხიანად გამოიყენა, მაშინ ხსნილიც დაებმის და დაბმული ხომ დაბმულია და დაბმული.

„ლოდინი ხსნილსაც დააბამს, იგი თვით ების, ვინ ების“, – ესე რომ ეთქვა როსტევანს თავის ქალისათვის, როცა მეფედა სვამდა, არ შესცდებოდა. ნუთუ მართლა – რაც მღვრიე წყალისათვის შაბია, ის მღვრიე გულისათვის ლოდინია?..

ეს გრძელი ლაპარაკი ლოდინზედ იმიტომ მოვრთეთ, რომ ერთი ქართული სიტყვა აგვეხსნა და მისი ძირეული ძირი გვეპოვნა. სხვა ჩვენ ფიქრად არა გვქონია-რა და ნურც თქვენ იფიქრებთ. იცით „სულელი“ საიდამ გამოდის? ლოდინიდამ. იცით „სულელის“ ძირი რა არის? ლოდინი. აბა „ლოდინი“ და „სულელი“ – საიდამ სადაო, იკითხავთ. არც ისე შორს არიან ერთმანეთზედ ეს სიტყვები, როგორც

თქვენა გგონიათ. იმ კაცს რას ეტყვით, რომელიც „სულ ელის და სულ ელის?“ „სულ ელიო.“ მორჩა და გათავდა. გამოცანა ჩვენ გვერგება.

სხვისა არა ვიცით-რა და საკუთრად ჩვენთვის ფრთაგაშლილმა ლოდინმა თავისი სასყიდელი და გასამსჯელო მიიღო. ამ უკანასკნელს დროს გადაწყვეტილად ლაპარაკობენ თ. დონდუკოვ-კორსაკოვის მთავარმმართებლად დანიშვნაზედ ჩვენში. ეს კი არ არის გასაკვირველი, საკვირველი ის არის, რომ დიდსა და პატარას უხარიან იმისი ჩვენში მოსვლა. ზოგი ამბობს, – ვარანცოვის კაციაო და თუ ვარანცოვი კარგი იყო ჩვენთვის, ეგეც კარგი იქნებაო. ზოგი კიდევ იძახის, უნივერსიტეტში გამოვლილიაო, მმართველობაში კარგად გამოცდილი, და თუ მმართველს ეს ორი ღირსება აქვს, დიდის სიკეთის იმედი უნდა გვქონდესო. ბევრნაირს მიზეზს ამბობენ ამ საერთო სიხარულისას, მაგრამ ჩვენ კი სხვა გვგონია. ამისთანა ერთიან სიხარულს ერთიანი მიზეზი უნდა ჰქონდეს, და ეს ერთიანი მიზეზი ის არის, რომ ცვლილება მოხდა. არც მეტი და არც ნაკლები.

ჩვენ რომ ჩვენს თავს ბედნიერად ვგრძნობდეთ, ცვლილება შეგვაწუხებდა, დაგვაღონებდა, ვაი თუ რაცა გვაქვს, ისიც დავკარგოთო, ვიტყოდით, მაგრამ... ოჰ, რა კარგი რამ არის შექსპირი. გულთამხილავს რომ იტყვიან, სწორედ ის არის. იმისი ერთი ლექსი მომაგონდა და, თუმცა ამ საგანს, რაზედაც ვლაპარაკობთ, არ უხდება, მაგრამ თითონ ლექსი ისეთი კარგია, რომ ვერ მომითმენია, რომ აქ არ ამოვწერო:

„ცვლილება არის სამწუხარო ბედნიერთათვის,
ბედკრულნი კი მას სიხარულით მიეგებიან.
მაშ შენ, ჰე სვეო ცვალებადო, აწ სალამს გეტყვი!..
შენ მე შთამაგდე, უბედური, ვაების ზღვაში
და რაც მიყავი, ამაზედ მეტს ვეღარას მიზამ“.

ამბობენ, თ. დონდუკოვის დანიშვნის ამბავს ეჭვი აღარაფრისა აქვსო და მალეც აღსრულებაში მოვაო. ასე მალე თურმე, რომ იანვრის ბოლოს მოელიან ახალ მთავარმმართებლის მობრძანებას. ამასაც ამბობენ, ვითომც ერთი აქაური ხარისხოვანი მოხელე დაუბარებიათ კიდეც პეტერბურგში, რომ ახალ მთავარმმართებელს აუწყოს აქაურის საქმეების ვითარება და ერთობ ყოვლის მხრით აცოდინოს ჩვენი ქვეყანა. არ ვიცით, რამოდენად ზედმიწევნით და საკმაოდ შეუსრულდება ახალს მთავარმმართებელს ეს დიაღ მოსაწონი სურვილი. იქნება ვსცდებოდეთ, მაგრამ მაინც ვიტყვით, რომ აქაურ მოხელეებში ერთიც არ გვეგულება იმისთანა, რომელსაც არამც თუ შეესწავლოს ჩვენი ქვეყანა, არამედ ამისი სურვილი ჰქონდეს და ამისი საჭიროება ეგრძნოს. ჩვენს ქვეყანას დიამბეგების მიწერ-მოწერით იცნობენ და დღეს-აქამომდე ყველანი ერთად და თვითოეული ცალკე ამ ცნობებით იკვებებიან. რა ხეირი დაგვაყარა ამ მხრით შესწავლამ ჩვენის ქვეყნისამ, ეგ აშკარად ზედ ატყვია ყოველს რეფორმას, რომელიც შემოტანილ იქმნა ჩვენში ამ ოც წელიწადში. არ-ცოდნა ქვეყნისა განა მარტო იმ საგნებს დაეტყო, რასაც რეფორმა შეეხო; ათასი სხვა ტკივილია ჩვენში, რომლისათვისაც ჯერ ყურიც არ უთხოვებიათ, რომელიც ჯერ სმენითაც არ გაუგონიათ. ქვეყნის მცოდნეს კი ეგ ტკი-

ვილები არ გამოეპარებოდა და, თუ წამალს ვერას დასდებდა, დავთარში მაინც მოაქცევდა საღაღადებლად.

აქამომდე ჩვენის ლოდინის საგანი ახალ მთავარმმართებლის დანიშვნა იყო ხომ თ. დონდუკოვის დანიშვნით ამას ბოლო მოეღო. ნუთუ ულოდინოდ დავრჩით და დავიღუპენით? არა, ბატონებო, ტყუილი შიშია. რუსეთის გაზეთებმა სხვა საგანი ლოდინისა აგვიჩინეს და გვიხარებია. ლოდინი ჩვენს გულს არ მოჰშორებია. რუსეთის გაზეთები, რაც ძალი და ღონეა, ნაღარასა სცემენ, რომ აქაურს წესებს ცვლილება მოელისო. აი კიდევ ლოდინი – წესების ცვლილებისა! დიდხანს გვეყოფა საცოხნელად, მერე უხარჯოა და მუქთი, როგორც უკვე მოგვიხსენებია.

ვიდრე წესების ცვლას შეუდგებიან ჩვენში, ჯერ ყველაზედ უწინარეს გამოცნობილ და აღიარებულ უნდა იქმნას ის, თუ რა თვალით და რა გულით უნდა გვიყურონ ჩვენ. უნდა გამოცნობილ იქნას, კარგად განსაზღვრულ და ბეჯითად განმარტებულ, – თუ ვინა ვართ ჩვენ და რანი ვართ. რომ არავინ დაგვწამოს მიდგომით ლაპარაკი, ჩვენ მოვიყვანთ აქ ერთის რუსის მწერლის ნათქვამს ამ საგანზედ: „ჩვენ, რუსებმაო, – ამბობს იგი*, – არ უნდა დავივიწყოთ თავის-დღეში, რომ საქართველო ხმლით არ დაგვიჭერია, რომ ჩვენ იმათი თანასწორი ძმანი ვართ და არა მძლავრი ბატონები. ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ქართველნი შემოვიდნენ ჩვენს ოჯახში მისთვის, რომ ქართველადვე დარჩნენ და უცხო ჯიშმა, უცხო სარწმუნოებამ, უცხო ჩვეულებამ არ შთანთქას. ამიტომაც ყოველსავე ქართულს, ყოველსავე ქართველთაგან ისტორიით მოპოვებულს, ყოველსავე სალოცავს ერისას და წმინდად აღიარებულს, ყოველსავე თვისებას მათსა – იმოდენად პატივი უნდა ვცეთ, იმოდენად მხარი მივცეთ და ხელი შევუწყოთ, რამოდენადაც ყოველსფერს ჩვენს საკუთარს რუსულს. კავშირი ძმათა შორის იმაში მდგომარეობს, რომ ერთი-მეორეს ძმურად შეეწეოდეს, ერთი-მეორეს შეემსჭვალოს, და არა იმაში – რომ ერთის ადამიანობა მეორეს მტლად დაედოს, ერთმა მეორე ჩაჰყლაპოს. ყოველივე სახე ერისა, ყოველივე ეროვნება ერთნაირად ბუნებრივია და ერთნაირად კანონიერი, აგრეთვე ყოველივე ჩვეულება და თვისება“.

ცვლილების სურვილს, რომ ეს კაცობრივი აზრი ააყოლონ, მაშინ ცვლილება სულ სხვა ნაყოფს გამოიღებს და ჩვენი ქვეყანა წელში გაიმართება, ფეხს გაიმაგრებს და ფეხ-გამაგრებული თავისთვისაც გამოსადეგი იქნება და სხვისთვისაცა. სხვა გზა და სხვა აზრი ტყუილია, და ყოველივე ცვლილება, რომელსაც სარჩულად ეს აზრი არ დაედება, წყალის ნაყვა იქნება, როგორც აქამდის იყო.

გარდა მაგისა, ესეც წინათვე ცნობილი უნდა იქმნას, – თუ ვის ეჭირვება ცვლილება, რა მიზეზი აიძულებს ცვლილების მოხდენას. ამაების მიხედვით უნდა დაინიშნოს, – ცვლილებას წინ რა საგანი დაედვას მისაღწევად. ერთი რუსული გაზეთი ამ საგანს ცალკერძ შეეხო და ამბობს: „ეს უნდა კარგად გაკვეთილი გვქონდესო, რომ არა კავკასია მოხელეთათვის, არამედ მოხელენი არიან კავკასიისათვისო“. საკვირველია, რომ ამ ბოლო დროს ამისთანა გულმტკივნეული სიტყვები გვესმის. საკვირველია მით, რომ არა ვართ ჩვეულნი. მაგრამ რა? სიტყვა თქმაა და არა ქმნა. თქმისა და ქმნის შუა დიდი მზღვარია. ამას თითონვე იგი-

ვე გაზეთი ამტკიცებს. მოჰყოლია, ბატონო, და იძახის, ეს მხარე უნდა მოვაცალოთ სამთავარმმართებლოს და ამას შევუერთოთო; ეს მაზრა და ის მაზრა ერთ მაზრად ვაქციოთო; ესა და ეს გუბერნია გავაუქმოთო და ამა და ამ გუბერნიას მივაკეროთო; მთავარსამმართველო უნდა გაუქმდეს და მთავარმმართებელის კანცელარიად გადაკეთდესო და სხვანი ამ-გვარნი. ეს ყველა კარგი და ჩვენ რა? ვსთქვათ, კავკასიის სამმართველოს ორიოდე გუბერნატორი მოაკლდა, ორიოდე მაზრის უფროსი და ათიოდე მოხელე, მაგითი მითამ ქვეყანა კუჭს გაიძღობს? ეს და ამგვარი ცვლილება სწორედ იმას ეგვანება, რასაც ოხუნჯი რუსის მწერალი შჩედრინი ამბობს: „ერთი გენერალი უფროსად მოვიდა ჩვენში თუ არა, მაშინვე გუბერნატორის კაბინეთში იატაკის აშლას შეუდგა. მაგრამ რა? აშლით – აშალა, ახალის დაგება კი ვეღარ მოასწრო, გამოსცვალეს. როცა მიდიოდა და გვეთხოვებოდა, გვითხრა: „ბევრი რამ კეთილი მინდოდა მექნაო, მაგრამ ღმერთმა, ჩემო მეგობრებო, არ დამაცალაო“. მოვიდა ახლა სხვა ახალი გენერალი და მაშინვე მოისაზრა და თქვა: ეს რა მიუქარავთო! იატაკი კაბინეთში კი არ უნდა აეშალათ, არამედ სასტუმრო ოთახშიო, და ამისდა-გვარად შესაფერი განკარგულება მოახდინა. მაშასადამე, თუ ეს გენერალიც მალე გადააყენეს და სხვა ახალი გენერალი მოვიდა, – ვინ იცის, იქნება იმანაც ახლა სასადილო ოთახში მოინდომოს იატაკის აშლა და ამ სახით მთელი სახლი გუბერნატორისა თან-და-თან წაიბილწება, ჯეროვანის განკარგულების ნიჭს კი მაინც-და-მაინც ვერ გამოიჩენენ“.

კაცმა მართალი უნდა თქვას, იგივე გაზეთი ამასაც კი ამბობს, რომ საჭიროაო ნაფიცთა მსაჯულება (*суд присяжных*) და ერობა (*земство*) შემოვიღოთ, თუ ყველგან კავკასიაში არა, საქართველოში მაინცაო. კარგი და პატიოსანი. ძალიან და ძალიან საჭიროა. ეს ორივე ცვლილება მეტად სანატრელია და მარგებელი ქვეყნისათვის. ამას სიტყვა წინ არ უდგა. მაგრამ როგორ? ამ ორივე საგანს მრავალკეცი შედეგი და საჭიროება მოსდევს. თუ ერთი რამ გამოაკლდა, ისეც დატვირთულს ერს ტვირთი მოემატება და ერთი ბეწო სიკეთე არ მიენიჭება. აბა ერთი მიბრძანეთ, მოსამართლენი აქაურის ენის მცოდნენი რომ არ იყვნენ, რომ ადვოკატებმა და ბრალმდებელმა მჭევრმეტყველობის ყაბახი გამართონ სასამართლოში რუსულად, ქართველმა ნაფიცმა მსაჯულმა მარტო ბუზები მოიგერიოს, თუ რა ქნას. და თუ ნაფიც მსაჯულებს კანონად დაუდებთ რუსულის ენის ცოდნას, და თუ სახეში მივიღებთ – რომ მარტო მოხელეობამ (ჩინოვნიკობამ) იცის ჩვენში რუსული, მაშინ სამართალი ხომ მაინც ჩინოვნიკის სამართალი იქნება და არა ერისა. ნაფიცთა მსაჯულება მარტო იმითაა სანატრელი, მარტო იმითაა კარგი, რომ სჯის და მსაჯულობს სინიდისი ერისა და არა ჩინოვნიკისა. თუ ამ მხრით არას შეიკვეცენ და ისე შემოიღებენ ჩვენში ნაფიცთა მსაჯულებას, ჩვენ მაგ სანატრელს ცვლილებას დიდის სიხარულით მივეგებებით, თუ არა და, მარტო სახელი იქნება და სახრავი კი არა.

ერობაც მეტად დიდი რამ არის. იგია უტყუარი ორღანო ქვეყნის საჭიროების გამოთქმისათვის, ერის არჩევანით, იგია ერის წარმომადგენელი კრება. ყოველივე, ვინც-კი უკეთესი მოჭირნახულეა ერისა, იქა მოქმედობს და იღვწის. ერობას

ფეხი თვით ერის დირეზედ უდგას, ერის ცხოვრებაში ტრიალებს და ერის ცხოვრებით სულდგმულობს. ამიტომაც იგი ზედმიწევნით მცოდნეა, რა სტკივა ერსა და რა წამალი დაედება. თუ ერობის საქმე ისეა მოწყობილი, რომ იგი მართლა ერობდეს, უკეთესის ნატვრა, ჯერ ამ ხანად მაინც, მეტისმეტის წადილი იქნება. რა თქმა უნდა, კანონზედ ბევრი რამ არის დამოკიდებული. თუნდ თითონ არჩევანის საქმე ავიღოთ. ვსთქვათ, კანონად დაიდოს, რომ თუ არ ჩინოვანი, ამორჩეულ არ უნდა იქმნას, ანუ თუ არ ჩინოვანს, ანუ მდიდარს, არჩევანის ხმა არ უნდა ჰქონდესო, – მაშინ ერობა ცალიერი, ფუყი და ფუჭი სახელი იქნება. ჩინოვანი და მდიდარი – ერი არ არის. ერი წრით გარეთ დარჩება. თუ, მაგალითებრ, კანონად დაიდვა, რაც მიამება – მარტო ისა სთქვიო, და რა წამალიც მე ვინდომო – ის წამალი იხმარეო, მაშინ ერობა ტვირთია და არა შვება და შეღავათი. მაშინ ერობა ერს კისერზედ დააწვება მთელის თავისი სიმძიმითა, ხარჯებითა, გადასახადებითა და მუხუდოს ოდენა სიკეთესაც კი არ მოუტანს. ერობა ორკეცი რამ არის: ერთით მოვალეობაა და მეორით უფლება, ერთით – ტვირთია, რადგანაც ხარჯი, გადასახადი მოსდევს, მეორით – ღონეა სიკეთისა, რადგანაც ერი თითონ ჰპატრონობს თავის-თავს და ხარჯსაც და გადასახადსაც თავის-თავს ახმარებს საჭიროებისამებრ. რაღა თქმა უნდა, რომ ერობაში სანუკვარი უფრო მეორეა, ადამიანი ტვირთს ადვილად იკისრებს, როცა საჭიროა ეგ თავის-თავისვე საკეთილოდ. მაშასადამე, აქ ყველაფერი იმაზეა დამოკიდებული, რა მოედანი ექნება შემოხაზული ერობას, რა ფართო გზა მოქმედებისა დაენიშნება და უკეთესთა მოჭირნახულეთა არჩევანი დაბრკოლდება რითმე თუ არა. ერობა იმისთანა რამ არის, ან სულ მთლად უნდა იყოს, ან სულ არა.

ეს ორი ცვლიდლება – ნაფიცთა მსაჯულება და ერობა, რასაკვირველია, ასე თუ ისე პირდაპირ ერსა და იმის საჭიროებას შეეხება. მაგრამ გარდა ამისა სხვა მრავალი საჭიროება ღაღადებს ჩვენში და იმათაც არა ნაკლებ ყური უნდა ათხოვონ, თუ მართლა-და სიკეთე უნდათ ქვეყნისა. ჩვენ იქნება თავის დროზედ ვრცლად ავხსნათ ეს საჭიროებანი, მაგრამ ამჟამად კი მოკლედ ავნუსხავთ.

საერო განათლების საქმე უნდა გადაისინჯოს და ძირიანად გადაკეთდეს, რომ განათლებამ მართლა ფეხი გაიდგას და მოიკიდოს ჩვენში. ეყო აქაურობას ამოდენა ჭმუჭვნა, აქეთ-იქით ქანება, წაჯექ-უკუჯექობა. დროა განათლების საქმეს მთელის ქვეყნიერობისაგან აღიარებული საფუძველი დაედოს, ერთხელ და ერთხელ თავის საკუთარს გზაზედ დაყენებულ იქმნას, განათლების საქმეში განათლების მეტი არავინ არ შეურიოს და წმინდა რამ არ აამღვრიოს.

დიდის ყურადღების მიქცევა უნდა ჩვენს სასულიერო საქმესაცა. ჩვენს ერს მღვდელი არა ჰყავს. ის მღვდლები, რომელნიც არიან, იმისთანა ყოფაში არიან, რომ მარტო ლუკმა პურის ძებნაში აღამებენ თავიანთ დღესა და ერის სასულიერო საქმისათვის ველარ იცლიან. ერი ველარ გასვლია მღვდლის ხარჯსა, რომელიც მით უფრო ემძიმება ერს, რომ განურკვეველია, განუსაზღვრელი. აბა იფიქრეთ, თუ მღვდელს დიდი ოჯახი აქვს და პატარა სიხარბეც მოსდევს, რა მუსრს აადენს

თავის სამწყსოსა. ერი ამით ძალიან შეწუხებულია და მომდურავი. ამას უსათუოდ წამალი რამ უნდა დაედოს, თორემ ერს ლამის ქანცი გაუწყდეს.

ეხლანდელი წესი სახელმწიფო ტყიდამ სარგებლობისა სრულებით უნდა გაუქმდეს და სხვა ახალი წესი დაედგინოს, ჩვენის გლეხკაცობის ცხოვრების შესაფერი. აქამომდე რუსეთის საზოგადო კანონები მოქმედებენ ჩვენშიაც და იფიქრეთ, საიდამ სადაო. სხვას ნურას იტყვით, ჯერ მარტო ერთი ეს იქონიეთ სახეში, რომ ჩვენი გლეხკაცი კერასა ხმარობს და რუსისა-კი „ფეჩსა“, რომ რუსი ოთახს ათბობს და ისე თბება, ჩვენი კაცი-კი ცეცხლა-პირას. ჩვენებურ გლეხს ვენახი აქვს და სარი თუ ჭიგვა უნდა, და რუსისას არა. ეს თვალად ესეთი მცირე გარემოება, არსებითად იმოდენად პატივსადები და მიუცილებელი მიზეზია, რომ არ შეიძლება კაცმა ყურადღება არ მიაქციოს და მის მიხედვით ტყის ხმარების საქმე სულ სხვა საფუძველზედ არ ააგოს. უტყეობა მეტად მძიმე ტკივილია ჩვენის ერისათვის და თუ უნდათ, რომ ერმა მართლა სიკეთე რამ იგრძნოს ცვლილებისა, ამაში გულმტკივნეული და უხვად შველა უნდა. ადვილი საშველიც არის, თუ სურვილი იქნება. ჩვენა გვგონია, რომ მთავრობა არამც თუ დაჰკარგავს რასმე, რომ ტყეების საქმე რიგიანად მომართოს, არამედ მოიგებს კიდეც, იმიტომ — რომ შესაძლოა ტყის პატრონობის ხარჯი ძალიან შეიმოკლოს და შემოსავალს კი თითქმის არა მოაკლდეს-რა. ერს ხომ შეღავათი მიეცემა და მიეცემა.

სახელმწიფო მამულების იჯარით გაცემის საქმეც სულ სხვაფრივ უნდა მოიწყოს. ამ ცვლილების საგნად ის უნდა იყოს, რომ გლეხკაცობას გაუადვილდეს სახელმწიფო მამულების იჯარით აღება და არა ფრთხოდეს სახელმწიფოსთან საქმის დაჭერისაგან ისე, როგორც დღეს-აქამომდე ფრთხის და ერიდება. ამისათვის საჭიროა, რომ ამ საქმეს ჩამოაცალონ ათასნაირი სამწერლოები, მოხელეები, ტყუილ-უბრალო მიწერ-მოწერა და ბღაჯვნა ქაღალდისა მოიშალოს, და იჯარის გამცემი კაცი, თუ სამმართველო, გლეხკაცზედ ახლოს იყოს. თითონ მთავრობაც ირგებს, იმიტომ რომ გლეხკაცი, ვითარცა პირდაპირი მომქმედი მიწისა, უფრო მეტ ფასს მისცემს — ვიდრე მონარდე, რომელიც იმ იმედით იღებს მამულს, რომ სხვაზედ გასცეს მოგებითა, — და გლეხსაც მაინც-და-მაინც ნაკლებ დაუჯდება, ვიდრე მონარდესაგან აღებული.

ფრიად საჭიროა ეხლანდელი ბაჟი არაყის ხდისა შეიცვალოს ისე მაინც, როგორც უწინ იყო, თუ უკეთესად არა. ეხლანდელი ბაჟი ისეთია, რომ თუ მოკლე ხანში კაცმა ბევრი არ გამოხადა, არაყის ხდა საზარალოა. არც ერთს ქვაბს, რომელსაც აქამომდე გლეხკაცი ხმარობდა, მაგ სასწაულს ქმნა არ შეუძლიან. ამიტომაც გლეხკაცი ამ მხრით დღეს ხელცარიელი ზის. ჩვენ გაბედვით ვიტყვით, თუ არ მესამედი, მეოთხედი მაინც მთელის შემოსავლისა, გლეხკაცს ჯიბიდან ამოაცალეს. საცა ვენახები ხშირია (და სად არ არის ჩვენში?), იქ გლეხკაცობა მარტო არაყის შემოსავლით ისტუმრებდა თითქმის მთელს სახელმწიფო და სასოფლო ხარჯსა. დღეს კი ამას მოკლებულია ეხლანდელის ბაჟის წყალობითა. ეხლა არაყის ხდა მარტო მდიდარისათვისღაა შესაძლებელი, ესე იგი იმისათვის, ვინც ორასს, სამასს თუმანს გამოიმეტებს და იმისთანა ქარხანას გამართავს, რომ ცოტა ხანში

ბევრი გამოხადოს. ამ სახით, ისეც უღონო გლეხკაცი მტლად დაუდეს მდიდარსა და ფულიანსა. დიდი შეღავათი კი იყო გლეხისათვის, როცა მისთვისაც შესაძლებელი იყო თავისის უბრალო ქვაბით არაყის ხდა. ზამთრის თვეებში, როცა გარეთ მუშაობა არ შეიძლებოდა, თავის-თავს მაინც-და-მაინც გამორჩებოდა რასმე და უქმად დღეს არ დააღამებდა. მიუჯდებოდა ქვაბს და ხდიდა არაყს. ეხლა ეს უფრო უსასყიდლოდ და ურგებად ეკარგება. იმას კი ნუღარ ვიტყვით, რომ თითონ ჭაჭასა და თხლეს ფასი დააკლდა და ზოგან გადასაყრელად-ღა გახდა. მაგალითებრ, მთელი დუშეთის მაზრა, წინა-მხარი კახეთისა და, მგონია, ქართლიც, ჭაჭასა და თხლეს სხვა რამეში თუ იყენებენ, თორემ არაყს კი არა ხდის. რაც ეს ბაჟი შემოვიდა, გაქრა ამ ადგილებში ჭაჭისა და თხლის ვაჭარი.

დიდი საქმეა გზების კეთებაცა. დღეს-აქამომდე, საცა კი გზის გამართვაზე სიტყვა ჩამოვარდებოდა, მთავრობას სახეში ჰქონდა მარტო მხედრობისათვის საჭირო გზები. ეხლა ჩვენს ქვეყანაში, ღვთის მადლით, სამხედრო არა არისრა. ქვეყანა დამშვიდებულა. ეხლა ჩვენი ქვეყანა სხვა-გვარ გზებსა საჭიროებს, იმისთანა გზებსა, რომელიც გამსყიდავს და მსყიდავს მალე, უწყინრად და იაფად შეახვედრებს. ამისთანა გზებს საეკონომიო გზებს ეძახიან. ამათი დანიშნულება ის არის, რომ მწარმოებელს ბაზარი დაუახლოვოს, ბაზარში მისვლა-მოსვლა არ გაუჭიროს და საზიდავმა გადაზიდვაში მეტი ხარჯი არ გადაიყოლოს. გზამ რომ ეს დანიშნულება შეასრულოს, „ჩინოვნიკმა“ კი არ უნდა გააბას ლარი გზისა, როგორც აქამომდე იყო, არამედ ადგილის კაცებს უნდა ეკითხოს, სად რა გზა უნდა. მაშინ გზა იქით არ მიიბრუნებს თავს, საცა მსხვილი კაცია, არამედ იქით, საცა მსხვილი საქმე და მსხვილი საჭიროებაა. გზები ისე საჭირონი არიან, რომ პირველ დღიდანვე ამას მიჰყონ ხელი, – მეტი არ იქნება. ოღონდ ერთი რამ კი არ უნდა დავივიწყოთ. გაწყალდა ერი გზის ბეგარის უწესოებითა. გზის კეთება მეტად მძიმე ბეგარაა თავისთავადაც და ეს უწესობა ხომ ერთი-ორად ამძიმებს. ჩვენ იმას კი არ ვამბობთ, რომ წესია და არ ასრულებენ. არა, თითონ წესი არ არის დადგენილი არავითარი. ვისაც ქეიფად რა მოუვა, იმ წესებზედ დაიარება. ამ მხრით მთელი ჩვენი გლეხკაცობა „ჩინოვნიკების“ ნებაზედ არის მიგდებული. ვინ იტყვის, რომ „ჩინოვნიკი“ უსამართლობას რასმე ჩაიდენს, მაგრამ მაინც ის რომ პატარა შორს იყოს, ისა სჯობია. ამდენი ვაი-ვაგლახი, ცემა-ტყეპა, ხარჯი, დანაკლისი, რას გზის ბეგარას მოსდევს გლეხკაცისათვის, იმიტომ არის, რომ არავინ იცის, – ვის რა მოვალეობა აქვს და ვის რა უფლება. ერთის სიტყვით, წესი და კანონი არ არის ამ საგანზედ დადგენილი და უსათუოდ კი უნდა იყოს, თორემ უწესობამ ლამის ერი მოიდნოს. რა-გვარი წესია საჭირო და რა და რა საგანისათვის, ამაზედაც იქნება მერეც შეგვხვდეს საუბარი და ჩვენ ჩვენსას ვიტყვით. ეხლა მხოლოდ გვინდოდა ეს მხარეც ჩვენის კეთილდღეობისა ნიშნად დაგვესვა ცვლილებისათვის. ბევრიც კიდევ სხვა რამ არის სათქმელი, მაგრამ...

„კარგი რამ მჭირდეს, გიკვირდეს, ავი რა საკვირველია“.

ზოგიც მერე იყოს.

ქართველი სტუდენტობა რუსეთში

თავი პირველი

ტფილისი, 4 თებერვალი, 1886 წ.

გუშინ ჩვენს გაზეთში გამოცხადებული იყო „ახალ ამბავთა“ შორის ერთი გულსაწვავი ამბავი. ოდესის უნივერსიტეტში, საცა ჩვენი მოზარდი ყმაწვილ-კაცობა ჰრჩეობს უმაღლესის სწავლის მიღებას, რადგანაც იქ ჰავა სხვა საუნივერსიტეტო ქალაქებზედ უფრო უკეთესია და უფრო შესაწყნარებელი ჩვენებურებისათვის, ქართული სტუდენტობა კარგა ბლომად არის. ბევრნი მათგანი, გატაცებულნი უმაღლესის სწავლის სიყვარულითა, უქონლობას არ შეუშინებია და ყმაწვილ-კაცობის ხალისით და გაბედულებით გასდგომიან შორს და სანატრელს გზას სწავლისას. „თუ თავი ჩვენი ჩვენ გვახლავს, ღარიბად არ ვიხსენებითო“, და როგორც იქნება, ვაითა და ვაგლახით, ჩვენს თავს გავიტანთო. ეს კეთილშობილური სითამამე, ეს პატიოსანი თავგამომეტება, ეს, თუ გნებავთ, ვაჟკაცური წინდაუხედაობა — უკეთესი სამკაულია ყოველის კაცისა და ყმაწვილ-კაცობის ხომ უკეთესი და აუცილებელი ღირსება და კუთვნილებაა. უკეთესს მოხუცს თუ რამ ენანება თავისის წარსულისა, სწორედ ამ თვისებათა შესუსტება ენანება ხოლმე და ამიტომაც არც ერთი გონიერი და სულგრძელი კაცი ამისთანაებში არ უსაყვედურებს ყმაწვილ-კაცს, წინდაუხედავი რათა ხარო. საცა კეთილია, იქ აღებ-დაღება არ უნდა და რომ სწავლა საზოგადოდ და უმაღლესი საკუთრივ კეთილია — ამას ეხლა ყურ და თვალდახშულიც აღიარებს. აქ ჩვენ ყმაწვილ-კაცობის თავგანწირვას ვერაფერს წუნს ვერ დავსდებთ ვინც წუნს დასდებს, შესცოდებს ღმერთსაც და კაცსაცა.

ამ მხრით ვერავინ გულს ვერ გაიგრილებს, ვერავინ ყურს ვერ მოიყრუებს: როცა სწავლისათვის თავგანწირულ ყმაწვილკაცის ძახილი მოდის, მიშველეთო. ყველა ჩვენი ღონე ზედ-შევაკალით, ყველა ჩვენი მეცადინეობა ზედ-შევალიეთო და ვერას გავხდითო, იწერებიან ოდესიდამ უნუგეშოდ შთომილნი ყმაწვილ-კაცნი, ჩვენი ძმები, ჩვენი შვილები და იმედნი მერმისისანი. ნუთუ ქართველობა ისე გაძუნწდება, რომ ამ სასოწარკვეთილების ხმას ყურს არ ათხოვებს და გაჭირვებულთ მოძმეთ არ გაუწვდის შემწეობის ხელს! აქ ყოველი გროშიც განძია და იმედი გვაქვს, რომ არავინ დაიშურებს, შეძლებისამებრ, რაიმე შეაწიოს. სწორედ ამისთანა საქმისათვის არის თქმული:

„რასაცა გასცემ შენია,
რაც არა, დაკარგულია“.

თავი მეორე

ტფილისი, 22 დეკემბერი, 1886 წ.

ვერავინ იტყვის, რომ ჩვენში გაღვიძებული არ იყოს სწავლისა და ცოდნის სურვილი. ამას ბევრი ლარი და ხაზი არ უნდა: ყველა ჰხედავს, ყველა ჰგრძნობს, ყველა ჰღაღადებს. ვინც იცის, რა ძლიერი ფარ-ხმალია ცოდნა და განათლება, რა დიდი ღონეა ერის ბედნიერებისათვის საერთოდ და ცალკე კაცისათვის საკუთრივ ჭკუა-გახსნილი მოქმედება და ცნობიერად ხელის მოკიდება და გაძღოლა საქმისა, საქვეყნო იქნება, თუ საცალკეო, – ის, რასაკვირველია, არ იკმარებს მაგ დღევანდელს სურვილს: მეტს ინდომებს, მეტს ინატრებს, და აქ გაუმაძღრობა, მეტის ნდომა – სათაკილო კი არ არის, საქებურია და თავ-მოსაწონებელი. პატარა ბავშვიც კი, რომელსაც თავისის ასაკის შესაფერი ცოდნა აქვს, ძლიერია უცოდინარს გოლიათზედა და უფრო შემძლებელი ამ წუთის-სოფლის მოედანზედ, საცა დღეს იგი იმარჯვებს – ვინც მცოდინარეა, იგი ჰთამამობს – ვისაც ხელთ უპყრია ის უძლეველი იარაღი, რომელსაც ცოდნას ეძახიან. ეგ სურვილი ყოვლად-მხსნელის სწავლისა და ცოდნისა გულში უქმად, ცარიელ სურვილად არ დაგვშთომია. იგი ჰმოქმედობს და არა ერთსა და ორს დედ-მამას მიაყენებს ხოლმე სასწავლებლის კარებზედ ხვეწნით და მუდარებით, რომ სანატრელი კარი მისთა შვილთა წინ გაეღოს, და ამასთანაც ჰკანკალებს, – ვაი თუ არაო. არა ერთსა და ორს ჩვენ ყმაწვილ-კაცს გაიტაცებს ხოლმე თავგამომეტებით თავის საყვარელის სამშობლოდამ, რომ იქ შორს, სადმე დაეწაფოს უმაღლესის ცოდნის ანკარა წყაროსა, რადგანაც ახლო იგი წყარო ნეტარებისა ჯერ არა სჩქეფს, –

„და მუნით ჰზიდვენ თესლთა ძვირფასთ მშობელს ქვეყანად,
მხურვალეს ცის ქვეშ მოსამკალად ერთი ათასად“.

მოდიან ის თავგანწირულნი, ცოდნის სიყვარულით და წყურვილით შორს გარდახვეწილნი და წინ მოიმძღვარებენ მეცნიერებას და მის მწვანე შტოს ნოეს მტრედსავით, ნიშნად ხარებისა და ნუგეშ-ცემისა. მას აქეთ, რაც ქვეყნისათვის ჯვარცმულმა ღმერთმა ბრძანა: „მოდით, მაშვრალნო და ტვირთმძიმენო და მე განგისვენებთ თქვენ“, – არა-რას ქვეყნიერობაზედ ისე სამართლიანად არ შეუძლიან თავის დროშაზედ დააწეროს ეს ნუგეშმცემელნი სიტყვანი, თუ იმ სალაროს ცოდნისას და სწავლისას, რომელსაც მეცნიერებას ეძახიან და რომელმაც ნადირიკაცი ღვთის ხატად და მსგავსებად გარდაქმნა.

ყოველს ამას მოველოდებით სწავლისა და ცოდნისათვის თავგადადებულთა და გარდახვეწილთაგან. ამას ვითხოვთ, ამას ვავედრებთ, ამას ვეხვეწებით და, ჩვენდა სამწუხაროდ, იმას კი აღარ ვკითხულობთ, რა დღეში არიან ჩვენი ძმები, ჩვენი შვილები, მინამ თავის წყურვილს სწავლისას და ცოდნისას მოიკლავენ. დღევანდელი კიევიდამ მოწერილი ამბავი მკრთალი სურათია იმისა, რასაც ჩვენი საცოდავები ყმაწვილ-კაცობა ითმენს და იტანს სწავლისა და ცოდნის გულისათვის. ესე იგი იმ ძვირფასს თესლთა შეკრებისათვის, რომელიც მშობელ

ქვეყანად უნდა მოჰზიდონ ერთი ათასად მოსამკალად და, მაშასადამე, ჩვენდა საბედნიეროდ. გარდიხვეწებიან ხოლმე საცოდავები და აქ დაშთენილნი კი არა ჰფიქრობენ მასზედ, რომ პური არა აქვთ საჭმელად, სახლი არა აქვთ თავშესაფარავად, და არას ჰზრუნავენ, რომ ხელი გაუწოდონ შველისა და შემწეობისა და იმ საშინელს წამებას გადაარჩინონ, რომელსაც შიმშილი და წყურვილი ჰქვიან. ნუ დაგვავიწყდება, რომ მოსწავლენი მეტი ნაწილი ღარიბნი არიან. თქმა არ უნდა, რომ სიღარიბე უფრო იღვწის. ამ შემთხვევაში, ვიდრე სიმდიდრე. სიმდიდრეს რა უჭირს? ცა ყოველთვის ქუდად აქვს, დედამიწა ქალამნადა. მას ჯერ არ აეშლება საღერღელი სწავლისა და ცოდნისა, და თუ აეშალა, ვარდით დაფენილ გზაზედ მიდის. სიღარიბეს წინ ეკლიანი გზა უდევს, იგი მიდის და ეკალი ჰშაშრავს მის შიშველს ფეხსა და ტანსა. აქ სვლა მსხვერპლია, თავის გაწირვაა, თავის გამომეტებაა. რამდენს დაულევია უდღეოდ სიცოცხლე, მშობელთა და მახლობელთაგან დაუტირებელს, მარტო იმის გამო, რომ შიმშილით დაუძლურებულს ხორცს ვეღარ უტარებია ღონიერი სული ჭაბუკისა სწავლის ეკლიან გზაზედ? რამდენს დედას გამოსცლია ამ გზით ხელიდამ შვილი, რამდენს დას – ძმა, რამდენს მეგობარს – მეგობარი და რამდენი საიმედო შვილი დაჰკარგვია ქვეყანას!..

ნუთუ მამანო, ძმანო, დედანო, დანო და ქვეყნის გულშემატკივარნო, ასეა და ასე უნდა იყოს……ნუთუ მართლა ისე უღონონი ვართ, რომ თითო გროშის მიწვდენა არ შეგვეძლოს!.. თუ, – თქმაც კი ცოდვად მიგვაჩნია, – ისე გულგრილები ვართ, ისე უმადლონი, რომ გული ხელს იკავებს და დაუდევრობა – მადლის სურვილსა!

ჩვენი ხალხი და განათლება

ტფილისი, 22 მაისი, 1886 წ.

უმეცრება – აი უმთავრესი სენი, რომელიც ჩვენ ძვალ-რბილში გაგვჯდომია, შეუბრალებლად ჰღრღნის სიცოცხლეს……ეს არავისთვის საიდუმლო არ არის: თითონ ცხოვრება ხმა-მაღლივ ღაღადებს. ჩვენს ცხოვრებაში ისე ფეხს ვერ გასდგამთ, რომ უმეცრების კვალს ზედ არ წააწყდეთ, რომ უმეცრების მწარე ნაყოფმა თავისი გემო არ გაგაღებინოთ... გადიკითხეთ ყურადღებით გაზეთებში ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა მხარედან მოწერილი ამბები და ჰნახავთ...

ჩვენი ხალხი უმთავრესად მიწის მუშაობას მისდევს. წლითი-წლობით მიწას ჩაჰყურებს, ატრიალებს, ჰხნავს, სთესავს; ვაზს უვლის, ბოსტნეული მოჰყავს; წელებზედ ფეხს იდგამს, თავს მაღლა არ იღებს, ჯაფას არ ერიდება, ძალ-ღონეს არა ჰზოგავს, ოღონდ წლის საზრდო მოიპოვოს. მაგრამ აი წელს სეტყვამ გაუნადგურა წლის ნაღვაწი საზრდო, მერმის კალიამ ხელცარიელზე დასო, მესამე წელს კიდევ სხვა ღვთის რისხვა დაატყდა თავსა. წლის ნაწვავ-ნადაგი ხელიდამ გამოეცალა... რა ქნას? ცოდნა მას არა აქვს, ვერც თავის საკუთარს ძალ-ღონეს დანდობია, ვერც სხვას მინდობია, ვერც ცალკე ღონით გასძღოლია.. სად არის

განათლებული, მეცნიერებით შეიარაღებული კაცი, რომ მისთვის გული შესტკივოდეს და წარმატების გზა უჩვენოს?..

ხალხს მოსავლიანი წელიწადი დაუდგა, ჯაფამ მუქთად არ ჩაუარა. ხალხს ათას-გვარი ხარჯი და გადასახადი აწევს კისერზე. ამისათვის ფული უნდა. მოსავალია მთელი მისი სიმდიდრე, ერთად-ერთი წყარო. მოსავალია მისი ფული, მოსავლით უნდა გაუძღვეს ყველა ხარჯს და გადასახადსა. მოსავალი უნდა ფულად აქციოს. მაგრამ როგორ? აღებ-მიცემობისა არა ესმის რა, ანგარიში კარგად ვერ გაუგია, სად რასა აქვს გასავალი, არ იცის... ესეც ერთი უმეცრების ნაყოფი!

სიღარიბე, რიგიანის სახლების უქონლობა, ცუდი სასმელ-საჭმელი, უსუფთაობა, სიბინძურე და სხვა ამ-გვარი ჯანმრთელობის წინააღმდეგი გარემოება ავრცელებს ხალხში და ხელს უწყობს ათას-გვარ ავადმყოფობას, სნეულებას და ჭირსა. ბევრი მათგანი იხოცება და შველას-კი ვერსაიდამა ჰხედავს. ექიმი არა ჰყავს, წამალი არა აქვს. უილაჯობით ხან შემლოცველთან გარბის, ხან მკითხავთან, ხან ხელთ ეძლევა უმეცარს ექიმობას სოფლისას, შელოცვას, ხატებში სიარულს. სოფლელ დედაკაცების წამლობას, ხშირად უფრო მეტი ვნება მოაქვთ ხალხისათვის, ვიდრე სარგებლობა. განა ხალხს სიცოცხლე მოსძაგებია, განა სიკვდილი იამება? მაშ რატომ მეცნიერებას არ მიჰმართავს, რატომ თავის ერთს უძვირფასეს საუნჯეს – სიცოცხლეს არ იცავს რიგიანად? აქაც დამნაშავე იგივე უმეცრება, ცრუმორწმუნებაა.

დაუნდობლობა, შური, მტრობა, უსამართლობა, ძარცვა-გლეჯა, ჩხუბი, ცემა-ხოცვა ეკონომიურს გაუწყობლობის გამო, და სხვა ბევრი ამ-გვარი ნაყოფი უმეცრებისა – ვრცლად არის მოფენილი ჩვენს ცხოვრებაში. უმეცარ კაცს როგორ შთააგონებ, რომ მისი საკუთარი ინტერესები მოითხოვს, რომ თავის მეზობელთან კარგი განწყობილება ჰქონდეს, რომ მეზობლის უბედურება და შეუძლებლობა მას ბედნიერებას და შეძლებას ვერ შესძენს, რომ მხოლოდ ურთიერთობრივი თანხმობა, შეწევნა ჰბადებს ნამდვილ ბედნიერებას და სიმდიდრეს, როგორც მთელის ხალხისას, ისე კერძო კაცისას.

ბევრს ჯერ პირველ-დაწყებითის განათლების ნიშანწყალიც არ მოსცხებია. ხალხმა უმეტეს ნაწილად ცარიელი წერა-კითხვაც არ იცის. წიგნების კითხვა ჩვენში სრულიად არ არის გავრცელებული, რომ ხალხმა თავის ავი მაინც გაიგოს, თუ სხვის კარგას ჯერ კითხვით ვერ შეიძენს. ხალხი უმეცრების გამო სკოლებს ეჭვის თვალით უყურებს და განს უდგება. ზოგიერთ ადგილას ხალხი პირდაპირ მტრულად ეკიდება სკოლას. მაგალითად, ამ დღეებში ერთი ჩვენი კორესპონდენტი გვწერდა, რომ ილორის საზოგადოება ცდილობს თავის სკოლას ხელი შეუშალოსო.

სკოლამ უნდა მოჰფინოს ხალხს განათლება; განათლებამ უნდა განფანტოს მისი გონებითი სიბნელე, განათლებამ უნდა მისცეს მას ძალა ცხოვრებაში საბრძოლველად, და ხალხი კი სდევნის სკოლას, განათლებას. რა მიზეზია? ცხადია, უმეცრება!

აი მოკლედ რა სურათს წარმოგვიდგენს ჩვენ... უმეცრების შედეგი. დასაფიქრებელია ასეთი არა-სანუგეშო სურათი. უმეცრებაა ჩვენის საშიშარი მტერი. უმეცრებასთან ბრძოლა მხოლოდ მეცნიერებას შეუძლიან. განათლება, სწავლა, ცოდნა – აი ერთად-ერთი საშუალება, რომელსაც შეუძლიან წამალი დასდოს ჩვენს ცხოვრებას. კვალში ჩაუდგეს, ხალხს მხარი მისცეს და შველა აღმოუჩინოს, ვისაც წამალი აქვს, ვისაც მკურნალობა შეუძლიან. მასწავლებელი, ექიმი, ტეხნიკი, მიწის შემუშავების მცოდნე, – ყველა, ვინც კი მეცნიერებით და ცოდნით შეიარაღებულია, ყველა საჭიროა ეხლა. თუ ნამდვილად გული გვტკივა ხალხისათვის, თავი ვიჩინოთ, რომ სიბნელე უმეცრებისა გავფანტოთ. თუ ხალხის სიყვარულით არიან გამსჭვალულნი, საქმით დაამტკიცონ სიყვარული და მრავალნი გამოიყვანონ უმეცრებიდამ. უნდა ჩვენს კერძო სარგებლობას, კეთილდღეობას ცოტა რამ ჩამოვათალოთ და საზოგადო სარგებლობას, კეთილდღეობას შევსწიროთ. ფული არა გვაქვსო, გარშემო შემწეობას არა ვხედავთო და ამიტომ უღონონი ვართ ამ საქმისათვისაო, ეს, რასაკვირველია, შესაწყნარებელი მიზეზია და არა გასამართლებელი. ნიჭი, გარჯა და მხნეობა დღეს თუ ხვალ ფულსაც იშოვის და შემწეობასაც მოიპოვებს; ყოველივე ეს თითონ ფულია, თითონ ღონეა და სიმდიდრე, ოღონდ კი კაცი ნუ შეიკეტება ოთხ-კედელ-შუა, ოღონდ კი გულხელდაკრეფილი ცას ნუ შევაჩერდებით: აცა, მანანა ჩამოვა და პირში ჩაგვივარდებაო. ამ ნიჭსა, გარჯას და მხნეობას ითხოვს დღეს ჩვენი ცხოვრება განათლებულის კაცისაგან და ან ვის მოსთხოვს სხვას, თუ არ განათლებულსა და მცოდნე კაცსა!..

პედაგოგიის საფუძვლები

თავი პირველი

გაზეთებმა მოგვიტანეს ამას-წინათ ამბავი და ჩვენს „ივერიაშიაც“ თავის დროზე მოვიხსენიეთ, რომ პრუსიაში დედათა სასწავლებლებში შეუნიშნავთ დაქანცვა გონებისა მოსწავლეთა ქალთათვის მეტის-მეტი სწავლებისა გამო. ამის გამო ზოგიერთი ახალი წესი დაუდგენიათ, რომ მოსწავლეთა ქალთა გარჯა და შრომა შემსუბუქებულ ექმნათ. თუ არ მეტი, ესეთივე ქანც-გაწყვეტა სულითა და ხორცითა დიდი ხანია შეჰნიშნეს ევროპაში მოსწავლე ვაჟებსაცა და ამის გამო თითქმის მთელი ლიტერატურა შესდგა, ნამეტნავად გერმანიასა და საფრანგეთში, საცა ამ ამბავმა უფრო ძლიერ თავი იჩინა, – და დაანაღვლა, როგორც იქაური გამგებელნი სწავლა განათლების საქმისანი, აგრეთვე დედ-მამანიცა.

ჩვენა გვგონია მეტი არ იყოს, გამოვარკვიოთ, ჩვენის შეძლებისამებრ, მიზეზნი ამისთანა სამქუხარო ამბისა იმ თხზულებათაგან, რომელთა ავტორნიც მოეკიდნენ ამ საქმეს შესაფერის გულმტკივნეულობითა.

ამ უკანასკნელ ხანებში საპედაგოგიო ლიტერატურაში გახშირდა ხმა-მაღლად ღაღადებდა, რომ ეხლანდელი სკოლის ყოფა მდგომარეობა ევროპაში თავს

არ მოდის და ახალს მოზარდს თაობას სჩაგრავს, რადგანაც ცალ-მხრივია და ცალ-კერძოო. ყველანი ამაზედ თანახმანი არიან, რომ ეხლანდელი სკოლა უფრო იმაზეა მიმართული, რომ რაც შესაძლოა, ბევრი ცოდნა აძლიოს მოსწავლეს და ზნე-ხასიათის წვრთნა, სწორება და გამართვა-კი მთლად უყურადღებოდ არის დატოვებულიო. ამ ცალ-კერძოდ სკოლის მომართვის შედეგზე აი რას ამბობს ერთი ავტორი:

„სამწუხარო სურათი წარმოუდგება თვალ-წინ ყველას, ვისაც არ ეშინიან პირდაპირ შეხედოს მართალს და თვალი თვალში გაუყაროს. თითო-ოროლა მაგალითს გარდა, ეხლანდელი ყმაწვილი-კაცი ჯანით მეტად უძლურია, საშინლად ძარღვ-მოშლილი და მოდუნებული, თითქო სნეულიაო. საკმაოა მცირე რამ დაბრკოლება დახვდეს და მაშინვე უღონობისაგან ხელებს ჩამოჰყრის; გულს უხეთქავს, ხალისს უკლავს ყოველი საქმე, რომელიც-კი ცოტად თუ ბევრად მხნედ, მედგრად ხელის მოკიდებას ჰთხოულობს, ხანგრძლივს, დაჟინებულს, გულგაუტეხელს ბეჯითობას და გარჯას. არ არის იგი ჩვეული თავით თვისით ისაზროს, იფიქროს და ამის გამო ადვილად ეძლევა უარყოფას ძველისას და სრულიადაც არა ჰნაღვლობს უარყოფილის სანაცვლოდ ახალი რამ ჩააყენოს. ყოველ ამის გამო ეხლანდელი ყმაწვილ-კაცობა დიდად უბედურია და ძალიან იშვიათად შემძლებელია, რომ გონიერად, ჭკვა-დასმით და სასარგებლოდ თავით თვისით გააკეთოს რამ და იღვაწოს. იგი უღონოა თვითმოქმედებისა და მოღვაწეობისათვის.

„ზოგნი ამათგანი, -ამბობს შემდეგ იგივე ავტორი, -და ეს ზოგნი საკმაოდ ბლომად არიან, ნამეტნავად ცოტაოდნად შემძლებელ ოჯახისანი – მთელს თავის სიცოცხლეს იმას ანდომებენ, რომ პროტექციით ლუკმა პური იშოვნონ და სცხოვრობენ პირუტყვსავით დღე-დღეურად, თითონაც არ იციან, რისთვის არიან და სად მიდიან: სჭამენ, სმენ, თამაშობენ ქაღალდს, ჰტანციობენ, არშიყობენ, ჰმსახურობენ იმდენად, რომ ჯამაგირები იღონ. ეს ჯურა ხალხი მთლად ხელასაღებელი ხალხია, ყოვლად უვარგისი, უხეირო, არარაის მაქნისი. ამათ მკვდარი აქვთ ყოველივე ფანტაზია, ყოველივე აზრი, ყოველივე გრძნობა, ნაძირალ გრძნობის გარდა. ცოდნა, სკოლაში მიღებული, ზოგჯერ საკმაოდ ბევრიცა, ამათთვის მეტი ბარგია და მალე დაებღერტებათ, გაეფანტებათ ხოლმე ცხოვრების გზაზედ.

„სხვანი უფრო ნიჭიერნი – ხელგამომავალნი არიან და ჯერ სკოლაშივე გამოარკვევენ ხოლმე, – რა საქონელსა აქვს გასავალი საზოგადოების ბაზარში ამა-და-ამ-დროს. ამათი ფანტაზია, აღფრთოვანებული ადვილად გამდიდრების ცოცხალ მაგალითებითა, წინ გადუფენს ხოლმე სარჩოიანს გზას ვექილისას, მკურნალისას, ინჟინერისას, არქიტექტორისას, მზითვიან ცოლის, თუ შემძლებელ ქმრის შერთვისას – ერთის სიტყვით, უხატავს იმ გამორკვეულს იდეალს ხერხიან კაცისას, რომელსაც საგნადა აქვს ადვილად გამდიდრება და მერე მაძღარი განცხრომა გაურჯელად და უშრომელად. ამ ჯურის ხალხი ყველაზედ უარესნი, ყველაზედ მავნებელნი მუქთამჭამელნი არიან და მეტის-მეტად საშიშარნი თავის ქვეყნისათვის, რადგანაც ყოველ წუთს მზად არიან მიჰყიდონ იმისი სვე-ბედი იმას, ვინც მეტს მისცემს.“

რა თქმა უნდა, რომ ავტორი აქ ჰლაპარაკობს უფროს-ერთზე, უმრავლესობაზედ. ვინ იტყვის, რომ თითო-ოროლა სასიხარულო მაგალითიც არ იყოს ეხლანდელს ყმაწვილკაცობაში. უამისობა ხომ ქვეყნის უკუქცევა იქნებოდა. ავტორი მარტო უმრავლესობის, უფროს-ერთის უფერულობას, უღონობას გვანიშნებს და ამაში არა გვგონია იგი გაამტყუნოს ვინმემ. იგი ამბობს, რომ:

„ბევრმა ყმაწვილ-კაცმა არ იცის, რა გზას დაადგეს და საით წავიდეს; ამის გამო ყმაწვილი-კაცი სასოწარკვეთილებას ეძლევა, გული უტყდება, აღარაფრისათვის ერჩის. ეს სასოწარკვეთილება და გულის გატეხა ჭკვას უშრობს, გრძნობას უხშობს, უკლავს ყოველს ხალისს მოქმედებისას, რომელსაც მისგან მოელის იმისი სამშობლო და რომლისთვისაც ამ სამშობლოს გაუწევია ღვაწლი იმ იმედით, რომ ჩემის შვილის მოქმედება ოდესმე გამომადგება და ერთი-ორად მაინც მიზღავს ჩემის ღვაწლის სამაგიეროსაო“.

ეს მართლა-და სამწუხარო სურათი ყმაწვილ-კაცობისა ბევრს უდგა თვალწინ, მაგრამ — ერთის მწერალისა არ იყოს — ეს ბევრნი ან არ ჰხედვენ ამას, ან ჰხედვენ და მარტო ჰკიცხვენ და ჰკილვენ თითონ ყმაწვილ-კაცობას. აბეზღებენ საზოგადოების წინაშე, სდევნიან და აბრუს უტეხენ, იმის მაგიერ, რომ გულდასმით ჩაუკვირდნენ თითონ მიზეზს, თითონ სათავეს ამ მართლა-და სამწუხარო და მერმისისათვის საშიშარ მოვლენისას. მეცნიერნი, რომელთაც მართალის გულმტკივნეულობით მიუქცევიათ ყურადღება ამ უნუგეშო სურათისათვის, მიზეზს ჰხედვენ ყოველთ უწინარეს იმ საზოგადო წრის უფერულობასა და უვარგისობაში, საცა ნორჩი სული ბავშვისა პირველ იღვიძებს და მერე ზრდაში შედის. რა საკვირველია, რომ იმ წრეს, საცა ბავშვი პირველ ხანიდამვე ჰტრიალებს, დიდი გავლენა აქვს მთელს ადამიანის მერმისზედ. ბავშვის ნორჩი სული და გული მეტად მგრძნობიარეა და მალე დამჩნევი ავისა და კარგისა, და ამიტომაც წრე, საცა ბავშვი და მოზარდი სულს იბრუნებს, თავის ბეჭედს ავისას და კარგისას აუცილებლად ზედ დაასვამს ხოლმე. ამ-სახით, არავითარი ეჭვია, რომ თითონ წრეს ცხოვრებისას დიდი ზედმოქმედება აქვს მოზარდის თაობის მერმისზედ. ხოლო არის მეორე საგანიც, რომელსაც, თუ არ მეტი, ნაკლები ზემოქმედება არა აქვს ადამიანის ავ-კარგიანად გამოსვლაზედ. ეგ მეორე საგანი სკოლაა. ევროპაში ამ მხრით გამოიძიეს ეს ეხლანდელის სკოლის ყოფა-მდგომარეობა და ერთს დიდს ბრალს იმ სამწუხარო ამბისას, რომელიც ჩვენ ზევით მოვიხსენიეთ, თითონ სკოლის ეხლანდელს ყოფა-წყობილებასა სდებენ.

რა-გვარია ეს ბრალი და რამოდენად საბუთიანია — ამას შემდეგს ნომერში ვაცნობებთ ჩვენს მკითხველებს.

თავი მეორე

ჩვენს წინა-წერილში იმაზედ შევწყვიტეთ სიტყვა, თუ, — მეცნიერნი რა გვარს ბრალსა სდებენ ეხლანდელს სკოლას და რამდენად საბუთიანად უკიჟინებენ, რომ თავის დანიშნულებას არ ასრულებსო. ვიდრე ამ ბრალის და საბუთე-

ბის ჩამოთვლას შევუდგებოდეთ, ჯერ პირველად საჭიროა ვიცოდეთ – რა უნდა მოეთხოვებოდეს სკოლას. ამის პასუხად ბევრს გამოუთქვამს აზრი და ყველა ეს აზრი, სხვადასხვაფერად გამოთქმული, ერთს საფუძველზეა აგებული, ერთის სათავიდამ წარმომდინარებს. ეს საფუძველი, ეს სათავე ის არის, რომ სკოლა ერთსა და იმავე დროს უნდა სწურთნიდეს კიდეც ბავშვსა და ასწავლიდეს კიდეც. წურთვნა და სწავლა ხელიხელს გადამბული უნდა ვიდოდეს სკოლაში.

წურთნა სხვაა და სწავლა სხვა. ერთს ერთი საგანი აქვს და მეორეს – სხვა. წურთვნა მიმართულია ზნე-ხასიათის ზრდასა და განვითარებაზე და სწავლა კი – გონების გახსნასა და მსჯელობის გაძლიერებაზე. საკმაო არ არის, რომ კაცი მეცნიერი იყოს, დიდი სწავლა მიეღოს, ბევრი ცოდნა შეეძინოს. ამასთანავე იგი კაი კაციც უნდა იყოს და კაი-კაცობის შემძლებლობაც ჰქონდეს. ეს კაი-კაცობა და კაი-კაცობის შემძლებელობა მარტო ზნე-ხასიათისაგან ეძლევა ადამიანს. ავი კაცი რამოდენადაც მეცნიერია და დიდად სწავლული, იმოდენად უფრო ძლიერ საშიშარია, უფრო დიდად მავნებელია. ეს ყველამ იცის და, გვგონია, ბევრსაც თავის თვალით უნახავს და გამოუცდია. რათ უნდა იყოს კაცი ავი როცა მხოლოდ სწავლულია და არა ზნე-ხასიათ გაწურთნილიცა?

სავსება ერთობ ადამიანისა იმაშია, რომ მის გონების აღმატებულებას შეწონილ ჰქონდეს აღმატებულება ზნე-ხასიათისაცა. საჭიროა ზნე გაწმენდილი და გაფაქიზებული ჰქონდეს პატიოსნებითა, ნამუსიანობითა, კაცთმოყვარეობითა და სამართლიანობის გრძნობითა. უამისოდ მისი მსჯელობა და ყოფაქცევა ერთმანეთს გადუდგება, ერთმანეთს არ შეეთანხმება, მისი აზრი სხვა იქნება და ყოფაქცევა სხვა, გონება ერთს ეტყვის და გული სხვას აქმნევინებს. უზნეობა, უხასიათობაც ეს არის და ამ უზნეობათა და უხასიათობით არის ავი ზნეუწვრთნელი სწავლული კაცი.

ჭეშმარიტი განათლება განვითარებულ გონების და გაწურთვნილის ზნე-ხასიათის ერთმანეთთან შეუღლებაა განუყრელად. თუ კაცს ან ერთი აკლია, ან მეორე, იგი განათლებული არ არის და, ჩვენის ფიქრით, ისევ გონებაგანუვითარებელი და ზნე-ხასიათ გაწურთნილი კაცი სჯობია, ვიდრე გონებაგანვითარებული და ზნე-ხასიათ გაუწრთვნელი. ხოლო ზნე-ხასიათის წურთვნა დიდად დამოკიდებულია სწავლასა და ცოდნაზედა, და ამიტომაც ჩვენა გვგონია, რომ თუ სკოლას უნდა თავის დანიშნულება შეასრულოს, ეგ სწავლა-ცოდნა ზნე-ხასიათის წურთვნასაც უნდა შეურჩიოს, ესე იგი იმ თვისების სწავლა-ცოდნა უნდა აძლიოს, რაც გონების გახსნილობასაცა ჰშველის და ზნე-ხასიათის წურთვნასა და დამთავრებასაც უხდება და ჰრგებს.

რასაკვირველია, ზნე-ხასიათის წარსამატებლად წურთვნას სკოლაში თავისი საკუთარი გზაცა აქვს, თავისი საკუთარი სახსარიცა. ამ შემთხვევაში დიდად დიდი მნიშვნელობა აქვს მთელს გამგეობას სკოლისას საერთოდ და ოსტატს და მოხელეს ცალკე. ამ შემთხვევაში დიდი რამ არის ოსტატის მოხერხებულობა, ყოფაქცევა, მაგალითი, სიფრთხილე, წინდახედულობა. ერთს მშვენიერს ამბავს გვიამბობს ერთი მწერალი მასზედ თუ, – წინდახედულად და გონიერად მოქცევა

ოსტატისა რის შემძლებელია ზნე-ხასიათის წურთვნისათვის. თუმცა გრძელია ეს ამბავი, მაგრამ ისე კარგი რამ არის, რომ გვსურს სულ ამოვწეროთ და მით ვასიამოვნოთ ჩვენს მკითხველებსა. აი ის ამბავი: ბავშვისა და რა ადვილად შესაძლოა ბავშვს შთააგონოს კეთილი, თუ გონება-გახსნილი კაცი ხელსა ჰკიდებს საქმეს და სიყვარულით ეძლევა თავის დანიშნულებას, შემდეგი მომხდარი ამბავია. ამ რამდენისამე წლის წინათ ერთმა ყმაწვილმა კაცმა, გაათავა უნივერსიტეტი თუ არა, ოსტატის თანამდებობა მიიღო ერთ სასწავლებელში. პირველი გასაკვეთი ერგო საშუალო კლასში, საცა უფრო მოზრდილნი შეგირდები არიან, ესე იგი ბავშვობიდამ ყრმობაში გადამდგარნი. ამ ხანში ყმაწვილები უფრო ცელქები და მოუსვენარნი არიან. დირექტორმა აუწყო ბავშვებს ახალის ოსტატის ვინაობა, თითონ ოსტატმაც ორიოდე ტკბილი სიტყვა უთხრა ყმაწვილებს და დაუყოვნებლივ შეუდგა სწავლების საქმეს. გასაკვეთის ახსნის დროს დასჭირდა კლასის დაფაზედ წერა. როცა წერა დაიწყო, რა თქმა უნდა, ზურგშექცეული იქნებოდა და შეგირდებს ვერა ჰხედავდა. ამ დროს დაფას მოხვდა და ზედ დააჯდა დაღეჭილი ქაღალდი, რასაკვირველია, ერთ-ერთის შეგირდისაგან ნასროლი. ოსტატმა უკან არც-კი მოიხედა და განაგრძო წერა, მითამ-და საყურადღებო არა მოხდა-რაო. როცა გაათავა წერა, მოუბრუნდა შეგირდებს და უთხრა: „ყმაწვილებო, დღეს ჩემი პირველი გასაკვეთია, პირველი ნაბიჯია ოსტატობის სარბიელზედ. სამართალსა ვთხოვ თქვენს პატიოსნებას, თქვენს სინიდისსა. აბა იფიქრეთ, – მას შემდეგ, რა უპატიურებაც მომაყენა ერთმა თქვენგანმა, – რა გამწარებული გრძნობა უნდა გამყვეს მე თან თქვენის კლასიდამ, საცა ჩემს სიცოცხლეში პირველად დავიწყე სწავლება შეგირდებისა. მე არ მინდა ვიცოდე, მე არ მინდა შევიტყო, ვინ არის დამნაშავე ამ ჩემს გაუპატიურებაში. რა საჭიროა!.. დეე განიკითხოს ის იმისმავე სინდისმა. მე მით უფრო ვერ გამიგია ჩემის გამაუპატიურებელის საქციელი, რომ მან ჯერ არ იცის, როგორი ოსტატი ვარ და როგორი კაცი.

იქნება, თქვენის სიყვარულის ღირსი გამოვდგე. ჯერ გამიცანით, გამომცადეთ და მერე გამიკითხეთ, დიაღ, ბატონებო, სამწუხაროა, რომ ჩემი პირველი გამოსვლა საპედაგოგიო სარბიელზედ ამისთანა ამბით დაიწყო. ხელმეორედ მოგახსენებთ, რომ მე არ მინდა შევიტყო ვინ არის ამ უკადრისის ცელქობის მომქმედი. დამნაშავის სახელი რომ შევიტყო, – ვინ იცის, მეც კაცი ვარ – იქნება გულში იმისი ჯავრი ჩავიყოლიო და ჯავრმა ცოტად თუ ბევრად იმაზე გული ამაყრევინოს“.

„როცა ოსტატმა გაათავა ლაპარაკი, შეგირდებში ჩუმი ჩოჩქოლი ასტყდა. დაიწყეს აქეთ იქით ჩურჩული, ერთი მეორეს რაღაცას ეუბნებოდა, მეორე მესამეს და ეგრე მთელს კლასს აცნობეს ერთმანეთის გულის-პასუხი. ბოლოს წამოდგა ფეხზედ ერთი მათგანი და უთხრა ოსტატს: „ნება მომეცით მე, მოვითხოვო თქვენთან ბოდიში ყველას მაგიერ: ყველა ჩემი ამხანაგი გთხოვენ გვაპატიოთ ეგ მეტად ცუდი საქციელი ერთის ჩვენგანისა“. ოსტატმა სიხარულით მიიღო ბოდიში და გამოუცხადა, რომ სამუდამოდ დავიწყებას მივეცი ეს ამბავი და გულიდამ ამოვიღეო. ამ დღის შემდეგ ამ ახალგაზრდა ოსტატის საქმე ისე კარგად გაიმართა,

რომ უკეთესი არ უნდოდა: ძალიან მალე მოიპოვა სიყვარული და პატივისცემა თავის შეგირდებისაგან მთელს ხუთსავე კლასში, რომელშიაც იგი ასწავლიდა."

ერთი ასეთი ჭკვიანური, გულთბილი საქციელი ოსტატისა უფრო ძლიერ მოქმედობს ბავშვის გაადამიანებაზედ, ვიდრე სამისა და ოთხის წლის ზეპირება გრამატიკისა, თუ სხვა რისამე ამისთანისა.

ჩვენ ამ ამბავმა მეტად გაგვიგრძელა წერილი და რაც სათქმელი გვქონდა, იმასაც გადაგვახვევინა. ჩვენა გვგონია, რომ ამით ბევრი არა დაშავდა-რა და თუ დაშავდა, ვეცდებით, შემდეგში დანაშაული ვიპატივოთ.

თავი მესამე

ჩვენ წინა-წერილში ლაპარაკი გვქონდა ზნე-ხასიათის წვრთნაზედ. ხოლო რა არის ეს ზნე-ხასიათის წვრთნა, ეს კი ვერ ავხსენით. ამის ახსნას დიდი გამოძიება უნდა და ჩვენთვის კი ამ-ჟამად საკმარისი იქნება ვსთქვათ, რომ ზნე-ხასიათის წვრთნა ზრდაა შინაგანის კაცისა, თუ ეგრე ითქმის. რადგანაც შინაგანობა კაცისა მისი სულიერი ვინაობაა, მისი სულიერი ბუნებაა, მაშასადამე, წვრთნა ზნე-ხასიათისა ზრდაა, გარკვევაა მისის სულიერის ვინაობისა, სულიერის ბუნებისა, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, მისის კაცობისა, ადამიანობისა. ამიტომაც ზნე-ხასიათის ერთი უდიდესი, უაღრესი საგანია სკოლისა, რადგანაც გაადამიანება კაცისა თავი და ბოლოა ყოველგვარი წვრთნისა, ზრდისა და განათლებისა.

სხვანი ამაზე ურო შორს მიდიან და, – სწორედ მოგახსენოთ-არც უსაბუთოდ. ეს სხვანი ამბობენ, რომ ზნე-ხასიათის წვრთნა არამც-თუ უდიდესი, არამედ ერთადერთი საგანია სკოლისა, მისი პირველი და უკანასკნელი დანიშნულებააო. სკოლას ამის მეტი სხვა არავითარი საგანი არ უნდა ჰქონდეს და ყოველი ღონე ამას უნდა მიჰმართოს და მოახმაროსო. კაცს თუ ღონე აქვს გამოირკვიოს პატიოსანი საგანი ცხოვრებისა და, ვითარცა გამორკვეულის საგნის კაცი, ქვეყანაში იყოს ერთი რამ კეთილი თავით თვისით, მისი სულიერი ვინაობა სასურველად დადგენილია და გამართული. აი სწორედ ეს ღონე და ხერხი გამორკვევისა, პატიოსანი წყურვილი და ხერხი ქვეყანაში ერთ რამედ ყოფნისა უნდა კაცს შესძინოს სკოლამ. ამისათვის უნდა იწრთვნებოდეს კაცი სკოლაში. უამისოდ იგი არაფრის მაქნისია, რაც უნდა ბევრი სწავლა და ცოდნა ჰქონდეს, იმიტომ რომ უამისოდ იმისი სწავლა-ცოდნა უქმი საუნჯეა და თითონ კაცი დაკეტილი ზანდუკია უქმად მდებარე საუნჯისა.

ამიტომაც თითონ სწავლა და ცოდნა, რომელსაც სკოლა იძლევა, ისე უნდა იყოს გაანგარიშებული და შერჩეული, რომ ზნე-ხასიათის წვრთნას, ამ ერთადერთს საგანს თვისას, გაუძღვეს და ემსახურებოდეს. სწავლა-ცოდნის ძლევა მარტო იმ აზრით, რომ კაცი სწავლული და მცოდნე იყოსო, ამაო და ბოლო-მოუბმელი წადილია სკოლისა.

დღეს ყველასაგან ცხადად დანახულია, რომ ვერც ერთი სკოლა, თუნდაც უნივერსიტეტი, იმოდენა სავსებით ცოდნას ვერ იძლევა, რომ კაცი მართლა მეც-

ნიერი და სწავლული იყოს, ამ სწავლა-ცოდნაზე შეყენებული და გაჩერებული. ეს ამბავი მით უფრო საბუთად სახმარია, რომ ეხლანდელი სკოლა, თუნდაც უნივერსიტეტი, მარტო სწავლა-ცოდნის შეძენაზეა მიმართული და აგებული და სხვა არაფრისათვის არ აცლის არც მასწავლებელს, არც მოსწავლესა.

თუმცა ასეა, მაგრამ ჩვენ არც ერთი კაცი არ გვახსოვს, რომ უნივერსიტეტიდამ, თუ სხვა სკოლიდამ გამოსვლის უმალ თავი ეჩინოს მეცნიერებასა და სწავლა-ცოდნაში. ვისაც თავი უჩენია, იმას სკოლის, უნივერსიტეტის შემდეგ უშრომია და ეს შრომა იმით ჰქონია გაადვილებული, რომ სკოლას, უნივერსიტეტს, — ჰქონია ფიქრად, თუ არ ჰქონია, — მაინც ასე თუ ისე უცნობებია, უსწავლებია, სად და როგორ გაიგნოს სწავლა-ცოდნის, მეცნიერების გზა. ამ სახით, თუმცა ეხლანდელს სკოლას განსაკუთრებულ საგნად სწავლა-ცოდნის შეძენა აქვს, მაგრამ ამ საგანს ამაოდ ებღაუჭება და ვერა გზით ვერა სწვდება. ვიმეორებთ, თუ დღეს მეცნიერნი და სწავლულნი არიან, მარტო იმით, რომ სკოლისა და უნივერსიტეტის შემდეგ თითონ თავით თვისით შეუძენიათ სწავლა და ცოდნა.

მაშასადამე, სკოლამ ისე უნდა ამზადოს და სწურთვნოს, რომ კაცს ღონე, ხერხი და წყურვილი ჰქონდეს ერთ რადმე ყოფნისა ქვეყნის სასარგებლოდ; ღონე, ხერხი და წყურვილი ჰქონდეს, პატიოსანი რამ საგანი ცხოვრებისა იქონიოს; ღონე, ხერხი და წყურვილი ჰქონდეს, ყოველ ამისათვის მოიპოვოს შესაფერისი სწავლა-ცოდნა. ეგრე მოწყურებული, გაღონიერებული და ხერხიანი კაცი არავითარს სიძნელეს საქმისას არ შეუშინდება, არ შეუდრკება და ზნე-ხასიათობაც ეს არის.

ეხლანდელი სკოლა კი სულ სხვა საგანს მისდევს და ეს ზნე-ხასიათის წვრთნა თავმინებებულია. ეხლანდელი სკოლა მარტო იმის ცდაშია, რომ პატარა ბავშვის თავში, რაც შესაძლოა, ბევრი ცოდნა დასტიოს, ყმაწვილს ბევრი რამ ასწავლოს მარტო ცოდნისა და სწავლისათვის და არა კაცის გაადამიანებისათვის, ამიტომაც არც კაცად ღა ვარგობენ ეხლანდელი ყმაწვილები და არც იმათის სწავლა-ცოდნიდამ გამოდის რამ. ამიტომაც სკოლაში მიღებული სწავლა-ცოდნა მეტი ბარგია იმათთვის და არც-კი ენანებათ, რომ ცხოვრების გზაზედ ეს ბარგი დღე-და-დღე ეკარგებათ, როგორც მეტი რამ.

„ესეთი ყოფა და მიმართულება ეხლანდელის სკოლისა, — ამბობს ერთი მეცნიერნი: — ერთი უსაშინელესი და უდიდესი ცდომაა ადამიანის ყოველ სხვათა ცდომათა შორის. ყმაწვილის ნორჩს გონებას ვტვირთავთ, საბარგულედა ვხდით რიცხვით აუარებელ და მრავალფერ ცოდნისათვის, იმისდა გამოურკვევლად თუ, — რა აზრით ვშვრებით ამასა. იმის მაგიერ რომ ბუნებისამებრ ვზარდოთ, ვწურთნოთ სული, ჩვენ მარტო იმასა ვსცდილობთ, რომ ბავშვს გავუგეშოთ მხოლოდ ნიჭი გონებისა და ხსოვნა ციფირებისა, სახელებისა, წელიწადებისა, სამათემატიკო ფიგურებისა, საგრამატიკო ფორმებისა. ამას ჩვენ ისეთის ახირებითა ვსცდილობთ, იმოდენად რიცხვით ბევრს და დიდის საწყაოთი ვუწყავთ, რომ ბავშვი მთლად იქანცება ხორცით, აღარა აქვს დრო თავის ბუნებურ თვისების თავის თავად გახსნისა და წარმატებისათვის, არც იმისათვის, რომ ამ აუარებელ სასწავ-

ლებელ საგნებ შორის გამოარკვიოს, გაიგნოს რამ. შესვენებისათვისაც-კი აღარა რჩება დრო თავისუფლად მიეცეს ფიქრსა უიმისოდ, რომ ზედ არ დასცქეროდეს დაუძინებელი, გულის ასარევამდე მოძულებული ოსტატი ანუ ზედამხედველი."

„ასწავლიან გრამატიკას, არითმეტიკას, გეოგრაფიას, ისტორიას, – ამბობს სხვა მწერალი: – და უმთავრესს აზრს, უმთავრესს საგანს სკოლისას კი ივიწყებენ, სახელდობრ იმას, რომ სკოლამ უნდა უშველოს, ღონე მისცეს შეგირდის ზნე-ხასიათს თავის-თავობა იჩინოს და გაიწურთვნოს წარსამატებლად და განსავითარებლად."

„თუ ამ გზით არა ჰშველის სკოლა შეგირდსაო, – ამბობს იგივე: – მაშინ აღარც იდეალია, აღარც ღონეა თავდამჭერი ავში და წამახალისებელი კარგში და საკუთრივ ამაებისაგან კი დაიწვნის ხოლმე უკეთესნი თვისებანი ადამიანის ზნე-ხასიათისანი, სახელდობრ: კაცთმოყვარეობა და სამართლიანობაო."

მართალიც არის. კაცურის კაცობის თავი-და-თავი ღირსება ეს ორი გრძნობაა: თუ სამართლიანი ხარ და კაცთმოყვარე, მაშინ ყველაფერი ხარ, სავსე კაცი ხარ, იმიტომ რომ იღვაწებ და იმოქმედებ შეძლებისამებრ, რადგანაც უქმად ყოფნის ნებას გრძნობა სამართლიანობისა არ მოგცემს ამ წუთისოფელში, საცა ოფლის წურვით უნდა ჰყიდულობდეს თვითოეული თავის კერძს ცხოვრებისას, და კეთილის-მომქმედიც იქნები რადგანაც ავკაცობის ნებას არ მოგცემს გრძნობა კაცთმოყვარეობისა. შეძლებისამებრ იღვაწე და იმოქმედე კეთილი, – სხვას ამის მეტს არასა სთხოვს ქვეყანა თავის შვილსა, და სკოლამ სწორედ ამისთანა შვილი უნდა გაუზარდოს ქვეყანას, ამისათვის გაუხსნას გონება, ამისათვის გაუღოს გული.

ეს ამისთანა აზრი სკოლის მოვალეობაზედ ახალი ამბავი არ არის. ამის სათავეს საშუალო საუკუნოებში ვპოულობთ და მაშინდელ დიდ ბუნებოვან კაცებს არა-ერთხელ წარმოუთქვამთ, თუ რა ახირებულია კაცობრიობა ყოველ იმაში, რაც ერთხელ დაუჩემებია, ამას გვიმტკიცებს ამ აზრის ისტორია: აბა, ამ ჯერ კიდევ საშუალ-საუკუნოებში გაღვიძებულს აზრს ამ მეცხრამეტე საუკუნეშიაც თავისი კუთვნილი ადგილი ვერ დაუჭერია.

შემდეგს ნომერში ამ ისტორიას ვუამბობთ ჩვენს მკითხველებსა.

თავი მეოთხე

მოკლედ რომ მოვსჭრათ, რაც გრძლადა ვსთქვით ეხლანდელს სკოლაზედ, გამოვა, რომ დღევანდელს სკოლას სახეში აქვს მარტო ჭკვა-გონების წარმატება და გაძლიერება, თუმცა ბევრს შემთხვევაში საქმე ისე მიჰყავს, რომ ვერც ერთსა სწვდება და ვერც მეორეს. ეხლანდელი სწავლა-ცოდნა სკოლისა თუმცა ჰშველის კაცს გონების თვალით დაანახვოს და გონებისავე ყურით გააგებინოს, რაც კაცის გარშემო არსებობს და თავს იჩენს, მაგრამ ადამიანის საქციელზედ-კი თითქმის სრულებით არა ჰმოქმედობს. ამიტომაც დღევანდელს დღეს ადვილად შესაძლოა შეჰხვდეთ, – კაცი ცოდნით ერთი იყოს, მოქმედებით და ცხოვრებით-კი სრულე-

ბით სხვა. ეს იმიტომ არის, რომ დედა-აზრნი, სკოლაში სწავლა-ცოდნით გამორკვეულნი, მარტო ფორმალურად არიან მიღებულნი და არა მათის შინაგანის აზრითა, არა მათის ბუნებურის შინაარსითა.

ამას ნათლად გვიხატავს მეცნიერი ვესსიო. რომელიც ამბობს:

„ბერძნებსა და რომაელებს ფილოსოფოსი ასწავლიდა, — ასე ვსთქვათ — ქუჩაში, ყველგან ეჩვენებოდა მთელის თავის შეგირდების კრებულითა, ცხოვრებას ცხოვრებაშივე აკვირდებოდა, უხსნიდა და განუმარტავდა მისთა მოვლენათა, ესაუბრებოდა და ეკამათებოდა ხალხსა, ერთის სიტყვით, საზოგადო, საყოველთავო მოღვაწე იყო. ეხლა ფილოსოფოსი განსაკუთრებულად მწიგნობარი კაცია, უფრო ხშირად მეთეორიეა. ჩვენ იშვიათად შეგვხვდება ხოლმე მოსმენა მისის ცოცხალის სიტყვისა, უფრო იშვიათი შემთხვევაა მისი საუბარი ჩვენთან. უფროსერთი მარტო იმათს თხზულებას ჰკითხულობს, ისიც მაშინ, თუ ფილოსოფოსმა გვაღირსა და საქვეყნოდ გამოამჟღავნა თავისი სისტემა. ძველთა ფილოსოფოსთა მიმდევარი შესაძლო იყო გეცნათ მისის ცხოვრებისაგან, იმიტომ რომ სტოიკად, თუ სოფისტად ყოფნა ჰნიშნავდა, რომ ცხოვრებითაც სტოიკია, ანუ სოფისტი. ეხლანდელს დროში-კი არამც-თუ მე, ან თქვენ გამოვიცნობთ, რომ ჩვენი ნაცნობი პოზიტივისტია, არამედ შესაძლოა თითონ ორმა პოზიტივისტმა, რაც უნდა ხშირად ინახულონ ერთმანეთი, ერთმანეთსვე ვერ გაუგონ, რომ ერთისა და იმავე ფილოსოფიურ სისტემის მიმდევარნი არიან. ეხლანდელს ფილოსოფიას აქვს საქმე მარტო ჭკვა-გონებასთან და ცხოვრების მოვლენათა გაგებასთან ადამიანის მიერ, არც ადამიანის საქციელზედ-ღა მოქმედობს, არც არკვევს და წინ უძღვის ადამიანის თვითმოღვაწეობას.“

ამ-სახით, ჯერ ძველ დროშივე სცოდნიათ, რომ სწავლა-ცოდნა სკოლაში ზნე-ხასიათის საწურთვნელ ღონედ უნდა იხმარებოდეს და არა იქმნას მარტო თავის-თავად სანუგბარი რამ, თავის-თავად სანატრელი. ამ აზრმა ძველის დროისამ უფრო მეტის გარკვევით, უფრო მეტის სიცხადით თავი გამოიჩინა საშუალო საუკუნოებში, საკუთრივ მაშინ, როცა ეგრეთწოდებულს სქოლასტიკას საძირკველი შეერყა და მოძღვრება „ჰუმანობისა“ წამოდგა ფეხზედ. ეს ხანა ისტორიისა გამოჩენილია მით, რომ ადამიანის ჭკვა-გონება დიდად გაძლიერდა, მრავალი რამ შეიგნო და ისწავლა ბერძნებისა და რომაელების მწერალთა ნაწერებისაგან და მრავალი რამ აღმოაჩინა. ყველაზედ უდიდესი აღმონაჩენი ამ დროისა, — მიშლესი არ იყოს, — ადამიანია, ესე იგი, ამ საუკუნემ ახალის თვალით მიახედა კაცობრიობა ადამიანის ღირსებაზედ და იმის არსებობის საგანზედა.

„ჰუმანობის მოძღვრება იმაში მდგომარეობსო, — ამბობს ერთი მწერალი: — რომ ადამიანი შეჰხაროდეს ცხოვრებას, ელინებრ სიხარულის თვალით უყურებდეს; იმაში მდგომარეობს, რომ კაცის ადამიანური ღირსება ღრმად პატივცემულ იყოს და არა-ნაკლებ ღრმადვე ჩანერგული რწმენა გვქონდეს, რომ ყოველი ღონე და ნიჭი ადამიანის ბუნებისა აუცილებლად საჭიროა განვითარებულ და წარმატებულ იქმნას ერთიანად და გამოუკლებლივ.“

ეს პატივისცემა ადამიანის ღირსებისა დაიწერა თავის დროშაზედ ჰუმანობის მოძღვრებამ და ეს მოძღვრება გარკვევით გამოსთქვა მაშინ ერთმა იტალიელმა ჰუმანისტმა პიკოდელა-მირანდოლამ, 1486 წელსა. ამ პიკოს სიტყვით, — აი რას უბრძანებს ღმერთი პირველს კაცს ადამსა:

„მე შენთვის, ადამო, არავითარი სამუდამო ბინა და სადგური არ მომიცია, არავითარი სამუდამო და უცვალებელი საქმე არ ამიჩენია. ეს იმისთვის, რომ საცა შენ გიამოს, იქ იცხოვრო, რაც გინდოდეს, ის საქმე აიჩინო. მე შენ არც სასიკვდილოდ გამიჩენიხარ, არც უკვდავად დამინიშვნიხარ. ეს იმისათვის, რომ შენ თითონ იყო შენის თავის მკეთებელი და ისეთი სახე მიიღო, როგორიც შენ თითონა გსურს: შენ შეგიძლიან პირუტყვამდინაც ძირს ჩამოხვიდე და ანგელოზამდინაც ზე ახვიდე.“

კაცმა რომ ჩაიხედოს ამ სტრიქონებში და ამასთან უნარიცა ჰქონდეს, გამოსარკვევი გამოარკვიოს და დასანახავი დაინახოს, ჩვენთან ერთად იტყვის, რომ ამაზედ მარტივად და ამაზედ ნათლად ძნელია კაცმა გამოსთქვას-ღა, როგორც ადამიანის არსებობის საგანი, ისეც ადამიანის ღირსება.

ჯერ ეს პიკოს სიტყვა არ იყო თქმული, როცა იტალიაში დაიძრა აზრი, რომ სკოლა აგებულ იქმნას ჰუმანობის მოძღვრების მიხედვითა. ამისი პირველი მესვეური იყო პადუელი ჰუმანისტი ვიტტორინო დე-ფელტრე, რომელიც ახალის პედაგოგიის მამად ითვლება დღესაც.

ამისი ამბავი და სხვაც დანარჩენი შემდეგისათვის გადიდვას.

თავი მეხუთე

ვიტტორინო დე-ფელტრე, რომელიც, — როგორც წინათა ვსთქვით, — პედაგოგიის მამად ითვლება, ერთის ღარიბის ოჯახის შვილი იყო ვენეტიკის სამფლობელოში და დაიბადა 1378 წელსა. იმის ყრმობის დროს ერთი აქა-იქ მოარული ოსტატი იყო რიტორიკისა და ლათინურის ენისა, მეტად სახელგანთქმული. ეს იყო ჯიობანნი დერავენნა. პირველდაწყებითი სწავლა-განათლება ვიტტორინომ ამისაგან მიიღო. მერე პადუის უნივერსიტეტში გადავიდა და საოცარი წყურვილი ჰქონდა მათემატიკა ესწავლა, ხოლო გროში არა ჰქონდა ფული ეძლია მათემატიკის ერთად-ერთ მასწავლებელისათვის პადუაში, ბიაჯიო პელაკანისათვის, აიღო და მოსამსახურედ დაუდგა და მოსამსახურობით გასამრჯელოს უხდიდა თავის ოსტატსა.

მალე შეატყო ვიტტორინომ, რომ ბიაჯიო ვერაფერი ოსტატია და ამისაგან ვერას გამორჩება. დიდის ნიჭის პატრონი და ამასთან ცოტაოდენ სწავლა-განათლებით გზა-კვალ-გახსნილიც, ვიტტორინო განშორდა ოსტატს და თითონ მარტოკა შეუდგა საყვარელის მეცნიერების სწავლასა. მალე ისე გაიმართა და ისე ისწავლა, რომ თვითვე შეეძლო ესწავლებინა მათემატიკა სხვისათვის. 1414 წელს ვიტტორინომ ვენეტიკაში ოსტატობა დაიწყო: აიყვანა რამდენისამე დიდკაცის შვილი სასწავლებლად ფულით და ღარიბებს-კი მუქთად ასწავლიდა. 1418 წ. რიტორიკის

პროფესორადაც შეიქმნა. ამ პროფესორობაში ისე გაითქვა სახელი, რომ მანტუის ჰერცოგმა ჯიან ფრანჩესკო ჰონზაგომ მიიწვია თავის შვილების აღმზრდელად. ჰერცოგმა მშვენიერი სადგური მისცა ტბის პირას, ქალაქზედ მოშორებით, და 1425 წ. ვიტტორინო აქ დაბინავდა ჰერცოგის შვილებითა და მათის ტოლამხანაგებითა დიდკაცთა შვილთაგან. თუმცა ეს სკოლა მარტო ჰერცოგის და მის დარბაისელთა შვილთათვის დანიშნული იყო, მაგრამ ვიტტორინომ ეს არ შეიწყნარა და იგი მანტუის სკოლა საყოველთაო სკოლად გადაიქცა. ამ-სახით, სკოლის კარი გაიღო ყველა წოდების შვილთათვის, როგორც მდიდართა, ისეც ღარიბთათვის. ხოლო ღარიბთათვის სკოლის მახლობლად გაჰმართა ცალკე სადგური, საცა იგი აჭმევდა, ასმევდა, აცმევდა და აძლევდა ყოველისფერს, რაც სკოლაში სახმარად საჭირო იყო.

ჩვენ ეს მანტუის სკოლის მოკლე ისტორია იმიტომ მოვიხსენიეთ აქ, რომ იგი ერთი უძველესი საშუალო სასწავლებელი იყო ევროპაში, რომელმაც ყველაზედ უწინ საფუძვლად და სათავედ დაიდო ახალი მოძღვრება ჰუმანურობისა, ვიტტორინოს მეთაურობითა. ვიტტორინოს იდეალად, ანუ მაგალითად, ჰქონდა ათინური „გიმნასიი," საცა ერთნაირი და თანასწორი ყურადღება იყო მიქცეული, როგორც ყმაწვილის ჭკვა-გონების განვითარებასა და გაძლიერებაზედ, ისეც ძვალ-ხორცჯანის გამაგრებასა და გაღონიერებაზედ. ხოლო მისაღწევი საგანი კი ვიტტორინოს სკოლისა ზნე-ხასიათის გაწვრთნა, დამთავრება და დადგენა იყო. ამიტომაც სკოლაში სწავლება და გარეთ ჰაერზედ ვარჯიშობა ერთი-ერთმანეთს რიგ-რიგად მოსდევდა. ყოველ დღეს, დანიშნულს საათს, რაც გინდ ტაროსი ყოფილიყო, ყმაწვილები ვარჯიშობდნენ სრბოლასა, ჭიდაობასა, ცურვასა, ბურთაობასა და შვილდოსნობაში, ზოგჯერ ნადირობის და თევზაობის ნებასაც აძლევდა. ზაფხულობით ოსტატების თანხლებით ყმაწვილებს სამგზავროდ ისტუმრებდა კარგა შორს, ზოგჯერ ალპიის მთებშიაც.

თუმცა სწავლების სახსრად ძველი ენები იყო, ბერძნული და ლათინური, რომელთაც თითონ ვიტტორინო ასწავლიდა უფროსს კლასებში, მაგრამ მარტო იმისთანა კლასსიკებს აკითხებდა, რომელთაც შეეძლოთ ემოქმედნათ ყმაწვილების ზნე-ხასიათის გაწვრთნასა და გამართვაზედ. ამ კლასსიკების სწავლებასთან ერთად მხარ-და-მხარ ასწავლიდა მათემატიკას, რომელიც ვიტტორინოს მიაჩნდა გონებისათვის უკეთესს სავარჯიშოდ.

ვიტტორინო სულითა და გულით მიეცა თავის სკოლას და ყმაწვილებს ისე ექცეოდა, როგორც მამა შვილებსა. სკოლას შესწირა თავისი საკუთარი ბედნიერება: არ მოეკიდა არც ოჯახს, არც ცოლ-შვილიანობას. როცა მეგობრებმა ურჩიეს, ცოლი შეირთე და შენისთანა შვილები დაუტოვე შენს ქვეყანასაო, იმან უპასუხა, რომ უმაგისოდაც საკმაო შვილები მყვანან სკოლაშიო.

მაგრად იდგა რა პლატონ ფილოსოფოსის თქმულზედ, რომ თავისუფალი არსება თავისუფლად უნდა იზრდებოდესო უტყეპ-უცემლად, ვიტტორინო უძღვებოდა თავის შეგირდების წვრთნას მაგალითითა და ჩაგონებითა და მარტო ძალიან იშვიათს შემთხვევაში ჰხმარობდა ხორცთა სასჯელსა. როცა ამ გზით საქმის

სვლამ დაანახვა, რომ საქმე კარგად მიდის, მან სამუდამოდ და უკუ-დაუბრუნებლად განაძევა თავის სკოლიდამ ხორცთა სასჯელი. სკოლის რიგი და წესი მარტო თავის-თავის ზნეობურს გავლენაზედ დაამყარა ამ საკვირველმა კაცმა, რომელზედაც მისი თანამედროვე ამბობს, რომ იგი იყო ზეგარდმო ღვთაებურის მადლით ცხებული მხიარულად და ხალისიანად მიდიოდა სკოლის საქმე, ასე რომ თითონ სკოლას „მხიარული სახლი“ დაერქვა სახელად.

ჩვენ ვერ ვიტყვით, რომ ვიტტორინოს სკოლა უნაკლულო იყო. ბევრი რამ აკლდა და ვრცლად რომ აგვეწერა, იქნება დაგვენახა ზოგი რამ მეტიც, ხოლო ჩვენ თუ ეს ამბავი მოგვყავს, მარტო იმისათვის, რომ ვიტტორინოს აზრი, მაშინდელის სკოლის საფუძვლად დადებული, მხოლოდ დასაწყისია, ფეხის ადგმაა ახალის საპედაგოგიო თეორიისა, მაშასადამე, ვიტტორინოს მოქმედებას სასკოლო სარბიელზედ ისე უნდა ვუყუროთ, როგორც დვრიტას, რომელიც მერე და მერე გაღვივდა, როგორც კვირტს, რომელიც მერე და მერე გაიშალა და გადაიხსნა სხვათა მეცნიერთა შემწეობითა.

თავი მეექვსე

„ივერიის“ №92-96 მეთაურების საგნად ავიღეთ ეხლანდელის სკოლის ვითარება საზოგადოდ და ვსთქვით, რომ ერთი უდიდესი ნაკლულოვანება ის არის, რომ ეხლანდელს სკოლას აზრადა აქვს, რაც შეიძლება ბევრი სწავლა-ცოდნა შესძინოს მოსწავლესა და ზნე-ხასიათის წურთვნას-კი თითქმის სრულიად უყურადღებოდ სტოვებს. ამ სწავლა-ცოდნასაც ისეთის დიდის საწყაოთი იძლევა, რომ მოსწავლე ძლივძლიობით ასდის, სულით და ხორცით იქანცება, არაქათი უწყდება და ბოლოს გამრჯელ, მხნე, სულითა და ხორცით ღონიერ ადამიანის მაგიერ უძლური, უღონო და ჯანგალეული კაცი გამოდის სკოლიდამ. ამ-სახით, ეხლანდელი სკოლა მიმართულია მარტო გონების აღტაცებაზედ და სხვა მხარეს ადამიანის ბუნებისას არამც-თუ ჰშველის, არამედ სჩაგრავს და ჰხუთავს.

ეს შეჰნიშნეს მეცნიერთა და კაცთმოყვარეობით გამსჭვალულებმა ამ დიდის შეცდომის გასწორება მოისურვეს. დედააზრი ეხლანდელის პედაგოგიის მიმართულებისა იგია, რომ ადამიანი უნდა იწურთნებოდეს სკოლაში ყოველ მხრივ: გონებით, ზნე-ხასიათით, სულით და ხორცით და არც ერთი ამათგანი არ უნდა შეეწიროს მეორეს. ეს დედა-აზრი, რომელსაც ეხლანდელი მეცნიერნი ჰლამობენ დაუდვან სკოლას, ახალი ამბავი არ არის. მაგ დედა-აზრის სათავე ჯერ კიდევ საშუალ-საუკუნოებში მოიპოვება, სახელდობრ, ეგრეთ-წოდებულ „განახლების ეპოქაში“, როცა თავი იჩინა ჰუმანობის მოძღვრებამა. პირველი კაცი, რომელმაც ჰუმანობის მოძღვრებაზე ააგო სკოლა, იყო იტალიელი ვიტტორინო დე-ფელტრე. ამ კაცის მოკლე ისტორია და იმისი საპედაგოგიო საფუძველი უკვე მოვახსენეთ მკითხველს „ივერიის“ №96-ში.

ეს მამამთავარი პედაგოგიისა ისე აღსრულდა, რომ ერთი სტრიქონიც არ დაუწერია ახალ პედაგოგიის შესახებ. იგი მარტო საქმით მოქმედობდა და ამბობდა,

რომ კარგად მოქმედება სჯობს კარგად წერასაო. ხოლო იმისი საქმით მოძღვრება უნაყოფოდ არ დარჩა. იმის დროს სცხოვრობდა ორი სხვა მეცნიერი, პადუის პროფესორი პაოლო ვერჟერიო და რომის პედაგოგი მატტეო ვეჯიო. ვიტტორინოსაგან საქმით მოძღვრებულნი საფუძველნი ახალის პედაგოგიისა ამათ სამეცნიერო წესსა და რიგში ჩააგდეს და თვითეულმა მათგანმა საკმაოდ გამოჩენილი თხზულება დასწერა. ამ-სახით, ეს ორი კაცი შეიქმნა მეცნიერულად დამფუძნებელი ახალის პედაგოგიისა. ამათი ნაშრომი იმითია გამოჩენილი, რომ თვალსაჩინოდ, თვალნათლად გამოთქმულია დედა-აზრნი ახალის საპედაგოგიო სისტემისა, წარმომდგარნი ჰუმანობის მოძღვრებისაგან.

ვერჟერიო თავის თხზულებაში სკოლის საფუძვლად სდებდა ამ ოთხს დედა-აზრსა: ა) საგანი აღზრდისა ის არის, რომ თავის რიგსა და წესზედ წარმატებულ იქმნას ყოველნი ძალნი და ნიჭნი ადამიანისა, როგორც გონებითნი, ისე ზნეობითნი, როგორც სულიერნი, ისე ხორციელნი. ბ) სწავლებაში უნდა სახეში მიღებულ იქმნას არა მარტო ასაკი და წლოვანება მოწაფისა, არამედ მისნი განსაკუთრებულნი ზნენი და თვისებანი. გ) რადგანაც ბავშვის ცოცხალსა, მკვირცხლსა და ადვილად ამბობდა. ამიტომაც ყველაზედ უკეთესი ღონე ის არის, რომ მოწაფეს წინ გადუშალოს ოსტატმა ცხოვრება დიდ-ბუნებოვანთა კაცთა, რომელნიც ასე ბევრნი მოიპოვებიან ძველს დროში. დ) სწავლა-ცოდნა და ერთობ განათლება უნდა დაფუძნებული იყოს თავისუფალ მეცნიერებათა შესწავლაზედ. ამ მეცნიერებათა სათავეში სდგას ფილოსოფია, რომელიც ადამიანის გონებითად თავისუფალ ჰხდის. მას მოსდევს მეცნიერება მჭერმეტყველებისა, რომელიც ასწავლის კაცს აზრის ნათლადა და ლამაზად გამოთქმას. მერე მოდის ბუნებისმეტყველება, რომელიც გვაგებინებს ჰარმონიას ყოველ მისას, რაც არსებობს, და ბოლოს ისტორია, რომელიც მოგვითხრობს სვლას და განვითარებას მეცნიერებისას და მრავალს სასარგებლო მაგალითს თვალწინ გვიყენებს.

როცა ვერჟერიო ამაებზედ ლაპარაკობს, ბევრს ეხლანდელ დროისათვისაც სასურველს აზრსა და ჭეშმარიტებას ამბობს. მაგალითებრ, იგი ამბობს, რომ ჭკუაგონება მოწაფისა უფრო წარმატებაში შედის მაშინ, როცა ერთს რომელსამე თხზულებას საფუძვლიანად ისწავლის, ვიდრე მაშინ, როცა ხელ-და-ხელ და გაკვრით გადააბულბულებს მრავალსაო. გადამეტებული ცოდნა წვრილმანებისა მეტის მეტად ამძიმებს მოწაფის გონებასა, ჰქანცავს და ჰღალავს ყმაწვილსა იქამდე, რომ ბოლოს და ბოლოს სამუდამოდ აუძლურებს და ასუსტებს. როგორც უწესურობა, ისე მეტის-მეტი მკაცრი წესიერება (დისციპლინა) სკოლაში ერთნაირად მავნებელიაო. პირველ შემთხვევაში სული და გული, ერთობ ბუნება და გუნება მოწაფისა აღვირაშვებულია, გაქსუებულია, მოწაფეს ეკარგება ღონე თავდაჭერისა და უნარი, ხალისი გარჯისა და შრომისაო; მეორე შემთხვევაში გატანჯული და დაშინებული მოწაფე ყოველს მხნეობასა ჰკარგავს, ნიჭი თაოსნობისა და თვითმოქმედობისა უკვდება, იმიტომ რომ ვისაც ყველაფრისა ეშინიან, ის უღონოა რაიმე საქმეს შეუდგეს თავისითაო.

უფრო მეტის საბუთიანობით და სისტემით გამოჩენილია მეორე მეცნიერის ვეჯიოს თხზულებაო, ამბობს ავტორი, რომლის თხზულებიდამაც ამოვკრიბეთ ჩვენ როგორც ეს ცნობანი, ისეც წინანდელნი. ეს მისი თხზულება ახალი პედაგოგია არისო, — ამბობს იგი ავტორი, — და ბავშვის აღზრდას დაბადების დღიდანვე თანა სდევსო. ვეჯიო მთელის თავის ძალღონით ეწინააღმდეგება იმ ჩვეულებას, რომ შვილებს ძიძას აზრდევინებენ და ცხარედ იღვწის, რომ დედამ თითონ აწოვოს შვილსა. წესიერად და მართალის გზით განვითარება და წარმატება სულისა და ხორცისა, ჩანერგვა ბავშვის გულში კარგის მაგალითების შემწეობით კეთილ-მომქმედის ზნისა და ხასიათისა უნდა იყოს, ვეჯიოს აზრით, ერთად-ერთი საგანი აღზრდისა. ვეჯიოც, როგორც ვერჟერიო, იმ აზრზეც სდგას, რომ აღზრდაში სახეში უნდა იქონიონ არამც-თუ მარტო ასაკი მოწაფისა, არამედ მისნი განსაკუთრებულნი ზნენი და თვისებანი, ხოლო ვეჯიო ამ საგანზედ უფრო ვრცლად ლაპარაკობს. იგი ამბობს, რომ სხვადასხვაა ბუნება სხვადასხვა ბავშვისაო. ეს სხვადასხვაობა ბავშვთა ბუნებისა იმოდენად ძლიერია, რომ უფრო ადვილია მზეს შეაცვლევინოს გზა, ვიდრე დაბადებით თანდაყოლილნი მიდრეკილებანი ბავშვისა შეიცვალოსო. ამ სხვადასხვაობას უნდა შეეფეროს სხვადასხვა ღონისძიებაც აღზრდისაო. მკვირცხლს და თამამს ბავშვს სხვარიგად უნდა მოექცნენ, ვიდრე კდემარეს, მორცხვსა და აზიზს ყმაწვილსაო. ესევე უნდა იქონიონ სახეში ჭკუაგონების აღზრდაშიაცაო.

ამიტომაც ვეჯიო დედ-მამებს არ ურჩევს, შვილები იმისთანა სკოლაში აძლიონ, საცა ბევრი ყმაწვილები არიან, იმიტომ რომ თვით უკეთესი ოსტატიც-კი ამ შემთხვევაში უღონო იქნება თვითოეულს ბავშვს ცალკე ადევნოს თვალი და თვითოეულის განსაკუთრებულს ბუნებას და გონებას ცალკე შეურჩიოს გზა გონების გახსნისა და ზნე-ხასიათის წურთვნისა.

აი ეს სამნი — ვიტტორინო, ვერჟერიო და ვეჯიო, არიან პირველნი მესვეურნი ახალის პედაგოგიისა და ამ სახით, იგი დედა-აზრნი, რომელნიც დღეს გაღვიძებულნი არიან მეცნიერთაგან, მომდინარეობენ ჯერ კიდევ მეთხუთმეტე საუკუნიდამ. განსხვავება მარტო იმაშია, რომ ეხლა ეგ აზრნი უფრო მეტის სავსებით, მეტის გარკვევით, მეტის მეცნიერებით და გამოცდილებით შემუშავებულნი, განვითარებულნი არიან და დასაბუთებულნიცა.

თავი მეშვიდე

ვიტტორინომ, ვერჟერიომ და ვეჯიომ, ამ, როგორცა ვსთქვით, სამმა მესვეურმა ახალის პედაგოგიისამ, გზა გაუხსნა პედაგოგიასა და მათმა თეორიამ ახალის მოძღვრებისამ დიდი ზემოქმედება იქონია შემდგომებზედ. სახელოვანი დეზიდერი ერაზმი როტტერდამელი, რომელიც დაიბადა 1467 წელსა და გარდაიცვალა 1536 წელს, ერთი იმათგანი იყო, რომელთაც ბოლოს და-ბოლოს სრულად დაჰფუშეს ძველი სქოლასტიკური სისტემა სკოლისა და ახალი საფუძველი დაუდვეს, ჰუმანობის მოძღვრებაზედ აგებული. საპედაგოგიო აზრნი ერაზმისა

იმითი არიან განსაკუთრებით შესანიშნავი, რომ ერაზმი აღმატებულის სასოებით თაყვანსა სცემს ბავშვსა და ამ სასოებისაგან შეპყრობილი იძლევა სარჩიელს ბავშვის წურთვნისას და აღზრდისას. ბავშვიო, ამბობს იგი, წმინდა ტაძარია სულის-წმინდისა და სიფრთხილითა და სიყვარულით უნდა მოექცნენო. იგი არ ეთანხმება ვეჯიოს, რომელიც ბავშვის ბუნებურს მიდრეკილებას მეტის-მეტს მნიშვნელობას აძლევდა, ერაზმი, პირიქით, ამტკიცებს, რომ აღზრდას და წურთვნას შეუძლიან სრულად გარდაჰქმნას ბავშვიო. საქმე იმაშიაო, რომ ამ აღზრდამა და წურთვნამ ბავშვი ჩაიგდოს ხელში პირველ ხანშივე, ნორჩობაშივე და ყოველს მის ფეხის გადადგმას უწინამძღვროსო.

ერაზმის აზრით, ბავშმა შემდეგი კიბე უნდა აიაროს აღზრდისა და წურთვნის დროსაო: ჯერ პირველად ყმაწვილის ნორჩს და მალე შემთვისებელს გულში უნდა ჩანერგილ იქმნას ფესვი სათნოებისა, სიყვარული შემოქმედისა და რწმენა მისი, რომ ღვთისათვის საცნაურია არამც-თუ საქმენი ადამიანისა, არამედ გულის ზრახვანიცა. როცა ამ გზით სული და გული მოწაფისა საკმაოდ მომზადებული იქნება, მაშინ მეცნიერების სწავლებასაც უნდა შეუდგნენ და ბოლოს ხომ უნდა განუვითარონ გრძნობა მოვალეობისა და ასწავლონ, როგორ უნდა მოექცეს და მოეპყრას თავის მსგავს ადამიანსაო. ყმაწვილის სწავლება უნდა დაიწყონ, ერაზმის აზრით, შვიდ, ანუ რვა წლიდამ, იმისდა მიხედვით, თუ სულით და ხორცით რა ღონისაა ყმაწვილი, რადგანაც ამ ხანში ბავშს გართობა და თამაშობა უყვარს, ამიტომ საჭიროა სწავლა და წურთვნა ისე მოეწყოსო, რომ ბავშვმა სწავლება წვალებად არ მიიჩნიოსო. იმაზედ უარესი არა არის-რა, რომ ბავშვმა მოიძულოს სწავლა-ცოდნა, ვიდრე შეიგნებდეს ერთისა და მეორის სიკეთესაო.

ერაზმი ოსტატისაგან ბევრს რასმე ჰთხოულობს. თუ ოსტატს ჰსურსო, რომ საქმე ემარჯვოს და კეთილად იმოქმედოს ბავშზედა, აუარებელი ცოდნა უნდა ჰქონდესო, ოსტატმა თითქმის ყველაფერი უნდა ზედმიწევნით იცოდესო. „თქვენ მეტყვითო, ამბობს ერაზმი, რომ მე დიდს ტვირთსა ვსდებ ოსტატსაო. მართალია ეგ, მაგრამ ერთს რომ დიდს ტვირთსა ვკიდებ, ამით სხვა მრავალს ვუსუბუქებ ტვირთსაო. მე მსურსო, რომ ოსტატს გავლილი ჰქონდეს მთელი სივრცე კაცთა მეცნიერებისა, იმიტომ რომ მოწაფეებს აღარ დასჭირდეს თითონ ჰქმნან ეგევეო“: ხოლო ესეც საკმაო არ არის, ერაზმის აზრით ოსტატისათვის: იგი უნდა იყოს „მაღალის ზნეობის კაცი, უნდა იცოდეს, როგორ მოექცეს ბავშსა, უნდა შემძლებელი იყოს მოიპოვოს სიყვარული და პატივისცემა ყმაწვილისაო „პირველი თავმდები ბავშის აღზრდის მარჯვედ მსვლელობისა – სიყვარულია მოწაფისა ოსტატის მიმართო“ – ამბობს ერაზმი.

ერაზმი ძალიან ეურჩება, ძალიან ჰკიცხავს, თუ გასაკვეთი ხანგრძლივია სასწავლებელში. ხანგრძლივად სვლა გასაკვეთებისა ჰღალავსო შეგირდის გულისყურს, ქანცს ულევს ყმაწვილსა და სულიერად თუ ხორციელად სჩაგრავსო. ამიტომ რჩევას იძლევა, რომ რაც შეიძლება მალ-მალე უნდა იცვლებოდეს ხოლმე საშრომელი ბავშისაო; სწავლა, შესვენება, სეირნობა და გართობა ერთმანეთში რიგ-რიგად ჩართული უნდა იქმნასო.

ვეჯიოსებრ, ერაზმი სამჯობინარად ჰხედავს იმისთანა სკოლას, საცა მოწაფენი ბევრნი არ არიან. ცოტა შეგირდებიანი სკოლა ჯობია, როგორც შინ აღზდასა, ისე ბევრ-შეგირდებიან სკოლასაო. შინ რომ იზრდება ყმაწვილი, თვალწინ არავინა ჰყავსო, რომ უპირატესობისა და ჯობნობისათვის შეეჯიბროს ვისმე, და შეჯიბრება კი ამ შემთხვევაში დიდი ღონეა ბავშის წარმატებისთვისაო. ბევრ-შეგირდებაინ სკოლაში ხომ ოსტატი უღონოა თვითოეულ ბავშის ბუნებას ცალკე ადევნოს თვალყურიო.

თავი მერვე

ამაოდ არ ჩაიარა საპედაგოგიო მეცნიერებისათვის ვიტტორინოს, ვერჟერიოს, ვეჯიოს და ბოლოს ერაზმის ღვაწლმა და მეცადინეობამ. ამათმა საბუთიანმა და მართალმა მოძღვრებამ თანდათან ფეხი გაიდგა და მომხრენი მოიპოვა ჯერ კიდევ „განახლების“ ეპოქაშივე სხვა ქვეყნებშიაც. მაშინდელს საფრანგეთში გზა გაიკვალა ახალმა საპედაგოგიო თეორიამ გამოჩენილის და სახელგანთქმულის ფრანსუა რაბლეს მეოხებითა. ფრანსუა რაბლე იყო ფრანგი. იგი დაიბადა 1483 წელს და გარდაიცვალა 1558 წელსა. თუმცა პირველ ხანში რაბლე ბერ მონაზონი იყო, მაგრამ მერე შეიქმნა სახელოვან რომანისტად და უფრო სახელოვან სატირიკოსად. ამან სრულიად შეითვისა ახალი საპედაგოგიო მოძღვრება ერაზმისა და მის წინა-მყოფთა, ხოლო ისე-კი, როგორც დიდ-ბუნებოვანს კაცს შეჰფერის. რაც კარგი იყო ახალის პედაგოგიის მესვეურთა ნამოქმედარსა, თუ ნაწერებში, ყოველივე იგი მიიღო და ამ მიღებულზედ ფეხმოკიდებულმა უფრო წინ წასწივა საპედაგოგიო მოძღვრება და გაუმატა. ამის გამო მეტი არ იქნება ვსთქვათ, რომ მან შეჰქმნა საკუთარი თეორია აღზრდისა და ამაში დიდი გამჭრიახობა, დიდი ცოდნა და ჭკვა-გონება გამოიჩინა.

რაბლეს არ დაუწერია განსაკუთრებული საპედაგოგიო თხზულება და არც თითონ ჰქონია სკოლა. ერაზმისებრ რაბლესაც თავის-თავზედ ჰქონდა გამოცდილი მთელი სიმძიმე სქოლასტიურის სწავლებისა, რომელიც უფრო წვალება და წამება იყო ბავშვისა, ვიდრე წრთვნა და ზრდა, და რომელსაც აზრადა ჰქონდა, მარტო წყალსავით დასწავლება წიგნისა და არა გაგება საგნისა და ქვეყნიერობისა, ამიტომაც, როცა დრო მოეცა, მთელის თავის მწვავის ენით სასაცილოდ აიგდო სქოლასტიური წესი სწავლებისა და დასწერა მწვავი სატირა-რომანი, რომელსაც „გარგანტუა“ ჰქვიან. ამ სატირაში ერთის მხრით სასაცილოდ აგდებულია ძველი სქოლასტიური წესი სწავლებისა და მეორეს მხრივ გამოხატულია იდეალი ახალის ჰუმანიურის სწავლა-წურთვნისა. ერთიც და მეორეც ნაჩვენებია ორის ყმაწვილის გამოსახვითა. ამ ორ ყმაწვილში ერთი ძველის წესით იზრდება და მეორე ახალის წესითა.

ახალი წესი, რაბლეს მიერ მოძღვრებული, იმაში მდგომარეობს, რომ ბავშვი რაც შეიძლება ნაკლებ იყოს მომწყვდეული ოთხ კედელს შუა, რადგანაც დახშული და დაბუდებული ჰაერი ოთახისა და უმოძრაობად ყოფნა სჩაგრავს ყმაწვილსა. ყმაწვილი დღეში უფრო ბევრი წილი გარეთ უნდა იყოს, ჰაერზედ. არც ერთმა

საათმა დღისამ უქმად არ უნდა ჩაუაროს ბავშვსა: ოსტატმა საცოდნელი და საწურთვნელი ყოველთვის უნდა მოუპოვოს ბავშვსა და ერთს წუთსაც უსაქმურად არ უნდა ამყოფოს. წიგნის კითხვისათვის და კლასში სასწავლებლად საკმაოა სადილის წინ სამი საათი და სადილის უკანაც სამი. სხვა დრო-კი შიგა-და-შიგ და რიგ-რიგად უნდა მოხმარდეს იმას, რომ შეგირდს გაეხსნას ნიჭი დაკვირვებისა, გამორკვევისა და ამიტომაც საჭიროა ბავშვმა თავის საკუთარის დანახვითა, საკუთარის მოაზრებითა და განსჯითა იცოდინოს ბუნება და ცხოვრება. სეირნობს ბავში, თუ ჰთამაშობს, თუ ტანის და აგებულების წარსამატებლად ვარჯიშობს, სჭამს თუ სვამს, ოსტატმა ბავშის თვალი და გონება უნდა მიახედოს ყველაფერზედ, რაც-კი საცოდნელად და საწურთვნელად გამოსადეგია.

რაბლეს სიტემაში ტანის და აგებულების ვარჯიშობას დიდი ადგილი უჭირავს: ბურთაობა, კენჭაობა, ცხენზედ ჯდომა; ცურვა, ჭიდაობა, — ყოველივე ეს საჭიროდ დანახულია რაბლესაგან. რაბლეს აზრით, მოზარდმა თავის თვალით უნდა გაიცნოს ცხოვრება და მისი ავკარგიანობა თავის ყურით გაიგონოს. ამიტომაც ოსტატი უნდა ატარებდეს ყმაწვილსა ფაბრიკებში, სამსჯავროში, სახელოსნოებში და ეკლესიებში ქადაგების სასმენლადა და, რაც საჭიროა და შესამჩნევი, შეამჩნევინოს და გააგებინოსო.

ასე გაჩნდა და ასე გაივსო ახალი მიმართულება პედაგოგიისა „განახლების“ ეპოქაში, რომელიც საშუალო საუკუნოებს ეკუთვნის. რა თქმა უნდა, ეხლანდელს სკოლას ბევრში ჩამორჩება სკოლა „განახლების“ დროებისა. ერთი დიდი უპირატესობა ეხლანდელის სკოლისა ის არის, რომ იგი მარტო დიდკაცთათვის აღარ არის და საყოველთაოა, როგორც დიდისა, ისე პატარასათვის, როგორც მდიდრისა, ისეც ღარიბისათვის. არც იმასა აქვს ეჭვი, რომ ეხლანდელს სკოლაში თვითონ ხერხი სწავლებისა ბევრად უკეთესია უწინდელზედ, მაგრამ ესეც-კი უნდა ითქვას, რომ ეხლანდელი სკოლა ბევრში უკან ჩამორჩომილია უწინდელზედ. დღეს ყოველიფერი შეწირული აქვს მარტო გონების გახსნას და დავიწყებულია, რომ ადამიანს, ჭკვა-გონების გარდა, გულიცა აქვს, რომელსაც კაიკაცობისათვის ისეთივე წურთვნა და გახსნა უნდა, როგორც ცოდნისათვის ჭკვა-გონებასა; დავიწყებულია, რომ კაცს ტანი და აგებულობაცა აქვს, რომელიც წურთვნიდა და ვარჯიშობით უნდა გაღონიერდეს, გაჯანიანდეს, გამაგრდეს, რადგანაც ჯანმრთელობა უდიდესი მადლია, რომელსაც-კი ღმერთი მიანიჭებს ხოლმე თვისთა რჩეულთა. ამ მხრივ ეხლანდელი სკოლა ბევრში ჩამოუვარდება „განახლების“ დროების სკოლებს, რომელთაც საგნადა ჰქონდათ თანასწორი წარმატება ადამიანის სულისა და ხორცისა. ეხლანდელი სკოლა, მართალია, ბევრს ცოდნას აწვდის მოსწავლესა, მაგრამ ცალმხრივ მოქმედობს, ხასიათის წურთვნას თითქმის თავს ანებებს და თან აგებულებას ადამიანისას არამც-თუ ჰშველის, არამედ ჰღალავს.

_ იგი ავტორი, რომელმაც ყოველივე ზემოხსენებული გვაუწყა, ამბობს: ყველამ იცის ეხლანდელის სკოლის ნაკლუვანება და საკულაოდ არა ერთი და ორი ცვლილება და შევსება მოელის ეხლანდელს სკოლასა. ვინატრით, რომ შემცველთა და შემავსებელთა ხანდისხან ყური ათხოვონ ისტორიას, ზოგჯერ უკანაც

მიიხედონ და ზოგიერთი რამ შეითვისონ იმ დიდ-ბუნებოვან ჰუმანისტებ-პედაგოგებთან, რომელთაც უმოძღვრეს კაცობრიობას ბევრი რამ მოზარდის თაობის საკეთილდღეოდ და საბედნიეროდ.

[1888 წ.]

აი ისტორია

წერილი პირველი

წლევანდელ თებერვლისა და მარტის ნომრებში რუსულმა ჟურნალმა *“Северный Вестник”*-მა დაჰბეჭდა ორი წერილი, რომელთათვისაც ავტორს დაურქმევია საერთო სახელი *“Письма о Грузии”*. რა აზრი ჰქონია ავტორს, როცა ამ წერილებისათვის ხელი მიუყვია, თვითონვე მოგვითხრობს.

იგი წერილების თავშივე გვეუბნება, რომ განვიზრახეო გაკვრით (*бегло*) ვაცნობო მკითხველებს სურათი ქართველთა სულიერის და ნივთიერის ცხოვრებისა ისე, როგორც იგი გამოიხატა ქართველთა ისტორიასა, ლოტერატურასა და ეხლანდელ ყოფა-მდგომარეობის ფორმებშიო. ამ ჩემის სუსტის ღვაწლით მსურსო განვუღვიძო რუსეთის ინტელიგენციას წყურვილი უფრო ღრმად და ზედმიწევნით შეისწავლოს ეს ბევრ-გვარად საინტერესო ერი, რომელიც, ავტორის ფიქრით, სხვა ამიერკავკასიის ტომებზედ უმრავლესია, უფრო განვითარებული მოქალაქობრივად (*гражданский*) და რომლის ჩამომდინარობა და ენა დღესაც უცნაურ საგნად მიაჩნიათ უმეცნიერესს ანტროპოლოგებსა და ლინგვისტებსაო.

ამას ამბობს ავტორი 49 გვერდზედ თებერვლის ნომერში და ამნაირად გვაუწყებს თავის განზრახვასა და ნიშანში ამოღებულ საგანსა. ხოლო მარტის ნომრის 57 გვერდზედ იგივე ავტორი თავის განზრახულს საგანს ამრიგად გვიხსნის: მე მინდოდა მეცნობებინაო, – „საქართველოს ერი მართლა დაბერდა, დაიცალა თავის ღონისაგან, თუ ჯერაც დღეს-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალღონე მერმისისათვისაო. თუ ჩვენმა წერილებმა ამ ძირეულს და თავ-და-თავს საკითხს საკმაოდ ცხადი პასუხი მისცა, ჩვენ ჩვენს განზრახულს საგანს შესრულებულად ჩავთვლითო.“ აქედამა სჩანს, რომ თავი-და-თავი საგანი ავტორისა ისა ყოფილა, რომ ამ ძირეულს საკითხს საბუთიანი პასუხი მოუპოვოს.

ჩვენ იმის გამოძიებაში არ შევალთ, – რამოდენად ეთანხმება თავში განზრახული საგანი ბოლოში გამოთქმულსა. ჩვენ მარტო ის გვიკვირს, რომ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ამისთანა საკითხს იძლევიან ისტორიის მკვლევარნი. რომ ეს ჩვენი გაკვირვება ცუდ-უბრალო გამოკიდებად არავინ არ ჩამოგვართვას, საჭიროა გამოვწვლათ ასო-ასო იგი თავი-და-თავი საგანი, რომელიც ავტორს ნიშანში ამოუღია და რომლის მისაღწევად აუღია კალამი ხელში. გვეშინიან, გადასხვაფერება სიტყვისა ან აზრისა არ მოგვივიდეს თარგმანში და ამიტომაც ავტორის

სიტყვებს რუსულადაც მოვიყვანთ, ავტორი, ათავსებს-რა თავისებურ გამოკვლევას საქართველოს ერის ძველის-ძველ ცხოვრებისას, ამბობს:

"Без ясного знакомства с этими доисторическими условиами, читатель не мог бы верно судить ни о его (грузинского народа) литературе, ни о бытовых явлениях его современной жизни и для него (для читателя) не был бы решен самый главный вопрос, действительно-ли грузинский народ стар (!) и износил свои силы (!), или-же он до сих пор не начинал еще жить полною интенсивною (?) жизнью и сберег свои силы для будущего (!). Если письма наши дали достаточно ясный ответ на этот основной (!) вопрос, мы считаем цель нашу достигнутою".

თუ ამას დავიჯერებთ, ისიც უნდა დავიჯეროთ, რომ ყველაზედ ძირეული და თავი-და-თავი საგანი რომელისამე ერის ისტორიის მკვლევარისა ისა ყოფილა, რომ გამოარკვიოს, – დაბერდა იგი ერი და ღონისაგან დაიცალა, თუ ჯერ არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ღონე მერმისათვის. ჯერ ქვეყანაზედ ამ აზრით არავინ შესდგომია ისტორიას და პირველობა ამაში ჩვენს ავტორს უნდა დავულოცოთ.

აშკარაა, ავტორს, ცოტად თუ ბევრად, უწვამებია უკვე დაძველებული და ბევრთაგან გამტყუნებული აზრი დრეპერისა იმის თაობაზედ, რომ ერსაც, როგორც თვითოეულს ცალკე ადამიანს, თავისი ასაკები აქვს: ბავშვობა, ყრმობა, ჭაბუკობა, ვაჟკაცობა და ბოლოს სიბერე, რომელსაც სიკვდილი მოსდევს აუცილებლად. დრეპერის აზრით, ეს ყველა ერისათვის გარდაუვალი კანონია, როგორც ცალკე ადამიანისათვის: ამას ვერც ერთი ერი ვერ წაუვა, ვერ გადასცდებაო.

ჩვენს ავტორსაც ეს აზრი უნდა ჰქონდეს, როცა თავისთავს ჰკითხავს, – დაბერდა საქართველოს ერი, თუ არაო. უამისოდ მისი საკითხი მომცდარის კაცის ჩხირკედელობა იქნება, ცუდ-უბრალოდ მოცდენა მთქმელისაცა და მსმენელისაც.

ან რა აზრი აქვს ერის სიბერეს? რას გვიქვიან ერის სიბერე? აიღეთ ეხლანდელი ერნი ინგლისისა, საფრანგეთისა, გერმანიისა, ამერიკელ_ინდოელისა, აფრიკის ზანგისა, აბაში. ეთიოპელისა და გვითხარით, ამათში რომელი ვიგულისხმოთ ბებრად და რომელი ახალგაზრდად? მართალია, ამათში არიან ძველნი და ახალნი, და ეს სულაც იმ სიბერეს და სიყმაწვილეს არა ჰნიშნავს, რომ ერთს სიკვდილის მეტი არა დარჩენოდეს რა, როგორც ცალკე კაცს, სიბერეში ჩავარდნილს, და მეორე-კი ზრდაში იყოს, მინამ დაბერდებოდეს და სიბერეს თან გადაჰყვებოდეს. ეგ ძველ-ახლობა მარტო იმას მოასწავებს, რომ ერთი ერი ადრე გამოსულა საისტორიო სარბიელზედ და მეორე გვიან.

თუ ბევრი მაგალითია ისტორიაში, რომ ერი სრულიად აღგვილა დედამიწის ზურგიდამ, სიბერეს კი არ აბრალებენ ეხლანდელნი მეცნიერნი, არამედ შინაურ საქმეთა მოუწყობლობას, ურიგობას და გარეშე მიზეზებს, მაგალითებრ, მტერთაგან ძლევასა, აკლებასა და აოხრებას. დაბერება ერისა რომ მართალი იყოს, მაშ თავის დროზედ ინგლისის, საფრანგეთის და გერმანიის ერნიც სიბერეს გადაჰყვებიან, დაიხოცებიან, ამოსწყდებიან. ეს შესაძლოა მოხდეს. თუმცა ძნელად წარმოსადგენი-კია, მაგრამ, თუ მოხდა, აქ სიბერე არაფერს შუაში იქნება,

იმიტომ უფრო, რომ სიბერე ერისა არამც თუ ბუნებური მოვლენაა, არამც თუ არსებობს, წარმოდგენითაც-კი ყოვლად შეუძლებელია. ამაზედ სიტყვის გაგრძელება მეტი იქნება. თითონ რუსულ ლიტერატურაშიაც-კი საბუთიანად გამოძიებულია ეს საგანი და ჩვენ არ გვახსოვს, რომ რომელსამე დაწინაურებულს მეცნიერს რუსეთისას არ გაეკილვოს, ასე თუ ისე, დრეპერის აზრი ამის თაობაზედ. ჩვენ გვიკვირს, რომ ავტორს, ვითარცა კაცს ასეთის ჭექა-ქუხილით მოუბარს *"о свободном и широкольющемся потоке света и знания, о связи с могучим, глубоким родником общечеловеческой мысли"*,[11] ზურგი შეუქცევია იმ *поток*-ისთვისაც და იმ *родник*-სათვისაც და, არამც თუ რაშიმე გამოუყენებია, ყურიც არ უთხოვებია; მაშ, რაღა აზრი უნდა ჰქონდეს ამისთანა ყალყზედ შეყენებულ ფრაზებს, თუ თითონ მთქმელს საჭიროდ არ დაუნახავს არც ის *поток*-ი *света и знания*, არც ის *родник*-ი *общечеловеческой мысли* და მარტო ორიოდე კაცის ნათქვამს უანგარიშოდ, ბრმად გაჰყოლია, თითქო იმ მთელ კაცობრიობის აზრთა წყაროში, იმ ნათელისა და ცოდნის ნიაღვარში, მარტო დრეპერისა და მის მიმდევრათა აზრი იყოს და სხვისა არავისი.

„სიბერე ერისა", ჩვენის ფიქრით, უქმი სიტყვაა, მისი საგანი არ არსებობს და წარმოუდგენელიც არის. თუ ესეა, რის მაქნისია კაცმა ეგ უქმი, არაფრის მომასწავებელი, სრულებითაც არარსებული საგანი იძიოს, ან მსოფლიო ისტორიაში საზოგადოდ, ან საქართველოსაში ცალკე. რაც არ არის და არც ოდესმე იქნება, იმისი ძებნა ტყუილი მოცდენაა, წყლისა ნაყვაა და, რასაკვირველია, ყველას ნება აქვს, როგორც სურს, ისე შეიქციოს თავი. ეს კიდევ არაფერი. რაც უნდა იყოს, აქ დრეპერს მაინც იმოწმებს ავტორი თავის გასამართლებლად და ჩვენდა გასამტყუნებლად, თუმცა ვიმეორებთ, მინამ ამას დაგვმართებდეს, ავტორმა ჯერ უნდა იკისროს, რომ მის მიერ ქებულ დიდებული *родник*-ი *общечеловеческой мысли*, ის *поток*-ი *света и знания* მისთვის ცარიელი ფრაზაა, მისთვის არ არსებობს. აკი ვამბობთ, ამ „ერის სიბერის" გამო ავტორს კიდევ ხელმოსაჭიდებელი ხავსი აქვს თავის გადასარჩენად; საქმე მეორე წინადადებაა:

„დაიცალა (ქართველი ერი) ღონისაგან (?), თუ ჯერ დღეს-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალ-ღონე მერმისისათვისაო" — *(Износил свои силы, или-же он до сих пор не начинал еще жить полною интенсивною жизнью и сберег свои силы для будущего?)*.

აბა, ერთი გვითხარით, ეს *"сберег свои силы для будущего"* რა ჭკუაში მოსასვლელი საკითხია? ყველა-ყველა და ამისთანა საკითხს-კი არ მოველოდით არავისაგან. ვინც ამისთანა საკითხს იძლევა და ამრიგად, იმას ორი რამ უნდა რწმენად მიღებული ჰქონდეს, ერთი მეორეზედ უფრო საოცარი, უფრო საკვირველი, რომ სხვა არა ვსთქვათ რა; ერთი ისა, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება" ღონისაგან სცლის ერსა, ესე იგი ასუსტებს, აუძლურებს, და მეორე — არა-ინტენსიური ცხოვრება-კი ანახვინებს ღონეს მერმისისათვის. დააკვირდით ზემო მოყვანილს სიტყვებს ავტორისას და დაინახავთ, რომ, თუ ამ სიტყვებში რაიმე ლოღიკაა, მისი საკითხი სწორედ ამ ორგვარ რწმენისაგან მომდინარეობს. სხვა სათავე არა

აქვს მის საკითხსა. გაგონილა ეს სადმე და ვისგანმე? მაშ რაღაზედ იხოცვენ თავს ევროპიელნი „სრულის ინტენსიურ ცხოვრებისათვის“, თუ იგი ღონეს არა ჰმატებს და ღონისაგან სცლის! სულელები!.. მოსულიყვნენ და ჩვენგან ჭკუა ესწავლათ!.. ის არა სჯობია – ჩვენ, ქართველებს მოგვბაძონ,[12] ინტენსიურ ცხოვრებას ჩვენსავით თავი არიდონ და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის. აი, ესეც თქვენი ახალი ამბავი! მოდით და ამას იქით ინატრეთ „სრული ინტენსიური“ ცხოვრება!.. დღეს-აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ მაგ ინტენსიურ ცხოვრებაშია და, თურმე ნუ იტყვით, დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა. ღონისაგან არდაცლა, ღონის შერჩენა ხომ ბედნიერებაა და, მაშასადამე, ბედნიერი ერი ისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიურ ცხოვრების მაცდურებას არ აჰყოლია, მისგან არ გაბრიყვებულა და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის. ამაზე ბედნიერი უფრო დათვები და მგლები იყვნენ, რადგანაც ამათ გუშინდელი დღეც არ ახსოვთ და, მაშასადამე, ადამიანზედ უფრო მეტი ღონე შეუნახავთ მერმისისათვის. გაგონილა ასეთი სასაცილობა! გაგონილა ასეთი მოთხრა და გაბიაბრუება ისტორიისა! ჰოი, *поток*-ო *света и знания*, ჰოი *родник*-ო *общечеловеческой мысли!* „რაზედ გაცუდდნენ ძალნი თქვენნი მომჯადოებნი“?!

„ინტენსიური ცხოვრება“ ერთსა და იმავე დროს სათავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულა, აგებულა, მართალია კაცობრიობის დაუღალავ და დაუძინებელ ჯაფით, გარჯითა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ღონისაგან დაიცალოს, არამედ იმისთვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საჭიდაოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედაბოძია, ქვაკუთხედია. იგია თითონ დაუშრობელი სათავე ღონისა, იგი ღონის-ღონეა ერისა, თუ ასე ითქმის, – იგი ფარია და ხმალი არსებობისათვის ჭიდილში. თუ კულტურა, ინტენსიური ცხოვრება ერს არ აღონიერებს, არ აძლიერებს და, პირიქით, ღონისაგან სცლის, ვიღა ოხერი იქნება ინატროს და თავი გამოიდოს კულტურულ, ინტენსიურ ცხოვრებისათვის.

ღონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგეშებს ავტორი. კაი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა სჭამოს, რომ კბილები არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს. რა ოხრობისათვის-ღაა საჭირო, რიღას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავ ინტენსიურ ცხოვრებისათვის. თუ ესეა, ან თითონ ინტენსიური ცხოვრება რის მაქნისია, თუ ღონისაგან სცლის ერსა, ასუსტებს, აუძლურებს! ეს რა ბაბილონის გოდოლია, არ გვესმის, და იქნება ავტორმა შემდეგს წერილებში აგვიხსნას.

ეხლა-კი უსაბუთოდ ჰკილავს ავტორი ჩვენებურ ინტელიგენციას 54 გვერდზედ, რომ ტყუილად აბნევს აქ (საქართველოში) მზე თავის ბრწყინვალე და სიცოცხლის სასიხარულო სხივებსაო. იგი თითქო არც ათბობს, არც ანათებს და მარტო თვალს ახამხამებსო. რათ არის ესე, ჰკითხულობს გულშემატკივარი ავტორი: კაცს აქ სული რათ უგუბდება და რატომ ნათელი არა ნათობსო. ბევრიაო ამისი მიზეზი და უპირველესი, თავი-და-თავი ის არისო, რომ აქაურ

ინტელიგენციას თავი შეუკეტნია, *"потеряв связь с могучим и глубоким родником общечеловеческой мысли"*.

ჩვენ გვგონია, რომ ავტორი არ უნდა უწყრებოდეს ჩვენებურს ინტელიგენციას ამისათვის, თუ თავისი დედააზრი, თავისი მოძღვრება „ღონის შენახვაზედ" მართლა სწამს. ავტორს, წყრომის მაგიერ, უნდა გახარებოდა, რომ ჩვენებური ინტელიგენცია მისის რეცეპტით იქცევა ამ შემთხვევაში: ღონეს ინახავს მერმისისათვის და ამიტომაც თავი შეუკეტნია, რომ კაცობრიობის „ინტენსიურმა აზროვნებამ" ღონე არ შემოახარჯვინოს.

აი, სადამდე მიჰყავს კაცი უთავბოლო ფრაზებსა. ის თავი-და-თავი საგანი, რომლის გამოსარკვევადაც აუღია ავტორს კალამი ხელში და რომელიც გამოთქმულია ზემო მოყვანილ რუსულ ციტატაში, აშკარად გვეუბნება, რა განძის პატრონი ყოფილა ჩვენი ავტორი. მას სწამებია ჯერ ისა, რომ ერის ცხოვრებაში სიბერეს თავისი ადგილი აქვს; მეორე ისა, რომ „ინტენსიური ცხოვრება" ერისა ღონის გამომცლელია და, მაშასადამე, დამაუძლურებელი; მესამე ისა, რომ რომელს ერსაც ინტენსიური ცხოვრება არა ჰქონია, ჭკუვა უხმარია და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის და, მაშასადამე, წინ უნდა იყოს იმ ერზედ, რომელიც მისცემია ინტენსიურ ცხოვრებას და ამაობაში ღონისაგან იცლება. ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრება, მერე მარტო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც დიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულია.

ამას გვეუბნება კაცი, რომელიც ჰკიცხავს ჩვენებურ ინტელიგენციას, თავი შეგიკეტნიათ და არ ეწაფებით კაცობრიობის აზრთა ყოვლად-შემძლებელ წყაროსაო! უმეცრებას ის კაცი უკიჟინებს სხვას, რომელსაც „სრული ინტენსიური ცხოვრება" ერის ღონისაგან დამცლელი ჰგონია და არა-ინტენსიური ცხოვრება კი – ღონის შემნახველი.

ეხლა, აბა ნახეთ, სხვა ადგილას იგივე ავტორი იმავ ინტენსიურ ცხოვრებას რა ფრაზებით, რა ბუკითა და ნაღარით აქებ-ადიდებს: *"всесильная современность, могучий и глубокий родник общечеловеческой мысли, свободный и широкольющийся поток света и знания, общечеловеческая сокровищница слова и мысли"* და სხვანი და სხვანი. ახლა ერთი ჰკითხეთ ავტორს, საიდამ არის ყოველივე ეს, თუ არ „ინტენსიურ ცხოვრებისაგან". რამ შეჰქმნა ეს ყოვლად-შემძლებელი ეხლანდელობა, ეს ღონიერი და ღრმა წყარო კაცობრიობის აზროვნებისა, ეს თავისუფალი და განივრად მომდინარე ნიაღვარი ნათლისა და ცოდნისა, ეს კაცობრიობის სალარო სიტყვისა და აზრისა, თუ არ „ინტენსიურმა ცხოვრებამ"?

ნუთუ ყოველივე ეს ერთად და თვითოეული ცალკე უტყუარი ნიშანი და მაგალითი არ არის „სრულის ინტენსიურის ცხოვრებისა"? თუ ესეა, ამის მთქმელს განაღა შეეძლო ბოლოს ეს ეკითხნა:

"Грузинский народ стар (?) и износил свои силы (?), или он до сих пор не начинал еще жить полною интенсивною (?) жизнью и сберег свои силы для будущего (?)".

ორში ერთი: ინტენსიური ცხოვრება ან ღონეა, ან ღონისაგან დამცლელი. რომელი ერთი დავუჯეროთ ავტორსა. აქ ბევრი ლაპარაკი საჭირო არ არის. ან

ზემოხსენებული ქება-დიდება ცუდ-უბრალო ფრაზებია მტვერის ასაყენებლად, ან ეს უკანასკნელი ლათაიად მოყვანილია. თუ ერთიცა და მეორეც მართლა ცარიელი ფრაზები არ არის და აზრი რამა აქვთ, ძნელად დასაჯერია, რომ ერთისა და იმავე კაცისაგან იყოს ნათქვამი.

ეხლა ჩვენ ხომ ვიცით, რა ღრმა აზრი და საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავისის წერილებისათვის ხელი მიუყვია. საგანი, როგორც ჰხედავთ, ურიგო არ არის, რადგანაც აქედამ ერთი კარგი რჩევა გამოდის: ვერიდნეთ ინტენსიურს ცხოვრებას ერთი ათასიოდ წელიწადი კიდევ და ამით ღონე შეგვენახება უფრო შორეულ მერმისისათვის. და თუ ეს ღონის შენახვა კარგია, ჩვენს შემდეგთაც ვუანდერძოთ, ესევე ჭკუა იხმარონ, იმათაც ზურგი შეაქციონ ინტენსიურ ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის და ეგრე ერთი შთამომავლობა მეორეს მიჰყვეს ქვეყნის დასასრულამდე. ახლა დაიჟინებთ და იკითხავთ, — ეგ ღონე რაღა ეშმაკად უნდა ერსა, თუ ყოველთვის ზანდუკში შენახული ექნებაო? ამისი კი რა მოგახსენოთ. ხოლო ეხლა კი ადვილად გასაგებია, ველურნი ერნი რათ უფრთხიან, როგორც ჭირს, ინტენსიურს ცხოვრებას? თურმე ნუ იტყვით, არ იხარჯებიან და ღონეს ინახავენ მერმისისათვის. მეტი ჭკუა-ღა გინდათ! რომ სწორედ ამ ჭკუაზედ გვივლია ჩვენც, ამას ავტორი სცდილობს თავის წერილებში დაამტკიცოს. ეს ახალი მეცნიერება დღეს-აქამომდე არავინ იცოდა და მადლობა ღმერთს, *"Северный Вестник"*-მა ქვეყანას შეატყობინა, ჩვენის ავტორის შემწეობით. რა თქმა უნდა, ინგლისი, საფრანგეთი, გერმანია და ერთობ მთელი ევროპა თავს დაანებებს ინტენსიურ ცხოვრებას და ღონეს შეინახავს მერმისისათვის ჩვენებურადა, ქართველურადა. მაგრამ ვაი თუ გვიანღა იყოს ევროპისათვის ეს ახლად ნაპოვნი წამალი „ღონის შენახვისა."

ყოველივე ესეც საკმაო საბუთს გვაძლევს ამაზედ გაგვეთავებინა ჩვენი საუბარი. ვინც ისტორიაში იმას ეძებს, — აცა, ვინ არ მიეცა ინტენსიურს ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახა მერმისისათვისაო, იმასთან ლაპარაკი მეტია. მაგრამ ჩვენ მაინც ამით არ ვათავებთ ჩვენს საუბარსა, იმიტომ რომ ერთს ადგილას (53 გვერდზედ) ავტორი ამბობს, მე იმისთანა მხარეს ქართველთა ცხოვრებისას უნდა შევეხოო, რომელსაც ჯერ არავინ შეჰხებია ქართულს ლიტერატურაში და ამაში პირველობა მე შემხვდაო. მოდით და წყურვილი ნუ აგეშლებათ, ბოლომდე მიჰყვეთ ავტორსა.

შემდეგში გავსინჯავთ, რა გზით, რა „ინტენსიურ ცოდნით," ერთის სიტყვით — რა საგზლით უვლია ავტორს თავის ძირეულ და თავ-და-თავ საგნამდე მისაღწევად და რა საკვირველებანი აღმოუჩენია გზა-და-გზა მსოფლიო ისტორიისათვის საზოგადოდ და ჩვენისათვის ცალკე.

წერილი მეორე

ჩვენა ვნახეთ, რომ ავტორმა *“Письма о Грузии”*-სამ თავ-და-თავ საგნად წინ დაიყენა – შეგვატყობინოს, – „დაბერდა საქართველოს ერი და დაიცალა ღონისაგან, თუ ჯერ-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და თავისი ძალ-ღონე შეუნახავს მერმისისათვის“. რა პასუხს მისცემს ავტორი ამ საკითხს, ამაზედ ბოლოს ვიტყვით. ჯერ მოვიკვლიოთ – რა სამცნო მეთოდით მიჰმართა თავის ახირებულ საგნის გამორკვევასა.

თითონ ავტორი ამაზედ არას ამბობს პირდაპირ. არც საჭირო იყო; თვითონ წერილები ავტორისა ამ შემთხვევისათვის „მოდი მნახეა“. თუნდ ეგეც არ იყოს, რაკი ავტორი უკიჟინებს ჩვენს ლიტერატურას, არ იცის – რა არის „შედარებითი მეთოდი კვლევისა“-ო (*сравнительный метод*) და კრიტიკით არ შეჰხებია საქართველოს ისტორიასაო, – უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თითონ ამისი მოკიჟინე ავტორი ამ მეთოდს და ამ კრიტიკას იხმარებს.

ძალიანა ვწუხვართ, რომ კარგა ხანს თავი უნდა დავანებოთ ავტორსა და შევუდგეთ იმის ახსნას, თუ რის მომასწავებელია „შედარებითი მეთოდი“ და რასა ნიშნავს. ეს საჭიროა იმისათვის, რომ გავიგოთ, – რის არ-ცოდნა უკიჟინებია ავტორს ჩვენის ლიტერატურისათვის. ესე იგი, რა მოუთხოვნია ჩვენგან, რომ იგივე მოვსთხოვოთ თითონ მას, რადგანაც – როგორც ეტყობა – იგი ამ მეთოდისათვის თავგამოდებულია და თავგადადებული. რა თქმა უნდა, ვრცლად ამის ახსნას ვერ გამოვუდგებით, რადგანაც ამისათვის არც დროა და არც ადგილი პატარა გაზეთში. ამის ახსნას ჯონ სტუარტ მილლმა რამდენიმე დაბეჭდილი თაბახი მოანდომა თავის სახელოვან თხზულებაში, რომელსაც „სისტემა ლოღიკისა“ ჰქვიან.

ამ ჟამად ჩვენთვის საკმაოა მარტო თავი-და-თავი ძარღვი გავუგოთ ამ მეთოდსა, ისიც იმ საგნების მიხედვით, რომელნიც ერთად კრებულად შეადგენენ ისტორიას მთელის მისის ვრცელის მნიშვნელობითა. რა თქმა უნდა, აქაც ისე ვერ გადავურჩებით, რომ სიტყვა არ გაგვიგრძელდეს. თითონ საგანია იმისთანა რთული და მრავალ ფესვშტოიანი, თუმცა ჩვენი სურვილი კია, რომ მარტო დედაძარღვს მეთოდისას მივაგნოთ, და სხვას ყოველს, მის მეტ-ნაკლებობას და გარემოცულობას, გზა ავუქციოთ.

ჩვენ წინათვე ბოდიშს ვიხდით ჯერ ჩვენის პირდაპირის საგნიდამ გადახვევისათვის და მერე იმისათვის, რომ აქ იძულებულნი ვიქნებით ბევრი იმისთანა სიტყვები – ქართული თუ უცხო – ვიხმაროთ, რომელთაც ჯერ ადგილი არ დაუჭერიათ ჩვენს ენაში. ტერმინების უქონლობა ამ შემთხვევაში მეტის მეტად აბრკოლებს კაცსა და, იმის გარდა, რომ აძნელებს გაგებას ნათქვამისას, სიტყვასაც ძალაუნებურად აგრძელებს, თითონ ენასაც აჭრელებს, ამძიმებს. ეს აჭრელება და დამძიმება არ უხდება არც წერასა, არც ლაპარაკსა და ამიტომაც, როგორც საკითხავად, ისეც სასმენლად, მოსაწყენია. ჩვენი ნუგეში ამ შემთხვევაში ის არის, რომ ვინც სიტყვაში აზრს ეძებს და არა მარტო გართობასა და სიამოვნებას, ის არ შეუშინდება ამ მოწყენასა და გაირჯება ძალაუნებური სიმძიმე ენისა აიტანოს აზრის გაგების სურვილით.

არის იმისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, სადაც მჭრელი და გამომძიებელი გონება ადამიანისა თავგამოდებული იბრძვის – შეიტყოს სურვილი, გაიგოს, აიხსნას უტყუარად და შეუცდომლად, მაგრამ ამისათვის ვერავითარს გარეგანს საბუთს ვერ ჰპოულობს დასაბჯენად და ფეხის მოსაკიდებლად. ამისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, ყველა მეცნიერებაში არის და, სხვათა შორის, ისტორიაშიაც. ისტორიაში ეგ სფერა პირველყოფილი, პირველდაწყებითი მდგომარეობა თვითოეულის ერისა და აქედამ მთელის კაცობრიობისაც. ეს მდგომარეობა იმ ხანას ეკუთვნის, რომელსაც ისტორიის წინადყოფილს დროს ეძახიან, ესე იგი იმ დროს, რომლის ხსოვნა არა აქვს ისტორიასა და მოუსვენარი, ცოდნის ხარბი გონება ადამიანისა კი სცდილობს, რაც ისტორიას არ დაუხსომებია, იგი თითონ გვიამბობს, გვაცოდინოს. საიდამ და როგორაო? – იკითხვენ. მართლა-და საიდამ და როგორ, მაშინ როდესაც არავითარი პირდაპირი მთხრობელი, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ არსებობს?

პროგრესიო, – ამბობს ფილოსოფოსი ბეკონი, – არის გაუთავებელი შორს გადგმა არ-შესაძლებელის საზღვრებისაო. მართლაც არის: ვის ეგონა, რომ შესაძლებელია უშველებელ მანძილზედ კაცი კაცს გამოელაპარაკოს თვალის დახამხამების უმალ? ვის ეგონა, რომ შესაძლოა ორთქლმა სახლების ოდენა ვაგონები გააქან-გამოაქანოს გაჭენებულ ცხენზედ უფრო სწრაფად? დღეს ყველა ეს არის და, ამ სახით, საზღვარი არ-შესაძლებელისა ამაების შესახებ, წინად ახლო მდგარი, დღეს შორს გადადგმულია, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, საზღვარმა შესაძლებელისამ ადგილი გადაინაცვლა და შორს გაიწია.

ესევე არ-შესაძლებელი შესძლო ადამიანის გონებამ, როცა შეუდგა იმის გამოძიებას და გაგებას, თუ რა მდგომარეობაში იყო კაცობრიობა საზოგადოდ, ან თვითოეული ერი ცალკე – იმ დროს, რომელიც ისტორიას არ დაუხსომებია, ან თვალი არ შეუსწვრია. აქ ის მდგომარეობა იგულისხმება, რასაც „ცივილიზაციას“ ეძახიან. ცივილიზაცია, ანუ წარმატებულობა ადამიანისა მიზეზი-კი არ არის, არამედ შედეგია ყოველ იმ ძალ-ღონისა, რომელნიც ერთად კრებულად მოქმედობენ კაცობრიობაში საზოგადოდ და თვითოეულ ერში ცალკე. ამგვარს ძალ-ღონეს სოციალურ ძალ-ღონეს ეძახიან. ცოდნა, გონებრივი და ზნეობრივი აღმატებულობა, მრეწველობის სიმდიდრის მეტნაკლებობა, რწმუნება[13] იმ საგნების მიმართ, რომელიც ადამიანისათვის უდიდესად მისაჩნევია, მმართველობა, წეს-წყობილება ოჯახებური, საზოგადოებური, სამოქალაქო, კანონები, ჩვეულებანი, ზნე-ხასიათი და სხვა ამისთანა სულ ერთად და ერთს დროს მომქმედნი, ჰქმნიან იმას, რასაც რომელისამე დროის მდგომარეობას ერისას, თუ კაცობრიობისას, ეძახიან, ანუ ცივილიზაციას თავისის მეტ-ნაკლებობით.

ყოველივე ეს, თუ ისტორიის წინად-ყოფილ დროს ავიღებთ, ცხრა კლიტით დაკეტილი სალაროა და გასაღები ზღვაშია გადაგდებული. ადამიანის გონებამ მაინც იპოვა ეს გასაღები და ამ სალაროს კარი გაგვიღო ცოტად თუ ბევრად.

ეს გასაღები ზოგში იგი ამბებია, რაც ადამიანს დაუხსომებია ზღაპრულად. ეს ზღაპარ-ნარევნი ამბები, თქმულობანი, რა თქმა უნდა მოწმად და საბუთად მოსა-

ტანნი არ არიან რომელისამე ყოფილის საქმისა. ამ მხრით იგინი ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან, მაგრამ ხშირად ამისთანა ამბებში ვპოულობთ ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებისას. სასაფლაონი და სამარხი ნაშთნი აკლდამებსა და კუბოებში ძველის-ძველის დროებისანი – ესენიც მეცნიერებამ გამოიყენა იმ ცხრა კლიტით დაკეტილის გასაღებად. თითონ ენა ადამიანისა, მისი სიტყვიერება, მთელი ხელთუქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ. ეთნოლოგიური აღწერა კაცთა ნათესავისა, ყოველის ცალკე თესლისა მთელს დედამიწის ზურგზედ, ბევრს რასმე მოგვითხრობს მასზედ, თუ ვინ და რა საიდამ წამოსულა, როგორ უვლია და სადამდე მისულა.

რამოდენადაც ზედმიწევნით გამოვიკვლევთ ენას, მითოლოგიას, ზნე-ჩვეულებას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიურსა და ეთნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმოდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, რომ აზრი დღევანდელის ველურის კაცისა იმ მდგომარეობაშია, როგორც პირველდაწყებითი სადედე შემდეგისა. ამავე დროს დავინახავთ, რომ განათლებულის კაცის ჭკუას დღესაც საკმაოდ აჩნევია კვალი, ნიშანი იმ წინანდელის მდგომარეობისა, რომლის მიხედვით ველური კაცი წარმოადგენს სულ უმცირესს და განათლებული კაცი – სულ უდიდესს პროგრესსა.[14]

ყოველ ამაებში – ენა, როგორც გასაღები დაკეტილისა, ყველაზედ უფრო შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანაც უფროს-ერთს შემთხვევაში ერთობა ენისა მოასწავებს ერთობას კულტურისას. მაგალითებრ, გამოცნობილია, რომ რამდენადაც ბევრია საერთო სახელები ენაში და ახლოა ერთმანეთზედ მათი მნიშვნელობა, იმოდენად შესაძლოა გამოვარკვიოთ ცოდნა ეპოქისა.[15] ენის მკვლევარი მეცნიერება – ფილოლოგიაა და ამიტომაც მართალს ამბობენ, რომ ფილოლოგია და ისტორია მხარ-და-მხარ დადიან, ერთმანეთს ჰშველიან, რადგანაც ცხოვრება ერისა გადაშლილია, გამომზევებულია მის ენაში, რომელიც უტყუარი სარკეა ყოველის მისის თავგადასავალისა და ყოფაცხოვრების ცვალებადობისაო.[16]

აქედამა სჩანს, ენის გამოკვლევა რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიასა მის წინადროთა აღსადგენად და საცნობელად. ეს ღონე გამოიჩინა ფილოლოგიამ უფრო მაშინ, როცა ადამიანის გონებამ მიაგნო ერთსგვარს გზას კვლევისას, რომელსაც „შედარებითი მეთოდი“ – ჰქვიან. ამ მეთოდმა, სიფრთხილითა და ცოდნით ხმარებულმა, ისეთი უტყუარობა, ისეთი ზედმიწევნილობა აღმოიჩინა, ისეთი სახელი დაიგდო, რომ არ არის მეცნიერება, რომელიც, საცა საჭიროა, ამ მეთოდს არა ხმარობდეს. ამ მეთოდით ბევრს წყვდიადსა და ბნელს ნათელი მოეფინა, ბევრი დაფარული გამომზევდა. ამიტომაც ამბობს ერთი მეცნიერი,[17] რომ „შედარებითი მეთოდი ერთი უდიდესი ძლევამოსილობაა გონებითად ჩვენის საუკუნისაო“ მისის სიტყვით, ამ მეთოდმა იმისთანა გზა გაგვიჭრა, რომლის შემწეობითაც დღეს შესაძლოა მთლად და უეჭვოდ დავრწმუნდეთ იქ, საცა უწინ მარტო ამოცანებით და ეჭვით ლაპარაკი იყო. ამ მეთოდმა მოგვცაო, ამბობს

იგი, ღონე და სახსარი შინაგანის საბუთებით დავამტკიცოთ უფრო ცხადად და უტყუარად ის, რასაც გარეგანი საბუთები არ აქვსო.

პირველი, რომელმაც ეს მეთოდი იშვილა, ფრიმანის სიტყვით, არის ფილოლოგია, და მას აქეთ ფილოლოგია, ანუ უკეთ ვსთქვათ – შედარებითი ფილოლოგია, ისეთს მაგარს საფუძველს დაებჯინა, რომ ვერა ძალი ვეღარ შეარყევსო. თუმცა იმ ხანისა, რომელსაც შედარებითმა ფილოლოგიამ თავისი ნესტარი გაუბნია, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ დარჩენილა, არავითარი პირდაპირი გეში, მაგრამ, ამბობს იგივე ფრიმანი, საბუთები შედარებითის ფილოლოგიისა უფრო საიმედონი არიან, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. ამ გზით ჩვენ იმისთანა ამბებს ვცნობულობთო, რომელთ შესახებ შეუძლებელია გარეგანი საბუთი, მაგრამ შინაგანი საბუთი-კი, რაკი ერთხელ ნაპოვნია და დადგენილი, შეურყეველია და ყოველს ეჭვს უკარგავს ადამიანსაო.

ეს ჩვენი ნათქვამი თუმცა გვეუბნება, რის მომასწავებელია და რა ღირსებისაა შედარებითი მეთოდი, მაგრამ ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ხსნის, თითონ მეთოდი რაში მდგომარეობს. თუ აქ, ვიდრე ამას ავხსნიდით, უფრო შედარებითი ფილოლოგია ვახსენეთ, მარტო იმისთვის, რომ თვით მეთოდის ახსნა გავიადვილოთ, იმიტომ რომ სხვა სამეცნიერო სფეროში ეს მეთოდი ისე საკუთრად, მარტივად და შეურევნელად დასანახი არ არის, როგორც ფილოლოგიაში.

თითონ სიტყვა „შედარება“, ცოტად თუ ბევრად გვამცნევს – რა უნდა ვიგულისხმოთ, როცა ვამბობთ „შედარებითი მეთოდი“. შედარება იმ მოქმედებას გონებისას ჰქვიან, როცა ორს ანუ რამდენსამე საგანს ერთმანეთს წაუყენებს, დაუპირისპირებს, რომ აღმოჩნდეს, რაში აქვთ მსგავსება, ერთნაირობა, და რაში სხვაობა და სხვანაირობა. შედარების საგნად შესაძლოა რამდენიმე სხვადასხვანაირი შემთხვევაც იყოს ერთისა და იმავე მოვლენისა, ხოლო იმისთანა შემთხვევანი-კი, რომელშიაც გამოსაძიებელი მოვლენა თავს იჩენს ასე თუ ისე.

სწორედ რომ ვთქვათ, სიტყვა „შედარება“ სრულიად არ უხდება, სრულიად არ შეეფერება იმ-გვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით ჰხატავს მეცნიერება ყველა ენებში. ეს-გვარი კვლევა – შედარება კი არ არის, სწორედ ის არის, რომ კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსამე საგანს, ანუ მოვლენას, რომ ან სათავიდამ ბოლომდე ჩამოჰყვეს, თუ სათავე ვიცით და ბოლო არა, და ან ბოლოდამ სათავემდე აჰყვეს, თუ ბოლო ვიცით და სათავე არა, და ამისათვის კიბედ გაიხადოს ყოველივე შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი, სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი გამოუჩენია. ვსთქვათ, შეგვხვდა ქართული ბავშვური სიტყვა „აჩუა“. საიდამ არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებელია და ნიშნავს იმას თუ არა – რასაც ბავში ამ სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასახსნელს ვერაფერს ვიპოვნით. თუ კვალში ჩავუდგებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვჩხრეკთ, დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად[18]* *acva, zendurad*[19]** ასპა, ლათინურად *eguus*, ირლანდიურად *ech*, ლიტოვურად *aszwa* – ცხენსა[20]*** ნიშნავს და ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური „აჩუა“. ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და

საიდამ წარმომავალია ეს სიტყვა „აჩუა;“ რომელსაც დღეს ჩვენში მარტო ბავში ჰხმარობს, ან ბავშისათვის ვხმარობთ ცხენის მაგიერ?

რა თქმა უნდა, ეს ამბავი, ასე ცალკედ, ასე ობლად და მარტოდ აღებული იმოდენად არა არის რა, რომ კაცმა მისდა მიხედვით რაიმე გადაწყვეტილი აზრი შეადგინოს ან ერთა შთამომავლობასა და ნათესაობაზე, ან რაიმე მახლობელობაზე. ხოლო ყოველივე ამისთანა ამბავი, ცალკე თუ სხვებთან ერთად, ისტორიის მკვლევარისათვის ანგარიშგასაწევია იმოდენად, რამოდენადაც იგი ანიშნებს ზედგავლენას, დამოკიდებულებას ერთმანეთზე სხვადასხვა ერებისას, რომელნიც, რაკი ამისთანა საბუთია, უეჭველია, ერთმანეთს ოდესღაც შეჰხვედრიან ისტორიის გზაზედა ისე თუ ასე. ფრიმანი უფრო დიდს ავალას აძლევს ამისთანა ამბავსა, თუმცა ზოგიერთნი ამაში უცილობელად ბევრს არას უთმობენ ამ მეცნიერს.

ფრიმანს მოჰყავს, მაგალითად, სიტყვა *mill, molare*, რუსული *молоть*, და ამბობს, რომ ერთგვარ ენების ჯგუფში ყველგან ეს თავდაპირველი ძირი სიტყვისა ისმის, ზოგან უცვლელად და ზოგან ცვლილებით, იმ მოქმედების აღსანიშნავად, რომელსაც „ფქვა“ ჰქვიანო. აქედამ წარმომდგარია თვით წისქვილის სახელიცაო ამ სხვადასხვა, ერთმანეთზე იმოდენად დაშორებულ ენებში, რომ ერთის მიერ მეორისაგან შემოღება რისამე საზოგადოდ და სიტყვისა ცალკედ ყოვლად შეუძლებელია ისტორიულის საბუთით კაცმა წარმოიდგინოსო. ნუთუ ეს ამბავი შემთხვევას უნდა მიეწეროს და არა იმას, რომ ეს სხვადასხვა ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ენა ყოფილაო. შეიძლება რომელმამე ცალკე ერმა ცალკე თავისგნით მოიგონოს ხელობა ფქვისა, მაგრამ რომ ამ მოქმედებას ერთი და იგივე სახელი დაარქვას ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად — ეს კი ყოვლად შეუძლებელიაო. თუ ესეა, როცა სახეში გვაქვს მარტო ერთი ცალკე სიტყვა, რაღა ითქმის მაშინ, როცა ამისთანა მსგავსებით სხვა ბევრი სიტყვაც აღმოჩნდება სხვადასხვა, ერთმანეთზედ დაშორებულ ენებშიო. როცა ამისთანა საბუთები წინ გვედება, შეუძლებელია კაცმა ის დასკვნა არ გამოიყვანოს, რომ ყველა ამ-გვარად შედარებული ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ყოფილა და ერნი, რომელნიც ამ ენებს ლაპარაკობენ, ერთისა და იმავე შთამომავლობისააო, ხოლო განაწილებულან და გაყრილან მას შემდეგ, როცა უკვე ერთობაში მიუღწევიათ იმ ცივილიზაციის ხარისხამდე, რომ წისქვილის ხმარება სცოდნიათო, — ამბობს ბოლოს ფრიმანი. აი, როგორ ჰშველის შედარებითი ფილოლოგია ისტორიას.

ან, მაგალითად, ავიღოთ ჩვენი ჩვეულება, რომელიც გვიშლის, რომ მონაკვეთი ფჩხილი, ან თმა არ გადავაგდოთ ცუდ-უბრალოდ, და გვავალებს — უსათუოდ ცეცხლში დავსწვათ, ან მიწაში ჩავფლათ. სად არის ამისი მიზეზი, სათავე? რის მომასწავებელია ეს ჩვეულება? აშკარაა, აქ რაღაც მიზეზს დაუდგენია ეს ჩვეულება, და რა მიზეზს — ეს-კი აღარ დაგვხსომებია. რომ მოვჩხრიკოთ, ყოველს დროს, ყოველს ადგილას, ყოველს შემთხვევაში, საცა-კი დედამიწის ზურგზედ ამ ჩვეულებას თავი უჩენია, ვნახავთ, რომ ეგ ჩვეულება ერთნაირ რწმენისაგან არის წარმომდგარი. უწინ სჯერებიათ, რომ ადამიანის კუთვნილს რასმე, საცმელს, სა-

მოსელს, ნაკვეთს ფჩხილს, თმას და სხვას ამისთანას, განუწყვეტელი კავშირი და დამოკიდებულება აქვს პატრონთან მაშინაც, როცა პატრონი ერთგან არის და მისი კუთვნილი მეორეგან, თუნდა ძალიან შორსაც. ამის საბუთს დღესაც ვხედავთ, როცა ჩვენებურს მკითხავებს აკითხვინებენ ხოლმე, ან ბედს შეაკვრევინებენ და გაახსნევინებენ მარტო იმით, რომ ხელსახოცზედ აკითხვინებენ, ან ხელსახოცს შეალოცვინებენ იმ კაცისას, რომელიც მკითხავზე შორს არის. ამ რწმენის პირდაპირი შედეგი ის არის, რომ რასაც ადამიანის კუთვნილს შეამთხვევთ, ის პატრონსაც შეემთხვევა. რადგანაც ესეა, შესაძლოა პატრონს მონაკვეთისას, მონარჩენისას, ან კუთვნილისას – ჯადო რამ გაუკეთონ, ბედი შეუკრან და ბოროტი შეამთხვიონ. ამის შიშით ყველა თავისას უფრთხილდება, რომ უალაგო ალაგას არა დარჩეს-რა, თორემ მავნე სული, ან მტერი ვინმე იპოვნის, მოაჯადოებს და აქედამ ჯადო პატრონს ეწვევა.

ყველგან, საცა კი ეს ჩვეულება ითვალთვალება, მაგალითებრ – ავსტრალიის, პოლინეზიის, გვინეის ხალხში, – ნახავთ, რომ შიშითა თრთიან დღესაც, ჩვენს კუთვნილს რასმე ჯადო არ გაუკეთონ და იქიდან ჩვენ არ გადმოგვედოსო. რა თქმა უნდა, რომ თუ ეს შიში ასე მოქმედებს მაშინ, როცა ლაპარაკი იმისთანა კუთვნილებაზეა, რომელიც ადამიანის ნაწილს არ შეადგენს, მაგალითებრ – ხელსახოცი და სხვა ამისთანა, მაშინ რაღა უნდა ითქვას, როცა კუთვნილი მონაკვეთი ნაწილია ადამიანისა, როგორც ფრჩხილი და თმა. ძველის-ძველს სპარსებს მთელი წესი და რიგი აქვნდათ დანიშნული მონაკვეთის ფჩხილისა და თმის მიწაში დასამარხად, რომ მავნე სულებმა არა შეამთხვიონ რა მათ გამო პატრონსა. შორს რათ წავიდეთ, დღესაც ევროპაში ერიდებიან ფჩხილისა და თმის გადაყრას ამავე შიშით. გერმანიის გლეხი დღესაც თურმე ყმაწვილის დაბადების დღიდამ ნათლობამდე სახლიდამ არაფერს გააცემინებს, რომ გაცემულს არავინ შეულოცოს და იმის გამო ბავშვს ბედი არ შეეკრას.[21*]

ეს მაგალითი, სულ სხვა სფერის მოვლენიდგან ამოღებული, რა თქმა უნდა, შედარებულ ერთა ნათესაობის და ერთობის მომასწავებელი არ არის. იგი მარტო იმას გვაუწყებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ერთისა და იმავე გზით უვლია თავის წარმატების გზაზედ, ერთნაირს შიშსა და საფრთხეს ერთნაირი წამალი მოჰყოლია და ერთნაირ მიზეზს ერთნაირად გადუხრია, ერთნაირად გაუტაცნია გონება. გარდა ამისა, ეს მაგალითი შუქსა ჰფენს იმ წყვდიადსა, რომელიც დღეს გარს ახვევია ჩვენგან მოყვანილს ჩვეულებას, გვშველის აღვადგინოთ ის, ეხლა დავიწყებული, აზრი ჩვეულებისა, რომელიც ოდესღაც ასულდგმარებდა თითონ ჩვეულებას. ამ გზით იგი ხელს უწყობს გაგებას და ახსნას ეხლანდელისას, რომელიც თუმცა შერჩენია ცხოვრებას, მაგრამ არც თავი უჩანს, არც ბოლო, და სასაცილოდ-ღა ასაგდები გაგვხდომია, მაშინ როდესაც ერთს დროს თავისი შესაწყნარებელი მიზეზი ჰქონია და, მაშასადამე, საპატიო ყოფილა. ისტორია სხვა რაა, თუ არ გამორკვევა, თუ არ ახსნა აწმყოსი წარსულისაგან.

აშკარაა, ამით ვერ ამოვწურეთ მთელი და რთული მნიშვნელობა „შედარებითის მეთოდისა“. ჩვენ შეგვეძლო ამ მეთოდის მაგალითები მოგვეყვანა სხვა მეც-

ნიერებიდამაც, მაგალითებრ – შედარებითის მითოლოგიიდამ, შედარებითის პოლიტიკიდამ და სხვა ამისთანიდამ, რომელნიც ერთად შველიან ისტორიას მის ქვემდებარე საძიებელში, მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანდა. ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ რაცა ვსთქვით, ისიც საკმაოა დედაძარღვს ამ მეთოდისას კაცმა მიაგნოს. ამაზე მეტი სურვილი არც ჩვენა გვქონია. თუ მართლა ამ წინად თქმულმა ეს დედაძარღვი მეთოდისა გვაუწყა, ჩვენ ხელთა გვექნება სასწორი განკითხვისა.

როცა ამ სასწორზედ დავაყენებთ ავტორს "*Письма о Грузии*"-სას თვითოეულ ცალკე შემთხვევაში, მაშინ გავიგებთ, ეს შედარებითი მეთოდი მის ხელთ, – ამბად გაგონილი, ახალ-მოდური ფრაზაა მტვრისა და ბუქის ასაყენებლად, – თუ მართლა მის მიერ შეთვისებული გზაა კვლევისა. ავტორმა უკიჟინა არ-ცოდნა ამ მეთოდისა ჩვენს ლიტერატურას. ეს იქნება მართალიც იყოს, ხოლო კაცი, როცა მეორეს უკიჟინებს – შენ ეს საქმე არ იციო და თითონ ჰკიდებს ხელს ისევე, როგორც დაწუნებული კაცი, მაშინ მოკიჟინე ან ცუდ-უბრალო ბაქიაა, ან თითონაც არ იცის, რას ამბობს.

მეცხრამეტე საუკუნე

ესეც პირველი დღე მეოცე საუკუნისა. ამ ახალ საუკუნეს ჯერ არა ეთქმის-რა, გარდა იმისა, რომ შემოვდგი ფეხი, გწყალობდეთ ღმერთიო. წარსულმა საუკუნემ, რომელმაც დღეს გზა და ტახტი თავისი დაუთმო ახალს საუკუნესა, ბევრი რამ შესძინა ქვეყნიერობას. რაც ამ საუკუნეში მეცნიერებამ სასწაული მოახდინა, რაც განათლებულ ქვეყნების ადამიანმა სახელი და დიდება მოიპოვა, მთელს დანარჩენს თვრამეტს საუკუნეს ერთად არ უნახავს. რა თქმა უნდა, რომ წინა საუკუნეთაც არ ემოქმედნათ, არც ეს მეცხრამეტე საუკუნე იქნებოდა ასე ნაყოფიერი, რადგანაც, რაც გინდა სთქვან, წინა საუკუნენი სთესდნენ და სახელი და დიდება მეცხრამეტე საუკუნისა ის არის, რომ უხვი მოსავალი მოგვცა ნათესისა, იმოდენად უხვი, რომ მოულოდნელი იყო ჩვენთა წინაპართათვის.

ბეკონმა, ინგლისის ფილოსოფოსმა, სთქვა, რომ პროგრესი კაცობრიობისა სხვა არა არის-რა გარდა იმისა, რომ დღიდამ დღემდე განზე გადადგმულ იქმნას საზღვარი შეუძლებელისაო. ამ თვალით რომ შეხედოს კაცმა ამ მეცხრამეტე საუკუნის ღვაწლს, მართლა რომ საკვირველებაა. რაც შეუძლებლად მიაჩნდათ ჩვენთა მამა-პაპათა – დღეს შესაძლებელი გახდა მეცხრამეტე საუკუნის წყალობით. მანძილი, რომელიც დღეს-აქამომდე იყო სხვადასხვა ქვეყნებ-შორის, რკინისგზებმა, ტელეგრაფებმა და ტელეფონებმა თითქმის მოსპეს, დოსტაქრობამა და მკურნალობამ იქამდე მიაღწია, რომ ცოცხალ ადამიანის აგებულებაში თითქმის გამოუცნობი და დაუნახავი, გაუსწორებელი, შეუკეთებელი აღარა არის-რა. დღეს ცოცხალ ადამიანის შიგნეულობას ისე ჰხედავენ, ისე ითვალისწინებენ, თითქო გარეთ გამოტანილი საგანიაო. ბევრს ჭირს, რომელიც დღეს-აქამომდე მუსრს ავლებდა ქვეყნიერობას, წამალი უპოვეს, და ლამის ის სიცოცხლის ელექსირიცკი იპოვონ, რომელსაც ასე გულმოდგინებით ეძიებდა და ეძიებს ყოვლად-მძლევი

გონება ადამიანისა. მეცნიერება უკვე წააწყდა სახსარს მოხუცებულობისაგან განახლებისათვის და, ვინ იცის, იქნება მალეც მოვესწრათ, რომ ამ გზაზედაც მეცნიერებამ თავისი სასწაულთმოქმედება გამოიჩინოს. ადამიანი გამოკეთდა აზრით, ფიქრით, ქონებით, გონებით და ზნეობით. სიმდიდრემ გონებითმა, ზნეობითმა და ქონებითმა იმ სიმაღლემდე მიაღწია, რომ სიზმრადაც არ ზმანებიათ წინანდელ საუკუნეებს. ერთობ კაცობრიობის სიკეთემ აიწია, წეწვა-გლეჯამ, ერთმანეთზე მისევამ, ერთა ერთმანეთზე მტრულად მისვლამ – პირში ლაგამი ამოიდო საზოგადო მსჯავრის შიშითა. ეხლანდელმა ომმა ინგლისისამ და ტრანსვაალისამ, სხვას აღარ ვიტყვით, ცხადი მაგალითი გვიჩვენა, რომ კაცობრიობა ჰთაკილობს ძლიერისაგან უძლურზე ზედმისევას, თავდასხმას, და ამისთანა უსამართლო მოქმედებას თავისს სამართლიანს მსჯავრსა სდებს წყრომისას და რისხვისას.

ვინ მოსთვლის ყოველს იმ სიკეთეს, რომელიც მეცხრამეტე საუკუნემ შესძინა კაცობრიობას, ერთი დიდი და სახელოვანი საქმე მეცხრამეტე საუკუნისა, სხვათა შორის, ის არის, რომ მაგარს საფუძველზე დააყენა და ფრთა გააშლევინა იმ კაცთმოყვარულს მოძღვრებას, რომ ყოველი ადამიანი, რა წოდებათა კიბის საფეხურზედაც გინდ იდგეს, მაინც ადამიანია, და ვითარცა ადამიანი – ყველასთან თანასწორი, თანასწორად შესაწყნარებელი და გულ-შესატკივარი. მართალია, ამ მოძღვრების დასაბამი დიდის ხნისაგან მოდის, მაგრამ ამ საუკუნემ ეს მოძღვრება განადიდა, გააძლიერა, გააფართოვა და, დაუდვა რა მეცნიერული საბუთი, ღარიბთა და უძლურთა სამწეო მოძღვრებად გარდააქცია. ამ მეცხრამეტე საუკუნემ სოციალურის წყობილების იდეალად გამოსახა „გაუქმება ქონებისა და შემოსავლის მეტ-ნაკლებად განაწილებისა ადამიანთა შორის, გაუქმება ყოველის კლასობრივის ბატონობისა და, შეძლებისამებრ, ყოველის კლასობრივის სხვადასხვაობისა, ფეხზე წამოყენება და ხელშეწყობა გამრჯელ და მშრომელ კლასებისა წარსამატებლად“. ამ გზაზე წინა საუკუნეებს ერთად იმოდენი არა უქმნიათ-რა, რაც ამ ერთმა მეცხრამეტე საუკუნემ ჰქმნა თვისდა პატივის მოსახსენებლად.

ერთის სიტყვით, რასაც კი თქვენდა გარეშემო თვალს და ყურს მოჰკრავთ, ყველგან წარმატება და წინსვლაა. მართალია, შექსპირისა არ იყოს, ქვეყნიერობაში კიდევ ბევრი რამ არის, რომელიც სიზმრადაც არ მოზმანებიათ ეხლანდელ მეცნიერთ, მაგრამ რაც დღემდე იქმნა, ისიც დიდი ძლევამოსილობაა ადამიანის მჭრელის გონებისა, და აქ ღვაწლდადებული იგი საუკუნეა, რომელმაც გუშინ გზა დაულოცა ახალს საუკუნეს, ეხლა შენ იცი და შენმა ძალღონემაო.

კიდევ ვიტყვით: წარსულმა საუკუნემ თავისის მხრით ბევრი კეთილი შესძინა ადამიანს, ხოლო საკითხავი ეს არის: დღეს უფრო ბედნიერია კაცი, თუ არა, ამოდენა სიკეთით გარემოცული და ესე წარმატებულის მეცნიერებით გაღონიერებული და გაძლიერებული? არა გვგონია. მართალია, დღეს ადამიანი ერთობ, ღარიბია თუ მდიდარი, – უფრო უკეთ არის მოწყობილი, უფრო მეტად მოსახერხებელია მისთვის წასვლა-წამოსვლა, ქვეყნიერობასთან გამოხმაურება, ქვეყნიერობასთან ურთიერთობის გაწევა; დღეს ადამიანი უფრო უკეთ იცვამს, იხურავს, უკეთ სჭამს და სვამს, მაგრამ ბედნიერება კი შორს არის. დღეს ღარიბსა და მდიდარს შორის,

ძლიერსა და უძლურს შორის უფრო დიდი ზღვარი არის, ვიდრე ოდესმე ყოფილა, და აქ არის იგი სიმწვავე იმ ტკივილისა, რომლის მორჩენაც მეცხრამეტე საუკუნემ უანდერძა აწ მომავალს საუკუნეს. მეცნიერება, ადამიანის გონების წინსვლა, ზნეობის აღმატება, – ჯერ ბევრს სხვას კიდევ ძლევამოსილობით მოიქმედებს, მაგრამ ამ მეცხრამეტე საუკუნის ანდერძზე უაღრესს და უდიდესს საგანს სხვას ვერას აღმოაჩენს და არ გაუთვალისწინებს კაცობრიობას დღეის ამას იქით.

[31 დეკემბერი, 1899 წ.]

ოსმალოს საქართველო

ყოველი ერი თავისის ისტორიით სულდგმულობს. იგია საგანძე, საცა ერი პოულობს თავისის სულის ღონეს, თვისის სულის ბგერას, თვის ზნეობითს და გონებითს აღმატებულებას, თვის ვინაობას, თვის თვისებას. ჩვენის ფიქრით, არც ერთობა ენისა, არც ერთობა სარწმუნოებისა და გვარტომობისა ისე არ შეამსჭვალებს ხოლმე ადამიანს ერთმანეთთან, როგორც ერთობა ისტორიისა. ერი, ერთის ღვაწლის დამდები, ერთს ისტორიულ უღელში ბმული, ერთად მებრძოლი, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლხინში გამოტარებული – ერთსულობით, ერთგულობით, ძლიერია. თუნდ დროთა ბრუნვას ერი განეყოს, დაერღვიოს, – მაგრამ მაინც რღვეულთა შორის იდუმალი შემსჭვალება, იდუმალი მიმზიდველობა იმოდენად სუფევს, რომ სამყოფია ხოლმე ერთი რაიმე შემთხვევა, რათა იფეთქოს, იჭექოს დაძინებულმა ისტორიამ და ერთსულობამ, ერთგულობამ თვისი ძლიერი ფრთა გაშალოს. ამ დღეში ვართ დღეს ჩვენა და ოსმალეთის საქართველო.

„ივერიის“ წარსულ ნომერში მოხსენიებულს ნაწილებს ოსმალოს საქართველოსას დიდი პატივსაცემი და სახელოვანი ღვაწლი მიუძღვის ჩვენის ერის ისტორიაში, დიდი შრომა გაუწევია, დიდი მსხვერპლი მოუტანია, მრავალი სისხლი დაუნთხევია ჩვენთან ერთად საქართველოს ერის თვით-არსებობისთვის. გარდა იმისა, რომ ჩვენ ვართ ერთის სისხლისა და ხორცისანი, ერთისა და იმავე ენით მოლაპარაკენი, ერთი ისტორიაცა გვქონია. ოდეს ბიზანტია, სპარსეთი და ოსმალო ამ ჩვენს მშვენიერს ქვეყანას ეტანებოდნენ და ურთიერთს ეცილებოდნენ, მაშინ ის საქართველოს ნაწილი, რომელიც დღეს ოსმალოს ხელშია, მედგრად იბრძოდა ჩვენის სარწმუნოების, განათლების, ერთ-მთავრობის დადგინებისთვის და მათდა და ჩვენთა სასახელოდ ძლევითაც მოსილ იქმნა.

საკვირველს მედიდურს სანახაობას წარმოადგენს იგი საქართველოს ოსტორიაში, როდესაც საქართველო დაყოფილ იყო წვრილ სამათვროებად და ერთი ნაწილი სპარსეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, მეორე ჯერ ბიზანტიისა და მერმე ოსმალოს ზედმოქმედების ქვეშ, ზემო-ქართლი, რომელსაც ეხლა ოსმალოს საქართველოს ვუწოდებთ, ხან ერთს ნაწილს მიემხრობოდა, ხან მეორეს, და თვისის მომხრეობით განაძლიერებდა ქართველებს თვით-არსებობის დასაცველად. მაშინ თითქმის მარტო მას ეჭირა თავისუფალი დროშა ქართველთა ერთობისა.

პირველად ქრისტიანობამ იქ, სამცხე-კლარჯეთში მოიკიდა ფეხი ანდრია მოციქულის მოძღვრებითა, მაშინ როდესაც ქართლ-კახეთში ჯერ კიდევ კერპმსახურება სუფევდა. ქრისტეს აქეთ პირველ საუკუნეში ადერკი მეფეს (60 წ.) უნდოდა კერპთ-თაყვანების სარწმუნოება მოეფინა და ამისთვის საშინელი ბრძოლა აუტეხა სამცხე-კლარჯეთს, მაგრამ სამცხე-კლარჯეთში ქრისტიანობა არამც თუ მოისპო, პირიქით უფრო გავრცელდა და დამკვიდრდა ჯერ ისევ წმინდა ნინოს მოსვლამდე.

როდესაც ბიზანტიის და სპარსეთის შუა ატყდა შესანიშნავი ბრძოლა „ლაზიკის“ თაობაზედ, მაშინ ეხლანდელი ოსმალოს საქართველო დიდ საისტორიო ასპარეზად შეიქმნა მათთა შორის. სპარსეთი ძლეულ იქმნა და იგი ნაწილი საქართველოსი დარჩა ბიზანტიის უფლების ქვეშ. შემდეგ ქართლ-კახეთთან შეერთების სურვილმა აღმოიჩინა თავი, მაგრამ ბიზანტიამ დაუშალა და მისცა მხოლოდ უფლება ქართველი კათალიკოზი იყოლიონ, „რათა დასხდებოდენ კათალიკოზად ნათესავნი ქართველნი და არა ბერძენნი, და აქვნდეს უაღრესობა ყოველთა ეკლესიათა და მღვდელთ-მთავართა ზედა“. ეს მოხდა 586 წ. ქრისტ. შობიდან. ამგვარად მთელის საქართველოს ერთობის წადილს ცოტად თუ ბევრად კმაყოფილება მიეცა, სულიერად მაინც, თუ არ ხორციელად. მეექვსე საუკუნის დასასრულს კლარჯეთის და ჯავახეთის მთავარი გურამ კურაპალატი, ბაგრატიონის გვარის კაცი, ბიზანტიის შემწეობით შეიქმნა მეფედ ქართლ-კახეთისაცა და ამ გვარად დიდი ნაწილი საქართველოსი შეერთდა საქართველოსვე ეხლანდელის ოსმალოს საქართველოს შემწეობითა. თუმცა ამის შემდეგ ისევ დაირღვა საქართველო ნაწილებად, მაგრამ არტანუჯის ბაგრატიონთა გვარი გაძლიერდა და ამას მოჰყვა მთელის საქართველოსათვის ნაყოფიერი და საკეთილო შედეგი.

როდესაც არაბები საქართველოში შემოვიდნენ და მაჰმადიანობის გავრცელებას ცდილობდნენ, ეხლანდელი ოსმალეთის საქართველო ქრისტიანობისათვის იღწვოდა ბაგრატიონების მეთაურობითა და წინამძღოლობითა. ეხლაც დარჩენილა მრავალი დიდ-მშვენიერნი, თლილის ქვით ამოყვანილი და მხატვრობით შემკული ეკლესიები, იმ დროს აღშენებული. იმავე დროს სამცხე-კლარჯეთის ქართველნი მიდიოდნენ საბერძნეთს სწავლის მისაღებად, ნასწავლნი მოდიოდნენ უკანვე და ჰფენდნენ სწავლასა საქართველოს ხალხთა შორის. იმ დროს, როდესაც ტიფლისსა და გარშემო ადგილებში მაჰმადიანობის გავრცელებას მეცადინეობდნენ თავისი არაბულის წიგნების შუამავლობითა, სამცხე-კლარჯეთის ქართველნი საღმრთო და საერო წიგნებს ქრისტიანობისას ჰსთარგმნიდნენ და ქრისტიანობის განმტკიცებისათვის აწესებდნენ მონასტრებსა, რომლებშიაც ყმაწვილებისათვის სასწავლებელთ მართავდნენ.

უწარჩინებულესნი მამანი, საღმრთო-საერო თხზულებათა მწერალნი ჩვენი, ეხლანდელის ოსმალოს საქართველოს შვილნი და მცხოვრებნი იყვნენ. ჩვენი სასიქადულო „ვეფხის-ტყაოსნის“ მთქმელი შოთა რუსთაველი იმ მხრის კაცი იყო. რუსთავის დაბა, რომელსაც თავის სამშობლოდ იხსენიებს რუსთაველი, სამცხე-საათაბაგოშია. ჩვენი ყოფილი ცხოვრება იქ აღყვავებულა, ჩვენს სიცოცხლეს აქ

უჩქეფნია, ჩვენის სულის ძლიერებას იქ აღუმართავს თვისი სახელგანთქმული დროშა, თითქმის იგია ჩვენის სულის აღმატებულების აკვანი და იგივეა სამარეც ჩვენი ყოფილის ადამიანობისა. სწავლა, განათლება, მამულისათვის თავგამეტებული სიყვარული თითქმის იქიდამ ეფინებოდა ჩვენს ქვეყანასა ერთს დროს.

ბოლოს ბაგრატიონთა გვარის კაცი მეფე ბაგრატ III გაძლიერდა იმოდენად, რომ 1014 წ. შეაერთა სრულიად საქართველო და ჩვენი ქვეყანა შეიქმნა ძლიერ და სახელოვან. ეხლანდელმა ოსმალოს საქართველომ იმ შეერთებისათვის დიდი ღვაწლი დასდო ჩვენს ქვეყანასა, დიდი სისხლი დაანთხია, დიდი ქველობა გასწია.

თამარ მეფის შემდეგ, ე. ი. მას ჟამს, როდესაც ჩვენის ქვეყნის ერთობა დაირღვა, ეხლანდელს ოსმალოს საქართველოში მფლობელობდა სამცხის ათაბაგი, რომელიც ახლციხეში მკვიდრობდა და იგი ადგილი წოდებული იყო სამცხე-საათაბაგოდ. ბიზანტიის იმპერიის დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა მრავალი ჭირი მიაყენეს სამცხე-საათაბაგოსა, რომლის დაპყრობასაც ძლიერ ეტანებოდნენ და ამისთვის ქრისტიანობის აღმოფხვრა უნდოდათ. მაგრამ 1625 წლამდე სამცხე-საათაბაგოს მთავრებს მტკიცედ ეპყრათ ქრისტიანობა და ყოველთვის თავ-გაწირულობით, თავდადებით ებრძოდნენ ოსმალოთა, ასე რომ ოსმალებმა ვერ დააკლეს რა ვერც სარწმუნოებასა, ვერც ქართველობის გვარტომობასა, თუმცა მრავალი მსხვერპლი კი შეაწირვინეს. 1625 წ. ბექამ მოწამლა თავისი ძმისწული, უკანასკნელი ათაბაგი მანუჩარ, გადაუდგა ქრისტიანობას, ქართველობას, მიიღო ორ-თუღიანი ფაშობა ოსმალეთისგან სამცხე საათაბაგოში და სახელად დაირქვა საფარფაშა. ამის გამო ბევრნი თავადაზნაურნი და გლეხნი გადმოიხვეწნენ ქართლს, ზოგიერთებს იქ დარჩენილთა მიაღებინეს მაჰმადიანობა, ზოგს ძალდატანებით, ზოგს მოტყუებით და მაცდურობით; სამღვდელონი და ეპისკოპოზნი მოსწყვიტეს, საყდრები დასძარცვეს, და ყოველი საღმრთო-საერო წიგნები ცეცხლს მისცეს. ჩვენი მოძმე ქრისტიანი ხალხი დარჩა უწინამძღვროდ, უმოძღვროდ, უეკლესიოდ და სასოწარკვეთილი, მწარედ დაჩაგრული, უწყალოდ დევნილი და განადგურებული, ნელ-ნელად მიეცა მაჰმადიანობასა.

დღესაც იციან იქაურმა ქართველებმა, რომ ზოგის დედა, მამა, პაპა ჯერ კიდევ მათს ხსოვნაში ქრისტიანები ყოფილან. ამბობენ, რომ იქ ზოგიერთი დღესაც იდუმალად აღიარებს ქრისტიანობასაო, რომ დღესაც ათისა თუ თერთმეტის წლის ყმაწვილები საჩვენოში გადმოჰყავთ მოსანათლავად, ზოგი ჩვენებურად ჯვარსაც იწერს, ოსმალების იდუმალად თურმე.

ეგრეთ, – მძლავრობამ, მუხთლობამ, ღალატმა, შავით მოსილმა საქართველოს ბედმა განგვაშორა ჩვენ ძმები – ერთად სისხლის მღვრელნი, ერთად ღვაწლის დამდებნი, ერთად ტანჯულნი და ერთად მოლხინენი. დიდმა ღვაწლმა ბაგრატ მესამისამ, დავით აღმაშენებლისამ, თამარ დედოფლისამ, უქმად ჩაუარა ამოდენად ტანჯულს, ბედისაგან დევნულს, ერთობისათვის და ქრისტიანობისათვის სისხლ-დანთხეულსა საქართველოსა. სარწმუნოების სხვა და სხვაობა ჩვენ არ გვაშინებს. ქართველმა, თავისის სარწმუნოებისათვის ჯვარცმულმა, იცის პატივი სხვის სარწმუნოებისაც. ამიტომაც ჩვენს ისტორიაში არ არის მაგალითი,

რომ ქართველს სურვებიყოს ოდესმე სხვისა სარწმუნოების დაჩაგვრა და დევნა. სომეხნი, ებრაელნი, თვით მაჰმადიანნიცა, ჩვენს შორის მცხოვრებნი, ამაში ჩვენ ვერაფერს ვერ წაგვაყვედრებენ. სხვა ქვეყანაში სარწმუნოებისათვის დევნილნი და ჩაგრულნი – აქ ჩვენში ჰპოულობდნენ მშვიდობის-მყოფელს სავანესა და სინიდისის თავისუფლებასა.

არ გვაშინებს მეთქი ჩვენ ის გარემოება, რომ ჩვენ ძმებს ოსმალოს საქართველოში მცხოვრებთა, დღეს მაჰმადიანის სარწმუნოება უჭირავთ, ოღონდ მოვიდეს კვლავ ის ბედნიერი დღე, რომ ჩვენ ერთმანეთს კიდევ შევუერთდეთ, ერთმანეთი ვიძმოთ, და ქართველი, ჩვენდა სასიქადულოდ, კვლავ დაუმტკიცებს ქვეყანასა, რომ იგი არ ერჩის ადამიანის სინიდისს, და დიდი ხნის განშორებულს ძმას ძმურადვე შეითვისებს, თვის პატიოსანს და ლმობიერს გულზედ ძმას ძმურადვე მიიყრდენს თვალში სიხარულის ცრემლ-მორეული ქართველი. და თუ ამისათვის საჭიროა, რომ სიხარულის ცრემლის უწინარეს ჯერ ჩვენი სისხლი დაიღვაროს, ნუთუ ქართველი უკუ დრკება და თავს არ შესწირავს მას, რისთვისაც ორი ათასი წელიწადი თავი უწირავთ ჩვენთა დიდებულთა მამა პაპათა...

„ივერია“. 1877. №9. გვ.1-3

განმარტებები

1. აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი. რედ.
2. მესამე მუხლი ამ რესკრიპტისა ამბობს: *“Не позволяя ни себе, ни кому бы то ни было превращать рассадники наук – для достижения политических целей, учебные начальства должни иметь в виду”.*
3. ჩვენ აქამდის არ გვესმის, როგორ და რის ძალით მოხდა ჩვენში ქართულის ენის გამოდევნა შკოლებიდამ. არ გვესმის იმიტომ, რომ ხელმწიფე იმპერატორის რესკრიპტი, რომელიც წინ მოვიხსენიეთ, ამ საგანზედ აი რას ბრძანებს: *“В школах обших, особенно низших, преподавание должно быть производимо на природном язике большинства населения”* გვიკვირს ჩვენ: ზოგიერთებმა როგორ შესძლეს უმაღლესის ნების შეცვლა ეგრე დაუსჯელად.
4. აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი.
5.* აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი.
6.* აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი.
7.* აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი.
8.* აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი. რედ.

9.* აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი. რედ.

10.* აქ ცენზურის მიერ ამოღებულია ადგილი. რედ.

11. ავტორის სიტყვებია.

12. ავტორი მერე დაგვიმტკიცებს, რომ ჩვენ სრულის ინტენსიურის ცხოვრებით არ გვიცხოვრია და (გვიხაროდეს!) ღონე შეგვინახავს მერმისისათვის.

13. *Верования.*

14. ტეილორი.

15. ჯონ-სტუარტ მილი.

16. ეიჰგოფი.

17. ედუარდ ფრიმანი, ინგლისელი, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი.

18.* ძველის-ძველი ენაა.

19.**ძველის-ძველი სპარსული.

20.*** შრადერი.

21. ზანგების მოგვებმაც ასე იციან: როცა ავადმყოფს არ შეუძლიან მათთან მისვლა, მაშინ იმის ტანისამოსსა, თუ სხვას რასმე ამის მსგავსზედ შეულოცვენ ხოლმე.

22. ეს ცნობები თითქმის სიტყვა-სიტყვით ამოვსწერეთ, ცოტა კი შემოკლებით, თხზულებიდამ: „პედაგოგიური თეორიები განახლების ეპოქისა“.

23. (ბოდიშს ვიხდით მკითხველის წინაშე, რომ დღეს ისევ ძველს ამბავს უნდა დავუბრუნდეთ. მაშინ დავიწყეთ და ვეღარ შევასრულეთ სხვადასხვა მიზეზებისა გამო და რაც დაგვაკლდა, ეხლა გვსურს შევავსოთ. ავტორი).

კომენტარები

ბერლინის ხელშეკრულება, გვ. 330, 331

ბერლინის ხელშეკრულება 1878 წლის ივნის-ივლისში გამართული ბერლინის კონგრესის საბოლოო დოკუმენტია, რომლითაც ბრიტანეთის, ავსტრია-უნგრეთის, ოსმალეთის იმპერიები, საფრანგეთი, გერმანია და იტალია შეთანხმდენენ ევროპის საკითხებზე, მათ შორის – ბულგარეთის, რუმინეთის, სერბეთისა და მონტენეგროს სუვერენიტეტზე. ამ ხელშეკრულებას უშუალო გავლენა ჰქონდა საქართველოზეც, რადგან ოსმალეთის იმპერიიდან რუსეთის იმპერიას გადაეცა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მიწები და შეიქმნა ბათუმის ოლქი. ილია ამ წერილში პატივს მიაგებს რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომში დაღუპულ ქართველებს, რომლებიც რუსეთის არმიის რიგებში იბრძოდნენ მშობლიური მხარისთვის და, საერთაშორისო პოლიტიკისა და შიდა პრობლემების ფონზე, მსჯელობს ქართველთა აქტუალურ ამოცანებზე.

1864 წ. რესკრიპტი, გვ. 334

რუსეთის იმპერიაში სამართლებრივი აქტის ძალა ჰქონდა იმპერატორის მიერ მაღალი თანამდებობის პირისთვის პირადად მიწერილ წერილს. ილიას მიერ ნახსენები რესკრიპტი რუსეთის იმპერატორის, ალექსანდრე მეორის მიერ განხორციელებული საგანმანათლებლო რეფორმის ერთ-ერთი დოკუმენტია, რომელშიც საუბარია საგანმანათლებლო დაწესებულებების პოლიტიკური მიზნებისგან გამიჯნვაზე და დაწყებით სკოლებში საგანმანათლებლო პროცესის წარმართვაზე უმრავლესობის ენაზე.

დროება, Тифлисский вестник, გვ. 334, 335, 338, 358

„დროება“ – 1866-1885 წლებში თბილისში გამომავალი დემოკრატიული მიმართულების პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი, რომელთანაც თანამშრომლობდა ილია ჭავჭავაძეც.

“Тифлисский вестник” – 1873-1882 წლებში თბილისში გამომავალი პოლიტიკური და სალიტერატურო გაზეთი.

“Голос”, გვ. 339

“Голос” – 1863-1883 წლებში სანკტ-პეტერბურგში გამომავალი გაზეთი.

„ივერია“, გვ. 346, 358, 363, 377, 411

„ივერია“ – 1877 წლიდან თბილისში გამომავალი ქართული ყოველკვირეული პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი, 1879-1885 წლებში გამოდიოდა ჟურნალის, 1886 წლიდან კი ყოველდღიური გაზეთის სახით. დამაარსებელი და რედაქტორი იყო ილია ჭავჭავაძე.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, გვ. 348

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება — კულტურულ-საგანმანათლებლო საზოგადოება, რომელიც ზრუნავდა ქართული საგანმანათლებლო დაწესებულებების გახსნაზე და ფუნქციონირებაზე. დაარსდა 1879 წელს თბილისში ქართველი საზოგადო მოღვაწეების მიერ და მოქმედებდა 1907 წლამდე. მისი პირველი თავმჯდომარე იყო დიმიტრი ყიფიანი, მოადგილე – ილია ჭავჭავაძე, ხოლო 1885-1907 წლებში ილია საზოგადოების თავმჯდომარეა.

საადგილმამულო ბანკი, ქუთაისისა და ჩვენი. გვ. 362

თბილისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი დაარსდა 1874 წელს თბილისში ილია ჭავჭავაძის თოსნობით, ხოლო ქუთაისის მიხეილის სათავადაზ-

ნაურო საადგილმამულო ბანკი დაარსდა 1876 წელს ქუთაისში ნიკოლოზ და ბესარიონ ღოღობერიძეების თაოსნობით.

მოლიერის კომედია, გვ. 351

მოლიერი (ჟან ბატისტ პოკლენი, 1622-1673) – ფრანგი დრამატურგი, დრამატურგიის კლასიკოსი, „მაღალი კომედიის“ ჟანრში მოღვაწე. ივანე მაჩაბელმა (1854-1898), ცნობილმა ქართველმა მთარგმნელმა და საზოგადო მოღვაწემ მოლიერის პიესები უილიამ შექსპირის პიესების გვერდით თარგმნა.

ალექსანდრე მეორე, გვ. 353, 360

ალექსანდრე მეორე, რომანოვი (1818-1881) – რუსეთის იმპერატორი 1855-1881 წლებში. რუსეთის ისტორიაში მისი სახელი დაუკავშირდა ფართომასშტაბიან რეფორმებს, იმპერიის მმართველობითი სისტემის მოდერნიზაციას. ალექსანდრე მეორის რეფორმებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ბატონყმობის გაუქმება 1861 წელს, თვითმმართველობის, სასამართლოს, სამხედრო სისტემის, საგანმანათლებლო სისტემის რეფორმები.

“Современник”, გვ. 353, 354, 357

“Современник” – 1836-1866 წლებში სანკტ-პეტერბურგში გამომავალი, ალექსანდრ პუშკინის მიერ დაარსებული ლიტერატურული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ჟურნალი.

დიდი ხარტია, გვ. 355

ინგლისის თავისუფლებათა დიდი ქარტია, მაგნა კარტა (ლათ.) – ინგლისის მეფე ჯონის მიერ 1215 წელს გამოცემული დოკუმენტი, რომელსაც საფუძვლად დაედო თავისუფლებათა ქარტია – ინგლისის მეფე ჰენრი I-ის მიერ 1100 წელს, ტახტზე ასვლისას გამოცემული დოკუმენტი. დიდი ქარტია ზღუდავდა მეფის უფლებებს და განსაზღვრავდა სხვათა უფლებებს. ის გახდა ინგლისსა და მსოფლიოში კონსტიტუტუციის წინამორბედი.

დონდუკოვ-კორსაკოვი, გვ. 365, 367

ალექსანდრე დონდუკოვ-კორსაკოვი (1820-1893) – რუსი თავადი, გენერალი, სამხედრო მოღვაწე, ჩრდილოეთ კავკასიის და ყირიმის ომების მონაწილე. 1882-1290 წლებში იყო კავკასიის მთავარმმართებელი და კავკასიის სამხედრო ოლქის სარდალი. კავკასიის მთავარმმართებელი რუსეთის იმპერიის საგანგებო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მართვის ორგანო იყო. ის რუსეთის იმპერატორის მიერ ინიშნებოდა და აღქმული იყო როგორც მეფის ნაცვალი, რომელიც უშუალოდ იმპერატორის წინაშე იყო ანგარიშვალდებული, მისი სახელით მართვის

სრული უფლებამოსილება ჰქონდა, გარდა კანონშემოქმედებისა. მთავარმმართებელი თბილისიდან მართავდა მთელს კავკასიას. 1844-1854 წლებში კავკასიის მთავარმმართებელი იყო თავადი, გენერალ-ფელდმარშალი მიხეილ ვორონცოვი (1782-1856).

ფილოსოფოსი ბეკონი, გვ. 401

ფრანსის ბეკონი (1561-1626) – ინგლისელი ფილოსოფოსი, ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე.

ოსმალოს საქართველო, გვ. 408, 409, 410, 411

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ, 1878 წელს ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებით, აჭარა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიული მიწები, რომლებიც მე-16 საუკუნის 70-იან წლებიდან ოსმალეთს (დღევანდელ თურქეთს) ჰქონდა დაპყრობილი, ბათუმის ოლქის სახით რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა. ცხადია, ქართულმა საზოგადოებამ ეს აღიქვა როგორ ქართველ ხალხთან, „ოსმალოს საქართველოსთან“ გაწყვეტილი კავშირის აღდგენა. ამ მხარეში მცხოვრებ ქართველებს შენარჩუნებული ჰქონდათ ქართული ენა და იდენტობა, და მიღებული ჰქონდათ ისლამი. ილია ჭავჭავაძე და სხვა ქართველი მოღვაწეები იწყებენ კავშირების განმტკიცებას, იქაური ქართველების ჩართვას ერთიან ნაციონალურ სივრცეში, რაც შესაძლებლად ესახებათ, ერთი მხრივ, საერთო ისტორიის ხსოვნით, მეორე მხრივ კი, ისლამის აღმსარებელ ქართველთა რწმენის პატივისცემით.